ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Νικόλαος Π. Καποδίστριας

Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο. Η οικογένεια Μακρή και τα «Ορλωφικά»

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή
Επίκουρη καθηγήτρια Κατερίνα Κωνσταντινίδου
Καθηγήτρια Αναστασία Παπαδία-Λάλα
Ομότιμη καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Αθήνα 2019

Στους γονείς μου Παναγιώτη και Φωτεινή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα…….....3
Εισαγωγή……6

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ο ρωσικός παράγοντας και το βενετικό περιφερειακό κράτος

Κεφάλαιο Α΄

1. Ο ευρωπαϊκός 18ος αιώνας: η ανάδυση της Ρωσίας, το «Ανατολικό Ζήτημα» και οι νέες διπλωματικές ισορροπίες……..……..16

Κεφάλαιο Β΄

2.1 Ο βενετικός 18ος αιώνας: ουδετερότητα στο εσωτερικό και συντήρηση στο εξωτερικό…….……...31
2.2 Οι ανισότητες του αριστοκρατικού σώματος: οδεύοντας στην ολιγαρχία…….....……..37
2.3 Η Δεκαετία του 1760 και ο Διαφωτισμός στη Βενετία……..…..……...44

Κεφάλαιο Γ΄

3.1 Προς μια διερεύνηση της βενετικής πολιτικο-δικαστικής πρακτικής……....54
3.2 Η ισχυροποίηση του Συμβουλίου των Δέκα, η μεταστροφή της δικαστικής πολιτικής και οι νέες δυνατότητες παρέμβασης…….....……..……68

Κεφάλαιο Δ΄

4.1 Τα Ιόνια νησιά υπό την κυριαρχία της *Γαληνοτάτης*……..…….……...…74
4.2 Το παράδειγμα της Ζακύνθου και η λειτουργία της τοπικής δικαιοσύνης…….77
4.3 Η αρμοδιότητα του προνοητή ως πρωτοβάθμιου δικαστή…….....82
4.4 Η διαχείριση της βεντέτας……...……..……93
4.4β Οι βεντέτες της Ζακύνθου……..…..…..…....106

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο

Κεφάλαιο Α΄

1.1 Οι Ιόνιοι ηγεμονικοί άρχοντες……..……..118

1.2 Ο Ζακυνθινός άρχοντας Ιωάννης Μακρής: *tiranno del paese* ή *protettore dei villici*;…….……..……..…….....129

Κεφάλαιο Β΄

2.1 Ο Ιωάννης Μακρής επικεφαλής της *parentella*: συγγενείς φίλοι και εξαρτώμενοι με φόντο τα Συμβούλια της Κοινότητας……...…150

2.2 Ο Ιωάννης Μακρής ως «υπέρτατος αφέντης» των χωρικών και του *popolo*.....……..……..163

2.3 Παροχή προστασίας σε κακοποιούς και το «άβατο» του Μουζακίου…….……169

2.4 Έλεγχος της Εκκλησίας……...….179

Κεφάλαιο Γ΄

3. Το κυνήγι της αναγνώρισης σε μια κοινωνία τιμής…….....……..187

Κεφάλαιο Δ΄

4. Η αναζωπύρωση της έχθρας Μακρή-Κομούτου 1768-1769.....….....…...205

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

Η οικογένεια Μακρή και τα «Ορλωφικά»

Κεφάλαιο Α΄

1.1 Η βενετική διπλωματία αντιμέτωπη με τη ρωσική επεκτατικότητα…….....217

1.2 Οι Ρώσοι πράκτορες στη Μεσόγειο……...…….....226

1.3 Ο Ιωάννης Μακρής, το φιλορωσικό προυχοντικό δίκτυο της Πελοποννήσου και οι Μανιάτες οπλαρχηγοί…….233

Κεφάλαιο Β΄

2.1 Τα «προεόρτια» της μετάβασης…….…….....245

2.2 *Viva la nostra Gran Imperatrice!* Ο ξεσηκωμός του ζακυνθινού όχλου και η λεηλασία της Γαστούνης…….....…….....250
2.3 Η πολιορκία της Πάτρας……..…265
2.4 Η ανάμειξη των Κεφαλονιτών και των υπόλοιπων νησιωτών στα «Ορλωφικά»……...……..…….…....277

Κεφάλαιο Γ΄

3.1 Η τύχη των πρωταγωνιστών και η στάση της Βενετίας…….….296
3.2 Το ζήτημα των μαζικών αμνηστεύσεων……..….....301
3.3 Ιωάννης ή Βασίλειος; αντικρουόμενες πηγές για τον ιθύνοντα νου της κίνησης ……321

Κεφάλαιο Δ΄

4.1 Η «έκρηξη» των προστυχίων και η αθρόα μετάβαση στων χωρικών στην Πελοπόννησο…….……..…….326
4.2 Το σουλτανικό φιρμάνι του 1769 και η «θρυαλλίδα» της απαγόρευσης εξαγωγής σιτηρών από την Πελοπόννησο……..…...……..…….333

Κεφάλαιο Ε΄

5. Ένα «αγκάθι στα πλευρά» της Γαληνοτάτης: ο ρόλος του Δημήτριου Μοτσενίγκο……...……..…..342

Επίλογος - συμπεράσματα……..353
Πηγές……..…364
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία……..……..367
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία……..……...380
Χρονολόγιο……397
Παράρτημα εικόνων……...399

Εισαγωγή

Το β΄ μισό του 18ου αιώνα υπήρξε για τα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια νησιά μια περίοδος ορατών κοινωνικών μετασχηματισμών που παράλληλα συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη προς τις νησιωτικές κτήσεις μιας πιο παρεμβατικής πολιτικής, εκπορευόμενης από τη βενετική μητρόπολη. Πέραν διαφόρων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών από τα μέσα του αιώνα, η ένταση της παρουσίας της Κυριάρχου στο Ιόνιο πιστοποιείται και στο δικαστικό πεδίο με τη δίωξη διαφόρων σημαινόντων αρχόντων,[1] οι οποίοι αντιμετώπισαν κατηγορίες αυθαίρετης εξουσίας *(autorità privata),* υπέστησαν ανακριτικές διαδικασίες και τιμωρήθηκαν ως δυνητικές απειλές για την κοινωνική ευταξία. Αυτές οι εξελίξεις συνέπεσαν με τις προσπάθειες «καθόδου» της Ρωσίας στη Μεσόγειο και το ξέσπασμα του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου (1768-1774), με τους Ρώσους πράκτορες να βλέπουν στα πρόσωπα ορισμένων εκ των εξεχόντων ιόνιων αρχόντων δυνητικούς συμμάχους. Πράγματι, στις τάξεις των ιόνιων βενετών υπηκόων αναπτύχθηκε μια «φιλορωσική» τάση, άμεσα ορατή με την εμπλοκή πολυάριθμων εξ αυτών στην εξέγερση των «Ορλωφικών» (1770), παρά τις ρητές βενετικές απαγορεύσεις περί μη ανάμειξης των υπηκόων στις επιχειρήσεις.

Η παρούσα εργασία οριοθετείται γεωγραφικά στο νησί της Ζακύνθου και επικεντρώνεται στην ανάδειξη πτυχών της δραστηριότητας του κόντε Ιωάννη Μακρή, επιφανέστερου ίσως άρχοντα του νησιού από τα μέσα του 18ου αιώνα και επικεφαλής ενός συνασπισμού αρχοντικών οικογενειών, που μονοπωλούσε την τοπική εξουσία και ήλεγχε κάθε τομέα της δημόσιας ζωής. Το πρόσωπό του εξέπεμπε σεβασμό και φόβο και η ισχύς που διέθετε τον καθιστούσε στην πράξη αυτόνομο πόλο εξουσίας στο νησί και, σε πολλές περιπτώσεις, του επέτρεπε να υποκαθιστά ακόμα και τον τοπικό βενετό προνοητή. Εξάλλου, γύρω του συσπειρωνόταν ένα ευρύτατο δίκτυο εξαρτώμενων *(dipendenti),* προερχόμενων από όλο το κοινωνικό φάσμα. Ακριβώς η ανεξέλεγκτη τοπική του εξουσία και η μεγάλη επιρροή που ασκούσε στο πλήθος τον έφεραν στο στόχαστρο της ολοένα και πιο φοβικής βενετικής ολιγαρχίας και αντιμέτωπο με την ποινή της φυλάκισης.

[1] Η εκτεταμένη χρήση του όρου άρχοντες στην εργασία μας, αναφέρεται στους γνωστούς πολίτες *(cittadini),* που πληρώντας τα τεκμήρια της αστικότητας μετείχαν στο Γενικό Συμβούλιο της ζακυνθινής Κοινότητας, συγκροτούσαν την πολιτική ελίτ του νησιού και βρίσκονταν σε θέση να ασκούν αυθεντία ή αρχοντία. Για τη διαμόρφωση του στρώματος των πολιτών και βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο πρώτο μέρος της εργασίας. Για την έννοια της αρχοντίας βλ. Ν. Καραπιδάκης, «Άρχοντες και Αρχοντία 15ος-19ος αι.», *Τα Ιστορικά* 59 (2013), 282-325.

Ο Μακρής εμφανίζεται ως ένας εκ των βασικότερων συνομιλητών των Ρώσων πρακτόρων, που τις παραμονές του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου δρούσαν στη νότια Βαλκανική και φαίνεται πως αποτέλεσε τον ιθύνοντα νου της μαζικής μετάβασης πολυάριθμων Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, όταν ξέσπασε η εξέγερση των «Ορλωφικών». Υιοθετώντας την άποψη ότι η μελέτη των ελίτ μπορεί να αποδειχτεί κλειδί για την κατανόηση των ιστορικών αλλαγών, ακριβώς γιατί αυτές έχουν την τάση να αντιστέκονται στις οικονομικοκοινωνικές μεταβολές, ταυτόχρονα, όμως, μπορεί να αποδειχθούν φορείς κοινωνικής εξέλιξης,[2] η περίπτωση του Μακρή είναι δυνατό να αποτελέσει ένα παράδειγμα μελέτης *(case study)* που, αφενός συνδέει το βενετικό Ιόνιο με ευρύτερες γεωπολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο, και, αφετέρου αποτυπώνει τις σχέσεις κυριάρχων και κυριαρχούμενων στο βενετικό *Stato da Mar,* τη στιγμή της εμφάνισης του ρωσικού παράγοντα στη Μεσόγειο.

Τα βασικά ερωτήματα γύρω από τα οποία περιστρέφεται η μελέτη συνίστανται στο ποία ακριβώς ήταν τα χαρακτηριστικά της αρχοντικής εξουσίας ενός επιφανούς τοπικού παράγοντα, όπως ο Μακρής, και ποία θέση αυτός κατείχε στην τοπική κοινωνία. Ακόμα, ποιοί λόγοι υπέβαλαν τη φαινομενική του ρήξη με τη Βενετία και την ταυτόχρονη συνεργασία του με τους Ρώσους τη στιγμή που η πλειοψηφία των ζακυνθινών αρχόντων τήρησε μια νομιμόφρονα στην Κυρίαρχο στάση; Ποιές ήταν οι προσδοκίες του Μακρή από αυτή την προσέγγιση; Ήταν η συνακόλουθη μαζική μετάβαση στην Πελοπόννησο μια κίνηση με αντιβενετικά ή πολύ περισσότερο εθνικά χαρακτηριστικά; Εξάλλου, σημαντικό είναι να διαλευκανθεί και η στάση που τήρησε η Κυρίαρχος σε όλα αυτά τα γεγονότα.

Κατά κύριο λόγο, η μελέτη βασίστηκε σε αρχειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Συγκεκριμένα, τη βάση των πρωτογενών πηγών που εξετάστηκαν συνθέτουν, ως επί το πλείστον, αναφορές, αλληλογραφίες και δικογραφικό υλικό προερχόμενο από το Συμβουλίο των Δέκα και τους Ανακριτές του Κράτους, τα βενετικά πολιτικοδικαστικά όργανα, δηλαδή, αρμόδια για την καταστολή και τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας. Φυσικά, «απηχούν» την πολιτική της Κυριάρχου, ιδίως δε, τη σχέση που αυτή διατηρούσε με τους ισχυρούς ντόπιους άρχοντες. Πρόκειται, όμως, για έγγραφα κατ' εξοχήν πολιτικά και δευτερευόντως δικαστικά και όχι για απλές καταγραφές, που

[2] Δ. Παπασταματίου, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη,* Θεσσαλονίκη 2009 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 27.

χαρτογραφούν τα εγκλήματα και τη βία της εποχής. Η ύπαρξη μακροσκελών μαρτυρικών καταθέσεων από τα Ιόνια νησιά, και βεβαίως και τη Ζάκυνθο, φέρνει στο προσκήνιο άγνωστα, μέχρι σήμερα στοιχεία και προσφέρει πολλές νέες θεωρήσεις για την κοινωνική ιστορία του τόπου και βεβαίως του ευρύτερου βενετικού *Stato da Mar*. Ακόμα, αποκαλύπτει την προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο η Βενετία από τη μία ασκούσε την εξουσία και από την άλλη οι ομάδες των ντόπιων βίωναν και αναπαριστούσαν τους κοινωνικούς δεσμούς και τις σχέσεις εξουσίας.[3]

Οπωσδήποτε ένα τέτοιου είδους υλικό είναι μονόπλευρο και συχνά ανεπαρκές, καθώς οι μαρτυρικές καταθέσεις προκύπτουν ως απαντήσεις σε προκαθορισμένες ερωτήσεις, που με τη σειρά τους βασίζονται σε συγκεκριμένα κατηγορητήρια. Είναι ακόμα υλικό διπλά διαμεσολαβημένο, καθώς επί της ουσίας πρόκειται για μεταγραφές από τον προφορικό λόγο που μεταφέρουν αποσπασματικές ή παραμορφωμένες τις σιωπές, τις σκέψεις, τις δοξασίες, τις ελπίδες ή τους δισταγμούς των ανθρώπων της εποχής.[4] Σε κάθε περίπτωση, όμως, έχουμε να κάνουμε με ένα ογκώδες και ανεκμετάλλευτο έως σήμερα υλικό, η χρήση του οποίου μπορεί μερικώς να συμβάλει στη διαλεύκανση ορισμένων εκ των ερωτημάτων που έχουν ήδη τεθεί ή και να τα διευρύνει.

Ας σημειωθεί ότι η σημασία των παραπάνω πηγών καθίσταται ακόμα μεγαλύτερη από τη στιγμή που οι υπάρχουσες μελέτες βάσης σχετικά με τα ζητήματα που τέθηκαν είναι ανύπαρκτες. Εξάλλου, η γνωστή απώλεια του τοπικού αρχειοφυλακείου της Ζακύνθου[5] και η ανυπαρξία γνωστών, οικογενειακών αρχείων έκαναν αδύνατη την εξεύρεση προσωπικών αλληλογραφιών και ημερολογίων, όπως και νοταριακών έγγραφων. Όλα αυτά θα εμπλούτιζαν ουσιωδώς τη μελέτη, καθώς, σε προσωπογραφικό επίπεδο, θα φώτιζαν περισσότερες πτυχές της των εξεταζόμενων προσώπων, ενώ θα βοηθούσαν και στην πληρέστερη ανασύνθεση των ιστορικών

[3] A. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle isole Ionie nel '700*, Βερόνα 1998, σσ. 116, 118-119.

[4] C. Ginzburg, *Ο δικαστής και ο ιστορικός. Σκέψεις στο περιθώριο της δίκης Σόφρι,* Χαρά Σαρλικιώτη (μτφ.) - Ιουλία Πεντάζου (επιμ.), Αθήνα 2003, σσ. 29-30· του ίδιου, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα,* Κ. Κουρεμένος (μτφ.), Αθήνα 2008, σ. 15.

[5] Είναι γνωστή η καταστροφή σχεδόν του συνόλου του αρχειακού υλικού του ζακυνθινού Αρχειοφυλακείου, που προκλήθηκε από την τρομερή σεισμοπυρκαγιά του 1953. Βλ. σχετικά Μ. Μανούσακας, «Έκθεσις περί των εν Κεφαλληνία και Ζακύνθω Βιβλιοθηκών και Αρχείων μετά τους σεισμούς του 1953», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 11 (1956), 49-58· D. Romas, «La tragédie des Iles Ioniennes», *L' Ellenisme Contemporaine* 4-5 (1954), 1-7· Σ. Κουγέας, «Η μεγάλη απώλεια», *Επτανησιακά Φύλλα,* 2 (1953), 20-21. Για την ανασύσταση του αρχείου βλ. Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου-Α΄», *Μνήμων* 10 (1982), 17-76. Πρβλ. της ίδιας «Το Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου. Προβληματική για την αποκατάσταση του Αρχειοφυλακείου», *Περίπλους* 11 (1986), 134-139.

γεγονότων. Έτσι, λοιπόν, εξ αιτίας της έλλειψης του αναγκαίου υλικού, ορισμένες από τις ερμηνείες που υιοθετήθηκαν βασίζονται περισσότερο σε λογικές υποθέσεις.

Η ανάλυση των χαρακτηριστικών της δραστηριότητας και της τοπικής εξουσίας του Ιωάννη Μακρή ως ενός ηγεμονικού άρχοντα του Ιονίου συνδέεται με το πρώτο σκέλος του τίτλου της εργασίας μας (*Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο*), έτσι ώστε εν συνεχεία να κατανοηθεί πώς ένας τέτοιος άρχοντας βρέθηκε ευεπίφορος στη ρωσική προπαγάνδα, κάτι που μάς φέρνει στο δεύτερο μέρος του τίτλου *(Η οικογένεια Μακρή και τα «Ορλωφικά»).* Με βάση αυτή τη συλλογιστική, μεθοδολογικά, επιλέξαμε να δομήσουμε την εργασία μας γύρω από τη διερεύνηση τριών βασικών ζητημάτων που αποτελούν και τους τρείς άξονες της παρούσας μελέτης:

α) ο πρώτος έχει να κάνει με την ανάδειξη της διαπραγματευτικής φύσης της βενετικής εξουσίας, ιδιαίτερα των χαρακτηριστικών της βενετικής κυριαρχίας και της δικαστικής παρέμβασης στη Ζάκυνθο. Έτσι, θα κατανοηθεί πώς το βενετικό σύστημα εξουσίας επέτρεπε, διαχρονικά, την ανάδυση ισχυρών αρχόντων, οι οποίοι έφταναν σε σημείο να δρουν ανεξέλεγκτα, απειλώντας τις τοπικές ισορροπίες.

β) ο δεύτερος έχει να κάνει με τη διερεύνηση των παραδοσιακών εξουσιών των ηγεμονικών Ιόνιων αρχόντων και συγκεκριμένα των Ζακυνθινών και κατ' επέκταση της τοπικής κοινωνίας της Ζακύνθου κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Αυτοί, και συγκεκριμένα ο Μακρής, εκτός των άλλων, είχαν τεράστια επιρροή στο πλήθος και μπορούσαν να το υποκινούν κατά το δοκούν, εκμεταλλευόμενοι κάθετα δομημένα δίκτυα πατρωνίας, τα οποία περιλάμβαναν ανθρώπους κάθε κοινωνικής ομάδας. Η απώλεια ορισμένων εκ των αρχοντικών προνομίων συνέτεινε στην ανάπτυξη φιλορωσικών τάσεων σε μερίδα των αρχόντων και στον οραματισμό από μέρους τους ενός μεταβενετικού μέλλοντος.

γ) στη βάση των δύο πρώτων αξόνων θα μάς επιτραπεί η μετάβαση στον τρίτο και τελευταίο άξονα, που αφορά την ανασύνθεση των γεγονότων της μαζικής μετάβασης στην Πελοπόννησο κατά την εξέγερση των «Ορλωφικών», και την εμπλοκή της οικογένειας Μακρή. Πέραν του πραγματολογικού σκέλους, θα διατυπωθούν υποθέσεις σχετικά με τα κίνητρα τόσο των ηγετών όσο και της μεγάλης μάζας των συμμετεχόντων, ενώ θα εξεταστεί και στάση της Βενετίας.

Αντιστοίχως, η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη, που αναπτύσσονται γύρω από τον κάθε άξονα. Ξεκινώντας από το εισαγωγικού χαρακτήρα πρώτο μέρος, το οποίο συνδέεται με τον άξονα της φύσης της βενετικής εξουσίας, στο πρώτο

κεφάλαιο (1) επιλέχθηκε η παρουσιάση ορισμένων γενικών πληροφοριών για τα χαρακτηριστικά της διεθνούς ευρωπαϊκής πολιτικής κατά τον 18ο αιώνα, οπότε και τοποθετείται η μελέτη μας. Επρόκειτο για τον αιώνα κατά τον οποίο η ανάδυση της Ρωσίας, με αποκορύφωμα την επεκτατική πολιτική της Μεγάλης Αικατερίνης και την έναρξη του «Ανατολικού Ζητήματος», δημιούργησε νέα δεδομένα για την ισορροπία δυνάμεων στον ευρωπαϊκό χώρο και θορύβησε τις παλαιές Μεγάλες Δυνάμεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (2.1, 2.2, 2.3), καταπιανόμαστε με την κατάσταση του βενετικού κράτους, σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο, κατά την ίδια περίοδο. Η Γαληνοτάτη άρχιζε πια να τίθεται στο περιθώριο των διεθνών διπλωματικών εξελίξεων, εφαρμόζοντας μια πολιτική διπλωματικής ουδετερότητας στο εξωτερικό και συντήρησης στο εσωτερικό πεδίο. Παράλληλα το παραδοσιακό ρεπουμπλικανικό καθεστώς ολιγαρχικοποιούνταν, με όχημα το Συμβούλιο των Δέκα και το ολοένα ισχυροποιούμενο παρακλάδι του, τους Ανακριτές του Κράτους. Τότε, το συγκεκριμένο όργανο είχε αποκτήσει εξαιρετικές εξουσίες, και με το ευρύτατο δίκτυο πληροφοριοδοτών που διέθετε στην πόλη της Βενετίας και στην περιφέρεια, είχε ως αρμοδιότητα να δρα αστραπιαία, να πραγματοποιεί συλλήψεις και να προλαμβάνει κάθε ύποπτη κίνηση που απειλούσε να διαταράξει την κοινωνική ευταξία και την εξουσία της βενετικής ολιγαρχίας. Κάτι τέτοιο έγινε και με τη σύλληψη του Ιωάννη Μακρή το 1762, αλλά και άλλων ιονίων αρχόντων, ενώ είχε προηγηθεί η εκτέλεση των Κεφαλονιτών Μεταξά και Άννινου.

Στο επόμενο κεφάλαιο (3.1, 3.2), δια της διερεύνησης της φύσης της βενετικής εξουσίας και της δικαστικής της πολιτικής ως εργαλείου παρέμβασης και κοινωνικού ελέγχου στις περιφερειακές της κτήσεις, θα δείξουμε ότι η «σύγκρουση» της Βενετίας με τους ιόνιους άρχοντες κατά τον 18ο αιώνα ήταν καινοφανής, με τη Γαληνοτάτη να συγκρούεται με φαινόμενα που η ίδια παραδοσιακά ανεχόταν. Όπως θα δούμε, η Βενετία, ως παραδοσιακό περιφερειακό/δικαιοδοτικό κράτος, αναγνώριζε ευρείες αυτονομίες και προνόμια στις ελίτ των περιφερειακών της κτήσεων με τις οποίες, κατά την κατάκτηση, συνήπτε ειδικές συμβάσεις, κυρίως δε, αναγνώριζε τη διαιώνιση των περιφερειακών δικαίων, παράλληλα με το βενετικό, που εφαρμοζόταν στη μητρόπολη. Η ισχυροποίηση των βενετικών κατασταλτικών μηχανισμών και η *de facto* ακύρωση επήλθε στην *Terraferma* μόνο από τα τέλη του 16ου αιώνα. Στο *Stato da Mar* σημάδια αυτής της μεταστροφής γίνονται ορατά πολύ αργότερα, από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Στη συνέχεια η ανάλυση επικεντρώνεται στην περίπτωση της βενετικής κυριαρχίας και της δικαστικής πολιτικής στη Ζάκυνθο, που αποτελεί και το πεδίο της έρευνάς μας (4.1, 4.2, 4.3). Μέσα από αρχειακές μαρτυρίες θα αναδειχθεί η ραθυμία της βενετικής τοπικής διοίκησης, που καθιστούσε τη δικαιοσύνη ένα πεδίο καταχρήσεων και κυριαρχίας των ισχυρών, τοπικών παραγόντων εξουσίας.

Στην ανάλυσή μας κρίναμε πως πρέπει να συμπεριληφθεί το ζήτημα της «εξωθεσμικής» απόδοσης δικαιοσύνης, ή αλλιώς της βεντέτας, που ενδημούσε ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες του τόπου, καθώς η διαρκής παρουσία τέτοιων φαινομένων, εκτός από ενδεικτική της (μη) παρεμβατικής πολιτικής της μητρόπολης, ήταν χαρακτηριστικό του ανταγωνισμού ανάμεσα στις ηγεμονικές οικογένειες και της δυναμικής των φατριαστικών δικτύων, δομές τις οποίες η Βενετία δύσκολα μπορούσε να ελέγξει (4.4, 4.4β).

Στο δεύτερο μέρος, που αναπτύσσεται γύρω από τον δεύτερο άξονα και από το οποίο ξεκινά και το κυρίως σκέλος της εργασίας μας, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε στους σημαντικότερους ιόνιους ηγεμονικούς άρχοντες *(capifazione)* του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, όπως αυτοί απορρέουν από τα ανακριτικά έγγραφα του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους (1.1). Έτσι, θα κατανοηθεί καλύτερα το ιστορικό πλαίσιο και θα αναδειχθεί ότι ο Μακρής ήταν κρίκος μιας σειράς ανάλογων φαινομένων, υπαρκτών και στα υπόλοιπα νησιά.

Ακολούθως, αφού παρουσιαστούν οι πρώτες γενικές πληροφορίες για την οικογένεια Μακρή και τα διαθέσιμα βιογραφικά στοιχεία του Ιωάννη, επιχειρείται η ανάλυση της δημόσιας παρουσίας του ίδιου ως ηγεμονικού άρχοντα της Ζακύνθου, σύμφωνα με σύγχρονες μαρτυρικές καταθέσεις, αλλά και αναφορές βενετών αξιωματούχων (1.2). Από αυτές αναφαίνεται η εικόνα ενός ισχυρού τοπικού πάτρωνα, ηγέτη ενός ευρέως δικτύου εξαρτώμενων και υποστηρικτών.

Στο επόμενα κεφάλαια (2.1, 2.2, 2.3, 2.4) παρουσιάζονται τα πεδία στα οποία εξέβαλλε η αρχοντική εξουσία ενός σημαίνοντος άρχοντα όπως ο Μακρής, αναδεικνύοντας τους τομείς στους οποίους ασκούσε ολοκληρωτικό έλεγχο εντός και εκτός του Κοινοτικού Συμβουλίου. Λόγω της ύπαρξης πλούσιας σχετικής ορολογίας, που παραπέμπει στη φατριαστική δομή της ζακυνθινής κοινωνίας, κρίναμε σκόπιμη την παράλληλη αποσαφήνιση αυτών των όρων. Έτσι, πέραν της γνωστής οριζόντιας διαβάθμισης του κοινωνικού σώματος σε ομοιογενείς νομοκατεστημένες τάξεις *(orders)*, έρχονται στο προσκήνιο και οι κάθετοι, ανεπίσημοι διαχωρισμοί της κοινωνίας σε δίκτυα πατρωνίας, συγκροτούμενα από ανθρώπους κάθε κοινωνικής

στάθμης, αλληλέγγυους μεταξύ τους και υπαγόμενους με δεσμούς εξάρτησης σε έναν αρχηγό-άρχοντα.

Στο προτελευταίο κεφάλαιο (3) αναδεικνύονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Ιωάννης Μακρής έλαβε από την Κυρίαρχο τον τιμητικό τίτλο του κόντε, παράλληλα με τη λήψη μιας πολύ μεγάλης έκτασης, γνωστής ως ο «Κάμπος του Νερούλη». Η κατοχή της συγκεκριμένης περιοχής από τον Μακρή πυροδότησε πολλαπλές διαμάχες του ίδιου με ιδιοκτήτες γειτονικών κτημάτων, καθώς αυτοί θίγονταν από τη νέα οριοθέτηση, τη στιγμή που, όπως φαίνεται, ο Μακρής προσπαθούσε με όλα τα μέσα να επαυξήσει την κτηματική του περιουσία, προβαίνοντας ακόμα και σε καταπατήσεις. Η ανάλυση των παραπάνω ζητημάτων, θα βοηθήσει περαιτέρω στην κατανόηση της δραστηριότητάς του.

Στο τελευταίο κεφάλαιο (4) γίνεται αναφορά στην ανάφλεξη της παραδοσιακής έριδας του Ιωάννη Μακρή με την επίσης σημαίνουσα οικογένεια Κομούτου και τους συμμάχους της. Με τον Ιωάννη Μακρή να έχει βρεθεί στο στόχαστρο της Κυριάρχου από τις αρχές της δεκαετίας του 1760, η κορύφωση του ανταγωνισμού ανάμεσα στις δύο αντίπαλες οικογένειες, στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, και η άρνηση της Βενετίας να πάρει θέση υπέρ της οικογένειας Μακρή, φαίνεται μια από τις αφορμές που οδήγησαν τον αποδυναμωμένο Ιωάννη Μακρή στην αναζήτηση νέων πολιτικών διασυνδέσεων και στη σύμπραξή του με τους Ρώσους.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, που περιστρέφεται γύρω από τον τρίτο άξονα και τη διερεύνηση των γεγονότων της μετάβασης των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, παρουσιάζεται η αμήχανη στάση της Βενετίας εμπρός στην προοπτική ενός ρωσο-οθωμανικού πολέμου, που θα έφερνε σε δοκιμασία τη βενετική διπλωματική ουδετερότητα και τις ευαίσθητες βενετο-οθωμανικές σχέσεις (1.1).

Εν συνεχεία, η πραγμάτευσή μας περιορίζεται στη δράση των Ρώσων πρακτόρων στη Μεσόγειο (1.2), προκειμένου αφενός να παρουσιαστεί η περιρρέουσα ατμόσφαιρα πριν το ξέσπασμα των «Ορλωφικών» και ακολούθως να διατυπωθούν υποθέσεις σχετικά με το πώς ενεπλάκησαν στα γεγονότα οι Ζακυνθινοί και συγκεκριμένα ο φερόμενος ως αρχηγός, Ιωάννης Μακρής (1.3).

Αφού αναδειχτούν οι διασυνδέσεις του Ιωάννη Μακρή με τον Παναγιώτη Μπενάκη, αλλά και με Μανιάτες οπλαρχηγούς που πρωταγωνίστησαν στα «Ορλωφικά», μέσα από τις σωζόμενες αλληλογραφίες του προνοητή Ζακύνθου με τον γενικό προνοητή, αλλά και από διαθέσιμες μαρτυρίες, στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια ανασύνθεση των γεγονότων του 1770 από τις πρώτες ώρες του

«ξεσηκωμού» του όχλου στη Ζάκυνθο, μέχρι και την πολιορκία της Γαστούνης και της Πάτρας (2.1, 2.2, 2.3).

Εξάλλου, κρίνεται απαραίτητη μια σύντομη, έστω, αναφορά στους Βενετούς υπηκόους που μετέβησαν στην Πελοπόννησο ορμώμενοι από τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά, ώστε να παρουσιαστεί έστω διαγραμματικά όλο το πλαίσιο της μαζικής εμπλοκής των Ιόνιων Βενετών υπηκόων στα «Ορλωφικά» (2.4).

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η στάση που τήρησε η Βενετία και η τύχη των πρωταγωνιστών της κίνησης (3.1), ενώ στο συναφές επόμενο υποκεφάλαιο, γίνεται προσπάθεια να δοθούν απαντήσεις σχετικά με το ζήτημα εκτεταμένων αμνηστεύσεων, που φαίνεται πως παραχωρήθηκαν σε πολλούς από τους συμμετέχοντες στη μαζική μετάβαση της Πελοποννήσου (3.2).

Με δεδομένη την αντιφατικότητα των πηγών για τον ιθύνοντα νου της σύμπραξης των Ζακυνθινών με τους Ρώσους επιχειρείται η διατύπωση ορισμένων υποθέσεων, καθώς αρκετές είναι οι μαρτυρίες που ουσιαστικά αθωώνουν τον Ιωάννη Μακρή και θεωρούν αναμφισβήτητο «εγκέφαλο» της μετάβασης στην Πελοπόννησο αποκλειστικά τον μικρό ανιψιό του Βασίλειο (3.3).

Παρότι η έρευνά περιστρέφεται γύρω από τις αρχοντικές εξουσίες, στην προσπάθεια να κατανοηθεί η μαζικότητα της μετάβασης, στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη δεινή οικονομική κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού της Ζακύνθου τη δεκαετία πριν την εξέγερση, εξαιτίας της έξαρσης του φαινομένου των προστυχίων (4.1). Μάλιστα, από τις πηγές προκύπτει ότι πολλοί χωρικοί κατέφευγαν στην Πελοπόννησο προκειμένου να ξεφύγουν από τα χρέη που συνεπάγονταν τα προστύχια και ο τοκογλυφικός δανεισμός, ενώ οι ίδιες οι βενετικές αρχές απεύχονταν μια μαζική «έξοδο» αγροτικών χεριών.

Εξάλλου, όπως προκύπτει και από το ακόλουθο υποκεφάλαιο (4.2) η μεγάλη μάζα των ζακυνθινών χωρικών «έβραζε» ήδη από το 1769, όταν οι οθωμανικές αρχές, εξαιτίας του ξεσπάσματος του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου, απαγόρευσαν τις πολύτιμες εξαγωγές σιταριού προς τα νησιά του Ιονίου, δυσχεραίνοντας έτσι περαιτέρω την καθημερινότητα των ζακυνθινών χωρικών. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι τελευταίοι παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ευεπίφοροι στις εκκλήσεις των Ρώσων και των τοπικών αρχόντων και αντιμετώπισαν τη μετάβαση στην Πελοπόννησο ως αφορμή για να προσποριστούν άμεσα οικονομικά οφέλη.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου μέρους (5) κρίνεται σκόπιμη η αναφορά μας στον κόντε Δημήτριο Μοτσενίγκο, ο οποίος σύμφωνα με τη διαθέσιμη

βιβλιογραφία υπήρξε ένας εκ των βασικών συνεργατών των Ρώσων στο Ιόνιο. Στη σύντομη αναφορά μας θα διερευνήσουμε αν τεκμηριώνονται σχέσεις ανάμεσα στον κόντε Δημήτριο Μοτσενίγκο και τον Ιωάννη Μακρή.

***

Η διατριβή ολοκληρώθηκε με την πολύτιμη συμβολή πολλών ανθρώπων, οι οποίοι με ενδιαφέρον και προθυμία με στήριξαν ποικιλοτρόπως σε όλα τα στάδια της έρευνας και της συγγραφής. Πρώτα από όλους οφείλω να αναφερθώ στις τρεις καθηγήτριες που απαρτίζουν την τριμελή εξεταστική επιτροπή. Με τον τρόπο τους με επηρέασαν στην επιλογή του παρόντος θέματος, ενώ με τις καίριες επισημάνσεις και τις διορθώσεις τους βοήθησαν στη βελτίωση του τελικού κειμένου.

Ειδικότερα πολλές ευχαριστίες εκφράζω στην επίκουρη καθηγήτρια και επόπτρια της διατριβής Κατερίνα Κωνσταντινίδου. Πέραν της στενής παρακολούθησης της εργασίας και του διαρκούς επιστημονικού διαλόγου, από τα χρόνια του μεταπτυχιακού σεμιναρίου για το «Κράτος της Θάλασσας» με έφερε σε επαφή με άγνωστα, έως τότε, για εμένα ερευνητικά πεδία και μου δημιούργησε νέα ερωτήματα, διαρκώς παρόντα, αργότερα, τόσο στην έρευνα όσο και στη συγγραφή.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια Αναστασία Παπαδία-Λάλα, η οποία από τα χρόνια των προπτυχιακών μου σπουδών στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών μέχρι σήμερα προσέφερε απλόχερα την επιστημονική της καθοδήγηση. Υπήρξε ο κύριος λόγος της ενασχόλησής μου με τις Βενετικές Σπουδές και η ενθάρρυνση όπως και η στήριξή της όλα αυτά τα χρόνια υπήρξε πολύπλευρη και καθοριστική.

Θερμά ευχαριστώ την ομότιμη καθηγήτρια Όλγα Κατσιαρδή-Hering, η οποία από τα προπτυχιακά χρόνια επηρέασε βαθιά την επιστημονική μου εξέλιξη. Η ίδια ενέτεινε το ενδιαφέρον μου για την Ιστορία του Νέου Ελληνισμού και το μεταπτυχιακό της σεμινάριο υπήρξε ο βασικός λόγος της περαιτέρω ενασχόλησής μου με τα «Ορλωφικά».

Ιδιαίτερες ευχαριστίες νιώθω την ανάγκη να απευθύνω στην ομότιμη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώην διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας και ακαδημαϊκό Χρύσα Μαλτέζου για το διαρκές ενδιαφέρον και την ενθάρρυνση.

Ευχαριστώ ακόμα τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Ca'Foscari Βενετίας Claudio Povolo, για την ευκαιρία που μου έδωσε να μοιραστώ μαζί του σκέψεις και προβληματισμούς.

Θερμά ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κώστα Γαγανάκη, ο οποίος με ιδιαίτερη προθυμία στάθηκε αρωγός στην υπόδειξη βιβλιογραφίας.

Οφείλω ακόμα να θυμηθώ τη Δέσποινα Βλάσση, πρώην βιβλιοθηκονόμο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, η οποία στα πρώτα και δυσκολότερα στάδια της έρευνας μοιράστηκε απλόχερα μαζί μου τη γνώση και την εμπειρία της. Την ευχαριστώ από καρδιάς.

Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης με την ειλικρινή διάθεσή του να συζητά μαζί μου απορίες και προβληματισμούς, καθώς και με τις υποδείξεις του, συνέβαλε σημαντικά στην πρόοδο της διατριβής. Ας γνωρίζει ότι του είμαι ευγνώμων.

Ξεχωριστές ευχαριστίες για την αμέριστη στήριξη νιώθω την ανάγκη να εκφράσω και στον καλό φίλο Γεώργιο Μάρκου.

Θα ήθελα ακόμα να απευθύνω ευχαριστίες στον κύκλο των ανθρώπων που υπήρξαν συνοδοιπόροι μου στα χρόνια της παραμονής μου στη Βενετία (2013-2016) και συγκεκριμένα στους φίλους και παλαιούς συνυποτρόφους στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Άννα Παπαγεωργίου, Χρυσοβαλάντη Παπαδάμου, Σταύρο Γριμάνη και Αθανάσιο Δολαπτσόγλου. Ευχαριστώ ακόμα για την αμέριστη στήριξη τους φίλους και συναδέλφους Anna Toniolo, Serap Mumcu, Renard Gluzman, Daniele Dibello, την Chiara Mendolia, καθώς και την αρχειονόμο του Κρατικού Αρχείου Βενετίας Monica del Rio.

Δεν θα ήθελα επίσης να παραλείψω τις ευχαριστίες προς την οικογένεια Θεοδωράκη για την ευγένεια και την προθυμία της να μου επιτρέψει την είσοδο στο κτήμα της οικογένειας Μακρή στο Μουζάκι Ζακύνθου και τη λήψη φωτογραφιών.

Τέλος, για την αδιάλειπτη συμπαράσταση θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς και τα αδέλφια μου. Η ασφάλεια που μου παρείχαν, κυρίως όμως η αγάπη και η υπομονή τους, κατέστησαν δυνατή την ολοκλήρωση της μελέτης.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Ο ρωσικός παράγοντας και το βενετικό περιφερειακό κράτος

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1. Ο ευρωπαϊκός 18ος αιώνας: η ανάδυση της Ρωσίας, το «Ανατολικό Ζήτημα» και οι νέες διπλωματικές ισορροπίες

Από το 1700 μέχρι και τη Γαλλική επανάσταση το 1797, το σύστημα των διεθνών σχέσεων είχε ως κύριό του χαρακτηριστικό τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο πόλους, τη Γαλλία και την Αγγλία.[6] Γύρω από αυτές τις δύο ηγεμονικές δυνάμεις χτίστηκε η νέα διεθνής ισορροπία δυνάμεων, η οποία όμως σε καμιά περίπτωση δεν είχε σταθερά χαρακτηριστικά. Οι διπλωματικές διεργασίες ήταν αδιάλειπτες και οι περισσότερες Δυνάμεις άλλαζαν συνεχώς συμμαχίες και στρατόπεδα, ανάλογα με τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντά τους. Η νέα λογική στις διπλωματικές σχέσεις διεπόταν από την παλαιότερη σταθερά του λεγόμενου «διακριτού πλεονεκτήματος». Σύμφωνα με αυτή τη λογική ένα κράτος ή καθεστώς δεν επεδίωκε τον αφανισμό ενός άλλου ενώ ζητήματα θρησκείας δεν αποτελούσαν ζητήματα πολεμικής σύγκρουσης, αν και στις συρράξεις ανάμεσα στις χριστιανικές δυνάμεις της Ρωσίας και των Αψβούργων εναντίον της μουσουλμανικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η θρησκεία αποτέλεσε στοιχείο που χρησιμοποιήθηκε έντεχνα για λόγους προπαγάνδας. Ομοίως με τη θρησκεία, η πολιτική ιδεολογία δύσκολα αποτελούσε παράγοντα που οδηγούσε σε πόλεμο ανάμεσα στα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη (εξαίρεση, εκτός βεβαίως της ηπείρου, αποτελούσε ο αμερικανικός πόλεμος της ανεξαρτησίας). Ο πιο συνηθισμένος λόγος για το ξέσπασμα πολεμικής αναμέτρησης ήταν η προσάρτηση ή η διατήρηση μιας περιοχής εντός των παλαιών της ορίων. Εξάλλου οι δυναστικοί ανταγωνισμοί οδήγησαν σε συνεχείς πολέμους διαδοχής που σημάδεψαν τον αιώνα, ενώ έναν ακόμα παράγοντα για πόλεμο αποτέλεσαν οικονομικοί λόγοι. Κατά τον 18ο αιώνα, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες εμπέδωσαν τη διασύνδεση εμπορικού πλούτου και στρατιωτικής ισχύος, γεγονός που έφερνε στο προσκήνιο νέα οικονομικά κίνητρα, άρα και νέες συρράξεις τόσο στον ευρωπαϊκό χώρο όσο και στις αποικίες.

[6] Για τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα βλ. τα αντιπροσωπευτικά γενικά έργα M. S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century 1713-1783*, γ΄ έκδοση, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1987˙ T. C. W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century in Europe 1688-1815*, Νέα Υόρκη 2000˙ H. M. Scott, *The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775*, Καίμπριτζ 2004.

Όπως κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, στις αρχές του 18ου οι ευρωπαϊκές πολεμικές συγκρούσεις συνέχιζαν να έχουν ως βαθύτερο αίτιο μια γενική «γαλλοφοβία», με τα ευρωπαϊκά κράτη να «εξορκίζουν» μια πιθανή εγκαθίδρυση πανευρωπαϊκής ηγεμονίας του Λουδοβίκου ΙΔ΄, γνωστού και ως βασιλιά «Ήλιου». Σε αυτά τα συμφραζόμενα, ο αιώνας άνοιξε με τον πόλεμο της ισπανικής διαδοχής,[7] οπότε πίσω από τους δύο υποψήφιους διαδόχους, Φίλιππο των Βουρβόνων και Κάρολο τον Αψβούργο, τέθηκαν η Γαλλία με τη Βαυαρία και ο συνασπισμός Αυστρίας, Αγγλίας, Ολλανδίας και Πορτογαλίας αντιστοίχως. Ο πόλεμος έληξε με τη συνθήκη της Ουτρέχτης το 1712, οπότε και τερματίστηκε η μακρά περίοδος της γαλλικής ηγεμονίας. Λόγω και της κόπωσης που είχαν προκαλέσει οι συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις, η ειρήνη ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις διήρκεσε ουσιαστικά έως το 1740, οπότε αυτές ενεπλάκησαν σε μια νέα περίοδο αντιθέσεων, μέχρι και το ξέσπασμα της Γαλλικής επανάστασης το 1789. Στη διάρκεια αυτών των συγκρούσεων, οι συμμαχίες δεν ήταν σταθερές, πάγια εντούτοις ήταν η αγγλο-γαλλική αντιπαράθεση. Κατά τον πόλεμο της αψβουργικής διαδοχής (1740-1748) η Αγγλία συνασπίστηκε με την Αυστρία για να αντιπαρατεθούν με τη συμμαχία Γαλλίας-Πρωσίας.[8]

Λιγότερο από δέκα χρόνια μετά, με το ξέσπασμα του Επταετούς πολέμου το 1756, οι συμμαχίες αντιστράφηκαν, με τους Γάλλους να συνασπίζονται με τους παραδοσιακούς ηπειρωτικούς τους εχθρούς Αψβούργους και οι Άγγλοι δημιούργησαν κοινό μέτωπο με τους Πρώσους, ενώ τους δύο συνασπισμούς συνέτρεξαν και μικρότερες δυνάμεις. Μάλιστα, η ραγδαία μεταλλαγή των συμμαχιών κατά τον «Επταετή πόλεμο» προκάλεσε τόσο μεγάλη εντύπωση που περιγράφηκε ως «διπλωματική επανάσταση».[9]

Ας επισημανθεί ότι η Πρωσία, υπό τον Φρειδερίκο Β΄ (1740-86), είχε αρχίσει να πρωταγωνιστεί με ισχυρή διπλωματική και στρατιωτική παρουσία στο διεθνές προσκήνιο και έβρισκε τη θέση της ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Βασικός παράγοντας της πρωσικής εδραίωσης ήταν το εντυπωσιακό στράτευμα που

[7] Για τον πόλεμο της ισπανικής διαδοχής βλ. H. Kamen, *The War of Succession in Spain 1700-1715*, Λονδίνο 1969.
[8] J. A. Lynn, «International rivalry and warfare», *The Eighteenth Century in Europe 1688-1815*, T. C. W. Blanning (επιμ.), Νέα Υόρκη 2000, σσ. 192-199.
[9] Από τη μεγάλη διεθνή βιβλιογραφία για τον «Επταετή» πόλεμο βλ. Lynn, «International rivalry and warfare», σσ. 199-203˙ D. Marston, *Essential Histories. The Seven Years' War,* Οξφόρδη 2001˙ H. Scott, *The Emergence of the Eastern Powers,* σσ. 32-67˙ F. Szabo, *The Seven Years War in Europe, 1756-1763,* Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2013.

είχε καταφέρει να δημιουργήσει ο πατέρας του Φρειδερίκου Β΄, Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Α΄ (1713-40) και θεωρούνταν το μεγαλύτερο της Ευρώπης. Αναμφισβήτητα, το γεγονός που κατέστησε την Πρωσία μια μεγάλη και υπολογίσιμη δύναμη ήταν η εμπλοκή στον πόλεμο της αψβουργικής διαδοχής και η εισβολή στην πλούσια περιοχή της αψβουργικής Σιλεσίας το 1745. Η κατάληψη της Σιλεσίας επιτεύχθηκε το 1745 και δημιούργησε τις διπλωματικές ανακατατάξεις του «Επταετούς» πολέμου.[10]

Πέραν της Πρωσίας όμως, μια νέα αναδυόμενη δύναμη ετοιμαζόταν να διαταράξει την ισορροπία των παλαιών ευρωπαϊκών δυνάμεων και να διεκδικήσει εδάφη και χώρο επιρροής, δημιουργώντας καινούργια διπλωματικά δεδομένα στον ανατολικό ευρωπαϊκό χώρο. Αυτή δεν ήταν άλλη από τη Ρωσία, η οποία κατά τον 18ο αιώνα, χάρη στην αναμόρφωση της διοικητικής και της στρατιωτικής δομής έκανε εντυπωσιακά βήματα εκσυγχρονισμού που της επέτρεψαν την εφαρμογή επεκτατικών πολιτικών. Ακριβώς την περίοδο που οι Μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις είχαν στρέψει την προσοχή τους στον πόλεμο της ισπανικής διαδοχής, στη Βόρεια Ευρώπη ξεκινούσε ο μακροχρόνιος «Μεγάλος Βόρειος Πόλεμος» ανάμεσα στους Ρώσους και τους Σουηδούς, που διήρκεσε για περίπου μια εικοσαετία (1700-21). Η λήξη της αναμέτρησης ήρθε με τη νίκη των Ρώσων και επισφραγίστηκε με τη συνθήκη του Nystad, η οποία ανέδειξε το τσαρικό κράτος ως τον αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο στον Βορρά, επικυρώνοντας έτσι την κυριαρχία του σε διάφορες περιοχές της Βαλτικής. Το ρωσικό επεκτατικό όραμα είχε αρχίσει να πραγματώνεται. Αναμφισβήτητα, αυτή η επιτυχία ήταν σε διασύνδεση και οφειλόταν εν πολλοίς στις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου, οι οποίες είχαν ενδυναμώσει την χώρα και την έφερναν πια σε θέση ισχύος στον βόρειο και ανατολικό ευρωπαϊκό χώρο. Από την άλλη μεριά, η επικράτηση απέναντι στην ισχυρή, έως τότε, Σουηδία έδωσε εκ των πραγμάτων περαιτέρω ώθηση στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Μεγάλου Πέτρου και χρησίμευσε ως ισχυρή πολιτική παρακαταθήκη.[11]

---

[10] Lynn, «International rivalry and warfare», σ. 186.

[11] Για τη ρωσική επέκταση κατά τον 18ο αιώνα βλ. A. B. Kamenskii, *The Russian Empire in the Eighteenth Century. Searching for a place in the world*, Νέα Υόρκη 1997. Για το πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων που έφεραν τη Ρωσία στη νέα εποχή από τα τέλη του 17ου έως και τον 19ο αιώνα βλ. S. Dixon, *The Modernisation of Russia*, Καίμπριτζ 1999, σσ. 27-56. Για την περίοδο του Μεγάλου Πέτρου βλ. Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, Νιού Χέιβεν 2000˙ Kamenskii, *The Russian Empire*, σσ. 39-121˙ Anderson, *Το Απολυταρχικό Κράτος*, σσ. 341-344˙ Ι. Χασιώτης, *Οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 200-218.

Έως τα τέλη του 17ου αιώνα, η Ρωσία δεν είχε καμιά σχέση με την υπερδύναμη που πρωταγωνίστησε στις ιστορικές εξελίξεις των επόμενων αιώνων. Έως τότε, από τη Ρωσία εξέλειπε τόσο μια ισχυρή κεντρική διοίκηση όσο και ένα υπολογίσιμο στράτευμα, τα πρωταρχικά δηλαδή στοιχεία για την απρόσκοπτη λειτουργία ενός κράτους με σκοπό την ανάπτυξη και την επιβολή της πολιτικής του τόσο εντός, όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Επρόκειτο για ένα «καθυστερημένο» περιφερειακό κράτος του ανατολικού ευρωπαϊκού χώρου, με ισχυρότατους φεουδαρχικούς δεσμούς να καθορίζουν τις σχέσεις εξουσίας, αποκλεισμένο από τις σημαντικές χερσαίες εμπορικές διόδους και χωρίς σημαντικά λιμάνια που θα εξασφάλιζαν την εμπορικό-οικονομική του ανάπτυξη.[12]

Τα χρόνια διακυβέρνησης του Μεγάλου Πέτρου (1694-1725) αποτέλεσαν τη μεγάλη τομή για τη γιγάντωση του ρωσικού κράτους. Από τις απαρχές της διακυβέρνησής του ο Μεγάλος Πέτρος είχε αντιληφθεί την ανάγκη εκσυγχρονισμού της χώρας του, ώστε να τερματιστεί η διεθνής της απομόνωση. Παράλληλα είχε εντοπίσει την ανάγκη εξόδου της Ρωσίας προς τη θάλασσα της Βαλτικής, τη Μαύρη θάλασσα και τη Μεσόγειο. Κατ' ουσίαν συστηματοποίησε αποσπασματικές προσπάθειες των προκατόχων του, στην κατεύθυνση ενός φιλόδοξου προγράμματος κοινωνικοπολιτικών αλλαγών και εισαγωγής δυτικών προτύπων στον δημόσιο βίο, δια του οποίου η ρωσική κοινωνία θα ερχόταν πιο κοντά στις σύγχρονες ευρωπαϊκές, ενώ ο κρατικός μηχανισμός θα γινόταν πιο αποτελεσματικός και συνεκτικός. Ο οραματιστής τσάρος θέλησε να εφαρμόσει στο δικό του κράτος στοιχεία από τα επιτυχημένα μεταρρυθμιστικά προγράμματα των ευρωπαϊκών απολυταρχικών κρατών όπως η Γαλλία, η Ισπανία ή η Αγγλία. Οι συγκεκριμένες χώρες από τον 16ο αιώνα είχαν αρχίσει να βασίζονται σε ισχυρές συγκεντρωτικές μοναρχίες, ευρισκόμενες σε θέση να ασκούν δυναμική επιβολή επάνω στην κυριαρχία των κατακερματισμένων παραδοσιακών μεσαιωνικών δυνάμεων, που δρούσαν, έως τότε, αυτόνομα.

Συνοπτικά, προώθησε ένα νέο συγκεντρωτικό διοικητικό σύστημα με νέες κυβερνητικές υπηρεσίες, διεύρυνση της κρατικής γραφειοκρατίας και αναδιάταξη των περιφερειών για πιο αποτελεσματική διακυβέρνηση, ανέπτυξε τη βιομηχανία σιδήρου, γιγαντώνοντας τον κρατικό προϋπολογισμό, δημιούργησε σύγχρονο επαγγελματικό στρατό και στόλο, κατέστειλε τους προνομιούχους αριστοκράτες και

[12] Δ. Τζάκης, «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο. Από τα «Ορλωφικά» στον Λάμπρο Κατσώνη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σσ. 177-178.

τους έθεσε υπό τον έλεγχό του. Υπό τσαρικό έλεγχο έθεσε και την πανίσχυρη ορθόδοξη ρωσική Εκκλησία, με την καθιέρωση νέου συνοδικού συστήματος διοίκησης και έλεγχο των εκκλησιαστικών γαιών, ενώ προωθήθηκε ακόμα και ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης. Σύμβολο του νέου ρωσικού οράματος ήταν, ακόμα, η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Μόσχα στην Αγία Πετρούπολη, πόλη κτισμένη σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Η ονομασία της νέας πρωτεύουσας με το όνομα του αποστόλου Πέτρου μετέτρεπε πια το ιστορικό ιδεολόγημα της Μόσχας ως τρίτης Ρώμης σε πραγματικό πολιτικό δόγμα.[13]

Όπως θα γινόταν σύντομα αντιληπτό, ακόμα και μετά το πέρας της διακυβέρνησης του Μεγάλου Πέτρου (1725), οι επεκτατικές τάσεις τη Ρωσίας δεν περιορίζονταν στη Βαλτική, αλλά απώτερο σκοπό είχαν την προσέγγιση του νοτιοανατολικού ευρωπαϊκού χώρου, ο οποίος κατά κύριο λόγο βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Ο Μεγάλος Πέτρος, αντιλαμβανόμενος τη σημασία της ύπαρξης ορθοδόξων διαφόρων εθνοτήτων στη Βαλκανική και όντας γνώστης των χιλιαστικών προσδοκιών που παραδοσιακά διαδίδονταν στην περιοχή, καλλιέργησε περαιτέρω τις σχέσεις με τους εν λόγω πληθυσμούς, χρησιμοποιώντας ως συνδέσμους διαφόρους ιεράρχες. Μάλιστα, πολλοί ελληνορθόδοξοι άρχισαν να ναυτολογούνται στον ρωσικό στόλο και Ρώσοι πράκτορες να οργώνουν όλη τη χερσόνησο του Αίμου μοιράζοντας στα μοναστήρια και στις εκκλησίες τα πλούσια δώρα του τσάρου. Ο Μεγάλος Πέτρος αποκτούσε προοδευτικά τεράστια αίγλη ανάμεσα στις τάξεις των ορθόδοξων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το όνομά του προσλάμβανε διαστάσεις λαϊκού θρύλου και μνημονευόταν στις εκκλησίες και σε τραγούδια. Σε αυτό το περιβάλλον κυκλοφορούσαν με μεγάλη επιτυχία έντυπα φυλλάδια με τη βιογραφία του, στα οποία υμνούνταν ο ίδιος και τα κατορθώματά του. Παρά την ήττα του από τους Οθωμανούς, το 1711, που του έκλεισε τον δρόμο για τη Μαύρη Θάλασσα και τον υποχρέωσε να στραφεί στη Βαλτική, η Ρωσία είχε αρχίσει να καθιερώνεται στις συνειδήσεις των ορδοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως προστάτης τους και υπερασπιστής της Ορθοδοξίας.[14]

Στο δεύτερο μισό του αιώνα, ωστόσο, οι τάσεις αυτές έλαβαν πιο διακριτά χαρακτηριστικά, προηγουμένως, όμως, έπρεπε να υπερκεραστούν τα «εμπόδια» στον κεντροευρωπαϊκό χώρο. Το πρώτο από αυτά ήταν το κράτος της Πολωνίας που μαζί

[13] Kamenskii, *The Russian Empire*, σσ. 39-121˙ Anderson, *Το Απολυταρχικό Κράτος*, σσ. 11, 341-344.
[14] Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669-1812*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 70-74.

με την Οθωμανική Αυτοκρατορία συγκροτούσαν πυρήνες γαλλικής επιρροής έναντι των Αψβούργων, αλλά και έναντι της ίδιας της νεοαναδυόμενης Ρωσίας, εμποδίζοντας την εδαφική της επέκταση. Η γαλλική διείσδυση στην Πολωνία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν το πιο ακανθώδες ζήτημα για τη ρωσική διπλωματία και η αναστολή αυτής της επιρροής ήταν το σημείο σύμπτωσης των ρωσικών και των αψβουργικών συμφερόντων. Εξάλλου, αντίστοιχη τακτική είχε αρχίσει να ακολουθεί και η Αγγλία με την επιδίωξη σύναψης ενός αντιαψβουργικού συνασπισμού μεταξύ Γαλλίας και Πρωσίας και συγχρόνως την εκδίωξη των Ρώσων από τη Βαλτική. Έτσι, το 1726, υπογράφηκε ανάμεσα στους Ρώσους και στους Αψβούργους συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας σε περίπτωση σύγκρουσης των πρώτων με τους Οθωμανούς και των δεύτερων με τους Γάλλους. Ήταν, άλλωστε, δεδομένη η παραδοσιακή αντιπαλότητα των Αψβούργων με τους Οθωμανούς, ενώ από τη μεριά τους οι Ρώσοι είχαν έγκυρα αντιληφθεί ότι χωρίς τη σύμπραξη με τους Αψβούργους δεν θα μπορούσαν να επεκταθούν προς τον νότο. Εξάλλου, κατά την εποχή αυτή, η σύγκρουση των αψβουργικών και των ρωσικών συμφερόντων στα Βαλκάνια έμοιαζε με ένα μακρινό σενάριο. Η ρωσο-αψβουργική προσέγγιση με σκοπό τη μείωση της γαλλικής επιρροής στον κεντρικό ευρωπαϊκό χώρο βρήκε σχετικά άμεση εφαρμογή με την εμπλοκή στον πόλεμο της πολωνικής διαδοχής (1733-1738), οπότε οι Ρώσοι, με την εντυπωσιακή στρατιωτική τους παρουσία, κατάφεραν να επιβάλουν στην άνοδο στο θρόνο τον Αύγουστο Γ΄ (1734-1763) και να αποτρέψουν την ανάδειξη σε βασιλιά του γαλλόφιλου Stanislav Leszczynski.[15]

Η εμπλοκή της Ρωσίας στον πόλεμο της πολωνικής διαδοχής έφερε τον ρωσικό στρατό δυτικά της κοιλάδας του Ρήνου και σταθεροποίησε τη Ρωσία στη χορεία των Μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων.[16] Η νέα δυναμική και η διαρκής της επέκταση ήταν μια ορατή απειλή για το διεθνές πολιτικο-διπλωματικό σύστημα και η ξεκάθαρη πια πρόθεσή της, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, να επεκταθεί σε βάρος της παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θορύβησε τις παραδοσιακές υπερδυνάμεις Αγγλία και Γαλλία. Εφεξής, οι διενέξεις που εκτυλίσσονταν στον ανατολικό ευρωπαϊκό χώρο με πρωταγωνίστρια τη Ρωσία ήταν υπόθεση και των Μεγάλων Δυνάμεων στο πλαίσιο του λεγόμενου «Ανατολικού Ζητήματος».

[15] Για μια αναλυτική παρουσίαση της σύμπραξης Ρώσων και Αψβούργων κατά τον 18ο αιώνα βλ. Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις*, σσ. 219-251.
[16] Lynn, «International rivalry and warfare», σ. 186.

Το «Ανατολικό Ζήτημα» μπορεί να περιγραφεί ως η ευρωπαϊκή ανησυχία για την διογκούμενη αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του θεωρούμενου πια ως «μεγάλο ασθενή», σε αντιδιαστολή με τη συνεχόμενη αύξηση της ρωσικής ισχύος και επιθετικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί και η διπλωματική ανάμειξη της Βρετανίας, των Αψβούργων και της Γαλλίας στις ανατολικές υποθέσεις, ώστε να κατανοηθεί τόσο το «Ανατολικό Ζήτημα» όσο και η επίδρασή του στη διεθνή πολιτική της εποχής. Οι Ρώσοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την οθωμανική αδυναμία για να γίνουν υπερδύναμη, γεγονός που ανησυχούσε τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Ακριβώς η αντίδραση των τελευταίων έβαλε «φρένο» στη ρωσική ενδυνάμωση.[17]

Δεδομένης της ιστοριογραφικής συζήτησης για τον όρο «Ανατολικό ζήτημα», ο οποίος πρωτοδιατυπώθηκε τον 19ο αιώνα για να περιγράψει φαινόμενα που αφορούν παλαιότερες εποχές, πρέπει εξαρχής να ορίσουμε ποιά θέση υιοθετούμε. Οι αναλύσεις και οι θεωρίες ως προς τα χαρακτηριστικά του όρου, που διατυπώνονται ανελλιπώς, από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα ποικίλλουν. Σε γενικές γραμμές πάντως, είναι αποδεκτό ότι με τον καταχρηστικό όρο «Ανατολικό Ζήτημα» συνοψίζεται στην ιστοριογραφία το σύνολο των προβλημάτων που προέκυψαν με την προϊούσα αποσάθρωση του οθωμανικού κράτους και οι συνακόλουθες επεμβάσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στο εσωτερικό του, προς εκμετάλλευση του διαφαινόμενου πολιτικού κενού και της διαφύλαξης των εμπορικών τους προνομίων. Κομβικό σημείο στην εξέλιξη του «Ανατολικού Ζητήματος», αν όχι απαρχή του, θεωρείται το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ειδικότερα ο α΄ ρωσο-οθωμανικός πόλεμος (1768-1774).[18] Το περιεχόμενο του όρου δεν έχει να κάνει αποκλειστικά με το γεωγραφικό πλαίσιο εντός του οποίου εντάσσεται η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τη δυτικοκεντρική θεώρηση, αφορά παράλληλα στην αδυναμία της τελευταίας να εξελιχθεί σε μια κοινωνία με ενεργό συμμετοχή στους ευρωπαϊκούς θεσμούς ή στις διακρατικές σχέσεις, διατηρώντας τα κεκτημένα των πρώτων αιώνων και εκμεταλλευόμενη τη σημαντική γεωγραφική της θέση.

---

[17] B. Gundogdu, *Ottoman Constructions*, σσ. 12-13.

[18] Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για το «Ανατολικό Ζήτημα» βλ. τις κλασικές μελέτες M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, Λονδίνο 1966˙ M. S. Anderson (επιμ.), *The Great Powers and the Near East 1774-1923,* Νέα Υόρκη 1971˙ A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923,* Νέα Υόρκη 1989. Πρβλ. ακόμα τις παρατηρήσεις του Χασιώτη, *Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σσ. 17-36˙ L. J. Frary – Mara Kozelsky, *Russian – Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*, Ουισκόνσιν 2014.

Παρά το γεγονός ότι οι αντιλήψεις για την οθωμανική παρακμή έχουν την απαρχή τους στον πρώιμο 18ο αιώνα, το πότε ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα» διατυπώθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία των διεθνών σχέσεων δεν είναι σαφές. Μερίδα μελετητών θεωρεί πως ο όρος απέκτησε για πρώτη φορά ευρεία χρήση ανάμεσα στο συνέδριο της Βιέννης (1815) και της Βερόνα (1822) για να περιγράψει τη στρατιωτική ανεπάρκεια και την πολιτικοοικονομική κατάρρευση των οθωμανικών θεσμών. Για τη διάρκεια όλου σχεδόν του επόμενου αιώνα, σύγχρονοι μελετητές και ιστορικοί διατύπωσαν διάφορους ορισμούς για τα χαρακτηριστικά του «Ανατολικού Ζητήματος» και τα χρονολογικά όρια στα οποία τοποθετείται, χωρίς πάντως ομοφωνία. Η πλειοψηφία τοποθετεί το «Ανατολικό Ζήτημα» στις απαρχές της ρωσικής επέκτασης στα οθωμανικά εδάφη κατά τη διάρκεια του πρώτου ρωσο-οθωμανικού πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, κομβικές χρονολογίες θεωρούνται η έναρξη του πολέμου το 1768 και η λήξη του με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774. Άλλοι ιστορικοί χρονολογούν τις απαρχές του «Ανατολικού Ζητήματος» στους Ναπολεόντειους πολέμους, ως απόρροια της αγγλικής προπαγάνδας εναντίον των Ρώσων, η οποία υπογράμμιζε τους λόγους της οθωμανικής παρακμής και εφιστούσε την προσοχή των εμπόρων για τους κινδύνους της πιθανής κυριαρχίας των Ρώσων στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα. Παρότι ο όρος δεν είχε ακόμα διατυπωθεί, η οθωμανική παρακμή παρείχε ένα πρόσφορο σημείο εκκίνησης για όσους εξ εκείνων των δυτικών αντιμετώπιζαν τη Ρωσία ως απειλή. Λόγου χάρη, διάφοροι νέοι παράγοντες επηρέασαν διαδοχικά τις ρωσο-βρετανικές σχέσεις συμπεριλαμβανομένου του στάτους των Ιόνιων νησιών και των Παραδουνάβιων ηγεμονιών, τον έλεγχο των Στενών των Δαρδανελλίων, τις οθωμανικές Διομολογήσεις και τις εμπορικές συνθήκες. Εξάλλου, κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, συγγράφηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο μελέτες έκαναν λόγο για την «Ανατολική κρίση» του 1831-41, που απειλούσε τη σταθερότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δημιουργούσε ανταγωνισμούς ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις για τον έλεγχο της λεγόμενης «Εγγύς Ανατολής», ανακινώντας εκ νέου τις διεθνείς ισορροπίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εκδόθηκαν βιβλία που περιείχαν τον όρο στους τίτλους τους και διαπραγματεύονταν την άνοδο του Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου σε σχέση με την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επρόκειτο για μελέτες

Βρετανών και Γάλλων πολιτικών, οριενταλιστών[19] και τυχοδιωκτών, οι οποίες ήταν ενδεικτικές της αμηχανίας των δυτικών για το ποια πλευρά θα υποστηρίξουν (Οθωμανική Αυτοκρατορία, ντόπιους επαναστατικούς πληθυσμούς, ή Ρωσία), όπως επίσης και των τεράστιων συμφερόντων τα οποία διακυβεύονταν.[20]

Στην παρούσα μελέτη ενστερνιζόμαστε το μοντέλο της διάκρισης του «Ανατολικού Ζητήματος» σε τρεις χρονολογικές περιόδους, (1453-1683, 1683-αρχές 19ου, αρχές 19ου-1922), με τη δεύτερη περίοδο να λαμβάνει κεντρική θέση στην εργασία μας. Κατά τη γνώμη μας, το συγκεκριμένο μοντέλο είναι το πιο πλήρες, καθώς λαμβάνοντας υπ' όψιν τις σημαντικότερες αναλύσεις για το ζήτημα προτείνει τη θεώρηση στη μακρά διάρκεια, εστιάζοντας στις διαχρονικές σχέσεις των Οθωμανών με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.[21]

---

[19] Για τον όρο οριενταλισμός, που περιγράφει τη δυτική στερεοτυπική αντιμετώπιση της μουσουλμανικής Ανατολής βλ. E. W. Said, *Οριενταλισμός,* Φ. Τερζάκης (μτφ.), Αθήνα 1996.

[20] Πολύ χρήσιμη ανακεφαλαίωση της ιστορίας της ιστοριογραφίας και των θεωρήσεων που αφορούν το «Ανατολικό Ζήτημα» βρίσκουμε στην εισαγωγή της πρόσφατης έκδοσης των Frary – Kozelsky, *Russian – Ottoman Borderlands,* σσ. 7-21. Πρβλ. ακόμα την εισαγωγή στο Macfie, *The Eastern Question*, σσ. 1-9.

[21] Ειδικότερα, όπως υπογραμμίζει ο Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σσ. 17-36, το «Ανατολικό Ζήτημα» μπορεί να διακριθεί σε τρεις χρονολογικές περιόδους: η πρώτη έχει ως αφετηρία την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και την εδαφική επέκταση των Οθωμανών στα ευρωπαϊκά εδάφη, οπότε η ευθύνη για το χειρισμό του ζητήματος της χριστιανικής πολιτικής κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο μετατοπίστηκε από τους χριστιανούς της Ανατολής στα νεότερα δυτικά κράτη. Η δεύτερη ξεκινά από το 1683 και την αποτυχημένη προσπάθεια των Οθωμανών να καταλάβουν τη Βιέννη. Στο εξής, η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε την προοδευτική εδαφική της αναδίπλωση, με την υπογραφή αλλεπάλληλων συνθηκών, οι οποίες είτε επισημοποιούσαν την απώλεια εδαφών μεταξύ των ευρωπαϊκών Δυνάμεων είτε νομιμοποιούσαν τους ανταγωνισμούς και τις επεμβάσεις των τελευταίων στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Αναμφίβολα, εκτός από τη διατήρηση του *status quo,* η ακεραιότητα της οθωμανικής επικράτειας συνέφερε και οικονομικά τις Δυνάμεις, καθώς αυτές αποσκοπούσαν στη διαιώνιση ενός καθεστώτος εμπορικών προνομίων, των γνωστών «Διομολογήσεων», που το μέλλον τους θα ήταν αβέβαιο εάν την Οθωμανική Αυτοκρατορία διαδέχονταν άλλες δυνάμεις, λιγότερο ανεκτικές στην ξένη εμπορικοοικονομική διείσδυση. Οι φιλοδοξίες της ρωσικής πολιτικής, που στόχευαν στον τερματισμό της γεωγραφικής απομόνωσης της χώρας με την έξοδο στις βόρειες και νότιες θάλασσες, μοιραία έφεραν σε διαδοχικές αναμετρήσεις αντιμέτωπη τη Ρωσία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για αυτόν το λόγο από τη συγκεκριμένη περίοδο του πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις του «Ανατολικού Ζητήματος» ανέλαβαν εφεξής οι Ρώσοι και δευτερευόντως οι Αψβούργοι. Η δεύτερη φάση μπορούμε να πούμε πως λήγει με το πέρας του 18ου αιώνα και την έλευση του 19ου, περίοδο κατά την οποία όπως υπογραμμίστηκε αναπτύχθηκαν οι πρώτες φυγόκεντρες τάσεις στην Αυτοκρατορία. Το «Ανατολικό Ζήτημα» άρχισε να μπαίνει στην ύστερη και αποφασιστικότερη φάση του κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου, οπότε η δυναμική των εθνικών κινημάτων της Βαλκανικής έπεισε τις δυτικές Δυνάμεις και τη Ρωσία να αναθεωρήσουν ως ένα βαθμό την παραδοσιακή τους στάση έναντι της Πύλης. Έτσι, η κηδεμονία των Μεγάλων Δυνάμεων και τα εθνικά κινήματα των μικρών ορθόδοξων λαών της νοτιοανατολικής Ευρώπης καθόριζαν πια την τύχη των λειψάνων της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή. Χαρακτηριστικά, το σερβικό εθνικό κίνημα υποβοηθήθηκε από τους Ρώσους ενώ με τον ίδιο τρόπο προσπάθησαν να προσεταιριστούν τους Έλληνες επαναστάτες οι Ρώσοι, οι Γάλλοι και μετά τις πρώτες ελληνικές επιτυχίες στο Αιγαίο οι Βρετανοί. Το συμβατικό τέλος του «Ανατολικού Ζητήματος» επήλθε το 1922, έτος κατά το οποίο το οθωμανικό σουλτανάτο και χαλιφάτο μετασχηματίστηκε στο εκκοσμικευμένο τουρκικό εθνικό κράτος.

Όσον αφορά τις απαρχές της ρωσικής εμπλοκής στο «Ανατολικό Ζήτημα», αυτές πρέπει να αναζητηθούν στο διάστημα διακυβέρνησης του Μεγάλου Πέτρου 1696-1725. Οι μεγάλες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου, η δημιουργία ενός γραφειοκρατικού κράτους, στρατού σε ευρωπαϊκά πρότυπα και συγκεντροποιημένη διοίκηση, επέτρεψαν στη Ρωσία να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον ευρωπαϊκό χώρο, με την κατάληψη του Αζόφ από τους Ρώσους (το 1713 ανακαταλήφθηκε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία) να θεωρείται αφετηρία της ρωσικής επεκτατικότητας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι προσπάθειες της Ρωσίας να ξεσηκώσει τους ορθοδόξους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μολδαβία και τη Βλαχία, κατά τη μάχη στον Προύθο το 1711, είναι η αρχή μιας νέας πολιτικής, κατά την οποία ο τσάρος, για πρώτη, φορά ονόμασε τον εαυτό του δικαιωματικό ηγέτη των χριστιανών ορθοδόξων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκαλώντας την οργή του σουλτάνου. Παρότι οι προσπάθειες του Μεγάλου Πέτρου δεν έφεραν αποτελέσματα για τους Ρώσους και έληξαν με την ταπεινωτική συνθήκη του Προύθου, η ρωσική πολιτική της εμφάνισης της Ρωσίας ως προστάτιδας των ορθοδόξων δεν επρόκειτο να διαγραφεί, αποτέλεσε αντίθετα κοινό τόπο στο μέλλον για 150 χρόνια.[22]

Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, οι ρωσικές βλέψεις πήραν ξεκάθαρα χαρακτηριστικά με τους δυο ρωσο-οθωμανικούς πολέμους, απόληξη μιας μακράς διαδικασίας κοινωνικοπολιτικού χαρακτήρα, εκτυλισσόμενης σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, με τη τσαρική Ρωσία να αναζητά την ταυτότητα και την ισότιμη θέση της στο άρμα των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Ωστόσο, αν στις αρχές του αιώνα ο Μεγάλος Πέτρος ήταν εκείνος που οραματίστηκε και αρχικά πραγμάτωσε τον εσωτερικό εκσυγχρονισμό του ρωσικού κράτους με πολλές διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις και παράλληλα καθόρισε ως βασικό στόχο της νέας ρωσικής εξωτερικής του την έξοδο προς τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο, η περίοδος καμπής για την ουσιαστική ανάδειξη της Ρωσίας σε διεθνή Δύναμη ήταν το διάστημα διακυβέρνησης της Μεγάλης Αικατερίνης (1762-1796). Βασιζόμενη στις κατακτήσεις των προκατόχων της και επιδεικνύοντας πολιτικές ικανότητες και οξυδέρκεια, επρόκειτο να φέρει εις πέρας τους οραματισμούς του Μεγάλου Πέτρου με δυο μεγάλες νίκες σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[23]

---

[22] B. Gundogdu, *Ottoman Constructions of the Morea Rebellion, 1770s: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising*, Τορόντο 2012 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σσ. 8-9.
[23] Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, σσ. 69-75· Τζάκης, «Ρωσική παρουσία», σσ. 115-150.

Η περίοδος της διακυβέρνησης της Μεγάλης Αικατερίνης διήρκεσε σχεδόν τριάντα τέσσερα χρόνια και αποδείχτηκε μια από τις πιο παραγωγικές της ρωσικής ιστορίας.[24] Η νέα αυτοκράτειρα προοριζόταν να ολοκληρώσει πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου και να φέρει νέες αρχές στη διακυβέρνηση, αλλάζοντας το πρόσωπο της Ρωσίας και τη σχέση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και το λαό. [25]

Όταν ανέβηκε στο θρόνο ήταν απόλυτα ενήμερη για τις διδαχές και τις κατακτήσεις της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, της πολιτικής και της οικονομικής σκέψης και είχε διαμορφώσει με βάση αυτά ξεκάθαρη γνώμη για την εφαρμογή αντίστοιχων ιδεών στην πραγματικότητα του δικού της κράτους. Έτσι, η Μεγάλη Αικατερίνη θεωρήθηκε ότι ανήκε στους χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους της «φωτισμένης απολυταρχίας»[26] και διατηρούσε επαφές με ορισμένους εκ των κυριότερων διαφωτιστών, οι οποίοι την αντιμετώπιζαν ως μια μονάρχη που θα μπορούσε να πραγματώσει τις διδαχές τους. Οι ιδέες των Γάλλων διαφωτιστών και κυρίως του Μοντεσκιέ, που αφορούσαν την αποτελεσματική διοίκηση του κράτους και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις μονάρχη και υπηκόων, αποτελούσαν τη βάση των πιστεύω της Μεγάλης Αικατερίνης και την ενέπνευσαν για να πραγματοποιήσει εκτεταμένες αλλαγές στη Ρωσία. Άλλωστε, η ίδια θεωρούσε τον εαυτό της ως κληρονόμο και συνεχιστή της κληρονομιάς του Μεγάλου Πέτρου, στον εκδυτικισμό της Ρωσίας και στη μεταμόρφωσή της σε μια δύναμη ικανή να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στις διεθνείς υποθέσεις. Ήταν πεπεισμένη ότι η επιτυχία των μεταρρυθμίσεων του Μεγάλου Πέτρου πρόσφερε τη μεγαλύτερη απόδειξη για το γεγονός ότι η Ρωσία ανήκε στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Παρ' όλα αυτά δεν υιοθετούσε άκριτα τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Εξάλλου, αντιμετώπιζε κριτικά τη βία και τη βαρβαρότητα με

---

[24] Για την άνοδο και τη διακυβέρνηση της Μεγάλης Αικατερίνης βλ. τα κλασικά συγγράμματα της Isabel de Madariaga, *Russia in the age of Catherine the Great*, Νιού Χέιβεν 1981˙ *Catherine the Great. A short history*, Νιού Χέιβεν-Λονδίνο 1990˙ «Catherine the Great», *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, H. M. Scott (επιμ.), Χαμπσάιρ-Νέα Υόρκη 1990, σσ. 289-311. Βλ. Ακόμα Kamenskii, *The Russian Empire*, σσ. 194-264˙ Hélène Carrère d'Encausse, *Catherine II. Un âge d'or pour la Russie,* Παρίσι 2002.

[25] Για την εσωτερική πολιτική Kamenskii, *The Russian Empire*, σσ. 196-243.

[26] Για τα χαρακτηριστικά της «φωτισμένης απολυταρχίας» βλ. J. Gagliardo, *Enlightened Despotism*, Νέα Υόρκη 1967˙ L. Krieger, *An Essay on the Theory of Enlightened Despotism*, Σικάγο 1975˙ H. M. Scott, «The Problem of Enlightened Absolutism», *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, H. M. Scott (επιμ.), Χαμσάιρ-Νέα Υόρκη 1990, σσ. 1-35˙ Anderson, *Europe in the Eighteenth Century*, σ. 184-209˙ J. Swann, «Politics and the state in eighteenth-century Europe», *The Eighteenth Century in Europe 1688-1815*, T. C. W. Blanning (επιμ.), Νέα Υόρκη 2000, σσ. 23-31˙ Merry E. Wiesnier-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789*, Ελένη Καλογιάννη (μτφ.), Αθήνα 2008, σσ. 371-373. Πρβλ. ακόμα τις παρατηρήσεις του Π. Κιτρομηλίδη στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες,* Αθήνα 1996, σσ. 165-168.

τις οποίες ο Μεγάλος Πέτρος επέβαλε τις μεταρρυθμίσεις του, έχοντας μια άλλη αντίληψη για τον λόγο του πραγματικού μεταρρυθμιστή-ηγεμόνα, ο οποίος θα έπρεπε να είναι πάνω από όλα δίκαιος νομοθέτης. Δεν θα έπρεπε να τιμωρεί αλλά να νομοθετεί με ανθρωπιστική λογική και να λαμβάνει την έγκριση των υπηκόων του.[27]

Παρότι στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής της θέλησε να εξοικειωθεί με τα τρέχοντα ζητήματα και να προετοιμάσει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, δεν μπορούσε να αναστείλει σημαντικές μεταρρυθμίσεις σε διάφορα πεδία. Αρχικά ασχολήθηκε με το ζήτημα της διοίκησης και ειδικότερα τη μεταρρύθμιση για την αναδιοργάνωση της Γερουσίας το 1763. Η αναδιοργάνωση ήταν επιτακτική, καθώς το όργανο παρέμενε δυσλειτουργικό, οι αποφάσεις του ανεφάρμοστες και οι ίδιοι οι γερουσιαστές ανίκανοι να εφαρμόσουν το έργο τους. Η ίδια η αυτοκράτειρα, παρακολουθώντας κάποιες από τις συνεδριάσεις, είχε διαπιστώσει πως πολλοί εξ αυτών δεν γνώριζαν ούτε πόσες πόλεις υπάγονταν στη ρωσική κυριαρχία. Εντέλει το σώμα διαχωρίστηκε σε έξι τμήματα με ξεκάθαρες αρμοδιότητες και λειτουργίες.[28]

Η άλλη μεγάλη μεταρρύθμιση των πρώτων χρόνων είχε να κάνει πάλι με τη διοίκηση και ειδικότερα με την ενοποίηση του περιφερειακού διοικητικού συστήματος και το 1767 έγινε προσπάθεια δημιουργίας νέου νομοθετικού σώματος και για πρώτη φορά προώθηση νέου νομοθετικού κώδικα. Τέλος, στη λογική του Μεγάλου Πέτρου, οι εκκλησιαστικοί ηγέτες τίθενταν υπό τον απόλυτο έλεγχο του κράτους, ενώ εκκοσμικεύτηκαν τα εκκλησιαστικά κτήματα γεγονός που έκανε τη Μεγάλη Αικατερίνη αντιπαθή στον κλήρο.[29]

Ως γνωστόν, καθ' όλη την περίοδο της διακυβέρνησής της προωθήθηκαν ευρύτατες και ρηξικέλευθες για την εποχή μεταρρυθμίσεις, που άγγιζαν όλο το φάσμα της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής. Ενδεικτικά, αξιοσημείωτη ήταν η ένταση των προσπαθειών μεταρρύθμισης της περιφερειακής διοίκησης των επαρχιών το 1775, στην κατεύθυνση της συγκεντροποίησης του διοικητικού συστήματος, ώστε το κράτος να είναι σε θέση να ελέγχει και τους πιο απομακρυσμένους πληθυσμούς. Προωθήθηκε ακόμα η δημιουργία νέων περιφερειών και υποενοτήτων τους, όπως και νέες θέσεις αξιωματούχων, με σημείο εκκίνησης τις μεταρρυθμίσεις του Μεγάλου Πέτρου, ενώ έγιναν και μεταρρυθμίσεις σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Για πρώτη φορά δημιουργήθηκε νομοθετικό πλαίσιο για τη λειτουργία θεσμών

[27] Kamenskii, *The Russian Empire,* σσ. 204-206.
[28] Στο ίδιο, σσ., 207-208.
[29] Στο ίδιο, σσ. 208-215.

κοινωνικής πρόνοιας, όπως σχολεία, ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία και νοσοκομεία, ελήφθησαν μέτρα για την ανάπτυξη του εμπορίου και την οικονομική πολιτική ενώ πραγματοποιήθηκε και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.[30]

Γενικά, στα χρόνια της Μεγάλης Αικατερίνης άνθισε όσο ποτέ πριν η αυτοκρατορική ιδέα. Η ίδια θεωρούσε τον εαυτό της συνεχιστή των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και πίστευε στην ιστορική αποστολή των Ρώσων, την οποία θέλησε να εφαρμόσει στην εξωτερική πολιτική. Οι φιλοδοξίες της άλλωστε δεν περιορίζονταν στο να καθιερωθεί ως μεγάλη νομοθέτης και μεταρρυθμίστρια αλλά και να καρπωθεί δόξα από νικηφόρες στρατιωτικές επιχειρήσεις. Εξάλλου, όπως και όλες οι Δυνάμεις, την επαύριο του «Επταετούς» πολέμου, η Ρωσία ήταν σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις. Η εξωτερική πολιτική χρειαζόταν νέα κατεύθυνση, ενώ στο οικονομικό πεδίο οι στρατιώτες ήταν απλήρωτοι για επτά μήνες. Η Μεγάλη Αικατερίνη είχε, έτσι, τη σπάνια ευκαιρία να επεξεργαστεί τη δική της εξωτερική πολιτική, όπως και να επωφεληθεί από το γεγονός ότι η Ρωσία ήταν στη μεριά των νικητών και τα στρατεύματά της βρίσκονταν ακόμα στα ευρωπαϊκά εδάφη. Η αδυναμία των υπόλοιπων δυνάμεων, λόγω του «Επταετούς» πολέμου, καθιστούσε τη νέα αυτοκράτειρα υπολογίσιμη.[31]

Πάντως, τα δυο σημαντικά προβλήματα αναφορικά με τη εξωτερική πολιτική, πο εκκρεμούσαν από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, ήταν το οθωμανικό και το πολωνικό. Συγκεκριμένα, το 1764, μόλις δυο χρόνια μετά την άνοδό της στον αυτοκρατορικό θρόνο, το ζήτημα της επιβολής στα εσωτερικά ζητήματα της Πολωνίας αποτέλεσε εκ νέου πεδίο αντιπαράθεσης των Μεγάλων Δυνάμεων, ανάμεσα στις οποίες λογιζόταν πια και η φιλόδοξη Ρωσία.[32] Το πολωνικό ζήτημα και η προώθηση της Ρωσίας προς τα οθωμανικά εδάφη ήταν για τη Μεγάλη Αικατερίνη και τους συμβούλους της αλληλοδιαπλεκόμενα ζητήματα και η ευκαιρία για την πραγμάτωση των φιλόδοξων σχεδίων της αυτοκράτειρας δεν άργησε να έλθει. Αφορμή δόθηκε και πάλι, όπως πριν μερικές δεκαετίες, με το ζήτημα της διαδοχής του πολωνικού θρόνου. Τη στιγμή που οι Αψβούργοι είχαν συμπήξει κοινό μέτωπο με τη Γαλλία, η Ρωσία, σε συνεννόηση με την Πρωσία, δημιούργησε μια συμμαχία, η οποία προωθούσε την ανάδειξη σε βασιλιά του Stanislav Poniatowski. Η εκλογή του Στανισλάου μπορεί τελικά να επετεύχθη, αλλά, αντίθετα από τους υπολογισμούς του

[30] Στο ίδιο, σσ. 222-235.
[31] Για μια επισκόπηση της εξωτερικής πολιτικής της Μεγάλης Αικατερίνης βλ. στο ίδιο, σσ. 244-264.
[32] Για την πολιτική της Μεγάλης Αικατερίνης στο πολωνικό ζήτημα βλ. De Madariaga, *Age of Catherine*, σσ. 187-204˙ Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σσ. 229-230.

ρωσο-πρωσικού άξονα, ο ίδιος δε θέλησε να αποδεχτεί το ρόλο του «βασιλιά - μαριονέτα», προωθώντας πολιτικές ισχυροποίησης του κράτους του.[33]

Η Ρωσία και η Πρωσία δεν ήταν διατεθειμένες να δεχτούν την αυτόνομη πολιτική και σε αντίποινα υποδαύλισαν αναταραχές ανάμεσα στις θρησκευτικές ομάδες της Πολωνίας. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1760, με αφορμή την περιστολή των πολιτικών και των θρησκευτικών δικαιωμάτων των ορθόδοξων Πολωνών, η Ρωσία υποκίνησε συγκρούσεις έναντι του ισχυρότερου καθολικού στοιχείου, ενώ αντίστοιχες κινήσεις πραγματοποίησε με τη σειρά της και η Πρωσία με τους προτεστάντες κατοίκους που κηδεμόνευε. Εντέλει, στις αρχές Φεβρουαρίου του 1768 η Πολωνία υπέκυψε στις ρωσικές πιέσεις και αναγκάστηκε να υπογράψει μια ταπεινωτική συνθήκη˙ ουσιαστικά αποδεχόταν την κηδεμονία που ασκούσε η Ρωσία στο εσωτερικό της χώρας, ενώ αποκαθιστούσε τα δικαιώματα των ορθοδόξων και των προτεσταντών. Σε αντίδραση στο ρωσικό παρεμβατισμό και με τη στήριξη των Γάλλων και των Αψβούργων, οι καθολικοί Πολωνοί ευγενείς ίδρυσαν τη Συνομοσπονδία του Μπαρ, κλιμακώνοντας τις ένοπλες συγκρούσεις με τους εκεί ορθοδόξους και προτεστάντες, αλλά και τα ρωσικά στρατεύματα.[34]

Συγχρόνως, κατά την ίδια τακτική προσεταιρισμού των ορθοδόξων, στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Ρώσοι πράκτορες είχαν ήδη αρχίσει να προσεγγίζουν τους εκεί ορθόδοξους πληθυσμούς, προλειαίνοντας τη ρωσική επέμβαση. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν εξαιρετικά ανήσυχη για το επόμενο βήμα της Μεγάλης Αικατερίνης και υπό αυτές τις συνθήκες, μετά από διάφορα περιστατικά στα ρωσο-οθωμανικά σύνορα, τον Οκτώβριο του 1768, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία, εγκαινιάζοντας τον πρώτο ρωσο-οθωμανικό πόλεμο.

Η ρωσο-οθωμανική σύγκρουση είχε τρία κύρια μέτωπα, τη Βόρεια και τη Νότια Βαλκανική Χερσόνησο και τον Καύκασο, ενώ σημαντικό ρόλο υπέρ της Ρωσίας κατείχαν οι ορθόδοξοι Οθωμανοί υπήκοοι. Ο πόλεμος έληξε έξι χρόνια μετά, το 1774, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Η συγκεκριμένη συνθήκη αποτέλεσε τη σημαντικότερη επιτυχία της εξωτερικής πολιτικής της Μεγάλης Αικατερίνης και σταθμό για την εξέλιξη του «Ανατολικού Ζητήματος», καθώς μπορεί να μην πραγματώθηκαν τα σχέδια της επέκτασης στη Μεσόγειο, εντέλει όμως η Ρωσία βγήκε κερδισμένη εδαφικά, εξασφαλίζοντας το Αζόφ και άλλες στρατηγικές

[33] Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* ό. π.
[34] De Madariaga, *Age of Catherine,* σσ. 196, 203˙ Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σ. 230.

θέσεις στη Μαύρη Θάλασσα. Τα οφέλη της συνθήκης ήταν ακόμα περισσότερα στο εμπορικό σκέλος, καθώς τα ρωσικά πλοία εξασφάλισαν για πρώτη φορά ελεύθερη ναυσιπλοΐα στη Μαύρη Θάλασσα και δικαίωμα να ασκούν εμπόριο στις οθωμανικές αγορές, ενώ η Ρωσία θα λάμβανε και πολεμική αποζημίωση. Επίσης εκ των πραγμάτων εξασφάλισε το δικαίωμα να παρουσιάζεται εφεξής ως προστάτιδα των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να παρεμβαίνει υπέρ τους, προνόμιο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στο μέλλον για την επέμβαση της Ρωσίας στα εσωτερικά ζητήματα της σουλτανικής Αυτοκρατορίας.[35]

Όπως έδειξε και η γνωστοποίηση του «ελληνικού σχεδίου» στις αρχές του 1782[36] και παρά τα αντικειμενικά θετικά αποτελέσματα που έφερε για τη Ρωσία ο α΄ ρωσο-οθωμανικός πόλεμος, η Μεγάλη Αικατερίνη δεν εγκατέλειψε τα φιλόδοξα σχέδιά της και έδειξε πως εξακολουθούσε να οραματίζεται την επέκταση στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο, σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο η νέα ρωσο-οθωμανική σύγκρουση γνωστή ως β΄ ρωσο-οθωμανικός πόλεμος, που διήρκεσε από το 1787 ως το 1792, έδειξε ότι σχέδια της Μεγάλης Αικατερίνης για διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης ήταν πρακτικά ανεφάρμοστα, είτε λόγω των αντικειμενικών στρατιωτικών δυσκολιών, είτε λόγω της μη αποδοχής ενός τέτοιου ενδεχομένου από τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις, το οποίο θα ισχυροποιούσε ξεκάθαρα τη Ρωσία. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η αυτοκράτειρα είχε καταφέρει να δικαιώσει την πολιτική της στο βαθμό του εφικτού, καθώς η Ρωσία είχε εξασφαλίσει σταθερή εμπορική και στρατιωτική κυριαρχία στη Μαύρη Θάλασσα, προσαρτώντας παράλληλα και την Κριμαία, ενώ σε διπλωματικό επίπεδο είχε πια καθιερωθεί ως μια εκ των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών δυνάμεων.[37]

Πέρα από την ανησυχία που δημιουργούσε στο διπλωματικό επίπεδο για Μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις, η δυναμική εμπλοκή της Ρωσίας στο «Ανατολικό Ζήτημα» επρόκειτο να φέρει σε ιδιαιτέρως δύσκολη θέση και το Βενετικό κράτος, το οποίο είχε πια τεθεί στο διπλωματικό περιθώριο και είχε να αντιμετωπίσει δισεπίλυτα εσωτερικά προβλήματα.

---

[35] Για τον α΄ρωσο-οθωμανικό πόλεμο βλ. De Madariaga, *Age of Catherine*, σσ. 205-236˙ Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σσ. 229-238. Για τον β΄ρωσο-οθωμανικό πόλεμο βλ. De Madariaga, *Age of Catherine*, σσ. 393-426˙ Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις,* σσ. 239-251.

[36] H. Ragsdale, «Evaluating the Traditions of the Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and the East European Review*, 66/1 (1988), 91-117.

[37] Για τον β΄ρωσο-οθωμανικό πόλεμο βλ. De Madariaga, *Age of Catherine*, σσ. 393-426˙ Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές δυνάμεις,* σσ. 239-251.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

2.1 Ο βενετικός 18ος αιώνας: ουδετερότητα στο εσωτερικό και συντήρηση στο εξωτερικό

Αν ο 18ος αιώνας ήταν για τη Ρωσία ο αιώνας εκσυγχρονισμού και ανάδειξης σε Μεγάλη Δύναμη, η Βενετία ακολουθούσε αντίστροφη πορεία. Στις διαρκείς διπλωματικές ανακατατάξεις, η αλλοτινή εμπορική κυρίαρχος της Μεσογείου παρέμενε μακρινός παρατηρητής, εξελισσόμενη σε μια αδύναμη περιφερειακή δύναμη, που πρέσβευε όλο και περισσότερο το δόγμα της διπλωματικής ουδετερότητας και της μη εμπλοκής σε πολεμικές επιχειρήσεις.[38] Οι παλαιότερες ιστοριογραφικές θεωρήσεις αντιμετώπιζαν τον 18ο ως τον αιώνα της βενετικής παρακμής και της «αναπόφευκτης» πτώσης, θέση, ωστόσο, που δεν είναι πλέον αποδεκτή, διότι συσκοτίζει τα δεδομένα και μπορεί να αποδειχθεί παραπλανητική. Ειδικότερα, όπως έχει επισημάνει ο Del Negro, ο οποίος ασχολήθηκε ενδελεχώς με την ιδέα περί βενετικής παρακμής τον 18ο αιώνα, αυτή οφείλεται στις μελέτες ιστοριογράφων του 19ου αιώνα, όπως ο Sismondi, ο Daru και ο Rossi. Οι συγκεκριμένοι «διάβασαν» πρώτοι τον 18ο ως μια περίοδο αργής πορείας προς την «πτώση», μια ερμηνεία-απότοκο της δυσμενούς για τη Γαληνοτάτη συνθήκης του Πασάροβιτς (1718), οπότε η Βενετία υπέστη την οριστική απώλεια της Πελοποννήσου, περιοριζόμενη, πλέον, στη διατήρηση ελάχιστων εδαφικών κτήσεων στη Μεσόγειο. Κατά τον Rossi, εφεξής οι Βενετοί παραδόθηκαν στην απόλυτη αδράνεια, το κυνήγι για την πολυτέλεια, την ασωτία και τη διασκέδαση που συνοψιζόταν στην έκφραση «περί αιώνιου καρναβαλιού», που θεωρείται πως χαρακτήριζε τη βενετική μητρόπολη καθ' όλο τον αιώνα.[39]

Σε αυτές τις απόψεις συνέτεινε η αλλαγή του κατεστημένου ύφους της βενετικής δημόσιας ιστοριογραφίας ήδη από τις δεκαετίες μετά το Πασάροβιτς. Με

[38] Για την ιστορία της Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα βλ. M. Berengo, *La società Veneta alla fine del Settecento. Ricerche storiche*, Φλωρεντία 1956˙ F. Venturi, Venezia nel secondo Settecento, Τορίνο 1980˙ του ίδιου *Settecento riformatore. L'Italia dei lumi 1764 2. La repubblica di Venezia 1761-1797*, τ. Ε΄, Τορίνο 1990˙ G. Scarabello, «Settecento», *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica*, G. Cozzi, M. Cnapton, G. Scarabello (επιμ.), Τορίνο 1992, σσ. 553-680˙ P. Del Negro, «Introduzione», *Storia di Venezia. La ultima fase della Serenissima*, τ. Η΄, P. Del Negro - P. Preto (επιμ.), Ρώμη 1998, σσ. 1-80. Στον ίδιο συλλογικό τόμο πρβλ. και τη μελέτη του P. Preto, «Le riforme», σσ. 83-142˙ W. Panciera, *La Repubblica di Venezia nel Settecento*, Ρώμη 2014˙ F. Lane, *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία-εμπόριο-οικονομία*, Αθήνα 2007, σσ. 597-606.

[39] Stefania Bertelli, *Il carnevale di Venezia nel Settecento*, Ρώμη 1992, σ. 36.

άλλα λόγια η ιδέα της «παρακμής» αναπαρήχθη από την ίδια τη βενετική ιστοριογραφία του 18ου, ως μέρος της αυτοεικόνας των ίδιων των Βενετών, η οποία παράλληλα μεταδιδόταν στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, μέσω των ιστοριογράφων τους.[40] Τη δυσπιστία στη θέση ότι ο 18ος ήταν αιώνας παρακμής που οδήγησε στην «αναπόφευκτη» και «προδιαγεγραμμένη» πτώση της Βενετίας ενστερνίζεται και ο Symcox, ο οποίος υποστηρίζει ότι αυτή η παραδοσιοκρατούμενη ερμηνεία πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα ιστοριογραφικό αφήγημα *(narrative)* επιδεχόμενο περαιτέρω αναθεωρήσεων, μέσα από τα νέα δεδομένα που, μεταξύ άλλων, μπορεί να προσφέρει η στροφή από την κοινωνική στην πολιτισμική ιστορία.[41]

Αδιαμφισβήτητα, οι διαρκείς βενετο-οθωμανικές αναμετρήσεις από την πτώση των Χανίων το 1645 έως τον ζ΄ ρωσο-οθωμανικό πόλεμο (1714-1718) συνέθεταν μια από τις σημαντικότερες περιόδους της βενετικής ιστορίας, κατά την οποία πραγματοποιήθηκε μια ζωτική μάχη για τη διατήρηση της βενετικής ταυτότητας, άρρηκτα συνδεδεμένης με τη θάλασσα και τη ναυτική παρουσία στη Μεσόγειο. Η απώλεια της Πελοποννήσου όμως, που επικυρώθηκε με τη συνθήκη του Πασάροβιτς το 1718, δημιούργησε μια ιδεολογική τομή στον βενετικό πολιτικό διάλογο και στις βενετικές πολιτικές θεωρήσεις για τη Μεσόγειο.[42] Οι συνέπειες της συνθήκης έκαναν το 1718 ένα χρονολογικό ορόσημο που σηματοδότησε τη μετέπειτα στάση της Βενετίας τόσο ως προς την εσωτερική πολιτική, αλλά και ως προς τις διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, χωρίς πάντως να σημαίνει ότι από τότε άρχισε η αντίστροφη πορεία του βενετικού κράτους προς την πτώση. Αντίθετα από τις θεωρήσεις των Sismondi, Daru, Rossi και άλλων, το 1718 δεν αποτέλεσε καμπή για τη βενετική ιστορία, καθώς η όντως δεινή θέση που είχε πια περιέλθει η Βενετία σε πολιτικο-στρατιωτικό επίπεδο και η περιθωριοποίησή της από το διεθνές προσκήνιο είχε διαμορφωθεί από γεγονότα προγενέστερα του βενετο-οθωμανικού πολέμου.[43] Το γεγονός ότι μετά το Πασάροβιτς η Βενετία δεν αναμετρήθηκε ξανά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ακολουθώντας γραμμή ουδετερότητας είχε μεγάλη σημασία, στις ηπειρωτικές κτήσεις της βενετικής

[40] Del Negro, «Introduzione», σσ. 1-2˙ E. Ivetic, "The peace of Passarowitz in Venice's Balkan policy", *The peace of Passarowitz 1718*, C. Ingrao, N. Samadzic, J. Pesalj (επιμ.), Ιντιάνα 2011, σ. 64.
[41] G. Symcox, «Cultural History and the Decline of the Venetian Decline», *Studi Veneziani* XLV (2003), 119-125.
[42] Paladini, *Caos*, σ. 25.
[43] Για τον ζ΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο και τις εδαφικές απώλειες της Βενετίας βλ. Κ. Τσικνάκης, «Ο Ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου, Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμ.), Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 57-58˙ Ι. Χασιώτης, *Ευρωπαϊκές Δυνάμεις*, σσ. 205-218.

ενδοχώρας, ωστόσο, η ουδετερότητα ήταν μια γραμμή ακολουθούμενη τουλάχιστον εβδομήντα χρόνια νωρίτερα. Εξάλλου, δέκα χρόνια πριν την απώλεια της Πελοποννήσου, ο πόλεμος της ισπανικής διαδοχής, στη διάρκεια του οποίου η Γαλλία παραβίασε την κυριαρχία της Βενετίας στον ίδιο τον κόλπο, είχε δείξει ξεκάθαρα ότι η Γαληνοτάτη ασκούσε πια περιορισμένη κυριαρχία. Κατάφερνε απλά να διαχειρίζεται επιτυχώς τις εντυπώσεις και να σώζει τα προσχήματα, κυρίως γιατί η ίδια δεν είχε γίνει ακόμα αντικείμενο των στρατηγικών των διεθνών συνασπισμών. Εξάλλου, η συνθήκη του Πασάροβιτς δεν φαίνεται να αποτέλεσε σημείο καμπής ούτε στο οικονομικό επίπεδο. Στα πενήντα προηγούμενα χρόνια, ο εμπορικός και μεταποιητικός ρόλος της Βενετίας είχε αναδιαμορφωθεί, λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού και καθ' όλο τον 18ο αιώνα διατήρησε αυτή την περιφερειακή πια θέση, χωρίς πάντως να δεχτεί άλλα πλήγματα. Αντίθετα κάποιοι τομείς όπως η τυπογραφία, μεταξουργία και η ναυπηγική γνώρισαν ανάπτυξη. Συνάγεται έτσι το συμπέρασμα ότι οι ρίζες της παρακμής πρέπει περισσότερο να αναζητηθούν στον 17ο και στον πρώιμο 18ο αιώνα.[44]

Το συγκεκριμένο χρονικό *terminus* χρησιμοποιείται περισσότερο καταχρηστικά,[45] διότι, εφεξής, η έκταση του βενετικού κράτους συρρικνώθηκε δραματικά και η Γαληνοτάτη ετέθη πια οριστικά στο περιθώριο της διεθνούς πολιτικής σκηνής. Μάλιστα, από τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι στο εσωτερικό ξεκίνησαν νέες πολιτικές διεργασίες στις τάξεις της πολιτικής ελίτ, τα αποτελέσματα των οποίων έγιναν ορατά στη μέση του αιώνα. Οι νέες αυτές δυναμικές οδήγησαν στη διαμόρφωση δυο ομάδων συμφερόντων με θέσεις διακριτές και αντικρουόμενες, τόσο για τις μεταρρυθμίσεις που έπρεπε να γίνουν στους βενετικούς πολιτικούς θεσμούς όσο και για την εξωτερική πολιτική.[46]

Από τον 17ο αιώνα και τη λήξη του Κρητικού πολέμου (1645-1669)[47] μέχρι και το 1718, η Βενετία είχε διαχωρίσει την εξωτερική πολιτική που εφάρμοζε στον ιταλικό χώρο από εκείνη που ακολουθούσε στη Μεσόγειο. Στην πρώτη περίπτωση, στο μέτωπο της *Terraferma* εφαρμοζόταν ήδη μια πολιτική απόλυτης ουδετερότητας προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, ενώ στο μέτωπο του *Stato da Mar* εξακολουθούσε να

[44] Del Negro, «Introduzione», σσ. 4-5.
[45] Για τη βενετική εξωτερική πολιτική μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς βλ. Ivetic, «The peace of Passarowitz», σσ. 63-72.
[46] A. Viggiano, «Politics and Constitution», *A Companion to Venetian History*, τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 81-82.
[47] Για τον Κρητικό πόλεμο βλ. Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος», σσ. 53-55.

βρίσκεται σε πολεμική εγρήγορση, αντιστεκόμενη επίμονα στις συνεχείς οθωμανικές επιθέσεις ή αντεπιτιθέμενη, όπως έγινε κατά την εφήμερη ανακατάληψη της Πελοποννήσου. Σε αυτές τις περιπτώσεις η Βενετία συμμαχούσε, αναλόγως με τις περιστάσεις με τις καθολικές δυνάμεις της Μεσογείου (παπικό κράτος, Μάλτα, Δουκάτο της Τοσκάνης) ή του ανατολικού ευρωπαϊκού χώρου (Αψβούργοι και Πολωνία).[48]

Εκτός από την παγίωση της παθητικής διπλωματικής παρουσίας της Γαληνοτάτης στον ιταλικό και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, που συνεπαγόταν την εφαρμογή διπλωματικής ουδετερότητας στο διεθνές προσκήνιο, οι Βενετοί ιθύνοντες, έπρεπε εφεξής να εμπεδώσουν και να αποδεχτούν την παγίωση της ισχυρής γειτονικής παρουσίας των Αψβούργων. Σε μια αντίστροφη, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πορεία από τη βενετική περίπτωση, η ανερχόμενη από τον προηγούμενο αιώνα Αυτοκρατορία των Αψβούργων είχε αναδειχθεί από τα μέσα του 1720 ως η ηγεμονική δύναμη της ιταλικής χερσονήσου, ενώ προσήρτησε και μεγάλες περιοχές των Βαλκανίων, από τον (σημερινό) κροατικό ως τον ρουμανικό χώρο. Ο παρεμβατικός ρόλος που διεκδικούσαν οι Αψβούργοι στο εσωτερικό της Βενετίας αποτελούσε τροχοπέδη για την αυτόνομη άσκηση εξωτερικής πολιτικής από μέρους της Γαληνοτάτης, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, όμως από την τρίτη δεκαετία του 18ου και εντεύθεν οι σχέσεις με τους Αψβούργους αποτελούσαν σημείο πρωταρχικής σημασίας για τη βενετική διπλωματία. Ελλείψει άλλων επιλογών και διπλωματικών ερεισμάτων και προκειμένου να αποφευχθεί η απώλεια νέων εδαφών, η άσκηση της βενετικής εξωτερικής πολιτικής ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από τις βουλές των Αψβούργων.[49]

Την επέκταση αυτής της πολιτικής και στον μεσογειακό χώρο ήρθε να επιφέρει η απώλεια όμως της Πελοποννήσου, κατά την οποία η Γαληνοτάτη όχι μόνο παραχώρησε μια σημαντική στρατηγική θέση στην ανατολική Μεσόγειο, αλλά έβλεπε να κατακρημνίζεται πλέον ανεπιστρεπτί και η εδαφική ισορροπία ανάμεσα στο *Stato da Terra* και στο *Stato da mar*. Παρά το γεγονός ότι τα Ιόνια νησιά διατηρούσαν την οικονομική και στρατηγική τους σημασία, εξακολουθούσαν να παραμένουν πάντα υποδεέστερες σε σχέση με το *Stato da Terra*, αδιαμφισβήτητο

[48] Del Negro, «Introduzione», σ. 14.

[49] Berengo, *La società veneta*, σ. 4˙ Del Negro, «Introduzione», σσ. 12-13. Για τις διαχρονικά διφορούμενες σχέσεις της Βενετίας με τους Αψβούργους ως το 1797 βλ. ορισμένες παρατηρήσεις στο Brigitte Mazohl-Wallnig, «L'Austria e Venezia», *Venezia e l'Austria,* G. Benzoni – G. Cozzi (επιμ.), Βενετία 1999, σσ. 5-8.

επίκεντρο των βενετικών συμφερόντων. Ιδίως μετά την απώλεια της Πελοποννήσου, καθίσταντο πια απλά η τελευταία γραμμή άμυνας για την προστασία της Αδριατικής.[50]

Υπό αυτές τις συνθήκες και με τα νέα δεδομένα που έφερνε η πολιτική περιθωριοποίηση και η εδαφική συρρίκνωση του βενετικού κράτους, η βενετική διπλωματία καλούνταν να αναπροσαρμόσει τις διπλωματικές σχέσεις με την έτερη γειτονική δύναμη, προς ανατολάς, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την οποία διαχρονικά βρισκόταν σε πολεμικό ανταγωνισμό.[51] Παρότι έως τις αρχές του 18ου μπορεί να υπήρχαν στους κόλπους των Βενετών αυταπάτες, σχετικά με την άσκηση μιας επιθετικής πολιτικής απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βασισμένες και στον εκσυγχρονισμό του βενετικού στόλου, και την βεβαιότητα της ναυτικής υπεροχής, οι πόθοι διαψεύστηκαν. Η γρήγορη κάλυψη του χαμένου εδάφους από μερους των Οθωμανών και οι διαρκείς αναμετρήσεις των δυο στόλων από το 1694 έως και την περίοδο 1714-18 έδειξαν ότι είχε πια διαμορφωθεί μια ισορροπία δυνάμεων στη θάλασσα, που ήταν αποτρεπτική για την πρόκληση νεών μαχών και για τις δυο πλευρές. Ήταν πια προφανές ότι το βενετικό ναυτικό στη Μεσόγειο, όφειλε να μετατοπίσει τη δράση του αποκλειστικά στην προστασία των εναπομεινασών κτήσεων, σε ένα αμυντικό, δηλαδή, δόγμα.[52]

Με αφετηρία τη συνθήκη του Πασάροβιτς, λοιπόν, η Γαληνοτάτη άρχισε να προσανατολίζεται σε μια γραμμή ουδετερότητας με διττή κατεύθυνση: από τη μία μεριά επιδίωξη για σταθερές διπλωματικές συμφωνίες με την Υψηλή Πύλη και από την άλλη, αναφορικά με το εσωτερικό πεδίο, εκκίνηση της προσπάθειας αναδιοργάνωσης των περιοχών του *Stato da Mar*, από την Ίστρια ως τα νησιά του Ιονίου. Επρόκειτο για γεωγραφικά όρια ήδη διαμορφωμένα μετά τις διαδοχικές εδαφικές απώλειες, ενώ σε γενικές γραμμές οι καλές σχέσεις, τουλάχιστον ως το 1770, επιτεύχθηκαν ευνοούμενες και από την ανάλογη διάθεση της οθωμανικής πλευράς. Οι εργασίες για την αναδιοργάνωση του *Stato da Mar* έφεραν τη Βενετία αντιμέτωπη με τις δυσκολίες που έφερνε η καθυστέρηση των περιοχών αυτών (τουλάχιστον σύμφωνα με τις εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων), κυρίως, όμως, με την αδυναμία των βενετικών πολιτικοδιοικητικών θεσμών να επεξεργαστούν

[50] Del Negro, «Introduzione», σ. 14˙ G. Benzoni, «Sa d'Ionio la Venezia da mar», *Venezia e le Isole Ionie*, Βενετία 2005, Chryssa Maltezou – G. Ortalli (επιμ.), σσ. 113-140.
[51] Για τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις κατά τον 18ο αιώνα βλ. P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Ρώμη 2013, σσ. 212-312.
[52] G. Candiani, «Lo sviluppo dell'Armata grossa nell'emergenza della guerra marittima», *Storia di Venezia – Rivista* 1 (2003), 89-96.

κατάλληλες πολιτικές και παρεμβάσεις, οι οποίες, αναγκαστικά, προϋπέθεταν την αναθεώρηση των παραδοσιακών σχέσεων της βενετικής μητρόπολης και των περιοχών αυτών.[53] Ουσιαστικά, η συνθήκη του Πασάροβιτς προκάλεσε την αναθεώρηση της εξωτερικής πολιτικής μόνο όσον αφορά το *Stato da Mar,* ή αλλιώς προώθησε την επέκταση της πολιτικής ουδετερότητας που ήδη εφαρμοζόταν από τον προηγούμενο αιώνα στο *Stato da Terra.*[54]

Η ουδετερότητα στις σχέσεις με τις ξένες δυνάμεις και η πολιτική συντήρηση ήταν δυο προσανατολισμοί σε μεγάλο βαθμό αλληλοεξαρτώμενοι, που καθόριζαν αποφασιστικά τη βενετική πολιτική ζωή σε όλο τον 18ο αιώνα. Εφεξής, δεν παρουσιάζονταν ευνοϊκές περιστάσεις για την εμπλοκή της Βενετίας σε επιθετικούς πολέμους, ενώ η στρατιωτική κατάσταση, με τις περιορισμένες δυνατότητες των βενετικών στρατευμάτων, δεν ευνοούσε πλέον την ανάμειξή της σε πολεμικές επιχειρήσεις.[55] Η μείωση της διεθνούς επιρροής της Βενετίας ήταν πια γεγονός, ενώ στο εσωτερικό είχε αρχίσει να παγιώνεται η εμπέδωση ενός περιθωριακού πια ρόλου στο διεθνές προσκήνιο, που δεν επέτρεπε την ενσωμάτωση νέων εδαφών. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η ακολουθούμενη πολιτική «ουδετερότητας» προς τις ξένες δυνάμεις εμφανιζόταν ως μια απόλυτα σταθμισμένη πολιτική σωφροσύνης και διαλλακτικότητας, αποτέλεσμα της συσσωρευμένης, μακραίωνης εμπειρίας της βενετικής ελίτ. Παράλληλα η επιλογή της ουδετερότητας στην εξωτερική πολιτική ταυτιζόταν με μια σκληρή συντηρητική γραμμή στο εσωτερικό θεσμικό πλαίσιο και την αδυναμία υιοθέτησης ριξικέλευθων μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού της λειτουργία των απαρχαιωμένων βενετικών πολιτειακών οργάνων.[56]

[53] Scarabello, «Settecento», σ. 568.
[54] Del Negro, «Introduzione», σ. 14.
[55] Στο ίδιο, σσ. 22-23.
[56] Scarabello, «Settecento», σ. 573.

2.2 Οι ανισότητες του σώματος των ευγενών: οδεύοντας στην ολιγαρχία

Οι δύο βασικές αυτές κατευθύνσεις της βενετικής πολιτικής γίνονται καλύτερα κατανοητές, εφόσον αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά της βενετικής πολιτικής σκηνής και ειδικότερα της ιθύνουσας τάξης, του σώματος δηλαδή των ευγενών που μονοπωλούσε την εξουσία.[57] Το σώμα είχε υποστεί αρκετές αναδιατάξεις και βασικό του στοιχείο ήταν η δραματική μείωση του αριθμού των ευγενών. Με την πρόσβαση, δε, στα σημαντικά αξιώματα που διαχρονικα εξαρτιόταν από τον πλούτο, και με τις οικονομικές ανισότητες ανάμεσα στους ευγενείς να είναι πλέον τεράστιες, κατά τον 18ο αιώνα οι περισσότεροι Βενετοί ευγενείς είχαν περιέλθει σε κατάσταση φτωχοποίησης.[58]

Η βενετική πολιτική παράδοση ήθελε τους ευγενείς και το κράτος να διαπλέκονται σε μια αέναη πρόσδεση, με το σώμα των ευγενών να παραμένει διαχρονικά σταθερό και αρραγές, έτσι ώστε να εγγυάται για την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος. Παρά το γεγονός ότι η ισότητα ανάμεσα στα μέλη της αριστοκρατίας ήταν η συστατική αρχή της του σώματος των ευγενών, υπήρχαν διαχρονικά οικονομικές ανισότητες. Έως τον 16ο αιώνα, τα μέλη του σώματος αναπτύσσονταν πληθυσμιακά, δημιουργούσαν πλούτο και κάθε μέλος του σώματος μπορούσε να επωφεληθεί τόσο από τις ευκαιρίες πλουτισμού, που έδινε η δυναμική ανάπτυξη του εμπορίου, όσο και από την πολιτική στήριξη που υπήρχε, για να επανορθώσει τις όποιες οικονομικές απώλειες. Ωστόσο, με τη σταδιακή εγκατάλειψη της εμπορικής δραστηριότητας, στην οποία παραδοσιακά επιδίδονταν οι περισσότεροι Βενετοί ευγενείς, και τη διάνοιξη ευκαιριών κτηματικών επενδύσεων

---

[57] Για τις διχοτομίες εντός του σώματος των ευγενών κατά τον 18ο αιώνα βλ. J. Davis, *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*, Βαλτιμόρη 1962˙ G. Torcellan, *Una figura della Venezia settecentesca: Andrea Memmo: ricerche sulla crisi dell'aristocrazia veneziana*, Βενετία-Ρώμη 1963˙ G. Tabacco, *Andrea Tron e la crisi della aristocrazia senatoria a Venezia*, Ούντινε 1980˙ Laura Megna, «Nobiltà e povertà. Il problema del patriziato povero nella Venezia del '700», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* CXL (1981-82), 319-340˙ P. Del Negro, «La distribuzione del potere all'interno del patriziato veneziano del settecento», *I ceti dirigenti in Italia in età moderna e contemporanea. Atti del Convegno Cividale del Friuli, 10-12 settembre 1983*, A. Tagliaferri (επιμ.), Ούντινε 1984, σσ. 311-337˙ του ίδιου «Il patriziato veneziano tra il vecchio e il nuovo repubblicanesimo: "libertà", "eguaglianza" e "democrazia" nel discorso politico della Serenissima alla vigilia della rivoluzione francese», *Linguaggi politici delle rivoluzioni in Europa XVII-XIX secolo. Atti del Convegno (Lecce, 11-13 ottobre 1990)*, E. Pii (επιμ.), Φλωρεντία 1992, σσ. 161-173˙ του ίδιου «Il corpo ottimatizio veneziano nel settecento», *Studi Veneziani* XLV (2003), 107-117˙ V. Hunecke, *Il patriziato veneto alla fine della Repubblica 1646-1797. Demografia, famiglia, ménage*, Ρώμη 1997.

[58] Berengo, *La società veneta*, σσ. 5-7. Αναλυτικότερα για τη διανομή των δευτερευόντων αξιωμάτων βλ. το άρθρο της Laura Megna, «Riflessi pubblici della crisi del patriziato veneziano nel XVIII secolo: il problema delle elezioni ai reggimenti», *Stato, società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XV-XVIII)*, G. Cozzi (επιμ.), τ. Β΄, Ρώμη 1981, σσ. 255-299.

στην *Terraferma*, η πρόσδεση με τη γη και η ανάγκη συντήρησης και μεταβίβασης των περιουσιών αυτών στις επόμενες γενιές επέφεραν μια διαδικασία συγκέντρωσης του πλούτου σε λίγες οικογένειες. Οι φτωχότεροι ευγενείς έβλεπαν να διευρύνεται συνεχώς η απόσταση από τους πλούσιους, σε μια διαδικασία αποσάθρωσης του σώματος, το οποίο στο εσωτερικό του γινόταν όλο και πιο κατακερματισμένο. Ο πλούτος δεν διαχεόταν πια, όπως παλαιότερα, με συνέπεια την απουσία νέων εμπορικών ευκαιριών και κατ' επέκταση τη φτωχοποίηση μεγάλης μερίδας των ευγενών.

Η απώλεια της Κρήτης ήρθε για να επισφραγίσει το αμετάκλητο αυτής της κατάστασης. Δεμένοι πλέον με τη γη, την απόκτηση και αξιοποίηση κτηματικών περιουσιών, την τοκογλυφία σε βάρος των χωρικών, οι πλούσιοι ευγενείς είχαν ολοκληρώσει τη «μεταμόρφωσή» τους. Συγχρόνως, η ψευδαίσθηση της ενότητας του σώματος των ευγενών μεταλλάχθηκε σε μια χρησιμοθηρική αρχή: οι φτωχοί άρχοντες προωθούνταν στην κατάληψη των μικρότερων κρατικών αξιωμάτων, ώστε να μειώνεται η πιθανότητα κοινωνικών αναταραχών και να καλύπτονται τουλάχιστον σε διοικητικό επίπεδο τα προβλήματα εσωτερικής συνοχής του σώματος. Παγιωνόταν, έτσι, μια μεγάλη μερίδα φτωχών ευγενών, η οποία υπολόγιζε για τα προς το ζην μόνο στους περιορισμένους πόρους από τα δημόσια αξιώματα, εγγύηση που όμως δεν τους προσέφερε επ' ουδενί σταθερά έσοδα. Η ίδια η πρακτική των διορισμών ενείχε σπέρματα διαφθοράς, καθώς η σύντομη παραμονή σε ένα κρατικό αξίωμα και η υποχρεωτική αργία μέχρι να τοποθετηθούν σε κάποια άλλη θέση οδηγούσαν τους φτωχούς ευγενείς στην ανάγκη απόκτησης όσο το δυνατό μεγαλύτερου κέρδους κατά την παραμονή στο αξίωμα. Βεβαίως, κάτι τέτοιο γινόταν με τρόπους όχι πάντα νόμιμους,[59] και στις περισσότερες περιπτώσεις λειτουργούσε σε βάρος των τοπικών πληθυσμών της περιφέρειας.[60]

Ενδεικτικό του δυσμενούς οικονομικού κλίματος και των ανακατατάξεων εντός του σώματος των Βενετών ευγενών, μετά την απώλεια της Κρήτης, είναι δυο ακόμα αξιοσημείωτα στοιχεία. Με το ξέσπασμα του Κρητικού πόλεμου (1645-1669), οπότε η Γαληνοτάτη αναγκάστηκε να αναζητήσει έκτακτα κεφάλαια, θεσμοθετήθηκε στην *Terraferma* η δυνατότητα πώλησης «φεουδαρχικών δικαιοδοσιών» και

[59] Megna, «Nobiltà e povertà», 320.

[60] Εννοούνται τα συχνότατα φαινόμενα χρηματισμού των τοπικών προνοητών. Βλ. τα σχετικά κεφάλαια για τον χρηματισμό του προνοητή Ζακύνθου στον τομέα απονομής της δικαιοσύνης, τις δωροδοκίες κατά τα «Ορλωφικά» και την πρακτική των προστυχίων.

τιμητικών τίτλων με την καταβολή ενός υψηλού χρηματικού αντιτίμου, γεγονός που οδήγησε στην είσοδο νέων οικογενειών στο σώμα της βενετικής ευγένειας.[61]

Το 1670 δε, εγκαινιάστηκε ο θεσμός των *provvigioni,* μια πρακτική για τη στήριξη των οικογενειών των ευγενών, μετά τον πόλεμο και την απώλεια της Κρήτης. Κατά τον 18ο αιώνα, αυτές οι κρατικές επιδοτήσεις όχι μόνο δεν καταργήθηκαν, λόγω της μη εμπλοκής σε μεγάλους πολέμους, αντίθετα μετεξελίχθηκαν σε βασικό όργανο για την ανακούφιση των οικονομικών πληγών των άπορων ευγενών και την ίδια στιγμή για τη διατήρησή της πρόσδεσής τους στο σύστημα. Προκειμένου να προληφθεί ο κίνδυνος κοινωνικών αναταραχών δηλαδή, η μεγιστοποίηση του αριθμού των φτωχών ευγενών έφερε την αύξηση των *provvigioni,* την αύξηση των μισθών των μικρών αξιωμάτων και την παροχή δανείων από ισχυρούς οικονομικά ευγενείς, που ήταν στην κορυφή μεγάλων δικτύων πατρωνίας.[62] Κατά τον 18ο αιώνα οι φτωχοί ευγενείς εκμεταλλεύονταν αυτές τις επιδοτήσεις για να κερδίζουν τα αναγκαία χρήματα για τα προς το ζην, για αυτό και παρατηρήθηκε το φαινόμενο κατάθεσης όλο και περισσότερων αιτήσεων, οι οποίες σταδιακά άλλαζαν αιτιολογία. Πλέον δεν ζητούσαν οικονομική ενίσχυση ως συγγενείς ένδοξων πολεμιστών, αλλά λόγω γενικευμένης και παγιωμένης οικονομικής δυσπραγίας. Αυτό αποδείκνυε και την αποδοχή μιας νέας ταυτότητας από τους ίδιους.[63]

Με τους άπορους ευγενείς να παρουσιάζονται επιρρεπείς σε φαινόμενα διαφθοράς, λόγω της ένδειάς τους, εκτός από τα κληρονομικά ζητήματα, που διαχώριζαν πια τους πλούσιους από τους φτωχούς ευγενείς, ερχόταν στο προσκήνιο μια άλλη αρνητική πτυχή, η οποία δημιουργούσε διαχωριστικά εντός του σώματος, αυτή της ηθικής φύσης. Η παραδοσιακή ταυτότητα του Βενετού ευγενούς, η οποία ήταν συνδεδεμένη με την αφοσίωση στο κράτος, είχε διαρραγεί. Αυτά τα ζητήματα δεν απασχολούσαν πια την πραγματικότητα των φτωχών ευγενών, οι οποίοι στερούνταν και της στοιχειώδους πολιτικής κουλτούρας, χωρίς να είναι καν σε θέση να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους. Ο πολλαπλασιασμός των φτωχών ευγενών ράγιζε τη θεσμική δομή, τη διακυβέρνηση και την εικόνα της Βενετίας και ήδη από

[61] Για την εισαγωγή νέων μελών στις τάξεις της βενετικής ευγένειας λόγω της ανάγκης εισροής χρημάτων στο δημόσιο ταμείο βλ. ενδεικτικά: G. Gullino, «I patrizi veneziani di fronte alla proprietà feudale (secoli XVI-XVIII). Materiale per una ricerca», *Quaderni Storici* 43 (1980), 166-167˙ A. Cowan, «New Families in the Venetian Patriciate», *Ateneo Veneto* 23 (1985), 55-75˙ R. Sabbadini, *L' acquisto della tradizione. Tradizione aristocratica e nuova nobiltà a Venezia,* Ούντινε 1995˙ Α. Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β. Δ. Πελοπόννησο,* Βενετία 2008, σσ. 167-168, 170.

[62] Del Negro, «La distribuzione del potere», σσ. 318, 321.

[63] Megna, «Nobiltà e povertà», 333-334.

τα μέσα του 1730 ο Nicolò Donà, ευγενής από παραδοσιακή οικογένεια με μεγάλη επιρροή, ταύτιζε τους φτωχούς ευγενείς με τον όχλο. Αντιστρόφως, όσο οι φτωχοί ευγενείς πολλαπλασιάζονταν τόσο ο πλούτος και η εξουσία συγκεντρωνόταν στα χέρια όλο και λιγότερων οικογενειών, οι οποίες, για να διατηρήσουν την περιουσία τους, έκαναν λίγα παιδιά, σχεδιασμένες επιγαμίες και προχωρούσαν σε περιορισμούς στη μεταβίβαση των περιουσιών τους.[64]

Τον 18ο αιώνα, λοιπόν, ήταν διακριτές οι επιπτώσεις του προσανατολισμού που πριν δύο αιώνες είχε πάρει η οικονομική ζωή της Βενετίας. Η ισότητα ανάμεσα στους Βενετούς ευγενείς είχε παντελώς εξαλειφθεί για να δώσει τη θέση του σε μια πραγματικότητα τεράστιων ανισοτήτων. Εκ των πραγμάτων πλέον, η συνοχή του σώματος - εγγύηση για την εύρυθμη λειτουργία του κράτους - δεν συγκροτούσε τον δυναμικό μύθο των προηγούμενων αιώνων. Είχε αντίθετα εξελιχθεί σε ένα αφήγημα συντήρησης εν είδει συγκολλητικής ουσίας του εσωτερικά κατακερματισμένου αριστοκρατικού σώματος, που δημιουργούσε αλληλεγγύη, όπου τα συμφέροντα διαφοροποιούνταν και συνένωνε, όπου προέκυπταν διαιρέσεις. Έτσι, από μύθος λαμπρής πολιτικής λειτουργίας, σε υποστήριξη της πολιτικής ηγεμονίας είχε εξελιχθεί σε μύθο επιβίωσης, προκαλώντας στους Βενετούς ιθύνοντες αδυναμία κατανόησης των ιστορικών περιστάσεων της τελευταίας περίοδου της ρεπούμπλικα.[65]

Ύστερα από μια αργή, προοδευτική διαδικασία, κατά τον 18ο αιώνα, το βενετικό σώμα των ευγενών είχε πια λάβει μια διακριτή εσωτερική ιεράρχηση, που διαχώριζε τα μέλη του κάθετα και δημιουργούσε μια τριμερή διάρθρωση της ευγένειας, η οποία είχε ως εξής:

α) *signori, grandi, proceri* ή *benestanti*. Επρόκειτο για την ολιγάριθμη ομάδα πλούσιων οικογενειών ευγενών που ουσιαστικά ασκούσε την κυβερνητική εξουσία και είχε υπό τον απόλυτο έλεγχό της τα κομβικά όργανα, όπως το Συμβούλιο των Δέκα και το παρακλάδι του, τους Ανακριτές του Κράτους, το Κολλέγιο και την πλειοψηφία στη Γερουσία. Η εξουσία τους απέρρεε από την ισχύ τους, που τους επέτρεπε να κατευθύνουν υπέρ τους τις ψήφους των ευγενών χαμηλότερης στάθμης στο Μεγάλο Συμβούλιο.[66]

β) οι καλούμενοι *quarantiotti, medii* ή αλλιώς η *nobiltà giudiziaria.* Αυτή η δεύτερη ομάδα συσπείρωνε τους ευγενείς μεσαίας και μικρομεσαίας στάθμης, οι οποίοι

[64] Στο ίδιο, 320-322.
[65] Στο ίδιο, 319-320˙ της ίδιας «Riflessi pubblici della crisi del patriziato», σσ. 255-258.
[66] Scarabello, «Settecento», σ. 575.

επάνδρωναν τα ενδιάμεσα δικαστικά όργανα, τις *Quarantie*.[67] Στο βενετικό πολιτικό σύστημα οι *Quarantie* είχαν διττό ρόλο: εξ αιτίας του γεγονότος ότι ο δρόμος που οδηγούσε στα συγκεκριμένα συμβούλια προέβλεπε την εργασία σε ένα ή περισσότερα αξιώματα υπό τη δικαιοδοσία τους, ένα εκ των οποίων ήταν και το αξίωμα του προνοητή Ζακύνθου, αποτελούσαν βασικό σημείο αναφοράς για πολλά μικρότερα αξιώματα της Γαληνοτάτης και ενός πλήθους αξιωμάτων μικρότερης σημασίας, εκτός Βενετίας. Έτσι αποτελούσαν ένα αποτελεσματικό φίλτρο ανάμεσα στο Μεγάλο Συμβούλιο και στη Γερουσία. Επέτρεπαν μια διαλογή, η οποία εγγυάτο την προώθηση των πιο ικανών μικρομεσαίων ευγενών και συγχρόνως εμπόδιζε τη δημιουργία κινημάτων αμφισβήτησης του συστήματος και των θεσμών. Ανάλογο ρόλο με αυτόν των *Quarantie*, στο πεδίο των μεσαίων-κατώτερων οικογενειών της αριστοκρατικής πυραμίδας και των κατώτερων αξιωμάτων και συμβουλίων, διαδραμάτιζε η Γερουσία σε σχέση με τη μεσαία-υψηλή στάθμη των ευγενών και των αξιωμάτων και συμβουλίων υψηλότερης σημασίας.[68]

γ) οι *plebei, barnabotti, bassi* ή *svizzeri* με άλλα λόγια η φτωχή αριστοκρατία *(nobiltà povera).* Ήταν η κατώτερη και πολυπληθέστερη ομάδα, που συγκροτούνταν αποκλειστικά από ευγενείς χαμηλής στάθμης με πολύ χαμηλά εισοδήματα. Όλοι αυτοί ουσιαστικά αποτελούσαν τη μεγάλη «δεξαμενή» ψηφοφόρων, οι οποίοι διαπραγματεύονταν την παραχώρηση των ψήφων τους με τους ευγενείς της πρώτης ομάδας, ενώ μεταξύ τους ανταγωνίζονταν για τα μικρότερα αξιώματα.[69]

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι κατά τον 18ο αιώνα, πέραν της πληθυσμιακής συρρίκνωσης το σώμα είχε να αντιμετωπίσει μια εν γένει κοινωνική, ηθική, οικονομική και πολιτιστική κατάρρευση της μεγάλης του πλειοψηφίας, των μεσαίων και των μικρομεσαίων, μελών του. Δεδομένου ότι τα περισσότερα μέλη της βενετικής ελίτ δεν είχαν πια στοιχειώδη πολιτική κουλτούρα και δεν ήταν σε θέση να υπηρετήσουν επάξια το ρόλο τους.[70]

Τα φαινόμενα εκφυλισμού επέτρεπαν τη δεσποτική υπεροχή των ολιγάριθμων πλουσίων ευγενών οδηγούσαν ανεπιστρεπτί σε μια απρόσκοπτη μετάλλαξη του βενετικού πολιτεύματος και σηματοδοτούσαν μια διαδικασία «θεσμικής μετάβασής»

[67] Στο ίδιο.
[68] Για τη λειτουργία των *Quarantie* βλ. Cozzi, «La politica del diritto», σ. 115˙ Del Negro, «La distribuzione del potere», σσ. 321-323.
[69] Scarabello, «Settecento», σ. 575.
[70] Στο ίδιο.

του προς την ολιγαρχία.[71] Σε αυτό το περιβάλλον απέκτησαν πρωτόγνωρη ισχύ οι τρεις Ανακριτές του Κράτους και σταδιακά επωμίστηκαν τις περισσότερες εξουσίες του Συμβουλίου των Δέκα, παρακλάδι του οποίου αποτελούσαν, για να εξελιχθούν στον οργανισμό ασφαλείας της νεοδιαμορφωθείσας βενετικής ολιγαρχίας. Ως επικεφαλής ενός μυστικού και ευρύτατου δικτύου πληροφοριοδοτών εντός της μητροπολιτικής πόλης και σε διαρκή αλληλογραφία με τους Βενετούς αξιωματούχους της περιφέρειας, είχαν αρμοδιότητα να δρουν αστραπιαία και να καταστέλλουν κάθε ύποπτη κίνηση για τη διατάραξη της κοινωνικής τάξης και την εξουσία της ολιγαρχίας. Η γραμματεία των Ανακριτών του Κράτους είχε τη δυνατότητα να έχει καθημερινή ενημέρωση για ένα ευρύτατο φάσμα πληροφοριών σχετικών τόσο με σημαντικά ζητήματα προστασίας κρατικών απορρήτων υποθέσεων, δημόσιας τάξης και προστασίας της ηθικής, όσο και ήσσονος σημασίας σχετικών με τον ιδιωτικό βίο των Βενετών. Οι τρεις Ανακριτές του Κράτους έδιναν την εντύπωση πως λειτουργούσαν ως πραγματικός «παντεπόπτης» έως και του παραμικρού τεκταινομένου στη μητρόπολη, με τους κατασκόπους και τους καταδότες τους να βρίσκονται παντού μέσα στην πόλη και να διεισδύουν σε κάθε χώρο και κοινωνικό περιβάλλον. Η δραστηριότητα των Ανακριτών του Κράτους ήταν διαβόητη και συγχρόνως μυστηριώδης και εξήπτε τον φόβο των συγχρόνων, τόσο ώστε να έχει καλλιεργηθεί η φήμη ότι «στη Βενετία και οι τοίχοι μιλάνε». Ενδεικτική είναι η φορτισμένη άποψη του ευγενούς Leopoldo Curti, ο οποίος είχε βρεθεί στο στόχαστρο του σώματος και μάλιστα είχε καταφέρει να διαφύγει στο εξωτερικό: «οι Ανακριτές του Κράτους είναι το πιο δεσποτικό όργανο που υπήρξε ποτέ, φορέας μιας λερωμένης με αίμα αυταρχικής εξουσίας, που στηρίζεται σε διαδικασίες τυλιγμένες από αδιαπέραστο σκότος».[72]

Εξάλλου, πέραν των έμμισθων πρακτόρων, οι οποίοι βρίσκονταν στη διάθεση του οργάνου, η εμπλοκή των τριών Ανακριτών μπορούσε να ξεκινήσει από καταγγελίες για εγκλήματα που κατέθεταν στο Συμβούλιο των Δέκα, υπήκοοι τόσο από τη Βενετία όσο και από την περιφέρεια, τα οποία στη συνέχεια αξιολογούνταν για τη σπουδαιότητά τους. Μάλιστα για την κατάθεση μυστικών καταγγελιών υπήρχε ειδική τοποθεσία στο *Palazzo Ducale*.[73] Σε περιπτώσεις ανάγκης παρέμβασης στην περιφέρεια εξουσιοδοτούσαν τους Βενετούς αξιωματούχους των περιφερειακών

[71] Στο ίδιο, σ. 576.
[72] P. Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima*, Μιλάνο 1994, σσ. 531-541, 582-583.
[73] Silvia Girardello, «La procedura inquisitoria in uno stato repubblicano», σσ. 445-446.

κέντρων με έκτακτες ανακριτικές δικαιοδοσίες, δια του εργαλείου του *Rito del Consiglio di Dieci*.[74]

Το όργανο γνώριζε απίθανες λεπτομέρειες για σχεδόν όλους όσοι ζούσαν στην πόλη ή και για ταξιδιώτες, με τις ληφθείσες καταγγελίες να αξιολογούνται κατά περίπτωση. Εκ των πραγμάτων δεν μπορούσε να δοθεί η ίδια προσοχή σε όλα τα ζητήματα λόγω σπουδαιότητας, από τη άλλη μεριά, όμως, πολλές ήταν εκείνες οι περιπτώσεις κακώς κειμένων για τα οποία το όργανο, παρότι θεωρητικά έπρεπε να παρέμβει, δεν έμπαινε στη διαδικασία λήψης μέτρων, είτε λόγω αδυναμίας, είτε εσκεμμένα.[75] Σε κάθε περίπτωση, εφόσον κρινόταν ανάγκη παρέμβασης ή καταστολής, ενυπήρχε πάντα ο κίνδυνος κατάχρησης εξουσίας, προσπάθειας ικανοποίησης προσωπικών φιλοδοξιών ή επιδίωξης εξόντωσης αντιπάλων από μέρους των εκάστοτε Ανακριτών, ειδικά από τη στιγμή που οι συνεδριάσεις του οργάνου διεξάγονταν υπό άκρα μυστικότητα.[76]

Η δραστηριότητα των πρακτόρων των Ανακριτών του Κράτους και κατ' επέκταση του Συμβουλίου των Δέκα δεν είχε αποτελέσει δημόσιο θέμα συζήτησης στη Βενετία του 16ου και του 17ου αιώνα, καθώς ακόμα και στις στιγμές της πιο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης σχετικά με τις δικαστικές αρμοδιότητες και τα όρια της εξουσίας των οργάνων αυτών, δεν τέθηκε ποτέ υπό αμφισβήτηση. Ακόμα περισσότερο, ήταν πάγια αποδεκτή η ανάγκη ύπαρξης μηχανισμών εσωτερικής και εξωτερικής κατασκοπείας για τη διατήρηση της ολότητας του κράτους. Οι πρώτες αντιδράσεις για τις πρακτικές των Ανακριτών του Κράτους σημειώθηκαν μόνο κατά τον 18ο αιώνα και ειδικότερα κατά το δεύτερο μισό, όταν πια το όργανο είχε εξελιχθεί στον αυταρχικό φορέα εξουσίας στην υπηρεσία της ολιγαρχίας των *grandi*. Απροκάλυπτα πλέον, δια των Ανακριτών του Κράτους, η κρατούσα ολιγαρχία γινόταν όλο και πιο φοβική και διατεθειμένη να κάνει επίδειξη εξουσίας όπου υπήρχε η παραμικρή υποψία για προσπάθεια διατάραξης της τάξης και των κατεστημένων πολιτικών ισορροπιών.[77]

[74] Βλ. το υποκεφάλαιο για τη δικαστική πρακτική.
[75] Preto, *I servizi segreti*, σ. 533.
[76] F. Lane, *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία, εμπόριο, οικονομία*, Κ. Κουρεμένος (μτφ.) – Γ. Παγκράτης (επιμ.), Αθήνα 2007, σ. 598.
[77] Preto, *Servizi segreti*, σ. 582.

2.3 Η Δεκαετία του 1760 και ο Διαφωτισμός στη Βενετία

Οι έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα υψηλά και τα χαμηλότερα κλιμάκια, στους «συντηρητικούς» και τους πιο «ανανεωτικούς» κύκλους του αριστοκρατικού σώματος δεν ήταν ασυνήθιστες στην πολιτική ζωή της Βενετίας. Οπωσδήποτε, τα όρια ανάμεσα στους σχηματισμούς δεν ήταν πάντα διακριτά και οι καταχρηστικοί χαρακτηρισμοί, όπως «συντηρητικοί» και «ανανεωτικοί ή «νεωτεριστές», δεν προσλαμβάνονταν με τα σημερινά νοήματα. Για την ακρίβεια, η αντιπαράθεση δεν ερχόταν στο προσκήνιο ακριβώς με τους συγκεκριμένους όρους, καθώς δεν υπήρχαν θεσμοθετημένα κόμματα ούτε πολιτικές ιδεολογίες. Οι πρώτοι ουσιαστικοί διαχωρισμοί στο σώμα των Βενετών ευγενών μπορούμε να πούμε ότι έγιναν διακριτοί από τα τέλη του 16ου αιώνα, οπότε η προσπάθεια μεταρρύθμισης του Συμβουλίου των Δέκα σε βάρος της Γερουσίας,[78] που συνεπαγόταν τη συγκέντρωση της εξουσίας σε λίγες ισχυρές οικογένειες, είχε προκαλέσει εντός του Μεγάλου Συμβουλίου το κίνημα των λεγόμενων «νέων» *(giovani).* Τα μέλη των «νέων» προέρχονταν από τις ανερχόμενες οικογένειες χαμηλότερης στάθμης και επεδίωκαν τη συμμετοχή τους σε κομβικά αξιώματα, θεωρούνταν ότι διέπονταν από μεταρρυθμιστικό πνεύμα, επιζητούσαν την ανανέωση της πολιτικής ζωής, τάσσονταν κατά των παπικών παρεμβάσεων και ήταν υπέρ μιας εξωστρεφούς εξωτερικής πολιτικής. Οι «νέοι» ήρθαν σε σύγκρουση με τους λεγόμενους «πρεσβύτερους» *(vecchi)*, μέλη των παλαιών οικογενειών, που κατά παράδοση κατείχαν τα σημαντικότερα αξιώματα και ευνοούνταν από την ισχυροποίηση του Συμβουλίου των Δέκα.[79] Φαίνεται λοιπόν ότι η συμμετοχή στα σημαντικά αξιώματα, η διατήρηση, ή μη, του ρεπουμπλικανικού χαρακτήρα του πολιτεύματος και η κατεύθυνση της εξωτερικής πολιτικής ήταν στοιχεία γύρω από τα οποία διαχρονικά περιστρεφόταν η πολιτική αντιπαράθεση.

Στην περίοδο που αφορά η μελέτη μας, στα μέσα δηλαδή του 18ου αιώνα οι όλο και πιο σφοδρές συγκρούσεις εντός του σώματος των ευγενών, ήταν απόρροια της αποκοπής του βενετικού πολιτικού κόσμου από το διεθνές προσκήνιο και της εσωστρέφειας στην οποία αυτό είχε περιέλθει. Η προϊούσα κατάρρευση της σχετικής

[78] Για την αποτυχημένη προσπάθεια υπερσυγκέντρωσης εξουσιών στο Συμβουλίου των Δέκα, που εντέλει οδήγησε στην εξειδίκευσή του ως αποκλειστικά πολιτικο-δικαστικού οργάνου βλ. Povolo, *L'intrigo dell'onore,* σσ. 156, 170-171.

[79] R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, τ. Β΄, Μιλάνο 1968, σσ. 107-117˙ W. J. Bouwsma, *Venice and the Defence of Republican Liberty,* Καλιφόρνια 1984, σσ. 233-292.

εσωτερικής συνοχής του αριστοκρατικού σώματος, σε συνδυασμό με την εισβολή και στη Βενετία των διαφωτιστικών ιδεών και την εμπειρία της «φωτισμένης απολυταρχίας» στον ευρωπαϊκό χώρο, έκαναν το βενετικό πολιτικό οικοδόμημα να μοιάζει πεπερασμένο και δυσλειτουργικό και να αδυνατεί να συνεχίσει πια να συγκρατεί εντός του αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις. Άλλωστε, από τα μέσα του 18ου αιώνα, όπως προαναφέρθηκε, η διαχρονική διάσταση ανάμεσα στους *grandi* και τους *medii/bassi* είχε λάβει πια διακριτά χαρακτηριστικά. Οι πρώτοι, όλο και λιγότεροι αριθμητικά, διαρκώς όμως ισχυροποιούμενοι, είχαν συστήσει μια ιδιότυπη ολιγαρχία, ενώ οι τελευταίοι όχι μόνο είχαν πολλαπλασιαστεί, αλλά και σε μεγάλο βαθμό είχαν πλέον φτωχοποιηθεί. Αυτό το πλαίσιο, σε συνδυασμό με τις ριζοσπαστικές διδαχές του διαφωτισμού που είχαν διεισδύσει στη Βενετία, ήταν στοιχεία που ευνοούσαν τις νέες πολιτικές διεργασίες και πιθανόν συγκρουσιακές καταστάσεις. Πράγματι κατά δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στην πολιτική σκηνή της μητρόπολης δέσποζε η μετωπική σύγκρουση των ευγενών μεσαίας και χαμηλής στάθμης εναντίον των *grandi,* οι οποίοι έλεγχαν τους Ανακριτές του Κράτους και δι' αυτών την εξουσία. Βεβαίως, πέρα την ουσιαστική αποκατάσταση των λειτουργιών του Μεγάλου Συμβουλίου και την παύση της ολιγαρχικοποίησης του αριστοκρατικού σώματος και της αυξανόμενης τρομοκρατίας των Ανακριτών του Κράτους, οι φτωχοί ευγενείς δεν επεδίωκαν κάτι επαναστατικό.[80]

Παρότι όμως κανείς θα περίμενε ότι τα όρια ανάμεσα σε «συντηρητικούς» και «νεωτεριστές» θα ήταν εφεξής περισσότερο διακριτά, η έλευση των διαφωτιστικών ιδεών περιέπλεξε περισσότερο τις πολιτικές αντιθέσεις, καθώς επηρέασε το σύνολο του αριστοκρατικού σώματος. Ο διαφωτισμός και οι σύγχρονες κατακτήσεις της «φωτισμένης απολυταρχίας» είχαν επηρεάσει και τους πιο «συντηρητικούς» ευγενείς, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν την ανάγκη μεταρρυθμίσεων, εγγεγραμμένων, ωστόσο, στην παραδοσιοκρατούμενη λογική της βενετικής εξουσίας και της διαιώνισης της κοινωνικής δομής ως είχε. Έτσι, αν στον ευρωπαϊκό χώρο του 17ου αιώνα οι όροι νεωτερισμός, μεταρρύθμιση, αλλαγή, με όλα τους τα παράγωγα, είχαν αρνητική σημασιοδότηση, καθώς συνεπάγονταν την άρνηση της κατεστημένης τάξης, τον 18ο αιώνα αυτό άλλαξε, καθώς οι φιλόσοφοι, οι μεταρρυθμιστές και οι «φωτισμένοι» μονάρχες είδαν στις ιδέες του διαφωτισμού έναν ιδεολογικό οδηγό μεταμόρφωσης της κοινωνίας. Στη Βενετία η διείσδυση και η αποδοχή των διαφωτιστικών ιδεών

[80] Berengo, *La società veneta,* σσ. 7-8, 10.

ήταν ευρεία και μάλιστα πυροδότησε ζωηρές συζητήσεις στις τάξεις των τοπικών φιλοσόφων για τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις.[81] Οι μεταρρυθμιστές ή διαφωτισμένοι ευγενείς, δεν συγκροτούσαν επ' ουδενί ένα συμπαγές σύνολο, κατάφερναν, όμως, να προωθήσουν, όχι χωρίς αποκλίσεις, αλλαγές στη γεωργία, το εμπόριο, το στράτευμα, τη βιομηχανία, τις τεχνικές καινοτομίες, ενσωματώνοντας σε αυτές τις πιο ενεργές δυνάμεις του αστικού διαφωτισμού της Βενετίας. Με άλλα λόγια, παρά τις γόνιμες ιδέες και τους αξιόλογους εκπροσώπους του «βενετικού διαφωτισμού», το σώμα των ευγενών, που είχε τη γνώση και ενστερνιζόταν τις νέες διδαχές, αντιλαμβανόμενο την ανάγκη αλλαγών των βενετικών θεσμών δεν τον μετουσίωσε σε ζωτικές μεταρρυθμίσεις πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρα.[82]

Ανάμεσα στα μέλη της ιθύνουσας τάξης των ευγενών, τα οποία, μέχρι το τέλος, ήταν προσκολλημένα στην υπεράσπιση της αποκλειστικότητας της νομής της εξουσίας, οι νέες διδαχές προσλαμβάνονταν σύμφωνα με τα συμφέροντα τους. Η γνωριμία και το μεγάλο ενδιαφέρον για τη μεταρρυθμιστική εμπειρία των μεγάλων ευρωπαϊκών μοναρχιών όπως οι Αψβούργοι ή οι μονάρχες της Ρωσίας και της Πρωσίας, δεν μεταφράστηκαν σε βούληση για ουσιαστική μεταρρύθμιση του ίδιου του βενετικού κράτους. Μπορεί να γίνονταν σχεδιασμοί και συζητήσεις για ριζοσπαστικές ή λιγότερο ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις και σε κάποιους τομείς να επιτεύχθηκαν, καμία όμως κατ' ουσίαν δεν άγγιξε την κρατική διοίκηση, καθώς στη λογική των *grandi* κάτι τέτοιο ήταν επικίνδυνο για την επιβίωση της Ρεπούμπλικα και, έτσι, οι ίδιοι θα έχαναν το μονοπώλιο της εξουσίας. Για τους πλέον συντηρητικούς ευγενείς οι ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις ενείχαν υψηλότατο ρίσκο και θεωρούνταν πρόδρομος καταστροφικών εξελίξεων. Η διατήρηση της ευταξίας, όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονταν δια των Ανακριτών του Κράτους, ήταν το μόνο μέσο για τη διατήρηση της ειρήνης και της ευημερίας.[83]

Απόλυτος εκφραστής της μεταρρυθμιστικής τάσης εντός του σώματος των ευγενών ήταν ο Andrea Tron (1712-1785), επονομαζόμενος «αφέντης» *(el paròn)*, εμβληματική μορφή της πολιτικής ζωής της Βενετίας, κατά το δεύτερο μισό του αιώνα, και επιφανέστερος εκπρόσωπος της παλαιάς βενετικής αριστοκρατίας, που εξακολουθούσε, όμως, να είναι πρόθυμη για πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Προτού πρωταγωνιστήσει στην πολιτική σκηνή της Βενετίας από τα μέσα της δεκαετίας του

[81] Preto, «Le riforme», σ. 84.
[82] Στο ίδιο, σσ. 89, 107.
[83] Στο ίδιο, σσ. 84-85.

1750, ο Tron είχε συγκεντρώσει τεράστια διεθνή εμπειρία ως διπλωμάτης με θητεία στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Βιέννη, Παρίσι, Χάγη, Ρώμη).[84] Η διεθνής παρουσία του Tron συνέπεσε με τη διάδοση των πρώτων διαφωτιστικών ιδεών, οι οποίες τον επηρέασαν βαθιά. Παρ' όλα αυτά, ο Tron θεωρούνταν φορέας των νέων ιδεών, αλλά όχι διαφωτιστής και ήταν περισσότερο γνώστης των έργων του πρώιμου διαφωτισμού, χωρίς όμως να υιοθετεί ριζοσπαστικές ιδέες ως προς το θρησκευτικό, το πολιτικό ή το κοινωνικό πεδίο. Ήταν θα λέγαμε θιασώτης μιας εκδοχής του Διαφωτισμού, που συνυπήρχε με τη βενετική παράδοση, και κατά συνέπεια με μια ερμηνεία των Φώτων, όχι τόσο κοινή με τη γαλλική κληρονομιά.[85]

Η δυσπιστία του Tron για την αποτελεσματική λειτουργία των παλαιών δομών του βενετικού κράτους συνοδευόταν από τη βούληση για δραστηριοποίηση εντός αυτών των δομών, σε εναρμόνιση με την ευρωπαϊκή εμπειρία ή τουλάχιστον όπως αυτός και οι σύντροφοί του την ερμήνευαν. Για τον Tron, η ιδέα του ισχυροποιημένου κράτους εμφανιζόταν κυρίαρχη, γεγονός που υποβαλλόταν από τη διεθνή του εμπειρία, καθώς ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένος από τη σύγχρονη σε αυτόν δραστηριότητα των ευρωπαίων μοναρχών, οι οποίοι προωθούσαν εκτεταμένα σχέδια ένταξης των υπηκόων τους σε όλο και πιο ισχυρές δομές.[86] Με άλλα λόγια ήταν εκφραστής μιας βενετικής εκδοχής της «φωτισμένης απολυταρχίας», που για τον ίδιο θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μεταρρυθμιστικό εργαλείο για τη διατήρηση της τάξης εντός του σώματος των Βενετών ευγενών. Με τον τρόπο αυτό θα συγκρατούσε τις φωνές των μεσαίων και χαμηλών στρωμάτων του Μεγάλου Συμβουλίου, που αμφισβητούσαν όλο και πιο έντονα την ολιγαρχικοποίηση του πολιτεύματος. Θεωρούσε πως ήταν απαραίτητη, στο βαθμό του δυνατού, η ισχυροποίηση και η συγκεντροποίηση του βενετικού θεσμικού συστήματος, καθώς αυτό εκ φύσεως ευνοούσε τις φυγόκεντρες δυνάμεις. Έτσι θα έμοιαζε περισσότερο εφικτή η κατάπνιξη της ανυπακοής των φτωχών ευγενών.[87]

Ως προς το διεθνές πεδίο, ο Tron τασσόταν υπέρ μιας αυστηρής ουδετερότητας, με ρητές δηλώσεις φιλίας προς όλες τις ξένες δυνάμεις, καταφέροντας να επιβάλει τις θέσεις του, ήδη από τα μέσα του αιώνα. Άλλωστε, η Βενετία ήταν πια αδύναμη: υπό τις νέες παγιωμένες διπλωματικές συνθήκες στον

[84] Για τη σημαντική προσωπικότητα του Andrea Tron βλ. Tabacco, *Andrea Tron,* ό. π. Venturi, *Venezia nel secondo settecento,* σσ. 128-164˙ Preto, «Le riforme», σσ. 94-95.
[85] Tabacco, *Andrea Tron,* σ. 46˙ Preto, «Le riforme», σ. 89.
[86] Tabacco, *Andrea Tron,* σσ. 77-78
[87] Del Negro, «Introduzione», σ. 61.

ευρωπαϊκό χώρο, έμοιαζε άτοπο να πιστεύει κανείς ότι η Βενετία θα αποκτούσε την παλαιά της δύναμη. Η Γερουσία έπρεπε να εκτιμήσει σωστά τη νέα κατάσταση, καθώς ο πόλεμος αποτελούσε απειλή για την ίδια την ύπαρξη της Βενετίας. Περικυκλωμένη από χώρες που είχαν δοκιμαστεί από τις συνέπειες του πολέμου, σύμφωνα με τον Tron έπρεπε απαραιτήτως να διατηρηθεί η ειρήνη.[88] Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετηθείται η επιμονή στην ουδετερότητα, όταν εμφανίστηκαν στη Μεσόγειο οι Ρώσοι.

Από την άλλη μεριά, οι ευγενείς μεσαίας και χαμηλής στάθμης, στον αστερισμό των διαφωτιστικών διδαχών, παρουσίαζαν τις δικές τους διεκδικήσεις, αν και σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν ούτε αυτές να θεωρηθούν «προοδευτικές». Ενδεικτικό της πρόσληψης των διαφωτιστικών ιδεών από αυτή την ομάδα ήταν η ανασημασιοδότηση του παραδοσιακού ρεπουμπλικανικού λεξιλογίου. Πιο συγκεκριμένα, η λέξη ελευθερία άρχιζε πια να παραπέμπει στην ανάγκη απελευθέρωσης από τις απαγορεύσεις και τον έλεγχο των Ανακριτών του Κράτους. Η ισότητα, άλλωστε, στην πραγματικότητα ήταν και το γενεσιουργό δόγμα της βενετικής αριστοκρατίας, *de facto*, όμως, η θέση των αριστοκρατών καθοριζόταν από τον πλούτο τους, τόσο ώστε να θεωρείται ανατρεπτικός όποιος διακήρυττε ότι η εξουσία βρισκόταν κανονικά στο Μεγάλο Συμβούλιο και όχι στη γερουσία, όποιος με άλλα λόγια αναγνώριζε το δημοκρατικό χαρακτήρα της κρατικής βενετικής δομής.[89]

Ο πολιτικός ανταγωνισμός στο β΄ μισό του 18ου αιώνα χαρακτηρίστηκε από μια μακρά σειρά αντιπαραθέσεων με σημαντικότερα σημεία τις τρεις *correzioni* του 1761-1762, του 1774-1775 και του 1780-1781. Ειδικότερα, η δημόσια αμφισβήτηση των υπερεξουσιών των Ανακριτών του Κράτους ξεκίνησε από τον Angelo Querini, έναν σαραντάχρονο ευγενή με μικρή περιουσία, αλλά ιδιαίτερα δραστήριο και με εκρηκτική προσωπικότητα. Επηρεασμένος από τις διαφωτιστικές διδαχές των Γάλλων φιλοσόφων ενσωμάτωνε τις νέες αυτές ιδέες σε θέσεις αρχών και έφερνε, έτσι, στο προσκήνιο μια ισχυρή φωνή απέναντι στην εμπέδωση της ολιγαρχικοποίησης του βενετικού πολιτεύματος και τις αυθαιρεσίες των Ανακριτών του Κράτους, που προσπαθούσαν να απλώσουν τον έλεγχό τους σε όλα τα βενετικά όργανα. Ειδικότερα, ο Querini τέθηκε αντιμέτωπος με τους Ανακριτές του Κράτους, αρχικά για ζητήματα ήσσονος σημασίας, όταν αναδείχθηκε στο αξίωμα του

[88] Tabacco, *Andrea Tron*, σσ. 84, 104-105.
[89] Del Negro, «Il patriziato veneto tra il vecchio e il nuovo», σσ. 164-165.

Avogadore di Comun.[90] Σύντομα όμως με τη στήριξη του συναδέλφου του Alvise Zen, επίσης *Avogadore di Comun*, κατάφερε να μετατρέψει την αντίθεση από αυτά τα ασήμαντα ζητήματα σε σύγκρουση αρχών και σε μια πολιτική επίθεση εναντίον της ανεξέλεγκτης εξουσίας των Ανακριτών του Κράτους, επειδή θεώρησε ότι οι τελευταίοι προσπάθησαν πραξικοπηματικά να σφετεριστούν αρμοδιότητες της *Avogaria di Comun* και να την υποβαθμίσουν. Η δυναμική φωνή του Querini ενάντια στο συντηρητικό πολιτικό κατεστημένο της Γαληνοτάτης αποτελούσε ήδη πρόκληση και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί των Ανακριτών του Κράτους, πίσω από τους οποίους βρίσκονταν οι *grandi*, κινητοποιήθηκαν ακαριαία και υπό άκρα μυστικότητα. Το βράδυ της 12ης Αυγούστου ο Querini συνελήφθη στο σπίτι του και με ακολουθία οδηγήθηκε έγκλειστος στο κάστρο της Βερόνα.[91]

Οι τρόποι καταστολής που μετέρχονταν οι Ανακριτές του Κράτους και οι συλλήψεις χωρίς δίκη ήταν φυσικά γνωστοί, η περίπτωση της σύλληψης Querini, ωστόσο, προκάλεσε αίσθηση σε όλη τη βενετική κοινωνία, κυρίως όμως στους ευγενείς, δεδομένου ότι επρόκειτο για έναν εξ αυτών και, μάλιστα, *Avogadore di Comun.* Ιδίως οι *quarantiotti* έφεραν βαρέως τη σύλληψη Querini και ένιωθαν βαθιά απογοήτευση και αδικία, καθώς ο ρόλος τους στη νομή της εξουσίας ήταν ολοένα και μειούμενος. Έτσι το γεγονός της σύλληψης στάθηκε αφορμή για την πρώτη έντονη αντίδραση και πολιτική κριτική εναντίον των πρακτικών που μετέρχονταν οι Ανακριτές του Κράτους και το Συμβούλιο των Δέκα και κατ' επέκταση η ολιγαρχία των *grandi*. Σε μια πρακτική διόλου πρωτόγνωρη σε περιόδους αντιθέσεων μπλοκάρισαν την επίτευξη πλειοψηφίας στο Μεγάλο Συμβούλιο, ώστε να μην καθίσταται εφικτή η εκλογή νέων μελών του Συμβουλίου των Δέκα. Κεντρικό σημείο των αιτιάσεων των δυσαρεστημένων ευγενών ήταν η υποβάθμιση των άλλοτε σημαντικών για την ορθή λειτουργία του πολιτεύματος δευτεροβάθμιων δικαστηρίων και η ανάγκη επαναφοράς μιας στοιχειώδους ισότητας μεταξύ των ευγενών στη νομή της εξουσίας. Από τη μεριά τους οι *grandi* κατήγγελλαν αυτές τις θέσεις ως «νεωτεριστικές» και για τη λύση του αδιεξόδου δημιουργήθηκε μια πενταμελής επιτροπή συντιθέμενη από τρείς *grandi* και δυο *quarantiotti*. Οι τελευταίοι έθεσαν το «φλέγον» ζήτημα των υπερεξουσιών των Ανακριτών του Κράτους και του Συμβουλίου των Δέκα. Τελικά, το σημείο σύγκλισης ήταν η παύση ανάμειξης του

[90] Για την *Avogaria di Comun*, το δικαστικό όργανο των εφέσεων βλ. Cristina Setti, «La terza parte: l'Avogaria di Comun tra politica e prassi quotidiana (secoli XVI-XVIII)», *Acta Histriae* 22/1 (2014), 127-144.
[91] Scarabello, «Settecento», σ. 577.

Συμβουλίου των Δέκα σε αστικά θέματα και η παρέμβασή του σε αρμοδιότητες άλλων οργάνων, μητροπολιτικών ή περιφερειακών, ενώ επιβεβαιώθηκαν άλλες αρμοδιότητές του. Έτσι, δύο χρόνια μετά επιτεύχθηκε η λεγόμενη *correzione* και, ύστερα από αυτό το διάστημα στην απομόνωση, ο Querini αφέθηκε ελεύθερος να επιστρέψει στη Βενετία, αλλά εντέλει ιδιώτευσε σε ένα έξω από την Πάντοβα, όπου διατηρούσε περιουσία.[92]

Η ανάγκη περιστολής των αρμοδιοτήτων των Ανακριτών του Κράτους οδήγησε την πολιτική αντιπαράθεση σε συζητήσεις γύρω από τη δημόσια ελευθερία, μια ελευθερία που για τους *correttori* τιθόταν εν αμφιβόλω από τη δεσποτική λειτουργία των Ανακριτών του Κράτους. Όροι όπως δεσποτισμός και τυραννία ήταν, μάλλον, επιρροή των διαφωτιστικών διδαχών, όπως βέβαια μεταφράζονταν στο βενετικό πλαίσιο με στόχο τους Ανακριτές του Κράτους. Οι μεσαίας και χαμηλής στάθμης ευγενείς θεωρούσαν ότι οι Ανακριτές του Κράτους καταργούσαν τον ρεπουμπλικανικό πλουραλισμό και ελλόχευε κίνδυνος το πολίτευμα να ολισθήσει στη μοναρχία. Η υπερεξουσία των Ανακριτών του Κράτους, ήταν συνώνυμη τόσο της κατάργησης της ελευθερίας όσο και της ισότητας, όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονταν, καθώς το όργανο αυτό ήταν ο πυλώνας μιας στρατηγικής που διατηρούσε την εξουσία στα χέρια μιας ολιγαρχίας.[93]

Ουσιαστικά λοιπόν αυτή η πρώτη *correzione* στάθηκε αφορμή για την πρώτη ανοιχτή δημόσια κριτική στη δραστηριότητα και στις πρακτικές του οργάνου. Τότε μάλιστα, για πρώτη φορά, οι Ανακριτές του Κράτους άρχισαν να περιγράφονται με μειωτικούς όρους που είχαν την αναγωγή τους στους καταχραστές της εξουσίας στην Αρχαία Ρώμη, όπως δέκαρχοι *(decemviri)* και τριανδρία *(triumviri)*, την ώρα που ο Tron, αναφερόμενος στους Ανακριτές του Κράτους, έκανε λόγο για «τους τρεις μάγους» και «τους τρεις κυρίους που συνθέτουν την αυθεντία και το μυστήριο του βενετικού πολιτεύματος».[94]

Η ίδια οργανωμένη αντίδραση των *medii* για παρόμοια ζητήματα επαναλήφθηκε την περίοδο 1772-1775, όταν αντιτέθηκαν στη συγκεντρωτική πολιτική του Tron, ηγέτη της μεγάλης αριστοκρατίας με ηγέτες της κίνησης τον Zorzi Pisani και τον Marco Contarini. Η απελευθέρωση από τις αυθαιρεσίες των Ανακριτών του Κράτους ήταν η οδός για την ισότητα, ενώ ανησυχούσαν μήπως η ολιγαρχία

[92] Στο ίδιο, σσ. 578-581.
[93] Del Negro, «Il patriziato veneto tra il vecchio e il nuovo», σσ. 165-167.
[94] Preto, *Servizi segreti*, σ. 582.

οδηγήσει σε μοναρχία με ηγέτη τον Tron. Έθεταν τέλος το ζήτημα της μη δυνατότητας πρόσβασης των φτωχών στα προσοδοφόρα αξιώματα[95] και επικαιροποιώντας τις προτάσεις της περιόδου Querini, ανέστειλαν εκ νέου την ψηφοφορία στο Μεγάλο Συμβούλιο, επιδιώκοντας μια νέα *correzione*.

Το 1780-1781, εκτός από ενδυνάμωση του Μεγάλου Συμβουλίου σε σχέση με τη Γερουσία, ο Πιζάνι και οι οπαδοί του εισήγαγαν ένα νέο αίτημα ισότητας. Σε αντίθεση με την ισότητα που ταυτιζόταν με την απελευθέρωση από τις αυθαιρεσίες των Ανακριτών του Κράτους, αυτή τη φορά τέθηκε το πρωτότυπο αίτημα εφαρμογής του αγροτικού νόμου, που προέβλεπε τη διανομή της κτηματικής περιουσίας των πλούσιων ευγενών στους φτωχούς ευγενείς, ώστε να μειωθούν οι κοινωνικές διαφορές και να επιτευχθεί ισότητα. Εκ νέου όμως επρόκειτο για μια αριστοκρατική εκδοχή των διαφωτιστικών ιδεών. Σε όλες τις περιπτώσεις μια από τις έννοιες ελευθερία ισότητα δημοκρατία εντασσόταν στην αριστοκρατική αντιπαράθεση.[96] Οι μηχανισμοί των Ανακριτών του Κράτους κινήθηκαν και πάλι μυστικά και αστραπιαία και συνέλαβαν τον Pisani, ο οποίος φυλακίστηκε στη Βερόνα.[97]

Η οικονομική δυσπραγία μεγάλου μέρους του βενετικού πληθυσμού και οι δομικές ανεπάρκειες της βενετικής κρατικής διοίκησης τροφοδότησαν τη δημόσια συζήτηση και οδήγησαν στα γεγονότα του Querini. Η *correzione* του 1762 έκανε επιτακτική την ανάγκη λήψης πρωτοβουλιών για την εκπλήρωση μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού της βενετικής πολιτικής ζωής. Έτσι οι *grandi* με επικεφαλής τον Andrea Tron,[98] παράλληλα με την εξωτερική πολιτική, έριξαν το βάρος στην προώθηση αρκετών μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό πεδίο.

Από τις επόμενες δεκαετίες, ωστόσο, και συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1780 γινόταν πλέον αντιληπτό ότι η παλαιότατη συντηρητική πολιτική ταυτότητα της βενετικής *Repubblica* ήταν παντελώς ασύμβατη με τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, διότι, αν αυτές πραγματοποιούνταν, θα μεταμόρφωναν την ουσία του βενετικού πολιτεύματος και τη δομική του ταυτότητα. Προφανώς και η συντηρητική βενετική ολιγαρχία δεν μπορούσε να εφαρμόσει αποτελεσματικά μεταρρυθμίσεις που θα ακύρωναν την ίδια της την εξουσία. Εξάλλου, ήταν πια ορατή η εμπειρία των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1760 που προσπάθησαν να φέρουν οι *grandi* υπό

[95] Del Negro, «Il patriziato veneto tra il vecchio e il nuovo», σ. 168.
[96] Στο ίδιο, σσ. 164-165, 169.
[97] Scarabello, «Settecento», σ. 590.
[98] Στο ίδιο, σσ. 585-586, 595.

τον Tron και οι οποίες είχαν στοιχεία από τις διδαχές της «φωτισμένης απολυταρχίας». Η εγγενής αδυναμία των προσπαθειών μεταρρύθμισης, όμως, έγκειτο στο γεγονός ότι πίστευαν πως μπορούσαν να εκσυγχρονίσουν ή καλύτερα να προσθέσουν «αντιστηρίγματα» στη διοίκηση και στην οικονομία, χωρίς να διαταράξουν την ουσία των αναχρονιστικών θεσμών. Έτσι, οι αλλαγές δε στάθηκε δυνατό να δώσουν αποτέλεσμα και το βενετικό κράτος, εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά, έμοιαζε όλο και πιο καθυστερημένο. Ήταν όλο και πιο προφανές ότι δεν ήταν ποτέ δυνατό να μεταρρυθμιστεί παρά μόνο να φτάσει σε ένα τέλμα, κυρίως γιατί από την ίδια του τη φύση αδυνατούσε να ενσωματώσει στους μηχανισμούς του νέες κοινωνικές δυνάμεις και ειδικότερα αστούς, που με σύγχρονη ιδεολογική και πολιτική κατάρτιση θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια νέα ιθύνουσα τάξη σε ένα νέο βενετικό κράτος με εκσυγχρονισμένους θεσμούς. Μια τέτοια τάξη απουσίαζε από όλο το βενετικό κράτος, ενώ και οι ίδιοι οι *medii/bassi* δεν είχαν να παρουσιάσουν κάποια ουσιαστική εναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης, αντίθετα, οι επιδιώξεις τους περιορίζονταν στην ανάγκη να προσποριστούν χρήμα και εξουσία πάντα εντός του κατεστημένου κοινωνικοπολιτικού κοσμοειδώλου.[99] Το ίδιο φυσικά ίσχυε και για τις περιφερειακές ελίτ, που δεδομένα έμεναν αποκλεισμένες από τη συμμετοχή αντιπροσώπων τους στα κεντρικά μητροπολιτικά όργανα διακυβέρνησης.[100]

Την ίδια περίοδο στο βενετικό *Stato da Mar* και συγκεκριμένα στο Ιόνιο, σε ένα περιβάλλον καταχρήσεων, μονοπωλούσαν την εξουσία οι τοπικές αρχοντικές φατρίες. Τέτοιου είδους πρακτικές δεν ήταν πρωτόφαντες, αντίθετα θεωρούνται σύμφυτες με την ίδια τη φυσιογνωμία του βενετικού κράτους ως περιφερειακού/δικαιοδοτικού *(territoriale/giurisdizionale).*[101] Από τα μέσα του αιώνα, ωστόσο, τόσο στο πλαίσιο της ολιγαρχικοποίησης του πολιτεύματος όσο και των γενικευμένων αντιδράσεων από ανερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις, η μητρόπολη, δια του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους, φαίνεται ότι προώθησε την περιστολή του μονοπωλίου της εξουσίας από τις ισχυρές φατρίες.[102] Όπως θα υποστηρίξουμε στο δεύτερο και στο τρίτο μέρος της εργασίας μας, δεν είναι τυχαίο ότι η στροφή της Βενετίας προς την κατεύθυνση της περιστολής των

[99] Στο ίδιο, σσ. 647-648.
[100] C. Povolo, «Identità frammentate: le appartenenze territoriali nel Veneto del Sette-Ottocento», *Nazioni d'Italia. Identità politiche e appartenenze regionali fra Sette e Ottocento,* Ρώμη 2012, σσ. 132, 134.
[101] Για τον όρο βλέπε το επόμενο κεφάλαιο.
[102] Για αυτά τα ζητήματα βλ. το δεύτερο μέρος.

παραδοσιακών προνομίων και πρακτικά του «ζωτικού χώρου» των ηγεμονικών αρχόντων, οδήγησε στη σύμπλευση ορισμένων εξ αυτών με τον αναδυόμενο ρωσικό παράγοντα. Προκειμένου, ωστόσο, να κατανοηθεί γιατί το βενετικό σύστημα ευνοούσε τη διαιώνιση τέτοιων φαινομένων, έφτασε όμως να περιστέλλει τη δραστηριότητα των ηγεμονικών *capifazione* του Ιονίου από τη δεκαετία του 1760, πρέπει προηγουμένως να ασχοληθούμε με τη φύση της βενετικής κυριαρχίας στο Ιόνιο και ειδικότερα στη Ζάκυνθο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

3.1 Προς μια διερεύνηση της βενετικής πολιτικο-δικαστικής πρακτικής

Η αναφορά μας στη μελέτη της λειτουργίας του βενετικού κράτους ως περιφερειακού, το οποίο ενσωμάτωνε και γεφύρωνε διάφορες αντιθέσεις, δικαιϊκές, πολιτικές και εθνοπολιτισμικές παραδόσεις, είναι απαραίτητη για την κατανόηση των σχέσεων της Κυριάρχου με τους σημαίνοντες Ιόνιους άρχοντες, όπως ο Μακρής και αποτελεί την πρώτη κατεύθυνση των ερευνητικών ζητουμένων μας. Ειδικότερα η λειτουργία της ποινικής δικαιοσύνης, η οποία δεν ήταν πάντα ίδια μέχρι την ύστερη βενετική περίοδο, και η ανάδυση της έκτακτης ποινικής δικογραφίας *(processo delegato)* υπό τη δικαιοδοσία του Συμβουλίου των Δέκα θα μας απασχολήσει εκτενέστερα. Η εν λόγω διαδικασία, επί της ουσίας αποτελούσε ένα εργαλείο ελέγχου των αποκλινόντων στοιχείων που απειλούσαν την κοινωνική ισορροπία και είναι ουσιώδης για τη βαθύτερη κατανόηση της φύσης της βενετικής εξουσίας στο Ιόνιο, αλλά και των μεταλλαγών αυτής, κατά τον 18ο αιώνα, οπότε έγινε προσπάθεια περιορισμού του προνομιακού χώρου των τοπικών ελίτ, με συνέπεια, όπως αναφέρθηκε, ορισμένοι από τους Ιόνιους άρχοντες να συμπράξουν με τον ρωσικό παράγοντα. Άλλωστε, το δίκαιο είναι ένας παράγοντας που διατρέχει και μεταβάλλει τις κοινωνικές σχέσεις και αντιστρόφως μεταβάλλεται από αυτές. Είναι ένα σύνολο κανόνων που συγκροτούν τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες ενός κράτους με την ερμηνεία και την εφαρμογή του να ρυθμίζει κατ' ουσίαν τις κοινωνικές σχέσεις.[103] Έτσι ο τρόπος απονομής δικαιοσύνης και επίλυσης των διενέξεων είναι πάντα απόλυτα προσαρμοσμένος στις βουλές του εκάστοτε κράτους και θεωρείται ο κατ' εξοχήν τρόπος επιβολής κυριαρχίας και κοινωνικού ελέγχου.[104]

Επίσης, ουσιαστικά ερωτήματα, όπως η διαλεύκανση της αμφίσημης στάσης της Βενετίας στα γεγονότα των «Ορλωφικών» και η ευκολία με την οποία οι ντόπιοι άρχοντες συνομιλούσαν με ξένους πράκτορες και κινητοποιούσαν μεγάλο όγκο αγροτών, παρά τις ρητές βενετικές απαγορεύσεις, είναι ζητήματα που δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς το απαραίτητο υπόβαθρο της εν γένει λειτουργίας του βενετικού κράτους κατά τους προηγούμενους αιώνες. Βασικό μας ερευνητικό ζητούμενο είναι η

[103] Ρίκα Μπενβενίστε, «Ιστορία, ανθρωπολογία και οι πηγές. Δικαστικές τελετουργίες στον Μεσαίωνα», *Μνήμων* 15 (1993), 283.
[104] G. Buganza, *La complessità dell'ordine. Il processo penale veneziano e le ragioni del principe tra diritto, società e destino,* Βενετία 1998, σ. 6.

ανάδειξη της σχέσης της Βενετίας με τους νησιώτες υπηκόους της. Προκειμένου να επιτευχθούν αυτά τα ζητούμενα, η ανάλυση πρέπει να αναζητήσει το νήμα αρκετούς αιώνες πριν τον 18ο, στις απαρχές της συγκρότησης της Βενετικής πολιτείας ως κράτους με πολλές περιφερειακές κτήσεις.

Από τον 11ο αιώνα ο πολιτικά κατακερματισμένος ιταλικός χώρος άρχιζε να παρουσιάζει ραγδαία οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη. Σε αυτό το πλαίσιο άρχισαν να αναπτύσσονται οι μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις-κράτη, εντός των οποίων συσπειρώθηκαν νέες, ανερχόμενες κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις, που σταδιακά άρχισαν να διεκδικούν δυναμικά τα συμφέροντά τους. Μέσα από τη δημιουργία αστικών κοινοτικών δομών, στις μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις του κεντρικού και βόρειου ιταλικού χώρου αναδείχθηκε μια τάξη αστών τα μέλη της οποίας αυτοπροβλήθηκαν ως αστική αριστοκρατία με την ιδιότητα των πολιτών. Προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις νέες ανάγκες τους διεκδίκησαν και έλαβαν περαιτέρω αυτονομία άρα και εξουσίες από τους ηγεμόνες. Σταδιακά, μικρότερα ή μεγαλύτερα αστικά κέντρα άρχισαν να αποκτούν φυσιογνωμία πόλεων - κρατών και απολάμβαναν αυτονομίες σε πεδία όπως η δικαιοσύνη, η οικονομία και η άμυνα, ενώ σύμφωνα με τις ανάγκες της νέας αστικής τάξης κάθε πόλη κωδικοποίησε τα δικά της *statuti*, εμπνευσμένα από το κοινό δίκαιο *(diritto commune)*, που με τη σειρά του είχε σαν βάση το ρωμαϊκό δίκαιο. Από τα μέσα 13ου αιώνα, το μοντέλο των πόλεων - κρατών παρουσίασε κρίση, εξ αιτίας εσωτερικών μετασχηματισμών συνοδευόμενων από βίαιες συγκρούσεις στο εσωτερικό των κοινοτικών συμβουλίων. Η εξάπλωση των συγκρούσεων οδήγησε σε αδυναμία αυτονομίας και συνοχής, σε εν γένει αποσταθεροποίηση της κοινοτικής δομής και της αυτόνομης πόλης - κράτους. Ευνοήθηκε, έτσι, εκ των πραγμάτων η απορρόφηση των μικρότερων κέντρων από ορισμένα μεγαλύτερα κέντρα, καθώς τα τελευταία μπορούσαν να εγγυηθούν την πολιτική επιβίωση των πρώτων.[105]

[105] Για την εμπορικοοικονομική ανάπτυξη των πόλεων και των αστικών θεσμών στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. M. Berengo, *L'Europa delle città. Il volto della società urbana europea tra Medioevo ed Età moderna*, Τορίνο 1999. Για τις υστερομεσαιωνικές κοινωνικές συνθήκες στον βόρειο ιταλικό χώρο που οδήγησαν στη γέννηση του περιφερειακού κράτους ως νέας, μετα-κοινοτικής κρατικής δομής κατά τον 15ο αιώνα βλ. G. Chittolini, «Introduzione», *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello stato del Rinascimento*, G. Chittolini (επιμ.), Μπολόνια 1979, σσ. 7-50. Για μια πρόσφατη συγκεντρωτική μελέτη σχετικά με τα ιταλικά περιφερειακά κράτη πρβλ. A. Gamberini – Isabella Lazzarini (επιμ.), *The Italian Renaissance State*, Καίμπριτζ 2012. Ιδίως στο άρθρο του F. Somaini, «The collapse of the city-states and the role of urban centres in the new political geography of Renaissance Italy», σσ. 239-260, συνοψίζονται με επάρκεια τα αίτια της σταδιακής κατάρρευσης των πόλεων-κρατών, που από τον 15ο αιώνα οδήγησε στα περιφερειακά κράτη, σε μια διαδικασία πάντως που δεν ήταν γραμμική. Για την υιοθέτηση του *diritto comune* απότοκο της σταδιακής πολιτικής αυτονόμησης των βορειο-ιταλικών

Ο Maurizio Fioravanti έχει υποστηρίξει ότι αυτές οι εξελίξεις ταυτίζονταν με ευρύτερες ευρωπαϊκές ανακατατάξεις και πιο συγκεκριμένα με τις απαρχές της συγκρότησης της νεότερης ευρωπαϊκής κρατικής δομής, η οποία βεβαίως είχε προοδευτικά στάδια εξέλιξης και διαφορετικές μορφοποιήσεις. Σύμφωνα με το μοντέλο που σχημάτισε, αυτή η ένταξη πολλών μικρών κέντρων στη δικαιοδοσία ενός μεγαλύτερου σηματοδοτούσε την πρώτη από τις τρεις εξελικτικές φάσεις του σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους, το οποίο χαρακτήρισε ως περιφερειακό/δικαιοδοτικό κράτος. Καταχρηστικά, αυτό το πρώιμο στάδιο διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα και είχε τουλάχιστον τρία βασικά γνωρίσματα: α) μια εκτεταμένη περιοχή κυριαρχίας στην οποία ασκούνταν διακυβέρνηση από ένα μητροπολιτικό κέντρο β) την ύπαρξη τουλάχιστον ενός δικαίου που δεν ακύρωνε κατ' ανάγκη άλλα δίκαια της περιοχής διακυβέρνησης γ) την ύπαρξη μιας κυβέρνησης, η οποία είχε υπό τη δικαιοδοσία της όλη την εδαφική ενότητα, σεβόταν όμως τις κατά τόπους θεσμικές ανομοιογένειες και δρούσε ως εγγυητής της ειρήνης και της διατήρησης των τοπικών ισορροπιών. Σύμφωνα πάντα με τον Fioravanti κομβική περίοδος στην ιστορία του δικαιοδοτικού κράτους ήταν ο 17ος αιώνας, οπότε εμφανίστηκε στον ευρωπαϊκό χώρο ο απολυταρχισμός, με τους κρατικούς θεσμούς να αρχίζουν να συγκεντροποιούνται σε βάρος των κατεστημένων περιφερειακών αυτονομιών και να δημιουργούνται επαγγελματικές γραφειοκρατίες για την κρατική διοίκηση.[106] Σημαντικότερα παραδείγματα αποτελούσαν η Φλωρεντία, το Μιλάνο και η Βενετία, πόλεις οι οποίες άρχισαν να ελέγχουν μια ευρύτερη περιοχή, επεκτείνοντας την κυριαρχία τους σε περιφερειακά αστικά κέντρα, με την αποστολή ως αντιπροσώπων τους, μελών των εξουσιαστικών τους ομάδων.

Το παράδειγμα του βενετικού περιφερειακού κράτους θα μας απασχολήσει πιο ενδελεχώς. Η Βενετία, κυρίαρχος από τις αρχές του 15ου αιώνα σε διάφορες πόλεις της βορειοϊταλικής *Terraferma,* αλλά και σε τοποθεσίες της Μεσογείου, τουλάχιστον έναν αιώνα νωρίτερα, αντίθετα από την παραδοσιακή ιστοριογραφική

πόλεων κρατών βλ. και τις απόψεις του Claudio Povolo στο «Faida e vendetta tra consuetudini e riti processuali», *Storica* 56-57 (2013), 68 κ. ε.

[106] M. Fioravanti, «Stato e costituzione», *Lo Stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto,* M. Fioravanti (επιμ.), Μπάρι 2002, σσ. 7-14. Σχετικά με τα περιφερειακά/δικαιοδοτικά κράτη του ιταλικού χώρου ως μέρους του αναδυόμενου σύγχρονου κράτους και για την ευρύτερη κατανόηση της οργάνωσής τους, ο Chittolini πρώτος ανέδειξε τη σημασία των «ιδιωτικών» δεσμών και την διαπλοκή τους με τη «δημόσια» σφαίρα. Τέτοιοι δεσμοί ήταν η πολιτική πατρωνία, οι πελατειακές σχέσεις, η συγγένεια ή η οργάνωση σε φατρίες. Βλ. G. Chittolini, «"Il privato", "il publico", lo Stato», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna,* G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), Μπολόνια 1994, σσ. 553-589.

σύλληψη του συμπαγούς συγκεντρωτικού κράτους, στην πραγματικότητα επέτρεπε τη λειτουργία και την επιρροή διαφόρων θεσμών και κοινωνικών ομάδων που συγκροτούσαν περιφερειακούς πόλους εξουσίας, διατηρώντας για ίδια τον ρόλο του ρυθμιστή και του διαμεσολαβητή. Όπως είναι πλέον αποδεκτό από την ιστοριογραφία, η διακυβέρνηση στηριζόταν σε μια σύμβαση των εντελώς ανομοιογενών δυνάμεων της μητρόπολης και της πολυκεντρικής, και εντελώς ποικιλόμορφης πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά ή περιβαλλοντικά, περιφέρειας. Επρόκειτο για πολύπλευρες διαφοροποιήσεις, η μελέτη των οποίων προωθήθηκε από μελετητές όπως ο Chittolini και ο Cozzi, ώστε να αναδειχθούν εναργέστερα τα στοιχεία αυτής της σχέσης «δυϊσμού», της μακρόχρονης και ανθεκτικής εξουσίας της «απομονωμένης» μητρόπολης, δηλαδή, σε μια πολύμορφη περιφέρεια. Κατ' αυτούς η βενετική κυριαρχία εδραζόταν στους στέρεους δεσμούς της μητρόπολης με την ηπειρωτική της περιφέρεια, νομιμοποιώντας την εξουσία της μέσω: α) της διασποράς Βενετών πατρικίων στην *Terraferma* ως τοπικών διοικητών, εκκλησιαστικών αξιωματούχων και ιδιοκτητών κτηματικών περιουσιών, β) της πολιτισμικής έλξης που η ίδια ασκούσε στις περιφερειακές ελίτ, γ) της διαχείρισης της δικαιοσύνης˙ η Βενετία καταρχάς σεβόταν τις διατάξεις των τοπικών *statuti* της *Terraferma,* παρεμβαίνοντας ωστόσο, μέσω των εκπροσώπων της, όπου κρινόταν αναγκαίο, επιδιώκοντας έτσι να επιβάλλει την Αρχή της, χωρίς ταυτόχρονα να αποκλείει το κυνήγι της ένστασης από τους αντιδίκους.[107]

Από τις αρχές του 13ου αιώνα η Βενετία άρχισε να επεκτείνεται εδαφικά, σε μια διαδικασία που βεβαίως δεν ήταν γραμμική και περιλάμβανε διάφορες μεθόδους κατάκτησης (στρατιωτική δράση, διπλωματία, αγορά εδαφών, εθελοντική προσάρτηση, πολέμους, σύντομες κυριαρχίες και απώλειες και επαναπροσαρτήσεις περιοχών). Χωρίς να κρίνεται σκόπιμη η λεπτομερής αναφορά σε γεγονότα ήδη γνωστά, ας αναφερθεί συνοπτικά ότι κατά την τέταρτη σταυροφορία του 1204 και

[107] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 21-152˙ A. Ventura, «Politica del diritto e amministrazione della giustizia nella repubblica veneta», *Rivista Storica Italiana,* 94 (1982)», 589-608˙ G. Benzoni, «Tra centro e periferia. Il caso veneziano», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, G. Benzoni, M. Berengo, G. Ortalli, G. Scarabello (επιμ.), Βενετία 1992, σσ. 97-108˙ M. Cnapton, «Tra Dominante e dominio (1517-1630)», *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica,* G. Cozzi, M. Cnapton, G. Scarabello (επιμ.), Τορίνο 1992, σσ. 465-549˙ A. Viggiano, *Governanti e Governati. Legittimità del potere ed esercizio dell'autorità sovrana nello Stato Veneto della prima eta' moderna,* Τρεβίζο 1993, σσ. 4-6˙ C. Povolo, «Centro e periferia nella Repubblica di Venezia. Un profilo», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna,* G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), Μπολόνια 1994, σσ. 207-221. Για την αναθεώρηση των συγκεντρωτικών ιστοριογραφικών μοντέλων και την έμφαση στη μελέτη των περιφερειακών δομών του βενετικού Κράτους βλ. Elena Fasano-Guarini, «Center and Periphery», *The Journal of Modern History* 67 (1995), Supplement: The Origins of the State in Italy, 1300–1600, σσ. 74-96.

την πρώτη πτώση της Κωνσταντινούπολης[108] η Βενετία κατάφερε να παγιώσει τον έλεγχο της Αδριατικής, κυριεύοντας τη Ζάρα και άλλες πόλεις της Δαλματίας, και φυσικά να επωφεληθεί από τη διανομή εδαφών της βυζαντινής Ρωμανίας *(Partitio terrarum imperii Romaniae),*[109] ενσωματώνοντας λίγο αργότερα και την Κρήτη.[110] Τα τέλη του 14ου αιώνα και οι αρχές του 15ου θεωρούνται η πιο σημαντική περίοδος από πλευράς εδαφικής επέκτασης, καθώς η Βενετία κατάφερε να προσαρτήσει πλήθος περιοχών της Αδριατικής, της Μεσογείου, αλλά και της βενετικής ενδοχώρας (ενδεικτικά μόνο περιοχές όπως η Κέρκυρα 1386, η Τήνος, η Μύκονος και η Εύβοια το 1390, το Δουράτσο το 1392, η Πάντοβα το 1405, η Ζάρα, η Ναύπακτος και η Πάτρα το 1407, η Μπρέσια το 1426, το Μπέργκαμο το 1428).[111]

Προτού γνωρίσει μεγάλη εμπορική ανάπτυξη και καταφέρει να αναδειχθεί ως κυρίαρχος ενός ευρύτερου περιφερειακού κράτους και τουλάχιστον έως τον 12ο αιώνα, η Βενετία αποτελούσε απλά μια περιθωριακή πόλη - κράτος χωρίς γραπτούς νόμους και η κοινωνική ζωή, όπως και οι ιδιωτικές υποθέσεις, διακανονίζονταν εθιμικά με μια ξεκάθαρα πρακτική λογική.[112] Η αρχική επέκταση και η κυριαρχία του μέχρι πρότινος τοπικής εμβέλειας *Comune Veneciarum* σε νέες απομακρυσμένες περιοχές της Ανατολής σηματοδοτούσαν το πέρασμα σε μια νέα εποχή, η οποία έπρεπε να επικυρωθεί με μια συμβολική δήλωση ανεξαρτητοποίησης από το βυζαντινό αυτοκρατορικό παρελθόν. Αυτή ήταν η επίσημη απόρριψη του ρωμαϊκού δικαίου με την υιοθέτηση ενός τοπικού βενετικού δικαίου, το οποίο ανταποκρινόταν στις νέες ανάγκες της ανερχόμενης άρχουσας βενετικής τάξης. Εξάλλου, το βενετικό δίκαιο μπορεί να μην ήταν αυτοφυές και να είχε τις ρίζες του στο ρωμαϊκό δίκαιο, επρόκειτο όμως για μια συνειδητή πολιτική επιλογή, διότι έτσι γινόταν δηλωτική η ιδεολογική αποδέσμευση της βενετικής αριστοκρατίας από το αυτοκρατορικό της παρελθόν. Δια της αυτονόμησής του, το βενετικό δίκαιο έγινε όργανο πολιτικής,

---

[108] Για μια γενική επισκόπηση των γεγονότων της Δ΄ Σταυροφορίας βλ. ενδεικτικά J. Phillips, *Η τέταρτη σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης,* Λ. Καρατζάς (μτφ.), Αθήνα 2005 και M. Angold, *Η τέταρτη σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο,* Θ. Κονδύλης (μτφ.), Αθήνα 2006. Για τα ίδια γεγονότα, με έμφαση στη βενετική πλευρά βλ. D. E. Queller - T. E. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople,* Φιλαδέλφεια 1997. Για τη διανομή των βυζαντινών εδαφών από τους σταυροφόρους βλ. Κ. Γ. Τσικνάκης, «Ο διαμελισμός της Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος,* Ν. Γ Μοσχονάς (επιμ.), ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σσ. 239-249.

[109] Για τη χρήση του όρου Ρωμανία βλ. R. L. Wolf, «Romania: The latin empire of Constantinople», *Speculum,* 23 (1948), 1-34.

[110] Για τις απαρχές της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη βλ. S. Borsari, *«Il dominio veneziano a Creta nel secolo XIII»,* Νάπολι 1963.

[111] Για μια συνολική επισκόπηση της βενετικής επέκτασης βλ. 18-31 βλ. O'Connell, *Men of Empire,* σσ. 18-31.

[112] Buganza, *La complessità dell'ordine,* σ. 7

ώστε η οργάνωση και η απονομή του όχι μόνο να αποτελεί όργανο διακυβέρνησης των υπηκόων, αλλά συγχρόνως να εξυπηρετεί και τα συμφέροντα των ευγενών. Εγκαινιάστηκε έτσι μια ιδιόμορφη «πολιτική δικαιοσύνη».[113]

Οι απαρχές της κωδικοποίησης του βενετικού δικαίου τοποθετούνται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, σε μια ιστορική συγκυρία διόλου τυχαία, όταν η Βενετία από στρατηγικός σύμμαχος του Βυζαντίου είχε μετατραπεί σε αντίπαλο. Αυτή η μεταστροφή ήταν σε άμεση συνάρτηση με την οικονομική διείσδυση του βενετικού εμπορίου στον βυζαντινό χώρο, όπως αυτή απέρρεε από τα χρυσόβουλα και την ταυτόχρονη περιθωριοποίηση των ίδιων των Βυζαντινών. Οι Βενετοί είχαν σταδιακά αναδειχθεί ως οι σημαντικότεροι έμποροι της Μεσογείου ανεξαρτητοποιούμενοι από την Κωνσταντινούπολη, με την πόλη τους να έρχεται ολοένα και εντονότερα στο προσκήνιο ως εμπορική γέφυρα ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή.[114]

Η οικονομική γιγάντωση της πόλης και η ραγδαία εμπορικοοικονομική ανάπτυξη είχε αντίκτυπο και σε θεσμικό επίπεδο με τη δημιουργία οργάνων που θα χαρακτήριζαν το βενετικό πολιτικό σύστημα για τους επόμενους αιώνες. Έτσι, στα μέσα του 12ου αιώνα δημιουργήθηκε το *Comune Veneciarum,* καθορίστηκαν νομικά οι εξουσίες του δόγη, ώστε να μειωθούν οι δικαιοδοσίες της παλιάς λαϊκής συνέλευσης *(concio)* και δημιουργήθηκε το Μεγάλο και το Μικρό Συμβούλιο, από όπου εφεξής πήγαζαν διάφορα αξιώματα. Διαμορφώθηκε έτσι το στρώμα της βενετικής ελίτ που σταδιακά περιχαρακώθηκε, απαγορεύοντας την εισδοχή νέων μελών και έλεγχε τη διοίκηση *(gruppo dirigente)*. Πλέον η Βενετία άρχιζε να στρέφει το βλέμμα στην εδαφική επέκταση προς ανατολάς, αποδεσμευόμενη οριστικά από τις αυτοκρατορικές καταβολές της. Τότε, επίσης, παρήχθη για πρώτη φορά γραπτή νομοθεσία σχετική με διάφορους σημαντικούς τομείς, όπως το διοικητικό, το ναυτικό, το αστικό αλλά και το ποινικό δίκαιο. Έτος τομή θεωρείται το 1242, όταν με εντολή του δόγη Jacopo Tiepolo συγκεντρώθηκε και κατεγράφη ένα πεντάτομο σώμα νομοθετημάτων γνωστό ως *Statuta del Comune Veneciarum,* έργο που ολοκληρώθηκε το 1249 και έγινε συνώνυμο της βενετικής νομοθεσίας. Βεβαίως δεν επρόκειτο για την τελική συστηματοποίηση των βενετικών *statuti,* καθώς τους επόμενους αιώνες

[113] G. Cozzi, «La politica del diritto nella Repubblica di Venezia», *Stato, società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XV-XVIII),* G. Cozzi (επιμ.), τ. Α΄, Ρώμη 1981, σσ. 23-25˙ Ventura, «Politica del diritto», 594˙ J. Shaw, *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy 1550-1700,* Νέα Υόρκη 2006, σ. 9.

[114] Χρύσα Μαλτέζου, «Βυζάντιο-Βενετία: μια σχέση αγάπης και μίσους», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος,* Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα 2008, σσ. 13-25. Πρβλ. και D. M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία,* Χριστίνα Αντωνία Μουτσοπούλου (μτφ.), Αθήνα 2004.

προστέθηκε σωρεία νομοθετημάτων, με τα οποία τροποποιήθηκε κατά πολύ ο «πρωτοβενετικός» χαρακτήρας της εποχής του Tiepolo.[115]

Επρόκειτο για νέες αποφάσεις των νεοϊδρυθέντων οργάνων της Γαληνοτάτης, όπως το Μεγάλο Συμβούλιο και το Συμβούλιο των Δέκα, αποφάσεις που κάλυπταν τα κενά της υπάρχουσας νομοθεσίας, καθώς ενσωματώνονταν ως νομοθετική παραγωγή σε κάθε νέα κωδικοποίηση της υπάρχουσας νομοθεσίας.[116] Παρ' όλη την ολοένα και μειούμενη πρακτική εφαρμογή της σωρείας των νόμων που διαρκώς ενσωμάτωναν στη διάρκεια των επόμενων αιώνων, τα *statuti* κατείχαν την πρωταρχική θέση στην ιεραρχία των πηγών του βενετικού δικάιου, παραμένοντας ο βασικός πυρήνας και το «απαύγασμα» της σοφίας του, έως και την πτώση του βενετικού Κράτους.[117]

Στα *statuti* του 1242, θεσμοποιήθηκαν επί της ουσίας οι δύο βασικές αρχές του βενετικού δικαίου: η απόρριψη του ρωμαϊκού δικαίου από την ιεραρχία των πηγών και η χρήση της αναλογίας ή της συνήθειας, για τις περιπτώσεις που δεν προέβλεπαν τα *statuti* (ως τότε χρησιμοποιούνταν το κοινό δίκαιο που είχε ως βάση το ρωμαϊκό δίκαιο), και η λεγόμενη κρίση του δικαστή *(arbitrium).* Η χρήση του *arbitrium* από το σώμα των βενετών ευγενών μετέτρεπε το δίκαιο σε πολιτικό εργαλείο, διότι οι ευγενείς αποκτούσαν τη δυνατότητα ευελιξίας ανάλογα με τις συνθήκες, χωρίς να λειτουργούν ως παραδοσιακοί δικαστές, οι οποίοι ερμήνευαν κατά γράμμα τις διατάξεις του ρωμαϊκού δικαίου.[118] Σε αυτό το πλαίσιο και κατά περιπτώσεις τα ίδια τα βενετικά *statuti* δεν επιδέχονταν μιας ερμηνείας, αλλά πολλαπλών, αναλόγως των συμφερόντων που διακυβεύονταν στις δίκες. Έτσι οι Βενετοί δικαστές, που κατά κανόνα ήταν και ευγενείς, είχαν το περιθώριο επίκλησης της εξουσία τους να ξεπερνούν τον νόμο, δικάζοντας σύμφωνα με τη συνείδηση και όχι σύμφωνα με τη νομική επιστήμη, γεγονός που προκαλούσε την απορία των ξένων παρατηρητών. Έτσι περισσότερο από το γραπτό δίκαιο, η ύψιστη εξουσία κατέληγε να βρίσκεται στο *arbitrium* των ευγενών, στην απόλυτη δηλαδή ισχύ του

---

[115] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 21, 24. Για τη δημιουργία των βενετικών *statuti* βλ. και Buganza, *La complessità dell'ordine,* σσ. 21-35. Ορισμένα από αυτά τα ζητήματα έχουν απασχολήσει τη Ρομίνα Τσακίρη στη διατριβή της *Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αιώνας),* Αθήνα 2008 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σσ. 30-35.

[116] Marianna Kolyva, «Obbedir et esseguir tutti l'infrascritti capitoli. I capitoli dell'isola di Zante durante il dominio veneziano (fine XV-fine XVII sec.)», *I Greci durante la venetocrazia: uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del convegno internazionale di studi (3-7 Dicembre 2007),* Chryssa Maltezou, Angeliki Tzavara, Despina Vlassi (επιμ.), Βενετία 2009, σσ. 483-484.

[117] Buganza, *La complessità dell'ordine*, σ. 23.

[118] A. Ventura, «Politica del diritto», 589-590.

αριστοκρατικού σώματος να καθορίζει πώς θα εφαρμοστεί ο νόμος σε κάθε υπόθεση.[119]

Το νέο βενετικό δίκαιο, πάντως, μπορεί να περιγραφεί ως ένα σύστημα γραπτών νόμων, ένα αμάλγαμα νόμων εθιμικού τύπου που βασιζόταν σε παλαιότερες υποθέσεις, παρά ένα ορθολογικό και διατεταγμένο σύστημα, όπως αυτά που διαπνέονταν από το ρωμαϊκό δίκαιο και ήταν συνταγμένα από εξειδικευμένους νομικούς. Σύμφωνα με τη βενετική παράδοση, η λογική του ήταν περισσότερο «ερασιτεχνική» και τα βενετικά νομικά κείμενα χαρακτηρίζονται από την έλλειψη αναφορών στη νομική επιστήμη ή σε λόγιες απόψεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι, στα δικαστήρια, τα αντίδικα μέρη και οι δικηγόροι τους παρουσίαζαν τις υποθέσεις προφορικά, γεγονός που και σε αυτή την περίπτωση μπορούσε να υποστηριχθεί από ερασιτέχνες δικαστές, καθώς αυτοί κατέφευγαν περισσότερο στη ρητορεία και όχι στη ακατάληπτη για αυτούς καταστημένη νομική γλώσσα. Με άλλα λόγια, οι Βενετοί δικηγόροι απευθύνονταν περισσότερο στο συναίσθημα των δικαστών παρά στη λογική τους, με τη δικαιοσύνη να αποκτά έτσι ένα απλό, εμπειρικό και πραγματιστικό χαρακτήρα.[120]

Μπορεί κατά συνέπεια να γίνει αντιληπτό ότι, πέρα από τη συμβολική της λειτουργία και την ιδεολογική αποδέσμευση των Βενετών ευγενών από το αυτοκρατορικό παρελθόν, η υιοθέτηση του βενετικού δικαίου έμοιαζε λογική και για λόγους καθαρά χρηστικούς. Η δυνητική χρήση του ρωμαϊκού δικαίου, με το πλήθος των τεχνικών του λεπτομερειών, απαιτούσε άριστα εκπαιδευμένους νομομαθείς και δεν εναρμονιζόταν με τον παραδοσιακό πραγματισμό που χαρακτήριζε τη βενετική εμπορική νοοτροπία και πολιτική. Πολύ περισσότερο, στους κόλπους της βενετικής άρχουσας τάξης υπήρχε φόβος και αποστροφή για τη δύναμη που πιθανόν θα αποκτούσε ένα συμπαγές σώμα καταρτισμένων νομικών, εκτός των κόλπων της ευγένειας, το οποίο θα ήταν απαραίτητο εάν εφαρμοζόταν το ρωμαϊκό δίκαιο. Σύμφωνα με τη βενετική πολιτική σκέψη, η απονομή του δικαίου ήταν μια εξουσία προορισμένη να παραμείνει στα χέρια των πολιτικών, αποκλειστικά δηλαδή εντός του αριστοκρατικού σώματος. [121]

Η πεποίθηση ότι η πραγματική δικαιοσύνη ήταν προνόμιο περισσότερο αίματος και συγγένειας, παρά εκπαίδευσης, συνεπαγόταν ως μοναδική προϋπόθεση

[119] Shaw, *The Justice of Venice*, σ. 14.
[120] Στο ίδιο, σ. 13
[121] Cozzi, «La politica del diritto», σ. 148˙ Ventura, «Politica del diritto», 590, 592, 594.

για να γίνει κάποιος δικαστής την αριστοκρατική του καταγωγή, χωρίς να προϋποτίθεται η φοίτησή του σε κάποια νομική σχολή. Αυτό το χαρακτηριστικό έκανε τη βενετική δικαιοσύνη γνωστή σε όλο τον ιταλικό χώρο, καθώς πολλοί από τους Βενετούς δικαστές με δυσκολία μπορούσαν να διαβάσουν, ενώ από παρατηρητές των μέσων του 16ου αιώνα χαρακτηρίζονταν ως «ερασιτέχνες». Οι φτωχότεροι ευγενείς, δε, είχαν μικρά κίνητρα για να επενδύσουν σε μια ακριβή νομική εκπαίδευση, τη στιγμή που κάτι τέτοιο δεν ήταν προαπαιτούμενο για τη διεκδίκηση της θέσης. Η διατήρηση του «ερασιτεχνικού» χαρακτήρα των Βενετών δικαστών, λοιπόν, έδωσε στη βενετική δικαιοσύνη ιδιαίτερο χαρακτήρα, σε συνδυασμό με τη χρήση του βενετικού δικαίου σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου.[122]

Η νεοπαγής κυριαρχία σε νέα και απομακρυσμένα μέρη, όμως, έφερε την πόλη των τεναγών αντιμέτωπη με πραγματικά σοβαρές προκλήσεις, καθώς προσαρτούσε διαρκώς υπό την κυριαρχία της εκτεταμένες περιοχές και δεν αποτελούσε πια μια μικρή πόλη-κράτος της λιμνοθάλασσας. Επέλεξε λοιπόν να ελέγξει όλες αυτές τις περιοχές με μετριοπαθή πολιτική, αναγνώρισε τις ιδιαιτερότητές τους και παραχώρησε προνόμια στις κατά τόπους κοινότητες. Ενδεικτικά, κατά τον 14ο αιώνα, όταν η Βενετία επεκτάθηκε στο *Stato da Mar*, κινήθηκε στην κατεύθυνση της διαπραγμάτευσης: συμφώνησε με τις τοπικές κοινότητες των περιοχών της ελληνικής ανατολής, όπως το Ναύπλιο και το Άργος, για την εφαρμογή λεπτομερών νομικών κανόνων, οι οποίοι δημιούργησαν, αυτομάτως, νέες πηγές δικαίου. Σε αυτές μπορούν να συμπεριληφθούν και τα *capitoli*, που διέπονταν από την ίδια λογική της διαπραγμάτευσης. Επρόκειτο για τα αιτήματα που ψήφιζαν και εν συνεχεία απέστελλαν στη μητρόπολη οι κοινότητες της βενετικής περιφέρειας του *Stato da Mar*, προκειμένου να συζητηθούν και να εγκριθούν από τη Γερουσία. Αφότου εγκρίνονταν, εκδίδονταν ως προνόμια της κοινότητας της περιοχής για την οποία προορίζονταν. Δια των *capitoli* τροποποιούνταν ή αντικαθίσταντο επικυρωμένοι από τα βενετικά όργανα κανονισμοί ή αποφάσεις, ενώ σημεία από τα εγκεκριμένα *capitoli* μπορούσαν να είναι και αντίθετα με πολλά σημεία της υπάρχουσας γενικής νομοθεσίας, δημιουργώντας έτσι νέους κανονισμούς και διατάξεις.[123]

[122] Shaw, *The Justice of Venice*, σ. 12.
[123] Kolyva, «Obbedir et esseguir tutti l'infrascritti capitoli», σσ. 485-487.

Αυτονόητα οι τροποποιήσεις αυτές είχαν προσεκτικά αξιολογηθεί από τη Γερουσία, έτσι ώστε να διαφυλάσσεται η βενετική κυριαρχία. Μάλιστα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Βενετία έντεχνα επέβαλλε στους υπηκόους τις σε πολλά ζητήματα πολιτικές στρατηγικές και πρακτικές, οι οποίες παρουσιάζονταν σαν αιτήματα των νησιωτών, με τους τελευταίους να επωμίζονται τη σχετική ευθύνη και το πιθανό κόστος. Η παραχώρησή τους επιβεβαίωνε ότι η εκάστοτε περιοχή ήταν ένας τόπος υπό την κυριαρχία της βενετικής νομιμότητας, κυρίως όμως συνέβαλλε στην εύρυθμη λειτουργία της διακυβέρνησης˙ οι νέοι κυρίαρχοι αποδείκνυαν πως αναγνώριζαν τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής, ενδυνάμωναν τη συνείδηση των μελών της Κοινότητας ως πολιτών του βενετικού Κράτους και επικύρωναν τη συμμετοχή των τελευταίων στους τοπικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης.[124]

Από τις αρχές του 15ου αιώνα, όταν άρχιζε την επέκτασή της στις πόλεις της *Terraferma,* η Βενετία είχε πλέον την εμπειρία να κατανοεί τη σημασία της πολιτικής του δικαίου ως αποτελεσματικού οργάνου κοινωνικού ελέγχου, γνώριζε τις δυσκολίες της οργάνωσης της δικαιοσύνης και παράλληλα είχε γνώση των απαιτούμενων μεταρρυθμίσεων. Ο προηγούμενος αιώνας και η εμπειρία της απόκτησης υπερπόντιων κτήσεων (ιδίως στη Δαλματία) είχε φέρει εναργώς στο προσκήνιο ζητήματα, όπως η προσκόλληση των κατά τόπους ελίτ στο ρωμαϊκό δίκαιο και το υψηλό στάτους των κατά τόπους δικαστών και νομομαθών, από τους οποίους ήταν πολύ δύσκολο να αφαιρεθούν αρμοδιότητες, χωρίς να προκληθούν έντονες αντιθέσεις. Επίσης ήταν πια εμφανής η δυσπιστία των υπηκόων των κτήσεων για το *arbitrium* που η Βενετία παραχωρούσε στους αξιωματούχους της, ώστε να το χρησιμοποιούν ως εργαλείο διακυβέρνησης, όταν αυτό ήταν αναγκαίο. Οι τελευταίοι εξάλλου μπορεί να φημίζονταν για την έφεσή τους στην πολιτική, τη διοίκηση και το εμπόριο, δεν ήταν όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, γνώστες της νομικής επιστήμης, παρότι αποστέλλονταν, πέρα από το να διοικούν, και για να απονέμουν δικαιοσύνη στο όνομα της Κυριάρχου. Ιδίως κατά την επέκταση στην *Terraferma,* η Βενετία βρέθηκε αντιμέτωπη με μια πολύ πιο σύνθετη κατάσταση, σε σχέση με τις κτήσεις του *Stato da Mar,* καθώς εκεί υπήρχαν πόλεις με ένδοξο μεσαιωνικό παρελθόν και ισχυρά εμπεδωμένους θεσμούς, συστήματα εξουσίας και δικαιϊκές πρακτικές. Υπήρχαν ισχυροί φεουδάρχες, ευγενείς των πόλεων και λαϊκά στρώματα οργανωμένα σε ισχυρές συντεχνίες, όπως και εκπαιδευμένοι νομομαθείς εξειδικευμένοι στο

[124] Kolyva, «Obbedir et esseguir tutti l'infrascritti capitoli», σσ. 487-495.

ρωμαϊκό δίκαιο, υπό τον έλεγχο των ντόπιων ευγενών.[125] Χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα αποτελούσε η απομακρυσμένη από τη Βενετία πόλη της Μπρέσια και η ευρύτερη περιοχή της.[126]

Το κοινό χαρακτηριστικό των πόλεων, που σταδιακά προσαρτήθηκαν υπό τη βενετική κυριαρχία, ήταν ότι καθεμία εξ αυτών διέθετε τα δικά της μεσαιωνικά *statuti* με βάση το κοινό δίκαιο, το οποίο συνίστατο σε ένα αμάλγαμα ρωμαϊκού, εθιμικού, κανονικού και λογγοβαρδικού δικαίου. Μάλιστα η Πάντοβα, μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της ευρύτερης περιοχής και πολύ κοντινή στη Βενετία, ήταν αξιοσημείωτο κέντρο νομικής παράδοσης, λόγω του φημισμένου πανεπιστημίου της. Πώς λοιπόν οι παραδοσιακές θεωρήσεις της βενετικής πολιτικής και νομικής σκέψης μπορούσαν να υπερκεράσουν αυτό το μωσαϊκό, ώστε να διακυβερνηθούν αποτελεσματικά αυτές οι περιοχές;

Είναι γεγονός ότι, κατά περιπτώσεις, η Βενετία επέδειξε ευελιξία και ρεαλισμό και δε δίστασε να εφαρμόσει διάφορες λύσεις από πόλη σε πόλη, ανάλογα με τις πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες. Επιλέγοντας τη λύση της μετριοπαθούς επέκτασης, σεβάστηκε εξαρχής τα *statuti* που έβρισκε σε κάθε πόλη και δεν μπήκε στη διαδικασία να επιβάλλει το βενετικό δίκαιο. Αναμφίβολα επρόκειτο για μια πραγματιστική τακτική απέναντι σε αυτές τις σύνθετες πολιτικοκοινωνικές πραγματικότητες, σε μια προσπάθεια να διασφαλιστούν τα συμφέροντα της Κυριάρχου, παράλληλα όμως με την εγγύηση της διατήρησης της αυτονομίας των πόλεων που εντάσσονταν στη βενετική κυριαρχία. Η εκάστοτε προσάρτηση μιας νέας πόλης/περιοχής κυρωνόταν με τις συμφωνίες *(patti)* που υπογράφονταν ανάμεσα στις κοινότητες των εντόπιων πολιτών και τη Βενετία. Στις μεγάλες και σημαντικές πόλεις, για να ολοκληρωθεί η κατάκτηση προηγούνταν η διαπραγμάτευση των Βενετών με τους ντόπιους ιθύνοντες, κατά την οποία τροποποιούνταν μόνο εν μέρει σημεία των μεσαιωνικών *statuti* ή εισάγονταν σε αυτά κάποια νέα στοιχεία, ώστε να μην υπάρχουν διατάξεις και τοπικά προνόμια που πιθανόν έβλαπταν τη βενετική κυριαρχία. Όσον αφορά, δε, τα *statuti* των μικρών πόλεων είναι αξιοσημείωτη η αδιαφορία που, συνήθως, επιδείκνυε η Βενετία.[127] Άλλωστε, για πολλές πόλεις της *Terraferma* η ενσωμάτωση στο βενετικό κράτος ήταν η ιδανικότερη επιλογή, λόγω

[125] Cozzi, «La politica del diritto», σ. 79˙ A. Mazzacane, «Diritto e giuristi nella formazione dello Stato moderno in Italia», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna*, (επιμ.) G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera, Μπολόνια 1994, σσ. 340-342

[126] Berengo, *La società veneta*, σσ. 18-19. Για τα χαρακτηριστικά της προσάρτησης της Μπρέσια στο βενετικό κράτος βλ. Bowd, *Venice's Most Loyal City*, ό. π.

[127] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 80-81, 84, 86-87.

της μετριοπαθούς διαπραγματευτικής τακτικής που ακολουθούνταν. Κατά την εν λόγω διαπραγμάτευση για την έγκριση των τοπικών αυτονομιών, η Βενετία αποδεχόταν, απέρριπτε ή υπεξέφευγε έντεχνα των απαιτήσεων *(capitoli)* που κατέθεταν οι κοινότητες, ανάλογα με τα συμφέροντα της μελλοντικής διακυβέρνησης. Τα *statuti* λειτουργούσαν ως πολιτική ταυτότητα για πολλές κοινότητες και με τη διατήρησή τους και τη διαιώνιση της χρήσης τους η Βενετία περιόριζε την πιθανότητα αντίθεσης των ντόπιων στην εξουσία της, προβάλλοντας εν πρώτοις, σε συμβολικό τουλάχιστον επίπεδο, ότι σεβόταν την ιδιαιτερότητα της κάθε πόλης.[128] Εξάλλου η επέκταση της Βενετίας δεν υποστηρίχθηκε από έναν ισχυρό στρατιωτικό μηχανισμό, συνεπώς προκρίθηκε η διατήρηση της αυτονομίας των υπό κυριαρχία περιοχών, παρά η ενσωμάτωσή τους στην Κυρίαρχο, η επέκταση περισσότερο *di fatto* παρά *di diritto*.[129]

Εφεξής, με την ολοκλήρωση της διαπραγμάτευσης και την προσάρτηση, προτού οι Βενετοί αξιωματούχοι αφιχθούν στις περιοχές της περιφέρειας για να διοικήσουν, λάμβαναν οδηγίες *(comissioni)* σχετικά με αυτή, ανάλογα με τις συμβάσεις *(patti)* που είχαν συναφθεί. Βεβαίως υπήρχε πάντα στη διάθεσή τους η χρήση του *arbitrium,* δια του οποίου μπορούσαν έντεχνα να προωθήσουν το συμφέρον της Κυριάρχου, κινούμενοι πάντα εντός του πλαισίου των νόμων. Επί της ουσίας στο Βενετικό κράτος εγκαθιδρύθηκε ένας νομικός διαχωρισμός *(separatezza giuridica)*, με τα δίκαια των περιφερειακών κέντρων να διαφέρουν από εκείνο του μητροπολιτικού κέντρου. Οι τοπικές ελίτ συνέχιζαν να ασκούν την εξουσία στην περιφέρεια και οι Βενετοί αξιωματούχοι λειτουργούσαν περισσότερο ως αντιπρόσωποι του μητροπολιτικού κέντρου στους τόπους όπου αποστέλλονταν και δεν είχαν τη δυνατότητα, αλλά ούτε και τις διαταγές να υπερκαλύπτουν τις τοπικές κοινότητες. Αν ξεσπούσε κάποια διένεξη ανάμεσα στους κρατικούς αξιωματούχους και στους ντόπιους φορείς εξουσίας, οι τελευταίοι είχαν τη δυνατότητα να επικαλεστούν τις υπογεγραμμένες συμβάσεις της προσάρτησής τους με πολλές πιθανότητες να δικαιωθούν. Εξάλλου και η ίδια η Κυρίαρχος ήταν σε θέση να γνωρίζει τις δυσχέρειες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι αξιωματούχοι της, οι οποίοι

[128] O'Connell, *Men of Empire,* σσ. 32-33.
[129] C. Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia, secoli XVI-XVII», *Stato società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XVI-XVII)*, G. Cozzi (επιμ.), Ρώμη 1981, σ. 156.

σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονταν όμηροι των κατά τόπους παραγόντων εξουσίας.[130] Έτσι, οι Βενετοί αξιωματούχοι της περιφέρειας όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί, μεταξύ άλλων και στη χρήση του *arbitrium,* καθώς ελλόχευε διαρκώς ο κίνδυνος οι αποφάσεις τους να συγκρουστούν με τα τοπικά *statuti* και να κατηγορηθούν από τους ντόπιους για «νεωτερισμό».[131] Ας σημειωθεί ότι το *arbitrium* δεν θα πρέπει να συγχέεται με τους διαδεδομένους εξωδικαστικούς τρόπους επίλυσης ιδιωτικών διενέξεων όπως η αιρετοκρισία.[132]

Γενικά, η επιτυχία των Βενετών εκπρόσωπων *(rettori)* στις κτήσεις κρινόταν από την αποφυγή συμμετοχής σε διενέξεις με τους υπηκόους και την παράλληλη μέριμνα για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, έργο ιδιαίτερα δυσχερές, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπ' όψιν η μόλις διετής θητεία που αυτοί είχαν για να γνωρίσουν επαρκώς τις τοπικές δυναμικές, καθώς και τα διαχρονικά προβλήματα όπως η έλλειψη χρημάτων και στρατευμάτων. Εξάλλου οι *rettori* δεν είχαν ποτέ την τελευταία λέξη στις εκάστοτε διενέξεις με τους τοπικούς παράγοντες εξουσίας, καθώς για τους τελευταίους υπήρχε πάντα η δυνατότητα εφέσεων στα βενετικά δικαστήρια, εφόσον ένιωθαν ότι θίγονται ως προς τα προνόμιά τους. Η βενετική γραμμή που όφειλαν να ακολουθούν οι αξιωματούχοι ήταν η διατήρηση της εξουσίας ταυτοχρόνως με την προστασία των υπηκόων και την ικανοποίηση των συμφερόντων τους, έργο ιδιαιτέρως πολύπλοκο μια και οι πιέσεις και τα συμφέροντα ήταν τεράστια.[133]

Φαίνεται λοιπόν ότι αυτή η ακαθόριστη κατάσταση διευκόλυνε την Κυρίαρχο, ώστε να μπορεί να προβεί σε παρεμβάσεις οποτεδήποτε το απαιτούσαν οι

---

[130] Για τη λειτουργία του βενετικού περιφεριακού κράτους βλ. C. Povolo, «Centro e periferia», σσ. 208-213˙ A. Viggiano, *Governanti e Governati,* ό. π. Η Monique O'Connell με τη σημαντική μελέτη της *Men of empire. Power and negotiation in Venice's Maritime State,* Βαλτιμόρη 2009, ανέδειξε τη σημασία τη σημασία ανεπίσημων δεσμών όπως η πολιτική πατρωνία, τα οικογενειακά δίκτυα Βενετών αξιωματούχων με ντόπιους των κτήσεων και ο επιδέξιος χειρισμός της δικαιοσύνης, που επέτρεπε ένα είδος διαρκούς διαπραγμάτευσης της Βενετίας με τους υπηκόους. Μέσω αυτών των διαύλων η Βενετία ήταν σε θέση να διατηρεί την κυριαρχία της στις απομακρυσμένες και ανομοιογενείς εθνοπολιτισμικά θαλάσσιες κτήσεις της, με τη λογική της διαπραγμάτευσης να αποτελεί επί της ουσίας τη βάση της βενετικής κυριαρχίας. Για τη βενετική διείσδυση στην Terraferma βλ. G. Cozzi - M. Knapton, *Storia della Repubblica di Venezia. Dalla guerra di Chioggia alla riconquista della Terraferma,* Τορίνο 1986. Πρβλ. επίσης M. Knapton, «The Terraferma State», *A Companion to Venetian History, 1400-1797,* τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν – Βοστώνη 2013, σσ. 85-124˙ S. Bowd, *Venice's Most Loyal City. Civic identity in Renaissance Brescia,* Λονδίνο 2010, σσ. 9-18.

[131] O'Connell, *Men of Empire,* σ. 80.

[132] Για τον θεσμό της αιρετοκρισίας βλ. Δάφνη Παπαδάτου, «Ο θεσμός της αιρετοκρισίας στη βυζαντινή έννομη τάξη και πρακτική», *Βυζαντιακά* 14 (1994), 13-28˙ Μ. Α. Τουρτόγλου, «Η αιρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους (17ος-19ος αι.). Επιβιώσεις του δικαίου των Βυζαντινών», *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου,* τ. Γ΄, αρ. 11, Αθήνα 2000, σσ. 241-244˙ Katerina B. Korrè, «Forms of Alternative Dispute Resolution in the Greek Confraternity of Venice: The Arbitration (16th Century)», *Θησαυρίσματα* 45 (2015), 215-260.

[133] O'Connell, *Men of Empire,* σσ. 58-59, 62.

περιστάσεις.[134] Εξάλλου ο νομικός διαχωρισμός *(separatezza giuridica)* ανάμεσα στο μητροπολιτικό και τα περιφερειακά κέντρα και η ύπαρξη πολλών διαφορετικών δικαιϊκών παραδόσεων δεν αποτελούσε εμπόδιο στην πολιτική/δικαστική πολιτική της Κυριάρχου. Έτσι, κυρίως όσον αφορά την *Terraferma*, αντί μιας αμφιλεγόμενης επιβολής του βενετικού δικαίου στην περιφέρεια, η διαχείριση των εφέσεων μπορούσε να αποδειχτεί ένα πολύ πιο αποτελεσματικό μέσο κοινωνικού ελέγχου της ανομοιογενούς περιφέρειας. Ειδικότερα, η διαχείριση των εφέσεων στα δευτεροβάθμια δικαστήρια της μητρόπολης λειτουργούσε σε πολλαπλές κατευθύνσεις: παρείχε μια αναγκαία εγγύηση απονομής δευτεροβάθμιας δικαιοσύνης στους υπηκόους, την ώρα που πρόσφερε στα δικαστήρια της Βενετίας ένα εργαλείο για τον έλεγχο της δραστηριότητας των δικαστηρίων των περιφερειακών κέντρων και, παράλληλα, τη δυνατότητα να «αφουγκράζονται» την κατάσταση των κτήσεων και τις ανάγκες των υπηκόων. Έτσι, κατά κάποιον τρόπο, ενοποιούνταν το κατακερματισμένο σύστημα της περιφερειακής δικαιοσύνης της *Terraferma,* που ενσωμάτωνε πολλά τοπικά δίκαια. Από την άλλη μεριά, επειδή η Βενετία απευχόταν τη μαζική προσφυγή στα μητροπολιτικά δικαστήρια, είχε προβλεφθεί ένα οικονομικό όριο για την προσφυγή στα δικαστήρια της Βενετίας, μια διαδικασία ιδιαίτερα δαπανηρή, στην οποία μπορούσαν να λάβουν μέρος μόνο όσοι είχαν τη δυνατότητα να διαθέσουν αρκετά χρήματα. Ουσιαστικά η Κυρίαρχος ενθάρρυνε τη δημιουργία διοικητικών επαρχιών με έδρα τις μεγαλύτερες πόλεις, όπου δίκαζαν δοκιμασμένοι Βενετοί αντιπρόσωποι, έχοντας στη δικαιοδοσία τους και τις κοντινές περιοχές. Έτσι, εκτός της αποσυμφόρησης των μητροπολιτικών δικαστηρίων, θεωρητικά μπορούσε να ασκείται αποτελεσματικότερος έλεγχος στους τοπικούς αξιωματούχους.[135] Στο Ιόνιο, αρμοδιότητες δευτεροβάθμιου δικαστή εκτελούσε ο γενικός προνοητής της Κέρκυρας.[136]

Προοδευτικά, καλλιεργήθηκε η εντύπωση ότι, ο κάθε υπήκοος από την περιφέρεια, που ένιωθε ότι αδικείται, μπορούσε να καταφύγει στη μητρόπολη για να ακουστούν τα παράπονά του και σταδιακά η αντίληψη που επικράτησε στις κτήσεις ήταν ότι μόνο στη Βενετία θα γινόταν αντικειμενική διαιτησία για τις υπάρχουσες διενέξεις, αν και επί της ουσίας μια τέτοια δυνατότητα αφορούσε αποκλειστικά τους εύπορους υπηκόους που μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν το ταξίδι στη Βενετία. Οι

[134] C. Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia», σ. 156.
[135] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 69-70˙ O'Connell, *Men of Empire,* σσ. 75-76, 84, 87, 96.
[136] Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών,* Αθήνα 1856, σσ. 146-147.

βενετικές αρχές, πάντως, είχαν κατανοήσει ότι η διακυβέρνηση θα γινόταν πολύ πιο αποτελεσματική αν επιτυγχανόταν η επιδέξια διαχείριση των κοινωνικών διενέξεων, με την Κυρίαρχο να λαμβάνει τον ρόλο του εγγυητή της νομιμότητας και της δικαιοσύνης. Η εφαρμογή αυτής της τακτικής εξηγεί την πολύ συχνά αμφίθυμη στάση των βενετικών οργάνων απέναντι στις διενέξεις.[137] Κατ' ουσίαν, η επιτυχία του εγχειρήματος βασιζόταν στο γεγονός ότι και οι δυο πλευρές έμοιαζαν ικανοποιημένες: από τη μια οι κυριαρχούμενοι κατέφευγαν το βενετικό δικαστικό σύστημα αυτοβούλως, για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, ενώ από την άλλη οι κυρίαρχοι χρησιμοποιούσαν το δικαστικό σύστημα ως εργαλείο διοίκησης, διαμεσολάβησης και εξουσίας.[138]

3.2 Η ισχυροποίηση του Συμβουλίου των Δέκα, η μεταστροφή της δικαστικής πολιτικής και οι νέες δυνατότητες παρέμβασης

Αναδείχθηκε έως τώρα πως η Βενετία εξάπλωνε την κυριαρχία της, μέσω ενός νομικού διαχωρισμού ανάμεσα στην ίδια και τις περιφερειακές κτήσεις, που εγγώνταν προνόμια και αυτονομίες στους τοπικούς πληθυσμούς, ενώ παράλληλα μας απασχόλησε και η λειτουργία «κλειδί» των δευτεροβάθμιων δικαστηρίων. Από τα τέλη περίπου του 16ου αιώνα, ωστόσο, οι περιστάσεις της διακυβέρνησης έκαναν σε ορισμένες περιπτώσεις αναγκαία την εντατικότερη πολιτική παρέμβαση της μητρόπολης στην *Terraferma*. Αυτό επετεύχθη με τη μεταστροφή της δικαστικής πολιτικής της Κυριάρχου σε όλο και πιο παρεμβατική κατεύθυνση και βασικό όχημα της νέας αυτής δικαστικής πολιτικής ήταν η ισχυροποίηση του Συμβουλίου των Δέκα, το οποίο εξελίχθηκε σε υπέρτατο πολιτικοδικαστικό όργανο. Υπό την επιστασία του συγκεκριμένου οργάνου, παγιώθηκε η διενέργεια της μυστικής ανακριτικής διαδικασίας, που επέτρεπε στην Κυρίαρχο να παρεμβαίνει στην περιφέρεια, όποτε το έκρινε αναγκαίο, παρακάμπτοντας τις νομοθετικές διαφορές της περιφέρειας και τα προνόμια των τοπικών ελίτ.

Η έκθεση αυτών των εξελίξεων θα μας δώσει την πλήρη εικόνα της βενετικής πολιτικοδικαστικής πρακτικής και κατ' επέκταση της αντιφατικής φύσης της

[137] Cozzi, «La politica del diritto», σ. 71.
[138] O'Connell, *Men of Empire*, σ. 90.

βενετικής εξουσίας. Ζητήματα όπως η συγκεντροποίηση των βενετικών θεσμών, που στα μέσα του 18ου αιώνα απέκτησαν εξαιρετική δύναμη και προκάλεσαν την ολιγαρχική στροφή στην πολιτική σκηνή της μητρόπολης και τις ανακατατάξεις στο Ιόνιο, έχουν τις ρίζες τους ακριβώς στις ιστορικές εξελίξεις στα τέλη του 16ου αιώνα. Αυτή η τακτική δεν ήταν καινοφανής για τη Βενετία, καθώς είχε εγκαινιαστεί και δοκιμαστεί στην *Terraferma* περίπου δύο αιώνες πριν. Με αυτά τα δεδομένα, θα επιτευχθεί η βαθύτερη κατανόηση των ζητημάτων που θα πραγματευτούμε στη συνέχεια της εργασίας μας. Ειδικότερα, θα προβούμε σε συγκρίσεις με τις εξελίξεις του 1760 στο Ιόνιο, οπότε δια του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους, η Βενετία φαίνεται πως εγκαινίασε μια νέα πολιτική εναντίον των ισχυρών πόλων εξουσίας των Ιόνιων νησιών, πολλοί εκ των οποίων συνελήφθησαν, δικάστηκαν και δέχτηκαν ποινές εξορίας.

Ανάμεσα στα τέλη του 16ου και στο πρώτο μισό του 17ου, ενώ η οικονομική δραστηριότητα και τα συμφέροντά της στην *Terraferma* ήταν πια μείζονος σημασίας, η Βενετία βρέθηκε αντιμέτωπη με μια σειρά δισεπίλυτων προβλημάτων και οδηγήθηκε στη ριζική τροποποίηση των καθηκόντων των πολιτικο-δικαστικών της οργάνων. Στα τέλη του 16ου, η *Terraferma* παρουσίαζε έκρηξη εγκληματικότητας, ιδιαίτερα απειλητικής για την κοινωνική ειρήνη, και το έργο της απονομής δικαιοσύνης ήταν για τους Βενετούς αξιωματούχους ιδιαίτερα δυσχερές. Οι ίδιοι οι αξιωματούχοι, με τις όλο και πιο αγωνιώδεις αλληλογραφίες τους, υπογράμμιζαν την επιτακτική ανάγκη για πιο αποφασιστική παρέμβαση της Κυριάρχου. Η βενετική απάντηση στις νέες προκλήσεις ήρθε με τη συγκεντροποίηση των δικαστικών θεσμών, ώστε η απονομή δικαιοσύνης να αποκτήσει πιο ευέλικτα χαρακτηριστικά. Έτσι, από τα τέλη του 16ου αιώνα, το Συμβούλιο των Δέκα άρχισε να συγκεντρώνει στην αρμοδιότητά του όλα τα ζητήματα που θεωρούνταν ότι ενείχαν πολιτική διάσταση ή που, σε κάθε περίπτωση, έβλαπταν τη ζωή, την τιμή και τα αγαθά των υπηκόων και κατ' επέκταση την κοινωνική τάξη και τη βενετική κυριαρχία.[139]

[139] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 21-152˙ Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione», σσ. 167-169˙ του ίδιου, *L'intrigo dell'onore* σσ. 147-227˙ του ίδιου, «Dall'ordine della pace all'ordine pubblico. Uno sguardo da Venezia e il suo stato territoriale (secoli XVI-XVIII)», *Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato terittoriale,* C. Povolo (επιμ.), Μπολόνια 2007, σσ. 38 κ. ε.˙του ίδιου, «Faida e vendetta tra consuetudini e riti processuali», *Storica* 56-57 (2013), 84-94, 98-103˙ M. Bellabarba, *La giustizia nell'Italia moderna,* Ρώμη-Μπάρι 2008, σσ. 115-129. Οι αλλαγές στη δικαιοσύνη εντάσσονται στους εν γένει μετασχηματισμούς που φέρνει η ευρωπαϊκή αντίληψη περί απολυταρχικού κράτους Βλ. το κατατοπιστικό άρθρο του M. Sbriccoli, «Giustizia criminale», *Lo Stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto,* M. Fioravanti (επιμ.), Μπάρι 2002, σσ. 163-205. Για τη

Η απονομή της δικαιοσύνης στην *Terraferma* είχε πολύπλοκα χαρακτηριστικά και διέφερε από τόπο σε τόπο, ανάλογα με τη μέθοδο της κατάκτησης και το τι προέβλεπαν τα τοπικά *statuti*. Είναι για παράδειγμα χαρακτηριστικό ότι σε μεγάλες πόλεις όπως η Βιτσέντσα, η Βερόνα ή η Μπρέσια, ακόμα και μετά την κατάκτηση, διατηρήθηκαν τα τοπικά σώματα δικαστών, με ευρείες αστικές και ποινικές αρμοδιότητες.[140] Σε άλλες πόλεις, όπως η Πάντοβα, η αστική δικαιοσύνη βρισκόταν στην αρμοδιότητα του *podestà* ή *capitano* και των βοηθών του, οι οποίοι ήταν ντόπιοι νομομαθείς και συγκροτούσαν την *corte pretoria,* και στα τοπικά δικαστήρια. Η ποινική δικαιοσύνη, όμως, που απονεμόταν βάσει της κανονικής ή της έκτακτης διαδικασίας, βρισκόταν εξολοκλήρου στην αρμοδιότητα του *podestà* και των βοηθών του. Σύμφωνα με την κανονική διαδικασία, οι Βενετοί αξιωματούχοι και οι βοηθοί τους δίκαζαν ακολουθώντας τους κανονισμούς των τοπικών *statuti* και οι δικογραφίες συντάσσονταν από ντόπιους γραμματείς του *antico ufficio del maleficio* (θεσμού που προϋπήρχε της κατάκτησης), υπό την επίβλεψη του επιφορτισμένου συμβούλου του *podestà,* του *giudice del maleficio*, ο οποίος ήταν ο μοναδικός που είχε ποινικές αρμοδιότητες. Αντίθετα, κατά την έκτακτη διαδικασία, οι τοπικοί Βενετοί αξιωματούχοι καλούνταν να δικάσουν υποθέσεις εξουσιοδοτημένοι από το Συμβούλιο των Δέκα, από τη *Signoria* ή από τη Γερουσία. Η εξουσιοδότηση *(delegazione)* έφτανε στην εκάστοτε *corte pretoria* της *Terraferma* και όριζε ότι η δικογραφία έπρεπε να συνταχθεί στην εκεί γραμματεία από τον γραμματέα του *podestà* και τους βοηθούς του, με τη συμμετοχή του *giudice del maleficio,* χωρίς όμως να έχουν κανένα δικαίωμα ανάμειξης οι τοπικοί γραμματείς του *antico ufficio di maleficio*.[141]

Ο τύπος της εξουσιοδότησης που αποστελλόταν από τη μητρόπολη διέφερε ανάλογα με τη σημασία αλλά και τον τύπο του εγκλήματος. Η Γερουσία εξουσιοδοτούσε με το δικό της *rito,* ενώ το Συμβούλιο των Δέκα με τη διάταξη *servatis servandis,* που υιοθετήθηκε σπάνια έως τα μέσα του 17ου αιώνα, και επέτρεπε την επιβολή πιο αυστηρών ποινών. Μπορεί η ανάκριση να εκκινούσε ή να συνεχιζόταν στη γραμματεία του *podestà,* η διαδικασία, ωστόσο, φαίνεται πως δε διέφερε από την κανονική και παρέμενε ανοιχτή, επιτρέποντας την παρουσία των δικηγόρων υπεράσπισης, τη δημοσιότητα των εγγράφων και των καταθέσεων

συγκριτική μελέτη των ευρωπαϊκών απολυταρχικών κρατών και όχι μόνο, κλασική παραμένει η μελέτη του P. Anderson, *Το Απολυταρχικό Κράτος,* Ελένη Αστερίου (μτφ.), Αθήνα 2003.

[140] Cozzi, «La politica del diritto», σσ. 104.

[141] Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione», σσ. 156-162.

κατηγορίας, εγγυούνταν εν ολίγοις στον κατηγορούμενο τις πιο σημαντικές αξιώσεις της υπεράσπισης.[142]

Πέραν της διάταξης *servatis servandis,* η μεγάλη τομή της εποχής ήταν η υιοθέτηση από το Συμβούλιο των Δέκα μιας νέας ομώνυμης έκτακτης και μυστικής ανακριτικής διαδικασίας *(rito del Consiglio di Dieci)*. Πιο συγκεκριμένα, το Συμβούλιο των Δέκα άρχισε να εξουσιοδοτεί τους *rettori* των περιφερειακών κέντρων να πραγματοποιούν ανακρίσεις και να σχηματίζουν δικογραφίες ωσάν αυτές να διενεργούνταν στο μητροπολιτικό κέντρο. Η εφαρμογή άκρας μυστικότητας από τους Βενετούς αξιωματούχους σε κάθε φάση της ανάκρισης, η θεωρητική μυστικότητα των καταθέσεων και το γεγονός ότι οι κατηγορούμενοι δεν ήταν σε θέση να λάβουν αντίγραφο της δικογραφίας, ώστε να προετοιμάσουν την υπεράσπισή τους, θεωρούνται τα βασικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης έκτακτης διαδικασίας. Έτσι το *rito* του Συμβουλίου των Δέκα εξελίχθηκε σε ένα αποτελεσματικό όπλο με το οποίο το Συμβούλιο των Δέκα προσπάθησε να εμποδίσει τη μεγάλη άνοδο της εγκληματικότητας και να περιορίσει τις δικαστικές αντιφάσεις, αφαιρώντας προοδευτικά από τους τοπικούς γραμματείς των πόλεων τις δικαστικές αρμοδιότητες για να τις μεταφέρει αποκλειστικά στα χέρια του γραμματέα του Βενετού *podestà* και κατ' επέκταση της βενετικής εξουσίας.[143]

Το *rito* του Συμβουλίου των Δέκα άρχισε να εφαρμόζεται πολύ συχνά από τα τέλη του 16ου ως τα μέσα του 17ου και τα δικαστήρια των πόλεων της *Terraferma* απέκτησαν εξαιρετικές αρμοδιότητες παρέμβασης, τόσο κατά τη διαδικασία όσο και ως προς την επιβολή ποινών. Άπαξ και αποφασιζόταν η διενέργεια ανάκρισης με το *rito,* τη συγκρότηση της δικογραφίας αναλάμβανε ο γραμματέας του *podestà* με τη βοήθεια του ντόπιου *giudice del maleficio* ή ενός άλλου βοηθού, ενώ στους τοπικούς νοταρίους απαγορευόταν οιαδήποτε ανάμειξη στις δικογραφίες. Με τη μυστική διαδικασία, άλλωστε, ξεπερνιούνταν όλα τα γραφειοκρατικά εμπόδια της κανονικής διαδικασίας. Κυρίως, δε, η διαδικασία απονομής δικαιοσύνης μπορούσε να γίνει ταχύτατα, αποδεσμευμένη από τις, ενίοτε, εξοργιστικές καθυστερήσεις που επιβάλλονταν από τις διατάξεις των τοπικών *statuti.* Οι κίνδυνοι αυτής της άκαμπτης νομικής πρακτικής, που μεταξύ άλλων δεν ήταν δυνατό να εγγυηθεί στον κατηγορούμενο τη νομιμότητα της υπεράσπισης και των εν γένει διαδικασιών,

[142] Στο ίδιο, σσ. 165.
[143] Claudia Andreato, «Il rito inquisitorio del Consiglio di Dieci nel XVI secolo», *Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato terittoriale,* C. Povolo (επιμ.), Μπολόνια 2007, σσ. 361-417˙ Ventura, «Politica del diritto», 603-604.

ξεσήκωσαν αντιδράσεις σε ένα ιδιαίτερα δύσπιστο, προς την ισχυροποίηση του Συμβουλίου των Δέκα και τη συχνή χρήση του *rito*, τμήμα των Βενετών ευγενών. Παρ' όλα αυτά, στα τέλη του 16ου αιώνα η έκρηξη της εγκληματικότητας, μέσα την οποία έγιναν εμφανείς οι αδυναμίες του Κράτους και των τακτικών δικαστικών διαδικασιών, η υιοθέτηση του *rito* έμοιαζε, ακόμα και για τους επικριτές, η πιο καλή λύση για τα διασφαλιστεί απρόσκοπτα η διακυβέρνηση.[144]

Έτσι, ενδυναμώνοντας τις δικαστικές εξουσίες των περιφερειακών εκπροσώπων της, σταδιακά η μητρόπολη μπόρεσε να επιτύχει τη συγκεντροποίηση της παραδοσιακής δραστηριότητας των περιφερειακών δικαστικών οργάνων, τα οποία συχνά έτειναν να δρουν ανταγωνιστικά προς τα συμφέροντα του κράτους και υπέρ των τοπικών οικογενειακών δικτύων. Κατάφερε, έτσι, να δημιουργήσει ρήγμα στα ισχυρά σώματα των τοπικών δικαστών και νοταρίων, που αντιστέκονταν σθεναρά σε οποιαδήποτε παρέμβαση του μητροπολιτικού κέντρου να περιστείλει τα παραδοσιακά τους προνόμια. Τα εν λόγω προνόμια μπορεί τυπικά να μην καταργήθηκαν ποτέ, εκ των πραγμάτων όμως καταστάθηκαν «κενό πουκάμισο». Έτσι, μέσω του Συμβουλίου των Δέκα και δευτερευόντως μέσω των Ανακριτών του Κράτους, οργάνων πρώτιστα πολιτικού και δευτερευόντως δικαστικού χαρακτήρα, η Βενετία πέτυχε ένα βαθμό εσωτερικής σταθερότητας και ταχείας απονομής δικαιοσύνης, όταν αυτό ήταν απαραίτητο, ακολουθώντας την ιδεολογικοπολιτική κυριαρχία των απολυταρχικών κρατών της περιόδου.[145]

Με την παραπάνω σύντομη ανάλυση εύλογα προκύπτει το ερώτημα, αναφορικά με το αν και κατά πόσο αυτές οι εξελίξεις επηρέασαν τη βενετική κυριαρχία στο *Stato da Mar*. Σχετικές μελέτες απουσιάζουν, ενώ και η μη διάσωση πολλών δικογραφιών του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους εμποδίζει τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη δυναμική παρουσία των συγκεκριμένων πολιτικο-δικαστικών οργάνων στο Ιόνιο.[146] Ως δεδομένο μάλιστα πρέπει να κρατάμε ότι ανάμεσα στη μητρόπολη και στο *Stato da Mar* δεν υπήρχε ο νομικός διαχωρισμός *(separatezza giuridica)* που υπήρχε ανάμεσα στην πρώτη και στις κτήσεις της *Terraferma*, και για τις ποινικές υποθέσεις εφαρμοζόταν, όπως είδαμε, κανονικά το βενετικό δίκαιο.

---

[144] Βλ. Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione», σσ. 163-167˙ Andreato, «Il rito inquisitorio», σσ. 390-316.
[145] Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione», σσ. 257-258.
[146] Amelia Vianello, *Gli archivi del Consiglio dei dieci. Memoria e istanze di riforma nel secondo settecento veneziano*, Πάντοβα 2009, σσ. 90-91, 119.

Έτσι, όσον αφορά το *Stato da Mar* δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν παρουσιάστηκε παρόμοια ανάγκη επιτάχυνσης των κανονικών δικαστικών διαδικασιών και έκτακτων παρεμβάσεων της Κυριάρχου στα νησιά κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Από τα διαθέσιμα στοιχεία πάντως, η εντατικότερη παρέμβαση του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους στο *Stato da mar* παρατηρείται τουλάχιστον κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα, οπότε για πρώτη φορά, στο πλαίσιο και της ολιγαρχικοποίησης του πολιτικού της συστήματος, η Βενετία διέκρινε πως η εν πολλοίς ανεξέλεγκτη δραστηριότητα των των ντόπιων φατριών, απειλούσε την κοινωνική ειρήνη και κατ' επέκταση την Κυριαρχία της.[147] Μια αντίστοιχη εξέλιξη, στο πλαίσιο παράλληλης προσπάθειας μεταρρυθμίσεων, συναντάται και στη Δαλματία, και κάτι τέτοιο οπωδήποτε πρέπει να τοποθετηθεί στην «αναβάθμιση» των εν λόγω κτήσεων, μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς και την απώλεια της Πελοποννήσου, οπότε η Βενετία κλήθηκε να επανεκτιμήσει τη θέση της στη Μεσόγειο.[148]

[147] Για αυτό το ζήτημα βλ. το δεύτερο μέρος της εργασίας.
[148] F. M. Paladini, *«Un caos che spaventa». Territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Βενετία 2002, σσ. 13, 25, 29-31, 254-255.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

4.1 Τα Ιόνια νησιά υπό την κυριαρχία της *Γαληνοτάτης*

Η προοδευτική εγκαθίδρυση της βενετικής κυριαρχίας, αρχικά στην Κέρκυρα και τους Παξούς το 1386 και ακολούθως στη Ζάκυνθο το 1484, στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη το 1503 και, αργότερα, το 1684, στη Λευκάδα, έθεσε όλα τα Ιόνια νησιά υπό το κοινό βενετικό πλαίσιο, σε αντιδιαστολή με τον «απέναντι» οθωμανικό χώρο. Η σημασία των νησιών για τη μητρόπολη αναδείχθηκε περισσότερο με τη σταδιακή απώλεια εδαφών του βενετικού Κράτους στο πλαίσιο των βενετο-οθωμανικών πολέμων, ιδίως, δε, μετά την πτώση της Κρήτης το 1669 και την οριστική απώλεια της Πελοποννήσου το 1718 με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς. Εφεξής μαζί με τις κτήσεις στη Δαλματία, τα νησιά εξακολουθούσαν κατά τον 18ο αιώνα να αποτελούν μέρος του εδαφικά περιορισμένου, βενετικού *Stato da Mar.*[149]

Η διοικητική οργάνωση των βενετικών κτήσεων στη Μεσόγειο έπρεπε να εξυπηρετεί τα οικονομικά συμφέροντα της Κυριάρχου, τα οποία ερείδονταν στην ανεπηρέαστη διεξαγωγή των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η Βενετία λοιπόν έπρεπε να μεριμνήσει αφενός για την άμυνα των ναυτικών-εμπορικών της βάσεων και αφετέρου για τη δημιουργία κατά τόπους οργάνων εξουσίας, τα οποία θα λάμβαναν τις τοπικές αποφάσεις. Τα νησιά του Ιονίου εμφάνιζαν μια κοινή διοικητική δομή, με επιμέρους τοπικές διαφοροποιήσεις, λόγω και των διαφορετικών χρόνων προσάρτησης.[150]

Ως γνωστόν, η βενετική παρουσία στον ελληνικό χώρο έφερε την καθιέρωση ενός μοντέλου κοινωνικής διαστρωμάτωσης επηρεασμένου από το δυτικό μεσαιωνικό πρότυπο, και ειδικότερα από το βενετικό, όπως αυτό σηματοδοτήθηκε με το κλείσιμο

---

[149] Για την ένταξη των Ιόνιων νησιών στη σφαίρα της βενετικής εξουσίας βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως,* (εισαγωγή)˙ Χιώτης Π., *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου. Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων,* τ. Γ΄, Κέρκυρα 1863 (ανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1979), σσ. 14-18, 45-48˙ Χρύσα Μαλτέζου, «Επτάνησα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. Ι΄, Αθήνα 1974, σσ. 215-229. Για μια συνολική επισκόπηση της βενετικής κυριαρχίας στο *stato da mar* βλ. την μελέτη του B. Arbel, «Venice' s Maritime Empire in the Early Modern Period», *A Companion to Venetian History, 1400-1797,* τ. Δ΄, E. R. Dursteler, Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 125-253.

[150] Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα 1993, σ. 281. Για τη διοικητική δομή των κτήσεων του ελληνικού χώρου και ιδίως των νησιών του Ιονίου βλ. στο ίδιο σσ. 282-283. Πρβλ. Μικέλα Νταλ Μπόργκο, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία (σχεδιάγραμμα)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), τ. Α, Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 74-76.

του Μείζονος Συμβουλίου (1297) και τον θεσμικό διαχωρισμό των Βενετών κατοίκων ανάλογα με τη συμμετοχή τους ή μη σε αυτό, σε ευγενείς και λαό.[151] Έτσι και στο Ιόνιο, σταδιακά από τον 16ο αιώνα τα άτομα από τη γέννηση μέχρι τον θάνατό τους εντάσσονταν κληρονομικά σε ένα κοινωνικό στρώμα, του οποίου τους περιορισμούς και την περιχαράκωση βίωναν, καθώς οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα ήταν προκαθορισμένα από την κοινωνική τους θέση. Επίσης, η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας ήταν ανύπαρκτη, τουλάχιστον χωρίς τη συγκατάθεση των Αρχών.[152] Οπωσδήποτε, η κοινωνική εξέλιξη ανά τις βενετικές κτήσεις δεν ήταν ομοιόμορφη και κάθε περιοχή παρουσίαζε τις δικές της ιδιαιτερότητες.

Στον χώρο του Ιονίου, σε γενικές γραμμές, μέχρι τον 16ο αιώνα κωδικοποιήθηκε η διάκριση των τοπικών κοινωνιών σε εκείνους που ζούσαν στα αστικά κέντρα πολίτες/άρχοντες *(cittadini)* και λαό *(popolo),* καθώς και στους αγροτικούς πληθυσμούς *(villani),* κατοίκους της υπαίθρου. Οι άρχοντες, έχοντας τη δυνατότητα να μετέχουν στα κοινοτικά συμβούλια της αυτοδιοίκησης, ήταν το πλέον προνομιούχο κοινωνικό στρώμα, καθώς μονοπωλούσαν τα διοικητικά αξιώματα με σπουδαιότερο εκείνο του συνδίκου[153] και αποτελούσαν τους ουσιαστικούς φορείς της εγχώριας εξουσίας. Η αρχική περίοδος ανοιχτής οργάνωσης των αστικών κοινοτήτων των νησιών και η αδιάκριτη συμμετοχή όλων των κατοίκων στα συλλογικά αυτοδιοικητικά όργανα (συμβούλια) σημαδεύτηκε από έντονες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στις εξέχουσες οικογένειες, οι οποίες διεκδικούσαν την επιβολή τους στα τοπικά πράγματα, με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό των «ανάξιων» στοιχείων. Έτσι τα συμβούλια κατά τον 17ο αιώνα, σταδιακά έκλεισαν, μέσα από τη σταδιακή θέσπιση περιοριστικών κριτηρίων εισαγωγής και διατήρησης σε αυτά, όπως ήταν η μη άσκηση χειρωνακτικής τέχνης επί τρεις γενιές, η μακρόχρονη διαμονή στα νησιά και η κατοχή οικίας στην πόλη και η γέννηση από νόμιμο γάμο.

---

[151] Για το «κλείσιμο» του βενετικού Μείζονος Συμβουλίου, γνωστό στην ιστοριογραφία ως *Serrata* βλ. G. Rösch, «The *Serrata* of the Great Council and Venetian Society, 1286-1323», *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797,* J. Martin - D. Romano (επιμ.), Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2000, σσ. 67-88.

[152] N. Karapidakis, *Civis Fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyennetè corfiote (XVIe-XVIIe siècles)*, Φρανκφούρτη 1992˙ Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου, Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001, σσ. 78-111.

[153] Πρόκειται για το σημαντικότερο αξίωμα της Κοινότητας των πολιτών. Η Κοινότητα εξέλεγε ετησίως τρεις Συνδίκους, οι οποίοι αποτελούσαν τους αξιωματούχους με τη μεγαλύτερη εξουσία και κύρος στην τοπική κοινωνία. Τα ονόματα των εκάστοτε Συνδίκων, αποκαλύπτουν ουσιαστικά τις κυρίαρχες οικογένειες, καθώς το συγκεκριμένο αξίωμα φαίνεται ως το πλέον επίζηλο. Βλ. ωστόσο Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως*, σσ. 67-75.

Η έτερη κοινωνική ομάδα του αστικού χώρου, ο λαός ή ποπολάροι, συγκροτούνταν από τους πολυάριθμους τεχνίτες, εμπόρους, ιατρούς, δικηγόρους, βιοτέχνες, οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι από αγγαρείες και άλλους φόρους. Πολλοί από αυτούς κατάφερναν να ξεχωρίζουν, αποκτώντας πλούτο και κύρος, ενώ μειοψηφία αποτελούσαν όσοι συνδέονταν με τη γαιοκτησία. Σε συνδυασμό με τη μη άσκηση μηχανικής τέχνης, επεδίωκαν να ενταχθούν στα Συμβούλια των πολιτών και μετά το κλείσιμό τους, διεκδικώντας τη συμμετοχή τους στην άσκηση της εξουσίας. Από τον 17ο αιώνα και εξής, ως συνέπεια της σύγκρουσης των επιφανών ποπολάρων με τους άρχοντες και των διεκδικήσεων για συμμετοχή στα συμβούλια, αναδύθηκε ένα ενδιάμεσο κοινωνικό στρώμα, αυτό των αστικών *(civili),* συγκροτούμενο ακριβώς από τους «εξέχοντες» ποπολάρους, οι οποίοι ήταν αποκλεισμένοι από τα συμβούλια, αλλά διεκδικούσαν τον ετεροκαθορισμό τους σε σχέση με τον «απλό» λαό.[154]

Οι χωρικοί, από την πλευρά τους, κατοικούσαν στην ύπαιθρο και αποτελούσαν την πλειονότητα των τοπικών πληθυσμών. Χωρίς να βρίσκονται σε ομοιογενή κοινωνική θέση, εμφανίζονται είτε ως προσαρτημένοι στα φέουδα *villani* (υπήρχαν στην Κέρκυρα), είτε ως ελεύθεροι ιδιοκτήτες γης είτε, κυρίως, ως ακτήμονες και καλλιεργητές δημόσιων, ιδιωτικών και εκκλησιαστικών κτημάτων (φεούδων και μη). Οι χωρικοί, όντες, ως επί το πλείστον, οικονομικά εξαρτημένοι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, ήταν αναγκασμένοι να υπομένουν τις καταπιέσεις των τελευταίων. Εξάλλου, λόγω της χαμηλής τους κοινωνικής θέσης ήταν υπόχρεοι σε επαχθείς φορολογήσεις προς τη μητρόπολη, ενώ οι ίδιοι όφειλαν να πραγματοποιούν δυσβάστακτες αγγαρείες, από τις οποίες οι κάτοικοι των αστικών κέντρων ήταν απαλλαγμένοι.[155]

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι ανωτέρω νομικές κατηγοριοποιήσεις είναι καταχρηστικές, τουλάχιστον έως τον 16ο αιώνα, με τη χαλάρωση των φεουδαρχικών

---

[154] Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα 1993, σσ. 192-193. Συγκεκριμένα για την ιστορία της Κέρκυρας κατά τη βενετική περίοδο βλ. N. Karapidakis, *Civis Fidelis,* ό. π.˙ Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου (επιμ.), *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.). Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής,* Αθήνα 2002. Ιδιαιτερότητες παρουσιάζονται στην περίπτωση της Κεφαλονιάς. Για την κοινότητα του νησιού βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος). Μια συνθετική προσέγγιση,* Βενετία 2008, σ. 380-426. Για τις απαρχές της βενετικής κυριαρχίας πρβλ. ακόμα Σταματούλα Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού,* Θεσσαλονίκη 1999.

[155] Karapidakis, *Civis fidelis,* σσ. 100-102˙ Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα», σσ. 192-193.

δομών, οπότε οι περισσότεροι χωρικοί της υπαίθρου στον ελληνικό χώρο είχαν αποκτήσει την ελευθερία τους, παραμένοντας, όμως, στο μεγαλύτερο μέρος τους ακτήμονες. Σε γενικές γραμμές, ο αγροτικός χώρος είχε πολυεπίπεδη κοινωνική σύνθεση, καθώς, πέραν των αγροτών, εκεί μπορεί να διαβιούσαν και πολλοί άρχοντες (ή μη) γαιοκτήμονες, οι οποίοι κατείχαν υποστατικά, περιφερειακοί αξιωματούχοι, φοροεισπράκτορες και ιερωμένοι. Όπως έχει υποστηριχθεί, σε επικοινωνία με τα αστικά κέντρα, ο αγροτικός χώρος αποτελούσε επίσης ένα δυναμικό πεδίο πολυδιάστατων δραστηριοτήτων.[156]

4.2 Το παράδειγμα της Ζακύνθου και η λειτουργία της τοπικής δικαιοσύνης

Η Ζάκυνθος, ήδη προ του 1204 και τη διανομή των βυζαντινών εδαφών ανάμεσα στους Σταυροφόρους, μετά την Δ΄ σταυροφορία, βρισκόταν υπό την κυριαρχία της οικογένειας Ορσίνι και συγκεκριμένα του Ματέο Ορσίνι, ως μέρος της «Παλατινής Κομητείας Κεφαλληνίας και Ζακύνθου». Στα μέσα του 14ου αιώνα, μέσα από επιγαμία, τους Ορσίνι διαδέχτηκαν οι Τόκκοι, με τον Λεονάρδο Α΄ να ιδρύει στα νησιά την ομώνυμη Κομητεία. Το 1479, τη Ζάκυνθο κατέλαβαν οι Οθωμανοί, ενώ τον Απρίλιο του 1484 η Βενετία προσάρτησε ειρηνικά το νησί, αφού συμφώνησε στην καταβολή ενός ετήσιου φόρου 500 δουκάτων στην Υψηλή Πύλη.[157]

Υπό τους Βενετούς, σταδιακά, η «αριστοκρατική» συνείδηση στη Ζάκυνθο απέκτησε ισχυρότατα χαρακτηριστικά, τα οποία είχαν ως παρεπόμενο την ανάπτυξη στο νησί του πλέον περιχαρακωμένου κοινοτικού Συμβουλίου του υπό βενετική κυριαρχία ελληνικού χώρου.[158] Η καλλιέργεια και η εξαγωγή της σταφίδας, που

---

[156] Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της,* επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, τ. Α΄, Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 132-136. Για τον αγροτικό χώρο βλ. ακόμα το πρόσφατο συλλογικό έργο Κ. Λαμπρινός (επιμ.), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος- 18ος αι.),* Αθήνα 2018.

[157] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σσ. 21-48΄ Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος,* σσ. 2-60. Για την ιστορία της Ζακύνθου κατά τη βενετική περίοδο βλ. και Λ. Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου,* Αθήνα 1955, σσ. 112-189, 286-439.

[158] Για τη διαμόρφωση της ζακυνθινής Κοινότητας πολιτών και την προοδευτική διαδικασία περιχαράκωσης του Συμβουλίου βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου, Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628),* Αθήνα 2001, σσ. 78-95. Πρβλ. τη συνθετική μελέτη της Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 338-370. Για τις λειτουργίες του Συμβουλίου της Κοινότητας στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα βλ. Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος,* ό. π. Για τα τέλη του 16ου αιώνα βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150,* Αθήνα 2009, σ. 58 κ. ε.

ξεκίνησε στις αρχές του 16ου αιώνα, απέφερε μεγάλα οικονομικά οφέλη στους γαιοκτήμονες του τόπου και εξελίχθηκε σε μονοκαλλιέργεια.[159] Κυρίως όμως η παραγωγή της σταφίδας συνέτεινε αποφασιστικά στην ενίσχυση των αστικών χαρακτηριστικών της πρωτεύουσας του νησιού. Παλαιά πρωτεύουσα στη διάρκεια των προηγούμενων κυριάρχων αποτελούσε το Κάστρο, το οποίο βρισκόταν σε λόφο, σε μικρή απόσταση μακριά από τη θάλασσα. Από τις αρχές του 16ου αιώνα, ωστόσο, ξεκίνησε η οικιστική ανάπτυξη του χώρου δίπλα στον αιγιαλό. Έτσι, τα όρια της πόλης πρακτικά διευρύνονταν, με το Κάστρο να παραμένει διοικητικό κέντρο, ενώ ο περί τον αιγιαλό χώρος άρχισε να προσλαμβάνει κατ' εξοχήν αστικά χαρακτηριστικά, λειτουργώντας ως χώρος συγκέντρωσης της αγροτικής παραγωγής του νησιού, εμπόρων, προσφύγων κτλ.[160]

Μετά από διαδοχικούς εποικισμούς που διενήργησε η Κυρίαρχος, στα μέσα του 16ου αιώνα η Ζάκυνθος αριθμούσε περίπου 30.000 κατοίκους. Από το 1499 κιόλας, η Κοινότητα είχε κατοχυρώσει το δικαίωμα αποστολής πρεσβειών, με τα μέλη της να ταυτίζονται με τον λαό του νησιού. Θεωρητικά, δηλαδή, όλοι οι κάτοικοι μπορούσαν να μετάσχουν στο Συμβούλιο, μολαταύτα, από νωρίς παρουσιάστηκαν οι πρώτες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Με γνώμονα την τοπική προέλευση και την κοινωνική υπεροχή, αναδύθηκαν ρευστές κατηγορίες «υπερεχόντων» πολιτών στο πλαίσιο της Κοινότητας. Έτσι, πρωταρχικό ρόλο σε αυτή διαδραμάτιζαν όσοι διέθεταν ιδιόκτητη κατοικία στο κάστρο (αργότερα στην πόλη του αιγιαλού), τίτλους ευγενείας και γη, καθώς και διάφοροι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, που ασχολούνταν με «αξιοσέβαστες» αστικές δραστηριότητες. Ήδη, τα ισχυρότερα μέλη της Κοινότητας που επεδίωκαν τη σταδιακή θεσμική τους αναγνώριση από την Κυρίαρχο αποκαλούνταν πολίτες, διακρινόμενοι από τον λαό. Άλλωστε, γύρω στο 1540, το Συμβούλιο είχε κατακτήσει το δικαίωμα απονομής των περισσότερων εγχώριων αξιωμάτων. Ωστόσο εκλέκτορες και εκλεγόμενοι παρέμεναν υπό αμφισβήτηση, εφόσον το Συμβούλιο είχε αβέβαιη σύνθεση και ολοένα διογκούμενη. Προς αυτή την κατεύθυνση, μετά από πρεσβεία του 1542, τις διοικητικές λειτουργίες του Γενικού

[159] Βλ. σχετικά Σ. Δε Βιάζης, «Ιστορικαί σημειώσεις περί σταφίδος εν Επτανήσω και ιδίως εν Ζακύνθω», *Παρνασσός* 16 (2003), 303-313˙ Maria Fusaro, *Uva passa. Una Guerra commerciale tra Venezia e l' Inghilterra (1540-1640),* Βενετία 1996˙ Θ. Καλαφάτης, «Όψεις του σταφιδικού ζητήματος στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα», *Τα Ιστορικά* 3/5 (2001), 63-78.

[160] Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σσ. 338-341. Για την εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών στη Ζάκυνθο με την απαρχή της βενετικής κυριαρχίας πρβλ. Μαριάννα Κολυβά, «Varii siano gli animi de li abitanti. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αιώνας)», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής. Διεθνές Συμπόσιο,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 420-427.

Συμβουλίου ανέλαβε το Μικρό Συμβούλιο των 150, ενώ σε μια προσπάθεια κάθαρσης από «ανάξια» στοιχεία η εντοπιότητα και η πενταετής παραμονή στην πόλη καθορίστηκαν ως ρητά κριτήρια συμμετοχής στο Γενικό Συμβούλιο, σύμφωνα με το κερκυραϊκό παράδειγμα του 1489. Κατ' ουσίαν, για ολόκληρο τον 16ο αιώνα, η κοινοτική οργάνωση παρουσίαζε τάσεις ολιγαρχικοποίησης και οι ισχυρές οικογένειες συσπειρώνονταν για την προάσπιση των συμφερόντων τους απέναντι στις ανερχόμενες. Μάλιστα, το 1601 θεσπίστηκε, χωρίς αναδρομική όμως ισχύ, ο αποκλεισμός από το Συμβούλιο όλων όσοι ασκούσαν χειρωνακτικά επαγγέλματα.[161]

Στις αρχές του 17ου αιώνα, το Κοινοτικό Συμβούλιο περιχαρακώθηκε με συγκεκριμένο αριθμό μελών, βάσει των τριών κριτηρίων της «αστικότητας», που πρώτα είχαν διαμορφωθεί στην Κέρκυρα το 1611, για την εισαγωγή και την παραμονή. Από το τελευταίο αναδεικνύονταν το Συμβούλιο των 150 και τα όργανα άσκησης της τοπικής διοίκησης (αποδεδειγμένη μη άσκηση βάναυσης τέχνης, νομιμότητα γάμων γονέων, διατήρηση οικίας στην πόλη με σύγχρονη μακρά διαμονή στο νησί).[162]

Ορόσημο στην ιστορία του τοπικού Κοινοτικού Συμβουλίου ήταν ο αριθμητικός προσδιορισμός των μελών του Συμβουλίου το 1684, με τον οποίο οι οικογένειες-μέλη του περιορίστηκαν σε 93, πρακτική που δεν εφαρμόστηκε σε καμιά άλλη υπό βενετική κυριαρχία περιοχή. Ουσιαστικά, ακόμα και αν κάποιος υποψήφιος διέθετε τα προσόντα για να μετάσχει στο Συμβούλιο έπρεπε να περιμένει να κενωθεί κάποια θέση. Υπό αυτές τις συνθήκες απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα το μεσαίο στρώμα των *civili.*[163]

Τη θέση του ανώτατου εκπροσώπου της βενετικής Μητρόπολης κατείχε ένας Βενετός αξιωματούχος υπό τον τίτλο του προνοητή. Ο εκάστοτε προνοητής, που προτεινόταν για το αξίωμα από τη Γερουσία, εκλεγόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας και είχε διετή θητεία, με δυνατότητα παράτασης εφόσον παρουσιαζόταν έκτακτη ανάγκη, όπως λόγου χάρη μια πολεμική απειλή.[164] Αρχικά, ως συνεργάτες τον ακολουθούσαν δύο ακόμα Βενετοί αξιωματούχοι, ο γραμματέας *(cancellier)* και

---

[161] Αρβανιτάκης, *Ρεμπελιό,* σ. 82-84· Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 344-349. Για τη λειτουργία της Κοινότητας στις αρχές του 16ου αι. βλ. και Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος*, σ. 163-169.

[162] Παπαδία-Λάλα, «Ιδεολογική συγκρότηση» σ. 187· Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 349-359.

[163] Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σσ. 359-360.

[164] Για τα συγκεκριμένα σώματα της βενετικής πολιτείας βλ. Andrea Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale Storico descrittivo e analitico*, Ρώμη 1937, σσ. 29-33.

ο στρατιωτικός αρχηγός της τοπικής φρουράς *(cavallier)*. Το 1546, μετά από αίτημα της πρεσβείας της Ζακύνθου ένα χρόνο νωρίτερα και για την αποτελεσματικότερη διεκπεραίωση των τοπικών υποθέσεων, η Βενετία αποφάσισε την ανά διετία αποστολή δύο ακόμα Βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι εφεξής αποτελούσαν τους συμβούλους *(consiglieri)* του προνοητή. Οι σύμβουλοι εκλέγονταν, επίσης, από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας. Οι τρεις αξιωματούχοι, μαζί με τον γραμματέα, αποτελούσαν τη Διοίκηση *(Reggimento)* της Ζακύνθου.[165]

Με βάση την κατεστημένη διαδικασία, ο προνοητής, μετά την ανάδειξή του στο αξίωμα, παρέμενε στη Βενετία για ένα μήνα, ώστε να ενημερωθεί για τα ζητήματα με τα οποία θα ερχόταν αντιμέτωπος με την άφιξή του στη Ζάκυνθο. Με την επιβίβασή του στο πλοίο για στο νησί λάμβανε γραπτές εντολές *(comissioni)*, καθώς και τα ειλημμένα νομοθετήματα και αποφάσεις που είχαν εκδοθεί από τα μητροπολιτικά όργανα και τους προκατόχους του. Ανάμεσα στα σημαντικότερα καθήκοντα του εκάστοτε προνοητή ήταν να φροντίζει για την απρόσκοπτη λειτουργία του πολιτεύματος και την προστασία των προνομίων της τοπικής Κοινότητας, για τη διατήρηση της τάξης και την ασφάλεια του τόπου και των κατοίκων, καθώς και για την εφαρμογή των διαταγών των κεντρικών και περιφερειακών διοικητικών οργάνων με τα οποία βρισκόταν σε καθημερινή αλληλογραφία *(dispacci)*. Εξάλλου, ήλεγχε τη διαδικασία ενοικίασης των φόρων, τους αγορανομικούς ελέγχους και τον καθορισμό τον τιμών των αγροτικών προϊόντων, προήδρευε στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου της Κοινότητας των πολιτών και στο τοπικό δικαστήριο, ενώ μαζί με τους δύο συμβούλους του και τα τοπικά όργανα αυτοδιοίκησης, είχε την ευθύνη για την οργάνωση της άμυνας και την προμήθεια των σιτηρών.

Όπως όλοι οι προνοητές των νησιών του *Levante*, από τις αρχές του 17ου αιώνα ο προνοητής Ζακύνθου υπαγόταν στην εξουσία του γενικού προνοητή της Θάλασσας,[166] που έδρευε στην Κέρκυρα και επισκεπτόταν τα νησιά τακτικά, καθώς και στον έλεγχο των περιοδευόντων Βενετών αξιωματούχων. Αναφορικά με τους δύο συμβούλους ας σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με τις σχετικές αποφάσεις του 1545, αυτοί αναλάμβαναν εκ περιτροπής κατά μήνα το αξίωμα του οικονομικού εφόρου. Με το πέρας των υποχρεώσεών του και την επιστροφή του στο βενετικό κέντρο, ο

[165] Για τον προνοητή ως επικεφαλής της τοπικής βενετικής διοίκησης βλ. Κολυβά, *Η Ζάκυνθος,* σ. 100-109 και Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Οι Αναφορές των Βενετών Προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000, σσ. 11-25.

[166] Σχετικά με τον γενικό προνοητή της Θάλασσας βλ. την έκδοση των Παναγιώτα Τζιβάρα – Σ. Καρύδη, *Το Αρχείο των Γενικών Προβλεπτών Θαλάσσης. Αναζητώντας τα ίχνη του,* Αθήνα 2012.

(τέως) προνοητής ήταν υποχρεωμένος να παρουσιαστεί στον δόγη και στο Συμβούλιο των Δέκα, καθώς και στην ολομέλεια του *Collegio,*[167] ώστε να ενημερώσει, σε πρώτη φάση προφορικά, για όσα ζητήματα διαχειρίστηκε κατά τη διάρκεια της θητείας του και για τις αποφάσεις που έλαβε. Σε δεύτερη φάση, σε διάστημα έως και δύο μηνών, καλούνταν να συνθέσει μια λεπτομερή αναφορά *(relazione),* στην οποία όφειλε να εκθέσει όλα τα προβλήματα του χώρου και των υπηκόων, μαζί με τις προσωπικές του εκτιμήσεις επ' αυτών.[168]

Όπως έχει επισημανθεί από τον Δημήτρη Αρβανιτάκη, τα πορίσματα της ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, η οποία φιλοτέχνησε την εικόνα της υπερσυγκέντρωσης των εξουσιών στα χέρια του προνοητή και υποστήριξε τον κεντρικό του ρόλο στις τοπικές εξελίξεις, έχουν πλέον αμφισβητηθεί. Όπως έχουμε δει, το βενετικό σύστημα εξουσίας περιόριζε στο ελάχιστο τα περιθώρια της ελευθερίας των αξιωματούχων, οι οποίοι, άλλωστε, λάμβαναν εκ των προτέρων οδηγίες για τη δραστηριότητά τους: κατά την αναχώρησή του από τη Βενετία, ο προνοητής εφοδιαζόταν με εξειδικευμένες εντολές, που αφενός προσδιόριζαν τις αρμοδιότητες και τις υποχρεώσεις του και αφετέρου του έθεταν συγκεκριμένες κατευθύνσεις άσκησης πολιτικής. Η Κυρίαρχος, επιπλέον, είχε φροντίσει να διαμορφώσει γύρω του ένα δίκτυο ποικίλων εξαρτήσεων και διαρκών ελέγχων. Το δίκτυο αυτό από υψηλότερα και κατώτερα όργανα έθετε συνεχώς τον προνοητή στο κέντρο διαρκούς ελέγχου, δίχως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν τα περιθώρια αυθαιρεσιών ή κακοδιοίκησης. Ο προνοητής, υπό αυτή την έννοια, ήταν δέκτης των τοπικών μηνυμάτων και διεκπεραιωτής των κεντρικών εντολών, με τις αποφάσεις του να μην έχουν κατ' ανάγκη μεγάλη ισχύ, κυρίως για τον έτερο πόλο εξουσίας στο νησί που δεν ήταν άλλος από την Κοινότητα των πολιτών. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, σημασία έχει η ανάδειξη αυτού του «δυϊσμού» εξουσίας και όχι η σκιαγράφηση της εικόνας ενός «αδύναμου» προνοητή.[169]

Άλλωστε, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο έδινε στον εκάστοτε προνοητή το περιθώριο να ακολουθήσει την πολιτική που ο ίδιος έκρινε σωστότερη. Όπως συνάγεται από τις πηγές, έναν απρόβλεπτο παράγοντα μπορούσε να αποτελέσει ο

[167] Βλ. Da Mosto, *L' Archivio di Stato*, σσ. 15-18, 22-23, 52-55.
[168] Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σσ. 11-13.
[169] Στο ίδιο, σσ. 13-21. Στο ίδιο μοτίβο που έχει μεταφέρει ο Αρβανιτάκης για τον 17ο αιώνα, η σύγκρουση του προνοητή Κεφαλονιάς Longo με τα μέλη της τοπικής κοινότητας το 1764, μάς δείχνει ότι η σχέση των προνοητών με τις τοπικές κοινότητες μπορούσε να οδηγηθεί στα άκρα ανά πάσα στιγμή, με τα μέλη της κοινότητας να μπορούν να καταγγείλουν τον προνοητή στα αρμόδια όργανα και εκκινήσει ανακριτική διαδικασία. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1080.

ισχυρός χαρακτήρας, η πρόθεση και η ικανότητα ενός προνοητή να επιτύχει σχετική ευταξία κατά το διάστημα παραμονής του στο νησί. Μια τέτοια περίπτωση πρέπει να ήταν ο Alvise Zen (1757-1759), οποίος είχε καταφέρει να επιβάλει στην τοπική κοινωνία τον σεβασμό και τον φόβο για το πρόσωπό του. Μάλιστα, δεν είχε διστάσει να συλλάβει και να φυλακίσει μέλη της πανίσχυρης αρχοντικής οικογένειας Ηρακλειώτη, τα οποία εμπλέκονταν σε οικογενειακές έριδες.[170]

Κατά τον Νίκο Καραπιδάκη, όλα αυτά τα στοιχεία έκαναν την άσκηση της δημόσιας εξουσίας από την πλευρά των Βενετών αξιωματούχων στο Ιόνιο να παρουσιάζεται εκ πρώτης όψεως αντιφατική, καθώς έμοιαζε να αγνοεί φαινόμενα εκτεταμένης διαφθοράς, δωροδοκίας, τοκογλυφίας και εν γένει καταχρήσεων και ανομίας.[171] Στην ουσία, όμως, επρόκειτο για ένα σύστημα φύσει ακαθόριστο και ασταθές εντός του οποίου οι Βενετοί *rappresentanti* και τα τοπικά δίκτυα εξουσίας βρίσκονταν σε συνεχή διαπραγμάτευση. Υπό αυτές τις συνθήκες, η σχέση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους εξουσίας, ανάμεσα σε «κυριάρχους», δηλαδή, και «κυριαρχούμενους», αποτελούσε κατ' ουσίαν μια σχέση ανταγωνιστική. Οι κανόνες καταστρατηγούνταν, εφόσον δεν ήταν αυστηρά καθορισμένοι και φυσικά δεν υπήρχαν αντίστοιχοι μηχανισμοί ελέγχου. Τα όρια μιας νόμιμης και μιας παράνομης συμπεριφοράς ήταν διαρκώς διαπραγματεύσιμα[172] και, στην πραγματικότητα, όποιος υπήκοος μπορουσε να επωμιστεί τα έξοδα του ταξιδιού στη Βενετία είχε περισσότερες πιθανότητες να εισακουστεί.[173]

4.3 Η αρμοδιότητα του προνοητή ως πρωτοβάθμιου δικαστή

Η ένταξη του νησιού της Ζακύνθου στον κορμό του βενετικού κράτους το 1484 πραγματοποιήθηκε μετά από μια ένοπλη σύγκρουση και η υπογραφή της συμφωνίας προσάρτησης έγινε μετά από πολλές διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη. Η

[170] B.C.P. C.M. 216, *Giacomo Nani, Osservazioni sopra alcuni Generali e Rappresentanti del Levante,* 1759 Sul Reggimento di Alvise Zen al Zante. Για τη σύλληψη των μελών της οικογένειας Ηρακλειώτη βλ. το επόμενο κεφάλαιο.
[171] Για τις σχετικές παρατηρήσεις του Ν. Καραπιδάκη βλ. «Επτάνησα. Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σσ. 151-155.
[172] Viggiano, *Lo specchio,* σσ. 143, 146.
[173] O'Connell, *Men of Empire,* σ. 117.

Βενετία πλήρωνε φόρο για το λεγόμενο «Φέουδο» της Ζακύνθου, ενώ το πιεστικό δημογραφικό πρόβλημα, όπως και η ανάγκη άμυνας του νησιού αντιμετωπίστηκαν με την πρόσκληση νέων κατοίκων και την εγκατάσταση σταθερών στρατιωτικών σωμάτων. Σύμφωνα με την Μαριάννα Κολυβά, στη Ζάκυνθο ακολουθούνταν εθιμικές πρακτικές *(vecchia consuetudine)* ή *(usus),* σύμφωνα με την ορολογία των εγγράφων, απόρροια των φεουδαρχικών θεσμών παλαιότερων κυριαρχιών, όπως η βυζαντινή φεουδαρχία, άρα μπορεί να υποστηριχθεί ότι στις εθιμικές πρακτικές ενυπήρχαν και στοιχεία από το βυζαντινό δίκαιο. Η Βενετία δεν ακύρωσε τη χρήση αυτών των πρακτικών, προέκρινε όμως παράλληλα την επιβολή και του βενετικού δικαίου, τόσο για τις αστικές όσο και για τις ποινικές υποθέσεις, σε συνδυασμό με τις εθιμικές πρακτικές του τόπου. Τυπικά τα *statuti veneziani* τέθηκαν στην κορυφή της ιεραρχίας των δικαιϊκών πηγών, ακολουθούσαν οι εθιμικές πρακτικές, ενώ, όπως πάντα, μεγάλες δικαιοδοσίες παραχωρούνταν στον εκάστοτε Βενετό προνοητή με τη δυνατότητα χρήσης του *arbitrium*. Επίσης, σε ζητήματα οργάνωσης, διοίκησης και οικονομικής πολιτικής, όπως και σε άλλα ζητήματα, εφαρμόζονταν τα *capitoli* της Ναυπάκτου. Επισήμως, η πολιτική της Βενετίας στον τομέα της αστικής και ποινικής δικαιοσύνης συνοψιζόταν σε μια στερεοτυπική φράση, περιεχόμενη σε μια *comissione* προς έναν από τους προνοητές της Ζακύνθου: *facendo giustitia a quelli popoli in civil et criminal secondo li statuti et ordeni et consuetudine et si come ti parerà per la tua consientia dove mancassero li ordeni, statuti e consuetudini.* Οι πηγές του δικαίου δεν ήταν στατικές και, πέρα από τις αποφάσεις των βενετικών οργάνων που ενσωματώνονταν κάθε τόσο στα *statuti veneziani,* μπορούσαν να τροποποιηθούν με τα *capitoli* της κοινότητας. Τα *capitoli,* που εγκρίνονταν, εκδίδονταν σε περγαμηνές με τη σφραγίδα του Αγίου Μάρκου, αποστέλλονταν στη Ζάκυνθο και εκεί φυλάσσονταν στα αρχεία είτε της βενετικής διοίκησης είτε της κοινότητας.[174]

Οι δικαστικές υποθέσεις που συνήθως απασχολούσαν τη γραμματεία του προνοητή είχαν να κάνουν με δολοφονίες, κλοπές, λαθρεμπόριο, οικονομικές διαφορές κτλ. Θεωρητικά, ο προνοητής με τους συμβούλους του ακολουθούσαν τη βενετική τοπική νομοθεσία και τις τοπικές εθιμικές πρακτικές και με όπλο το *arbitrium* λειτουργούσαν στις διενέξεις ως διαιτητές, με πρώτη τους επιδίωξη να

[174] Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος*, σσ. 128-129˙ της ίδιας, «Obbedir et esseguir tutti l'infrascritti capitoli», σσ. 488-489, 495.

συμβιβάζουν τις αντιτιθέμενες πλευρές.[175] Επρόκειτο, άλλωστε, για μια περίοδο κατά την οποία η δικαιοσύνη δεν είχε ακόμα περάσει στην τιμωρητική της φάση και διεπόταν από την αντίληψη της άμεσης επανένταξης του δράστη, ο οποίος ερχόταν σε συμβιβασμό με το θύμα ή τους οικείους του, προσφέροντάς τους συνήθως οικονομική αποζημίωση.[176] Στην πράξη, όμως, το ζήτημα της απονομής της δικαιοσύνης σε πρωτοβάθμιο επίπεδο παραμένει ανοιχτό ακόμα προς μελέτη, καθώς φαίνεται ότι αποτελούσε ένα ζήτημα πολύπλοκο και πρωταγωνιστικό ρόλο, συνήθως, διαδραμάτιζαν οι ισχυροί οικονομικά παράγοντες εξουσίας. Όντας σε θέση να πλειοδοτήσουν χρηματικά, για την έκδοση ή την ακύρωση μιας απόφασης, ή ακόμα και για την εκκίνηση της ίδιας της ανακριτικής διαδικασίας, συνήθως δωροδοκούσαν τους προνοητές ή τους συνεργάτες τους προκειμένου να καθορίσουν την έκβαση των υποθέσεων που τους αφορούσαν άμεσα.

Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, έχει διατυπώσει ορισμένες καίριες παρατηρήσεις για το ζήτημα της προβληματικής απονομής δικαιοσύνης στη Ζάκυνθο του 17ου αιώνα, με βάση τις διαπιστώσεις του γενικού προνοητή Pisani το 1635, ο οποίος ανέφερε ότι «η μεροληψία υπέρ των πολιτών δημιουργούσε ανισότητες στη δικαιοσύνη κάνοντας τη διάπραξη εγκλημάτων καθαρά εμπορική επιχείρηση», ότι «δεν υπάρχει τόπος που να έχει γίνει τόσο πολύ επάγγελμα η ψευδομαρτυρία», ή ακόμα, ότι «οι θιγόμενοι εξαιτίας της φτώχειας τους δεν έχουν πού να προστρέξουν για να βρουν το δίκιο τους».[177]

Η εικόνα που αποκομίζουμε από μαρτυρίες του δεύτερο μισού του 18ου αιώνα δεν απέχουν από αυτή τη θεώρηση, αντίθετα πρόκειται για παθογένειες που διαιωνίζονται απαράλλακτες. Οι φυγόδικοι εξόριστοι παρέμεναν ένα γενικευμένο ανοιχτό ζήτημα για όλα τα Ιόνια νησιά και, μάλιστα, ενδεικτική είναι η πρόταση του γενικού προνοητή Giovanni Corner, ο οποίος το 1724 πρότεινε την αμνήστευση όλων των φυγόδικων των νησιών, τους οποίους υπολόγιζε γύρω στους 3.000 (7,5% δηλαδή του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού σύμφωνα με την απογραφή του 1760). Από όλους αυτούς, αρκετοί είχαν διαφύγει στα οθωμανικά εδάφη, το μεγαλύτερο μέρος τους, όμως, έβρισκε καταφύγιο στην ενδοχώρα των νησιών, όπου δύσκολα μπορούσαν να τους εντοπίσουν οι αρχές. Εκεί ζούσαν ανενόχλητοι με το πρόσθετο πλεονέκτημα της

[175] Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος,* σσ. 131.
[176] S. Carroll, «From Feud to Enmity», *Acta Histriae* 25/2 (2017), 440.
[177] Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές Αντιθέσεις,* σσ. 133, 144. Για τις παρατηρήσεις περί της δυσλειτουργικής δικαιοσύνης βλ. το σχετικό υποκεφάλαιο σσ. 129-144.

απαλλαγής από κάθε προσωπική αγγαρεία, όντες πραγματικά προνομιούχοι σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό.[178]

Συγχρόνως οι προνοητές και οι συνεργάτες τους παρέμεναν ανεξέλεγκτοι σε ζητήματα δωροδοκίας και πιέσεων από τους ντόπιους παράγοντες εξουσίας και πρακτικά κατόρθωνε να δικαιωθεί εκείνος που είχε τις περισσότερες διασυνδέσεις, κυρίως, δε, εκείνος που μπορούσε να καταβάλει περισσότερα χρήματα για την εξαγορά της ελευθερίας του. Στη διάθεσή μας έχουμε αρκετές μαρτυρίες που αφορούν τις αρχές της δεκαετίας του 1770, ωστόσο τα συμπεράσματα που εξάγονται μπορεί να επεκταθούν σε όλη τη βενετική περίοδο, καθώς επρόκειτο για πρακτικές χρόνων. Πιο συγκεκριμένα, προκύπτουν από καταθέσεις κατοίκων της Ζακύνθου στο πλαίσιο της ανακριτικής διαδικασίας που διεξήγαγε το Συμβούλιο των Δέκα εναντίον του γενικού προνοητή Pier Antonio Querini (1770-73), ο οποίος την άνοιξη του 1773 συνελήφθη για διάφορες ατασθαλίες και καταδικάστηκε σε φυλάκιση δέκα χρόνων στο κάστρο του Lido.[179]

Σε αυτές διαπιστώνεται ότι η απονομή δικαιοσύνης, σε τοπικό επίπεδο, παρέμενε ένα άλυτο και προβληματικό ζήτημα σε πολλά επίπεδα. Ενδεικτικά, όσον αφορά τη σύλληψη των κακοποιών, μεγάλη ήταν η αναποτελεσματικότητα της πολιτοφυλακής *(cernide)*, που ως γνωστόν επανδρωνόταν από σώματα αγροτών,[180] ενώ πολύ συνηθισμένο φαινόμενο αποτελούσε η εξαγορά των ποινών και η δωροδοκία των προνοητών. Στην κατανόηση αυτών των ζητημάτων συνεισφέρει μια σημαντική μαρτυρία του συνδίκου Πέτρου Κουερίνου το 1776. Ο Κουερίνος περιέγραφε εναργώς τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης κατά τις περιόδους των προνοητών Gherardini και Trevisan, έναν τρόπο λειτουργίας, όμως, που δεν πρέπει να είχε ιδιαίτερη απόκλιση από όλες τις προηγούμενες περιόδους. Ο Κουερίνος τόνιζε ότι επί Gherardini και Trevisan τις εντολές για συλλήψεις λάμβαναν οι *cernide* που απαρτίζονταν από ντόπιους χωρικούς, οι οποίοι δίσταζαν να τις εκτελέσουν, είτε από αδυναμία είτε από φόβο, μήπως οι κακοποιοί, όταν αφεθούν ελεύθεροι, τούς εκδικηθούν. Άλλωστε, ήταν σύνηθες, οι συλληφθέντες, αν δεν είχαν διαπράξει κάτι

[178] M. Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana e società ionia nella seconda metà del Settecento», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, G. Benzoni, M. Berengo, G. Ortalli, G. Scarabello (επιμ.), Βενετία 1992, σ. 346.
[179] Venturi, *Settecento riformatore,* σ. 52.
[180] Βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως,* σσ. 175-176. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, οι αρχηγοί της πολιτοφυλακής ήταν συχνά σε εξάρτηση με τους «πάτρωνες» του τόπου. Βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Για τον θεσμό της πολιτοφυλακής στον υπό βενετική κυριαρχία ελληνικό χώρο βλ. Ι. Δ. Ψαράς, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.),* Αθήνα 1990.

στυγερό, με την παρέμβαση κάποιου οικείου, που πλήρωνε δέκα, δεκαπέντε ή τριάντα τσεκίνια, ανάλογα με το τι είχε διαπραχθεί, να κερδίζουν την ελευθερία τους. Ίσως για αυτό οι *cernide* φοβούνταν να εκτελέσουν τις διαταγές σύλληψης των κακοποιών. Είναι ενδεικτικό ότι ο προνοητής Gherardini στις αρχές της θητείας του είχε συλλάβει γύρω στους τριάντα κακοποιούς, αλλά σύντομα τους απελευθέρωσε.[181]

Πέρα από αυτό, σε αστικό και σε ποινικό επίπεδο υπήρχαν πολυάριθμοι παλαιοί και νέοι νόμοι, που απέτρεπαν σαφώς τους προνοητές από την απόδοση δικαιοσύνης, ενώ οι ίδιοι οι προνοητές ήταν πολύ εύκολο να χρηματιστούν. Κυρίως στις αστικές υποθέσεις οι προνοητές δωροδοκούνταν από τους πιστωτές, προκειμένου οι οφειλέτες να εξαναγκαστούν σύντομα να εξοφλήσουν τα χρέη τους. Το ίδιο συνέβαινε και στις ποινικές υποθέσεις, όπως η εξύβριση ή λεκτική προσβολή, για επιθέσεις με ξύλο ή γροθιά, για απλούς τραυματισμούς ή για βιασμούς κ.ά. Η διαδικασία είχε ως εξής: μετά την καταγγελία, γινόταν η κλήτευση του κατηγορουμένου από τον επιφορτισμένο στρατιώτη της φρουράς του προνοητή. Αν στην απολογία του δεν έπειθε για την αθωότητά του, οδηγούνταν προσωρινά στη φυλακή για να διαπραγματευτεί αργότερα με την πλευρά του θύματος τον τρόπο με τον οποίο θα το αποζημίωνε, ώστε να υπάρξει μεταξύ τους συμβιβασμός. Συχνά, παρά τον συμβιβασμό, ο κατηγορούμενος έπρεπε να παραμείνει στη φυλακή ή να υπηρετήσει στη γαλέρα,[182] από μια μέρα έως έναν μήνα. Αν ο κατηγορούμενος δεν εμφανιζόταν στην κλήτευση, στην οποία μπορούσε να παρουσιαστεί με υποδικηγόρο, αποστέλλονταν στρατιώτες στο σπίτι του και τον συλλάμβαναν.[183]

Κατά την επίσημη διαδικασία, έπρεπε να σχηματιστεί δικογραφία στη γραμματεία, μόλις έφτανε σε αυτή η καταγγελία κάποιου θύματος ή των συγγενών του, όπως επίσης η αναφορά των προεστών των χωριών,[184] όπου είχε διαπραχθεί κάποιο έγκλημα, ή του χειρουργού που είχε κάνει την ιατρική γνωμάτευση για κάποιον νεκρό ή τραυματία. Αν το έγκλημα είχε γίνει στην εξοχή, ο γραμματέας του προνοητή έστελνε έναν βοηθό του με άλογο για να κάνει αυτοψία του χώρου και του πτώματος, προκειμένου να τεκμηριωθεί η καταγγελία, ενώ παρόμοια διαδικασία

[181] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4308r-4309r.
[182] Για την ποινή της γαλέρας στη Βενετία βλ. A. Viaro, «I forzati sulle galere veneziane (1760-1797)», *Studi Veneziani* 2 (1978), 225-247˙ του ίδιου, «La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane», *Stato, società e giustizia nella repubblica di Venezia (sec. XV-XVIII)*, G. Cozzi (επιμ.), τ. Α΄, Ρώμη 1980, σσ. 377-430.
[183] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4309r-4312r.
[184] Πρόκειται για την διοικητική αρχή ενός χωριού. Βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως,* σ. 175.

ακολουθούνταν και στην πόλη. Αν στο έγκλημα εμπλέκονταν ευκατάστατα άτομα, ενίοτε ετοίμαζε τη δικογραφία ο ίδιος ο γραμματέας, ενώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις επιφόρτιζε τους βοηθούς του, οι οποίοι συνολικά ήταν έξι ή εφτά.[185]

Σε όλες σχεδόν τις δικογραφίες η πλευρά του κατηγορουμένου, όταν τα εγκλήματα δεν ήταν κακουργήματα όπως δολοφονίες, συνήθως διαπραγματευόταν με τον γραμματέα τη συνέχιση ή μη της διαδικασίας, καταβάλοντας δεκαπέντε, δώδεκα, πενήντα ή ακόμα και περισσότερα τσεκίνια, ανάλογα με το βάρος της κατηγορίας. Στο τέλος της περιόδου διοίκησης ενός προνοητή, ο γραμματέας εξέδιδε έγγραφο διακοπής πολλών δικογραφιών με υπογραφή του απερχόμενου προνοητή. Από τα ποσά που δίνονταν επωφελούνταν οι προνοητές, οι οποίοι ασκούσαν αυτή την πρακτική ως μια κύρια διαδικασία προσωπικού τους πλουτισμού. Ακόμα και στις δικογραφίες που συνεχίζονταν, οι δικηγόροι των κατηγορουμένων επηρέαζαν τον προνοητή ή τους συνεργάτες τους, ώστε οι επερχόμενες αποφάσεις να είναι πιο «ανώδυνες».[186]

Ο επί τεσσαρακονταετία υποδικηγόρος Ιωάννης Μέγκουλας[187] μάς παρέχει περισσότερες πληροφορίες επί του παρασκηνίου της σύνταξης των δικογραφιών. Σύμφωνα με την κατεστημένη τακτική διαδικασία, όταν είχε διαπραχτεί ένα έγκλημα στοιχειοθετούνταν δικογραφία από τον γραμματέα του προνοητή, επί Gherardini ωστόσο, όταν τη θέση του γραμματέα κατείχε ο Ιωάννης Παλαδάς κυριαρχούσε η αυθαιρεσία και η αταξία, σε βάρος των υπηκόων, καθώς ο Παλαδάς χρηματιζόταν για να καθυστερεί την ανακριτική διαδικασία ή και να απαλλάσσει άμεσα τους κατηγορούμενους που είχαν την οικονομική δυνατότητα. Επίσης σε περιπτώσεις που είχε σχηματιστεί δικογραφία για τραυματισμό ή δολοφονία, εφόσον η πλευρά του κατηγορούμενου κατάφερνε να έρθει σε συμβιβασμό με την πλευρά του θύματος, ο Παλαδάς με τη λήψη χρηματικού ποσού πάντα από τη μεριά του κατηγορούμενου,

[185] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4312v.
[186] Στο ίδιο, φ. 4313r.
[187] Για την οικογένεια Μέγκουλα βλ. Λ. Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου,* τ. Α΄, Αθήνα 1963, σ. 410.

συνήθιζε να στέλνει στο αρχείο *(atto di riposizione)*[188] τη σχετική δικογραφία. Προφανώς κάτι τέτοιο σηματοδοτούσε την οριστική αθώωση των δραστών.[189]

Όσοι ενδιαφέρονταν για τέτοιου είδους χάρες, αλλά δεν είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τον Παλαδά, προσέγγιζαν κάποιον ονόματι Querengo, άνθρωπο της απόλυτης εμπιστοσύνης του προνοητή Gherardini, ο οποίος πρέπει να ήταν ο βοηθός *(coadiutore)* αρμόδιος για τη σύνταξη των δικογραφιών. Αυτός, δωροδοκούμενος με χρήματα ή «πεσκέσια», όπως λάδι ή σταφίδες, ήταν σε θέση να προβαίνει σε αυτές τις «εξυπηρετήσεις», ώστε με την παρέμβασή του, ο προνοητής να υπογράψει το έγγραφο διακοπής της εκάστοτε δικογραφίας υπό τη διαταγή *non procedatur*. Υπό αυτές τις συνθήκες, στη δωροδοκία της γραμματείας του προνοητή αναγκαζόταν συχνά να καταφύγει και την πλευρά του θύματος, είτε για τον σχηματισμό μιας δικογραφίας είτε για την επίσπευση της ανακριτικής διαδικασίας που ηθελημένα καθυστερούσε. Αυτές οι πρακτικές είχαν ως συνέπεια οι καταθέσεις των μαρτύρων να καταγράφονται εντελώς αυθαίρετα στη δικογραφία, αναλόγως με το συμφέρον της πλευράς που είχε καταφέρει να δωροδοκήσει τους υπαλλήλους. Έτσι, με αφορμή τη συνέχιση ή την αναστολή της διαδικασίας, προέκυπτε ένας ιδιότυπος «πλειστηριασμός» ανάμεσα στα δύο μέρη, με κερδισμένους τον γραμματέα Παλαδά ή τον βοηθό του, ο οποίος στοιχειοθετούσε τις δικογραφίες, αλλά και τον ίδιο τον προνοητή.[190]

Στις περιπτώσεις σοβαρότατων εγκλημάτων ή όταν οι αντιτιθέμενες πλευρές δεν κατόρθωναν να έρθουν σε συμβιβασμό, η πλευρά του κατηγορούμενου πετύχαινε την έκδοση μιας πολύ μετριοπαθούς απόφασης δωροδοκώντας τον προνοητή ή τους συνεργάτες του και προλαμβάνοντας έτσι μια πιθανή εξοντωτική ποινή, όπως για παράδειγμα ήταν η συνήθης καταδίκη για υπηρεσία στις βενετικές γαλέρες. Ας σημειωθεί ότι για τη χειραγώγηση μιας δικαστικής υπόθεσης δεν έφτανε μόνο η συνεννόηση με τη γραμματεία ή με τον βοηθό Querengo, ώστε να επηρεαστεί ο προνοητής, αλλά και η συνεννόηση με τους έμπιστους ανθρώπους των δύο συμβούλων του προνοητή (επί Gherardini σύμβουλοι ήταν οι Canal και Soranzo), και

[188] Επρόκειτο για πράξη που τοποθετούνταν στις δικογραφίες, εφόσον υπήρχε συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο μέρη. Η μεριά του θύτη, εκτός από την αποζημίωση του θύματος, όφειλε να πληρώσει για τα έξοδα της δικογραφίας, αλλά και να εξοφλήσει τον σχετικό φόρο στο δημόσιο ταμείο. Έτσι, ο κατηγορούμενος αφηνόταν ελεύθερος και το *atto di riposizione* καταγραφόταν στις αντίστοιχες αποφάσεις, ώστε να αρχειοθετηθεί από τον αρχειοφύλακα. A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 4, φφ. 2070r-2070v.

[189] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4813v.

[190] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4813v-4814r.

αυτό γιατί από τη στιγμή που ο προνοητής εκδίκαζε σε συνεργασία με τους δύο συμβούλους του απαιτούνταν σχετική ομοφωνία απόψεων.[191]

Η διαφθορά και η ραθυμία της τοπικής δικαιοσύνης, όπως και η απουσία τιμωρητικής λογικής, αντικατοπτριζόταν και στον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος των ληστών που λυμαίνονταν το νησί. Ιδίως μετά τα «Ορλωφικά» το πρόβλημα παρουσιαζόταν όλο και διογκούμενο, με τους παρανόμους να λυμαίνονται τους δρόμους και της κατοικίες της πόλης και της υπαίθρου, θέτοντας τους κατοίκους σε καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας. Μετά την εξέγερση στην Πελοπόννησο, το νησί είχε γεμίσει εγχώριους αλλά και Πελοποννήσιους περιπλανώμενους επικηρυγμένους, δολοφόνους και κακοποιούς, οι οποίοι προέβαιναν σε ληστείες, δολοφονίες και άλλες βιαιότητες. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Πελοποννήσο και η έλευση των Τουρκαλβανών για την καταστολή της εξέγερσης έκανε την Πελοπόννησο να μην είναι πια ασφαλές καταφύγιο κακοποιών από τα νησιά, με τους τελευταίους να αναγκάζονται να βρουν νέα λημέρια στη Ζάκυνθο.[192] Παρά το γεγονός ότι συνελήφθησαν κάποιοι από αυτούς, ύστερα από λίγες μέρες αφέθησαν ελεύθεροι, διότι κατέβαλαν στον Querengo το απαιτούμενο ποσό.[193]

Χαρακτηριστική για την κερδοσκοπική νοοτροπία του προνοητή Gherardini στο ζήτημα των περιπλανωμένων κακοποιών είναι η μαρτυρία του εξηντάχρονου Θεοφίλη Σούλη, επονομαζόμενου Βαρκά, χωρικού από το Λαγοπόδο. Στο συγκεκριμένο χωριό υπήρχε μεγάλος αριθμός από φυγόδικους εξόριστους και κακοποιούς, οι οποίοι έχοντας επιστρέψει από την Πελοπόννησο επιδίδονταν σε ληστείες και δολοφονίες. Ο συγκεκριμένος επιβεβαίωνε ότι ο ίδιος βρέθηκε στο δρόμο κάποιων εξ αυτών και από τον φόβο του τράπηκε αμέσως σε φυγή. Μάλιστα, για να σώσει τη ζωή του, τους πέταξε το πανωφόρι του, μαζί και έναν σάκο με προσωπικά αντικείμενα και λίγα χρήματα. Αυτοί τον ακολούθησαν, μάζεψαν τα πράγματα και του έριξαν μια πιστολιά, η οποία όμως δεν τον πέτυχε. Την επόμενη μέρα υπέβαλε καταγγελία στον προνοητή και ένας από τους κακοποιούς φαίνεται ότι συνελήφθη. Μετά από οκτώ ή δέκα μέρες, μέσω τρίτου, ο προνοητής ρώτησε τον Σούλη τι δώρο θα του έκανε αφού απέδωσε δικαιοσύνη, εκείνος όμως ανταπάντησε

[191] Στο ίδιο, φ. 4814r-4814v.
[192] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4424v.
[193] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4813v.

τίποτα, καθώς, αν δεν ήθελε να αποδώσει δικαιοσύνη ο ίδιος, ήταν διατεθειμένος να κάνει υπομονή.[194]

Αντίστοιχες αναφορές υπάρχουν και για το χωριό Γερακαρίο. Ο πιο γνωστός κακοποιός της περιοχής θεωρούνταν ο Ιωάννης Μόρφης, ο οποίος τουλάχιστον για μια τριετία, μαζί με ακολούθους του, λυμαινόταν την περιοχή και τα βράδια πραγματοποιούσαν ληστείες σε σπίτια. Επί προνοητή Trevisan, αν και συνελήφθη, ύστερα από ένα μήνα αφέθηκε ελεύθερος, αφού εξαγόρασε την ποινή του και επιδόθηκε ξανά σε παρανομίες.[195]

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχει και πάλι ο Μέγκουλας, όσον αφορά τα οικονομικά ζητήματα και τις αγωγές, οι οποίες έφταναν στον προνοητή από πιστωτές εναντίον οφειλετών που τους χρωστούσαν σημαντικά ποσά, από τριάντα ως εκατό τσεκίνια, η διαδικασία είχε ως εξής: ο προνοητής καλούσε τον οφειλέτη να ξεπληρώσει το χρέος του και αν εκείνος δεν ήταν σε θέση να καταβάλει το συνολικό ποσό, τότε οδηγούνταν στη φυλακή. Για να απελευθερωθεί, έπρεπε με κάποιο τρόπο να επέλθει αποπληρωμή του χρέους ή έστω διακανονισμός με τον χρεώστη. Συνήθως, αυτό γινόταν με την αναγκαστική πώληση περιουσιακών του στοιχείων σε πολύ χαμηλή τιμή. Με την εξόφληση του ποσού, ο Querengo και ο προνοητής έπαιρναν ένα ποσοστό επί των χρημάτων, μετά από συμφωνία που γινόταν ανάμεσα στον Querengo και τους χρεώστες. Ήταν τόσο σταθερά τα έσοδα του προνοητή από αυτές τις υποθέσεις, που οι κρατούμενοι για χρέη δεν μπορούσαν να ελπίζουν σε έναν δίκαιο διακανονισμό των υποθέσεων και οι υποδικηγόροι τους φοβούνταν να καταθέσουν έφεση κατά των, συνήθως προκαθορισμένων, αποφάσεών του, διότι έτσι θα έπεφταν όχι μόνο στη δυσμένεια του ιδίου αλλά και των ισχυρών χρεωστών. Μια τέτοια περίπτωση εκτυλίχθηκε με πρωταγωνιστή τον υποδικηγόρο Ιωάννη Παντώνη, ο οποίος, παρότι προερχόμενος από το στρώμα των αρχόντων, όταν εφεσίβαλε εναντίον της δυσμενούς απόφασης για την υπόθεση μιας πελάτισσάς του, προκάλεσε την οργή του προνοητή και φυλακίστηκε στον στρατώνα του κάστρου.[196]

Κατά την περίοδο του Trevisan, τη θέση του γραμματέα κατείχε ο Αντώνιος Απολλώνιος και φαίνεται πως οι υποθέσεις εκδικάζονταν με περισσότερη μετριοπάθεια. Έτσι τα πράγματα, ως προς την απονομή δικαιοσύνης, ήταν πιο ήρεμα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και ο Trevisan δεν απέκτησε την κακή φήμη

[194] Στο ίδιο, φφ. 4724r-4724v.
[195] Στο ίδιο, φφ. 4782v-4883r.
[196] Στο ίδιο, φφ. 4815v-4816v.

που είχε ο Gherardini. Βέβαια αυτό δεν σήμαινε ότι ο Trevisan δεν χρησιμοποιούσε τη θέση του για να προσπορίζεται οικονομικά οφέλη. Όπως και ο προκάτοχός του εκμεταλλευόταν στο έπακρο τις κατεστημένες πρακτικές και δωροδοκούνταν για να προχωρήσει ή να ακυρωθεί μια δικογραφία. Πέραν του γραμματέα, διέθετε έναν έμπιστο υπασπιστή ονόματι Gasparo Sarotti, με τον οποίο έρχονταν σε συνεννοήσεις όσοι ενδιαφέρονταν για χάρες και εξυπηρετήσεις από τον προνοητή.[197]

Η δυσκινησία της τοπικής δικαιοσύνης, οι διασυνδέσεις των ισχυρών παραγόντων του νησιού με τη γραμματεία του προνοητή, η απαλλαγή από τα εγκλήματα που αυτοί εμπλέκονταν, λόγω της δυνατότητάς τους να χρηματίζουν τους αξιωματούχους, φωτίζονται με τη μαρτυρία του ιερέα Δημήτρη Πουμπλίκολα του ποτέ Ιακώβου, εφημέριου του Αγίου Δημητρίου της πόλης, σχετικά με τον βιασμό της δεκατετράχρονης κόρης του Ρεγγίνας από τον κόντε Αντώνιο Καπνίση τον Ιανουάριο του 1771. Ο Πουμπλίκολας με την κατάθεσή του στον Arnaldi αναλύει τα απροσπέλαστα εμπόδια με τα οποία ήρθε αντιμέτωπος, μετά τη μήνυση που κατέθεσε εναντίον του άρχοντα Αντώνη Καπνίση, αφότου αυτός βίασε και απήγαγε την κόρη του, φέρνοντας στο προσκήνιο τη φιλική σχέση του άρχοντα Αντώνη Καπνίση με τον γραμματέα του προνοητή Trevisan, Απολλώνιο. Αυτός ήταν φίλος με τον Καπνίση προτού λάβει το αξίωμα του γραμματέα, και μάλιστα είχε διαμείνει στο σπίτι του για δύο μήνες. Διαμέσου του Απολλώνιου ο Καπνίσης δωροδόκησε με 200 λίβρες λάδι αξίας 60 τσεκινίων τον Trevisan για να μεροληπτήσει υπέρ του και να στείλει την υπόθεση του βιασμού στο αρχείο. Ο Πουμπλίκολας θεωρούσε ότι δωροδοκήθηκε και ο Απολλώνιος, χωρίς όμως να γνωρίζει με ποιο ποσό. Εξάλλου, όταν ο γραμματέας του γενικού προνοητή Querini Ψαλίδης ζήτησε την αποστολή ορισμένων δικογραφιών στην Κέρκυρα για εξέταση, ανάμεσα στις οποίες και η δικογραφία για τον βιασμό της νεαρής Ρεγγίνας, ο Καπνίσης δωροδόκησε και αυτόν με δεκαέξι τσεκίνια, ώστε να στείλει τη δικογραφία πίσω στη Ζάκυνθο. Παράλληλα, η συγγένεια και οι συμμαχίες με άλλες ισχυρές οικογένειες πολλαπλασίαζαν την επιρροή του Καπνίση σε τοπικό επίπεδο, αποτρέποντας όλους τους τοπικούς δικηγόρους και υποδικηγόρους από το να αναλάβουν την υπόθεση, γεγονός που δυσχέραινε την έκβαση της υπόθεσης για την οικογένεια του ιερέα. Ο άρχοντας Καπνίσης, ηλικίας γύρω στα 35, περιγράφεται ως βίαιου και αυταρχικού χαρακτήρα, ο οποίος συντηρούσε στο σπίτι του κακοποιούς και φυγόδικους ως μπράβους, όργανα για τις

[197] Στο ίδιο, φφ. 4817v-4818r.

εγκληματικές ενέργειες στις οποίες εμπλεκόταν από πολύ νέος. Για άγνωστο λόγο, γύρω στο 1765, συνοδεία των μπράβων του, εισέβαλε στο εξοχικό αρχοντικό της κοντέσσας χήρας του Παύλου Λογοθέτη, επιτέθηκε στους χωρικούς του κτήματος και διέλυσε τις πόρτες του οικήματος. Επίσης, το 1769, ο ίδιος και οι μπράβοι του ξυλοκόπησαν και και τραυμάτισαν θανάσιμα τον Μάρκο Ξανθόπουλο για ασήμαντη αφορμή, υπόθεση η οποία εντέλει δεν εκδικάστηκε, παρά τη στοιχειοθέτηση δικογραφίας, καθώς τα δύο μέρη έφτασαν σε συμβιβασμό.[198]

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, και σε σύμπτωση με τα συμπεράσματα τα οποία έχει διατυπώσει ο Marco Folin,[199] από τις πηγές τεκμαίρεται ότι εξαιρετικά κομβικός ήταν ο ρόλος των ελληνόφωνων γραμματέων. Εξαιρετικά σημαντικός συγχρόνως, όμως, πολύ δύσκολα ανιχνεύσιμος, πρέπει να υπήρξε και ο ρόλος των επίσης ελληνόφωνων βοηθών των γραμματέων (λογικά γνώριζαν και ιταλικά), οι οποίοι είχαν ενεργό ρόλο στην εξέλιξη των δικαστικών υποθέσεων και επί της ουσίας αποτελούσαν τους μόνιμους έμπειρους γραφειοκράτες, καθώς γνώριζαν τις παλαιές υποθέσεις και φυσικά τις τοπικές δυναμικές και τα δίκτυα εξουσίας, σε αντίθεση με τον προνοητή ή τους βοηθούς του. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν ο Μάρκος Τζάνες, βοηθός στη γραμματεία του προνοητή Ζακύνθου, κάτοχος του αξιώματος από το 1747 έως τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας του 1770, ενώ εκτελούσε και χρέη αρχειοφύλακα *(pubblico archivista)* από το 1757, στη θέση του πατέρα του, αξίωμα που είχε ενοικιαστεί από τον πατέρα του και μετά από τον ίδιο.[200]

Πέρα λοιπόν από την ύπαρξη της επίσημης ποινικής νομοθεσίας, για την οποία βέβαια ευκταίο θα ήταν να γνωρίζαμε περισσότερα στοιχεία, και πέρα από τις κατεστημένες διαδικασίες της ανάκρισης, φαίνεται ότι η εξέλιξη μιας δικογραφίας και η έκδοση μιας απόφασης σε πρώτο βαθμό, ήταν σε απόλυτη διασύνδεση με τις βουλές των ισχυρών σε επιρροή παραγόντων, όπως για παράδειγμα ο Καπνίσης ή ο Λογοθέτης. Εξάλλου, όπως κατά τους προηγούμενους αιώνες, έτσι και τον 18ο, η δικαιοσύνη εξακολουθούσε να διέπεται ακόμα από τη λογική της επανένταξης του δράστη, εφόσον επερχόταν συμβιβασμός ανάμεσα σε δύο αντιτιθέμενα μέρη, χωρίς να υπάρχει η έννοια της αποκατάστασης του κοινού περί δικαίου αισθήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκάστοτε προνοητής και η τοπική περί αυτόν γραφειοκρατία

[198] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4916r-4923v.
[199] Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana», σσ. 335-342. Για τη λειτουργία της γραμματείας στην Κεφαλονιά πρβλ. το άρθρο της Despina Vlassi, «L'amministrazione della giustizia nello "Stato da Mar". Le tariffe delle cancellerie di Cefalonia (XVIII sec.)», *Studi Veneziani* 40 (2000), 257-277.
[200] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4386v.

αντιμετώπιζε την απονομή της δικαιοσύνης ως ένα από τα δυνητικά πεδία προσπορισμού εύκολου κέρδους, με τους ισχυρούς να είναι εύκολα σε θέση να καθορίζουν τις υποθέσεις στις οποίες εμπλέκονταν οι ίδιοι ή οι υποστηρικτές τους, πλειοδοτώντας χρηματικά, σε σχέση με τους αντιδίκους τους. Ένας εμπλεκόμενος σε δίκη, ασχέτως αν ήταν θύτης ή θύμα, και ιδίως, όταν στη θέση του αντιδίκου βρισκόταν κάποιος ισχυρότερος χρηματικά ή ανώτερος κοινωνικά, είχε πρακτικά ελάχιστες πιθανότητες να δικαιωθεί.

4.4 Η διαχείριση της βεντέτας

Πέρα από την απονομή δικαιοσύνης για τις υποθέσεις που έφταναν να εκδικάζονται πρώτο ή σε δεύτερο βαθμό, ένα βασικό ερώτημα που εμπίπτει στην δικαστική πολιτική της Βενετίας, και κατ' επέκταση στη φύση της εξουσίας της στη Ζάκυνθο, έχει να κάνει με το ζήτημα της «εξωθεσμικής» επίλυσης των διενέξεων, καθώς, πέρα από την προβληματική απονομή δικαιοσύνης, στην εικόνα αποσύνθεσης συνέτειναν εκτεταμένα φαινόμενα αντεκδίκησης, που καταγράφονται καθ' όλη τη βενετική περίοδο.[201] Η νομική ανθρωπολογία έχει πιστοποιήσει ότι η μελέτη των διαδικασιών επίλυσης διενέξεων σε κοινωνίες, χωρίς ισχυρή κεντρική εξουσία, έχει πολλά να μάς πει για το ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.[202] Έτσι, στο *Stato da Mar,* παρά τις δεδομένες διαχρονικές ανεπάρκειες της δικαιοσύνης, το ζήτημα της βίαιης αντεκδίκησης πρέπει να εξεταστεί αυτόνομα. Η Βενετία *de facto* αναγνώριζε τέτοιες πρακτικές ως εθιμικό και κανοναρχημένο τρόπο επίλυσης των διαφορών, που προϋπήρχε της βενετικής κυριαρχίας και υποκαθιστούσε την απουσία μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας. Συνακολούθως, φαίνεται ότι δεν προσπάθησε ουσιαστικά να ξεριζώσει το φαινόμενο, όπως είχε κάνει από τα τέλη του 16ου αιώνα στην *Terraferma,* διενεργώντας ανακρίσεις και εξορίζοντας τους εκεί πρωταγωνιστές.[203]

---

[201] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σσ. 426-427.
[202] N. Rouland, *Anthropologie juridique*, Παρίσι 1988˙ S. Roberts, *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology*, β΄ έκδοση, Νέα Ορλεάνη 2013˙ Ουρανία Αστρινάκη, *Ανθρωπολογία του δικαίου,* (αδημοσίευτες πανεπιστημιακές σημειώσεις).
[203] Povolo, *L'intrigo dell'onore,* σσ. 184-185.

Ο Filippo Maria Paladini, αναφερόμενος στα φαινόμενα βίαιης αντεκδίκησης στο υπό βενετική κυριαρχία Μαυροβούνιο, υπογραμμίζει ότι η καταφυγή στη βεντέτα μπορούσε να οφείλεται σε διάφορους λόγους, όπως μια προσβολή ή μια διένεξη για βοσκοτόπια ή την πρόσβαση σε υδάτινες πηγές. Ουσιαστικά επρόκειτο για έναν εθιμικό τρόπο απόδοσης δικαιοσύνης που συνυπήρχε με την επίσημη βενετική εξουσία, καθώς η Βενετία διατηρούσε στρατηγική «παρουσίας και απουσίας», εμπρός στις εναλλακτικές μορφές στρατηγικές διακανονισμού όπως η βεντέτα. Έτσι, πολλές διακοινοτικές και διασυγγενικές αντιθέσεις συνέχιζαν να επιλύονται μέσω της διαιτησίας και της εθιμικής ειρήνευσης των τοπικών θεσμών, στοιχεία που η Βενετία ενσωμάτωνε στους τρόπους πειθάρχησης. Ακόμα και η ανάκριση με εξουσιοδότηση από το Συμβούλιο των Δέκα, αν και εργαλείο συγκεντροποίησης και επιβολής της μητρόπολης, φαίνεται πως δεν ακύρωνε τους τρόπους εθιμικής σύγκρουσης αναγνωρίζοντας τις πρακτικές αντεκδίκησης ως μέσο ελεγχόμενης αντιπαράθεσης.[204]

Γενικά, και σύμφωνα με τις ανθρωπολογικές θεωρήσεις, στις προνεωτερικές κοινωνίες όπου οι πληθυσμοί δεν είχαν αφομοιωμένη μια κοινή περί δικαίου αντίληψη, οι ένοπλες συγκρούσεις αποτελούσαν το συνηθέστερο μέσο για τη διατήρηση κατεστημένων πολιτικών και οικονομικών ισορροπιών και την περιχαράκωση ή περαιτέρω διεκδίκηση προνομίων. Στο πλαίσιο αυτό, η καταφυγή στη βία αποτελούσε «εργαλείο» των ηγεμονικών οικογενειών-φατριών, συνηθέστερων φορέων των τοπικών εξουσιών. Η καταφυγή στη βία ήταν αναπόφευκτο μέρος της κοινωνικής ζωής και έκανε την εμφάνισή της μέσα από μορφές προβλεπόμενης, κανοναρχημένης και αποδεκτής βίας δια της οποίας ρυθμίζονταν οι κοινωνικές σχέσεις.[205]

Θεωρήσεις όπως αυτή του Roberts, υπογραμμίζουν ότι η καταφυγή στην διαπροσωπική βία ήταν ένας από τους ενδεδειγμένους τρόπους επίλυσης των διενέξεων σε μια προνεωτερική κοινωνία, είτε με την μορφή αντεκδίκησης στη βία που έχει ήδη κάποιος υποστεί είτε ως αντίδραση σε κάποιο άλλο είδος αδικίας. Ο

---

[204] Paladini, *Caos*, σσ. 188-189, 196.

[205] Μπενβενίστε, «Δικαστικές τελετουργίες», σ. 279˙ I. W. Schröder – Bettina E. Schmidt, «Introduction: violent imaginaries and violent practices», *Anthropology of violence and conflict*, Νέα Υόρκη 2001, σσ. 2, 14˙ C. Povolo, «Introduction», *Acta Histriae* 10 (2002), 38˙ S. Carroll, «Introduction», *Cultures of violence. Interpersonal violence in historical perspective*, S. Carroll (επιμ.) Νέα Υόρκη 2007, σσ. 9-10, 12. Για μια εννοιολόγηση της λέξης βία βλ. P. Spierenburg, «Violence: reflections about a word», *Violence in Europe. Historical and Contemporary perspectives*, Sophie Body-Gendrot – P. Spierenburg (επιμ.), Νέα Υόρκη 2008, σσ. 13-25˙ S. Roberts, *Order and Dispute*, σ. 64. Για μια εισαγωγή στη μελέτη της βίας στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. J. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, Καίμπριτζ 2001.

ίδιος μελετητής τονίζει ότι υπήρχαν κανόνες και περιορισμοί στη χρήση βίας και για παράδειγμα, ένας συνήθης κανόνας ήταν ότι η απάντηση έπρεπε να ανταποκρίνεται στο επίπεδο αυστηρότητας της πρόκλησης, αλλά να μην είναι πιο ισχυρή. Τέτοια φαινόμενα παρατηρούνταν ιδιαίτερα μεταξύ των εξεχουσών οικογενειών, στους κόλπους των οποίων συνήθως τίθενταν ζητήματα διαδοχής ή επιζητούνταν πρόσβαση στις θέσεις πολιτικής εξουσίας και στις περιορισμένες πηγές πλούτου.[206] Άλλωστε, τα πολιτισμικά προσδιορισμένα «έπαθλα», τα σπάνια αγαθά, όπως αυτά ορίζονται σε κάθε περιοχή, δεν ήταν ποτέ επαρκή για όλους τους ενδιαφερόμενους, με συνέπεια η απόκτησή τους να προκαλεί τεράστιο κοινωνικό ανταγωνισμό και επεισόδια εκτεταμένων συγκρούσεων.[207]

Με βάση την παραδοσιακή αντίληψη, η αντεκδίκηση αποτελούσε αναγνωρισμένο δικαίωμα αποκατάστασης μιας ισορροπίας που είχε διαρραγεί από μια εγκληματική ενέργεια. Υπό αυτή την έννοια τα εγκλήματα εις βάρος των ατόμων ήταν μια ιδιωτική υπόθεση, για την ακρίβεια ένα ζήτημα που έπρεπε να διακανονιστεί ανάμεσα στις οικογένειες και τους φίλους των θυμάτων και όχι των αρχών, ή, τουλάχιστον, όχι απαραιτήτως. Ένα έγκλημα, δηλαδή, εννοούνταν ως άξιο εξισορρόπησης ή διόρθωσης και όχι τιμωρίας από τις υφιστάμενες αρχές.[208] Από την άλλη μεριά δεν πρέπει, βεβαίως, να εκληφθεί ως αξίωμα ότι το κάθε έγκλημα οδηγούσε σε αντεκδίκηση, καθώς σίγουρα υπήρχαν και εκείνοι που, αν και κοινωνικά ωθούνταν στο να αντεκδικηθούν, εντέλει δεν το επιχειρούσαν.[209]

Μελέτες που αφορούν τις μεσογειακές κοινωνίες έχουν δείξει ότι η καταφυγή στη βίαιη αντεκδίκηση ήταν σε πλήρη συνάρτηση με το ιδίωμα της τιμής, η ακεραιότητα της οποίας, όπως ωραία έχει επισημανθεί, σε αυτές τις κοινωνίες ήταν συνώνυμη της σωματικής αρτιμέλειας.[210] Η διατήρηση της συλλογικής τιμής μιας οικογένειας εξαρτιόταν από δύο στοιχεία σε απόλυτη διασύνδεση και συμπληρωματικότητα, και συγκεκριμένα από την καλή φήμη της οικογένειας, η προστασία και η ευημερία της οποίας ήταν έργο του άνδρα και από την καθαρότητα του αίματος, που ήταν ευθύνη της γυναίκας. Συγκεκριμένα, ο άνδρας ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την υπεράσπιση του καλού ονόματος και της φήμης της

[206] Roberts, *Order and Dispute,* σσ. 70-71, 74-75.
[207] Αστρινάκη, *Ανθρωπολογία του δικαίου,* σσ. 111-112.
[208] Sbriccoli, «Giustizia criminale», σσ. 164-165˙ Darovec, «Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution», *Acta Histriae* 25/1 (2017), 62.
[209] T. Dean, «Marriage and Mutilation: Vendetta in Late Medieval Italy», *Past and Present* 157 (1997), 6.
[210] Spierenburg, «Violence», σ. 23.

οικογένειας, γι' αυτό και όφειλε να εξωτερικεύει αξίες όπως το κουράγιο, η ανδροπρέπεια και η υπερηφάνεια, αξίες που θεωρούνται παραδοσιακά ανδρικές.[211] Υποχρεωμένος να επιτελεί δημοσίως τον κοινωνικό του ρόλο και σύμφωνα με την έκφραση του Michael Herzfeld, έπρεπε να είναι όχι κατ' ανάγκη σωστός άνδρας, αλλά να είναι σωστός ως άνδρας.[212] Από τη μεριά της η γυναίκα, δια της υποχρέωσης διαφύλαξης της σεξουαλικής της αγνότητας, εγγυάτο τη διαιώνιση και τη συνοχή της γενεαλογίας και, προς την κατεύθυνση αυτή, ήταν κεφαλαιώδους σημασίας η διατήρηση της παρθενίας της, μέχρι τη γαμήλια τελετή.[213] Στη συνέχεια, κατά τον έγγαμο βίο χρέος της γυναίκας αποτελούσε η διατήρηση χρηστών τρόπων και ντροπαλής προς τα εξωτερικά βλέμματα συμπεριφοράς, στο πλαίσιο του προκαθορισμένου της κοινωνικού ρόλου.[214]

---

[211] Για την ανθρωπολογική έννοια της τιμής και τη διασύνδεσή της με την εκπλήρωση των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων βλ. J. Pitt-Rivers, «Honour and social status», *Honour and shame: the values of Mediterranean society,* J. G. Peristiany (επιμ.), Σικάγο 1966, σσ. 19-77˙ J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community,* Οξφόρδη 1964˙ Maria Pia Di Bella, «Name, blood, and miracles: the claims to renown in traditional Sicily», *Honor and Grace in Anthropology,* J. G. Peristiany – J. Pitt-Rivers (επιμ.), Καίμπριτζ 1992, σ. 152˙ Nancy Lindisfane, «Variant masculinities, variant virginities. Rethinking "honour and shame"», A. Cornwall – Nancy Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity. Comparative Ethnographies,* Λονδίνο 1994, σσ. 82-96˙ H. Moxnes, «Honor and Shame», *The Social Sciences and New Testament Interpretation,* R. L. Rohrbaugh (επιμ.), Πίμποντι 1996, σσ. 19-40˙ Povolo, *L'intrigo dell'Onore,* σσ. 265-333, 355-412˙ Elizabeth A. Foyster, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage,* Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1999˙ P. Horden – N. Purcell, *Μεσόγειος. Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος. Μελέτη της μεσογειακής Ιστορίας,* Ντίνα Σαμπεθάι (μτφ.), Αθήνα 2004, σσ. 618-666˙ Sandra Busatta, «Honour and Shame in the Mediterranean», *Antrocom* 2/2 (2006), 75-78. Σύμφωνα με τον Spierenburg στην μακρά διάρκεια, το φαινόμενο της βίας ήταν απόρροια του ιδιώματος της τιμής, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των δολοφονιών στον ευρωπαϊκό χώρο, και όχι μόνο, γίνονταν για λόγους τιμής βλ. σχετικά P. Spierenburg, *A History of Murder. Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present,* Καίμπριτζ 2008, σσ. 7-10. Αντίστοιχη άποψη εκφράζει και ο Robert Shoemaker, ο οποίος επικέντρωσε τη μελέτη του σε υποθέσεις δημόσιας βίας στο Λονδίνο. Όπως τεκμηριώνει αρχειακά, μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, η πλειονότητα των ανθρωποκτονιών οφειλόταν σε ζητήματα προσβολής της ανδρικής τιμής, οπότε οι άνδρες «καλούνταν» να επανορθώσουν την καλή φήμη τους. Ακριβώς η αλλαγή στις κοινωνικές αντιλήψεις και τους κώδικες του ανδρισμού στη λονδρέζικη κοινωνία του 18ου αιώνα οδήγησε στην αισθητή μείωση των ανθρωποκτονιών, αλλαγή συνδεόμενη με την εντεινόμενη αστικοποίηση και τη θεσμοποίηση του κεφαλαίου, καθώς οι άνδρες δεν ένιωθαν πια την ανάγκη να επιβεβαιώσουν την κοινωνική τους ταυτότητα δια της βίας. Βλ. R. Shoemaker, «Male Honour and the Decline of Public Violence in Eigteenth-Century London», *Social History* 26/2 (2001), 190-208. Στα Ιόνια νησιά, μια τέτοια μείωση των εγκλημάτων που συνδέονταν με την ανδρική τιμή γίνεται ορατή μόνο από τα μέσα του 19ου αιώνα. Βλ. T. W. Gallant, «Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece», *The American Historical Review* 105/2 (2000), 359-282˙ του ίδιου, «When "men of honor" met "men of law": violence, the unwritten law and modern justice», *Crime, violence and the modern state, 1780-2000,* Shani d'Cruze, Efi Avdela, Judith Rowbotham (επιμ.), Λονδίνο 2008, σσ. 69-92.

[212] M. Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης,* Μαρία Καστανάρα (μτφ.), Αθήνα 2012, σ. 43.

[213] Για την ιδέα της παρθενίας της γυναίκας πριν τη γαμήλια τελετή βλ. G. Ruggiero, «Wayfarers in Wonderland: The Sexual Worlds of Renaissance Venice Revisited», *A Companion to Venetian History,* τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν-Βοστόνη 2013, σ. 548.

[214] Maria Pia Di Bella, «Name, blood, and miracles», ό. π. Με δεδομένο ότι το μοντέλο της τιμής και της ντροπής έχει δεχτεί κριτική και έχει θεωρηθεί περιοριστικό για την πληρέστερη κατανόηση των

Αν και φαινομενικά αντίθετοι λοιπόν, οι ρόλοι του άνδρα και της γυναίκας βρίσκονταν σε πλήρη διαπλοκή και εξυπηρετούσαν και οι δύο τη διαφύλαξη της τιμής της οικογένειας. Εξάλλου, οι άνδρες ήταν κύριοι υπεύθυνοι για την προστασία της σεξουαλικής αγνότητας των μητέρων, των αδερφών και των συζύγων της οικογένειας από την πιθανότητα προσβολής τους.[215] Έτσι η μοιχεία, για παράδειγμα, θεωρούνταν απόδειξη της αδυναμίας του άνδρα να διαφυλάξει την εντιμότητα της συζύγου, του θεωρούμενου δηλαδή ως σημαντικότερου στοιχείου της περιουσίας του. Όταν ένας άνδρας δεν κατάφερνε να υπηρετήσει αυτόν τον προκαθορισμένο κοινωνικά ρόλο, όπως λόγου χάρη στις περιπτώσεις μοιχείας, στις αγροτοποιμενικές κοινωνίες της Μεσογείου, ο απατημένος σύζυγος ταυτιζόταν με τον τράγο, ζώο στο οποίο αποδίδονται αρνητικά χαρακτηριστικά όπως η λαγνεία, η ανοχή στον σεξουαλικό ανταγωνισμό και η «ανώμαλη» φύση.[216]

Το ιδίωμα της τιμής δεν ήταν βεβαίως το ίδιο σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Αν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα η τιμή νοούνταν αποκλειστικά ως η υπέρτατη κοινωνική αξία, η οποία πήγαζε από τη συλλογική αναγνώριση προς το άτομο, όσο ανεβαίνουμε στα υψηλά στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας, η προστασία της τιμής σε όλες της τις εκφάνσεις εξέπεμπε συμβολισμούς εξουσίας, κυριαρχίας και κύρους, στοιχεία που συνέβαλλαν στη διατήρηση της κοινωνικοπολιτικής υπεροχής μιας αρχοντικής οικογένειας.[217] Αντίθετα, λοιπόν, από τις περιπτώσεις αντεκδίκησης προς υπεράσπιση της τιμής στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα, στην περίπτωση των οποίων αποκαθίστατο η συλλογική γνώμη για ένα άτομο και μια οικογένεια, στις περιπτώσεις των αρχοντικών διενέξεων σήμαινε πολλά περισσότερα· κατ' ουσίαν ταυτιζόταν με τη δυνατότητα μιας αρχοντικής οικογένειας να διατηρεί το απαραίτητο κύρος για να συνεχίσει να ηγεμονεύει. Θα λέγαμε, η δυνατότητα βίαιης ανταπόδοσης, εν είδει απόδοσης δικαιοσύνης, αποτελούσε τρόπο διεκδίκησης ή υπεράσπισης του

μεσογειακών κοινωνιών, φαίνεται, πάντως, ότι ο ρόλος της γυναίκας περιλάμβανε πολύ περισσότερες επιτελέσεις και στον δημόσιο χώρο, και δεν περιοριζόταν στην οικιακή εστία. Κατ' αντιστοιχία με τους άντρες, οι γυναίκες έπρεπε να επιτελούν και δημοσίως τον κοινωνικό τους ρόλο και να φαίνονται «σωστές ως γυναίκες». Για παράδειγμα, έπρεπε να επιδεικνύουν την εκπλήρωση των μητρικών και των οικοκυρικών τους καθηκόντων, να εκπροσωπούν την οικογένεια στο πένθος φορώντας μαύρα, να αναλαμβάνουν το πνευματικό έργο της οικογένειας πηγαίνοντας συχνότερα από τους άντρες στην εκκλησία και μετέχοντας με ευλάβεια στα θρησκευτικά τελετουργικά. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανθρωπολογική οπτική της Jill Dubisch, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση,* Διόνα Μούστρη (μτφ.), Αθήνα 2000, σσ. 243-286, όπου και αναλυτική κριτική στο μοντέλο της τιμής και της ντροπής.

[215] Povolo, *L'intrigo dell'onore,* σσ. 360-362.

[216] A. Blok, «Rams and Billy-goats: A Key to the Mediterranean Code of Honour», *Man* 16/3 (1981), 427-440.

[217] Povolo, *L'intrigo dell'onore,* σσ. 360-362.

αρχοντικού ζωτικού χώρου. Οι ίδιοι οι ισχυροί καλούνταν παραδοσιακά να επιλύουν μόνοι τις διαφορές τους, καθώς ούτε κεντρική εξουσία υπήρχε και κατά συνέπεια ούτε εμπεδωμένο κεντρικό νομικό σύστημα. Εφόσον το ένα μέρος υπερίσχυε του άλλου, με τη λογική της ανταπόδοσης σε κάθε προσβολή, επιβεβαιωνόταν και εξυψωνόταν το κοινωνικό κύρος της εκάστοτε ηγεμονικής οικογένειας και η δυνατότητα ισχυρής παρουσίας της στα τοπικά πράγματα.[218] Υπό αυτές τις συνθήκες οι μεγάλες οικογένειες αποτελούσαν πηγή αταξίας, συγχρόνως όμως και φορείς αποκατάστασης της τάξης.[219]

Μάλιστα, η κηλίδωση της οικογενειακής συλλογικής τιμής αντικατοπτριζόταν σε όλα τα μέλη της οικογένειας ή της φατρίας και η διαφύλαξή της έκανε αναγκαία τη συνεισφορά όλων των μελών για την ανταπόδοση σε κάθε προσβολή.[220] Στις μικρές κοινωνίες, όπου όλοι γνωρίζονται με όλους και η συμπεριφορά προς τον άλλο ορίζεται από την καλή ή κακή φήμη, με τον φόβο για κακή φήμη ή κουτσομπολιό να ρυθμίζουν τις συμπεριφορές των ανθρώπων ανάλογα,[221] ακόμα και φαινομενικά μικρής σημασίας περιστατικά μπορούσαν να οδηγήσουν σε σύγκρουση τις ανταγωνιστικές μεγάλες οικογένειες που νέμονταν την τοπική εξουσία.[222] Συνεπώς, η επιβολή του δικαίου του ισχυρού ήταν ταυτόσημη με την επιβεβαίωση του γοήτρου της εκάστοτε οικογένειας.

Ο Παναγιώτης Χιώτης έχει αναφερθεί αναλυτικά στη διασύνδεση της βεντέτας με την αρχοντική τιμή στο υπό βενετική κυριαρχία Ιόνιο, στεκόμενος στη φαινομενική αδυναμία των βενετικών αρχών να ελέγξουν τους ηγεμονικούς άρχοντες και να εμπλακούν στον ανταγωνισμό και στις μεταξύ τους εχθρότητες-βεντέτες προς υπεράσπιση της αρχοντικής τιμής. Οι θυελλώδεις αντεγκλήσεις, οι βιαιοπραγίες, οι καταστροφές, ο βιασμός συζύγων και θυγατέρων και, βέβαια, οι δολοφονίες, εξ αιτίας της πάγιας εχθρότητας που χαρακτήριζε τους άρχοντες, σηματοδοτούσαν έναν

[218] Σχετικούς θεωρητικούς προβληματισμούς συναντούμε στο Povolo, «Faida e vendetta», 53-66.
[219] E. Muir, *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1998, σ. 35˙ C. Baja Guarienti, «Il bandito e la sua gente. Appunti su fuorilegge e comunità in Età moderna», *Storie di invisibili, marginali ed esclusi*, V. Lagioia (επιμ.) – P. Prodi (εισαγ.), Μπολόνια 2012, σ. 170.
[220] Pitt-Rivers, «Honour and social status», σσ. 35-39.
[221] Roberts, *Order and Dispute*, σ. 62.
[222] Ένα επεισόδιο, στο οποίο εμπλέκονταν ακόμα και υπηρέτες ή απλοί οπαδοί των ισχυρών οικογενειών, μπορούσε να γίνει η σπίθα που πυροδοτούσε το ξέσπασμα βίαιων περιστατικών. Κάτι τέτοιο πιστοποιούν οι γνωστές εκδοχές για τις απαρχές της σύγκρουσης των οικογενειών Μακρή και Κομούτου, και δυο δεκαετίες μετά, η σύγκρουση των οικογενειών Μακρή και Ηρακλειώτη. Για την πρώτη περίπτωση βλ. N. Kapodistrias, «Violence and Factional Conflict on the Island of Zante: The Assassination of the Syndic Pietro Macrì (1740)», *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations*, A. Ampoutis (επιμ.), Καίμπριτζ 2018, σσ. 221-235. Και για τις δύο περιπτώσεις βλ. στη συνέχεια του ίδιου μέρους το κεφάλαιο για τις βεντέτες της Ζακύνθου.

αδιάκοπο ανταγωνισμό με πολλά ανθρώπινα θύματα, κατά τον οποίο σκοπός του ενός ήταν η κηλίδωση της τιμής του άλλου.[223]

Μια προσβολή και η συνακόλουθη αντεκδίκηση, ωστόσο, δεν ήταν παρά η επιφάνεια ενός υποστρώματος χρόνιας αντιπαλότητας και εκατέρωθεν διεκδικήσεων, οι οποίες δεν μπορούσαν να πραγματωθούν έξω από την προστασία που παρείχαν οι φατρίες. Με άλλα λόγια, η επίκληση της συλλογικής τιμής, πρακτικά, σήμαινε την ανάγκη προστασίας των κοινών συμφερόντων των μελών της φατρίας.[224] Μια δολοφονία, ένας βιασμός, μια μικρή ή μεγάλη προσβολή λειτουργούσαν περισσότερο ως η αφορμή για το ξέσπασμα της ένοπλης βίας ανάμεσα στις φατρίες, αποκαλύπτοντας, έτσι, τις ομαδοποιήσεις της τοπικής κοινωνίας.

Στην υπό βενετική κυριαρχία Ζάκυνθο, εφόσον η συμμετοχή στην Κοινότητα συνεπαγόταν μερίδιο στη νομή της τοπικής εξουσίας, μοιάζει εύλογο ότι η διαδικασία κλεισίματος του Συμβουλίου δεν εξελίχθηκε απρόσκοπτα. Απεναντίας, όπως θα δούμε ακολούθως, ήταν μια διαδικασία συγκρουσιακή με πολλά βίαια επεισόδια ανάμεσα σε παλαιές και νέες οικογένειες, οι οποίες συνασπίζονταν γύρω από φατρίες συμφερόντων. Η ιδέα της συγγένειας και οι πελατειακές σχέσεις δημιουργούσαν ισχυρές ομάδες όπως οι φατρίες, οι οποίες εκ των πραγμάτων συγκροτούσαν ιδιωτικούς, μη θεσμικούς φορείς εξουσίας που δεν συνέπιπταν με τους κρατικούς. Αυτή η ιδιωτική φύση της κοινωνίας, δημιουργούσε μακρές περιόδους αντιπαλότητας και διενέξεων ανάμεσα στις φατρίες και έδινε χώρο σε αντίστοιχες φαινομενικά εξωθεσμικές πρακτικές διευθέτησης των διενέξεων όπως η βεντέτα.[225] Δεν είναι τυχαίος ο όρος *inimicizia privata* (ιδιωτική εχθρότητα) που συναντάται στα έγγραφα για να περιγράψει τις σχέσεις ανάμεσα στις φατρίες. Όπως έχει προτείνει ο Stuart Carroll, μιλώντας για τον 16ο αιώνα στον ιταλικό χώρο, ο όρος ουσιαστικά παραπέμπει σε μια *inimicizia pubblica* (δημόσια εχθρότητα), καθώς η εχθρότητα δεν είχε να κάνει μόνο με τα προσωπικά συναισθήματα, αλλά αποτελούσε και απόηχο δημόσιων σχέσεων με ισχυρό νομικό αντίκρισμα, ορατών με μια κατάσταση μακράς ανταλλαγής περιστατικών αντεκδίκησης, χωρίς απαραίτητα να υπάρχουν δολοφονίες. Έτσι, δεδομένου ότι η βεντέτα με όλες τις εκφάνσεις της συνιστούσε μια κατάσταση

[223] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σσ. 426-427.
[224] Βλ. τις παρατηρήσεις του Muir με αφορμή τις φατριαστικές συγκρούσεις στο αναγεννησιακό Friuli στο *Mad Blood Stirring,* σσ. 29-38. Πρβλ. και τις απόψεις του O. Raggio για την περιοχή της Λιγουρίας στο «La politica nella parentela. Conflitti locali e comissari in Liguria orientale (secoli XVI-XVII)», *Quaderni Storici* 63/3 (1986), 736.
[225] Chittolini, «Il "privato"», σσ. 560-562.

εχθρότητας *(inimicizia),* αντί του όρου βεντέτα, προτείνει ως ορθότερη τη χρήση του όρου εχθρότητα.[226]

Από τη δεκαετία του 1570, λόγω των δημογραφικών ανακατατάξεων που προκλήθηκαν με το τέλος του δ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου (1570-1573), αλλά και λόγω των αναπροσαρμογών στην αβέβαιη ακόμα σύνθεση του ζακυνθινού Συμβουλίου, μάς είναι γνωστές αντιπαραθέσεις που συχνά πήραν μεγάλες διαστάσεις, ως επεισόδια της πάλης για τη νομή της εξουσίας στο μεταπολεμικό πεδίο.[227] Τα ίδια φαινόμενα συνεχίστηκαν με το κλείσιμο του κοινοτικού Συμβουλίου, καθώς εξάρσεις βίας ανάμεσα σε αρχοντικές οικογένειες σημειώνονταν καθ' όλη τη διάρκεια της βενετικής περιόδου. Εντός του Συμβουλίου, γύρω από έναν μικρό αριθμό ηγεμονικών οικογενειών συγκροτούνταν παρατάξεις *(partiti),* στις οποίες προσχωρούσαν οι πολυάριθμες, λιγότερο ισχυρές οικογένειες, που διατηρούσαν με τις πρώτες δεσμούς συγγένειας και προστασίας. Υπό αυτά τα δεδομένα οι σχηματισμοί αυτοί αποκτούσαν χαρακτηριστικά φατρίας. Διαχρονικά, κύριο μέλημά τους ήταν ο έλεγχος των ψηφοφόρων στο Συμβούλιο και η διεκδίκηση, για τα μέλη τους, των τοπικών αξιωμάτων, που μεταφράζονταν συχνά σε εξουσία και πλούτο. Αναμενόμενα, οι ισχυρότεροι οίκοι διεκδικούσαν τις σημαντικότερες και πιο προσοδοφόρες θέσεις, ενώ οι λιγότερο σημαίνοντες τις δευτερεύουσες.[228] Κάθε φατρία είχε έναν αρχηγό και όταν αυτός εξέλειπε κάποιο άλλο μέλος της φατρίας λάμβανε τη θέση του, ώστε αυτή να μη μείνει ακέφαλη. Ακριβώς η παρουσία ενός ισχυρού ηγέτη μπορούσε να γείρει κατά περιόδους την πλάστιγγα υπέρ του ενός ή του άλλου μέρους. Μολαταύτα, οι συμμαχίες δεν ήταν κατ' ανάγκη στεγανές και δεν έλειπε η κινητικότητα μιας οικογένειας ακόμα και προς στο στρατόπεδο του αντιπάλου.[229]

Ας σημειώσουμε ακόμα ότι, πέραν του ανταγωνισμού για την κυριαρχία στο Συμβούλιο, οι διενέξεις των ισχυρών φατριών συνδέονταν και με την πάλη για τον έλεγχο των υπόλοιπων τοπικών μέσων πλουτισμού και ιδίως της αγροτικής παραγωγής. Άλλωστε, στις μικρές αγροτικές κοινωνίες, όπως αυτή της Ζακύνθου, οι ζωές των ανθρώπων ήταν αλληλένδετες με το περιβάλλον.[230]

---

[226] S. Carroll, «From Feud to Enmity», 440. Για τη χρήση του όρου σε αγγλόφωνες, γαλλόφωνες, και γερμανόφωνες πηγές ως συνωνύμου της αντεκδίκησης βλ. στο ίδιο τεύχος το άρθρο του D. Darovec, «The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace», 400.

[227] Αρβανιτάκης, *Ρεμπελιό,* σ. 135˙ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 342-349.

[228] Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σσ. 350, 364-365.

[229] Για μια απόπειρα ανάλυσης της δομής των φατριών όπως προκύπτει από την ορολογία των κειμένων βλ. το δεύτερο μέρος της διατριβής.

[230] Ε. Π. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980, σ. 100 κ. ε.

Ειδικότερα, στην κοινωνία των Ιόνιων νησιών, όποιος κατάφερνε να μονοπωλήσει το εμπόριο και το λαθρεμπόριο των αγροτικών προϊόντων των νησιών, την εισαγωγή σιταριού, όπως και την αναδιανομή των σχετικών εισπράξεων, να ελέγξει την πρόσβαση σε γη και ιδίως τις απαραίτητες υποδομές για την επεξεργασία και τη συντήρηση γεωργικών προϊόντων και, τέλος, να έχει το μονοπώλιο της πίστωσης με συχνότερες και θεσμοποιημένες της μορφές την καταφυγή στο ενεχυροδανειστήριο[231] ή στην τοκογλυφία,[232] κατάφερνε να κυριαρχεί επί της πλειοψηφίας του τοπικού πληθυσμού. Σε όλο το Ιόνιο, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα όλες αυτές οι πηγές πλουτισμού ελέγχονταν από μικρές οικογενειακές ολιγαρχίες, οι οποίες κυριαρχούσαν μονίμως στα Συμβούλια των πόλεων των νησιών. Οι ίδιες ολιγαρχίες μονοπωλούσαν τη συλλογή των φόρων των αγροτικών προϊόντων, όπως και τη διαχείριση των σιταποθηκών των νησιών, επιδιδόμενες παράλληλα σε αδιάλειπτο λαθρεμπόριο και συναλλαγές με τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου, με τους οποίους είχαν αναπτύξει σταθερές σχέσεις. Επίσης, διαχειρίζονταν την καλλιέργεια του μεγαλύτερου μέρους των καλλιεργήσιμων εδαφών και κατείχαν ελαιοτριβεία και εμπορευματοκιβώτια.[233]

Το φαινόμενο του φατριασμού ήταν μια παγιωμένη, μη θεσμική πρακτική, βαθιά ριζωμένη στο Ιόνιο, τόσο συνήθης στην πολιτική ζωή του τόπου, που περιγραφόταν ως σύμφωνο οικογενειών *(patto di famiglia)* ή αδελφότητα *(fratellanza)* και συγκροτούσε ένα ανταγωνιστικό προς τον προνοητή ντόπιο πόλο εξουσίας. Οι Βενετοί αξιωματούχοι την περιέγραφαν καταχρηστικά ως μια συνθήκη ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες οικογένειες, οι οποίες συμφωνούσαν να συμπαραταχθούν για τον έλεγχο των ψήφων του κοινοτικού συμβουλίου, έτσι ώστε να μονοπωλήσουν τα αξιώματα. Στην πραγματικότητα για τους αρχηγούς των φατριών απλωνόταν ένα ευρύτερο πεδίο δραστηριοτήτων με σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των παρατάξεών τους. Ήταν φορείς τόσο μεγάλης επιρροής που ήταν σε θέση να ελέγχουν τα έσοδα από το λαθρεμπόριο, ενώ χάρη στις σχέσεις που διατηρούσαν με τα μέλη της βενετικής διοίκησης μπορούσαν πολύ εύκολα να επηρεάζουν τη δικαιοσύνη πάντα υπέρ των συμφερόντων των μελών της φατρίας και των εν γένει οπαδών τους, αποκτώντας έτσι μεγάλο κύρος και οικονομικά κέρδη.[234]

---

[231] Για τον θεσμό του ενεχυροδανειστηρίου βλ. σχετική υποσημείωση στο κεφάλαιο για τα προστύχια, στο τρίτο μέρος της εργασίας.
[232] Λεπτομέρειες για το ζήτημα της τοκογλυφίας και των προστυχίων βλ.στο τρίτο μέρος της εργασίας.
[233] Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana», σσ. 344-345.
[234] Στο ίδιο, σσ. 345-346.

Στις περιπτώσεις έξαρσης βίας ανάμεσα σε φατρίες, ήταν άλλωστε κοινός τόπος η συσπείρωση των οργανωμένων ενόπλων οπαδών γύρω από τις κεφαλές των φατριών, οι οποίες ηγούνταν των βίαιων συρράξεων, όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο. Τέτοιου είδους κινητοποιήσεις ήταν ενδεικτικές μιας κοινωνικής οργάνωσης ερειδόμενης σε σχέσεις προστασίας όχι μόνο ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες αλλά και μεταξύ των ίδιων οικογενειών με τον υπόλοιπο αστικό πληθυσμό και τους αγρότες. Αυτές οι σχέσεις πελατείας παρήγαν με τη σειρά τους υποχρεώσεις πίστης και υπακοής των κατώτερων πελατών προστατευόμενων προς τους άρχοντες - πάτρωνες.[235]

Στις αδελφότητες ή φατρίες έχουν αποδοθεί από τον Folin τρία κοινά χαρακτηριστικά. Πρώτο χαρακτηριστικό ήταν η εδαφική ισχύς, για τη διεκδίκηση της οποίας ξεσπούσαν πραγματικοί πόλεμοι ανάμεσα στους στρατούς των φατριών απαρτιζόμενους από εκατοντάδες άτομα, με σκοπό τον έλεγχο ολόκληρων περιοχών. Δεύτερο χαρακτηριστικό θεωρείται η ύπαρξη τελετουργικού συνωμοτικού τύπου, για το οποίο οι γνώσεις μας, γενικά, είναι μηδαμινές. Οι συμφωνίες ανάμεσα στις οικογένειες για τη συγκρότηση φατριών ακολουθούσαν επίσημο τελετουργικό συναπτόμενες μέσα σε εκκλησίες, νύχτα και υπό το φως των καντηλιών, μπροστά από έναν ιερωμένο, ο οποίος ευλογούσε την ανταλλαγή όρκων. Τρίτο χαρακτηριστικό ήταν η δυνατότητα των αρχηγών να συλλέγουν για λογαριαμσό της Κυριάρχου ετήσιους κρατικούς φόρους σταφίδας, λαδιού, σιτηρών[236] κ.α. από τους οπαδούς της φατρίας και από τους κατοίκους στις περιοχές υπό τον έλεγχό τους,[237] με τα χωριά, εκτός από οικιστικά σύνολα, να αποτελούν και φορολογικές ενότητες.[238]

Η κυριαρχία των αρχοντικών οικογενειών εκδηλωνόταν σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής και ιδίως στον στρατιωτικό, τον σημαντικότερο ίσως για τη Βενετία. Για παράδειγμα, το 1641, ο Αναστάσιος Μεταξάς ήταν σε θέση να εξοπλίσει με δικά

---

[235] Για μια ανάλυση της «κοινωνίας αφοσίωσης» στη Ζάκυνθο βλ. το δεύτερο μέρος της εργασίας. Για ανάλογες πρακτικές στην Κέρκυρα Ν. Καραπιδάκης, «Ο πολιτικός πολιτισμός στα Επτάνησα τη Βενετοκρατία», *Δελτίον της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας,* 25 (2003), 39.

[236] Για τον φόρο της δεκάτης επί των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων βλ. Α. Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας,* τ. Α΄, εκδ. Εστία, Αθήνα 1914, σσ. 164-177. Για την δεκάτη στην Κέρκυρα χρήσιμες είναι οι πληροφορίες που παρέχει η Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου στο άρθρο «Η φορολογία της δεκάτης στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: ένα σημαντικό προνόμιο και η κατάργησή του», *Τα Ιστορικά* 32 (2000), 59-72.

[237] Folin, «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana», σ. 346. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι τουλάχιστον στις αρχές της δεκαετίας του 1770, στα τρία χωριά των Βολιμών της Ζακύνθου, ο κάτοχος της δεκάτης των σιτηρών ήταν ο ισχυρός άρχοντας Δημήτριος Γαήτας, ο οποίος ήταν και ο πάτρωνας της περιοχής. Με πρόσχημα την είσπραξη του φόρου πραγματοποιούσε εναντίον των χωρικών πολλές βιαιότητες και εκβιασμούς. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φάκ. 532, φ. 6v.

[238] Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Από τις αδελφότητες καλλιεργητών στο Χωρίον», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 420-421.

του έξοδα 2.000 άνδρες από την Κεφαλονιά, βοηθώντας τον βενετικό στόλο που βρισκόταν σε κίνδυνο στη Λευκάδα. Επίσης, το 1715, το οχυρό της Λευκάδας υπεράσπισαν 300 άνδρες εξοπλισμένοι εξολοκλήρου με έξοδα του Κεφαλονίτη ταγματάρχη Κωνσταντίνου Τυπάλδου. Αυτοί οι προσωπικοί στρατοί δεν μάχονταν μόνο στο πλευρό της Βενετίας, αλλά συχνότερα χρησιμοποιούνταν σε συγκρούσεις ανάμεσα στις φατρίες των νησιών ως όργανο τοπικής υπεροχής.[239]

Προτού παρουσιάσουμε ένα ιστορικό περίγραμμα των γνωστών περιστατικών αντεκδίκησης ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες της Ζακύνθου, χρήσιμο είναι να ξεκαθαρίσουμε τι εννοούμε με τον όρο οικογένεια, σχετικά με τους άρχοντες της Ζακύνθου, λόγω της πολυμορφίας που παρουσιάζει ο οικογενειακός θεσμός.[240] Παρότι τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν για τη διατύπωση στέρεων συμπερασμάτων, εικάζουμε ότι ο οικογενειακός τύπος, στον οποίο πρέπει να κατατάξουμε τις αρχοντικές οικογένειες του νησιού της Ζακύνθου, είναι αυτός της *fraterna*, δεδομένου ότι ο όρος, κατά περιπτώσεις, συναντάται στις μαρτυρίες για την αναφορά στις μεγάλες αρχοντικές οικογένειες της Ζακύνθου. Σε αυτά τα σημεία, συνήθως κατονομάζεται ο πατέρας και τα εν ζωή αρσενικά τέκνα.[241] Εξάλλου, σύμφωνα με τον αρχοντικής καταγωγής και γνώστη της αρχοντικής μνήμης του νησιού Διονύσιο Ρώμα, η αγαμία των αρσενικών υιών πλην ενός, με στόχο αποφυγή

---

[239] Στο ίδιο, σ. 345.

[240] Ο θεσμός της οικογένειας έχει εδώ και δεκαετίες συγκεντρώσει το διεπιστημονικό ενδιαφέρον κοινωνιολόγων, ανθρωπολόγων, ιστορικών και δημογράφων, καθώς η πολυμορφία και η διαφορετική ιστορική εξέλιξη του θεσμού κατά περιοχές έφερε στο προσκήνιο ένα πρόσφορο πεδίο μελέτης. Βλ. ενδεικτικά J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe,* Καίμπριτζ 1983˙ J. Casey, *History of the Family,* Νέα Υόρκη 1989˙ P. Laslett – R. Wall (επιμ.), *Household and Family in Past Time,* Καίμπριτζ 1972˙ Ειρήνη Τουντασάκη, *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας,* Αθήνα 2011, σσ. 207-208. Για μια συνοπτική ιστορική προσέγγιση των μελετών και των ερωτημάτων που απασχολούν τους θεωρητικούς της οικογένειας βλ. Tamara K. Hareven, «The History of the Family and the Complexity of the Social Change», *The American Historical Review* 96/1 (1991), 95-124. Για την οικογένεια κατά τη βενετική περίοδο βλ. την ανάλυση του Ε. Ορλάντο, «Η εικόνα της οικογένειας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου, Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμ.), Βενετία-Αθήνα 2010, σσ. 805-834. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Κουτμάνη στο *Έλληνες στη Βενετία,* σσ. 213-214.

[241] […] *Detta lega è principalmente composta da Nicolò, Giacomo, e Demetrio fratelli Comuto, da Demetrio Gaeta e suoi fratelli quondam Ercole, dal dottor Nicolò Martinengo, dalla numerosa* ***fraterna*** *Logotetti quondam Conte Teodoro, da quella delli fratelli Balsamo figli del Signor Conte Ruberto, quali non degenerano punto dalla pessima indole di detto loro Padre e dalla* ***fraterna*** *egualmente numerosa delli fratelli Gaeta quondam Andrea fù di Nicolò, e parimenti da Costantin Sicuro, dottor detto Cacunà, da Nicolò Cochini quondam Alvise e dai fratelli Crissoplevri quondam Zorzi* […] A. S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 4, φφ. 1r ˙ [...] *per lo che condotto da dolore feci qualche apparente dimostrazione senza alcuna conseguenza contro la casa Comuto, in cui ritrovava ricovrato esso omicida, portato essendosi immediatamente col successo nella casa stessa. Bastorono solo le vocali giustificazioni fattemi da detta* ***fraterna*** [...] στο ίδιο, φ. 451r˙ [...] *Che la nominata* ***fraterna*** *Logotetti unitamente alli Conti fratelli Messallà bene acquisto dal pubblico del dacio delle saline in quest' isola* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1107, φάκ. 623, πρώτη κατηγορία σε αναρίθμητα φύλλα με καταγγελίες.

κατάτμησης της κτηματικής περιουσίας, ήταν πάγια εθιμική πρακτική των Ζακυνθινών αρχόντων.[242] Όπως και στον ευρωπαϊκό χώρο, επιβεβαιώνεται ότι ο γάμος των τέκνων καθοριζόταν από τα οικογενειακά συμφέροντα, τα οποία κατά βάση ήταν ζητήματα διατήρησης ή αύξησης της περιουσίας.[243] Μπορούμε λοιπόν, να υποστηρίξουμε ότι μια φατρία απαρτιζόταν από δύο και περισσότερες *fraterne.*

Αυτός ο οικογενειακός τύπος μάς είναι γνωστός από την ίδια τη βενετική μητρόπολη. Από τον 16ου αιώνα, οπότε οι Βενετοί ευγενείς είχαν αρχίσει να αποκτούν μεγάλες κτηματικές περιουσίες στην *Terraferma,* παρουσιάστηκε δραστική μείωση των γαμήλιων τελετών στους κόλπους των οικογενειών αυτών, με μόνο ένα εκ των αρσενικών τέκνων να διατηρεί το δικαίωμα γάμου. Αυτός κληρονομούσε και την πατρική κληρονομιά στην ολότητά της. Κατά τον τρόπο αυτό, δεν επερχόταν διάσπαση της περιουσίας και το κύρος του οίκου διαιωνιζόταν και στις επόμενες γενιές. Ως προς αυτό δεν υπήρχε κάποιος νόμος, αλλά προφανώς επρόκειτο για πρακτική σιωπηρά αποδεκτή, που υποχρέωνε τους άγαμους γιούς να αποποιηθούν το μερίδιό τους στην πατρική κληρονομιά υπέρ του νυμφευμένου τους αδερφού και των αρρένων απογόνων του. Εξάλλου, η ενότητα της πατρικής κληρονομιάς ευνοούνταν από το γεγονός ότι σε πολλούς οίκους οι γιοι, μετά τον θάνατο του πατέρα, ούτως ή άλλως δεν συνήθιζαν να διαμοιράζουν την περιουσία που τους μεταβιβαζόταν, αντίθετα ζούσαν μαζί στην πατρική οικία *(compagna fraterna).* Αυτή η συμβίωση μπορούσε να περιλαμβάνει και άλλους αρσενικούς ομοαίματους συγγενείς. Σε τυπικό επίπεδο πάντως, στις διαθήκες των γονιών δηλαδή, η περιουσία συνέχιζε να κατανέμεται ισόποσα στους γιούς (μερίδιο δεν δικαιούνταν οι μοναχοί), με την *primogenitura* να μη συναντάται.[244]

Με τους αιώνες ο θεσμός της *fraterna* είχε πάρει το χαρακτήρα ενός οικογενειακού εμπορικού συνεταιρισμού *(family partnership)* και έτσι διατηρήθηκε ως την πτώση του βενετικού καθεστώτος. Σύμφωνα με διαθήκες Βενετών ευγενών, η *fraterna* χαρακτηριζόταν από τον εκπεφρασμένο πόθο, από μέρους των πατέρων και των μητέρων των πλούσιων οικογενειών, στις οποίες ήταν παράδοση να παντρεύεται μόνο ένας γιος, οι γιοι να εξακολουθήσουν να ζουν μαζί ως κοινότητα για να διατηρούν και να επαυξάνουν το κύρος της οικογένειας. Αυτό βεβαίως είχε ως

[242] Δ. Ρώμας, *Περίπλους 1570-1870. Φανταστικό χρονικό σε τρεις τριλογίες. Ο Κόντες,* τ. Α., Αθήνα 1975, σσ. 293-294.
[243] Anderson, *Europe in the Eighteenth Century,* σσ. 26-27˙ Τουντασάκη, *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις,* σσ. 228.
[244] Hunecke, *Il patriziato veneto,* σσ. 297-298.

αποτέλεσμα τη διαμονή τους κάτω από την ίδια στέγη και τη συνδιαχείριση των οικογενειακών αγαθών. Συνήθως, ρόλο αρχηγού της οικογένειας ή διευθύνοντος και διαχειριστή του νοικοκυριού και της εν γένει περιουσίας λάμβανε ο γιος που όφειλε να νυμφευτεί και να φέρει στον κόσμο τους απογόνους της *fraterna*. Για τη διατήρηση της περιουσίας, όλοι οι γιοι λάμβαναν έναν προϋπολογισμένο μηνιαίο μισθό και οι περιορισμοί στους οποίους υπόκεινταν (φειδωλή στάση ζωής, ο έλεγχος της προσωπικής ελευθερίας, υπαγωγή σε έναν αδελφό αρχηγό) είχαν αποκλειστικό σκοπό τη διαιώνιση του αριστοκρατικού οικογενειακού στάτους. Ας αναφερθεί ακόμα, ότι σε πολλές διαθήκες αναφέρεται ρητά ο φόβος για το ενδεχόμενο κάποιος αδερφός να εγκαταλείψει τη *fraterna* και η περιουσία να κατατμηθεί. Ακόμα και μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, ο θεσμός της *fraterna* ήταν σε ισχύ στη Βενετία, κυρίως ανάμεσα στις πλούσιες αριστοκρατικές οικογένειες με βασικό κίνητρο τη διαιώνιση της οικογενειακής περιουσίας.[245]

Στις τάξεις των Ζακυνθινών αρχόντων, η μεταβίβαση της περιουσίας εξασφαλιζόταν με τον θεσμό της πρωτοτοκίας, *(primogenitura)*, οπότε η πατρική κληρονομιά, που θεωρούνταν αναπαλλοτρίωτη *(fedecomesso)*, μεταβιβαζόταν εξ ολοκλήρου στον πρωτότοκο γιο και τα υπόλοιπα τέκνα αποκλείονταν.[246] Ένα δείγμα από περισσότερες διαθήκες θα μπορούσε να μάς δώσει περισσότερες απαντήσεις για την παρουσία της *primogenitura*, στην περίπτωση της οικογένειας Μακρή, ωστόσο, μπορούμε να πούμε πως ήταν σε ισχύ, καθώς κάτι τέτοιο επιβεβαιώνει η διαθήκη του ίδιου του Ιωάννη Μακρή.[247]

---

[245] Στο ίδιο, σσ. 307-312.

[246] Για τον θεσμό της πρωτοτοκίας ως σύστημα μεταβίβασης της πατρικής περιουσίας, με σκοπό τη διατήρησή της βλ. Κουτμάνης, *Έλληνες στη Βενετία,* σσ. 219-220. Αντίστοιχο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης «με επίκεντρο τον οίκο» προκύπτουν από ανθρωπολογικές έρευνες στη νότια Γαλλία. Όπως επισημαίνεται η διάκριση ανάμεσα σε πρωτότοκους και υστερότοκους είναι απαράβατη, καθώς ένας πρωτότοκος γόνος έχει το ρόλο του κληρονόμου και του διαδόχου. Κληρονομεί, δηλαδή, κατά κανόνα ακέραιη την πατρική οικία και την πατρική περιουσία εν γένει, όντας ο μοναδικός διάδοχος, με την υποχρέωση της διαιώνισης τόσο της περιουσίας αυτής, όσο και της πατρογονικής γενιάς. Εδώ, οι υστερότοκοι οφείλουν να εγκαταλείπουν τον πατρικό οίκο, λαμβάνοντας όταν νυμφευτούν ένα μικρό μερίδιο της πατρικής περιουσίας ως προίκα, παραιτούμενοι από τις κληρονομικές τους αξιώσεις. Βλ. σχετικά Τουντασάκη, *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις,* σσ. 235-236.

[247] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, αναρίθμητο συνημμένο.

4.4β Οι βεντέτες της Ζακύνθου

Οι ιστορικές μαρτυρίες για τις οικογενειακές συρράξεις, καθεμιά από τις οποίες παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, είναι περιορισμένες και συνακολούθως, η δημιουργία ενός ενιαίου μοντέλου για τον χαρακτήρα τους καθίσταται αμφισβητήσιμη. Παραταύτα, τα επιμέρους στοιχεία της επιτρέπουν να τοποθετήσουμε σε αυτό το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο την πρώτη μεγάλη, γνωστή οικογενειακή έριδα του νησιού κατά τη βενετική περίοδο. Πρόκειται για την σύγκρουση των φατριών Σιγούρου[248] και Βολτέρα[249] απέναντι στη φατρία Μονδίνου[250] και Αγιαποστολίτη[251] το 1582-1583, η οποία διαιωνίστηκε στην τοπική συλλογική μνήμη, λόγω της μυθοποιημένης εμπλοκής του Διονυσίου Σιγούρου, μετέπειτα Αγίου και πολιούχου της Ζακύνθου. Γενικές πληροφορίες για τα γεγονότα αντλούνται από τις δημοσιευμένες εκθέσεις του προνοητή Venier προς το Συμβούλιο των Δέκα.[252] Ο προνοητής αναφέρει ότι υπήρχε μεγάλη εχθρότητα ανάμεσα στις δύο οικογένειες και τους οπαδούς τους, προ του 1582 είχε, ωστόσο, επιτευχθεί ειρήνευση. Η κατάσταση άρχισε να εκτραχύνεται και πάλι την περίοδο του καρναβαλιού εκείνης της χρονιάς, για να ξεφύγει πια εκτός ελέγχου τον Νοέμβριο, με τη δολοφονία ενός Μονδίνου. Ο Venier ενημέρωνε το αρμόδιο βενετικό όργανο ότι, παρά τις προληπτικές συλλήψεις στις οποίες προέβη για τη διατήρηση της ευταξίας, δεν διαπιστώνονταν αποτελέσματα. Άλλωστε, η διαθέσιμη βενετική φρουρά δεν μπορούσε να εγγυηθεί την καταστολή των ταραχών, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που οι οπαδοί των δύο παρατάξεων ενσωμάτωναν όλο το κοινωνικό φάσμα και το διαιρούσαν στα δύο, συνεπώς οι αντεγκλήσεις και συμπλοκές ήταν αδύνατο να εμποδιστούν, παρά τις προσπάθειες καταστολής.[253]

Τουλάχιστον έως τα μέσα του 1583 καταγράφεται ένα πολεμικό κλίμα ανάμεσα στους συγγενείς και τους οπαδούς των αντιμαχόμενων μερών με πολλές ενέδρες και απόπειρες αντεκδίκησης. Το σοβαρότερο επεισόδιο εκτυλίχθηκε την πρώτη Ιουνίου του 1583 και ήταν η απόπειρα δολοφονίας του Μάρκου Σιγούρου από τον Μανώλη Αγιαποστολίτη με πολλαπλές μαχαιριές, με τον πρώτο, ωστόσο, να

[248] Για την οικογένεια Σιγούρου βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 585-589. Βλ. επίσης αναλυτικότερα και στο δεύτερο μέρος της εργασίας.
[249] Για την οικογένεια Βολτέρα βλ. στο ίδιο, σσ. 99-100.
[250] Για την οικογένεια Μονδίνου βλ. στο ίδιο σσ. 431-432.
[251] Για την οικογένεια Αγιαποστολίτη στο ίδιο, σσ. 22-24.
[252] Ντ. Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος. Ο πολιούχος Ζακύνθου,* β΄ έκδοση, Ζάκυνθος 1996, σσ. 92-103.
[253] Στο ίδιο, σσ. 92-94, 97-100.

καταφέρνει να ξεφύγει τραυματισμένος. Ο προνοητής διέταξε τη σύλληψη του Αγιαποστολίτη, ο οποίος όμως φυγαδεύτηκε άμεσα από τους συντρόφους του. Οι τελευταίοι είχαν εισβάλει προηγουμένως στο κάστρο της πόλης και έδρα της διοίκησης και προέβησαν στην υφαρπαγή πολλών όπλων από την οικία του επικεφαλής των *cernide* Federico Durante. Ο Venier δεν καθυστέρησε να ξεκινήσει ανακριτική διαδικασία για τα πρόσφατα συμβάντα, ενώ το Συμβούλιο των Δέκα είχε ήδη διατάξει την σύλληψη και αποστολή των ταραξιών στη Βενετία, σε περίπτωση που δεν επιτυγχανόταν συμβιβασμός ανάμεσα στα αντιμαχόμενα μέρη.[254] Όλα αυτά έγιναν γνωστά στη φατρία Μονδίνου, μέλη της οποίας, παρουσιάστηκαν εντέλει στον προνοητή, δηλώνοντας διατεθειμένα για νέα συμφιλίωση με τους Σιγούρους. Η ειρήνευση, ωστόσο, δεν επιτεύχθηκε, λόγω της απροθυμίας του προσβεβλημένου Μάρκου Σιγούρου, με την τελική έκβαση της διαμάχης να παραμένει άγνωστη.[255]

Το 1609, ενόσω δηλαδή η Κοινότητα είχε αρχίσει να λειτουργεί με κλειστά χαρακτηριστικά, είχε αποβάλει από τις τάξεις της τους χειρώνακτες και έμοιαζε πια συμπαγέστερη, ξέσπασε μια νέα μεγάλη διαμάχη ανάμεσα στις επιφανείς οικογένειες του τόπου. Αφορμή ήταν η πλειοδοσία στην ενοικίαση του σταφιδικού φόρου της *nuova imposta* από τον Νικόλαο Βάλσαμο,[256] γεγονός που εξόργισε τις ανταγωνιστικές και άμεσα θιγόμενες οικογένειες της αντίπαλης φατρίας που τον εποφθαλμιούσαν. Αντιμέτωποι, λοιπόν, βρέθηκαν από τη μια η ομάδα των Βάλσαμου, Σουμάκη[257] και Χαριάτη,[258] υπό την ηγεσία του Νικόλαου Βάλσαμου, και από την άλλη η ομάδα των Βολτέρα, Μακρή,[259] Σιγούρου, Μονδίνου (εδώ τους βρίσκουμε σε συνασπισμό παρά την παλαιότερη έριδα) και Νερούλη,[260] υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Σιγούρου. Τα ανταγωνιστικά συμφέροντα αναδεικνύονται ανάγλυφα από το γεγονός ότι η οικογένεια Βολτέρα είχε ενοικιάσει τον συγκεκριμένο φόρο για πρώτη φορά το 1583, σε συνεργασία,μάλιστα, με την οικογένεια Σιγούρου.[261]

---

[254] Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος,* σσ. 94-96, 100-101.
[255] Στο ίδιο, σσ. 96-97, 101-103.
[256] Για την οικογένεια Βάλσαμου βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 73-74.
[257] Για την οικογένεια Σουμάκη βλ. στο ίδιο, σσ. 603-604.
[258] Για την οικογένεια Χαριάτη βλ. στο ίδιο, σ. 699.
[259] Για την οικογένεια Μακρή βλ. στο ίδιο, σσ. 383-385. Βλ. επίσης αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της διατριβής.
[260] Για την οικογένεια Νερούλη βλ. στο ίδιο, σ. 473.
[261] Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις,* σ. 135˙ Τζιβάρα, *Ζάκυνθος,* σσ. 93, 97-100 όπου και περισσότερες λεπτομέρειες.

Αμφότεροι οι συνασπισμοί υπολόγιζαν στην υποστήριξη και άλλων οικογενειών που μετείχαν στο Συμβούλιο, αλλά και στην υποστήριξη πολυάριθμων ετοιμοπόλεμων οπαδών. Η υποβόσκουσα ένταση ξέσπασε με ένα περιστατικό που δεν άργησε να θορυβήσει τους οπαδούς των δυο φατριών: ο Ιωάννης Βάλσαμος, γιος του Νικολάου, επιτέθηκε στον Δημήτριο Ρουκάνη, με τον προσβεβλημένο αδελφό του τελευταίου, Ιερώνυμο, να επιτίθεται εναντίον ενός άλλου γιου του Βάλσαμου, γεγονότα που οδήγησαν σε εκτεταμένα επεισόδια. Οι Βάλσαμοι ήταν εκείνοι που επεδίωξαν την εμπλοκή των αρχών και το 1610, μετά από δίκη, κατάφεραν να δικαιωθούν με την επιβολή ποινής εξορίας σε σαρανταπέντε μέλη της αντίπαλης φατρίας, αριθμός οπωσδήποτε εντυπωσιακός. Η αντίδραση της φατρίας Βάλσαμου με την επιδίωξη μιας πιο «θεσμικής» επίλυσης της έριδας μοιάζει λογική, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι η διαιώνιση του πολεμικού κλίματος έθετε σε αμφιβολία το νεοαποκτηθέν προνόμιο της ενοικίασης του φόρου. Συγχρόνως, η φατρία Βολτέρα-Σιγούρου διεπόταν από συγκρουσιακή λογική, καθώς μόνο έτσι μπορούσε να αποδυναμώσει τους ευρισκόμενους σε πλεονεκτική θέση αντιπάλους της.[262]

Η αποδυνάμωση του συνασπισμού Βολτέρα-Σιγούρου επέφερε και τη συμφιλίωση των δύο πλευρών, με τη μεσολάβηση του Εμμανουήλ Βολτέρα και την σύναψη συνθήκης, η οποία υπεγράφη από την πλειοψηφία των εμπλεκομένων. Αυτό βέβαια δεν συνεπαγόταν και την επιστροφή της κοινωνικής ειρήνης, με τις εχθρότητες να συνεχίζουν να εκδηλώνονται, διότι υπήρχαν και αμετάπειστοι, οι οποίοι εξακολουθούσαν να αρνούνται την πιθανότητα συμβιβασμού.[263] Όπως σημείωνε ο γενικός προνοητής Zaccaria Gabriel τον Δεκέμβριο του 1614, στη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά οι αντιπαλότητες και τα βίαια περιστατικά συνεχίζονταν ακόμα και αν οι πρωταγωνιστές υπόσχονταν ειρήνευση ενώπιον των βενετικών αρχών.[264]

Το 1640 ήταν η απαρχή ακόμα μιας ταραγμένης περιόδου για τη μικρή κοινωνία του νησιού με τις επιφανείς οικογένειες να συγκρούονται εκ νέου. Η οικογένεια Σιγούρου βρισκόταν και πάλι, όπως στις αρχές της δεκαετίας, σε έριδα με την οικογένεια Βάλσαμου. Τον Ιούλιο του 1643 η έριδα των δύο φατριών εξελίχθηκε σε ανοιχτή σύρραξη στη *strada larga* της πόλης με τη συμμετοχή και άλλων

[262] Τζιβάρα, *Ζάκυνθος,* σσ. 93, 97-100 όπου και περισσότερες λεπτομέρειες.
[263] Στο ίδιο.
[264] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 427.

οικογενειών, όπως ήταν οι Αγιαποστολίτη, οι Βερναρδάκη,[265] οι Λευκόκοιλοι[266] και οι Καλλονά.[267] Το επεισόδιο ήταν τόσο σοβαρό που υπήρξε ένας νεκρός, ο ποπολάρος Θοδωρής Θωμόπουλος, και πολλοί τραυματίες. Ο προνοητής Molin ξεκίνησε άμεσα την ανακριτική διαδικασία για τα συμβάντα, σύντομα όμως αυτή διεκόπη, εξαιτίας της μεσολάβησης των τοπικών παραγόντων και των ενδιάμεσων των δυο φατριών. Οι συγκεκριμένοι τόνισαν ότι δεν συνέτρεχε λόγος να δοθεί συνέχεια, αφού οι αντιμαχόμενες πλευρές είχαν ήδη έρθει σε μεταξύ τους συμβιβασμό. Το ζήτημα, δε, του νεκρού συγκαλύφθηκε.[268]

Τρεις δεκαετίες περίπου αργότερα εκτυλίχθηκε η σύγκρουση των οικογενειών Σιγούρου, Βολτέρα, Κοντονή, Βάλσαμου, Μακρή, Βλαστού και Κατσαΐτη από το ένα μέρος και των οικογενειών Καπνίση, Γαήτα, Κουρούμαλου, Ραουζέου, Ανδρίτση και Κουτούβαλη από το άλλο, που έληξε με την επίσημη συνθηκολόγηση των δύο μερών τον Ιούνιο του 1669.[269]

Μετά το αριθμητικό κλείσιμο της Κοινότητας το 1684, οπότε η «αστικότητα» έλαβε ακριβή νοηματοδότηση, τέτοιου τύπου έριδες συνέχισαν να ταλανίζουν το διακριτό πια σώμα των πολιτών, όπως και όλη την τοπική κοινωνία, καθώς ο αγώνας για την επιβολή στο Συμβούλιο και τον έλεγχο των τοπικών πόρων εξουσίας και πλουτισμού ήταν ακατάπαυστος. Έτσι, κατά τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα, ως πρωταγωνιστές αιματηρών επεισοδίων αναδύονται οι ηγεμονικές οικογένειες Κομούτου και Μακρή.[270] Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η τοπική ισχύς των οικογενειών ήταν τέτοια, ώστε να παρομοιάζεται με την ισχύ των Μεδίκων στη Φλωρεντία.[271] Οι Κομούτοι σχημάτιζαν φατρία με τις εξίσου μεγάλες οικογένειες Λογοθέτη,[272] Γαήτα[273] και Ηρακλειώτη,[274] ενώ το αντίπαλο δέος αποτελούσαν η οικογένεια Μακρή και Καπνίση.[275] Γύρω από αυτές τις δυο ομάδες συσπειρώνονταν οι περισσότερες οικογένειες-μέλη της ζακυνθινής Κοινότητας.

---

[265] Για την οικογένεια Βερναδάκη βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σ. 88.
[266] Για την οικογένεια Λευκόκοιλου ή Λευκόχειλου βλ. στο ίδιο, σ. 351.
[267] Για την οικογένεια Καλλονά βλ. στο ίδιο, σ. 258.
[268] Δ. Αρβανιτάκης, «Ο Γεώργιος Σέρρας στη Ζάκυνθο (1640-1657)», *Άνθη Χαρίτων,* Ν. Παναγιωτάκης, Σ. Κακλαμάνης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 37-38.
[269] A.S.Ve., *Avogaria di Comun penal,* b. 4225, φ. 36.
[270] Για την οικογένεια Κομούτου βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 307-310.
[271] B.C.P. C.M. 216, *Giacomo Nani, Osservazioni sopra alcuni Generali e Rappresentati del Levante,* Osservazioni sul Generalato Sagredo 1752-55, 9. Massime che altri Generalati seguirono, e che furono trovate utili, e opportune.
[272] Για την οικογένεια Λογοθέτη βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 359-365.
[273] Για την οικογένεια Γαήτα βλ. στο ίδιο, σσ. 112-114.
[274] Για την οικογένεια Ηρακλειώτη βλ. στο ίδιο, σ. 228.
[275] Για την οικογένεια Καπνίση βλ. στο ίδιο, σσ. 267-269.

Η έριδα των δύο αυτών φατριών κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 1740 με τη δολοφονία του εξέχοντος συνδίκου Πέτρου Μακρή από τον χαμηλότερης στάθμης άρχοντα Μάρκο Λάζαρη, συνδεόμενο με τη φατρία Κομούτου.[276] Η δολοφονία προκάλεσε μεγάλες αναταραχές στο νησί και δίχασε τη μικρή τοπική κοινωνία, πυροδοτώντας άμεσα αντίποινα από τους συγγενείς του θύματος και βεβαίως τους δορυφόρους τους. Η πόλη χωρίστηκε στα δυο και υπήρξε τεράστιος αναβρασμός ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, τη στιγμή που ο προνοητής Pietro Donado δεν διέθετε τις απαιτούμενες στρατιωτικές δυνάμεις για να ελέγξει την κατάσταση.[277]

Πράγματι, όπως προκύπτει και από άλλες πηγές, ο αδελφός του δολοφονημένου συνδίκου, Ιωάννης, μαζί με πολλά άλλα μέλη της φατρίας, που συγκεντρώθηκαν άμεσα στο πλευρό του, άρχισε να καταδιώκει μανιωδώς τον δολοφόνο Μάρκο Λάζαρη. Ανάμεσα στα πιθανά σημεία στα οποία μπορούσε να έχει βρει καταφύγιο ο δολοφόνος περιλαμβάνονταν οι οικίες των ηγετών της αντίπαλης φατρίας. Έτσι, μέσα σε ανταλλαγή πυρών, ο Ιωάννης Μακρής πολιόρκησε το σπίτι της οικογένειας Κομούτου, ενώ προσπάθησε να βάλει φωτιά στο σπίτι της επίσης αντίπαλης ισχυρής οικογένειας Γαήτα. Η αναταραχή ήταν μάλιστα τέτοια που ο προνοητής έδωσε εντολή να κλείσουν οι θύρες του φρουρίου για την αποφυγή περαιτέρω συγκρούσεων. Τις μέρες μετά τη δολοφονία, στόχος αντιποίνων έγινε και το επίσης σημαίνον στέλεχος της αντίπαλης φατρίας Ευστάθιος Λογοθέτης, ο οποίος δέχτηκε ένοπλη επίθεση από τον Ιωάννη Μακρή και τραυματίστηκε. Το τεταμένο κλίμα φαίνεται να διήρκεσε τουλάχιστον δυόμιση χρόνια, με αντιθέσεις να ξεσπούν και μεταξύ αγροτών, προσκείμενων στις δύο παρατάξεις. Άλλωστε, οι χωρικοί συγκροτούσαν με τη σειρά τους συνασπισμούς στα πρότυπα των αρχοντικών οικογενειών.[278]

Στις 11 Απριλίου του 1743, ενώπιον του γενικού προνοητή Loredan, συμφωνήθηκε συνθήκη ειρήνευσης ανάμεσα τους ηγέτες των εμπλεκόμενων στις ταραχές οικογενειών: από τη μια πλευρά καταγράφονται τα ονόματα των Ευσταθίου Λογοθέτη, Νικολάου και Ιακώβου Κομούτου και Νικολάου Κοκκίνη και από την άλλη πλευρά τα ονόματα των Ιωάννη Μακρή, Βεντουρίν, Καίσαρα και Εμμανουήλ Καπνίση. Αυτοί συμφώνησαν να παύσουν τις εκατέρωθεν επιθέσεις και να επικυρώσουν μια αμοιβαία συμφωνία ειρήνης, δίδοντας παράλληλα χρηματικές

[276] Περισσότερες πληροφορίες για τη δολοφονία του συνδίκου Μακρή και τη μεγάλη έριδα που αυτή πυροδότησε αναφέρονται στο Kapodistrias, «The Assassination of the Syndic Pietro Macrì», ό. π.
[277] Αρβανιτάκης, *Αναφορές*, σ. 421.
[278] Kapodistrias, «The Assassination of the Syndic Pietro Macrì», σσ. 225-227.

εγγυήσεις. Ακόμα, δεσμεύτηκαν για την εξάλειψη των παραμικρών φαινομένων βίας και προσβολών, όπως επίσης και για τον τερματισμό της προστασίας που ως τότε παρείχαν στους οπαδούς τους για τη διάπραξη εγκλημάτων. Από την ενυπόγραφη συνθήκη ειρήνευσης ανάμεσα στις δύο φατρίες απουσίαζε η υπογραφή της οικογένειας Ηρακλειώτη. Για άγνωστους λόγους φαίνεται πως τα μέλη της διαφοροποιήθηκαν από το σύνολο της φατρίας Κομούτου που επέλεξε τον συμβιβασμό και συνέχισαν τη διαμάχη με τη φατρία Μακρή. Ας σημειωθεί επίσης ότι έξι μήνες νωρίτερα, τον Νοέμβριο του 1742, παρουσία του προνοητή Ζακύνθου Zorzi Bembo και του συμβολαιογράφου Zorzi Novaco, συμφωνήθηκε συνθήκη ειρήνευσης από τους ηγέτες των εμπλεκόμενων στις ταραχές οικογενειών της υπαίθρου-συνδεόμενων με τις παρατάξεις της πόλης.[279]

Η εχθρότητα δεν είναι βέβαιο ότι έπαυε και ότι οι συνθήκες ήταν μελλοντικά απαραβίαστες για τους άρχοντες σε περίπτωση που τους συνέφερε να αναζωπυρώσουν τη βεντέτα. Μπορεί ο συμβιβασμός να επετεύχθη με τις πιέσεις των βενετικών αρχών, σίγουρα όμως πιο σημαντική για αυτή την κατάληξη ήταν η κόπωση των δυο παρατάξεων και δευτερευόντως η δυνατότητα επιβολής του γενικού προνοητή. Είναι ενδεικτικό ότι τις επόμενες δεκαετίες δεν καταγράφεται άλλη μεγάλη σύρραξη ανάμεσα στους Κομούτους και τους Μακρή, ωστόσο ακόμα και μετά από τριάντα χρόνια υπάρχουν αναφορές για την αντιπαλότητά τους, η οποία συνέχιζε να αναδύεται με φόντο την κυριαρχία στο Συμβούλιο.[280]

Το 1752, επί του προνοητή Francesco Maria Grimani, η πόλη τέθηκε εκ νέου στα όπλα, με την ανυπότακτη, όπως σημειώσαμε, οικογένεια Ηρακλειώτη να τίθεται αντιμέτωπη με τη φατρία Μακρή.[281] Πιο συγκεκριμένα, ο Νικόλαος Ηρακλειώτης μαζί με έναν μπράβο του επιτέθηκαν στον Φραγκίσκο Κουρούμαλο, μέλος της φατρίας Μακρή, και τον τραυμάτισαν ελαφρά. Την επόμενη μέρα, το γεγονός πυροδότησε νέες αντεγκλήσεις και επεισόδια ανάμεσα σε οπαδούς της των δύο οικογενειών. Εκείνη την περίοδο οι Ηρακλειώτη ήταν σε έριδα με τους Μακρή, διότι με διαταγή του προνοητή συνελήφθησαν δύο μπράβοι της οικογένειας Ηρακλειώτη, ο Ιωάννης Μποργκέζε και ο Κωνσταντίνος Καμπέας. Οι Ηρακλειώτη θεώρησαν ότι οι συλλήψεις ήταν δάκτυλος του Ιωάννη Μακρή για να τους αποδυναμώσει και σε αυτό το πλαίσιο επιτέθηκαν στον Κουρούμαλο, μετά από έντονη μεταξύ τους

[279] Στο ίδιο, σσ. 227-228.
[280] Βλ. αναλυτικότερα στο δεύτερο μέρος της εργασίας.
[281] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 304r-304v.

λογομαχία.[282] Τα μέλη της οικογένειας Ηρακλειώτη, που διέθεταν τον δικό τους «στρατό» από παρανόμους, παρέχοντάς τους άσυλο, τόσο στην οικία τους στην πόλη όσο και στην αγροικία τους στο χωριό Γαλάρο,[283] φαίνεται ότι ήταν αρκετά ισχυροί για να συνεχίσουν να αντιπαρατίθενται με τους Μακρή και τους συμμάχους τους για αρκετά χρόνια ακόμα.

Έτσι, χωρίς να γνωρίζουμε τι επακολούθησε, η διαμάχη αναθερμάνθηκε πέντε χρόνια αργότερα, το 1757, με τη δολοφονία του υποδικηγόρου Αναστασίου Κουρούμαλου, αδελφού του Φραγκίσκου, από δύο χωρικούς, τον Γιώργο Αβούρη, επονομαζόμενο Τζαβάρα, από το χωριό Μπανάτο και τον επικηρυγμένο Παναγιώτη Πέττα, επονομαζόμενο Γκλα,[284] από το χωριό Μπελούσι. Φαίνεται πως ο Κουρούμαλος είχε υπερασπιστεί στο δικαστήριο κάποιον Στεριώτη, σε διένεξη που είχε με κάποιον Σαρδελλά, και ο Τζαβάρας ήταν με το μέρος του τελευταίου. Ως «εγκέφαλοι» του περιστατικού, ωστόσο, θεωρήθηκαν ο Δημήτριος Ηρακλειώτης και οι γιοί του Γεώργιος, Δραγανίγος, Αλιβίζος και Ιωάννης,[285] καθώς ως τέτοιοι κατηγορήθηκαν από τους συγγενείς του θύματος στην καταγγελία τους και στην ανακριτική διαδικασία που ακολούθησε.[286] Εντέλει, ο γενικός προνοητής Grimani κατάφερε να συλλάβει σύσσωμη την οικογένεια Ηρακλειώτη και επέβαλε στον πατέρα Δημήτριο ποινή φυλάκισης ενός έτους στο φρούριο της Ζακύνθου και στους τέσσερις γιους του ποινή φυλάκισης ενός έτους στο φρούριο της Κέρκυρας.[287] Ας σημειωθεί εδώ ότι τα μέλη της οικογένειας Ηρακλειώτη εμπλέκονταν σε πολλά αδικήματα όπως τραυματισμοί, βιασμοί και δολοφονίες. Μάλιστα, προ τριακονταετίας, φαίνεται πως ο Δημήτριος Ηρακλειώτης είχε καταδικαστεί σε ποινή εξορίας για τη δολοφονία του χωρικού Μάρκου Καρυδάκη από το χωριό Σαρακηνάδο.[288]

---

[282] Στο ίδιο, φφ. 301r-303v.
[283] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1090, φφ. 34v-70v.
[284] Ο συγκεκριμένος πρέπει να ταυτίζεται με τον γνωστό ληστή, ο οποίος συναντάται ως επικεφαλής Ζακυνθινών χωρικών και στην εξέγερση των «Ορλωφικών». Βλ σχετικά στο Ε΄ κεφάλαιο του τρίτου μέρους της εργασίας.
[285] Πρόκειται για τον Ιωάννη Ηρακλειώτη που, όπως θα δούμε στο τρίτο μέρο,ς αποτέλεσε ένα εκ των κεφαλών της μαζικής μετάβασης των νησιωτών στην Πελοπόννησο.
[286] A.S.Ve., *Consiglio di dieci,* Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 3, φφ. 1r-3v, 30v.
[287] A.S.Ve., *Capi del Consiglio di Dieci,* Sentenze criminali, b. 19, 1758-1762, φάκ. 1759, αναρίθμητα φύλλα με ετυμηγορίες για τη δολοφονία του Κουρούμαλου. Σημαντικό ρόλο στις συλλήψεις φαίνεται ότι διαδραμάτισε ο ισχυρός προνοητής Alvise Zen που υπηρετούσε εκείνη την περίοδο στη Ζάκυνθο, στην περίπτωση του οποίου έχουμε ήδη αναφερθεί. B.C.P. C.M. 216, *Giacomo Nani, Osservazioni sopra alcuni Generali e Rappresentati del Levante,* 1759 Sul Reggimento di Alvise Zen al Zante.
[288] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 302r-302v.

Η επιστροφή των φυλακισμένων μελών της αποδυναμωμένης οικογένειας Ηρακλειώτη στη Ζάκυνθο έφερε την καθυστερημένη ειρήνευση με τη φατρία Μακρή. Από τη στιγμή που οι πρώτοι είχαν πια κατανοήσει ότι δεν μπορούσαν να συνεχίζουν τη σύγκρουση με τον ισχυρότατο Μακρή, επιδίωξαν το δρόμο της συναίνεσης. Μάλιστα, η προσέγγιση των δύο μερών δεν ολοκληρώθηκε με απλή συνθηκολόγηση, αλλά οδήγησε σε συμμαχία. Η συμβολική σύμπραξη των μέχρι πρότινος εχθρών επισημοποιήθηκε κατά την περίοδο του καρναβαλιού του 1761,[289] με τη διοργάνωση μιας πανηγυρικής γιορτής σε κήπο κοντά στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής,[290] που περιλάμβανε ένα εντυπωσιακό γεύμα, μουσική και χορό. Στην τελετή συμμετείχαν σύσσωμες οι οικογένειες Μακρή και Ηρακλειώτη, όπως και πολλοί φίλοι και οπαδοί τους.[291] Η συμφιλίωση επισφραγίστηκε σε ακόμα ευρύτερη βάση, με ομαδικό τριήμερο κυνήγι και ψάρεμα στο νησάκι του κόλπου του Λαγανά Μαραθονήσι,[292] στο οποίο πέραν των μελών των οικογενειών συμμετείχαν και τριάντα με σαράντα χωρικοί-οπαδοί τους.[293] Εφεξής, οι ακόλουθοι των δυο οικογενειών περιφέρονταν στην πόλη μαζί.[294]

Έτσι, μια εικοσαετία περίπου μετά, ολοκληρώθηκε και σε συμβολικό επίπεδο ο κύκλος βίας, που είχε ξεκινήσει με τη δολοφονία του συνδίκου Πέτρου Μακρή, με την οικογένεια Ηρακλειώτη όχι απλά να συνθηκολογεί, αλλά να εισχωρεί στο άρμα

---

[289] Από τις καταθέσεις δεν μπορούμε να τεκμηριώσουμε ακριβώς τη χρονολογία της ειρήνευσης. Εφόσον οι Ηρακλειώτη εξέτισαν ποινή ενός έτους από το καλοκαίρι του 1759 ως το καλοκαίρι του 1760, πρέπει να πρόκειται για το καρναβάλι του 1761.

[290] Στην πόλη του νησιού υπήρχαν δύο εκκλησίες αφιερωμένες στην Αγία Παρασκευή, η πρώτη του Χαλβάτου ή στο Γυφτοκάντουνο και η δεύτερη η Αγία Παρασκευή του Κλαψή, στο βόρειο μέρος του αιγιαλού, στην τοποθεσία Κρυονέρι. Στις πηγές δεν είναι ξεκάθαρο για ποιά από τις δύο εκκλησίες πρόκειται. Βλ. σχετικά Ντ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο,* Αθήνα 1967, σσ. 131-132, 134-135.

[291] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 95v, 112v, 296v, 311v . […] *Vedendo gl'Iraclioti che non potevano ressistere con il Macrì, perch'era superiore di partito, temendo forse d'essere un giorno ò altro sacrificati pensarono di fare parlare al Macrì, e lui aderindo si sono riconciliati. Intesi poi a dire, che fecero un pranso nella Chiesa di Santa Veneranda, dove intervennero li nepoti di Zuanne Macrì e gl'Iraclioti* […].

[292] Για το νησάκι Μαραθονήσι βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σ. 391. Σύμφωνα με την Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.),* Βενετία 2007, σσ. 188-190, κατά τον 18ο αιώνα, το νησάκι Μαραθονήσι χρησίμευε ως εποχιακό λοιμοκαθαρτήριο για την καραντίνα των εποχιακών εργατών που επέστρεφαν στη Ζάκυνθο από την Πελοπόννησο, όπου δούλευαν στην καλλιέργεια των σιτηρών. Για το ιδιοκτησιακό καθεστώς του Μαραθονησίου βλ. ακόμα στο δεύτερο μέρος της εργασίας, το κεφάλαιο «Το κυνήγι της αναγνώρισης σε μια κοινωνία τιμής».

[293] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 311v-312r, 315v, 316r. […] *due mesi doppo siano poi andati con tutti li loro seguaci /v nel Scoglio Maratonissi, ed'attrovandosi in quella mattina alla finestra, hò veduto Gradenigo, e Costantin Macrì, tutti li fratelli Iraclioti* […] *V'erano pure di seguito molti villici, sicchè in tutti posso computarli al numero di 40, quali per quanto intesi dire si portorono all'Aganà, e colà s'imbarcarono per passare in detto Scoglio, in cui intesi dire abbiano sollenizato il loro riconciliamento* […].

[294] Στο ίδιο, φ. 314r.

της αντίπαλης φατρίας και να αποτελεί πια έναν από τους κυριότερους υποστηρικτές της οικογένειας Μακρή με ανάμειξη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και στα γεγονότα των «Ορλωφικών». Η εντυπωσιακή και μαζική τελετουργία, που σηματοδότησε τη σύμπραξη των δυο αλλοτινών εχθρικών αρχοντικών οικογενειών, φαίνεται ότι δεν ήταν απλά το καταληκτικό μέρος της ειρηνευτικής διαδικασίας. Ουσιαστικά έκανε γνωστή τη νέα συμμαχία και μετέδιδε το μήνυμα της μεταλλαγής των τοπικών πολιτικών ισορροπιών, τόσο στους αντιπάλους όσο και σε όλη την τοπική κοινωνία. Μέσα από τέτοιες τελετουργίες, η τοπική κοινωνία εσωτερίκευε και εμπέδωνε όχι μόνο την αναδιάταξη δυνάμεων αλλά και την εξουσιαστική δυναμική των αρχοντικών φατριών ως ηγεμονικών ομάδων του τόπου.[295] Σε αυτή τη λογική τοποθετούνται και οι μαρτυρίες ότι η συμμαχία των δύο οικογενειών σκόρπισε τον τρόμο, τόσο στους εχθρούς όσο και στους «ουδέτερους».[296]

Η διαμάχη, πάντως, των Μακρήδων με τους Κομούτους συνέχιζε να υφίσταται και να απασχολεί τις βενετικές αρχές και για τις επόμενες δεκαετίες. Η προοπτική της οριστικής συμφιλίωσης των δύο ηγεμονικών οικογενειών του τόπου μέσω μιας σχεδιασμένης επιγαμίας είχε τεθεί στο παρελθόν από τον ίδιο τον γενικό προνοητή Donà, ο οποίος, γνωρίζοντας ότι μια επιγαμία ήταν η καλύτερη εγγύηση για μόνιμη ειρήνη,[297] είχε οραματιστεί τον τερματισμό της μακροχρόνιας εχθρότητας, μέσω μιας σχεδιασμένης επιγαμίας ανάμεσα σε γόνους των δύο οικογενειών. Συγκεκριμένα, η ανάγκη της οριστικής συμφιλίωσης των δύο οικογενειών ήρθε ξανά στο προσκήνιο στα τέλη της δεκαετίας του 1760, όταν η χρόνια έριδα που είχε ξεσπάσει με τη δολοφονία του Πέτρου Μακρή, είχε αρχίσει να προβληματίζει εκ νέου τις αρχές.[298]

Σύμφωνα με μαρτυρία του κόντε Νικόλαου Λογοθέτη του ποτέ Θεοδώρου, κάποια μέρα κατά την οποία ο ίδιος βρισκόταν στην οικία της οικογένειας Κομούτου, παρουσία των υπόλοιπων μελών της φατρίας, έφτασε ο κόντε Εμμανουήλ Καπνίσης, ως απεσταλμένος του γενικού προνοητή, που εκείνες τις μέρες πραγματοποιούσε επίσκεψη στο νησί. Ο κόντε Καπνίσης μετέφερε στον κόντε Κομούτο την πεποίθηση του γενικού προνοητή ότι ήταν καιρός η έριδα των δύο οικογενειών να λήξει και προς αυτή την κατεύθυνση πρότεινε τον γάμο μιας κόρης του Δημήτριου Κομούτου με έναν εκ των ανιψιών του κόντε Ιωάννη Μακρή. Κάτι τέτοιο φάνταζε ως η μόνη

[295] Roberts, *Order and Dispute*, σ. 55.
[296] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, processi criminali, b. 1077, φ. 48v.
[297] Για αντίστοιχες πρακτικές βλ. D. Darovec, «Blood Feud», 64.
[298] Βλ. σχετικό κεφάλαιο στο δεύτερο μέρος.

πραγματική λύση για να σβήσει μια βεντέτα που ταλάνιζε τον τόπο τουλάχιστον για τρεις δεκαετίες. Η οικογένεια Κομούτου ήταν παντελώς αντίθετη με ένα τέτοιο ενδεχόμενο και, για να μην απορριφθεί αυτοστιγμεί η πρόταση του γενικού προνοητή, οι παρευρισκόμενοι άρχισαν να σκέφτονται μήπως θα μπορούσε, τελικά να πραγματοποιηθεί ο γάμος με κάποια άλλη κοπέλα από τα παρευρισκόμενα σόγια. Η ιδανική επιλογή ήταν να επιλεγεί μια κοπέλα από την οικογένεια του μάρτυρα, λόγω του ότι υπήρχαν κοπέλες σε ηλικία γάμου, όμως οι Λογοθέτηδες ήταν εξίσου αρνητικοί με τους Κομούτους. Έτσι, η ιδέα της επιγαμίας εγκαταλείφτηκε.[299]

Η ιδέα του Donà ευοδώθηκε κατά τη δεκαετία του 1780, με γάμο του Δραγανίγου Μακρή και της Βαρβάρας Κομούτου, ενώ στο μεταξύ είχε φύγει από τη ζωή ο Ιωάννης Μακρής, ο οποίος έφερε και το μεγάλο μίσος για την οικογένεια Κομούτου, λόγω της δολοφονίας του αδερφού του.[300] Τότε επήλθε και η οριστική συμφιλίωση των οικογενειών Μακρή με τους αντιπάλους Κομούτους και Λογοθέτηδες και η συγκρότηση κοινής φατρίας που ηγεμόνευε εφεξής το νησί, μέχρι και τα τελευταία χρόνια της βενετικής περιόδου.[301]

Η επισφράγιση της λήξης της οριστικής αντιπαλότητας των παραδοσιακά εχθρικών οικογενειών Μακρή και Κομούτου επιβεβαιώνει ότι οι διακανονισμένες γαμήλιες στρατηγικές ήταν μια από τις πρακτικές εξομάλυνσης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων ανάμεσα στις αντιμαχόμενες οικογένειες του νησιού. Άλλωστε, όσον αφορά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, στην προνεωτερική κοινωνία ο διακανονισμένος γάμος χρησίμευε ως ένα μέσο οικονομικής και πολιτικής στρατηγικής που αντιπροσώπευε τη σύμπραξη δύο οικογενειακών δικτύων με στόχο την ίδρυση μιας συμμαχίας. Υπό αυτές τις συνθήκες τα συναισθήματα των νεαρών μελλονύμφων συμβιβάζονταν με το μακροπρόθεσμο συμφέρον των οικογενειών.[302] Η οικογένεια κατά τον 18ο αιώνα παρέμενε ένας θεσμός βασισμένος στη διαιώνιση του οικογενειακού ονόματος και στη διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, παρά στα δικαιώματα και τις ευαισθησίες των ατόμων. Στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα,

[299] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 232v-234r.
[300] Rizo Rangabe, *Livre d'Or,* τ. Γ΄, σ. 143.
[301] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere dal Provveditor General da Mar, b. 406, φάκ. 1791-92, ανώνυμη καταγγελία, χ.χ.˙ στο ίδιο, συνημμένο έγγραφο ημ. Κέρκυρα 4 Ιουλίου 1791.
[302] Casey, *History of the Family,* σσ. 87-88˙ C. F. Black, *Early modern Italy. A Social History,* Νέα Υόρκη 2001, σ. 111. Για τις αντιλήψεις περί γάμου στη Βενετία κατά την πρώιμη νεώτερη περίοδο μέσα από πρακτικά υποθέσεων διαζυγίων βλ. Daniela Hacke, *Women, Sex, and Marriage in Early Modern Venice,* Άλντερσοτ 2004. Για μια προσέγγιση του γαμήλιου θεσμού στους κόλπους των βενετών ευγενών βλ. A. Cowan, *Marriage, Manners and Mobility in Early Modern Venice,* Άλντερσοτ 2007, σσ.151-167.

κυρίως, η ιδέα της οικογένειας ως ενός «οίκου», μιας συλλογικότητας με επιτακτικές απαιτήσεις και όχι μιας ένωσης ατόμων που αλληλεπιδρούν ελεύθερα ήταν ιδιαίτερα ισχυρή.[303] Σύμφωνα με μια τάση Αμερικανών θεωρητικών οι οποίοι ασχολούνται με την ιστορία των συναισθημάτων, η προνεωτερική οικογένεια ήταν «κρύα» και χωρίς αγάπη, αποτελώντας στην καλύτερη περίπτωση έναν υπολογισμένο κοινωνικό θεσμό για αναπαραγωγή και, ακόμα περισσότερο, ένα θέατρο έκρηξης βίας για την προστασία των οικογενειακών συμφερόντων.[304]

Όλα τα παραπάνω σωζόμενα επεισόδια πιστοποιούν, επίσης, την ισχύ της βεντέτας στη Ζάκυνθο καθ' όλη τη βενετική περίοδο, με τη Βενετία να φαίνεται ότι ουδέποτε είχε καταργήσει τους τρόπους εξωθεσμικού διακανονισμού. Προτεραιότητα των αρχών ήταν η κοινωνική ειρήνη και η επαναφορά των κοινωνικών ισορροπιών. Ακόμα και στην περίπτωση που ήταν εφικτή η σύλληψη κάποιων εμπλεκόμενων σε εχθροπραξίες αρχόντων, η κράτησή τους ήταν προσωρινή και προκειμένου να ηρεμήσουν τα πνεύματα πάντα προκρινόταν η ειρήνευση ανάμεσα στα αντιτιθέμενα μέρη.

Με αυτή τη λογική, στην καθιερωμένη αναφορά του (19 Ιουλίου 1745) προς το *Collegio,* ο απερχόμενος προνοητής Ζακύνθου Zorzi Bembo έκρινε ότι οι διαρκείς αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί που ενυπήρχαν εντός του αρχοντικού σώματος ήταν ευκταίο να καλλιεργούνται, σε ορισμένα πλαίσια. Τα βενετικά όργανα έπρεπε να εκτιμούν την κατάσταση και να δρουν διαιτητικά, ανάλογα με την περίσταση, με ζητούμενο τη διαφύλαξη των ισορροπιών και την αποτροπή της ισχυροποίησης ενός εκ των αντιτιθέμενων μερών.[305]

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορεί να υποστηρίχθεί ότι η φατριαστική δομή των νησιών που διαχρονικά πυροδοτούσε βεντέτες και αναρχία ήταν ένα θέμα συστημικό, το οποίο η Βενετία γνώριζε και αποδεχόταν στο πλαίσιο των πολλών παράλληλων εξουσιών και αυτονομιών που ενσωμάτωνε ως περιφερειακό/δικαιοδοτικό κράτος. Εντασσόταν με άλλα λόγια στο πλαίσιο μιας κανονικότητας με τη Βενετία να δρα διαφορετικά κατά περιπτώσεις. Συνήθως, τα ξεσπάσματα βίας στις κτήσεις δεν συνιστούσαν κινήσεις αντιβενετικές, αντίθετα εντάσσονταν στο κανοναρχημένο σύστημα επίλυσης διενέξεων των κοινωνικών

[303] Anderson, *Europe in the Eighteenth Century,* σσ. 26-27˙ Ruggiero, «Wayfarers in Wonderland», σ. 551.
[304] Barbara Rosenwein, «Worrying about emotions in History», *The American Historical Review,* 107/3 (2002), 828-830.
[305] Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σ. 425.

ομάδων, σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο και τα χαρακτηριστικά της βίας ήταν συγκεκριμένα. Όλα αυτά τα συλλογικά υποκείμενα ήταν θα λέγαμε συστατικά στοιχεία του βενετικού κράτους και ακριβώς για αυτό τον λόγο και οι αναφορές των αξιωματούχων παρουσιάζονται, συνήθως, κοινότυπες περιοριζόμενες ουσιαστικά στην περιγραφή των προβλημάτων.

Η μελέτη των αντιθέσεων που ενδημούσαν ανάμεσα στις αρχοντικές φατρίες του τόπου και η φαινομενικά αμφίσημη στάση της Βενετίας δημιουργούν αναμφίβολα το πλαίσιο για την κατανόηση της διασύνδεσης δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και της νομής της εξουσίας σε τοπικό επίπεδο. Έτσι αναδύονται παραδείγματα ισχυρών αρχόντων, οι οποίοι πρωταγωνιστούν στην άσκηση της τοπικής πολιτικής και μαζί με τους συμμάχους τους ερίζουν για τον έλεγχο όλων των οικονομικών πόρων κάθε πηγής κοινωνικού κύρους. Ένα τέτοιο παράδειγμα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα σε ό,τι αφορά το νησί της Ζακύνθου, αποτελεί ο Ιωάννης Μακρής, με τη δραστηριότητα του οποίου θα ασχοληθούμε εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, αφού προηγουμένως παρουσιάσουμε ένα γενικό περίγραμμα για τους ηγεμονικούς άρχοντες των υπόλοιπων νησιών.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Στάσεις και μορφές αρχοντικής εξουσίας στη βενετική Ζάκυνθο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1 Οι Ιόνιοι ηγεμονικοί άρχοντες

Κατά τη βενετική περίοδο, θεωρητικά κάθε άτομο ή κοινωνική ομάδα από τη βενετική περιφέρεια μπορούσε να μεταφέρει οποιουδήποτε είδους αιτήματα, παράπονα ή καταγγελίες στη μητρόπολη, ακόμα και εναντίον των Βενετών αξιωματούχων.[306] Στο Ιόνιο, δε, τα ίδια αιτήματα ή αιτιάσεις μπορούσαν να γίνουν δεκτές και από τον γενικό προνοητή της Κέρκυρας. Ωστόσο, το κόστος του ταξιδιού και η διαρκής άρνηση της Κυριάρχου να εγκρίνει τη δυνατότητα αποστολής μόνιμων αντιπροσώπων στη Βενετία για κοινωνικές ομάδες, εκτός του αρχοντικού σώματος, καθιστούσαν τη χρήση αυτού του προνομίου για τη συντριπτική πλειοψηφία του λαού ουσιαστικά ευκαιριακή. Εξάλλου, πέραν της έκθεσης των προβλημάτων, οι αιτούντες ήταν απίθανο να επιτύχουν κάποια ριζική λύση για οιαδήποτε ζητήματα, ιδίως, από τη στιγμή που έρχονταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των αρχόντων. Πρακτικά, το στρώμα των αρχόντων, εκείνων δηλαδή από τους κατοίκους που είχαν τη δυνατότητα συμμετοχής στο Συμβούλιο της Κοινότητας, κατείχε διαχρονικά το αποκλειστικό προνόμιο της αποστολής μόνιμων «πρεσβειών» στη Βενετία, με άλλα λόγια μονοπωλούσε τη δυνατότητα του «διαλόγου» με την Κυρίαρχο.[307] Οι πρεσβείες αποτελούσαν τη δυνατότητα των κοινοτικών αντιπροσωπειών από τις περιφερειακές κοινότητες να αλληλεπιδρούν πολιτικά με τη μητρόπολη και να εισακούγονται, συνθέτοντας μια οδό διαπραγμάτευσης και επικοινωνίας.[308]

Το μονοπώλιο εξουσίας των αρχόντων προκαλούσε διαρκώς τις έντονες διαμαρτυρίες των εκτός της Κοινότητας ομάδων για καταχρήσεις, αλλά η Βενετία, πιστή στο δόγμα της κατά των «νεωτερισμών» και υπολογίζοντας πρώτα και κύρια τις αντιδράσεις των αρχόντων, δεν έβρισκε λόγο να μεταβάλει την παραδοσιακή της πολιτική, επιτυγχάνοντας με άνεση, έως και τα τέλη του 17ου αιώνα να διαχειρίζεται

[306] O'Connell, *Men of Empire*, σ. 124.
[307] Δ. Αρβανιτάκης, «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικές αντιθέσεις στον Ιόνιο χώρο (1750-1797)», *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια Νησιά στην Grecìa Salentina*, τ. Α΄, Κέρκυρα 2002, σσ. 9-13.
[308] O'Connell, *Men of Empire*, σ. 116.

τις εντάσεις. Σε συνέχεια των παγιωμένων πρακτικών, κατά τον 18ο αιώνα, σε όλα τα νησιά παρατηρούνταν η κυριαρχία συγκεκριμένων ηγεμονικών οικογενειών, που επιβάλλονταν αυταρχικά σε όλες τις υπόλοιπες, μέσω των συγγενικών και πελατειακών τους δικτύων. Έτσι λίγες μόνο οικογένειες κατάφερναν να ελέγχουν όλες τις εκλογικές διαδικασίες, γραφειοκρατικές θέσεις και αξιώματα, καταργώντας κάθε έννοια αντιπροσώπευσης εντός του Συμβουλίου. *De facto* οι ηγεμονικές οικογένειες των Ιόνιων νησιών ήταν αυτονομημένες από τη Βενετία, με την τελευταία, λόγω και των εσωτερικών της προβλημάτων να αφήνει την κατάσταση να διαιωνίζεται. Παρόμοια εικόνα παρατηρούνταν και εκτός των Συμβουλίων, εκεί που το παγιωμένο και οικονομικά ανερχόμενο στρώμα των αστικών *(civili)* γινόταν όλο και πιο διεκδικητικό για ένταξη στα Συμβούλια. Οι αντιδράσεις του στρώματος των αστικών, που κατά τον 18ο αιώνα είδαμε ότι σταδιακά είχε λάβει θεσμικά χαρακτηριστικά, προοδευτικά γίνονταν όλο και πιο σφοδρές.[309]

Το πρόβλημα είχε πια οξυνθεί και η Κυρίαρχος καλούνταν να πάρει θέση. Δεν είναι τυχαίο ότι, ενώ η στάση της απέναντι στους ισχυρούς άρχοντες παρουσιαζόταν διαχρονικά ανεκτική και οι Βενετοί αξιωματούχοι στις αναφορές τους διατηρούσαν περισσότερο ένα ρόλο παρατηρητή των φατριαστικών συγκρούσεων και των καταχρήσεων, το 1743 ο γενικός προνοητής Antonio Loredan στην αναφορά του στο *Collegio,* μετά το πέρας της θητείας του, αποτύπωνε ρητά την ανάγκη της περιστολής της εξουσίας των Ιόνιων αρχηγών των φατριών *(capifazione),* κάνοντας λόγο για «ένα πείραμα που θα άξιζε να εφαρμοστεί».[310] Φαίνεται πως οι κατά τα άλλα διαχρονικές καταχρήσεις των αρχόντων είχαν αρχίσει να ξεσηκώνουν σοβαρές αντιδράσεις. Η βενετική Γερουσία, από τη μεριά της, δεν μπορούσε να διαχειριστεί ή εν πάση περιπτώσει να αγνοεί αυτή την ολοένα και πιο «εκρηκτική» κατάσταση, όπως με επιτυχία έκανε κατά τους προηγούμενους αιώνες. Οι θιγόμενοι ήταν πλέον πολλαπλοί: στις τάξεις των αρχόντων από τη μία, δεν μπορούσε πια να γίνεται λόγος για ουσιαστική αντιπροσώπευση στο Μικρό Συμβούλιο και στα αξιώματα, με ορισμένες μόνο οικογένειες να νέμονται την εξουσία και το μεγαλύτερο πλήθος των αρχόντων να έχει φτωχοποιηθεί. Εκτός του Συμβουλίου, όλο και πιο διεκδικητικοί παρουσιάζονταν οι ανερχόμενοι αστικοί, ενώ η μεγάλη μάζα των χωρικών στέναζε

[309] Δ. Αρβανιτάκης, «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικές αντιθέσεις στον Ιόνιο χώρο (1750-1797)», *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια Νησιά στην Grecìa Salentina*, τ. Α΄, Κέρκυρα 2002, σσ. 9-13, 17-19.
[310] A.S.Ve., *Collegio Secreta,* Relazioni, b. 76, φάκ. Relazione Loredan 18 Δεκεμβρίου 1743, φφ. 10-11.

κάτω από το βάρος των αρχοντικών καταχρήσεων, της νωχελικής απονομής δικαιοσύνης και των διογκούμενων προστυχίων.

Όπως έχει υποστηρίξει ο Viggiano, οι ίδιες οι ελίτ των νησιών δεν μπορούσαν πια να ικανοποιήσουν τα κοινωνικά αιτήματα και να συγκρατήσουν τις κοινωνικές δυναμικές, όπως παλαιότερα,[311] έτσι από τη μεριά της Κυριάρχου αναπτύχθηκε μια τάση περιστολής της δραστηριότητας των ηγεμονικών αρχόντων, η οποία βεβαίως δεν ήταν καινοφανής. Εκείνη την περίοδο όμως, η ίδια δραστηριότητα άρχισε να μη γίνεται ανεκτή από τις όλο και πιο υπολογίσιμες, ανερχόμενες ομάδες, όπως και από άλλες, οι οποίες δεν μπορούσαν να λάβουν μέρος στη νομή της εξουσίας και εξ αυτού εκδήλωναν την έντονη αντίδρασή τους. Δυστυχώς οι γνώσεις μας για αυτές τις διεργασίες, που έκαναν τη Βενετία να στραφεί εναντίον των ηγεμονικών αρχόντων του Ιονίου, είναι περιορισμένες και καθίσταται αναγκαία η πραγματοποίηση μιας ξεχωριστής μελέτης, που θα πλουτίσει τους συγκεκριμένους προβληματισμούς, καθώς αυτά τα ζητήματα βρίσκονται σε απόλυτη διασύνδεση.

Άλλωστε, αν νωρίτερα η αυτόνομη δραστηριότητα των *capifazione* της ήταν «αδιάφορη» ή ακόμα και εντασσόμενη στη λογική της κυριαρχίας της, από το 1760 και εφεξής η Κυρίαρχος ενδιαφέρθηκε να την περιορίσει, επειδή έμοιαζε ως κοινωνικό αίτημα, γεγονός εμφανές από τις απανωτές δικογραφίες του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους, που έφεραν στο στόχαστρο ηγεμονικούς άρχοντες. Η ανεξέλεγκτη δράση τους απειλούσε την κοινωνική συνοχή και αυτό φαίνεται από τη «σχετικότητα» των κατηγοριών (λ.χ. καταχρήσεις κατά τις ψηφοφορίες των Κοινοτικών Συμβουλίων, συντήρηση στρατού μπράβων), οι οποίες κάποια χρόνια νωρίτερα, στο πλαίσιο της αυτοδιοίκησης που επέτρεπε η ίδια η φύση του βενετικού κράτους, μπορεί να μην στοιχειοθετούνταν καν. Εξάλλου, η ιστορική περίοδος των μέσων του 18ου αιώνα συνέπιπτε με την ολιγαρχικοποίηση του βενετικού πολιτεύματος, το οποίο γινόταν όλο και πιο φοβικό και με όχημα τους Ανακριτές του Κράτους αξιολογούσε την παραμικρή ύποπτη κίνηση και παρενέβαινε εφόσον έκρινε ότι απειλείται.

Ακριβώς αυτή η πραγματικότητα, η οποία βιωνόταν και με τις παρεμβάσεις του οργάνου στο Ιόνιο από τα μέσα του 18ου αιώνα, αποτυπώνεται και με τη θεώρηση του Ερμάννου Λούντζη για τη βενετική δικαστική πολιτική: *«η πολιτική της Βενετίας ήτο αυθαίρετος, τρομερά και τερατώδης, εις όσον απέβλεπε παν ό,τι ηδύνατο να*

[311] Viggiano, *Lo specchio*, σ. 180.

διαταράξῃ τα καθεστώτα και διακινδυνεύσῃ την ύπαρξιν της πολιτείας η απλώς την δημόσιαν τάξιν. Η παντοδυναμία αυτή ανετίθετο εις το Συμβούλιον των Δέκα, κυρίως δε εις τους τρεις του Κράτους εξεταστάς ως η εξουσία δεν είχε όρια˙ εξ αυτής εκρεμάτο η ζωή και ο θάνατος των πολιτών, χωρίς ουδεμία εγγύησις να περιφρουρή την αθωότητα, ούτε φωνή προστάτου ή υπερασπιστού να δύναται να εισδύσῃ εις το σκότος και εις την μυστικότητα, δι᾽ ων περιεκαλύπτετο το τρομερόν δικαστήριον˙ παρ᾽ αυτού εγίνετο δεκτή οιαδήποτε κρυπτή καταμύνησις, οι δε δικασταί ουδένα άλλον είχον έλεγχον ει μη τον της εαυτόν συνειδήσεως, ούσης ουχί σπανίως μόνου κανόνος και γνώμονος των αποφάσεων αυτών».[312]

Μπορεί, λοιπόν, να υποστηριχθεί ότι η έντονη δραστηριότητα του Συμβουλίου των Δέκα και των Ανακριτών του Κράτους στο Ιόνιο μοιάζουν ως η απάντηση της μητρόπολης στα αιτήματα διαφόρων κοινωνικών ομάδων για προστασία από τις καταχρήσεις και το μονοπώλιο της αποσταθεροποιητικής πια εξουσίας των αρχοντικών φατριών, αιτήματα που από τα μέσα του αιώνα μοιάζουν να αυξάνονται. Επρόκειτο με άλλα λόγια για μια διαδικασία προερχόμενη τόσο από τα πάνω όσο από τα κάτω, ως πολιτική της «φοβικής» βενετικής ολιγαρχίας, αλλά την ίδια στιγμή και ως επιτακτικό κοινωνικό αίτημα που έφερνε στο προσκήνιο τον κίνδυνο κοινωνικών αναταραχών. Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες από την Κεφαλονιά, που απέδιδαν την παραβατική συμπεριφορά των χωρικών στην επιρροή των ανταγωνιστικών οικογενειών Μεταξά και Άννινου, οι οποίες τούς υποδαύλιζαν δημιουργώντας μια κοινωνία αντιθέσεων.[313] Όροι όπως *auttorità privata,*[314] *soprafazione,*[315] *spirito di fazione e di partito, prepotenza, patto di famiglia*[316] καταγράφονται συστηματικά και χαρακτηρίζουν την πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα των νησιών του Ιονίου τη συγκεκριμένη περίοδο.

Στο ίδιο πνεύμα της διάθεσης της Κυριάρχου να επέμβει στα νησιά, ιδίως μετά την περίοδο των «Ορλωφικών», οπότε επιβεβαιώθηκαν οι φόβοι της Βενετίας για την εύκολη υποκίνηση του πλήθους σε αποσταθεροποιητικές κινήσεις, πρέπει να τοποθετηθεί και η ανακριτική διαδικασία για τη διερεύνηση των καταχρήσεων και των οικονομικών ατασθαλιών της περιόδου του γενικού προνοητή Querini (1770-1773). Για μια διετία (1773-74) ο *Avogadore di Comun* Girolamo Arnaldi επωμίστηκε

[312] Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως*, σσ. 142-143.
[313] Viggiano, *Lo specchio*, σ. 128.
[314] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 183r.
[315] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 2, φ. 762v.
[316] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1098, φ. 68v.

τη συγκρότηση μιας πολύτομης δικογραφίας αναφορικά με την περίοδο του Querini, μεταβαίνοντας και στα τρία μεγαλύτερα νησιά του Ιονίου, όπου συγκέντρωσε μαρτυρίες από ανθρώπους κάθε κοινωνικής στάθμης. Με αφορμή τις ατασθαλίες του Βενετού αξιωματούχου και των συνεργατών του, καταγράφηκε για λογαριασμό του Συμβουλίου των Δέκα ένα πλήθος κοινωνικών προβλημάτων των νησιών.[317]

Άλλωστε, την ίδια περίπου περίοδο, προωθούνταν και μεταρρυθμίσεις με στόχο την παύση των δυσλειτουργιών στα Κοινοτικά Συμβούλια των νησιών και την αντιμετώπιση του παγιωμένου καθεστώτος καταχρήσεων.[318] Από τη στιγμή, όμως, που οι αντιπαραθέσεις εκτείνονταν και εκτός των αρχοντικών κύκλων, το ζήτημα των καταχρήσεων και της δυσλειτουργίας των Κοινοτικών Συμβουλίων ερχόταν στο προσκήνιο όλο και πιο επιτακτικά.[319]

Κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα, οπότε στοιχειοθετήθηκε και σχετικό ανακριτικό υλικό, συναντούμε σε όλο το Ιόνιο παραδείγματα ισχυρών αρχόντων, οι οποίοι, ως αρχηγοί φατριών και μέσα από ένα ευρύ δίκτυο συγγενών και φίλων, μονοπωλούσαν την εξουσία και τις πηγές πλούτου. Μοιραία, οι πρακτικές τους ξεσήκωναν τις διαμαρτυρίες τόσο των ισχυρών ή λιγότερο ισχυρών αντιπάλων τους εντός των Συμβουλίων, όσο και εκτός αυτών. Τότε φαίνεται πως άρχισε να αναδύεται και η εικόνα του άρχοντα «τυράννου», μια εξέλιξη που μάς παραπέμπει σε φαινόμενα γνωστά ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα στη βενετική *Terraferma*. Στο πλαίσιο, ίσως, και της παρουσίας των διαφωτιστικών ιδεών στο Ιόνιο, ορισμένοι άρχοντες άρχιζαν να περιγράφονται στα δικαστικά έγγραφα ως «τύραννοι» και καταπιεστές των τοπικών κοινωνιών, ενώ, έως τότε, κανείς δεν αμφισβητούσε σοβαρά τα παραδοσιακά τους προνόμια και το μονοπώλιο της εξουσίας από τους ίδιους. Φυσικά, αυτή η μεταστροφή ήταν απόρροια της έναρξης μιας πιο συγκεντρωτικής πολιτικοδικαστικής πρακτικής από μέρους της μητρόπολης, προς την κατεύθυνση του περιορισμού των αυτονομιών που έως τότε απολάμβαναν οι ντόπιες αρχοντικές οικογένειες.[320]

---

[317] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, bb. 1-12.

[318] Αρβανιτάκης, «Κοινοτική αυτοδιοίκηση», σσ. 12-15. Για τις προσπάθειες μεταρρύθμισης του παραδοσιακά δυσλειτουργικού συμβουλίου της Κεφαλονιάς ήδη από το 1751 βλ. Δέσποινα Ερ. Βλάσση, «Η αναμόρφωση του συμβουλίου της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή της Θάλασσας Giovanni Battista Vitturi (1751)», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. Β΄, Αθήνα 2001, σσ. 321-335.

[319] Αρβανιτάκης, «Κοινοτική αυτοδιοίκηση», σσ. 9-13.

[320] Povolo, *L'intrigo dell'onore*, σσ. 296-297.

Σε γενικές γραμμές και με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα στο *Stato da Mar*, η Βενετία επενέβαινε περισσότερο ρυθμιστικά, παρά τιμωρητικά, όταν υπήρχαν καταγγελίες εναντίον των αρχηγών των φατριών, γεγονός που σήμαινε ότι η Κυρίαρχος κινητοποιούνταν όταν οι καταχρήσεις τους ξεσήκωναν αντιδράσεις και κατά συνέπεια ενέτειναν τον κίνδυνο κοινωνικών ταραχών. Δια της επιβολής ολιγοετούς εξορίας *(relegazione)* σε αρχηγούς φατριών που συγκέντρωναν γύρω τους τις περισσότερες καταγγελίες, η Βενετία επεδίωκε την αποδυνάμωση της ισχυρότερης φατρίας και την επαναφορά μιας τρόπον τινά ισορροπίας, η οποία πάντως δεν ήταν πάντα εφικτή. Τα γεγονότα που ακολούθησαν τη μεταστροφή της βενετικής πολιτικής στο Ιόνιο από τις αρχές του 1760, θεωρήθηκαν τομή και, περίπου μια δεκαετία αργότερα, όταν πραγματοποιήθηκε εκ νέου προσπάθεια περιστολής της αυθαίρετης εξουσίας των αρχόντων που είχαν αναδυθεί ως *capifazione* τόσο στη Ζάκυνθο όσο και στην Κεφαλονιά, η αρχή της δεκαετίας του 1760 αναφερόταν από τον ίδιο τον γενικό προνοητή Pier Antonio Querini (1770-1773) ως χρονολογικό *terminus* για τη διάθεση παρέμβασης των Ανακριτών του Κράτους στο Ιόνιο.[321] Επιπρόσθετα, έως και τα τελευταία χρόνια της βενετικής κυριαρχίας, τα γεγονότα των αρχών της δεκαετίας του 1760 χρησίμευαν ως παράδειγμα για να απαιτηθεί η σύλληψη και η εξορία ηγεμονικών αρχόντων, από όσους πολιτικούς αντιπάλους κατέφευγαν σε καταγγελίες προς το Συμβούλιο των Δέκα και τους Ανακριτές του Κράτους.[322] Αυτή η διαδικασία, φαίνεται πως είχε εμπεδωθεί από όσους αντιδρούσαν στην ανεξέλεγκτη εξουσία των αρχόντων, ως ο κατεξοχήν τρόπος για επέλθουν εκ νέου οι ισορροπίες εντός των Μεγάλων Συμβουλίων των νησιών.

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, η αποδυνάμωση μιας φατρίας ηρεμούσε προσωρινά τις αντιδράσεις, μεσοπρόθεσμα όμως έδινε χώρο δράσης σε έναν νέο ή περισσότερους ηγεμονικούς άρχοντες από την ίδια ή από τις αντίπαλες παρατάξεις. Βεβαίως, κάθε περίπτωση χρήζει ενδελεχούς μελέτης, καθώς το κάθε ένα από τα νησιά του Ιονίου παρουσιάζει τις δικές του ιδιαιτερότητες, τόσο ως προς τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, τον χρόνο και τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας και τη λειτουργία των κοινοτικών συμβουλίων. Παρ' όλα αυτά κρίνεται

[321] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φφ. 1v-2r.

[322] Χαρακτηριστική είναι η ανώνυμη καταγγελία της 1ης Μαΐου του 1794 εναντίον του Δημήτριου Κομούτου και του ανιψιού του κόντε Αναστάσιου Λογοθέτη, η οποία καλούσε την Κυρίαρχο να τους εξορίσει προς αποκατάσταση της δικαιοσύνης, όπως ακριβώς είχε κάνει το 1762 με τη σύλληψη και την επιβολή εξορίας στον κόντε Ιωάννη Μακρή. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere dei confidenti, b. 642, φάκ. 1790-97, αναρίθμητο ανώνυμο συνημμένο. Για την υπόθεση του Ιωάννη Μακρή βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια του ίδιου μέρους.

απαραίτητη μια σύντομη, έστω, αναφορά μας στους Ιόνιους *capifazione*, ώστε να κατανοηθεί το εν γένει πλαίσιο.

Στην Κεφαλονιά[323] κυριαρχούσαν παραδοσιακά δύο μεγάλες φατρίες γύρω από τις οικογένειες Μεταξά[324] και Άννινου.[325] Οι δύο σημαντικότερες οικογένειες του νησιού συσπείρωναν γύρω τους τις περισσότερες αρχοντικές οικογένειες και οπαδούς από όλο το κοινωνικό φάσμα, ενώ ασκούσαν επιρροή σε ολόκληρες περιοχές. Συγκροτούσαν, έτσι, τις δύο μεγάλες φατρίες του τόπου, οι οποίες νέμονταν το νησί, που ουσιαστικά ήταν διχοτομημένο σε δύο μεγάλες σφαίρες επιρροής.[326] Έκθεση των αρχών του 1760, που συντάχθηκε από τον γενικό προνοητή για λογαριασμό των Ανακριτών του Κράτους, περιέγραφε τους κατοίκους της Κεφαλονιάς ως ομήρους της αυταρχικής εξουσίας, των καταχρήσεων και των βιαιοτήτων που εκπορεύονταν από τα μέλη των δύο οικογενειών, ενώ ο κόντε Μαρίνος Μεταξάς και ο Αναστάσιος Άννινος καταγράφονταν ως οι δύο ηγεμονικοί Κεφαλονίτες άρχοντες και επικεφαλής των δύο συνασπισμών.[327]

Η εκτέλεση του Μαρίνου Μεταξά (όπως και του Μαρίνου Άννινου) το 1760 με αφορμή τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νησιού από το φρούριο του Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι.[328] δεδομένου ότι ο ίδιος ήταν άτεκνος, έφερε στο προσκήνιο τα νεότερα μέλη των κλάδων της οικογένειας Μεταξά, γιούς των ήδη εκλιπόντων αδερφών του, οι οποίοι ήταν ο Σπύρος, ο Ιωάννης και ο Πέτρος του ποτέ Αντρέα, καθώς και ο πρώτος τους ξάδελφος Αναστάσιος του ποτέ Αντωνίου και ο γιος του Αντώνιος.[329] Ο Μαρίνος Μεταξάς και ο Μαρίνος Άννινος συνθέτουν, ίσως,

---

[323] Για την ιστορία της Κεφαλονιάς κατά τη βενετική περίοδο βλ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς,* τ. Α΄, Αθήνα 1985. Για την ιστορία της αστικής κοινότητας της Κεφαλονιάς βλ. Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 380-422.

[324] Για την οικογένεια Μεταξά βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* τ. Α΄, Αθήνα 1904, σσ. 402-448.

[325] Για την οικογένεια Άννινου βλ. το ίδιο, σσ. 3-13.

[326] Δέσποινα Ερ. Βλάσση, «Συγκρούσεις οικογενειών και μηχανισμοί εξουσίας στη βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου,* τ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 466-470. Για μια αναλυτική καταγραφή των χωριών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Μεταξάδων και των Άννινων βλ. A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali Corfù, b. 2, φφ. 785r-786r.

[327] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Provveditori Generali da Mar, b. 138, φάκ. 1771, συνημμένα έγγραφα αρ. 371.

[328] Βλάσση, «Συγκρούσεις οικογενειών», σσ. 467-468.

[329] Η εκτέλεση του Μαρίνου Μεταξά πυροδότησε «εμφύλιο» πόλεμο ανάμεσα στους τρεις αδελφούς Μεταξά, γιούς του ποτέ Αντρέα, και στον ανιψιό τους Αντώνιο του Αναστασίου. Σύμφωνα με την επιθυμία του εκτελεσμένου Μαρίνου, ο νεαρός Αναστάσιος φερόταν ως ο κληρονόμος της κτηματικής περιουσίας του στο χωριό Φραγκάτα, γεγονός όμως που οι αδελφοί Σπυρίδωνας, Ιωάννης και Πέτρος δεν μπορούσαν να αποδεχτούν. Βλ. την αναλυτική κατάθεση του πατέρα του Αντωνίου Μεταξά, Αναστάσιου Μεταξά του ποτέ Αντωνίου, πρώτου ξαδέρφου των αδελφών Σπυρίδωνα, Ιωάννη και Πέτρου: A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali Corfù, b. 2, φφ. 745r-757r. Η διαμάχη

μαζί με τον Ιωάννη Μακρή, τα χαρακτηριστικότερα παράδειγματα Ιόνιων *capifazione*. Οι συγκεκριμένοι φαίνεται ότι έκαναν τη Βενετία να στρέψει συνολικότερα την προσοχή της στους ηγεμονικούς άρχοντες του Ιονίου και στην περίπτωσή τους, κατ' εξαίρεση της πάγιας λογικής της, η Κυρίαρχος εξάντλησε τα όρια της αυστηρότητάς της.[330]

Στην Κέρκυρα[331] ξεχωρίζει το παράδειγμα του κόντε Ιωάννη Τριβώλη του ποτέ Μπενέτο,[332] ο οποίος αναδύεται ως ο πλέον ισχυρός Κερκυραίος άρχοντας των μέσων του αιώνα. Πέραν της δυνατότητας να κυριαρχεί στο Συμβούλιο μαζί με τους συμμάχους του και να νέμεται τις πηγές πλούτου, η δύναμή του έγκειτο στο μεγάλο έρεισμα που διατηρούσε στις τάξεις των χωρικών, ιδίως στην περιοχή της Λευκίμμης,[333] όπου διέθετε κτηματική περιουσία και εξοχική κατοικία.[334] Ως μεγάλοι αντίπαλοί του στη νομή της τοπικής εξουσίας θεωρούνταν οι αδελφοί Σπύρος και Αυγουστίνος Βαρούχας, οι οποίοι συγκροτούσαν φατρία με τους Αντόνιο Πετρετίν του ποτέ Ανδρέα, τον Σπυρίδωνα Μάρμορα, τον Ιωάννη Ροδίτη και τον πατέρα του Γεώργιο, τον Πέτρο Νόκα και Δημήτριο Μαμουνά. Πέραν του ανοιχτού ανταγωνισμού για τη νομή των κοινοτικών αξιωμάτων, ανάμεσα στους Τριβώλη και τους Βαρούχα προκύπτει μεγάλη διαμάχη για το εμπόριο κρεάτων του νησιού.[335] Η αντιπαλότητα των φατριών και τα βίαια περιστατικά εκτείνονταν και στον αγροτικό χώρο, ιδίως στην περιοχή της Λευκίμμης, με την παροχή αρχοντικής προστασίας σε αντιμαχόμενες αγροτικές φατρίες.[336] Η ισχύς του Τριβώλη υποβοηθούνταν και από τις υψηλές του διασυνδέσεις με τα μέλη της τοπικής βενετικής διοίκησης, ενώ

κορυφώθηκε αμέσως μετά τα «Ορλωφικά». Για τους Κεφαλονίτες που μετέβησαν κατά την εξέγερση στην Πελοπόννησο στο σχετικό κεφάλαιο στο τρίτο μέρος της εργασίας.

[330] Αμέσως μετά την εκτέλεσή τους ξεκίνησε και η δίωξη του Ιωάννη Μακρή.

[331] Για την ιστορία της Κέρκυρας κατά τη βενετική περίοδο βλ. E. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Βενετία 1956. Για νεότερες μελέτες βλ. N. Karapidakis, *Civis Fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIe-XVIIe siècles)*, Φρανκφούρτη 1992˙ Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου (επιμ.), *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος). Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής,* Αθήνα 2002. Για μια περιεκτική σύνοψη της ιστορίας της τοπικής αστικής κοινότητας βλ. Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 273-332.

[332] E. Rizo Rangabè, *Livre d'Or de la Noblesse Ionienne*, τ. Α΄, Αθήνα 1925, σ. 261.

[333] Για την περιοχή της Λευκίμμης και τα χωριά που την απαρτίζουν βλ. Παρασκευή Κουρή, *Η γη και η εκμετάλλευσή της στο διαμέρισμα (bandiera) Μελικίων ή Λευκίμμης από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Προσεγγίσεις στην Τοπική Ιστορία,* Κέρκυρα 2011 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 125.

[334] Για την κτηματική περιουσία του κόντε Ιωάννη Τριβώλη στη Λευκίμμη βλ. N. Karapidakis, «Dominants et dominès dans le Levant vènitien: les zones d'ombre des identitès», *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, G. Ortalli, O. J. Schmitt, E. Orlando (επιμ.), Βενετία 2015, σσ. 279-280, υποσημ. 23.

[335] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 6, φ. 3095r-3098r.

[336] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φ. 2272v. Για τις αγροτικές συρράξεις στην περιοχή της Λευκίμμης βλ. Karapidakis, «Dominants et dominès dans le Levant vènitien», σσ. 284-292.

γνωστή μάς είναι η κουμπαριά που διατηρούσε με τον γενικό προνοητή Querini (1770-73), του οποίου την προστασία και απολάμβανε.[337]

Το 1776, ωστόσο, ο κόντε Ιωάννης Τριβώλης και οι αδελφοί του βρέθηκαν στο στόχαστρο του Συμβουλίου των Δέκα με δικογραφία που σχηματίστηκε εναντίον τους, μετά από καταγγελία του Κερκυραίου εμπόρου Μαργαρίτη Ρέβη. Ο Ρέβης έφερνε στο προσκήνιο καταχρήσεις και εγκλήματα των αδερφών Τριβώλη και τους κατηγορούσε ως «τυράννους» που καταδίωκαν την οικογένειά του, λόγω αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων στη διακίνηση σιτηρών στο νησί.[338] Τελικά, ο Ιωάννης Τριβώλης, θεωρούμενος ως ο αρχηγός της φατρίας, τιμωρήθηκε με τριετή φυλάκιση τον Ιούλιο του 1783.[339]

Στην Ιθάκη[340] συναντάται η περίπτωση του Βίκτωρα Ζαβού, επονομαζόμενου Πεταλά.[341] Η οικογένεια Ζαβού ήταν μια από τις ηγετικές οικογένειες της Ιθάκης και, σύμφωνα με τον περιηγητή των αρχών του 19ου αιώνα Leake, τα μέλη της οικογένειας διατηρούσαν παραδοσιακά επιρροή στο μεγαλύτερο μέρος της Ανωγής, στην κοιλάδα του Αετού και σε περιοχές κοντά στο Βαθύ.[342] Κατά το β΄ μισό του 18ου, ο Βίκτωρας Ζαβός καταγράφεται ως ένας εκ των επιφανέστερων αρχόντων της Ιθάκης, και εκτελούσε χρέη εμπορικού υποπρόξενου της Αγγλίας στο νησί. Ο Ζαβός κατηγορήθηκε από ορισμένους συμπολίτες του για καταχρήσεις και καταπίεση των αδυνάτων με έγγραφη καταγγελία προς τους Ανακριτές του Κράτους το 1774. Η καταγγελία οδήγησε στη δημιουργία μιας περιορισμένου μεγέθους δικογραφίας δύο χρόνια μετά, το 1776. Οι καταθέσεις που μάς είναι γνωστές δεν φαίνεται πάντως να οδήγησαν στην τιμωρία του κατηγορουμένου.[343]

Στη Λευκάδα,[344] στο γύρισμα της δεκαετίας του 1760, παράδειγμα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, στα ίδια όμως συμφραζόμενα, αποτελούσε και η αξιοπρόσεκτη περίπτωση του Σεβαστιανού Πατρίκιου, χωρικού με καταγωγή από τα Πατρικάτα της Κεφαλονιάς. Μέσα από ένα ευρύ δίκτυο υποστηρικτών είχε καταφέρει

[337] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 6, φ. 3096r· b. 5, φ. 2262v.
[338] A.S.Ve., *Capi del Consiglio di Dieci,* Processi e carte criminali, b. 15, φάκ. 1776, καταγγελία Ρέβη.
[339] Στο ίδιο, αναρίθμητο πρώτο φύλλο.
[340] Για την ιστορία της Ιθάκης βλ. Ν. Καραβίας Γρίβας, *Ιστορία της νήσου Ιθάκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1849,* Αθήνα 1849. Για την τοπική κοινότητα βλ. Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 423-425.
[341] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Provveditori Generali da Mar, b. 138, φάκ. 1771, συνημμένο έγγραφο αρ. 423.
[342] W. M. Leake, *Travels in Northern Greece,* τ. Γ΄, Λονδίνο 1835, σ. 28.
[343] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1098, φ. 72r κ.ε.
[344] Για την ιστορία της Λευκάδας βλ. Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος,* τ. Α΄, Αθήνα 1980.

να παρακάμψει τα μέλη του Συμβουλίου[345] και να νέμεται μαζί με τους οπαδούς του όλες τις εξουσίες του νησιού, όπως και των ηπειρωτικών εξαρτημάτων της Πρέβεζας και της Βόνιτσας. Είχε υπό τις διαταγές του μια μεγάλη ακολουθία κακοποιών και ληστών, οι οποίοι προέρχονταν από τις κοντινές ηπειρωτικές ακτές, και μαζί τους λυμαινόταν τον τόπο, ενώ κατατρομοκρατούσε άρχοντες και λαό. Φαίνεται πως είχε καταφέρει να παρακάμψει τις επίσημες διαδικασίες και είχε εισέλθει στους κόλπους της αστικότητας παράτυπα, καταφέρνοντας μέσω ισχυρών συμμαχιών, τρομοκρατίας και εξαγοράς ψήφων να κυριαρχεί πραξικοπηματικά στο Συμβούλιο. Παρουσιαζόταν, επίσης, σε θέση να σπαταλά πολλά χρήματα για να πετυχαίνει τους σκοπούς του, ενώ ήταν ο βασικός υπενοικιαστής των φόρων της Λευκάδας, δραστηριότητα από την οποία κατάφερνε να προσπορίζεται πολλά χρήματα σε βάρος του δημόσιου συμφέροντος. Διατηρούσε, επίσης, συμμαχία με τις οικογένειες Αλεξανδρή και Χαλικιόπουλου και μαζί κατάφερναν να ελέγχουν όλα τα οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα του τόπου.[346]

Από το συγκεκριμένο μοντέλο, τέλος, δεν ξέφευγαν ούτε τα απομακρυσμένα Κύθηρα,[347] όπου για τη νομή της τοπικής εξουσίας αναμετρούνταν οι δυο μεγάλες αρχοντικές οικογένειες του νησιού Καλούτση και Κασιμάτη.[348] Στις αρχές της δεκαετίας του 1770, ο ισχυρότερος άρχοντας του νησιού ήταν ο Βαλέριος Κασιμάτης του ποτέ Δημητρίου. Το 1772, αυτός και οι τρείς ανιψιοί του Δημήτριος, Ιωάννης και Εμμανουήλ, αδελφοί Κασιμάτη του ποτέ Τζούλιο, βρέθηκαν, μετά από καταγγελία του Γεωργίου Καλούτση, στο στόχαστρο του Συμβουλίου των Δέκα, κατηγορούμενοι για τη δολοφονία του πατέρα του Εμμανουήλ Καλούτση, που διαπράχθηκε έναν χρόνο νωρίτερα το 1771. Επίσης κατηγορούνταν για δωροδοκίες και απειλές, ώστε να διατηρούν τον έλεγχο του τοπικού Συμβουλίου, ενώ, κατά τον ίδιο τρόπο, ο Βαλέριος Κασιμάτης φαίνεται ότι πέτυχε την εκλογή του αδερφού του Γρηγόριου Κασιμάτη σε

[345] Για το κοινοτικό Συμβούλιο της Λευκάδας βλ. Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 428-454.
[346] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1071, φάκ. 297.
[347] Για την ιστορία των Κυθήρων βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχειακές μαρτυρίες,* Αθήνα 1991. Βλ. ακόμα G. N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History (1700-1863),* Αθήνα 1987. Για την ιστορία της αστικής κοινότητας των Κυθήρων βλ. Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες,* σσ. 255-273.
[348] Ι. Μαντούβαλος - Ελένη Τσουραπά, «Από την οικογένεια στην πολιτική: εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των Κυθήρων μέσα από το παράδειγμα των οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη», *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014,* τ. Α΄, Κέρκυρα 2015, σσ. 727-740. Στην ίδια δημοσίευση βλ. πληροφορίες για τις οικογένειες. Για την παρουσία της οικογένειας Κασιμάτη στα Κύθηρα από τις αρχές του 14ου αιώνα βλ. Κ. Γ Τσικνάκης, «Από την Κρήτη στα Κύθηρα», *Πρακτικά Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006,* τ. Γ΄, Κύθηρα 2009, σσ. 574-590.

επίσκοπο Κυθήρων,[349] σε διαδοχή του θανόντος Νικηφόρου Μόρμορη. Η ασυδοσία τους ήταν τέτοια που απαξίωναν ακόμα και την παρουσία του τοπικού προνοητή, παραβίαζαν το δημόσιο ταμείο, έλεγχαν τη διακίνηση του εμπορίου και δεν δίσταζαν να παραχωρούν άσυλο σε Σφακιανούς πειρατές, οι οποίοι τίθενταν στην υπηρεσία τους και εκφόβιζαν τον τοπικό πληθυσμό.[350] Εντέλει, ο Δημήτριος και Ιωάννης Κασσιμάτης καταδικάστηκαν σε ποινή εξορίας από την Κυρίαρχο το 1776, για τον βιασμό της Μπετίνα Βενιέρ και για τη δολοφονία του Εμμανουήλ Καλούτση.[351]

Τα παραπάνω παραδείγματα από τις διαθέσιμες πηγές και η φυλάκιση ή η εξορία που επιβλήθηκε σε εξέχοντες άρχοντες των νησιών (χαρακτηριστικό το παράδειγμα της διπλής φυλάκισης του σημαίνοντος Ιωάννη Μακρή που θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια) δεν μπορεί να παραβλεφθούν, καθώς δείχνουν ότι η Βενετία, δια των αρμόδιων οργάνων, όταν το θεωρούσε απαραίτητο κινητοποιούνταν και έδινε μεγάλη σημασία στις σοβαρές καταγγελίες εναντίον των Ιόνιων *capifazione*. Αντίστοιχη πρόθεση, άλλωστε, μαρτυρούν και οι σύγχρονες μεταρρυθμίσεις στα Συμβούλια των νησιών. Όπως όμως και στη βενετική μητρόπολη η προσπάθεια εφαρμογής μεταρρυθμίσεων, στον απόηχο της ευρωπαϊκής «φωτισμένης απολυταρχίας», σκόνταψε στις δομικές αντιφάσεις του βενετικού πολιτικού οικοδομήματος, έτσι και στην περίπτωση των Ιόνιων *capifazione,* η Κυρίαρχος βρισκόταν αντιμέτωπη με πολιτικές πρακτικές και συνήθειες αιώνων, οι οποίες άλλωστε συνιστούσαν και τη φύση του βενετικού περιφερειακού κράτους. Ο τρόπος της βενετικής αντίδρασης αντικατόπτριζε την παραδοσιακή βενετική λογική επαναφοράς των κοινωνικών ισορροπιών, όταν αυτές διαταράσσονταν, και όχι τη βούληση για οριστική διευθέτηση των υπαρχόντων προβλημάτων.

Με εξαίρεση την εκτέλεση των Μεταξά και Άννινου, η πολιτική της Κυριάρχου στο Ιόνιο δεν στόχευε στην εξάλειψη των παραπάνω αρχόντων, παρά μόνο στον μετριασμό της δραστηριότητάς τους, όταν αυτή υποκινούσε αντιδράσεις και απειλούσε την κοινωνική ειρήνη. Βραχυπρόθεσμα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η συγκεκριμένη λογική ήταν λειτουργική, από τη στιγμή που η Βενετία ενδιαφερόταν κατά βάση για τη βραχυπρόθεσμη διευθέτηση τέτοιου είδους ζητημάτων. Έτσι,

[349] Για την επισκοπή Κυθήρων βλ. Σ. Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου και το ζήτημα της επισκοπής Κυθήρων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 356-357.

[350] A.S.Ve, *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 7, συνημμένη αναρίθμητη καταγγελία του Γεωργίου Καλούτση, ημ. 24 Luglio 1771.

[351] A.S.Ve., *Capi del Consiglio di Dieci,* Sentenze criminali, b. 23, αναρίθμητο συνημμένο, ημ. Κέρκυρα 7 Ιουνίου 1776.

μακροπρόθεσμα η παρέμβαση της Βενετίας δεν έφερνε αποτέλεσμα, διότι το σύστημα με τις βαθιά ριζωμένες του πρακτικές ήταν σε θέση να αναπαράγει νέους πρωταγωνιστές. Η επιβολή ποινής εξορίας από τα βενετικά εδάφη δεν είναι αυτονόητο ότι γινόταν σεβαστή από τους διωκόμενους άρχοντες, ενώ η σύλληψη και η φυλάκιση ενός άρχοντα δεν συνεπαγόταν κατ' ανάγκη κάποιου είδους «σωφρονισμό», αφού έμενε χώρος για την ανάδειξη ενός άλλου ισχυρού άρχοντα στη νομή της τοπικής εξουσίας με τους ίδιους όρους.[352]

Όπως μπορούμε να υποθέσουμε από το ενδιαφέρον παράδειγμα του ευγενούς από τη Βιτσέντσα κόντε Gasparo Arnaldi (1671-1722), ο οποίος μάλιστα στις αρχές του 18ου αιώνα φυλακίστηκε ισόβια από το Συμβούλιο των Δέκα ως ένοχος για διάφορα αδικήματα, με τον ίδιο να μην κατανοεί ποτέ τους λόγους της σύλληψής του και να πεθαίνει πικραμένος,[353] οι άρχοντες που βρίσκονταν στο στόχαστρο της κυριάρχου δεν μπορούσαν σε καμιά περίπτωση να αποδεχθούν τη δίωξή τους. Σύμφωνα με την αρχοντική νοοτροπία και το πλαίσιο των αξιών της, οι καταχρήσεις, η καταπίεση και οι βιαιότητες ήταν θεμιτά μέσα στον αέναο αγώνα για τη μονοπώληση των τοπικών εξουσιών και τη συντήρηση των δικτύων πατρωνίας που οι ίδιοι, παραδοσιακά, όφειλαν να ελέγχουν.

1.2 Ο Ζακυνθινός άρχοντας Ιωάννης Μακρής: *tiranno del paese* ή *protettore dei villici*;

Όπως και για τις περισσότερες αρχοντικές οικογένειες της Ζακύνθου, οι διαθέσιμες πληροφορίες για την ιστορία της οικογένειας Μακρή βρίσκονται, κατά βάση, σε ό,τι μάς διασώζει ο Λεωνίδας Ζώης στο σχετικό λήμμα του *Λεξικού* του. Από εκεί, λοιπόν, ανασύρουμε ότι επρόκειτο για μια από τις παλαιότερες αρχοντικές οικογένειες της Ζακύνθου κατά τη βενετική περίοδο, με το πρώτο της μέλος να έχει

[352] Κάτι τέτοιο μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα για τους ηγεμονικούς άρχοντες της Ζακύνθου, με αφορμή το παράδειγμα του Ιωάννη Μακρή που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια. Στο κεφάλαιο του β΄ μέρους για την αναζωπύρωση της έχθρας των οικογενειών Μακρή και Κομούτου θα γίνει ανάλυση της εναλλαγής των φατριών και της αναπαραγωγής νέων πρωταγωνιστών στους κόλπους του Συμβουλίου Βλ. σχετικά το κεφάλαιο

[353] G. Cozzi, «"Ordo est ordinem non servare": considerazioni sulla procedura penale di un detenuto dal Consiglio dei X», *Studi Storici* 29/2 (1988), 309-320˙ Silvia Girardello, «Ritratto di un criminale aristocratico nel settecento», *Acta Histriae* 15/2 (2007), 601.

ενταχθεί στο Συμβούλιο της Κοινότητας για πρώτη φορά 1572 και, κατά εποχές, από την ίδια οικογένεια να έχουν αναδειχθεί πολλά σημαίνοντα μέλη του κοινωνικού βίου, όπως εκκλησιαστικοί άνδρες, πολιτικοί και αξιωματικοί.[354]

Εξετάζοντας τα γενεαλογικά δέντρα[355] και τις επιγαμίες μπορούμε βάσιμα να εκτιμήσουμε ότι από τους πρώτους κιόλας αιώνες της βενετικής κυριαρχίας, η οικογένεια Μακρή ήταν συνδεδεμένη με την οικογένεια Σιγούρου, την ισχυρότερη γαιοκτητική οικογένεια της Ζακύνθου, τουλάχιστον ως τον 17ο αιώνα, με τον Ιωάννη Μακρή να είναι παντρεμένος με τη Σιγούρα Σιγούρου, αδελφή του Διονύσιου Σιγούρου, μετέπειτα αγίου του νησιού.[356] Δεδομένου ότι οι επιγαμίες σε μεγάλο βαθμό αποκαλύπτουν τις οικογενειακές συμμαχίες και τις ομάδες συμφερόντων εκτιμάμε ότι οι Μακρή με τους Σιγούρους συμμετείχαν ήδη από τον 16ο αιώνα σε κοινή φατρία.

Σύμφωνα μάλιστα με τον ιστοριοδίφη Ντίνο Κονόμο,[357] στο ένα από τα δύο αρχοντικά της οικογένειας Μακρή στην πόλη του νησιού, νοσηλεύτηκε ο Διονύσιος Σιγούρος κατά τις τελευταίες μέρες της ζωής του, στα τέλη του 1622,[358] πληροφορία που ουσιαστικά επιβεβαιώνει και ο Ζώης αναφερόμενος στην κηδεία του, που ξεκίνησε από την ίδια οικία.[359]

Επίσης, η οικογένεια Μακρή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αγιοκατάταξη του Διονυσίου. Ειδικότερα, σε ένα έγγραφο του 1703 δημοσιευμένο από τον Κονόμο, καταγράφονται ονόματα και χρηματικά ποσά που συνεισέφεραν διάφοροι άρχοντες της Ζακύνθου, ώστε να συγκεντρωθούν τα έξοδα της αγιοκατάταξης. Προκειμένου να δρομολογηθούν οι διαδικασίες, έπρεπε να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη εκπρόσωποι της Ιεράς Μονής Στροφάδων,[360] για να ζητήσουν τη σύγκληση της Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μοναδικής αρμόδιας αρχής για την έγκριση της αγιοκατάταξης. Το οικονομικό βάρος της αποστολής επωμίστηκαν *«μερικοί συγγενείς»* του Διονυσίου και *«άλλοι ευλαβείς χριστιανοί».* Αξιοσημείωτο είναι ότι εκτός από τέσσερις Σιγούρους, που αναμενόμενα

[354] Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 383-385.
[355] Για το γενεαλογικό κέντρο της οικογένειας βλ. E. Rizo Rangabè, *Livre d' Or ,* τ. Γ΄, σσ. 137-146.
[356] Λ. Χ. Ζώης, *Ο Άγιος Διονύσιος ο εκ Ζακύνθου*, Αθήνα 1925, σ. 68.
[357] Για το έργο του Κονόμου βλ. σχετικό αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα* 20 (2000) και ειδικότερα το άρθρο της Ελένης Μπελιά, «Ο Ντίνος Κονόμος και η ιστοριογραφία της Ζακύνθου», 789-796.
[358] Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Καστρόλοφος και αιγιαλός,* τ. Α΄, Αθήνα 1979, σσ. 267.
[359] Ζώης, *Ο Άγιος Διονύσιος,* σ. 39.
[360] Για το μοναστήρι των Στροφάδων βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 154-157.

προσέφεραν συνολικά 50 δουκάτα και 6 χρυσά τσεκίνια, υπήρξαν πέντε μέλη της οικογένειας Μακρή που συνεισέφεραν με 25 δουκάτα και 84 χρυσά τσεκίνια, συνέβαλαν, δηλαδή, εξίσου μεγάλα ποσά. Για να γίνει κατανοητή η σύγκριση υπήρξαν ακόμα ένας Μινώτος που προσέφερε 6 χρυσά τσεκίνια, ένας Μαρτινέγκος που προσέφερε 5 δουκάτα και δυο χήρες Ρώμα, οι οποίες συνολικά συνέβαλαν με 2 δουκάτα και 2 χρυσά τσεκίνια.[361]

Αναμφίβολα, η αγιοκατάταξη του Διονυσίου συνέβαλε εφεξής στην αύξηση του κύρους και της αναγνώρισης των δυο οικογενειών, από τη στιγμή που ο άγιος προερχόταν από τους κόλπους τους.[362] Η ξεχωριστή θέση που έλαβε η λατρεία του αγίου Διονυσίου στην οικογενειακή παράδοση των Μακρήδων αποδεικνύεται και από το αξιομνημόνευτο γεγονός της κατοχής από την ίδια οικογένεια ενός μικρού μέρους από το σκήνωμα του αγίου (βλ. Παράρτημα Εικόνων αρ. 4), το οποίο φυλάσσεται, μέχρι σήμερα, στο ιδιόκτητο εκκλησάκι της οικογένειας στην τοποθεσία Μπρούμα του χωριού Μουζάκι.[363]

Η βαθιά σύνδεση της οικογένειας Μακρή με τον άγιο Διονύσιο και ακόμα περισσότερο η κατοχή του λειψάνου μάς παραπέμπουν στις ανθρωπολογικές θεωρήσεις περί θείας χάριτος, ενός εκ των σημαντικότερων στοιχείων κοινωνικής αναγνώρισης στις μεσογειακές κοινωνίες. Όπως έχει επισημανθεί με αφορμή τη σικελική κοινωνία, η κατοχή της Θείας χάριτος είχε αντίστοιχη λειτουργία με τη διατήρηση της τιμής,[364] με αυτές τις δύο έννοιες να συμβάλλουν αποφασιστικά στην καλή φήμη μιας οικογένειας (η επίκληση της τιμής λειτουργούσε στο κοσμικό πεδίο, ενώ η κατοχή της θείας χάριτος στο πνευματικό). Για αυτό και η δημοσιοποίηση θαυμάτων στο ευρύ κοινό ήταν ένας θεμελιώδης τρόπος επίδειξης της προνομιακής σχέσης με το θείο ενός ατόμου και της οικογένειάς του, οι οποίοι εξ αυτού θεωρούνταν ευλογημένοι με τη Θεία χάρη και κατά συνέπεια άξιοι να αναγνωριστούν και κοινωνικά. Προσκυνήματα, λιτανείες, γιορτές, εκκλησάκια προς τιμήν ενός αγίου ήταν τρόποι για να ευχαριστήσει ο πιστός τον εκάστοτε άγιο-προστάτη για κάποιο

---

[361] Κονόμος, *Άγιος Διονύσιος,* σσ. 126-127. Μετάφραση του ίδιου κειμένου έχει πρώτη φορά δημοσιευτεί στο Ζώης, *Ο Άγιος Διονύσιος,* σσ. 41-43.

[362] Περισσότερα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε για το παρασκήνιο της αγιοκατάταξης ενός άλλου αγίου του Ιονίου, του αγίου Σπυρίδωνα, στην οποία πρωταγωνίστησε η οικογένεια Βούλγαρη της Κέρκυρας. Βλ. σχετικά Θ. Νικολαΐδης, «Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος)», *Τα Ιστορικά* 56 (2012), 101-130˙ του ίδιου «Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος)», *Τα Ιστορικά* 57 (2012), 313-344. Για την ανάπτυξη της λατρείας των αγίων P. Brown, *Il culto dei santi. L'origine e la diffusione di una nuova religiosità*, Τορίνο 2002.

[363] Πρόκειται για την Αγία Αικατερίνη, εκκλησάκι το οποίο σύμφωνα με τον Κονόμο αποκτήθηκε από τον Ιωάννη Μακρή το 1745. Βλ. *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σ. 14. Βλ. Παράρτημα Εικόνων.

[364] Βλ. το σχετικό κεφάλαιο για την τιμή.

θαύμα και συγχρόνως να προβάλει σε όλους το ενδιαφέρον του αγίου προς τους προστατευόμενους, τη γενναιοδωρία του να κάνει θαύματα και να μεσολαβεί υπέρ τους.[365]

Η προστασία του «καλού ονόματος» συνόδευε κάθε μεγάλη οικογένεια, η οποία ήταν σε θέση να παρουσιάσει την παλαιά της γενεαλογία ως συστατικό στοιχείο της τιμής της, και έπρεπε να γίνεται στο δημόσιο πεδίο, ώστε να αποφεύγονται ή να ανταπατώνται οι προσβολές˙ αντιστοίχως η δυνατότητα επίδειξης της κατοχής της θείας χάριτος ήταν οπωσδήποτε ένα προνόμιο που συνέβαλλε στην περαιτέρω κοινωνική αναγνώριση και στο κύρος της οικογένειας, ένα ακόμα όπλο στον ατέρμονα ανταγωνισμό με τις αντίπαλες φατρίες. Για την οικογένεια Μακρή, η ανάδειξη του αγίου Διονυσίου από τις τάξεις της οικογένειας και ακόμα περισσότερο η κατοχή μέρους από το σκήνωμά του συνιστούσε ένα σημαντικό εργαλείο σε αυτόν τον ανταγωνισμό, ένα «διαρκές θαύμα» θα λέγαμε, που υπενθύμιζε τοις πάσι ότι η οικογένεια ήταν μόνιμος φορέας της Θείας χάριτος. Έτσι, πέραν της τιμής, που απέρρεε από το αρχοντικό *status* και την παλαιά γενεαλογία, το κοινωνικό κύρος της οικογένειας Μακρή διευρυνόταν ακόμα περισσότερο.

Στις αρχές του 18ου αιώνα, οι σχέσεις των δύο οικογενειών είχαν εξελιχθεί σε παραδοσιακές και έμοιαζαν άρρηκτες, παρότι οι Σιγούροι είχαν χάσει την παλαιά τους δύναμη, που απέρρεε κυρίως από τη μεγάλη γαιοκτησία.[366] Τουλάχιστον από τα μέσα περίπου του αιώνα, η οικογένεια Μακρή δέσποζε στα τοπικά πράγματα του νησιού, με το αντίπαλο δέος, όπως έχουμε δει, να το αποτελεί η οικογένεια Κομούτου. Καθ' όλο τον αιώνα, μέλη της οικογένειας Μακρή αναδείχθηκαν σε βασικούς ρυθμιστές της τοπικής εξουσίας, έλαβαν σημαντικά κοινοτικά αξιώματα όπως αυτό του συνδίκου, περιβλήθηκαν με τιμητικούς τίτλους και ενεπλάκησαν σε συρράξεις οι οποίες, όπως είδαμε, ήταν συνήθως ενδεικτικές της πάλης για τη νομή

[365] Di Bella, «Name, blood, and miracles», 157-162. Πρβλ. και τις απόψεις του J. Pitt-Rivers στο «The place of grace in anthropology», *Journal of Ethnographic Theory* 1/1 (2011), 433, 437, ο οποίος πρώτος εξέτασε ανθρωπολογικά την έννοια της θείας χάριτος.

[366] Σύμφωνα με τα φεουδαρχικά κατάστιχα της Ζακύνθου αλλά και από τον φάκελο της οικογένειας στους προνοητές επί των φεούδων, ο οποίος είναι ο πλέον ογκώδης εν συγκρίσει με τους φακέλους όλων των υπολοίπων οικογενειών, οι Σιγούροι κατά την πρώιμη βενετική περίοδο του νησιού είχαν περιουσία σε περίπου είκοσι χωριά. Σύμφωνα με καταγραφή των αρχών του 17ου αιώνα επρόκειτο για τα χωριά: Άμπελος, Αγαλά, Κοιλιωμένο, Εξωχώρα, Μαριές, Λούχα, Γύρι, Λαγοπόδο, Ρομίρι, Πισινώντας, Λιθακιά, Γαλάρο, Φιολίτι, Λαγκαδάκια, Μαχαιράδο, Σκουλικάδο, Πηγαδάκια, Καταστάρι, Γερακαρίο, όπου η οικογένεια κατείχε συνολικά 1.893,5 βατσέλια (μονάδα μέτρησης των αγρών) και 3.371 αξινάρια (μονάδα μέτρησης των αμπελώνων). A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1173, Notificazioni delli Beni Feudali delli Signori Siguri dal Zante, φ. 54r.

της εξουσίας ανάμεσα στους μεγάλους οικογενειακούς συνασπισμούς. Από τις αρχές του αιώνα έως και το τέλος της βενετικής κυριαρχίας, μέλη της οικογένειας καταγράφονται διαρκώς ως συμμετέχοντες στις κοινοτικές διενέξεις, όπως και σε ένοπλες συγκρούσεις και δολοφονίες ως θύματα ή ως θύτες.

Επίσης, από την εξέταση των φεουδαρχικών κατάστιχων της Ζακύνθου, προκύπτει ότι οι Μακρήδες ήταν μια εκ των φεουδαρχικών οικογενειών της Ζακύνθου και τα μέλη της ήταν περιβεβλημένα με τον τιμητικό τίτλο του κόντε. Στις 13 Φεβρουαρίου του 1768, ο Ιωάννης Μακρής παρουσιάζεται ως ο πρώτος περιβεβλημένος, ο οποίος με διάταγμα της βενετικής Γερουσίας έλαβε φεουδαρχική έκταση στον «Κάμπο του Νερούλη» *(campagna)*, περιοχή η οποία αναφέρεται ως «βάλτος» *(pallude)*. Παράλληλα έλαβε τον τίτλο του κόντε για τον ίδιο και τους τρεις ανιψιούς του. Η διαδικασία της περιβολής του ως φεουδάρχη του βενετικού κράτους πραγματοποιήθηκε περίπου δυο εβδομάδες μετά, στις 26 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους.[367]

Το πρώτο σημαντικό συμβάν που καταγράφεται σχετικά με την οικογένεια Μακρή τον 18ο αιώνα είναι η δολοφονία του Δραγανίγου Μακρή, το 1710, από τον Έκτορα Βοντάνη σε ενέδρα. Η δολοφονία φαίνεται πως οφειλόταν σε προσωπικές διαφορές του θύτη με το θύμα, με αφορμή μια δικαστική υπόθεση που διαχειριζόταν ο Μακρής ως δικηγόρος και στην οποία ο Βοντάνης εμπλεκόταν.[368] Υποθέτουμε ότι ο θανάσιμος τραυματισμός του Μακρή πυροδότησε μεγάλα επεισόδια αντεκδίκησης από τους συγγενείς του, κάτι τέτοιο όμως δεν τεκμαίρεται από τη δικογραφία που έχουμε στη διάθεσή μας, η οποία περιορίζεται στις λεπτομέρειες της δολοφονίας. Σε διαφορετική πηγή, πάντως, υπάρχει μόνο μια πολύ γενική πληροφορία, που επιβεβαιώνεται από δυο διαφορετικούς μάρτυρες˙ σύμφωνα με αυτή, κάποια χρόνια μετά το περιστατικό, τον θάνατο του πατέρα του προσπάθησε να εκδικηθεί ο ένας από τους νεαρούς γιους του, Ιωάννης, μαζί με ομάδα οπλισμένων οπαδών του, αμέσως μόλις γύρισε από την Πάντοβα, όπου είχε περατώσει τις σπουδές του στη Νομική.[369]

---

[367] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 740, Catastico delle investiture de Feudi di Zante, φ. 12r˙ A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1075, fasc. 5 Feudi Zante, Famiglie Feudali, φ. 15r. Περισσότερες πληροφορίες για τη λήψη του φεούδου βλ. στο σχετικό κεφάλαιο.

[368] A.S.Ve., *Avogaria di Comun*, penale, b. 4425.

[369] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 150v, 417r. Για την ελληνική παρουσία στην πανεπιστημιακή ζωή της Πάντοβα βλ. Tatiana Bovo, *Giovanni Cottunio e gli intellettuali greci a Padova nel XVII secolo: dalla matrice accademica alla prospettiva panellenica*, Βενετία 2015 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)˙ Α. Δολαπτσόγλου, «Το Κωττουνιανό Κολλέγιο της Πάντοβας και οι υπότροφοί του (1657-1772)», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), 361-377.

Από τις αποσπασματικές πληροφορίες στις διαθέσιμες πηγές, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μετά την πάροδο τουλάχιστον δυο δεκαετιών τα δυο ανήλικα τέκνα του Δραγανίγου Μακρή, ο Πέτρος και ο Ιωάννης, ανέλαβαν τα ηνία της οικογένειας και διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στα κοινοτικά πράγματα του νησιού. Στους δύο άνδρες έχουμε ήδη αναφερθεί με αφορμή τη δολοφονία του Πέτρου το 1740, η οποία προκάλεσε τις ένοπλες συγκρούσεις με τη φερόμενη ως υπαίτια οικογένεια Κομούτου και τους δορυφόρους της. Για τον Πέτρο, εκτός του ότι η ζωή του τερματίστηκε το ίδιο άδοξα με του πατέρα του Δραγανίγου, γνωρίζουμε ότι τη στιγμή του θανάτου του κατείχε το σημαντικότερο αξίωμα της Κοινότητας, αυτό του συνδίκου, γεγονός που αποκαλύπτει τη δύναμη και τις διασυνδέσεις του ιδίου και της οικογένειάς του. Επίσης, φαίνεται πως μετρούσε και πολυάριθμους υποστηρικτές στις τάξεις των χωρικών.[370]

Ο αδελφός του Ιωάννης, δε, στον οποίο επικεντρώνεται και η μελέτη μας, είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στις συγκρούσεις και στην ειρήνευση ανάμεσα στα δύο μέρη, όχι μόνο ως ο αμεσότερος συγγενής του δολοφονημένου και της υποχρέωσής του να αντεκδικηθεί, σύμφωνα με το ισχύον εθιμικό δίκαιο, αλλά και ως ηγετικό στέλεχος μιας από τις δύο φατρίες που κυριαρχούσαν στο Συμβούλιο της Κοινότητας. Με την απώλεια του αδελφού του, εξάλλου, αναδείχθηκε ως το μοναδικό μέλος της οικογένειάς που, ηλικιακά και βάσει ικανοτήτων, μπορούσε να την εκπροσωπήσει με ισχυρή παρουσία στο Συμβούλιο της Κοινότητας. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Ιωάννης είχε διατελέσει σύνδικος τουλάχιστον μια φορά, το έτος 1737.[371] Παράλληλα στον ίδιο έμεινε η κηδεμονία των τριών ανήλικων ανιψιών του, Δραγανίγου, Κωνσταντίνου και Βασιλείου, υιών του δολοφονημένου συνδίκου Πέτρου Μακρή.

Τα στοιχεία για τη γέννηση και τις σπουδές του Ιωάννη Μακρή παρουσιάζονται συγκεχυμένα. Πρέπει να είχε γεννηθεί στα τελευταία χρόνια του 17ου αιώνα και πιστοποιείται ότι είχε λάβει διδακτορικό τίτλο Νομικής στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας.[372] Έτσι, κατά την «κρίσιμη» δεκαετία του 1760 εμφανίζεται ως ένας εκ των παλαιότερων δικηγόρων του νησιού.[373]

---

[370] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1090, φ. 256v.
[371] Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σ. 417.
[372] Το όνομα συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο που έχει δημοσιεύσει ο Γ. Πλουμίδης, «Οι Έλληνες σπουδαστές του πανεπιστημίου της Πάδοβας», *Δωδώνη* 12 (1983), 273. Ανάμεσα στα πολλά οικόσημα που κοσμούν τους τοίχους της εισόδου του πανεπιστημίου της Πάντοβας σώζεται και εκείνο της οικογένειας Μακρή με το όνομα του Ιωάννη. Βλ. παράρτημα εικόνων αρ. 6.
[373] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 202r. Παρατηρήσεις για τη φύση της δικηγορίας στο βενετικό *stato da mar* τον 18ο αιώνα εντοπίζουμε στο Παναγιώτα Τζιβάρα, «Απόψεις περί δικηγορίας στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας τον 18ο αιώνα», *Σελίδες ιστορίας και πολιτισμού.*

Μηδαμινές είναι οι βιογραφικές πληροφορίες και για τα τρία του ανίψια, ο μικρότερος εκ των οποίων, Βασίλειος, φέρεται ως ηγετική φυσιογνωμία της μαζικής μετάβασης στην Πελοπόννησο με το ξέσπασμα των «Ορλωφικών» το 1770. Σύμφωνα, πάντως, με αποσπασματικές πληροφορίες, που προέρχονται από μαρτυρικές καταθέσεις, προκύπτει ότι, στο πλαίσιο της *fraterna,* οι τρεις ανιψιοί είχαν αναλάβει από τον θείο τους ξεχωριστές αρμοδιότητες. Έτσι, ο μεγαλύτερος ανιψιός Δραγανίγος ασχολούνταν με την επιστασία της μεγάλης κτηματικής περιουσίας της οικογένειας, προβαίνοντας, συχνά, με την κάλυψη του θείου του, και σε καταπατήσεις ξένων κτημάτων,[374] ενώ ο Κωνσταντίνος δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο λαδιού[375] και σταφίδας.[376] Διέθετε μάλιστα και εμπορικούς διαύλους στη Βενετία,[377] έχοντας, μάλλον, αναλάβει τις οικονομικές δοσοληψίες του οίκου. Ο Βασίλειος, τέλος, εργαζόταν ως δικηγόρος, ακολουθώντας την επαγγελματική πορεία του θείου του, καθώς ήταν κάτοχος διδακτορικού διπλώματος Νομικής[378] από το πανεπιστήμιο της Πάντοβας.[379]

Κατά την περίοδο 1740-1773, μέσα από ένα ευρύ δίκτυο συγγενών και φίλων, εντός και εκτός του Συμβουλίου, ο Ιωάννης Μακρής ηγεμόνευε το νησί, κατηγορούμενος σε ορισμένες περιπτώσεις για άσκηση «αυθαίρετης» εξουσίας. Πρόκειται για το χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα Ζακυνθινού *capofazione* της εποχής, τουλάχιστον με βάση τα ανακριτικά έγγραφα που συγκροτήθηκαν από τα βενετικά όργανα της εποχής.

Η δραστηριότητά του τέθηκε υπό την προσοχή των αρμοδίων οργάνων της μητρόπολης στις αρχές της δεκαετίας του 1760.[380] Ήδη από τον Μάιο του 1761 εμφανίστηκαν και οι πρώτες αναφορές για την ανεξέλεγκτη εξουσία που ασκούσε σε

Τόμος αφιερωμένος στον Δημήτρη Ε.-Γ. Καρύδη, Γ. Δ. Παγκράτης – Παναγιώτα Τζιβάρα (επιμ.), Κέρκυρα 2018, σσ. 237-258. Για το δικηγορικό επάγγελμα στη Βενετία βλ. Silvia Gasparini, *Tra fatto e diritto: avvocati e causidici a Venezia nell'età moderna*, Πάντοβα 2005.

[374] Βλ. αναφορές στα σχετικά κεφάλαια στο παρόν μέρος της εργασίας.

[375] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 295r.

[376] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1082, φάκ. 383, φ. 76v.

[377] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1112, φ. 223v.

[378] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 210r. Ως διδάκτωρ επικηρύχθηκε από τις βενετικές αρχές το 1770. Για την επικήρυξη βλ. το κεφάλαιο για τα γεγονότα των «Ορλωφικών» στο τρίτο μέρος.

[379] Η φοίτηση του Βασίλειου Μακρή στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας επιβεβαιώνεται και από το έγγραφο της φοροαπαλλαγής που απολάμβανε ως φοιτητής, προνόμιο το οποίο οι φοιτητές αποκτούσαν με την εγγραφή τους για σπουδές, μέχρι να πάρουν το πτυχίο τους. Βλ. Archivio di Stato di Padova, AAU, b. 485, φ. 237.

[380] Για την επιρροή που ασκούσε στον λαό ο Ιωάννης Μακρής βλ. F. Grimani, *Relazioni storico-politiche del mare Ionio, da Francesco Grimani Provveditore General da Mar (1760)*, Βενετία 1856, σσ. 3-4.

τοπικό επίπεδο. Οι έρευνες των βενετικών οργάνων της Ζακύνθου είχαν ήδη ξεκινήσει από τον Σεπτέμβρη του 1760, αμέσως μετά την εκτέλεση των γνωστών Κεφαλονιτών αρχόντων Μαρίνου Μεταξά και Μαρίνου Άννινου στη Βενετία.[381] Έτσι, έχοντας ολοκληρώσει την επίδειξη δύναμης στην Κεφαλονιά, η Κυρίαρχος συνέχισε να παρακολουθεί τα τεκταινόμενα στην περιοχή. Στρεφόμενη αυτή τη φορά εναντίον του Ιωάννη Μακρή, έμοιαζε αποφασισμένη να ελέγξει κάθε ύποπτη δραστηριότητα, η οποία έμοιαζε απειλητική για την κρατική ασφάλεια και την κοινωνική ειρήνη στα δύο νησιά, ιδίως, δε, για τη βενετική πολιτική διατήρησης των ισορροπιών.[382]

Το κύρος και η επιβολή που ασκούσε ο Μακρής στη μεγάλη μάζα του λαού είχε λάβει διαστάσεις δημόσιου θεάματος το 1737, με αφορμή την επίθεση του όχλου στο εβραϊκό Γκέτο της πόλης. Όπως πληροφορούμαστε από την αναφορά που είχε υποβάλει στο *Collegio* στις 16 Δεκεμβρίου του 1738 ο τέως προνοητής Ζακύνθου Zuanne Pasqualigo, τη Μ. Παρασκευή του 1737 κατά τη διάρκεια της λιτανείας του Αγίου Νικολάου του Μόλου,[383] ενώ η πομπή περνούσε μπροστά από το Γκέτο, ένα παιδί άρχισε να εκτοξεύει πέτρες στην είσοδό του. Άμεσα, πολυάριθμοι κάτοικοι (τουλάχιστον τρεις χιλιάδες σύμφωνα με την υπερβολική εκτίμηση του Pasqualigo) προσπάθησαν να παρακάμψουν τη φρουρά, να σπάσουν την είσοδο του Γκέτο και να επιτεθούν στους Εβραίους, προσδοκώντας να λεηλατήσουν τις εβραϊκές κατοικίες, μιμούμενοι «μια παρόμοια περίπτωση του παρελθόντος».[384] Παρότι επενέβη η τοπική

---

[381] Αναφορά στις σχέσεις των μεγάλων οικογενειών των δύο νησιών γίνεται στο Viggiano, *Lo specchio*, σσ. 175-176.

[382] Η «σύγκρουση» της Βενετίας με τους άρχοντες των νησιών φαίνεται πως αποτέλεσε στροφή για τη βενετική πολιτική, καθώς τα γεγονότα του 1760 μνημονεύονται στην αλληλογραφία των Ανακριτών του Κράτους με τον γενικό προνοητή της Θάλασσας σε έγγραφο το 1777, ως τα γεγονότα που «ανάγκασαν» το όργανο να βάλει στο μικροσκόπιο τους άρχοντες. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Rettori di Zante, b. 132, συνημμένο αρ. 25.

[383] Μάλλον εννοείται η λιτανεία του Εσταυρωμένου που, σύμφωνα με την τοπική ιδιοτυπία, τελείται στην πόλη της Ζακύνθου κάθε Μ. Παρασκευή με αφετηρία την εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Μόλου. Βλ. σχετικά Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 97-98, όπου και πληροφορίες για την εκκλησία, αλλά και αναφορά στην λιτανεία του Εσταυρωμένου.

[384] Οι επιθέσεις εναντίον της εβραϊκής κοινότητας φαίνεται πως ήταν συνηθισμένες καθ' όλη τη βενετική περίοδο. Μάλιστα, μία αυτές καταγράφηκε στην τοπική συλλογική μνήμη μέσω της τοπικής χρονογραφίας. Πρόκειται για το ανώνυμο χρονικό του 1712, σύμφωνα με το οποίο το Μ. Σάββατο, της ίδιας χρονιάς βρέθηκε πνιγμένο ένα παιδί, που είχε χαθεί από την Κυριακή των Βαΐων. Το παιδί έφερε σημάδια σταυρικού μαρτυρίου και λόγω και της χρονικής περιόδου που συνέβη το περιστατικό πρώτοι ύποπτοι θεωρήθηκαν οι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης. Η παράδοση του μύθου της εβραϊκής «αντιτελετής» με χριστιανικό αίμα στα άζυμα του Πάσχα είναι γνωστή, συνεπώς ο θάνατος του άτυχου παιδιού θεωρήθηκε βέβαιο έργο των Εβραίων και ο ντόπιος χριστιανικός όχλος ξεσηκώθηκε άμεσα εναντίον των Εβραίων του νησιού. Για το σχετικό χρονικό βλ. Ν. Κονόμος, *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953),* Αθήνα 1970, σσ. 103-105. Σύμφωνα με την Ευτυχία Λιάτα στο *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891,* Αθήνα 2006, σσ. 12, 61, η λεγόμενη «συκοφαντία του αίματος» ήταν σε άμεση συνάρτηση με τη μόνιμη στερεοτυπική ταύτιση

βενετική φρουρά και οι ευρισκόμενες στο νησί δυνάμεις του στόλου, ο Ιωάννης Μακρής, που εκείνη τη χρονιά εκτελούσε χρέη συνδίκου, πρωταγωνίστησε στον κατευνασμό του εξαγριωμένου πλήθους και στην εκτόνωση μιας πολύ δύσκολης, όπως εξελισσόταν, κατάστασης.[385] Κατά πολλούς, άλλωστε, ο Μακρής προκαλούσε στην τοπική κοινωνία μεγαλύτερο σεβασμό και δέος ακόμα και από τους προνοητές.[386]

Αντίστοιχες σκηνές επαναλήφθηκαν με αφορμή μια δεύτερη επίθεση στο εβραϊκό γκέτο της πόλης το 1760, με τον Ιωάννη Μακρή να πρωταγωνιστεί στην εκτόνωση της κατάστασης.[387] Όσον αφορά τα γεγονότα του 1760, ο Χιώτης

των Εβραίων ως των «εσωτερικών εχθρών» της χριστιανικής κοινότητας και αποτελούσε συχνά απόληξη του εν γένει λαϊκού αντιεβραϊκού συναισθήματος. Έτσι, ήταν γενικά αποδεκτή στις λαϊκές χριστιανικές μάζες η πεποίθηση ότι οι Εβραίοι τελούσαν ανθρωποθυσίες μικρών χριστιανών κατά τις ημέρες του Πάσχα, ώστε να τοποθετήσουν το αίμα τους στα άζυμα. Μια άγνωστη βιβλιογραφικά επίθεση εναντίον του εβραϊκού οικισμού καταγράφεται τη Μεγάλη Εβδομάδα του 1699, οπότε στα σπίτια και στα μαγαζιά των Εβραίων ξέσπασαν τρομερές λεηλασίες: […] *che riguardano la liquidazione de capurioni sin ora oculti d'una efrenata strepitosissima sollevazione, seguita in tempo di Settimana Santa contro l'universal degl'hebrei, che terminò poi nel svaleggio delle loro case e botteghe con una forma la più dissoluta che imaginar si possa tanto di giorno, come di notte* […]. Βλ. A.S.Ve., *Avogaria di Comun,* b. 3540, Lettere, φάκ. Zante, συνημμένα έγγραφα του 1699 που αφορούν την έφεση των Σκιαδά, Καλογερά, Αβράμη και Ασινόπουλου. Για αντίστοιχες περιπτώσεις στον ευρωπαϊκό χώρο κατά ημέρες του Πάσχα, με βάση ανακριτικό υλικό δικογραφιών και κατηγορούμενους Εβραίους βλ. A. Toaff, *Pasque di sangue. Ebrei d'Europa e omicidi rituali,* Μπολόνια 2007. Για μια συνολική επισκόπηση της εβραϊκής παρουσίας στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. ενδεικτικά J. Israel, *Gli Ebrei d'Europa nell'età moderna (1550-1750),* Μπολόνια 1991. Για την εβραϊκή παρουσία στη βενετική μητρόπολη βλ. B. Pullan, *Gli Ebrei d'Europa e l'Inquisizione a Venezia dal 1550 al 1670,* Ρώμη 1985, σσ. 231-259˙ D. Jacoby, «Venice and the Venetian Jews in the Eastern Mediterranean», *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII,* G. Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 29-58˙ G. Cozzi, «Società veneziana, società ebraica», *Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII,* G. Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 333-374˙ B. Ravid, «The Venetian Government and the Jews», *The Jews in Early Modern Europe,* R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη - Λονδίνο 2001, σσ. 3-30. Ιδίως για το ιστορικό περιβάλλον που υπέβαλε τη θεσμοθέτηση του βενετικού γκέτο και την εμφάνιση στο προσκήνιο των «Λεβαντίνων» Εβραίων βλ. Pullan, *Gli Ebrei,* σσ. 242-248˙ B. Ravid, «The Religious, Economic and Social background and Context of the establishment of the Ghetti of Venice», *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII,* G. Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 213-222˙ B. Arbel, «Jews in International Trade. The emergence of the Levantines and the Ponentines», *The Jews in Early Modern Europe,* R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη–Λονδίνο 2001, σσ. 73-96˙ B. Kaplan, *Divided by Faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe,* Χάρβαρντ 2007*,* σσ. 247, 295-300. Για την καθημερινή ζωή στο Γκέτο της Βενετίας βλ. Donatela Calabi, «The City of Jews», *The Jews in Early Modern Europe,* R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη–Λονδίνο 2001, σσ. 30-49. Σχετικά με τον αντισημιτισμό στην Ευρώπη βλ. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης,* Αθήνα 1992, σσ. 86-88. Για το ίδιο φαινόμενο στο Βυζάντιο, στις υπό λατινική και οθωμανική κυριαρχία περιοχές του ελληνικού χώρου, βλ. το ίδιο και ειδικότερα τις σελίδες 88-89, 90-93 και 93-96 αντίστοιχα.

[385] Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σ. 417.

[386] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 40v.

[387] Grimani, *Relazioni storico - politiche del mare Ionio,* σ. 3˙ Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σ. 428. Για την εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου διαθέσιμα στοιχεία βρίσκονται στο παλαιό άρθρο του Σ. Δε Βιάζη, «Η εβραϊκή κοινότης της Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρνασσός,* 14 (1891), 723-735. Για πιο πρόσφατα στοιχεία σχετικά με την εβραϊκή παρουσία στο νησί, από τον 16ο αιώνα, βλ. Τζιβάρα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος,* σ. 269-274, και στο άρθρο της Marianna Kolyvà, «The Jews of Zante

παραδίδει τη γενική πληροφορία ότι ο λαός όρμησε στην Γκέτο και θέλησε να προσβάλει τον προνοητή, ο οποίος θεωρήθηκε ότι δωροδοκήθηκε από κάποιον πλούσιο Εβραίο, για να κατεβεί ένα ομοίωμα που είχε υψωθεί την ημέρα του Πάσχα με σκοπό να καεί ως πυροτέχνημα.[388] Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις σύγχρονες μαρτυρίες, η επίθεση εναντίον των Εβραίων προκλήθηκε λόγω της τοποθέτησης σε δημόσια θέα ενός προσβλητικού ομοιώματος που έφερε το όνομα ενός ντόπιου Γερμανοεβραίου. Ακριβώς για αυτό, ο προνοητής έδωσε άμεσα εντολή το ομοίωμα να κατεδαφιστεί, η κίνησή του, ωστόσο, προκάλεσε τη μανιασμένη αντίδραση του όχλου, ο οποίος, υποκινούμενος από κάποιον ποπολάρο, τον Αντώνη Μαλάνο, επιτέθηκε στο Γκέτο, πιστεύοντας ότι επρόκειτο για δάκτυλο των Εβραίων. Η κατάσταση ήταν τόσο τεταμένη που η βενετική φρουρά έριξε πυρά προς το πλήθος για να ηρεμήσει τα πνεύματα. Ο Ιωάννης Μακρής σε μια νέα «επίδειξη δύναμης», συνεπικουρούμενος από τους ανιψιούς του, παρενέβη για να καθησυχάσει το εξαγριωμένο πλήθος, με τη δέσμευσή του προς αυτό ότι το ομοίωμα θα αναστηλωθεί. Πράγματι, με τη διαβεβαίωση του προνοητή τα πνεύματα σύντομα ηρέμησαν, ήδη, ωστόσο, είχαν λεηλατηθεί ορισμένες οικίες, όπως αυτή του εμπόρου Jacob. Το επόμενο πρωί, ενώ το κλίμα παρέμενε τεταμένο, ο Μακρής συνέχιζε να καθησυχάζει τις ομάδες χωρικών, που είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη από τα κοντινά χωριά.[389]

Με αφορμή τα γεγονότα του 1760, αυτή ακριβώς η επιρροή που ήταν σε θέση να ασκεί ο Ιωάννης Μακρής στους ποπολάρους και ιδίως στους χωρικούς φάνηκε να ανησυχεί ιδιαιτέρως τη Βενετία, παρότι το συγκεκριμένο περιστατικό αναδείκνυε με ενάργεια ότι ο εν λόγω άρχοντας ασκούσε συμπληρωματική και όχι ανταγωνιστική προς τον προνοητή εξουσία. Αν και ουσιαστικά επαναλήφθηκαν τα γεγονότα του 1737, με τον Μακρή να έχει και στις δύο περιπτώσεις πρωταγωνιστικό ρόλο στον κατευνασμό του όχλου, η Βενετία, όμως, δεν αξιολόγησε τις δύο περιπτώσεις κατά τον ίδιο τρόπο. Η στάση της Κυριάρχου μοιάζει αντιφατική, παρ' όλα αυτά, η μεταστροφή της οφείλεται στο γεγονός ότι τα περιστατικά του 1760 συνέπεσαν με τις έρευνες για τη δραστηριότητα των Ιόνιων αρχόντων, αμέσως μετά την εκτέλεση του Μεταξά και του Άννινου. Εφεξής η Βενετία παρουσιαζόταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στην ανεξέλεγκτη επιρροή τους, πολλώ δε μάλλον όταν αυτή λάμβανε και χαρακτήρα δημοσίου θεάματος. Έτσι, η δεύτερη εμπλοκή του Μακρή στα γενονότα του Γκέτο

between the Serenissima and the sublime Porte: the local community and the Jewish consuls (16th to 17th centuries)», *Mediterranean Historical Review 27/2 December 2012,* 199-213.

[388] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 430.

[389] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 185v-186r.

τον άφησε εκτεθειμένο, καθώς η Κυρίαρχος έμοιαζε αποφασισμένη να περιορίσει την επιρροή των ισχυρών πόλων τοπικής εξουσίας, όπως ο ίδιος.

Στις 24 Μαΐου 1761 ο προνοητής Ζακύνθου Marin είχε ετοιμάσει και αποστείλει προς τους Ανακριτές του Κράτους μια μακροσκελή αναφορά εντός της οποίας κατέγραφε τις σημαντικότερες εστίες διαφθοράς και καταχρήσεων του νησιού.[390] Τέτοιες αναφορές ήταν συνήθεις και κατά τους προηγούμενους αιώνες, με χαρακτηριστική, μάλιστα, στερεοτυπική γλώσσα. Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, οι ίδιοι οι Ανακριτές του Κράτους, λίγους μήνες νωρίτερα, είχαν επιφορτίσει τον προνοητή να διεξαγάγει μυστικές έρευνες για τις εστίες ανομίας του τόπου, κυρίως δε, για τα άτομα που πιθανόν αποτελούσαν ανεξέλεγκτους φορείς τοπικής εξουσίας και έμοιαζαν με απειλή για την κοινωνική ευταξία και την εν γένει βενετική κυριαρχία. Κάθε έξι μήνες ο προνοητής ήταν επιφορτισμένος να διαβιβάζει στο εν λόγω όργανο τα πορίσματά του και, δεδομένου ότι οι βενετοί *rappresentanti* διατηρούσαν τακτική αλληλογραφία με τα κρατικά μητροπολιτικά όργανα, υποθέτουμε ότι η αναφορά του Marin εντάσσεται σε μια έκτακτη ενημέρωση της μητρόπολης για τεκταινόμενα στα Ιόνια νησιά. Είναι ξεκάθαρο ότι η Βενετία φοβόταν πιθανές εστίες έντασης, ιδίως μετά την εκτέλεση του Μαρίνου Μεταξά και του Μαρίνου Άννινου, γι' αυτό και έθετε σε εγρήγορση τους τοπικούς αξιωματούχους.[391]

Στην αναφορά, ο Marin περιέγραφε εικόνες εκτεταμένης διαφθοράς που ενδημούσαν για χρόνια στον τόπο και γίνονταν ανεκτές από τη «δυσλειτουργική» δικαιοσύνη. Η κατάσταση αποδιδόταν αφενός στην κακή προδιάθεση των κατοίκων, κάτι που ήταν κοινός τόπος στις αναφορές, κυρίως, δε, σε ορισμένους πλούσιους άρχοντες που μπορούσαν να επηρεάζουν τις λαϊκές μάζες. Έτσι λοιπόν, γινόταν λόγος για συνεχή περιφρόνηση των νόμων, δολοφονίες και κάθε είδους βιαιότητες για ασήμαντη αφορμή, καθώς και για λαθρεμπόριο σε καθημερινή βάση. Ενδεικτικότερο παράδειγμα για τη ροπή των κατοίκων προς την «απειθαρχία» και για το πόσο εύκολα μπορούσαν να παρακινηθούν σε βίαιες συμπεριφορές ήταν το περιστατικό της επίθεσης του εξαγριωμένου πλήθους εναντίον του εβραϊκού Γκέτο της πόλης τον προηγούμενο χρόνο.[392]

[390] Στο ίδιο, συνημμένη αναρίθμητη επιστολή του προνοητή Marin, ημ. Ζάκυνθος 24 Μαΐου 1761.
[391] Στο ίδιο.
[392] Στο ίδιο.

Για τον Marin ως βασικοί υπαίτιοι τέτοιων περιστατικών έπρεπε να λογίζονται οι ισχυροί άρχοντες του τόπου, διότι όχι μόνο μπορούσαν εύκολα και κατά τη βούλησή τους να υποκινήσουν το πλήθος, αλλά παρείχαν και άσυλο σε ταραξίες και κακοποιούς, παρεμποδίζοντας τη δικαιοσύνη να προβεί σε συλλήψεις. Πάντα με την κάλυψη των ισχυρών προστατών τους, οι κακοποιοί συνήθως κατέφευγαν στη γειτονική Πελοπόννησο, η ατιμωρησία συνεχιζόταν και αυτοί έβρισκαν συνεχώς μιμητές. Ακόμα και αν στοιχειοθετούνταν δικογραφίες ή εκδίδονταν επικηρύξεις για κατηγορούμενους, αυτοί έβρισκαν τον τρόπο να διαφύγουν των κατηγοριών πάντα με τη βοήθεια των ισχυρών προστατών τους. Συνήθως, επεδίωκαν τον συμβιβασμό με το θύμα ή τους συγγενείς του, εκβιάζοντάς τους ή έκαναν χρήση «επαγγελματιών» ψευδομαρτύρων.[393]

Ανάμεσα στους άρχοντες που ήταν αναμεμειγμένοι σε τέτοιες πρακτικές, ο προνοητής Marin στεκόταν ιδιαιτέρως στο όνομα του Ιωάννη Μακρή τον οποίο μάλιστα χαρακτήριζε ξακουστό *(celebre).* Τον περιέγραφε ως έναν εκ των σημαντικότερων πολιτών της Κοινότητας, μεγάλων ικανοτήτων *(abilità di pronto spirito),* οξείας αντίληψης *(dirrecione sagace)* και με πολλούς οπαδούς *(ricco d'aderenze).* Το δίκτυο «φίλων» του επεκτεινόταν και εκτός του νησιού και περιλάμβανε την ισχυρή οικογένεια Μεταξά της Κεφαλονιάς και τους περισσότερους αγάδες και κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου. Καθώς επεδίωκε διαρκώς την απόκτηση όλο και περισσότερων εξαρτώμενων *(dipendenti),* χρησιμοποιούσε τις γνωριμίες του για να προσφέρει καταφύγιο στους οπαδούς του που εμπλέκονταν σε κάποιο έγκλημα και είχαν ανάγκη να απομακρυνθούν από το νησί. Συνήθης πρακτική του ήταν η επίμονη καταδίωξη όσων βρίσκονταν σε διαμάχη με τους οπαδούς του, ώστε να αποδεχθούν συμβιβασμό, ακόμα και αν οι πρώτοι ήταν τα θύματα. Μάλιστα το σπίτι του αποτελούσε μια εστία ανομίας, καθώς εκεί σύχναζαν εξόριστοι και άλλοι κακοποιοί. Ήλεγχε ακόμα και το μεγαλύτερο μέρος των αξιωματικών της πολιτοφυλακής, γεγονός που έκανε τη δικαιοσύνη ακόμα πιο αναποτελεσματική και τον προνοητή ανίκανο να ασκήσει έλεγχο στην ενδοχώρα του νησιού.[394]

Ο Marin ομολογούσε ότι ο Μακρής ασκούσε τόσο μεγάλη επιρροή στο πλήθος, που κατά τον ξεσηκωμό εναντίον των Εβραίων αναγκάστηκε να ζητήσει την βοήθειά του για να ηρεμήσει τον εξαγριωμένο όχλο. Εξάλλου, το κύρος και η επιρροή του τεκμαίρονταν από ένα ακόμα καταγεγραμμένο περιστατικό. Επρόκειτο

[393] Στο ίδιο.
[394] Στο ίδιο.

για την έλευση στη Ζάκυνθο του γνωστού Κεφαλονίτη άρχοντα Σπυρίδωνα Μεταξά, ανιψιού του εκτελεσμένου Μαρίνου Μεταξά, αμέσως μετά την εκτέλεση του τελευταίου και του Μαρίνου Άννινου στη Βενετία. Ο Μεταξάς έγινε δεκτός με όλες τις τιμές από τον Μακρή και φιλοξενήθηκε στο σπίτι στενού συγγενή του. Το ανησυχητικό σημείο για τον προνοητή σημειώθηκε κατά την αναχώρηση του Μεταξά για την Κεφαλονιά, οπότε είχαν συγκεντρωθεί τιμητικά πολλοί άρχοντες μαζί με πλήθος λαού. Την ίδια στιγμή σήμαιναν τα περισσότερα κωδωνοστάσια της πόλης σε μια εικόνα που μπορούσε να παραλληλιστεί μονάχα με την αποχώρηση των Βενετών αξιωματούχων για να επιστρέψουν στη Βενετία, όπως ο γενικός προνοητής ή οι απερχόμενοι προνοητές. Ο Marin θεωρούσε ότι όλο αυτό το πλήθος συγκεντρώθηκε με εντολή του Μακρή και, για ακόμα μια φορά, εφιστούσε την προσοχή για το πόσο εύκολα μπορούσε να υποκινηθεί το πλήθος.[395]

Ο προνοητής αναφερόταν, επίσης, στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας Μακρή, τον Δραγανίγο, τον Κωνσταντίνο και τον Βασίλειο, για τους οποίους επιφύλασσε σύντομες περιγραφές. Συγκεκριμένα ο Δραγανίγος περιγραφόταν ως πολύ επιθετικός χαρακτήρας, που δεν μπορούσε να διαχωρίσει το καλό από το κακό, για αυτό και είχε την ευθύνη της επιστασίας των οικιακών εργασιών. Ο Κωνσταντίνος θεωρούνταν πιο «ζωηρός» και με παράδειγμα τον θείο του βάδιζε γοργά στα χνάρια του. Ο Βασίλειος τέλος, παρότι ο νεότερος, παρουσιαζόταν ιδιαίτερα άπληστος και ικανός να λαμβάνει τις πιο απάνθρωπες αποφάσεις.[396] Μάλιστα οι φήμες που διακινούνταν στον τόπο ενέπλεκαν τόσο τον Κωνσταντίνο όσο και τον Βασίλειο σε δολοφονίες. Ο προνοητής εξέφραζε εξάλλου την πεποίθηση, ότι η δυνατότητα της οικογένειας να επηρεάζει μάρτυρες έκανε αδύνατη την απόδοση δικαιοσύνης, ενώ ακόμα και η χρήση του *Rito del Consiglio di Dieci* μπορούσε να αποδειχτεί αναποτελεσματική.[397]

Προκειμένου να παρουσιάσει μια σφαιρικότερη εικόνα, ο Marin έκλεινε την έκθεσή του, αναφερόμενος στις άλλες τρεις ισχυρότερες οικογένειες του νησιού και

---

[395] Στο συγκεκριμένο περιστατικό έχουμε ήδη αναφερθεί στο Ν. Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος στα χρόνια της αρχιερατείας του Σωφρόνιου Κουτούβαλη (1759-1782)», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), σσ. 350-355.

[396] […] *Gradenigo per esser di talento offuso hà scarsa abilità e per il bene, e per il male destinato perciò ad aver cura dell'economia della casa. Più vivace Constantin, et amaestrato dall'esempio domestico velocemente s'incamina per le pedate del zio. […] Basilio benchè più giovine di tutti, è già provetto nella dissolutezza del vivere, e capace d'ogni più iniqua risolucione* […]. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, συνημμένη αναρίθμητη επιστολή του προνοητή Marin, ημ. Ζάκυνθος, 24 Μαΐου 1761.

[397] Στο ίδιο.

συγκεκριμένα τις οικογένειες Ηρακλειώτη, Κομούτου και Λογοθέτη. Θεωρούσε ότι η οικογένεια Ηρακλειώτη ήταν το ίδιο βίαιη και διαπλεκόμενη με τους Μακρή και, μάλιστα, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι δυο οικογένειες είχαν συνθηκολογήσει πολύ πρόσφατα, μετά από πολλά χρόνια διαμάχης, σε μια συμφιλίωση που γέννησε το φόβο στους κατοίκους. Σχετικά με τις οικογένειες Κομούτου και Λογοθέτη, τις περιέγραφε ως συγγενικές και ευρισκόμενες σε παρακμή και δεν κατέγραφε περισσότερες λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους.[398]

Έναν χρόνο μετά, όλα αυτά τα στοιχεία που συντάχθηκαν εναντίον του Μακρή χρησίμευσαν ως οι βασικές κατηγορίες για τη διενέργεια ανακριτικής διαδικασίας και τον σχηματισμό δικογραφίας υπό το *Rito del Consiglio di Dieci* με εντολή των Ανακριτών του Κράτους, καθώς η δραστηριότητα του Ζακυνθινού άρχοντα έκανε τη Βενετία να υποψιάζεται ότι μπορούσε να προκαλέσει κοινωνικές αναταραχές *(insurrezione).* Υπεύθυνος για την εξέταση των μαρτύρων και την καταγραφή των καταθέσεων ήταν ο γραμματέας του γενικού προνοητή, για αυτό και κατέφτασε στη Ζάκυνθο επιφορτισμένος για να διεξαγάγει ανακρίσεις υπό άκρα μυστικότητα. Όπως προβλεπόταν σε αυτές τις περιπτώσεις για την απρόσκοπτη τέλεση τη διαδικασίας, το βράδυ της 6ης Αυγούστου, ο Μακρής συνελήφθη, μετά από μια καλά οργανωμένη επιχείρηση των βενετικών αρχών, και σιδηροδέσμιος απομακρύνθηκε από το νησί, με πλοίο που είχε φτάσει στη Ζάκυνθο ακριβώς για αυτόν τον σκοπό.[399] Αξιοσημείωτο είναι ότι οι διεργασίες για τη σύλληψη είχαν ξεκινήσει τουλάχιστον οχτώ μήνες πριν.[400] Εντέλει, με το πέρας της δικαστικής διαδικασίας που υπέστη, ο Μακρής κρίθηκε ένοχος και διατάχθηκε η απομόνωσή του στο κάστρο του Κάταρο στο Μαυροβουνίο. Το διάστημα της φυλάκισής του δεν το γνωρίζουμε με ακρίβεια, αφού οι μαρτυρίες το τοποθετούν ανάμεσα στους δεκαοχτώ μήνες[401] και τα τρία χρόνια.[402] Πάντως, τουλάχιστον το 1765, ο Ιωάννης Μακρής φαίνεται πως είχε επιστρέψει στη Ζάκυνθο, καθώς τότε εντοπίζεται η σύνταξη μιας εκ των διαθηκών του από συμβολαιογράφο του νησιού.[403]

---

[398] Στο ίδιο.

[399] Στο ίδιο, συνημμένη αναρίθμητη επιστολή του γενικού προνοητή Contarini, ημ. Ζάκυνθος, 9 Αυγούστου 1762.

[400] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Dispacci dal Proveditor General da Mar 1759-1765, b. 403, φάκ. 1760-61, αναρίθμητο έγγραφο, ημ. 3 Ιανουαρίου 1761 m. v. (πρόκειται για τη βενετική χρονολόγηση σύμφωνα με την οποία η πρωτοχρονιά κάθε έτους τοποθετείται την πρώτη Μαρτίου).

[401] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali Corfù, b. 8, φ. 4406v.

[402] Στο ίδιο, φ. 4276v.

[403] Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο οικογένειας Κομούτου, Per Il Nobile Signor Conte Gradenigo Macrì, e Nobile Anastasio Macrì Assuntor di Giudizio,* σ. 114.

Μια δεκαετία περίπου μετά τον σχηματισμό της πρώτης δικογραφίας εναντίον του και επτά χρόνια από την επιστροφή του από το Κάταρο, ο Μακρής φαίνεται πως κατάφερε να επανασυσπειρώσει τους υποστηρικτές του και να εδραιωθεί εκ νέου στο κέντρο του τοπικού συστήματος εξουσίας, εκλεγόμενος ως σύνδικος για το έτος 1772.[404] Μολαταύτα, σύντομα βρέθηκε και πάλι στο στόχαστρο των βενετικών οργάνων. Αν και αυτή τη φορά η διαδικασία εκκίνησε διαφορετικά και όχι απευθείας από τη μητρόπολη, σχηματίστηκε ξανά μια ογκώδης δικογραφία εναντίον του, που τον οδήγησε για δεύτερη φορά στη φυλακή.[405]

Πιο συγκεκριμένα, όλα ξεκίνησαν με τη δολοφονία του υποδικηγόρου Γεωργίου Γαβαλά[406] το 1772, με κατηγορούμενο ως δράστη τον, επίσης υποδικηγόρο και στενό συνεργάτη του Ιωάννη Μακρή, Παύλο Κλάδη. Ο Κλάδης είχε ακολουθήσει το συγκεκριμένο επάγγελμα, μαθητεύοντας από μικρός στο δικαστήριο *(foro)* της Ζακύνθου, απολαμβάνοντας την προστασία του Ιωάννη Μακρή και των ανιψιών του.[407] Ήταν άνθρωπος βίαιος και διατηρούσε συνοδεία οπαδών, οι οποίοι τον ακολουθούσαν οπλισμένοι με πιστόλια και ξίφη. Με τη βοήθεια αυτών ήλεγχε όλες τις εκλογές, υπέρ της φατρίας Μακρή, με πάγια τακτική την άσκηση τρομοκρατίας εναντίον των εκλεκτόρων.[408] Γενικά, ο Κλάδης ήταν έμπιστος συνεργάτης του Ιωάννη Μακρή και μάλιστα αναλάμβανε και τις δικηγορικές υποθέσεις των πελατών του ως υποδικηγόρος, είτε αυτές ήταν αστικές είτε ποινικές.[409]

Η οικογένεια του δολοφονημένου Γαβαλά, με επικεφαλής τον πατέρα του Αντώνη, κατέφυγαν στο Συμβούλιο των Δέκα για να καταγγείλουν τα δεινά που βίωσε η οικογένειά τους, μετά το δυστυχές συμβάν, και να ζητήσουν την τιμωρία των ενόχων. Από τη στιγμή που ο Κλάδης ήταν προστατευόμενος του ηγεμονικού

---

[404] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali Corfù, b. 8, φ. 4302v.

[405] Η ογκώδης δικογραφία μοιράζεται στους τόμους A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1092, φάκ. 506˙ στην ίδια σειρά, bb. 1100, 1101, 1102. Η ανακριτική διαδικασία επεκτάθηκε και στην πόλη της Βενετίας, όπου προσήλθαν ως μάρτυρες Ζακυνθινοί που διέμεναν εκεί A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1094, φάκ. 525.

[406] Η οικογένεια Γαβαλά ήταν αρχοντική οικογένεια της Κρήτης. Μέλη της, ανάμεσα στα οποία και οι πρόγονοι του δολοφονημένου υποδικηγόρου, βρέθηκαν στη Ζάκυνθο ως πρόσφυγες με την πτώση του Χάνδακα στους Οθωμανούς το 1669 A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 17r, 25v. Ένας κλάδος της οικογένειας υπήρχε στη Ζάκυνθο από τα τέλη του 15ου αιώνα. Ν. Κονόμος, *Κρητικοί στη Ζάκυνθο,* Αθήνα 1970, σ. 16.

[407] Σχετικά με τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος του υποδικηγόρου στη Ζάκυνθο πρόσφατη είναι η δημοσίευση της Παναγιώτας Τζιβάρα, «*Intervenienti collegiati del Zante*. Οι "ευγενείς" επαγγελματίες της δικαιοσύνης στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο», *Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018,* τ. Α΄, Κεφαλονιά 2019, σσ. 245-262. Επίσης, υπό δημοσίευση είναι το άρθρο της ίδιας, «Δικηγόροι και δικολάβοι στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας (18ος αι.): ένα σύντομο περίγραμμα», *Τόμος στη μνήμη του καθηγητή Πιτσάκη,* Μαρία Γιούνη (επιμ.), υπό έκδοση.

[408] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 4r.

[409] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 46v.

άρχοντα Μακρή, του παλαιότερου δικηγόρου του νησιού με διασυνδέσεις στη διοίκηση και στη δικαιοσύνη, το σημαντικότερο πρόβλημα, που έθετε η οικογένεια, ήταν ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα καταφυγής σε κανένα αξιόπιστο τοπικό όργανο για την τιμωρία του. Ακόμα χειρότερα, η οικογένεια Γαβαλά, όταν, παρά τα προσκόμματα, επέμεινε στις προσπάθειες για τη διερεύνηση του εγκλήματος και την τιμωρία των ενόχων, άρχισε να δέχεται εκφοβισμό και απειλές από μέλη της φατρίας Μακρή. Οι συγγενείς του Γαβαλά κατήγγελλαν ότι το κλίμα τρομοκρατίας που είχε δημιουργηθεί εναντίον τους ήταν τέτοιο, ώστε εντέλει εξαναγκάστηκαν να πωλήσουν όλη τους την περιουσία και να μετοικήσουν στη Βενετία, φοβούμενοι για τη ζωή τους.[410]

Είναι ενδιαφέρον ότι, στη μακροσκελή καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά, η δολοφονία του υποδικηγόρου αποτελεί απλά την αφετηρία για ένα γλαφυρό «κατηγορώ» εναντίον του Ιωάννη Μακρή, ο οποίος αποκαλείται «τύραννος» του τόπου. Η προστασία, δηλαδή, που παρείχε ο Μακρής στον Κλάδη και κατ' επέκταση η δράση της εν γένει φατρίας ήταν το δεδομένο που χρησιμοποίησε η οικογένεια Γαβαλά, ώστε να καταφύγει στους Ανακριτές του Κράτους. Αυτό δεν θα πρέπει να μάς προξενεί εντύπωση εφόσον το συγκεκριμένο όργανο, ως παρακλάδι του Συμβουλίου των Δέκα, δρούσε κατασταλτικά σε αδικήματα και καταστάσεις που έμοιαζαν να απειλούν την κοινωνική ευταξία. Έτσι, η οικογένεια Γαβαλά έβλεπε τη στοχοποίηση της φατρίας Μακρή ως τη μοναδική οδό για να ασχοληθούν ενδελεχώς τα αρμόδια βενετικά όργανα με την υπόθεση της δολοφονίας και ακόμα περισσότερο να τιμωρηθούν οι ένοχοι.

Το σοβαρότερο ζήτημα που καταδεικνύεται από την καταγγελία ήταν εκείνο που φιλοτεχνούσε την εικόνα του Ιωάννη Μακρή ως ενός προδότη, ο οποίος σε μυστική αλληλογραφία με τους αδελφούς Ορλώφ τούς προσέφερε απλόχερη στήριξη κατά τα γεγονότα των «Ορλωφικών», συνωμοτώντας έτσι εναντίον του ίδιου του βενετικού Κράτους. Οι Γαβαλά ήταν οι πρώτοι που ενέπλεκαν τον Μακρή ανοιχτά στα «Ορλωφικά», ονοματίζοντάς τον ως τον ιθύνοντα νου και βασικό υποκινητή της μαζικής μετάβασης των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο. Για την επιβεβαίωση των λεγομένων τους, εν είδει χρονικού, παρέθεταν λεπτομέρειες για τον προ τριετίας ξεσηκωμό του όχλου στη Ζάκυνθο με τον Παύλο Κλάδη να κινητοποιεί πολύ κόσμο, για τις ωμότητες κατά τη λεηλασία της Γαστούνης και την πολιορκία της Πάτρας,

[410] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φφ. 3v-4r.

καθώς και για τις, όπως υποστήριζαν, μυστικές συνεννοήσεις του Μακρή με τους Ρώσους. Μάλιστα, η εγγύηση της ισχυρής παρουσίας του Μακρή φαίνεται πως έδινε τη δυνατότητα σε πολλούς από εκείνους που μετέβησαν στην Πελοπόννησο να επανέλθουν στο νησί και να κυκλοφορούν ανενόχλητοι, χωρίς να φοβούνται τη δίωξή τους από τις αρχές.[411]

Οι υπόλοιπες κατηγορίες των Γαβαλά σε μεγάλο βαθμό προσιδίαζαν στις προ δεκαετίας κατηγορίες τις οποίες είχε συντάξει ο τότε προνοητής Marin και αποτέλεσαν τη βάση για την πρώτη δίωξη του Μακρή. Ειδικότερα, η προσοχή στρεφόταν στο γεγονός ότι ο Μακρής συσπείρωνε γύρω του ένα πλήθος αφοσιωμένων οπαδών από όλο το κοινωνικό φάσμα, οι οποίοι τον βοηθούσαν στη θεμελίωση της κυριαρχίας του εντός και εκτός του Συμβουλίου. Αν η δημιουργία φατριών και η καταφυγή στους άρχοντες για προστασία ήταν συνήθεια του τόπου, για την οικογένεια Γαβαλά πολλοί από τους οπαδούς του Μακρή εμπλέκονταν σε ανθρωποκτονίες, συχνά για ασήμαντη αφορμή, όπως για παράδειγμα οι άρχοντες αδελφοί Μοτσενίγκο του ποτέ Κάρλο ή οι διαβόητοι ποπολάροι Αναστάσιος Μουζάκης, επονομαζόμενος Μπάφης, Νικόλαος Μουζάκης, γνωστός ως Μαστραντώνης, και Ευστάθιος Τσαγκαρόπουλος, επονομαζόμενος Λαδάς. Η σχέση όμως όλων αυτών με τον Μακρή, ο οποίος εξακολουθούσε, όπως προ δεκαετίας, να ελέγχει την τοπική δικαιοσύνη, τους έκανε να απολαμβάνουν μια ιδιότυπη «ασυλία» από τις αρχές και να κυκλοφορούν ελεύθεροι.[412]

Εντέλει ο Μακρής βρέθηκε εκ νέου αντιμέτωπος με μια πληθώρα κατηγοριών ως ο ηγέτης της φατρίας που «καταδυνάστευε» τον τόπο και ως δυνητική πηγή κάθε ανομίας. Μπορεί, λοιπόν, να μην ήταν ο ίδιος κατηγορούμενος για ένα ποινικό αδίκημα, το γεγονός όμως ότι σε κάτι τέτοιο εμπλέκονταν συγγενείς ή οπαδοί του, άτομα, δηλαδή, στα οποία παρείχε προστασία, ήταν αρκετό για να πυροδοτήσει έρευνες για την πιθανή δική του εμπλοκή. Ορισμένες εκ των κατηγοριών, πέραν βεβαίως της δολοφονίας Γαβαλά, ήταν η στενή σχέση του Μακρή με τον κατηγορούμενο Κλάδη, οι σχέσεις με τους Ρώσους και η υποκίνηση του όχλου, ο οποίος συμμετείχε στα «Ορλωφικά», η αυτουργία σε δολοφονίες και ακολούθως η παροχή ασύλου στους εκτελεστές, οι οποίοι τού χρησίμευαν ως μπράβοι˙ και ακόμα, η συντήρηση οικίας στο χωριό Μουζάκι που αποτελούσε άντρο ανομίας και άσυλο

[411] Στο ίδιο, φφ. 1r-3v. Περισσότερες λεπτομέρειες για τη μαρτυρία των Γαβαλά σχετικά με τα «Ορλωφικά» βλ. στο τρίτο μέρος της εργασίας.
[412] Στο ίδιο, φφ. 4r-12v.

φυγοδίκων, οι διασυνδέσεις τους με γραμματείς των προνοητών και των γενικών προνοητών και η βίαιη κάρπωση αλλότριων περιουσιών.

Η νέα σύλληψη του Μακρή τοποθετείται τον Οκτώβρη του 1773. Το πρωί της 25ης Οκτωβρίου κατέφτασε στο λιμάνι της Κέρκυρας το πλοίο που μετέφερε τον σιδηροδέσμιο Ζακυνθινό άρχοντα και από εκεί, λίγες μέρες μετά, ο συλληφθείς οδηγήθηκε στη Βενετία προκειμένου να δικαστεί.[413] Ακόμα όμως και μετά τη σύλληψη του, η οικογένεια Γαβαλά κατήγγελλε τις προσπάθειες του Δραγανίγου Μακρή να έρθει σε επαφή με τον γραμματέα, αρμόδιο για την πραγματοποίηση της ανακριτικής διαδικασίας στη Ζάκυνθο. Επίσης, γινόταν λόγος για την κινητοποίηση ενός δικτύου ψευδομαρτύρων, οι οποίοι θα κατέθεταν υπέρ του Ιωάννη Μακρή, του Κλάδη, αλλά και των υπολοίπων κατηγορουμένων στην περίπτωση που θα καλούνταν ως μάρτυρες.[414]

Το ζήτημα της διατήρησης της δημόσιας τάξης και της πρόληψης φαινομένων που θα διατάρασσαν τις κατεστημένες ισορροπίες στο κοινωνικό τοπίο παρέμενε το κεντρικό ζητούμενο για τις βενετικές αρχές. Η καταγγελία, λοιπόν, της οικογένειας Γαβαλά, δεδομένου ότι έφερνε ξανά στο προσκήνιο, έστω και έμμεσα, την «ανεξέλεγκτη» δράση ενός άρχοντα, με τον οποίο οι αρχές είχαν διεξοδικά ασχοληθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία, ήταν αρκετά σοβαρή για να πυροδοτήσει περαιτέρω διαδικασίες. Η καταγγελία για τη δολοφονία του Γεωργίου Γαβαλά και η εμπλοκή του Παύλου Κλάδη, φερόμενου ως δράστη, ήταν απλά η αφορμή για τη διενέργεια μιας πολύ μεγάλης έρευνας σχετικά με τα τεκταινόμενα στο νησί κατά την προηγούμενη περίοδο και, ιδίως, σχετικά με τις δραστηριότητες του Ιωάννη Μακρή και των δορυφόρων του, παρά τα κατασταλτικά μέτρα του παρελθόντος.

Η δεύτερη σοβαρή εμπλοκή του Μακρή με τη βενετική δικαιοσύνη έμελλε να είναι και η τελευταία, με τον ίδιο να εξορίζεται για δεύτερη φορά και, μάλλον, να μην επιστρέφει ποτέ ξανά στη Ζάκυνθο. Η τελευταία του διαθήκη[415] συντάχθηκε από συμβολαιογράφο στην πόλη της Άζολα, όπου φαίνεται ότι πέρασε τα δυο-τρία τελευταία χρόνια της ζωής του. Σύμφωνα με το αντίγραφο της πράξης θανάτου του

[413] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Rettori di Corfù, b. 43, φάκ. Corfù 1618-1788, αρ. 33, δέσμη αναρίθμητων εγγράφων που αφορούν τη δεύτερη σύλληψη του Ιωάννη Μακρή και του Παύλου Κλάδη.
[414] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φφ. 7r-8r.
[415] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, αναρίθμητο συνημμένο.

από τον Καθεδρικό ναό[416] της Chioggia,[417] ο Ιωάννης Μακρής πέθανε στις 11 Ιανουαρίου 1778, σε προχωρημένη πια ηλικία, μέσα σε μια βάρκα, στο Brondolo της Chioggia, και ετάφη στο κοιμητήριο του καθεδρικού ναού,[418] αντίθετα από την τελευταία του επιθυμία να ταφεί στον ναό του Αγίου Νικολάου των Ξένων στην πόλη της Ζακύνθου,[419] όπου βρισκόταν και ο τάφος των προγόνων του.[420]

Δυστυχώς, οι περισσότερες πληροφορίες για τον Ιωάννη Μακρή προέρχονται κυρίως από το διαμεσολαβημένο και αναγκαστικά μονόπλευρο υλικό των δύο μεγάλων δικογραφιών που σχηματίστηκαν εναντίον του σε διάστημα μιας περίπου δεκαετίας. Έτσι, μια βιογραφική σύνθεση για το πρόσωπό του είναι αδύνατη. Εντούτοις, στοιχείο χρήσιμο για μια αφετηρία ανάλυσης αποτελεί η ρητορική των μαρτυριών για τον ίδιο, καθώς για το πρόσωπό του δημιουργείται μια εικόνα διττή και πλήρως αντιθετική, που προκαλεί σύγχυση.

Ειδικότερα, από τους περισσότερους ο Μακρής παρουσιαζόταν ως ο «τύραννος» και ο «δυνάστης» του τόπου (γεγονός λογικό από τη στιγμή που πρόκειται για δικογραφίες εναντίον του), πρόθυμος να ασκήσει τρομοκρατία σε όλους όσοι δεν υπέκυπταν στην εξουσία του, φατριασμό, καταχρήσεις, δολοφονίες, ανεξέλεγκτη εξουσία και πολλά άλλα αδικήματα. Από άλλους, σαφώς λιγότερους, μια και οι μάρτυρες συνήθως υποδεικνύονταν από τους θιγόμενους που προέβαιναν στην καταγγελία, προέκυπτε η εικόνα ενός λαοπρόβλητου άρχοντα, τίμιου και ελεήμονος, πρόθυμου να βοηθήσει οικονομικά ή νομικά, λόγω της δικηγορικής του ιδιότητας, εκείνους που προσέτρεχαν σε αυτόν για βοήθεια, ενός «προστάτη» και «πατέρα» των φτωχών χωρικών και των απόρων.

Ο Σκωτσέζος έμπορος Robert Anderson, μόνιμος κάτοικος της πόλης της Ζακύνθου, με το νηφάλιο βλέμμα του ξένου παρατηρητή της τοπικής κοινωνίας, την οποία όμως γνώριζε σε βάθος, εκτιμούσε ότι η οικογένεια Μακρή, όπως και πολλές άλλες, είχε τους εχθρούς και τους φίλους της, με τους μεν να διαβάλλουν τους δε, ανάλογα με την παράταξη *(partito)* που ανήκε κανείς. Μάλιστα, παρότι αυτοπροσδιοριζόταν ως ξένος, με αφορμή τη θητεία του Ιωάννη Μακρή ως συνδίκου

[416] Για τον καθεδρικό ναό της Chioggia βλ. το άρθρο του A. Hopkins, «Longhena before the Salute: The Cathedral at Chioggia», *Journal of the Society of Architectural Historians* 53/2 (1994), 199-214.
[417] Για την πόλη της Chioggia βλ. το πρώτο μέρος του βιβλίου του R. Goy, *Chioggia and the Villages of the Venetian Lagoon. Studies in Urban History*, Καίμπριτζ 1985, σσ. 3-108.
[418] Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο οικογένειας Κομούτου, Per Il Nobile Signor Conte Gradenigo Macrì, e Nobile Anastasio Macrì Assuntor di Giudizio,* σσ. 180-182.
[419] Για τον Άγιο Νικόλαο των Ξένων βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 93-94.
[420] Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο οικογένειας Κομούτου, Per Il Nobile Signor Conte Gradenigo Macrì, e Nobile Anastasio Macrì Assuntor di Giudizio,* σ. 114.

το 1772, είχε να κάνει πολύ θετικά σχόλια για τις πολιτικές ικανότητες του τελευταίου, καθώς, όπως σημείωνε «υμνήθηκε από όλους».[421]

Ο Luigi Tortorello του ποτέ Antonio, κάτοικος του κάστρου της Ζακύνθου. σε μια επίσης ψύχραιμη και αποστασιοποιημένη κατάθεση τον περιέγραφε ως μια προσωπικότητα αμφιλεγόμενη. Έτσι, για τους οπαδούς του θεωρείτο καλός, ενώ από όσους υφίσταντο τις επιθέσεις του θεωρούνταν «νταής». Διατηρούσε δεσμούς εξάρτησης και προστασίας με άρχοντες, τεχνίτες, χωρικούς, κακοποιούς και επικηρυγμένους και, όσον αφορά τους τελευταίους, τούς παρείχε χρήματα, νομική υποστήριξη, παροχή ασύλου ή φυγάδευση για την Πελοπόννησο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, συντηρούσε ένα μεγάλο δίκτυο υποστηρικτών, εντός και εκτός του Συμβουλίου[422] και όλοι μαζί αλληλοβοηθούνταν για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της φατρίας που συγκροτούσαν, ανταγωνιζόμενοι τους αντιπάλους. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι στην καταγγελία της η οικογένεια Γαβαλά προσπάθησε εξαρχής να πείσει τους Ανακριτές του Κράτους πως τα κίνητρα που την έφεραν στη Βενετία δεν υποκινούνταν από φατριαστικό ανταγωνισμό εναντίον του Ιωάννη Μακρή. Μάλιστα, τα μέλη της οικογένειας δήλωναν ρητά ότι δεν ανήκαν σε καμία από τις φατρίες του νησιού,[423] ενώ έδιναν ένα ακριβές περίγραμμα για το πώς νοηματοδοτούνταν η έννοια της φατρίας στο νησί της Ζακύνθου:

Σύμφωνα με την οικογένεια Γαβαλά, η «πελατεία» των φατριών στη Ζάκυνθο συντίθετο από τρείς διαφορετικές ομάδες συμφερόντων: α) τους φτωχούς άρχοντες *(poveri gentilhuomini)*, οι οποίοι, όντες άποροι,[424] εντάσσονταν στις παρατάξεις διαθέτοντας το δικαίωμα ψήφου τους στο Μεγάλο Συμβούλιο κατά το δοκούν, με την ελπίδα να ενταχθούν στο Μικρό Συμβούλιο των εκατόν πενήντα και να αποκτήσουν πρόσβαση στα αξιώματα˙ β) τους πλούσιους αστικούς *(ricchi cittadini)*, οι οποίοι ήλπιζαν κάποια στιγμή να ενταχθούν στους κόλπους των πολιτών και για αυτό ήταν αναγκασμένοι να διατηρούν στενούς συνδέσμους με τα ισχυρά μέλη του Συμβουλίου, ώστε να προωθηθούν, όταν έρθει η στιγμή της ένταξης˙ γ) τους «εκ φύσεως αδίστακτους και δόλιους» *(coloro che sono perfidi di loro natura)*, οι οποίοι προκειμένου να εκπληρώσουν τις επιδιώξεις τους (βοήθεια σε προσωπικές υποθέσεις

[421] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 111r.
[422] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 84r-86v.
[423] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 1r.
[424] Όπως έχει επισημανθεί, πράγματι, κατά τον 18ο αιώνα το φαινόμενο της μείωσης της οικονομικής επιφάνειας των αρχόντων αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη ένταση Βλ. Αρβανιτάκης, «Κοινοτική αυτοδιοίκηση», σ. 17.

ή τοποθέτηση σε αξιώματα και θέσεις), δεν δίσταζαν να κάνουν κακό σε άλλους ανθρώπους και για τον λόγο αυτό είχαν ανάγκη από ισχυρούς προστάτες. Τη βοήθεια που λάμβαναν από τους προστάτες αυτούς ήταν έτοιμοι να την ξεπληρώσουν, υπακούοντας σε κάθε προσταγή τους, πραγματοποιώντας για λογαριασμό τους δολοφονίες, ψηφίζοντας υπέρ συγκεκριμένων υποψηφίων στις εκλογές των συντεχνιών και των θρησκευτικών αδελφοτήτων ή καταθέτοντας ως ψευδομάρτυρες κατά τη διενέργεια δικογραφιών, ανάλογα με τις κατευθύνσεις που λάμβαναν.[425] Εικάζουμε ότι σε αυτή την κατηγορία εντάσσονταν ποπολάροι και χωρικοί που επεδίωκαν τη σύνδεσή τους με τους ισχυρούς άρχοντες. Το σύστημα, λοιπόν, ήταν έτσι δομημένο, ώστε να διαιωνίζονται σχέσεις εξάρτησης.

Τα παραπάνω στοιχεία παρέχουν το πλαίσιο εντός του οποίου, κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να μελετηθεί η δραστηριότητα του Ιωάννη Μακρή και να βρει εξήγηση το πλήθος αντικρουόμενων μαρτυρίων για το πρόσωπό του. Το γεγονός ότι κάποιοι μάρτυρες τον θεωρούσαν τύραννο, ενώ άλλοι τον εξεθείαζαν δεν πρέπει να δημιουργεί προβληματισμό, αντίθετα οδηγεί σε ένα γόνιμο πεδίο μελέτης και συγκεκριμένα στις δύο όψεις μιας πραγματικότητας συντιθέμενης από δίκτυα πατρωνίας και δεσμούς εξάρτησης, που διέτρεχαν κάθετα την κοινωνία.

[425] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φφ. 4r-4v.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

2.1 Ο Ιωάννης Μακρής ως επικεφαλής της *parentella*: συγγενείς, φίλοι και εξαρτώμενοι με φόντο τα Συμβούλια της κοινότητας

Ο ρόλος του πάτρωνα είναι να παράσχει οφέλη.
Ο ρόλος του εξαρτώμενου είναι να τιμά τον πάτρωνα
αποδεχόμενος την εξάρτησή του από αυτόν.[426]

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τις οικογενειακές αντιθέσεις στη βενετική Ζάκυνθο, η ανάγκη ισχυρής δημόσιας παρουσίας για τη νομή της τοπικής εξουσίας οδηγούσε σε εκτεταμένες οικογενειακές συμμαχίες πέραν των *fraterne*, καθώς ένας συνασπισμός οικογενειών ήταν σε θέση να ελέγχει την τοπική αυτοδιοίκηση του νησιού πολύ αποτελεσματικότερα από μια μόνο οικογένεια με περιορισμένες διασυνδέσεις. Η συμμαχία των ισχυρότερων εξ αυτών δημιουργούσε ηγεμονικές παρατάξεις ή φατρίες, γύρω από τις οποίες συσπειρώνονταν πολυάριθμα στελέχη και υποστηρικτές κάθε κοινωνικής στάθμης, που στα έγγραφα συναντώνται είτε με τον γενικό όρο *aderenti,*[427] είτε με τους επιμέρους όρους *parenti, amici, dipendenti, coloni, seguaci, bravi, sgheri.*

Αρχικά, οι παραπάνω όροι προξενούν αμηχανία στον σημερινό μελετητή, παραπέμπουν, ωστόσο, σε σχέσεις εξάρτησης ή αλλιώς σε μια κοινωνία πατρωνίας, η οποία πέραν των οριζόντιων διαχωρισμών που επέβαλλαν οι νομοκατεστημένες τάξεις,[428] διεπόταν και από κάθετους διαχωρισμούς, ανάμεσα σε ισχυρά, ιεραρχικά δομημένα δίκτυα φατριών *(spirito di partito* ή *di fazione).* Ο ρόλος των φατριών στο

---

[426] Campbell, *Honour, Family and Patronage,* σ. 259.

[427] […] *egli assistiva ogni condizione di persone, cioè cittadini, artigiani, villici e tutti quelli che a lui si presentavano. Intesi a dire ch'egli fosse condotto à procurarsi le sudette* ***aderenze*** *per oggetti d'ambizione, per disponere à suo talento delle cariche che venivano distribuite dal Consiglio e d'altri impieghi che si vendevano vacanti* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 40r˙ [...] *E opinione certamente universale che egli disponesse con l' appoggio de suoi* ***aderenti*** *della maggior parte delle cariche che si elegevano nel Consiglio* [...] στο ίδιο, φ. 85r˙ […] *che aveva abitato in casa delli fratelli Mocenigo, persone* ***aderenti*** *|4370r del Macri medesimo* […] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4269v-4370r˙ [...] *come le più ricche e che hanno maggiori* ***aderenze*** *di* ***parentele*** [...] στο ίδιο, φ. 4278r.

[428] Προβληματική για τον όρο βλ. στο Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις,* σσ. 35-46˙ Κουτμάνης, *Έλληνες στη Βενετία,* σσ. 62-67.

Ιόνιο κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας δεν έχει έως σήμερα αναδειχθεί, η αποκωδικοποίηση της ορολογίας των εγγράφων, όμως, συμβάλλει στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τη δομή των συγκεκριμένων δικτύων και πιστοποιεί ότι στη βενετική Ζάκυνθο οι δεσμοί πατρωνίας ή εξάρτησης είχαν δύο πεδία εκβολής: το ένα εντός των Συμβουλίων της Κοινότητας και το άλλο εκτός αυτών. Αποδεχόμενοι αυτή τη θέση, θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να αναλύσουμε τη δραστηριότητα του Ιωάννη Μακρή ως ενός χαρακτηριστικού ηγεμονικού Ζακυνθινού άρχοντα/πάτρωνα, γύρω από τον οποίο συσπειρωνόταν ένα ευρύ δίκτυο προστατευομένων, τόσο εντός όσο και εκτός του Μεγάλου Συμβουλίου της Κοινότητας. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις επρόκειτο για έναν ολόκληρο «στρατό» αφοσιωμένων στον Ιωάννη Μακρή οπαδών, στον οποίο προσέτρεχαν για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, αναλόγως πάντα της κοινωνικοοοικονομικής τους θέσης. Προκειμένου να εξυπηρετεί τις ανάγκες των υποστηρικτών και προστατευομένων του, ο Μακρής έριζε για τον έλεγχο κάθε πεδίου της κοινωνικής ζωής, απολάμβανε τον σεβασμό και προκαλούσε τον φόβο, τόσο σε φίλους όσο και σε αντιπάλους. Η διαιώνιση αυτών των πρακτικών εγγυάτο τη διατήρηση της ηγεμονικής θέσης του στα τοπικά πράγματα.

Προτού εξετάσουμε αναλυτικότερα τις πτυχές της εξουσίας του Ιωάννη Μακρή ως τοπικού πάτρωνα, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στις σχέσεις πατρωνίας ή σχέσεις εξάρτησης ως αναλυτικής κατηγορίας. Συγκεκριμένα, οι εν λόγω σχέσεις μελετήθηκαν για πρώτη φορά κατά τις δεκαετίες 1950-1970 από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους που δραστηριοποιήθηκαν στις μεσογειακές κοινωνίες. Το βασικό ερευνητικό τους ενδιαφέρον ήταν η μελέτη της διαδικασίας διείσδυσης της κεντρικής κρατικής εξουσίας σε απομακρυσμένες αγροτοποιμενικές κοινότητες. Έτσι, οι σχέσεις εξάρτησης χρησίμευσαν ως όργανο για την περιγραφή των σχέσεων ανάμεσα στους πληθυσμούς και τους κατόχους της τοπικής εξουσίας στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, σε μια περίοδο που η άσκηση τοπικής εξουσίας ήταν σε απόλυτη συνάρτηση με την πρόσβαση στο κρατικό κέντρο. Αν η κυριαρχία των πατρώνων ερειδόταν, κατά κύριο λόγο, στην ικανότητά τους να διανέμουν σπάνιους πόρους στους εξαρτώμενούς τους, σε ανταλλαγή της αφοσίωσης των τελευταίων, οι πάτρωνες ήταν επίσης σε θέση να παράσχουν στους εξαρτώμενους μερίδιο στα

κανάλια της κεντρικής πολιτικής διοίκησης, κατευθύνοντάς τους παράλληλα πολιτικά.[429]

Άλλωστε, στις παραδοσιακές κοινωνίες η κεντρική εξουσία αντιμετωπιζόταν ως ένα στοιχείο εξωγενές και συχνά εχθρικό προς την εκάστοτε κοινότητα. Έτσι η μεσολάβηση ενός τοπικού πάτρωνα ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και τους «πελάτες» ψηφοφόρους έμοιαζε ως ένα απαραίτητο στοιχείο που επέτρεπε την εφαρμογή της κρατικής βούλησης στην κοινωνική δομή των απομακρυσμένων κοινοτήτων. Οι σχέσεις πατρωνίας αποκτούσαν και πολιτικά χαρακτηριστικά αποτελώντας ουσιαστικά το όχημα της διείσδυσης του κεντρικού κράτους στις μικρές περιφερειακές κοινωνίες.[430] Στον ευρωπαϊκό χώρο, η πλήρης άνθηση των δεσμών πατρωνίας, της «υπαγωγής ανθρώπων σε άνθρωπο», σύμφωνα με την κλασική έκφραση του Bloch, τοποθετείται στον 10ο με 12ο αιώνα, στο περιβάλλον της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας.[431] Μορφές παρόμοιων κοινωνικών σχέσεων συναντώνται παραδοσιακά σε όλο τον κόσμο, παρουσιάζουν, όμως, επιμέρους χαρακτηριστικά ανά κοινωνία και για αυτό έχουν αποτελέσει αντικείμενο επισταμένης μελέτης από πολλούς επιστήμονες.[432]

Επιγραμματικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι οι σπουδές αυτών των σχέσεων ανέπτυξαν δύο βασικούς κλάδους. Πρώτον τον ανθρωπολογικό, ο οποίος διερευνά την πολιτική οργάνωσης των παραδοσιακών αγροτικών κοινωνιών. Σε αυτόν, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν επικεντρωθεί στους δεσμούς πατρώνων και εξαρτώμενων, στην προσπάθειά τους να αναδείξουν τους τρόπους που οι γαιοκτήμονες και οι αγρολήπτες διαχειρίζονται τους μεταξύ τους δεσμούς, ώστε να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους. Δεύτερον στις σπουδές της πολιτικής πελατείας με τις οποίες ασχολούνται πολιτικοί επιστήμονες και κοινωνιολόγοι. Πρόκειται για σπουδές, οι οποίες, μεταξύ άλλων, προσπαθούν να δείξουν πώς οι πελατειακές σχέσεις είναι οργανωμένες και πώς διαπλέκονται με άλλα χαρακτηριστικά του κοινωνικού συστήματος.[433]

---

[429] J.-L. Briquet, «Clientelismo e processi politici», *Quaderni storici* 97/1 (1998), 11-13.
[430] Στο ίδιο.
[431] M. Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων,* Μ. Λυκούδης (μτφ.), Αθήνα 1987, σ. 213 κ. ε.
[432] Για μια επισκόπηση των σχέσεων πατρωνίας σε πολλές διαφορετικές κοινωνίες παγκοσμίως, κατά τη διάρκεια πολλών διαφορετικών ιστορικών περιόδων, ενδελεχής είναι η μελέτη των S. N. Eisenstadt – L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society*, Καίμπριτζ 1984.
[433] A. Weingrod, «Patronage and power», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σ. 41.

Τα ερωτήματα αλλά και τα συμπεράσματα του πρώτου κλάδου, αυτού των κοινωνικών ανθρωπολόγων δηλαδή, είναι πολύ χρήσιμα για την κατανόηση των κοινωνιών με φατριαστική δομή, όπως αυτή της υπό βενετικής κυριαρχίας Ζακύνθου, για την οποία ελάχιστα, έως σήμερα, γνωρίζουμε. Ποίες ήταν οι διαστάσεις τις πατρωνίας στο νησί, κατά τη βενετική περίοδο; Ποίους περιλάμβανε; Ποίες ήταν οι υποχρεώσεις τόσο ενός πάτρωνα όσο και των εξαρτώμενών του;

Γενικά, είναι αποδεκτό ότι οι σχέσεις πατρωνίας ορίζονται ως ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας και ανταλλαγής υπηρεσιών που συνεπάγονται ιεραρχικές διαφορές ανάμεσα σε έναν πάτρωνα και τον προστατευόμενο ή εξαρτώμενό του, για αυτό και προϋποθέτουν ανισομερή *status*.[434] Ακριβώς η υπεροχή σε εξουσία και πλούτο δίνει συνήθως στον πάτρωνα τη δυνατότητα να παράσχει αγαθά και υπηρεσίες, τις οποίες ο εξαρτώμενος και η οικογένειά του χρειάζεται για να επιβιώσει (άρα στην περίπτωση των αρχόντων και των χωρικών καλό είναι να μιλάμε απλά για σχέσεις εξάρτησης ή πατρωνίας και όχι για πελατειακές σχέσεις). Εξάλλου, οι σχέσεις πάτρωνα - εξαρτώμενου δεν είναι απρόσωπες, αντίθετα προϋποθέτουν μια προσωπική σχέση ανάμεσα στους δύο.[435]

Ο Jeremy Boissevain, έχοντας μελετήσει το περιβάλλον της Σικελίας του 19ου αιώνα, τονίζει τις σχέσεις αμοιβαιότητας ανάμεσα σε πάτρωνες και εξαρτώμενους. Ως πάτρωνας εννοείται ένας άνθρωπος που χρησιμοποιεί την επιρροή του για να βοηθήσει και να προστατεύσει ένα άλλο άτομο, το οποίο γίνεται εξαρτώμενό του και σε αντάλλαγμα τού παρέχει διάφορες υπηρεσίες, σε μια σχέση ασύμμετρη, που μπορεί να περιλαμβάνει υπηρεσίες διαφορετικής φύσεως. Για τον Boissevain, η πατρωνία είναι το πλέγμα σχέσεων ανάμεσα σε αυτούς που χρησιμοποιούν την επιρροή τους, την κοινωνική τους θέση ή κάποια άλλη ιδιότητα για να βοηθήσουν και να προστατεύσουν άλλους, και σε εκείνους τους οποίους βοηθούν και προστατεύουν. Η δομή και η σημασία αυτών των σχέσεων διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, μπορούμε, ωστόσο, ως γενική αρχή να υιοθετήσουμε τη θέση ότι η πατρωνία είναι η ανάγκη για προστάτες από τη μία πλευρά και για ακολούθους από την άλλη.[436]

---

[434] Eisenstadt – Roniger, *Patrons, Clients and Friends,* σ. 2. Για τα γενικά χαρακτηριστικά των σχέσεων εξάρτησης βλ. στην ίδια μελέτη σσ. 48-49. Βλ. ακόμα Wolf, *Pathways of Power,* σσ. 179-181.

[435] J. Scott, «Patronage or exploitation?», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies,* E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σ. 22.

[436] J. Boissevain, «Patronage in Sicily», *Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 1/1 (1966), 18.

Αντίθετα από τις αμοιβαίες υποχρεώσεις ανάμεσα σε συγγενείς, στην περίπτωση του πάτρωνα και του εξαρτώμενου ή ανάμεσα σε φίλους, η σχέση συγκροτείται αυτοβούλως, καθώς μια παρεχόμενη χάρη ή υπηρεσία δημιουργεί την υποχρέωση που απαιτεί μια αμοιβαία υπηρεσία σε ανταπόδοση. Αν δεν γίνει αυτό, η σχέση τερματίζεται και, υπό αυτή τη λογική, η θέση κάποιου σε ένα σύστημα πατρωνίας δεν αποδίδεται, αλλά επιτυγχάνεται. Κατ' ουσίαν, όταν ο πάτρωνας θέτει το δίκτυό του στην υπηρεσία του εξαρτώμενου κάνει μια υπολογισμένη κίνηση που επιβάλλει μια συγκεκριμένη υποχρέωση στον πελάτη, με άλλα λόγια δημιουργείται ένα χρέος που αργά η γρήγορα ο πελάτης θα κληθεί να ξεπληρώσει.[437]

Οι εξαρτώμενοι από τη μεριά τους προστατεύουν το καλό όνομα του πάτρωνα, διότι όσο δυνατότερος αυτός είναι τόσο διατηρεί την ευχέρεια να τους «προστατεύει». Σε μια κοινωνία, όπως αυτή της Σικελίας του 19ου αιώνα, που το κοινωνικό κύρος οριζόταν από τους πόρους που κάποιος μπορούσε να διαθέσει για να προστατεύσει τη θέση της οικογένειάς του, ένα εύρος πιστών ατόμων έδινε στον πάτρωνα τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει με τη σειρά του ένα πλήθος από χάρες για τους δικούς του πάτρωνες και φίλους και για να καταστήσει τον ίδιο πιο ελκυστικό ως πάτρωνα. Οι υπηρεσίες που ζητούσε ένας πάτρωνας από τους εξαρτώμενούς του ήταν δραστηριότητες που κάποιος σαν αυτόν δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει, είτε γιατί ήταν αναξιοπρεπές είτε γιατί ήταν παράνομο, π.χ. απειλές ή άσκηση βίας σε έναν εχθρό ή εχθρό φίλου. Συνήθως, ένας χωρικός ήταν πρόθυμος να φέρει εις πέρας τις δυσάρεστες βουλές ενός κοινωνικά υπερέχοντος, ώστε να είναι σε θέση κάποια στιγμή να λάβει ανταλλάγματα από τον πάτρωνα ή να τού ζητήσει να βοηθήσει έναν φίλο, με τον τελευταίο να εντάσσεται και αυτός στη χορεία των εξαρτώμενων του πάτρωνα.[438]

Κατά τον Ernest Gellner οι όροι πάτρωνας και εξαρτώμενος μπορούν να έχουν πολλές σημασίες, το σημαντικότερο όμως είναι ότι συνεπάγονται σχέσεις εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα οι σχέσεις πατρωνίας είναι ρητές και εγκαθιστούν γενικά μια άνιση σχέση ανάμεσα σε πάτρωνες και εξαρτώμενους. Ακριβώς για αυτό τον λόγο, σημειώνει πως στη σύγχρονη κοινωνία, η πολιτική πατρωνίας είναι καταδικαστέα, καθώς καταλύει την κατάκτηση της ισότητας. Εντούτοις, στις παραδοσιακές κοινωνίες πατρωνίας, όπως οι μεσογειακές κατά την εξεταζόμενη περίοδο, τέτοιου είδους δεσμοί δεν ήταν κατ΄ ανάγκη παράνομοι ή διεφθαρμένοι.

[437] Στο ίδιο, σ. 22.
[438] Στο ίδιο, σ. 23.

Άλλωστε, ήταν πολλοί οι παράγοντες που μπορούσαν να ευνοούν την ανάπτυξη τέτοιων σχέσεων, όπως λόγου χάρη, η απουσία κεντρικής διακυβέρνησης ή η αδυναμία αυτής να διεισδύσει στις περιφερειακές κοινωνίες, η αναποτελεσματική γραφειοκρατία και η δυσλειτουργία της τοπικής αγοράς. Αντιθέτως, όπου η εξουσία εμφανίζεται αποτελεσματικά συγκεντροποιημένη ή αντίστροφα, όπου η εξουσία διαχέεται σωστά, η πατρωνία θεωρείται λιγότερο κοινό φαινόμενο.[439]

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο νησί της Ζακύνθου το Συμβούλιο της Κοινότητας των πολιτών ήταν το σημαντικότερο πεδίο άσκησης τοπικής εξουσίας και ένα εκ των βασικότερων πεδίων πλουτισμού, διότι από εκεί ξεκινούσε και η διεκδίκηση όλων των προσοδοφόρων αξιωμάτων του τόπου. Οι ανεπίσημες συμμαχίες εντός του Συμβουλίου, πέρα από *partito* ή *fazione* περιγράφονται στα έγγραφα συχνά και ως *parentella,* καθώς ο πυρήνας αυτού του σχηματισμού δημιουργούνταν, αρχικά, από τη σύμπραξη δύο και περισσότερων συγγενικών *fraterne,* τα μέλη των οποίων συνδέονταν μεταξύ τους με επιγαμίες. Ακριβώς λόγω των συγγενικών τους δεσμών, συνασπίζονταν αρχικά εντός του Συμβουλίου, ενώ, πέραν των συγγενών *(parenti),* προσκολλώνταν και άλλοι ισχυροί άρχοντες, οι οποίοι αναφέρονται ως φίλοι *(amici)*. Όπως είναι λογικό, οι οικογένειες που διέθεταν τις ισχυρότερες συμμαχίες και συγκροτούσαν την ισχυρότερη παράταξη μπορούσαν να ελπίζουν και στη νομή του μεγαλύτερου μέρους των σημαντικότερων αξιωμάτων. Σύμφωνα με τον Viggiano, η *parentella* ήταν το μόνο *de facto* πολιτικό υποκείμενο των νησιών του Ιονίου, καθώς η τοπική πολιτική κυριαρχούνταν από τη συγγένεια και τον φατριασμό.[440]

Μέσα από τη μελέτη των εγγράφων που αφορούν το βενετικό Ιόνιο, τα όρια της συγγένειας και της φιλίας μοιάζουν συχνά δυσδιάκριτα, καθώς κάποιος συγγενής μπορούσε να νιώθει και φίλος, λόγω των υφιστάμενων πολιτικών σχέσεων, ενώ ένας φίλος μπορούσε κάλλιστα να γίνει συγγενής. Οι σχεδιασμένες επιγαμίες, άλλωστε, συνήθως προέκυπταν από τις τάξεις των φίλων αλλά, όπως είδαμε και των εχθρών, οι οποίοι είχαν και το ανάλογο αρχοντικό στάτους.

Αναλύσεις που αφορούν τα μεσαιωνικά χρόνια, έχουν δείξει ότι οι προσωπικοί δεσμοί, όπως η συγγένεια και η «φιλία», αποτελούσαν κατ' εξοχήν

[439] E. Gellner, «Patrons and Clients», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies,* E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σσ. 1-4.
[440] Viggiano, *Lo specchio,* σσ. 179-180.

κοινωνικούς θεσμούς με καταλυτική επιρροή στην πολιτική ζωή, αφού, ελλείψει θεσμοθετημένων κομματικών οργανισμών, χρησίμευαν ως βάση ομαδοποιήσεων και πολιτικής οργάνωσης. Αν οι οικογενειακοί δεσμοί ευνόητα περιλάμβαναν τους εξ αίματος ή εξ αγχιστείας συγγενείς και τα πράγματα μοιάζουν λίγο πιο ξεκάθαρα, οι δεσμοί «φιλίας» δεν είχαν απολύτως να κάνουν με τη φιλία ως προσωπική συμπάθεια/συναισθηματικό δεσμό, όπως την εννοούμε σήμερα. Ο μεσαιωνικός περί φιλίας λόγος αντικατόπτριζε τους τρόπους με τους οποίους οι προσωπικές σχέσεις αλληλεπιδρούσαν με την πολιτική και ως φιλία εννοούνταν μια πολιτική σχέση εξάρτησης, που συνεπαγόταν αμοιβαία υποστήριξη και υποχρεώσεις για τους εμπλεκόμενους.[441] Ενδεικτικά, όπως αναφέρει ο Marco Gentile, στη Λομβαρδία των Visconti και των Sforza ο όρος φιλία μπορούσε να έχει πολλαπλές νοηματοδοτήσεις σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Για την ακρίβεια, στις πηγές της Λομβαρδίας, η φιλία και η συμμετοχή σε μια φατρία ήταν συχνά συνώνυμες και μπορούσαν να παραπέμπουν σε σχέσεις τοπικής ή υπερτοπικής πολιτικής αλληλεγγύης μεγάλης κλίμακας. Έτσι, λοιπόν, οι φατρίες αποτελούσαν οργανωμένες ομάδες με συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις.[442]

Κατά τον μεσαίωνα, η φιλία, τουλάχιστον στην ιδανική της μορφή *(amicitia vera),* θεωρούνταν αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής και ευμενώς αποδεκτή ηθικά. Η μεσαιωνική σύλληψη της φιλίας, με τη σειρά της, προερχόταν από την κλασική παράδοση, σύμφωνα με την οποία η πραγματική φιλία καθοριζόταν, κυρίως, σε σχέση με την αξία και ήταν ισχυρός προσωπικός δεσμός που συνέδεε τους «άξιους» με το κοινό καλό. Ήταν, δηλαδή, άμεσα συσχετιζόμενος με την πολιτική αλληλεπίδραση και με ό,τι εννοείται ως δημόσια σφαίρα στη σύγχρονη εποχή. Εξάλλου, δεν υπήρξε κατ' αρχήν κάποια σύγκρουση ανάμεσα στους φιλικούς δεσμούς και στην πατρωνία, κατά τον τρόπο που στις σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται ως νεποτισμός ή ευνοιοκρατία˙ στην πραγματικότητα η παροχή

[441] Για την έννοια της μεσαιωνικής φιλίας βλ. Julian Haseldine (επιμ.), *Friendship in Medieval Europe,* Στάουντ 1999˙ της ίδιας «Friendship Networks in Medieval Europe: New models of a political relationship», *The Journal of Friendship Studies* 1 (2013), 69-88. Βλ. ακόμα το G. Althoff, *Family, Friends and Followers. Political and Social Bonds in Early Medieval Europe,* Καίμπριτζ 2004˙ Isabella Lazzarini, *Amicizia e potere. Reti politiche e sociali nell'Italia medievale,* Μιλάνο 2010˙ M. Gentile, «Amicizia e fazione. A proposito di un'endiadi ricorrente nel lessico politico lombardo del tardo medioevo», στο *Parole e Realtà dell'amicizia medievale. Atti del convegno di studio svoltosi in occasione della XXII edizione del Premio internazionale Ascoli Piceno (Ascoli Piceno, Palazzo dei Capitani, 2-4 dicembre 2010),* Ρώμη 2012, σσ. 171-187. Για μια ανάλυση της έννοιας της φιλίας πέραν της θεώρησής της ως αποκλειστικά συναισθηματικού δεσμού, με αφορμή την ανθρωπολογική έρευνα, βλ. E. R. Wolf, *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World,* Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 2001, σσ. 174-177.

[442] Gentile, «Amicizia e fazione», σσ. 175-176.

βοήθειας σε συγγενείς και σε φίλους θεωρούνταν καθήκον. Μάλιστα, τον μεσαίωνα αναπτύχθηκε μια «ιδεολογία» της φιλίας, σύμφωνα με την οποία ο φιλικός δεσμός αντιμετωπιζόταν ως προέκταση της δραστηριότητας του Θεού στον κόσμο και η φιλία αντιμετωπιζόταν ως φυσική δύναμη που συνέβαλλε στην αρμονία του σύμπαντος.[443]

Άλλωστε, η οργανική φιλία δεν εναντιωνόταν στη συναισθηματική φιλία. Αντίθετα ο συναισθηματικός δεσμός αποτελούσε το ιδεολογικό θεμέλιο που επέτρεπε στη φιλία να χρησιμοποιηθεί στο πραγματιστικό πεδίο διεκδίκησης συμφερόντων. Έτσι, κατά την Julian Haseldine, πιο σωστός μοιάζει ο διαχωρισμός συναισθηματικής και οργανικής φιλίας,[444] ενώ, σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Eric Wolf, η ύπαρξη ή έστω η επίδειξη συναισθήματος πρέπει να θεωρείται συστατικό στοιχείο ακόμα και στην οργανική φιλία. Ακριβέστερα, ακόμα και αν το συναίσθημα δεν υφίστατο, οι πρωταγωνιστές θα έπρεπε να υποκριθούν ότι νιώθουν στοργή για τον «φίλο» τους, διότι, στην περίπτωση που οι αποκλειστικοί οργανικοί σκοποί της σχέσης γίνονταν ξεκάθαροι, ο δεσμός θα μπορούσε να διαλυθεί. Η επίδειξη στοργής απέναντι σε δύο «φίλους» θεωρείται αναγκαία για τη διατήρηση της αίσθησης αλληλοεκτίμησης, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας, καθώς η σχέση μπορεί να απειληθεί όταν ένα από τα μέρη εκμεταλλεύεται το άλλο.[445]

Υπό αυτές τις συνθήκες μπορούμε να κατανοήσουμε και τη συχνή χρήση της λέξης *inimicizia* για να περιγραφούν οι σχέσεις ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες, στις ποινικές δικογραφίες που συντάσσονταν για λογαριασμό των Ανακριτών του Κράτους, καθώς η κουλτούρα της πολιτικής αριστοκρατίας χαρακτηριζόταν από το δίπολο της φιλίας και της εχθρότητας. Εξάλλου, αν, όπως και στον μεσαίωνα, η εχθρότητα ή η βεντέτα είναι λέξεις που περιγράφουν τη μία όψη των σχέσεων που χαρακτήριζαν αυτές τις φατρίες, σύμφωνα με την άλλη όψη του νομίσματος, μπορεί να ειπωθεί ότι η πολιτική «αριστοκρατία» διεπόταν από μια κουλτούρα της φιλίας, αν όχι της αγάπης *(amicizia-inimicizia).*[446]

Στο βενετικό σύστημα εξουσίας, η φιλία, νοούμενη ως πολιτική πατρωνία, ήταν απαραίτητο στοιχείο της λειτουργίας του και εξασφάλιζε την πρόσβαση διαφόρων ομάδων ατόμων σε αξιώματα, βραβεία, προστασία και προνόμια τα οποία περιγράφονταν ως χάρες. Το σύστημα της παροχής χάριτος σε όσους την ζητούσαν

[443] Haseldine, «Friendship Networks», 70.
[444] Στο ίδιο, 73.
[445] Wolf, *Pathways of Power*, σ. 177.
[446] Gentile, «Amicizia e fazione», σ. 174.

οδηγούσε στη δημιουργία δικτύων «φιλίας», συμμαχιών και υποχρεώσεων ανάμεσα σε άτομα. Έτσι, οι ισχυροί ευγενείς, οι οποίοι διέθεταν πρόσβαση στην εξουσία δρούσαν ως πάτρωνες που είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν χάρες σε όσους δεν είχαν πρόσβαση στο σύστημα εξουσίας, μετατρέποντάς τους έτσι σε πελάτες τους.[447]

Στη βενετική Ζάκυνθο, ο δεσμός της φιλίας συναντάται μόνο ανάμεσα σε άρχοντες και στις περισσότερες περιπτώσεις ανάμεσα στους ισχυρούς άρχοντες, καθώς αυτοί συνεργάζονταν, ώστε να μοιράζονται τα σημαντικά και προσοδοφόρα αξιώματα. Ο φίλος *(amico)* συνήθως ήταν κάποιος με ίσο κοινωνικό στάτους, άρα τουλάχιστον άρχοντας, με τον οποίο υπήρχαν κοινά συμφέροντα, ερειδόμενα, ίσως, και σε συναισθηματική φιλία, χωρίς πάντως να μπορεί να αποκλειστεί και η φιλία και με κάποιον προερχόμενο από κάποιο χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα. Σε αυτή την περίπτωση μπορεί ενδεχομένως να γίνεται λόγος για σχέσεις πολιτικής πατρωνίας, καθώς, όπως έχει επισημανθεί από τον Eric Wolf, όταν η οργανική φιλία φτάνει να γίνεται ξεκάθαρα ανισομερής, με το ένα μέρος να είναι σε ανώτερη θέση στην παροχή αγαθών ή υπηρεσιών, αυτό αποτελεί το σημείο καμπής, κατά το οποίο η φιλία μετατρέπεται σε δεσμό πατρωνίας.[448] Σε κάθε περίπτωση, οι φίλοι ήταν από τους βασικούς συμμάχους του εκάστοτε άρχοντα σε περιπτώσεις βίαιης αντεκδίκησης και συρράξεων. Ο φιλικός δεσμός ενείχε την υποχρέωση της συμμαχίας, εφόσον το ένα μέρος προσβαλλόταν από έναν εχθρό και βέβαια είχε προβολή και στο πολιτικό πεδίο. Γενικά, όποιος άρχοντας από τη φατρία δεν ήταν συγγενής, μέσω επιγαμιών, μπορεί να θεωρηθεί ότι εντασσόταν στη χορεία των φίλων.

Κατά τον 18ο αιώνα στη Ζάκυνθο, ο Ιωάννης Μακρής ήταν επικεφαλής μιας τέτοιας πανίσχυρης *parentella,* βασιζόμενος σε έναν κύκλο συγγενών και φίλων και ανταγωνιζόμενος μια αντίστοιχης δομής αντίπαλη *parentella*. Ειδικότερα, από τον γάμο της Αναστασούλας Καπνίση και του Πέτρου Μακρή, δολοφονημένου αδερφού του Ιωάννη,[449] τεκμαίρονται οι ισχυροί συμμαχικοί δεσμοί της οικογένειας Μακρή με την οικογένεια Καπνίση. Μάλιστα, ο Βεντουρίν Καπνίσης κατέθεσε ότι μετά τη δολοφονία του Πέτρου πήγε να ψάξει για τον δολοφόνο μαζί με τον Ιωάννη Μακρή και άλλους, καθότι ήταν «συγγενής και φίλος».[450] Εξάλλου, ένα από τα μέλη μιας

[447] O'Connell, *Men of Empire,* σσ. 97-99.
[448] Wolf, *Pathways of Power,* σ. 179.
[449] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, αναρίθμητο συνημμένο.
[450] [...] *Succeduta l'interfezione di Pietro suo fratello per mano di Marco Lazari da lui offeso nell' onore |151r Zuanne un' quasi tutto il popolo, ed' andai io pure con lui come suo* ***parente****, ed'* ***amico*** *in cerca del Lazari* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 150v-151r. Στα τέλη της δεκαετίας του 1770 και ενώ ο Ιωάννης Μακρής είχε πεθάνει, οι αναδιαμορφωμένες συμμαχίες των

άλλης ισχυρής συμμαχικής οικογένειας των Μακρήδων,[451] ο Κανδιάνος Ρώμας, αναφερόταν ως φίλος του Ιωάννη Μακρή,[452] όπως και οι φερόμενοι ως αρχηγοί του πλήθους που μετέβη στην Πελοπόννησο κατά τα «Ορλωφικά».[453] Αντιστοίχως οι Κομούτοι, μεγάλοι αντίπαλοι της οικογένειας Μακρή, έβλεπαν τους ισχυρότερους συμμάχους τους στους γιούς του κόντε Θεόδωρου Λογοθέτη, με τους οποίους διατηρούσαν δεσμούς συγγένειας, την οικογένεια Γαήτα και την οικογένεια Ηρακλειώτη (μέχρι αυτή βεβαίως να περάσει στο αντίπαλό στρατόπεδο).[454] Αυτές ήταν και οι δύο μεγάλες παρατάξεις που έριζαν για την κυριαρχία στο Συμβούλιο στα μέσα του 18ου αιώνα.

Επί της ουσίας, ο Ιωάννης Μακρής, ως αρχηγός μιας εκ των δύο παρατάξεων και προκειμένου να διασφαλίζει τα συμφέροντα των συγγενών και των φίλων του εντός του Συμβουλίου, δρούσε ως πολιτικός πάτρωνας συντηρώντας δεσμούς με ένα μεγάλο μέρος των χαμηλότερης στάθμης αρχόντων. Εντός του Συμβουλίου, άλλωστε, η διαμόρφωση συμμαχιών ήταν μια αναγκαία συνθήκη, ώστε να αναδεικνύονται με ετήσια ψηφοφορία τα μέλη του Μικρού Συμβουλίου των εκατόν πενήντα, από τις τάξεις του οποίου προέκυπταν εκείνοι που λάμβαναν τα αξιώματα.[455] Η επικράτηση ενός υποψηφίου δεν γινόταν να επιτευχθεί έξω από τους μηχανισμούς των φατριών και χωρίς τη στήριξη των ισχυρότερων παραγόντων, οι οποίοι είχαν τους τρόπους να ελέγχουν και να καθορίζουν τις ψηφοφορίες, εξαγοράζοντας και εκφοβίζοντας. Κατά συνέπεια, οι ανίσχυροι οικονομικά άρχοντες, που ήταν και οι περισσότεροι, προσέτρεχαν στους ισχυρούς άρχοντες «προστάτες» με την ελπίδα να εισέλθουν κάποια στιγμή στο Μικρό Συμβούλιο των εκατόν πενήντα, συνήθως χωρίς μεγάλη επιτυχία, καθώς τουλάχιστον τα τέσσερα πέμπτα των μελών του Συμβουλίου της

Μακρήδων και των Καπνίσηδων αναφέρονται ως εξής: […] *E **amici** e **parenti** moltissimi; E tra quelli sono Dr Gaetta, certi Iraclioti, uno de quali in fatti è un poco prepotente, il conte Eustachio Logotetti quondam Zorzi e conte Zorzi di lui figlio, Dr Zuanne Crissoplevri, Zorzi Latino e molti altri tutti degnissimi signori* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1112, φ. 151v. Χρήσιμο για την εμπέδωση της σχετικής ορολογίας είναι και το ακόλουθο παράθεμα […] *Il Conte Gradenigo Macri è uno delle principali famiglie del paese. La sua **parentella** che hà con il Conte Antonio Capnissi che seco porta l'**aderenze** del Dr Zuanne Gaetta, la famiglia Iraclioti, il Conte Eustachio Logotetti quondam Conte Zorzi* […] στο ίδιο φ. 157r.

[451] [...] *poi il Roma ed altri erano le famiglie che per titolo di **parentella** ed **aderenze** erano del partito Macri* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 114v.

[452] […] *(Candian Roma) avesse **amicizia** con Zuanne Macri che con frequenza seco lui s'attrovava* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 35v.

[453] […] *e per l'**amicizia**, e pratica quotidiana dei principali di essi emigrati nella casa Macri* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 42v.

[454] […] *Li Logotetti dunque figli del Conte Teodoro come parenti de Comuti erano del loro partito, e cosi pure gl'Iraclioti e li Gaetta* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 114v.

[455] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1098, φ. 68v.

Κοινότητας αποκλείονταν από τους εκατόν πενήντα.[456] Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι εντός του Συμβουλίου οι διχοτομήσεις δεν ήταν μόνο οριζόντιες ανάμεσα σε ισχυρούς και λιγότερο ισχυρούς άρχοντες, αλλά κυρίως κάθετες ανάμεσα σε φατρίες-κόμματα. Εντός των φατριών, αναμενόμενα υπήρχαν νέες διαβαθμίσεις, ανάμεσα στις λίγες ισχυρές αρχοντικές οικογένειες, οι οποίες ηγούνταν του σχηματισμού και στις πολυάριθμες, λιγότερο ισχυρές αρχοντικές οικογένειες, οι οποίες απλώς στήριζαν τις επιλογές των πρώτων.

Όλοι αυτοί οι χαμηλής στάθμης άρχοντες αποτελούσαν την πολιτική πελατεία των *parentelle*, για αυτό και στα έγγραφα συναντώνται ως εξαρτώμενοι *(dipendenti)*, διαχωριζόμενοι σαφώς από τους συγγενείς και τους φίλους.[457] Παρά το αρχοντικό τους στάτους, δηλαδή, η ανάγκη πρόσδεσής τους σε μια ισχυρή παράταξη, προκειμένου να γίνεται για αυτούς εφικτή η διεκδίκηση των δευτερευόντων αξιωμάτων του συμβουλίου, αρκούσε για να μπορεί να θεωρούνται, εκτός από φίλοι του εκάστοτε ισχυρού άρχοντα, και εξαρτώμενοί του, σε έναν εκφυλισμό των μεταξύ τους σχέσεων φιλίας σε ανισομερείς σχέσεις πολιτικής πατρωνίας.

Πέραν των τελευταίων, οι *parentelle* διατηρούσαν παρόμοιες σχέσεις με τους εύρωστους οικονομικά αστικούς, οι οποίοι παραδοσιακά επεδίωκαν την ένταξή τους στο Συμβούλιο. Όπως οι λιγότερο ισχυροί άρχοντες ένιωθαν έντονη δυσαρέσκεια για τον συνήθη αποκλεισμό τους από το Μικρό Συμβούλιο των εκατόν πενήντα και τη λήψη των αξιωμάτων που αυτό παρείχε, ανάλογη δυσαρέσκεια δημιουργούνταν και στις τάξεις των αστικών, οι οποίοι με τη σειρά τους έριζαν για την ένταξή τους στο Μεγάλο Συμβούλιο, όταν θα υπήρχε μια κενή θέση. Ως γνωστόν, η αδυναμία του συστήματος να ενσωματώσει όλο και περισσότερες αναδυόμενες και οικονομικά ισχυρές οικογένειες στο σώμα των πολιτών δημιουργούσε διαχρονικά αντιθέσεις. Έτσι, και για τους αστικούς, η εύρεση ενός ισχυρού πάτρωνα ήταν αναγκαία, από τη στιγμή που προσδοκούσαν κάποτε να γίνουν πολίτες, γεγονός που ενέτασσε και αυτούς στους κύκλους των εξαρτώμενων της *parentella*. Με τον τρόπο αυτό, η επιρροή της φατρίας εκτεινόταν και εκτός του Συμβουλίου, στο στρώμα των αστικών, με τους τελευταίους να ευελπιστούν στη στήριξη του αρχηγού για την ένταξή τους στο Συμβούλιο, εφόσον άδειαζε μια θέση. Μπορεί, λοιπόν, να υποστηριχθεί ότι δίχως

[456] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φφ. 4r-4v.
[457] [...] *avendosi un numero molto grande d'**amici** e suoi **dipendenti** viene egli rispettato da tutti* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 75v.

τις σχέσεις πολιτικής πατρωνίας ήταν αδύνατη η ένταξη είτε στο Συμβούλιο είτε στο Μικρό Συμβούλιο των εκατόν πενήντα.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι σε δύο περιπτώσεις, ανάμεσα στις δυο μεγάλες παρατάξεις του νησιού δημιουργήθηκε έντονος ανταγωνισμός με αφορμή την ένταξη νέων οικογενειών από το στρώμα των αστικών στο Συμβούλιο, σύμφωνα με τις διαδικασίες που προβλέπονταν από το 1684. Η πρώτη περίπτωση ήταν ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις οικογένειες Λούντζη[458] και Μεταξά, λόγω της εξάλειψης από το Συμβούλιο της οικογένειας Dezuffi το 1755,[459] με τον Ιωάννη Μακρή να καταφέρνει τελικά να αναδείξει νικήτρια την υποψήφια οικογένεια που προωθούσε η δική του παράταξη και αναδεικνυόμενος παράλληλα ο ίδιος ως ο άρχοντας με τη μεγαλύτερη επιρροή στο Μεγάλο Συμβούλιο. Στο πλαίσιο των σχέσεων πατρωνίας, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, ο Μεταξάς ήταν συγγενής με τον Δημήτριο Γαήτα, του οποίου την αδελφή είχε νυμφευτεί. Έτσι, ο Γαήτας, ένας εκ των βασικών αντιπάλων του Μακρή και ηγέτης της αντίπαλης φατρίας, προωθούσε για εισαγωγή στο Συμβούλιο την οικογένεια Μεταξά. Για τον λόγο αυτό, ζήτησε τη στήριξη του Μακρή για την υποψηφιότητα του κουνιάδου του, αλλά αυτός αρνήθηκε επανειλημμένα να του τη δώσει. Όπως ανέφερε ο ίδιος ο Γαήτας, ο Μακρής υποστήριζε την υποψηφιότητα της οικογένειας Λούντζη, λόγω των προσωπικών τους διαφορών, που είχαν μάλιστα ενταθεί με τη δολοφονία ενός κακοποιού του κλίματος Μακρή, από τον βοσκό του Γαήτα, Γιάννη Θεοδόση. Παράλληλα, δήλωνε ότι ανάμεσα στους Μακρήδες και τον ίδιο υπήρχαν και κτηματικές διαφορές. Ειδικότερα, ο Γαήτας είχε παραχωρήσει ένα κτήμα στον κουνιάδο του Νικόλαο Βλαστό και ο τελευταίος, για δικούς του λόγους, θέλησε αργότερα να το παραχωρήσει αλλού. Ο Γαήτας του πρότεινε να του δώσει άλλα κτήματα, ώστε να του επιστραφεί το συγκεκριμένο, το πρόβλημα όμως ήταν ότι για αυτό ενδιαφερόταν και ο Μακρής. Μάλιστα, σε κατ' ιδίαν συνάντηση, ο Δραγανίγος Μακρής μίλησε με βαριές κουβέντες στον Γαήτα, τόσο που αυτός πίστευε ότι η ζωή του κινδύνευε, μια και

[458] Γενικές πληροφορίες για την οικογένεια Λούντζη βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 374-377. Για ένα δημοσιευμένο γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας βλ. Δ. Σέρρας, «Οικογένεια Λούντζη. Πέντε αιώνες μνήμης, ζωής και προσφοράς», *Επτανησιακά φύλλα* 28 (2008), 351. Το 1789, ο Νικολάος και ο Μάρκος Λούντζης προσέφεραν εκτάσεις που κατείχαν στον Λαγανά για να λάβουν τον τίτλο του κόντε A.S.V., *Provveditori sopra Feudi,* b. 740, *Catastico delle investiture de Feudi di Zante*, φ. 24r˙ στην ίδια σειρά, b. 1075, fasc. 5 *Feudi Zante, Famiglie Feudali*, φ. 18r.

[459] Για το έτος εισαγωγής της οικογένειας Λούντζη σε αντικατάσταση των Dezuffi βλ. E. Rizo Rangabè*, Livre d'Or de la Noblesse Ionienne,* τ. Γ΄, Αθήνα 1925, σ. 14.

πολλές φορές ισχυρίστηκε είδε τους ανθρώπους του Μακρή να τριγυρνούν οπλισμένοι κοντά στο σπίτι του.[460]

Η σημασία που απέδιδε ο Μακρής στην έκβαση της εισαγωγής της νέας οικογένειας στο σώμα των πολιτών ήταν τόσο μεγάλη, ώστε διέδιδε ότι, αν στο Μεγάλο Συμβούλιο εκλεγεί ο Μεταξάς αντί του Λούντζη, θα εκδικηθεί με αίμα, γεγονός ενδεικτικό ότι μετερχόταν όλα τα μέσα για να ελέγξει την έκβαση της ψηφοφορίας.[461] Μάλιστα, φαίνεται πως ο Μακρής είχε ενισχύσει και οικονομικά τον Λούντζη με πεντακόσια τσεκίνια, ώστε να πλειοδοτήσει σε σχέση με τον συνυποψήφιό του.[462] Όταν εντέλει προκρίθηκε η οικογένεια Λούντζη, ακούστηκαν μέσα στην αίθουσα του Συμβουλίου παρατεταμένες επευφημίες και «ζήτω» υπέρ του Μακρή. Επισημαίνεται, ακόμα, ότι ο νεοεκλεγείς Λούντζης επισκέφθηκε τον Μακρή για να τον ευχαριστήσει στο σπίτι του, πετώντας το καπέλο στον αέρα και φωνάζοντας «ζήτω ο βασιλιάς», δηλαδή ο Μακρής.[463] Μια τέτοια πληροφορία, ακόμα και ως φήμη, είναι ενδεικτική του ανταγωνισμού ανάμεσα στις φατρίες.

Η δεύτερη περίπτωση εισαγωγής, κατά την οποία οι δυο μεγάλες παρατάξεις της ζακυνθινής Κοινότητας τέθηκαν αντιμέτωπες, ήταν μετά την εξάλειψη της οικογένειας Μότα το 1764,[464] έτος κατά το οποίο ο Ιωάννης Μακρής είχε ήδη συλληφθεί και μεταφερθεί στη Βενετία για να δικαστεί ενώπιον του Συμβουλίου των Δέκα. Τότε τέθηκαν αντιμέτωπες οι οικογένειες του Γεώργιου Πυρρή,[465] η οποία πρέπει να είχε τη στήριξη των Γαήτα, και του Κωνσταντίνου Πλανιτέρου,[466] η οποία είχε τη στήριξη των Μακρή. Στην καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά υπάρχει η πληροφορία πως, προκειμένου να στηριχθεί η υποψηφιότητα του Πλανιτέρου, οι ανιψιοί του Ιωάννη Μακρή απείλησαν τον σοβαρότερο διεκδικητή της θέσης, Γεώργιο Πυρρή, ότι, αν αυτός αναδεικνυόταν πολίτης, «θα τον έκοβαν την ίδια μέρα σε κομμάτια». Παρ' όλα αυτά, ο Πυρρής ήταν ο τελικός νικητής και η ψηφοφορία κύλησε ήρεμα, λόγω της προσωπικής παρέμβασης του προνοητή Moro (1764-66). Σε μια κίνηση δηλωτική, ίσως, της επιρροής που ήταν σε θέση να ασκήσει εφόσον το επέλεγε, προτού ξεκινήσει η διαδικασία, κάλεσε τους αρχηγούς των φατριών στο

[460] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 172v-176r.
[461] Στο ίδιο, φ. 176r.
[462] Στο ίδιο, φ. 183r.
[463] Στο ίδιο, φ. 178r.
[464] Για το έτος εισαγωγής της οικογένειας Πυρρή στη θέση της οικογένειας Μότα βλ. Rizo-Rangabè, *Livre d' Or*, τ. Γ΄, σ. 14.
[465] Για την οικογένεια Πυρρή βλ. Ζώης, Λεξικόν, σ. 555.
[466] Για την οικογένεια Πλανιτέρου βλ. το ίδιο, σσ. 535-536.

οίκημά του και τους προειδοποίησε πως, αν δημιουργούνταν επεισόδια, θα το γνωστοποιούσε άμεσα στη μητρόπολη.[467]

Η τελική επικράτηση του Πυρρή έναντι του Πλανιτέρου αποτέλεσε τον πρώτο μεγάλο θρίαμβο της φατρίας Γαήτα, Κομούτου, Λογοθέτη απέναντι στην, μέχρι πρότινος, κυριαρχούσα φατρία, κεφαλή της οποίας ήταν ο Ιωάννης Μακρής. Η σύλληψη του τελευταίου είχε μειώσει την επιρροή της φατρίας του στο Συμβούλιο και προσέδωσε αναμφίβολα άλλη δυναμική στην υποψηφιότητα του Πυρρή, σε σχέση με αυτή του Πλανιτέρου. Η φατρία Γαήτα, Κομούτου, Λογοθέτη είχε αρχίσει πια να ηγεμονεύει το Συμβούλιο της Κοινότητας και να ελέγχει τις ψηφοφορίες, είτε για τα αξιώματα είτε για την εισαγωγή νέων οικογενειών, γεγονός που έγινε εμφανές με την περίπτωση του Πυρρή. Αν ο Ιωάννης Μακρής δεν είχε συλληφθεί, είναι πιθανό η έκβαση της ψηφοφορίας να ήταν διαφορετική.

2.2 Ο Ιωάννης Μακρής «υπέρτατος αφέντης» των χωρικών και του *popolo*

Η κατηγορία των εξαρτώμενων *(dipendenti)* δεν περιστρεφόταν αποκλειστικά γύρω από τις σχέσεις πολιτικής πατρωνίας με φόντο τα Συμβούλια της Κοινότητας και γενικά επρόκειτο για μια κατηγορία πολυσυλλεκτική, μια και στις πηγές ως εξαρτώμενοι περιγράφονται, εκτός από χαμηλής στάθμης άρχοντες και αστικοί, άνθρωποι από όλο το κοινωνικό φάσμα, όπως ποπολάροι και χωρικοί. Όλοι αυτοί διατηρούσαν δεσμούς εξάρτησης με κάποια αρχοντική οικογένεια και κατ' επέκταση με την παράταξη στην οποία αυτή ανήκε.[468] Η μελέτη των σχέσεων εξάρτησης εκτός των Συμβουλίων της Κοινότητας θα συμπληρώσει την εικόνα για τη δομή των φατριών και τα χαρακτηριστικά της εξουσίας των τοπικών ηγεμονικών αρχόντων, όπως ο Ιωάννης Μακρής.

Οι σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα σε έναν Ζακυνθινό άρχοντα/πάτρωνα και σε έναν ποπολάρο ή έναν χωρικό, μπορούσαν να λάβουν διάφορες μορφές. Επί της ουσίας η αρχοντική εξουσία ήταν η μοναδική ορατή «αρχή», στην οποία οι μεγάλες

[467] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φ. 4v.

[468] [...] *la loro* ***dipendenza*** *consisteva in rendersi ligij della di lui volontà in ogni incontro di sua premura qualunque essa si fosse, poiche il Macri aveva la mira di rendersi ben affetto ogni condizion di persone di villici, di artegiani, concittadini [...] Con tali direzioni facilmente |84v si puo rendersi benevole le persone, e queste in riscontro di dovuta gratitudine si fanno* ***dipendenti*** *da suoi voleri* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 84r-84v.

μάζες μπορούσαν να προσφύγουν για την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών τους, με αντάλλαγμα την αφοσίωσή τους. Οι άρχοντες ήταν σε θέση να εξυπηρετούν διάφορα αιτήματα όπως η παροχή εργασίας ή έκτακτων χρηματικών ενισχύσεων, επίλυσης διενέξεων, παροχής νομικών συμβουλών, ακόμα και προστασίας σε κακοποιούς. Κάπως έτσι, γύρω από μια αρχοντική οικογένεια μπορούσε να δημιουργηθεί μια μεγάλη ομάδα πιστών και αφοσιωμένων εξαρτώμενων. Μάλιστα, ασχέτως της κοινωνικής τους θέσης, όσοι διέθεταν σχέσεις εξάρτησης με κάποια οικογένεια, θεωρούνταν μέρος της ευρύτερης φατρίας, στην οποία ανήκαν, και εξ αυτού του γεγονότος ήταν δυνάμει εχθροί για την αντίπαλη φατρία. Οι αψιμαχίες, δε, ανάμεσα στους εξαρτώμενους των φατριών μπορούσαν να οδηγήσουν σε γενικευμένες συρράξεις.[469] Αν και έχει ήδη αναφερθεί ότι εξαρτώμενοι ήταν δυνατόν να θεωρούνται και άρχοντες χαμηλής στάθμης, με δεδομένο ότι σε αυτή την πολυπληθή κατηγορία περιλαμβάνονται κυρίως αστικοί, ποπολάροι ή χωρικοί, άνθρωποι, δηλαδή, από χαμηλότερες νομοκατεστημένες τάξεις σε σχέση με τους άρχοντες, συνήθως η κατηγοριοποίηση κάποιου ως εξαρτώμενου είναι εύκολη, λόγω του ξεκάθαρου ανισομερούς *status.*

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Ιωάννης Μακρής ήταν γνωστός για τις αγαθοεργίες του προς τους φτωχούς, και έτσι καθίστατο σεβαστός σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού.[470] Καταγράφεται, μάλιστα, η πληροφορία ότι από τη θέση που κατείχε στο Συμβούλιο φρόντιζε πάντα να κρατά χαμηλές τις τιμές για τα προϊόντα πρώτης ανάγκης,[471] όπως και για την επάρκεια αυτών.[472]

Ο ράφτης Φραγκίσκος Αυλωνίτης του ποτέ Ζαφείρη έφερε στο φως τη συνομιλία του με έναν βαρκάρη που δεν κατονόμασε, στον οποίο είχε προστρέξει ο Κωνσταντίνος Μακρής για να φυγαδεύσει κάποιον. Ο βαρκάρης αποκάλεσε τον Μακρή «πατέρα» των φτωχών και είχε εκμυστηρευτεί στον Αυλωνίτη ότι, αν κάποιος διανοούνταν να πειράξει τα παιδιά του ή τη γυναίκα του, ο Μακρής θα επιλαμβανόταν του θέματος και θα τους «προστάτευε».[473] Ο συγκεκριμένος ταυτιζόταν με τον Γιώργο Αμάραντο του ποτέ Δήμου, επονομαζόμενο Κοζάνη, ο οποίος, αν και ασχολούνταν με την συλλογή σταφίδας, διέθετε και σκάφος. Ο

[469] […] *Succedendo quindi motivi d'animosità, e d'inimicizie tra le famiglie stesse e le loro reciprochi* ***dipendenti*** […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 114v.
[470] Στο ίδιο, φφ. 185v, 187r.
[471] Στο ίδιο, φ. 189v.
[472] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 252r.
[473] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 69v-70r.

Αμάραντος ομολογούσε πως είχε υποχρέωση στον Ιωάννη Μακρή, γιατί προσλάμβανε πάντα τον ίδιο και τα αδέλφια του για να εργαστούν στη συγκομιδή της σταφίδας του. Επίσης, δήλωνε ότι, όπως και πολλοί άλλοι, λυπόταν για τη σύλληψη του Μακρή, γιατί ήταν ένας άνθρωπος που βοηθούσε τους φτωχούς και προστάτευε με πολύ ζήλο τους εξαρτώμενούς του.[474]

Αντίστοιχη συμπάθεια για το πρόσωπο του Ιωάννη Μακρή με αναφορά στο κοινωνικό του προφίλ υποδήλωναν τα λόγια του εμπόρου Αναστάσιου Ραφτόπουλου. Συγκεκριμένα, ο τελευταίος επισήμαινε ότι ο Μακρής ως δικηγόρος παρείχε νομική βοήθεια σε όσους την αποζητούσαν, χωρίς να αξιώνει αμοιβή, γεγονός που τον έκανε αγαπητό και σεβαστό σε όλους, ενώ, συγχρόνως, τού εξασφάλιζε μεγάλο αριθμό διασυνδέσεων και υποστηρικτών, οι οποίοι διατηρούσαν μαζί του δεσμούς εξάρτησης. Ο Ραφτόπουλος σημείωνε πως ο Μακρής αναλάμβανε και ποινικές υποθέσεις, δεν ήταν σε θέση, όμως, να γνωρίζει αν ανάμεσα στους εξαρτώμενούς του υπήρχαν κακοποιοί και φυγόδικοι. Έτσι, και ο ίδιος ο μάρτυρας παραδεχόταν ότι είχε καταφύγει για νομική στήριξη στον Μακρή περισσότερες από μια φορές για διαμάχες που είχε σε εξέλιξη, με τον Μακρή να μην δέχεται να λάβει αμοιβή. Άλλωστε, σε αυτόν κατέφευγαν και πολλοί χωρικοί για την επίλυση των προβλημάτων τους και σε ανταπόδοση δούλευαν στα χωράφια του με ισχνή αμοιβή. Με τον τρόπο αυτό ο Μακρής εξασφάλιζε οικονομικό όφελος με νόμιμα μέσα. Αυτή η «δημοφιλία» και το ευρύ δίκτυο πελατών και «φίλων» εξηγούσε, κατά τον Ραφτόπουλο, την καθημερινή συνάθροιση τουλάχιστον δεκαπέντε με είκοσι ανθρώπων στην οικία του Μακρή, αριθμός που αυξανόταν κατά πολύ στις εορτές.[475]

Γενικά, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με αριθμητική ακρίβεια το πλήθος των χωρικών που συνδέονταν με δεσμούς εξάρτησης με τον Μακρή, αναγνωρίζοντάς τον ως αφέντη *(padrone),* και υποδηλώνονται με τον όρο *coloni*.[476] Από τις μαρτυρίες, ωστόσο, προκύπτει ότι κάτι τέτοιο ίσχυε τουλάχιστον για τους κατοίκους του χωριού Μουζάκι, όπου η οικογένεια Μακρή διέθετε μεγάλη κτηματική περιουσία και εξοχική κατοικία, κατά τη συνήθεια των Ζακυνθινών αρχόντων να διατηρούν καλοκαιρινές οικίες (*mettochi*) στην ενδοχώρα του νησιού,[477] συνήθως εκεί όπου υπήρχαν τα

[474] Στο ίδιο, φφ. 73v-74r, 75r.
[475] Στο ίδιο, φ. 76r.
[476] [...] *Esso Gradenigo uomo molto perverso e prepotente fà eseguire queste cose dà suoi* ***coloni****, ai quali poi |192r nega di contribuire pagamento, volendo che se lo procacciano colle rubarie* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 191v-192r˙ […] *Quelle poi che sono fuori della villa sono abitate dai loro* ***coloni*** […] στο ίδιο, φ. 379r.
[477] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1090, φ. 7v.

κτήματά τους. Η εξάρτηση των κατοίκων του Μουζακίου από τον συγκεκριμένο άρχοντα ήταν τέτοια, ώστε, όταν παρουσιάζονταν μεταξύ τους διαφωνίες ή διενέξεις, προσέφευγαν σε εκείνον για την επίλυσή τους, τον αναγνώριζαν, δηλαδή, ως δικαστή και «υπέρτατο αφέντη τους».[478]

Οι μαρτυρίες συμφωνούν ότι ο Ιωάννης Μακρής δεν επισκεπτόταν το σπίτι του στο Μουζάκι, ούτε για να παραθερίσει κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, ούτε για να επιβλέψει τις εργασίες της συγκομιδής˙ κατά συνέπεια, όσοι ήθελαν να τον συναντήσουν τον επισκέπτονταν στο αρχοντικό του στην πόλη. Αντίθετα, ο μεγαλύτερος εκ των τριών ανιψιών, Δραγανίγος, βρισκόταν στο χωριό τουλάχιστον τρεις φορές τον χρόνο, κατά τη συλλογή της σταφίδας, των σιτηρών και το μάζεμα των ελιών. Η οικογένεια διέθετε στο χωριό τρεις επιστάτες *(custodi)*, έναν υπεύθυνο για τη σταφίδα, έναν για τα σιτηρά και έναν για το περιβόλι. Όταν υπήρχε ανάγκη εργασιών και ιδίως κατά τις περιόδους της συγκομιδής, οι επιστάτες προσλάμβαναν ανθρώπους από το χωριό και τους πλήρωναν σε μετρητά. Όσον αφορά τις ελιές, ο Δραγανίγος τις εκμίσθωνε έναντι μιας μεγάλης ποσότητας λαδιού, που προκαθοριζόταν σύμφωνα με εκτιμήσεις για την απόδοση του καρπού, πριν ξεκινήσει η συλλογή του. Ο κοντόσταβλος Παναγιώτης Βυθούλκας ισχυριζόταν ότι ποτέ δεν είχε ακουστεί στο χωριό κάποιο παράπονο για τον Δραγανίγο, αντίθετα ήταν ιδιαίτερα αγαπητός από όλους και θεωρούνταν αφέντης *(padrone)* της περιοχής, για αυτό όλοι τον υπάκουαν και προσέτρεχαν, όταν εκείνος χρειαζόταν εργατικά χέρια. Σύμφωνα με τον ίδιο μάρτυρα, δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί ότι σχεδόν οι εκατόν πενήντα άνδρες του χωριού απασχολούνταν εν συνόλω, για σχεδόν όλο τον χρόνο, στα κτήματα της οικογένειας Μακρή.[479]

Κατά τον John Waterbury, το σημαντικότερο στοιχείο που ευνοούσε την ανάπτυξη τέτοιων σχέσεων στις αγροτικές κοινωνίες του προβιομηχανικού ευρωπαϊκού χώρου ήταν η αβεβαιότητα της καθημερινής επιβίωσης, με τους πληθυσμούς να είναι ιδιαίτερα ευπρόσβλητοι και εκτεθειμένοι σε διάφορους παράγοντες που ούτε μπορούσαν να προβλέψουν, ούτε να ελέγξουν, όπως αγγαρείες, πολέμους, βαριά φορολογία, πλημμύρες, ανομβρίες, διάβρωση εδάφους, επιδημίες, την ίδια στιγμή απουσίαζε η κρατική μέριμνα. Η μοναδική ελπίδα ενός χωρικού ήταν η ελαχιστοποίηση της ζημιάς και για την πραγματοποίηση αυτής, εκτός από το να

[478] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1077, σσ. 61r.
[479] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati Corfù, b. 8, φφ. 4427v-4428v.

δουλεύει σκληρά, συνήθως, κατέφευγε στη «θεία» μεσολάβηση, στη μοιρολατρία και στην πατρωνία.[480]

Ανάλογη θέση αποδέχεται και ο James Scott, ο οποίος επισημαίνει περισσότερο τα συνεχόμενα υπαρξιακά διλήμματα, τα οποία αναγκαστικά αντιμετώπιζαν οι εξαρτημένοι χωρικοί του προβιομηχανικού κόσμου, σε σχέση με την οικονομική και φυσική ασφάλεια των ίδιων και των οικογενειών τους, ζητήματα επιβίωσης ουσιαστικά, τα οποία συνήθως αδυνατούσαν να επιλύσουν μόνοι, ή ακόμα και με άλλους αγρότες. Από τη στιγμή που, κατά τόπους, υπήρχαν άνθρωποι με υψηλότερο οικονομικο-κοινωνικό *status,* πρόθυμοι να παράσχουν προστασία και βοήθεια για τα χρειώδη και εφόσον μεταξύ τους οι προσδοκίες για αμοιβαιότητα και αλληλοβοήθεια συνέπιπταν, ήταν αναμενόμενη η ανάπτυξη σχέσεων εξάρτησης.[481]

Κατά συνέπεια, για τον James Scott, ο σεβασμός πάνω στον οποίο βασιζόταν ο θεσμός της πατρωνίας εξηρτάτο από το πόσο βοηθούσε τους χωρικούς να αντιμετωπίσουν τις περιοδικές κρίσεις της καθημερινής τους διαβίωσης. Η αποτυχία της σχέσης αυτής να ικανοποιήσει τις βασικές ανάγκες εκφύλιζε τους δεσμούς εξάρτησης. Η ουσιαστική απαίτηση για σχέσεις προστασίας έμενε κατά μέρους, δε, αν υπήρχαν εναλλακτικές μορφές για τέτοιες υπηρεσίες. Αν, λόγου χάρη, υπήρχε διαθέσιμη αρόσιμη γη, αν ο χωρικός μπορούσε να βασίζεται στους συγγενείς του για προστασία και σε επαγγελματίες δανειστές για δάνεια, η εξάρτησή του από πάτρωνες μειωνόταν.[482]

Μεταξύ των σημαντικότερων παραγόντων, λόγω των οποίων ενισχύθηκαν οι δεσμοί εξάρτησης, αναφέρονται η ανάγκη εξασφάλισης μιας μόνιμης και συνεπούς εργασιακής δύναμης, με τους μισθούς σε μετρητά να μην είναι επαρκείς για το παρεχόμενο έργο, η ανάγκη για σταθερή παροχή ανδρών για την προστασία της περιουσίας του εκάστοτε πάτρωνα και η ανάγκη συντήρησης ενός «στρατού» ακολούθων, κατά τον αδιάκοπο ανταγωνισμό για τον έλεγχο των πηγών πλούτου. Πολλοί πάτρωνες, χρησιμοποιώντας τη δύναμή τους, ήταν ικανοί να καταφύγουν στην καταπίεση για να βελτιώσουν τη διαπραγματευτική τους θέση, ώστε να λαμβάνουν περισσότερα από τους εξαρτώμενους και να παρέχουν λιγότερα. Αναλόγως του βαθμού που επωφελούνταν από τη μονοπώληση πηγών πλούτου και εφόσον καταπίεζαν τους εξαρτώμενους, ήταν πιθανό να χάσουν νομιμοποίηση,

[480] J. Waterbury, «An attempt to put patrons and clients in their place», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σ. 337.
[481] Scott, «Patronage or exploitation?», σ. 34.
[482] Στο ίδιο, σ. 35.

παρότι είχαν τη δύναμη να επιβάλλουν τη θέλησή τους. Πρόκειται για τον διαχωρισμό ανάμεσα σε έναν πάτρωνα που πραγματικά προστάτευε τους εξαρτώμενούς του και σε εκείνον που απλά τους εκμεταλλευόταν, με τους τελευταίους να συμμορφώνονται. Από τη μια, δηλαδή, έχουμε πραγματική προστασία και από την άλλη εκβιασμό. Η δοκιμασία για τους εξαρτώμενους ερχόταν από τη στιγμή που δεν είχαν την επιλογή να επιβιώσουν χωρίς τις υπηρεσίες που ο πάτρωνας παρείχε.[483] Με βάση το μοντέλο του Scott, οι παροχές του πάτρωνα στον εξαρτώμενο μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής:

- Τα βασικά μέσα για να επιζήσει: αυτή είναι η καρδιά του κλασικού δεσμού ανάμεσα σε πάτρωνα και εξαρτώμενο. Σε πολλές κοινωνίες συνοψίζεται στην πρόσβαση σε καλλιεργήσιμη γη που ίσως περιλάμβανε παροχή σπόρων, εξοπλισμό, τεχνικές συμβουλές κτλ˙
- Ασφάλεια σε περιόδους κρίσης: μια από τις σημαντικότερες υπηρεσίες που μπορούσε να παράσχει ένας πάτρωνας ήταν η προθυμία ή και η υποχρέωσή του να δανειοδοτήσει τον εξαρτώμενο σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας, να βοηθήσει σε περίπτωση ασθένειας ή ατυχήματος ή να στηρίξει τον εξαρτώμενο σε μια χρονιά κακής συγκομιδής. Κατά μια έννοια ο πάτρωνας όφειλε να απορροφά τους κινδύνους που απειλούν την επιβίωση των εξαρτώμενών του˙
- Προστασία: η ανάγκη για φυσική ασφάλεια ήταν βασικό χαρακτηριστικό του φεουδαρχικού δεσμού στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο πάτρωνας προφύλασσε τον εξαρτώμενο τόσο από ιδιωτικούς κινδύνους (ληστεία, προσωπικοί εχθροί) όσο και από δημόσιους κινδύνους (στρατιώτες, δικαστές, φοροεισπράκτορες)˙
- Μεσιτεία και επιρροή: προσέλκυε οφέλη για τους εξαρτώμενούς του.

Αντιστοίχως, σύμφωνα με το ίδιο μοντέλο, οι υποχρεώσεις του εξαρτώμενου προς τον πάτρωνα συνοψίζονται ως εξής:

- Βασική εργασία: μια σχέση εργοδότη-εργαζόμενου άκρως προσωποποιημένη, που χρησίμευε ως βάση των δεσμών εξάρτησης. Ο εξαρτώμενος προσέφερε τις υπηρεσίες του και τις ικανότητές του στα κτήματα ή στο γραφείο (βλ. την περίπτωση του υποδικηγόρου Κλάδη). Επίσης, μπορούσε να φέρει όπλα και να μετάσχει στην προσωπική ακολουθία του πάτρωνα˙
- Συμπληρωματικές εργασίες: συστατικό μέρος της ανταλλαγής μπορεί να ήταν η συμμετοχή των πελατών σε επικουρικές υπηρεσίες προς τον πάτρωνα, όπως εργασίες

[483] Στο ίδιο, σ. 36.

στην οικία του, εφοδιασμός του σπιτιού του με νερό και ξύλα, προσφορές αγαθών σε ένδειξη σεβασμού. Κάποιες από αυτές τις υπηρεσίες θεωρούνταν σημαντικές, ενώ άλλες λειτουργούσαν συμβολικά σε ένδειξη σεβασμού˙

- Προώθηση των ενδιαφερόντων του πάτρωνα: συμμετοχή του εξαρτώμενου στη φατρία του πάτρωνα και συνεισφορά του στην επιτυχία του πάτρωνα και κατ' επέκταση της δικής του ευημερίας. Ένας τυπικός εξαρτώμενος προστάτευε την καλή φήμη του πάτρωνά του, δρούσε ως τα μάτια και τα αυτιά του, αγωνιζόταν για αυτόν και γενικά χρησιμοποιούσε τις ικανότητές και τα μέσα που είχε στη διάθεσή του για να βοηθήσει τον πάτρωνά στον δυνητικό ανταγωνισμό με άλλους πάτρωνες.[484]

2.3 Παροχή προστασίας σε κακοποιούς και το «άβατο» του Μουζακίου

Σε σύμπτωση με τις παρατηρήσεις του Scott που παραθέσαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου, ο Ιωάννης Μακρής και οι υπόλοιποι άρχοντες παρείχαν προστασία σε κακοποιούς, με τους τελευταίους να επανδρώνουν σώματα αφοσιωμένων ενόπλων ακολούθων. Πρόκειται για ένα γνώριμο ιστορικό μοτίβο, που μάς παραπέμπει στην πρακτική των «οικόσιτων πολεμιστών», μια ιδιαίτερη κατηγορία υποτελών δηλαδή που διατηρούσαν οι άρχουσες τάξεις στον ευρωπαϊκό χώρο και από τον 8ο αιώνα άρχισαν να περιγράφονται τιμητικά ως βασάλοι.[485] Αυτοί ήταν συνήθως κακοποιοί, προερχόμενοι από την πόλη ή ήταν χωρικοί από την ενδοχώρα και απολάμβαναν την προστασία των αρχόντων με αντάλλαγμα την απόλυτη αφοσίωσή τους. Έτσι, η παροχή προστασίας σε κακοποιούς *(malfattori, malviventi)* έπαιρνε είτε τη μορφή παροχής ασύλου στις αρχοντικές οικίες, είτε τη φυγάδευσή τους στη γειτονική Πελοπόννησο.[486] Εμπόδιο για την παροχή προστασίας δεν υπήρχε ούτε αν αυτοί οι κακοποιοί είχαν ήδη επικηρυχθεί από τις βενετικές αρχές, πράγμα που ήταν και το συνηθέστερο.[487]

---

[484] Στο ίδιο, σσ. 23-24.

[485] Bloch, *Η φεουδαλική κοινωνία,* σσ. 221-227.

[486] [...] *Venivano dalle stesse famiglie ricovrati li* ***malfattori*** *nelle proprie case, li assistevano con sovvegni di soldo e tal volta li facevano passare in Morea onde sottrarli dalle insecuzioni della giustizia* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 114v.

[487] [...] ***malviventi*** *ò* ***banditi*** *suffragarli con il denaro, semprecchè ne avessero avuto bisogno col diffenderli nelle cause si civili, che criminali e col prestar ricovero, ed assistenza in casa sua alli stessi* ***malviventi****, e* ***banditi*** [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 84r.

Στην ορολογία των εγγράφων, όλοι αυτοί οι εξαρτώμενοι συνηθέστερα συναντώνται ως μπράβοι *(bravi)*[488] ή *(sgheri),*[489] όπως επίσης και με τους όρους πληρωμένοι δολοφόνοι *(sicarj),*[490] εκτελεστές *(carnefici),*[491] καθώς και ακόλουθοι ή τσιράκια (*seguaci*).[492]

Ο Ιωάννης Μακρής, εκμεταλλευόμενος την προβληματική λειτουργία της δικαιοσύνης στην οποία έγινε εκτενής αναφορά στο πρώτο μέρος της εργασίας, στήριζε φυγόδικους ή εξόριστους κακοποιούς, οι οποίοι αναζητούσαν προστασία και τίθενταν στην υπηρεσία του ως μπράβοι.[493] Κατά τον τρόπο αυτό μπορούσε να υπολογίζει σε έναν προσωπικό «στρατό» αφοσιωμένων οπαδών και ακολούθων που χρησίμευαν για την επιβολή του στην τοπική κοινωνία και τον εκφοβισμό των αντιπάλων του. Επίσης, αποτελούσαν και την «ομάδα κρούσης» κατά τις συχνές έριδες με τις αντίπαλες αρχοντικές οικογένειες, αφού και ήταν έτοιμοι να εκτελέσουν

---

[488] [...] *sono persone temute, perchè avevano per casa dei* ***bravi****. Vi erano persone della città, e delle ville [...]* A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 204v. Για την οικογένεια Γαβαλά, εκτός από τους αρχηγούς, η μεγάλη μάζα όσων μετέβησαν στην Πελοπόννησο θεωρούνταν δορυφόροι, μπράβοι και εν γένει εξαρτώμενοι του Μακρή […] *Vi erano anche molti* ***satelliti, bravi*** *e* ***dipendenti*** *di Zuanne Macri, noti all'universale* […] στο ίδιο, φ. 32r.

[489] [...] *Perchè più volte hò veduto li* ***sgheri*** *del Macri che giravano armati in vicinanza della mia casa* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 176r˙ [...] *Un villico di nome Andrea Teodosi persona* ***dipendente*** *dal Macri e frà |177r il numero de suoi* ***sgheri*** [...] στο ίδιο, φφ. 176v-177r˙ [...] *esso Zuanne non volle aspettare, ma pose mano alla spada in Piazza dirimpetto alla casa del Governator dell'Armi, per lo che occorse, che essendovi li di lui* ***sgheri*** *pocco lontani, ed avendo |151v prese l'armi la milizia li* ***sgheri*** *medesimi fecero fuoco contro di questa, che corrispose con altri sbari, per quali restò interfetto uno dei* ***sgheri*** *medesimi* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 151r-151v [...] *La protezione nei criminali ha fortificato il partito dei* ***malviventi****, dei* ***sicarj****, dei ladri* [...] στο ίδιο, φ. 195v.

[490] […] *Io l'ho veduto più volte a caminar scortato in qualche distanza da più persone armate, le quali oltre l'essermi state indicate non mi arricordo ora da chi per suoi* ***sicarj****, e dall'abito e dall'armi ho potuto io medesimo riconoscerle per tali, rilleva anche communemente, che le persone più facinorose, e sanguinarie sparse per l'isola erano da lui* ***dipendentissime*** […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 47r.

[491] […] ***carnefici*** *essi pure del Tiranno di quell'infelice paese* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 18r.

[492] [...] *quanto delle ville, e particolarmente della villa Musachi abitata da gente per lo più facinorosa da* ***banditi*** *e* ***malviventi*** *da quali suoi* ***seguaci*** *si diceva che avesse fatto commettere omicidi, soprafazioni, violenze, usurpi, ed altre iniquità di ogni genere* [...] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4406r˙ [...] ***seguaci*** *del carattere di* ***malviventi*** [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 32r.

[493] Για τις απαρχές του φαινομένου των μπράβων που στην υπηρεσία αρχόντων στη βενετική *terraferma* και στην ίδια τη Βενετία, βλ. C. Povolo, «Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia, secoli XVI-XVII», *Stato società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XVI-XVII),* G. Cozzi (επιμ.), Ρώμη 1981, σσ. 233-237˙ J. Walker, «Bravi and the Venetian Nobles, c. 1550-1650», *Studi Veneziani* XXXVI (1998), 85-113˙ S. Lavarda, «Banditry and Social Identity in the Republic of Venice. Ludovico da Porto, his Family and his Property (1567-1640)», *Crime, Histoire & Sociétés* 11/1 (2007), 55-82˙ Baja Guarienti, «Il bandito e la sua gente», σσ. 170-17. Αντίστοιχα φαινόμενα στην υπό βενετική κυριαρχία Κρήτη αναλύονται από τη Ρομίνα Τσακίρη στο «Παράνομοι στην υπηρεσία ατόμων και οικογενειών στην Κρήτη (16ος-17ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 31/60 (2014), 28-35. Για το στερεότυπο του μπράβου στη λογοτεχνία βλ. Mila Manzatto, «Il bravo tra storia e letteratura», *Acta Histriae* 15/1 (2007), 155-178.

κάθε διαταγή για λογαριασμό του «προστάτη» τους.[494] Σύμφωνα με τις ευρέως διακινούμενες φήμες, εφόσον τούς το ζητούσε, διέπρατταν ακόμα και δολοφονίες και, για πολλούς, ο Ιωάννης Μακρής ήταν ο πιο βίαιος *(facinoroso)* και αυταρχικός *(prepotente)* άνθρωπος του τόπου.[495] Δεν προξενεί εντύπωση, λοιπόν, ότι όλη η οικογένεια σκορπούσε τον φόβο στο νησί.[496]

Οι πιο γνωστοί κακοποιοί, οι οποίοι συχνότερα μνημονεύονται για το άσυλο που έβρισκαν στο σπίτι του Μακρή στην πόλη της Ζακύνθου[497] και φέρονται ως τα «πρωτοπαλίκαρά» του, ήταν: ο Παύλος Παλαιολόγος, γνωστός ως Περιστέρης, ο Ιωάννης Χαλικιάς, επονομαζόμενος Σαβάτος, οι αδελφοί Αναστάσιος Νικολής και Αντρέας Μουζάκης, επονομαζόμενοι Μπάφη, ο Γιωργάκης Γεωργανός, ο Γιωργάκης Καργάδος, ο Νικολής Μαστραντώνης, ο Στάθης Τσαγκαρόπουλος, γνωστός ως Λαδάς, και ο Αναστάσης Μένεγος. Ήταν οπλισμένοι με πυροβόλα και μαχαίρια και συνόδευαν τον Μακρή, όταν μετακινούνταν εκτός του σπιτιού του.[498] Όλοι χαρακτηρίζονταν ως «παλιάνθρωποι» ληστές *(ladri di pessimo carattere)* και ικανοί για όλα *(capaci di tutto)*[499] και δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο καθένας από αυτούς κατηγορούνταν και για συμμετοχή σε δολοφονίες. Ενδεικτικά μόνο, ο Περιστέρης είχε δολοφονήσει κάποιον Γιωργάκη Τσεριγιάννη[500] και ο Λαδάς είχε δολοφονήσει με τουφεκιά έναν διερχόμενο από το σπίτι του χωρικό. Ο Αναστάσιος Μουζάκης είχε σκοτώσει μπροστά από την εκκλησία των Αγίων Πάντων τον Αναστάσιο Μανολέσο, επονομαζόμενο Χανιώτη,[501] με τον αδελφό του τελευταίου να αντεκδικείται σκοτώνοντας έναν αδελφό του Μουζάκη. Ο Ιωάννης Χαλικιάς τέλος,

---

[494] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 43-44.
[495] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 46v.
[496] Στο ίδιο, φ. 132v.
[497] Μάς είναι άγνωστο σε ποιο ακριβώς σημείο της πόλεως βρισκόταν η οικία του Ιωάννη Μακρή, είμαστε, ωστόσο, σε θέση να πραγματοποιήσουμε μια υπόθεση, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία. Στην προσεισμική Ζάκυνθο, η οικογένεια Μακρή κατείχε δύο αρχοντικά, προφανώς χρησιμοποιούμενα από δύο διαφορετικούς κλάδους της: το ένα βρισκόταν στην «ρούγα του Γλάδστωνα» και το άλλο στην πλατεία των Παλαιών Δικαστηρίων βλ. σχετικά Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Καστρόλοφος και αιγιαλός,* τ. Α΄, Αθήνα 1979, σσ. 266-268. Ο ίδιος ο Ιωάννης Μακρής δήλωνε ότι η οικία του βρισκόταν στην συνοικία της Ευαγγελίστριας *(contrada della Annunziata)* βλ. κατάθεση Ιωάννη Μακρή A.S.Ve., *Consiglio di dieci,* Processi criminali delegati, Isole Ionie b. 4, φφ. 449v. Με δεδομένο ότι ο ιερός ναός της Ευαγγελίστριας, από όπου πήρε το όνομά της και η συνοικία, βρισκόταν στο κέντρο περίπου του αιγιαλού, στη Μέσα Μερία της πόλεως και πιο συγκεκριμένα στο βόρειο άκρο της πλατείας Ρούγας, περιοχή πολύ κοντά στην οδό Γλάδστωνος, εικάζουμε ότι ο Ιωάννης Μακρής και τα ανίψια του διέμεναν στο αρχοντικό της συγκεκριμένης οδού. Για την εκκλησία της Ευαγγελίστριας ή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σ. 53. Πρβλ. ακόμα του ίδιου *Καστρόλοφος και αιγιαλός,* σσ. 150-151.
[498] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, 45v˙ b. 1101, φφ. 192r, 234v-235r.
[499] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 192r.
[500] Αποσπάσματα της σχετικής δικογραφίας σώζονται στο A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1083, φάκ. 397.
[501] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 255v.

γνωστός ως Σαβάτος, κατηγορούνταν για τη δολοφονία του ίδιου του πατέρα του για οικογενειακές διαφορές.[502] Όλοι αυτοί οι κακοποιοί δεν ήταν δυνατό να συλληφθούν, γιατί διέφευγαν στο σπίτι του Μακρή, ενώ χαρακτηριστική ήταν και η αποτυχημένη προσπάθεια σύλληψης στο σπίτι τους στο χωριό Άγιος Κήρυκος των αδελφών Μπάφη, οι οποίοι το είχαν πληροφορηθεί κάποιες ώρες πριν και πρόλαβαν να διαφύγουν στην πόλη, στην οικία Μακρή.[503]

Ο μάρτυρας Αουρέλιο Ντατέλι του ποτέ Giovanni Battista, *Capitano dell'ordinanze,*[504] από την αρχή επισήμαινε ανοιχτά ότι ο Ιωάννης Μακρής υπέθαλπε εγκληματίες και φυγόδικους. Αναφερόμενος στο φαινόμενο των ανεξέλεγκτων κακοποιών που ταλάνιζε τον τόπο, μίλησε για την περίπτωση του εξόριστου Αουρέλιο Μαρίνου (Marinò),[505] τον οποίο είχε δει στο σπίτι του Μακρή, όπως και για τον Λορέντζο Θεοδόση από τις Βολίμες, τον οποίο είχε επίσης δει στο ίδιο σπίτι. Ακόμα εκεί σύχναζαν ο Νικολέτος Πλαρινός, γνωστός ως Δισουλίδης, και ο Στάθης Πλαρινός, επονομαζόμενος Μπούργουνος, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και ο αδερφός του από το χωριό Πλεμοναρίο, του οποίου το όνομα ο μάρτυρας δεν θυμόταν. Όλοι αυτοί τριγυρνούσαν στο νησί και έβρισκαν καταφύγιο στην ορεινή Ζάκυνθο, προβαίνοντας σε βιαιότητες. Κάθε φορά που διατασσόταν η σύλληψή τους, προλάβαιναν να βρουν άσυλο στο σπίτι του Μακρή, χωρίς να δείχνουν την παραμικρή ανησυχία, καθώς είχαν τη στήριξη τόσο του ίδιου του άρχοντα, όσο και των πολυάριθμων μπράβων του. Λεγόταν, άλλωστε, ότι ο Μακρής τούς ενίσχυε και οικονομικά και τους προωθούσε στην Πελοπόννησο, όπου είχε διασυνδέσεις.[506] Στόχευε στην απόλυτη εξουσία στα τοπικά πράγματα και τίποτα δεν γινόταν δίχως τη συγκατάθεσή του. Κατά γενική παραδοχή, η «κλίκα» του προκαλούσε δέος σε όλους και κανείς δεν εναντιωνόταν στις βουλές του. Ακόμα, πάντα ο ίδιος μάρτυρας σημείωνε ότι, με αφορμή τη σύλληψη του φυγόδικου Αουρέλιο Πλαρινό, τον είχε συναντήσει ο Μακρής στο σπίτι της οικογένειας Κοκκίνη στους Αγίους Σαράντα και παρουσία μαρτύρων τον κατηγόρησε ως αναρμόδιο για τη σύλληψη.[507]

---

[502] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 234v-235r.
[503] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, processi criminali, b. 1077, φ. 46v.
[504] Πρόκειται για ένα άγνωστο αξίωμα. Υποθέτουμε, ωστόσο, ότι πρόκειται για τον επικεφαλής της βενετικής φρουράς του νησιού.
[505] Μάλλον το όνομα μεταγράφηκε από τον βοηθό του γραμματέα λάθος. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Aurelio Plarinò.
[506] Για τις διασυνδέσεις του Ιωάννη Μακρή με του τόσο με τους Οθωμανούς παράγοντες όσο και με τους χριστιανούς κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου βλ. το τρίτο μέρος της εργασίας.
[507] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, processi criminali, b. 1077, φφ. 50-57.

Εξάλλου, η περίπτωση της δολοφονίας του Αναστάσιου Μανολέσο, είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο ο Μακρής επενέβαινε υπέρ των «προστατευομένων» του, όπως ο δολοφόνος Μουζάκης. Πιο συγκεκριμένα, ήδη με τη δολοφονία του Μανολέσο ο Μακρής επεδίωξε να υπάρξει εξωδικαστικός συμβιβασμός ανάμεσα στους συγγενείς του θύματος και στον Μουζάκη, προσφέροντας στους πρώτους χρήματα, προκειμένου έτσι να απομακρυνθεί το ενδεχόμενο δικαστικής περιπέτειας για τον τελευταίο. Όταν η υπόθεση πήρε χαρακτηριστικά βεντέτας με τον αδερφό του Μανολέσο να προχωρά σε αντεκδίκηση, δολοφονώντας τον αδερφό του Μουζάκη, ο Μακρής επεδίωξε επίμονα να επέλθει συμβιβασμός ανάμεσα στους δύο άντρες, ώστε να αποφευχθεί περαιτέρω σύρραξη. Με δεδομένο ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν εύκολο και απειλούνταν γενικευμένη σύρραξη, ο Μακρής ζήτησε την παρέμβαση του προνοητή Moro˙ στο πλαίσιο της επανορθωτικής λογικής της δικαιοσύνης, την οποία αναλύσαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, συνέλαβε τους δύο άντρες, τους κράτησε για μια μέρα στη φυλακή και εντέλει τους έπεισε να έρθουν σε συμβιβασμό.[508]

Αν η οικία Μακρή στην πόλη του νησιού αναφέρεται από διάφορους μάρτυρες ως μέρος στο οποίο σύχναζαν διάφοροι κακοποιοί, η αγροικία της οικογένειας στο Μουζάκι θεωρούνταν «άντρο» των κακοποιών και των φυγόδικων, κατηγορούμενων για σχέσεις με τον Μακρή, και περιγραφόταν με χαρακτηριστικά «αβάτου» για τις βενετικές αρχές. Με ορμητήριο αυτή την περιοχή, μπορούσε να κινητοποιηθεί άμεσα ένα πολυάριθμο σώμα πιστών και αφοσιωμένων στον Μακρή ακολούθων, ικανών για όλα.[509] Σύμφωνα με την εκτίμηση του κοντόσταβλου *(contestabile)*[510] του Μουζακίου Παναγιώτη Βυθούλκα του Γεωργίου, περίπου οι πενήντα από τους χωρικούς, που απασχολούνταν στα κτήματα της οικογένειας Μακρή στο Μουζάκι, ήταν ικανοί να κρατήσουν όπλο και να αντισταθούν σε πιθανή έφοδο των αρχών στο χωριό. Γύρω στους είκοσι από αυτούς ήταν επικηρυγμένοι, που, παρά τη δίωξή τους από τη δικαιοσύνη, διέμεναν με τις οικογένειές τους ανενόχλητοι στην περιοχή και εκτός από τα κτήματα της οικογένειας Μακρή,

[508] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 192v-193r.
[509] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1077, φφ. 50-57, 60-68.
[510] Πρόκειται για μια από τις δύο αρχές των χωριών (μαζί με τους προεστούς). Τα καθήκοντα ενός κοντόσταβλου ήταν «αστυνομικού» χαρακτήρα. Βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως,* σ. 175.

απασχολούνταν σε σε δικές τους ιδιοκτησίες ή προέβαιναν σε ληστείες στο Μουζάκι και στα κοντινά χωριά.[511]

Ενδεικτική για τη δεσποτική παρουσία της οικογένειας στο Μουζάκι είναι η κατάθεση του Zuanne Timoteo του ποτέ Francesco, *Capitano delle ordinanze di Cefalonia,* ο οποίος διηγήθηκε ένα επεισοδιακό περιστατικό προσπάθειας κατάσχεσης περιουσιών σε κάποιους οφειλέτες, κατά το *reggimento* του προνοητή Marin. Ανέφερε, λοιπόν, ότι συγκροτήθηκε μια ομάδα, αποτελούμενη από τον τοπικό κοντόσταβλο Καλόγερο Ράφτη, τρεις στρατιώτες και έναν υπηρέτη του μάρτυρα, για να προχωρήσουν σε κάποιες κατασχέσεις. Όταν βρέθηκαν στο χωριό, ένας από τους οφειλέτες συνασπίστηκε με άλλους χωρικούς και όρμησαν σε έναν στρατιώτη με σκοπό να του αρπάξουν το όπλο, χωρίς ωστόσο να τα καταφέρουν, γιατί επενέβη ο υπηρέτης, ενώ οι υπόλοιποι χωρικοί, εξαγριωμένοι, εξύβριζαν τους απεσταλμένους της βενετικής διοίκησης. Οι τελευταίοι φοβήθηκαν για μεγαλύτερη επίθεση εναντίον τους και διέφυγαν στο σπίτι του κοντόσταβλου, όπου τους περίμενε ο μάρτυρας. Λίγη ώρα αργότερα κατέφτασε εκεί ο Δραγανίγος Μακρής, ο οποίος ανέφερε στον Timoteo ότι, για τιμωρία, χτύπησε τον απερίσκεπτο χωρικό που ξεκίνησε τη φασαρία, καθώς και ότι επιθυμούσε έναν διακανονισμό, ώστε το συμβάν να μην πάρει περαιτέρω διαστάσεις και να μη φτάσει στα αυτιά του προνοητή. Εντέλει, η μητέρα του οφειλέτη ξεπλήρωσε το χρέος και τα πνεύματα ηρέμησαν. Ο ίδιος μάρτυρας προσέθετε ότι το χωριό ήταν γεμάτο κακοποιούς και φυγόδικους που έβρισκαν εκεί άσυλο, όπως ο Γιάννης Πέττας, επονομαζόμενος Τζάκος, και ο Κωνσταντίνος Λαθούρης. Η παρουσία κακοποιών εξηγούνταν από την εν γένει παρουσία ανυπότακτων χωρικών προσκείμενων στον Μακρή, οι οποίοι μπορούσαν να τους υποστηρίξουν σε περίπτωση ανάγκης, επιδεικνύοντας τους δεσμούς αλληλεγγύης που τους συνέδεαν. Υπό αυτές τις συνθήκες, σχεδόν ποτέ δεν επιχειρούνταν να συλληφθεί κάποιος εξ αυτών, διότι υπήρχε φόβος ότι οι αρχές θα βρεθούν αντιμέτωπες με ολόκληρο το χωριό.[512] Το μέρος είχε τόσο κακή φήμη που κάποιοι χαρακτήριζαν εν συνόλω τους κατοίκους από τη φύση τους κακούς και παρανόμους,[513] ενώ, για άλλους, το Μουζάκι αποτελούσε βάση ληστών.[514]

Περισσότερες πληροφορίες για τους κακοποιούς που λυμαίνονταν το χωριό δίνει ο Νικολέτος Βισβάρδης του ποτέ παπά Γιάννη, υπασπιστής της πολιτοφυλακής

[511] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati Corfù, b. 8, φ. 4429r.
[512] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1077, φφ. 60-68.
[513] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 128v.
[514] Στο ίδιο, φ. 194v.

του Μουζακίου, του οποίου μάλιστα ο γιος είχε δολοφονηθεί από τον Σταμάτη Σινιώτη, έναν από τους κακοποιούς που έβρισκε προστασία στον Μακρή. Ακριβώς για αυτό τον λόγο, ο μάρτυρας ισχυρίστηκε πως δεν προσπάθησε καν να καταφύγει στη δικαιοσύνη. Ορισμένοι από τους επικηρυγμένους *(banditi)*[515] που κατονόμασε στο Μουζάκι ήταν ο Μάρκος Κούτσης, ο Γιάννης Πέττας του ποτέ Μανώλη, ο Θοδωρής και ο Παναγιώτης Πέττας του Νικολέτου και ο Κωνσταντίνος Ζαράκης. Το χωριό λυμαίνονταν, επίσης, οι κακοποιοί Παναγιώτης Κούτσης του Δημητρίου, ο Γιάννης Καμπάτης του ποτέ Γεωργίου, ο Γιώργος Κούτσης του ποτέ Φραγκίσκου και όλοι οι βοσκοί που ήταν στην υπηρεσία του Ιωάννη Μακρή. Συγκεκριμένα, επρόκειτο για τους Σταμάτη και Γιώργο Σινιώτη, τον Φραγκίσκο Κούτση και τους γιούς του Δημήτρη, Γιωργάκη, Μιχάλη και Γεώργιο και, τέλος, για τον Δημήτριο Κούτση του ποτέ Γιωργάκη και τον γιο του Γιωργάκη. Κάποιοι από αυτούς είχαν κατηγορηθεί για δολοφονίες, αλλά είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο, ενώ άλλοι βρέθηκαν για λίγο στη φυλακή, δραπέτευσαν όμως και επέστρεψαν ανενόχλητοι στο χωριό, προκαλώντας βιαιότητες και φόβο. Άλλωστε, όλοι απολάμβαναν την προστασία του Ιωάννη Μακρή και δούλευαν στα κτήματά του, με τους φτωχούς χωρικούς να είναι αναγκασμένοι να τους υπομένουν. Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν

---

[515] Η ποινή της εξορίας *(bando)*, προέβλεπε τον εξοβελισμό ενός θύτη από όλα τα βενετικά εδάφη και την κατάσχεση της περιουσίας του. Μάλιστα, προκαθοριζόταν και ένα ποσό επικήρυξης, εφόσον συνέχιζε να κυκλοφορεί στα εδάφη από τα οποία αποκλειόταν. Έτσι, ο εξόριστος μπορούσε να δολοφονηθεί χωρίς τιμωρία από τον οποιονδήποτε, με τον τελευταίο να εισπράττει το ποσό. Λόγω της δυσλειτουργίας της βενετικής δικαιοσύνης, ωστόσο, συχνά γινόταν κατάχρηση της ποινής και μπορούσε εύκολα να αποδοθεί σε καταζητούμενους που απλά απέφευγαν να παρουσιαστούν στη δικαιοσύνη, ασχέτως της σοβαρότητας των εγκλημάτων που αυτοί είχαν διαπράξει. Συνεπώς, στα έγγραφα, υπό τον όρο *bandito* μπορεί να περιγράφονται διαφόρων ειδών φυγόδικοι κακοποιοί, καταζητούμενοι για μια πληθώρα εγκλημάτων. Για την ποινή της εξορίας στον υπό βενετική κυριαρχία ελληνικό χώρο βλ. Γ. Πλουμίδης, «Banditi. Έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794)», *Δωδώνη* 3 (1974), 56-57. Για το διαχρονικό πρόβλημα των εξορίστων στη Ζάκυνθο ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις του Αρβανιτάκη στο *Κοινωνικές αντιθέσεις,* σσ. 138-142. Για την Κεφαλονιά βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού,* Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 113-114, 322-324˙ Βλάσση, *Οικογενειακές συγκρούσεις,* σ. 463. Για τη φύση της ποινής και περαιτέρω όψεις του φαινομένου των εξορίστων στον ευρωπαϊκό και ιδίως στον ιταλικό χώρο βλ. E. Basaglia, «Aspetti della giustizia penale nel '700: una critica alla concessione dell' impunità agli uccissori dei banditi», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 138 (1980), 1-16˙ G. Cherubini, «Appunti sul brigantaggio in italia alla fine del Medioevo», *Studi di storia medievale e moderna per Ernesto Sestan,* τ. Α΄, Φλωρεντία 1980, σσ. 103-133˙ G. Ortalli (επιμ.), *Bande armate, banditi, banditismo e repressione di giustizia negli stati europei di antico regime. Atti del convegno Venezia 3-5 novembre 1985,* Ρώμη 1986˙ L. Lacchè, *Latrocinium. Giustizia, scienza penale e repressione del banditismo in antico regime,* Μιλάνο 1988˙ Muir, *Mad Blood Stirring,* σσ. 35-38˙ F. Manconi (επιμ.), *Banditismi Mediterranei. Secoli XV-XVII,* Ρώμη 2003˙ Elena Papagna, «Ordine pubblico e repressione del banditismo nel Mezzogiorno d'Italia (XVI-XIX sec.)», *Corpi armati e ordine pubblico in Italia (XVI-XIX sec.),* L. Antonielli - C. Donati (επιμ.), Σοβέρια Μανέλι 2003, σσ. 49-52˙ Baja Guarienti, «Il bandito e la sua gente», σσ. 169-178˙ C. Povolo, «La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento», *Acta Histriae* 25/1 (2017), 21-56.

[515] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati Corfù, b. 8, φφ. 4427v-4429r.

σχεδόν αδύνατο για τις αρχές να μπορέσουν να προβούν σε συλλήψεις, καθώς, σύμφωνα με τον μάρτυρα Βισβάρδη, ο ίδιος και οι άντρες του φοβούνταν για τη ζωή τους και δεν μπορούσαν να αντιδράσουν, καθότι ολιγάριθμοι. Οι περισσότεροι κακοποιοί, ιδίως αυτοί που έπρεπε να εκτίουν ποινή εξορίας, με τον φόβο μιας ξαφνικής σύλληψης, περνούσαν στον Μοριά για ένα μικρό διάστημα, όταν επισκεπτόταν το νησί ο γενικός προβλεπτής, και μετά επέστρεφαν.[516] Από την άλλη μεριά, ας σημειωθεί ότι μαρτυρίες που φαίνεται πως προέρχονται από εξαρτώμενους της οικογένειας Μακρή, όπως αυτή του γνωστού μας κοντόσταβλου του Μουζακίου Παναγιώτη Βυθούλκα, δημιουργούν μια διφορούμενη εικόνα, διότι αποσιωπούν την προστασία που η οικογένεια παρείχε σε κακοποιούς, η παρουσία των οποίων στο χωριό, πάντως, δεν αμφισβητείται. Ειδικότερα, οι χωρικοί που βρίσκονταν στην υπηρεσία της οικογένειας Μακρή παρουσιάζονταν γηραιοί και φιλήσυχοι, ενώ η σχέση που πιθανόν είχε η οικογένεια Μακρή με τους κακοποιούς περιοριζόταν σε αυτή μεταξύ εργοδοτών και εργαζόμενων. Ο κοντόσταβλός τόνιζε ότι η σύλληψή τους καθίστατο αδύνατη από τις δυνάμεις που ο ίδιος διέθετε, καθώς οι κακοποιοί ήταν πολυάριθμοι και οι πολιτοφύλακες θα έθεταν σε άμεσο κίνδυνο τη ζωή τους, αποφεύγοντας ταυτόχρονα να κάνει λόγο για την προστασία που τούς παρείχε η οικογένεια Μακρή.[517]

Σε αυτό το σημείο, οι διασυνδέσεις του Ιωάννη Μακρή με την πολιτοφυλακή του νησιού, η οποία ήταν αρμόδια για τη σύλληψη των κακοποιών της ενδοχώρας, μένει να διευκρινιστούν, καθώς δεν λείπουν οι μαρτυρίες ότι οι αξιωματικοί της πολιτοφυλακής ήταν ράθυμοι και απέφευγαν να προβούν σε συλλήψεις κακοποιών, είτε σε συνεννόηση με τον Μακρή, είτε από φόβο προς αυτόν.[518] Η διαπλοκή του Μακρή με τους αρχηγούς της πολιτοφυλακής μοιάζει αναμενόμενη, καθώς μια τέτοια τακτική τού επέτρεπε την προστασία των υποστηρικτών του, από τη στιγμή μάλιστα, που είναι ήδη γνωστές οι σχέσεις πατρωνίας μεταξύ του ίδιου και με μεγάλης μερίδας χωρικών, οι οποίοι απάρτιζαν το σώμα. Εντύπωση, πάντως, προκαλεί το γεγονός ότι ο Μακρής διατηρούσε σχέσεις με πολιτοφύλακες από πολλά χωριά της Ζακύνθου και όχι μόνο με εκείνα που γειτνίαζαν με το χωριό Μουζάκι, το ορμητήριο, δηλαδή, των υποστηρικτών του, γεγονός που προδίδει ένα ευρύτατο δίκτυο οπαδών του σε πολλά

[516] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1077, φ. 119.
[517] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 379v-380r.
[518] Στο ίδιο, φ. 128v.

χωριά της ενδοχώρας και εν μέρει εξηγεί τις αναφορές για τη μεγάλη επιρροή του στους φτωχούς χωρικούς.

Ειδικότερα, πολύ συχνή παρουσία στην οικία του στην πόλη είχαν ο αρχηγός της πολιτοφυλακής του Μαχαιράδου Γιωργάκης ή Δημήτριος Παπαδάτος και ο επικεφαλής της πολιτοφυλακής της Λιθακιάς Στάθης Μαλούχος. Μάλιστα, ο Δραγανίγος Μακρής είχε βαφτίσει ένα από τα παιδιά του Μαλούχου, καθώς και τον αδελφό του Μανώλη.[519] Ως εξαρτώμενοι του Μακρή αναφέρονται, επίσης, ο αρχηγός της πολιτοφυλακής των Βολιμών Γιάννης Θεοδόσης, ο Νίκος Πόθος του Γερακαρίου, ο Δημήτρης Βούρτσης του Καλιπάδου,[520] ο Γιάννης Σούλης του Λαγοπόδου, όπως και οι επικεφαλής της πολιτοφυλακής από το Μουζάκι, το Γαλάρο και το Βουγιάτο, οι οποίοι δεν κατονομάζονται. Κάθε φορά που κάποιος υποστηρικτής του Μακρή από την ύπαιθρο του νησιού είχε εγκληματήσει και κινδύνευε με σύλληψη παρενέβαινε κάποιος από τους παραπάνω και καθιστούσε μη εφαρμόσιμες τις ειλημμένες από τη βενετική διοίκηση αποφάσεις, με τους κατηγορούμενους να βρίσκουν εντέλει άσυλο στα σπίτια του Μακρή.[521]

Όταν ο Μαλούχος από τη Λιθακιά κλήθηκε για κατάθεση επιβεβαίωσε αμέσως τις φήμες για τις σχέσεις του με την οικογένεια. Ανέφερε απερίφραστα ότι ο Μακρής ήταν αφέντης του *(padrone)* και τον είχε υποστηρίξει σε διάφορες διαμάχες, χωρίς χρηματικό αντίτιμο. Όντας ευγνώμων σε εκείνον, επέβλεπε χωρίς να παίρνει χρήματα την καλλιέργεια της γης του, μισθοδοτούσε τους εργάτες και κάθε Κυριακή πήγαινε στο σπίτι του άρχοντα για να τον ενημερώνει. Επίσης, στον Μακρή διοχέτευε τη σταφίδα και το λάδι του, καθώς εκείνος θεωρούσε ότι μπορούσε να του δώσει τη σωστή αποζημίωση.[522] Επίσης, ο Βούρτσης από το Καλιπάδο παραδέχτηκε ότι είχε μεγάλο χρέος προς τον Μακρή, διότι τον υπεράσπισε πολλάκις σε διάφορές του διαμάχες, δίχως να του πάρει χρήματα. Μάλιστα, ο ίδιος ανέφερε πως είχε δουλέψει στα αμπέλια που διατηρούσε ο Μακρής στο χωριό του, όπως και σε άλλες αγροτικές

[519] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* processi criminali, b. 1077, φ. 49r. Όπως έχει επισημανθεί για την Κέρκυρα, η επιλογή κουμπάρου δεν ήταν τόσο στεγανή και φαίνεται πως είτε επρόκειτο για χωρικούς ή κατοίκους της πόλεως, η επιλογή γινόταν από τις τάξεις των αρχόντων, ενώ σε σπανιότερες περιπτώσεις συναντάται και το αντίστροφο. Η κουμπαριά θεωρείται στοιχείο δηλωτικό των κοινωνικών συμμαχιών και των πελατειακών δικτύων. Βλ. σχετικά Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Από τις αδελφότητες καλλιεργητών στο Χωρίον», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 431-432. Για την κοινωνική σημασία της κουμπαριάς και τον ρόλο της στη δημιουργία πελατειακών δικτύων στον ελληνικό χώρο βλ. την ανάλυση του Β. Νιτσιάκου στο «Μηχανισμοί "εναλλακτικών κοινωνικών δομών": Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και κοινωνία* 2 (1990), 121-130.

[520] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 67r.

[521] Στο ίδιο, φ. 55r.

[522] Στο ίδιο, φφ. 120v-121v.

εργασίες για λογαριασμό του άρχοντα, με τη συνήθη αμοιβή την οποία λάμβανε πάντα.[523]

Αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι περιορισμένα, πέραν της πολιτοφυλακής, ο Μακρής επεδίωκε, παράλληλα, την καλλιέργεια σχέσεων και με τους *governatori delle armi,* που υπηρετούσαν για ορισμένο διάστημα στη Ζάκυνθο, δωροδοκώντας τους με πεσκέσια.[524] Όπως επιβεβαίωνε ο *governatore delle armi* κόντε Σεμπαστιάν Λάζαρο, ο οποίος παρέμεινε στη Ζάκυνθο για ένα οχτάμηνο, κατ' αυτό τον τρόπο ο Μακρής τούς γινόταν συμπαθής, προσβλέποντας, μεταξύ άλλων, στο να μην υπάρχουν ισχυρές περιπολίες της βενετικής φρουράς κοντά στο σπίτι του, ώστε να κυκλοφορούν ανενόχλητοι οι φυγόδικοι υποστηρικτές του.[525]

Με βάση τη φατριαστική δομή της κοινωνίας της βενετικής Ζακύνθου και τις βασικές πτυχές της δραστηριότητας του Ιωάννη Μακρή ως πανίσχυρου τοπικού πάτρωνα και σύμφωνα με τις θεωρητικές παρατηρήσεις του Jeremy Boissevain για τη Σικελία του 19ου αιώνα, μπορούμε να σημειώσουμε ότι και στη βενετική Ζάκυνθο η φατριαστική δομή συνεπαγόταν μια δυαδική αντίληψη του κόσμου από την πλευρά των εξαρτώμενων που συγκροτούσαν τις φατρίες: αντιλαμβάνονταν τον περίγυρο ως αυτούς που είναι σόι/φατρία και αυτούς που δεν είναι. Οι πρώτοι ήταν σύμμαχοι με αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις αλληλοβοήθειας και προστασίας. Οι υπόλοιποι θεωρούνταν εχθροί ή δυνάμει εχθροί, καθένας από τους οποίους προσπαθούσε να βελτιώσει τη θέση της οικογένειάς του, ακόμα και σε βάρος των άλλων. Όπως ο Σικελός του 19ου αιώνα, μπορεί να υποστηρίχθεί ότι και ο Ζακυνθινός Βενετός υπήκοος έβλεπε τον εαυτό του ενταγμένο σε έναν άνομο και εχθρικό κόσμο αιματοχυσίας και ενδημικής βίας, εχθρών και δυνητικών εχθρών, που καθιστούσε έτσι αναγκαία την εξεύρεση συμμάχων.[526]

Όσο για τον ίδιο τον Μακρή, εντός του Συμβουλίου δρούσε ως επικεφαλής της *parentella* και υποστήριζε όχι μόνο τα συμφέροντα της οικογένειάς του, αλλά και εκείνα των συγγενών και των φίλων του, της εν γένει *parentella* δηλαδή. Εκτός του Συμβουλίου δρούσε, περισσότερο, ως προστάτης των συμφερόντων του ίδιου και των των εξαρτώμενών του, συντηρώντας έναν προσωπικό στρατό για λογαριασμό της οικογένειάς του. Η συντήρηση ενός τέτοιου δικτύου προσέδιδε σίγουρα μια άλλη

[523] Στο ίδιο, φ. 151r.
[524] Στο ίδιο, φ. 36v.
[525] Στο ίδιο, φφ. 41r-42v.
[526] Boissevain, «Patronage in Sicily», 20-21.

δυναμική για την παρουσία του ως ισχυρού πολιτικού πάτρωνα στον ανταγωνισμό εντός του Συμβουλίου γύρω από τον οποίο συσπειρώνονταν άρχοντες χαμηλής στάθμης και αστικοί, αλλά και για την ανάδειξή του ως ηγέτη της *parentella*.

2.4 Έλεγχος της Εκκλησίας

Η ευρεία ισχύς του Ιωάννη Μακρή εκτεινόταν και στην τοπική ελληνορθόδοξη Εκκλησία. Για την ακρίβεια, ο εκκλησιαστικός θεσμός ήταν ένα ακόμα από τα πεδία διάχυσης της φατριαστικής αντιπαράθεσης και του ακατάπαυστου ανταγωνισμού για την πρόσβαση σε όσο το δυνατό περισσότερα αξιώματα. Οι θέσεις του τοπικού αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας-Ζακύνθου και πρωτοπαπά και δευτερευόντως οι θέσεις των κατώτερων κληρικών αποτελούσαν αναμφίβολα ορισμένα από αυτά. Βεβαίως, ο Μακρής δεν υπήρξε αδιάφορος ως προς το ποιοί θα κάλυπταν τις παραπάνω θέσεις, δεδομένου ότι σε αυτές επεδίωκε να προωθεί άτομα της επιρροής του. Πράγματι, η ανάμειξή του στα εκκλησιαστικά πράγματα αναδεικνύεται κατά κύριο λόγο από τις προσπάθειες που κατέβαλε για την άνοδο του συγγενή του Σωφρόνιου Κουτούβαλη στον αρχιεπισκοπικό θρόνο Κεφαλληνίας-Ζακύνθου.[527] Επίσης, τεκμαίρεται και από ενδείξεις για την τοποθέτηση ανθρώπων του στη θέση του πρωτοπαπά όσο και στις θέσεις των ενοριακών ιερέων.[528] Προτού αναφερθούμε περαιτέρω σε αυτά είναι χρήσιμη μια σύντομη αναφορά στο εκκλησιαστικό καθεστώς της Ζακύνθου.

Είναι γνωστό ότι κατά τη βενετική περίοδο η Ζάκυνθος, από κοινού με την Κεφαλονιά, συγκροτούσε κοινή ελληνορθόδοξη, αλλά και καθολική επισκοπική περιφέρεια. Ουσιαστικά επρόκειτο για το παλαιό, ενιαίο εκκλησιαστικό καθεστώς των δύο νησιών, που είλκυε τις ρίζες του στο 1452 και στην εποχή του Λεονάρδου Γ΄ Τόκκου. Ο ορθόδοξος επίσκοπος των νησιών υπαγόταν πνευματικά στην Μητρόπολη Κορίνθου και τυπικά κατείχε τον τίτλου του Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Ιθάκης και

[527] Για το παρασκήνιο της εκλογής του Κουτούβαλη ως αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου βλ. Ν. Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος στα χρόνια αρχιερατείας του Σωφρόνιου Κουτούβαλη (1759-1782)», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), 351-355. Για την προσωπικότητά του και ιδίως για την περίοδο που διετέλεσε Μητροπολίτης Φιλαδελφείας, βλ. Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880, σσ. 389-394΄ Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Οι Έλληνες της Βενετίας και της Ιλλυρίας (1768-1797). Η Μητρόπολη Φιλαδελφείας και η σημασία της για τον ελληνισμό της Β. Αδριατικής*, Αθήνα 1980, σσ. 154-178 (κυρίως σσ. 174-178).

[528] Για τη διαπλοκή Ιόνιων αρχόντων και κλήρου με αφορμή το παρασκήνιο της εκλογής του Κουτούβαλη βλ. Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος», 345-360.

Στροφάδων. Από το 1500, δε, η εκλογή του ήταν προνόμιο του κλήρου της Κεφαλονιάς. Εκεί ήταν και η έδρα του, ενώ για τη Ζάκυνθο, όπου βρισκόταν η έδρα του καθολικού επισκόπου των δύο νησιών, προβλεπόταν η ύπαρξη ενός πρωτοπαπά. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι το 1628 η ελληνορθόδοξη επισκοπή των δύο νησιών προήχθη σε αρχιεπισκοπή.[529] Η παραδοσιακή εκλογή του αρχιεπισκόπου αποκλειστικά από τον κλήρο της Κεφαλονιάς ενοχλούσε τους Ζακυνθινούς και διαχρονικά γεννούσε τοπικιστικές έριδες ανάμεσα στα δύο νησιά.[530]

Όσον αφορά τον πρωτοπαπά Ζακύνθου, από τις αρχές του 16ου αιώνα, ο ορισμός του ήταν αρμοδιότητα του προνοητή, από το 1601 όμως η ανάδειξή του παραχωρήθηκε από τη Βενετία, ως προνόμιο, στο Συμβούλιο της Κοινότητας. Χρόνια νωρίτερα, το 1578, οι Ζακυνθινοί άρχοντες με αίτησή τους είχαν διεκδικήσει την άρση της ανάδειξης του πρωτοπαπά τους από την τοπική διοίκηση, ζητώντας την ανά πενταετία εκλογή του από τον τοπικό κλήρο, σύμφωνα με το πρότυπο του πρωτοπαπά Κέρκυρας.[531] Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης θεωρεί ότι η αίτηση του 1578 κινούνταν στην κατεύθυνση της περιστολής της δικαιοδοσίας του επισκόπου, που συνήθως ήταν Κεφαλονίτης.[532] Αντίθετα, ο Σπύρος Καρύδης δεν ενστερνίζεται την ίδια άποψη διότι, όπως υποστηρίζει, ο επίσκοπος δεν κατείχε ποτέ το δικαίωμα ορισμού του πρωτοπαπά.[533]

Η Ορθόδοξη Εκκλησία τελούσε διαχρονικά υπό τον πλήρη έλεγχο του τοπικού Συμβουλίου, είχε μια πολιτική διάσταση, και δεν υπήρξε ποτέ ανεξάρτητη ή αυτοδιοικούμενη. Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο το αρχιεπισκοπικό όσο και το πρωτοπαπαδικό αξίωμα αποτελούσαν επίζηλες θέσεις υψηλού κύρους, γι' αυτό και τις κάλυπταν ιερωμένοι, προερχόμενοι αποκλειστικά από τις τάξεις των αρχοντικών οικογενειών των δυο νησιών. Αυτό συνέβαινε με κατευθυνόμενες εκλογές και εξαγορά ψήφων, μπορεί, δε, να υποτεθεί ότι ήταν η ισχυρότερη φατρία που εντέλει

---

[529] Δ. Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς μεταξύ εκκλησιαστικών και κοινωνικών αντιθέσεων (1628-1639)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 296.

[530] Για την εκκλησιαστική διαμάχη ανάμεσα σε Κεφαλονιά και Ζάκυνθο βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως*, σσ. 133-139˙ Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς», 290-293˙ Π. Μιχαηλάρης, «Η εκκλησιαστική διοίκηση των Επτανήσων στη συνάφειά της με την πολιτική διοίκηση», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 473-477˙ Κ. Πιτσάκης, «Η ανατολική Εκκλησία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου: Σε αναζήτηση μιας ανέφικτης *κανονικότητας*», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 495-498.

[531] Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς», 290˙ Σ. Καρύδης, *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Α΄ Ζάκυνθος, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Κύθηρα, Πελοπόννησος,* Αθήνα 2011, σσ.71-72.

[532] Αρβανιτάκης, «Ο Νικόδημος Β΄ Μεταξάς», 290.

[533] Σπ. Καρύδης, «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου και το ζήτημα της επισκοπής Κυθήρων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 356-357.

κατάφερνε να προωθήσει την εκλογή του δικού της υποψηφίου. Ασχέτως, δηλαδή, της αξίας των υπό εκλογή ιερωμένων, του πνευματικού τους ήθους ή της μόρφωσής τους, η εκλογή ήταν πρωτίστως θέμα ισχυρών διασυνδέσεων. Όπως έχει επισημάνει η Δέσποινα Βλάσση αυτό το συμπέρασμα εξάγεται έμμεσα αν ανατρέξουμε τον κατάλογο των ιεραρχών Κεφαλληνίας-Ζακύνθου. Εκεί παρατηρείται ότι τον αρχιεπισκοπικό θρόνο καταλάμβαναν κατά κύριο λόγο μέλη των τοπικών ισχυρών οικογενειών όπως οι Λοβέρδοι (φαίνεται ότι αυτή η οικογένεια μονοπωλούσε το αξίωμα) και δευτερευόντως οι Μεταξά, οι Άννινοι, οι Αντύπα και οι Τυπάλδοι.[534] Ομοίως, οι αρχιεπίσκοποι με ζακυνθινή καταγωγή (σαφώς λιγότεροι στον αριθμό) προέρχονταν και εκείνοι από το τοπικό αρχοντολόι. Αυτοί ήταν ο Παχώμιος Μακρής (1557-1575), ο Παρθένιος Δοξαράς (1622-1628), ο Τιμόθεος Σοπραμάσαρος (1646-1647), ο Σωφρόνιος Ρωμαντζάς (1727-1731) και ο Σωφρόνιος Κουτούβαλης (1759-1782).[535]

Από το 1718, φαίνεται πως οι αντιθέσεις ανάμεσα στις Κοινότητες των δύο νησιών για το ζήτημα της εκλογής αρχιεπισκόπου είχαν κατευναστεί, με τη συμφωνία κατά σειρά εκλογής δύο Κεφαλονιτών και ακολούθως ενός Ζακυνθινού.[536] Έτσι το 1759, έτος κατά το οποίο η αρχιεπισκοπική θέση των νησιών παρέμενε «χηρεύουσα» λόγω του θανάτου του Αβράμιου Μελισσηνού (1745-1759), και ενώ πριν από αυτόν είχε αρχιερατεύσει ο Σεραφείμ Άννινος (1732-1745), ήταν η σειρά εκλογής ενός Ζακυνθινού ιεράρχη. Πρόκειται επίσης για το διάστημα κατά το οποίο ο Ιωάννης Μακρής βρισκόταν στο απόγειο της εξουσίας του, προτού τεθεί στο στόχαστρο του Συμβουλίου των Δέκα.

Οι συνθήκες παρουσιάζονταν πρόσφορες για την κάλυψη και της αρχιεπισκοπικής θέσης με έναν ιεράρχη προερχόμενο από το περιβάλλον του Ιωάννη Μακρή. Ιδανικότερος για να προωθηθεί δεν ήταν άλλος από τον Σωφρόνιο Κουτούβαλη, ο οποίος, εκτός από το ήθος, τη θεολογική του κατάρτιση και τις διοικητικές του ικανότητες (είχε διατελέσει πρωτοπαπάς Ζακύνθου την πενταετία 1745-1750), τύγχανε και ανιψιός του Ιωάννη Μακρή. Ο τελευταίος ήταν και εκείνος που, εν πολλοίς, κατάφερε να επιτευχθεί η εκλογή του Κουτούβαλη, χρησιμοποιώντας τις φιλικές του σχέσεις με τις δυο μεγαλύτερες αρχοντικές

[534] Βλάσση, «Συγκρούσεις οικογενειών», σ. 473.
[535] Για έναν κατάλογο των Ζακυνθινών πρωτοπαπάδων βλ. Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Εκκλησιαστικά,* τ. Δ΄, Αθήνα 1987, σσ. 66-68.
[536] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου*, τ. Στ΄, σσ. 143-144· Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως*, σσ. 137-138· Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* σ. 63-65.

οικογένειες της Κεφαλονιάς, τους Μεταξάδες και τους Άννινους. Μάλιστα, μετέβη προσωπικά στην Κεφαλονιά, ώστε να γίνουν οι συνεννοήσεις.

Πράγματι, η εκλογή του Κουτούβαλη διεξήχθη στις 11 Σεπτεμβρίου του 1759 σε μια ομαλή διαδικασία στην εκκλησία της Παναγίας της Νίκης στην πόλη του Αργοστολίου, προεδρεύοντος και του γενικού προνοητή Francesco Grimani. Η επικράτηση του Κουτούβαλη ήταν συντριπτική με 360 ψήφους έναντι 90 του συνυποψηφίου του Εμμανουήλ Βλαστού, ο οποίος σε μαρτυρία του θεωρούσε την έκβαση της ψηφοφορίας προδιαγεγραμμένη, καθώς ήταν αδύνατο για τον ίδιο να ανταγωνιστεί έναν συνυποψήφιο με ισχυρούς συγγενείς, διασυνδέσεις και δυνατότητα πρόσβασης στο εκλεκτορικό σώμα. Ο ίδιος, σεβάσμιος και σε προχωρημένη ηλικία, γύρω στα ογδόντα, δήλωνε πως έθεσε υποψηφιότητα μετά από παραινέσεις Κεφαλονιτών κληρικών, οι οποίοι ήλπιζαν πως σε περίπτωση εκλογής του λογικά το διάστημα αρχιερατείας δεν θα ήταν πολύ μακρύ και σε σύντομο χρόνο θα είχαν τη δυνατότητα να επανεκλέξουν ως αρχιεπίσκοπο έναν συμπατριώτη τους. Αν λάβουμε υπόψη αυτό το προφανές συμφέρον των Κεφαλονιτών κληρικών, που απάρτιζαν το εκλεκτορικό σώμα, η εκλογή του Βλαστού έμοιαζε ως η πιθανότερη έκβαση της αναμέτρησης. Εντούτοις, η τελική επικράτηση του Κουτούβαλη, που οφειλόταν στις συνεννοήσεις ανάμεσα στον Μακρή και τις ηγεμονικές αρχοντικές οικογένειες της Κεφαλονιάς, αναδείκνυε με τρόπο αδρό τη δύναμη των παρασκηνιακών διεργασιών, κυρίως δε το μέγεθος της επιρροής των οικογενειών αυτών στο εκλεκτορικό σώμα, σε βαθμό να επιβάλλουν ουσιαστικά τον εκάστοτε αρχιεπίσκοπο.[537]

Ομοίως με τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε για την ανάδειξη του Κουτούβαλη σε αρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας-Ζακύνθου, ο Μακρής φρόντισε και για την κάλυψη της θέσης του πρωτοπαπά με έναν άλλο εξαρτώμενό του, τον Ανδρέα Καλόφωνο. Προκειμένου ο Καλόφωνος να λάβει το πρωτοπαπαδικό αξίωμα, ο Μακρής δεν δίστασε να εξαναγκάσει σε απόσυρση από τη διαδικασία του βασικού του συνυποψήφιου, κάποιου παπά Καψοκέφαλου. Εξάλλου, σε διασύνδεση με τη φατρία Μακρή, παρότι ο ίδιος ο Ιωάννης τότε είχε πια συλληφθεί, υποθέτουμε πως ήταν και η ανάδειξη το 1775 σε πρωτοπαπά του Γεράσιμου Σουμάκη, αλλοτινού γραμματέα του Κουτούβαλη. Η επιρροή του Μακρή δεν σταματούσε στα υψηλά αξιώματα του αρχιεπισκόπου και του πρωτοπαπά, αλλά εκτεινόταν και στις

[537] Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος», 351-353.

κατώτερες θέσεις των κληρικών, καθώς, με βάση τις πηγές, προκύπτει ότι προωθούσε ανθρώπους του περιβάλλοντός του για την κάλυψη των θέσεων των ενοριακών ιερέων. Αυτό γινόταν με την παρουσία ενόπλων μπράβων του κατά τις ψηφοφορίες που διεξήγαν οι θρησκευτικές αδελφότητες της πόλης για την ανάδειξη των εφημερίων των ενοριών.[538]

Οι εντεταλμένοι εκπρόσωποι του Μακρή τρομοκρατούσαν τα μέλη των αδελφοτήτων, αναγκάζοντάς τα να ψηφίσουν υπέρ υποψηφίων που πρόσκεινταν στη φατρία τους. Το 1772, με αφορμή την εκλογή του νέου ιερέα της Αγίας Τριάδας, μιας εκ των σημαντικότερων ενοριών της πόλης,[539] ομάδα οπλισμένων μπράβων, με επικεφαλής τον Παύλο Κλάδη, έκανε εφόδους στα σπίτια των εκλογέων, εκβιάζοντάς τους να ψηφίσουν τον υποψήφιο που τους υποδείκνυαν. Στην πράξη, δηλαδή, οι ιερατικές θέσεις στις ενορίες αποτελούσαν αξιώματα με ξεχωριστή σημασία και χρησίμευαν για την ικανοποίηση των «προστατευόμενων» των αρχόντων. Ορισμένοι από τους εκείνους που είχαν προωθηθεί ως εφημέριοι ενοριών με μεσολάβηση του Μακρή ήταν ο Έρασμος Σουμάκης στην ενορία της Ανάληψης και ο Γιώργης Αξέντης στην εφημερία του Αγίου Βασιλείου. Υπήρχαν επίσης άλλοι, οι οποίοι αναφέρεται πως είχαν παραβατικό παρελθόν και έγιναν ιερείς μετά από μεσολάβηση του Μακρή. Καταγράφονται τα ονόματα του Στέφανου Καλαματιανού, ανθρώπου κακής φύσης *(uomo di mala vita),* που χειροτονήθηκε αφού διασπάθισε όλη του την περιουσία, και ενός Θεριανού, ανθρώπου πολύ κακής συμπεριφοράς *(uomo di pessimi costumi, torbido e inquieto),* ο οποίος, προτού χειροτονηθεί, είχε πυροβολήσει εναντίον κάποιου στη συνοικία του Άμμου.[540] Άλλοι ιερείς που συνδέονταν με τον Μακρή ήταν ο Γιώργος Μανιαρίσης, ο Θεόδωρος Βεντουρής, κουνιάδος ενός από τους μπράβους του Μακρή, και κάποιος Φαράντος, ο οποίος υπηρετούσε στο παρεκκλησίο του Μαραθονησίου.[541]

Επιβεβαιώνεται ότι το ιερατικό ήθος, συχνά, ερχόταν σε δεύτερη μοίρα, καθώς ορισμένοι από αυτούς διέθεταν και εγκληματικό παρελθόν. Η διασύνδεσή τους με τη φατρία Μακρή αρκούσε για να διεκδικήσουν και πολύ περισσότερο να λάβουν

[538] Για τις θρησκευτικές αδελφότητες στην Κέρκυρα βλ. Σπ. Καρύδης, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος – 19ος αι.),* Αθήνα 2004, σσ. 254-459. Πιο συγκεκριμένα για τις συνελεύσεις των ενοριτών και τις εκλογές για τα αξιώματα βλ. στο ίδιο, σσ. 382-411. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη βλ. τη μελέτη της Αγγελικής Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη,* Αθήνα-Βενετία 2012.
[539] Για την Αγία Τριάδα βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 162-164.
[540] Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες», 357.
[541] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, συνημμένο χ. α.

ορισμένες από τις επίζηλες και προσοδοφόρες θέσεις των τοπικών ενοριών. Μπορούσαν έτσι να προσβλέπουν σε μια επαγγελματική διέξοδο με σταθερές οικονομικές απολαβές, ενώ άλλοι, με παραβατικό παρελθόν, μπορούσαν να εγκαινιάσουν ένα είδος «καριέρας».

Εξάλλου, σε αντιστοιχία με τις εκλογές των ιερέων, ο Μακρής, δια του Κλάδη και των υπόλοιπων ακολούθων του, ήλεγχε με τις ίδιες μεθόδους και τις εκλογές των εκκλησιαστικών συμβούλων των ενοριακών ναών από τα μέλη των αδελφοτήτων, τοποθετώντας τους οπαδούς του.[542] Μάλιστα, η δολοφονία του υποδικηγόρου Γεώργιου Γαβαλά από τον Παύλο Κλάδη το 1773, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, ίσως είχε ως αιτία τον χρόνιο ανταγωνισμό και τις διαφορές που ενυπήρχαν κόλπους της ενοριακής αδελφότητας της Φανερωμένης,[543] με αφορμή την ανάδειξη των εκκλησιαστικών συμβούλων του ναού,[544] καθώς ο Κλάδης εμφανίζεται ως επίτροπος του ίδιου ναού.[545]

Ίδια κίνητρα, πάλι με αφορμή την ανάδειξη των επιτρόπων της Φανερωμένης, φαίνεται ότι είχε και η δολοφονία του Μιχαήλ Λαμπέτη, δεκαπέντε με είκοσι χρόνια νωρίτερα, από τον έτερο γνωστό μπράβο του Μακρή, τον Αναστάσιο Μουζάκη, για να ακολουθήσει μετά ειρήνευση,[546] όπως και στην περίπτωση της δολοφονίας του Μανολέσο στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι δύο αυτές δολοφονίες είχαν διαταχθεί από τον Μακρή ή αν τα κίνητρα των φερόμενων ως δολοφόνων ήταν προσωπικά, το δεδομένο, όμως, είναι ότι οι τελευταίοι ήταν σε απόλυτη εξάρτηση από τον Μακρή και απολάμβαναν την προστασία του.

Ένα ακόμα ενδεικτικό παράδειγμα για την προστασία που παρείχε η οικογένεια Μακρή σε φίλους και εξαρτώμενους, όπως και για την αντίληψη των μελών της για το δίκαιο, είναι ένα περιστατικό που διαδραματίστηκε στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, αρμόδιο, όπως φαίνεται, για υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, το οποίο γίνεται γνωστό από μια κατάθεση του υποδικηγόρου Στέλιου Φλαμπουριάρη. Ο τελευταίος κατέθεσε ότι το 1769, ως υποδικηγόρος, μαζί με τον δικηγόρο Άγγελο Γαήτα, είχε αναλάβει την εκπροσώπηση της Γαρυφαλλιάς Μοραΐτη

[542] Σύντομη αναφορά σε αυτές τις πρακτικές κάνει και ο Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 426.
[543] Για την εκκλησία της Φανερωμένης βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 173-177. Συγκεκριμένα στη σ. 174 επισημαίνεται ότι η εκκλησία της Φανερωμένης είχε αναγνωριστεί ως συναδελφική από το 1633 με διάταγμα του δόγη.
[544] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 103v.
[545] Στο ίδιο, φ. 165v.
[546] Στο ίδιο, φ. 249v.

κατά την εκδίκαση της αίτησης διαζυγίου *(dissoluzione di matrimonio)* που είχε υποβάλει ο σύζυγός της, κάποιος Μουζάκης, ο οποίος πιθανόν να ταυτίζεται με έναν εκ των αδελφών Μπάφη. Η υπόθεση εκδικάστηκε στα τέλη του 1769, όταν ήταν σε επίσκεψη στο νησί ο «επίσκοπος» *(vescovo)*.[547] Την εκπροσώπηση του Μουζάκη είχε αναλάβει ως δικηγόρος ο Βασίλειος Μακρής, με υποδικηγόρο τον γνωστό συνεργάτη του θείου του, Παύλο Κλάδη.[548]

Καθώς η υπόθεση παρουσιαζόταν ιδιαίτερα περίπλοκη και οι αγορεύσεις είχαν διαρκέσει πολλές ώρες, κάποια στιγμή, οι δύο πλευρές διαφώνησαν για το ζήτημα των δευτερολογιών και ο Κλάδης μίλησε αναιδώς προς το δικαστήριο, με τον Γαήτα να τον επιπλήττει. Ο Βασίλειος Μακρής, που βρισκόταν στο πλάι του Κλάδη, πήρε αμέσως το μέρος του συνεργάτη του και επιτέθηκε άκομψα και με άσχημα λόγια στον Γαήτα, ρωτώντας τον «γιατί ανακατευόταν και έπαιρνε το μέρος μιας γυναίκας που ήταν πόρνη» *(meretrice),* βγάζοντας συγχρόνως το σπαθί από τη θήκη του. Ο Γαήτας, φοβισμένος, θέλησε να επιστρέψει στη θέση του, αλλά την ίδια στιγμή οι συγγενείς του Μουζάκη που ήταν παρόντες, αν και ο ίδιος απουσίαζε, ξεσηκώθηκαν, προέταξαν τα πιστόλια και τα μαχαίρια τους και διαμήνυσαν ότι απαιτούσαν από τον επίσκοπο να διαλυθεί ο γάμος, προκαλώντας τρόμο στους παρευρισκόμενους. Μέσα σε κλίμα πανικού, ο επίσκοπος κρύφτηκε για να προστατευτεί πίσω από μια πολυθρόνα, ενώ όλοι προσπαθούσαν να σωθούν, πηδώντας ακόμα και από το μπαλκόνι. Η διαδικασία έπαυσε προσωρινά και όταν τα πράγματα ηρέμησαν εκκίνησε εκ νέου.[549]

Η υπόθεση έληξε αργότερα με τον επίσκοπο να απορρίπτει την αίτηση του Μουζάκη και να μην ακυρώνει τον γάμο, του οποίου η ισχύς δεν διεκόπη, με τους συζύγους να ζουν αρμονικά και αργότερα να αποκτούν ακόμα και παιδιά. Ως προς τη συνέχεια του επεισοδίου, ο προνοητής διέταξε τη σύλληψη τόσο του Φλαμπουριάρη όσο και του Κλάδη, όπως επίσης και του Μακρή και του Γαήτα. Μετά από τέσσερις μέρες ο μάρτυρας κλήθηκε στο οίκημα του προνοητή, όπου συνέπεσε με τον Κλάδη και τον Γαήτα, όχι όμως και με τον Μακρή. Ο προνοητής επέπληξε τον Κλάδη και τον απέβαλε προφορικά από το δικαστήριο. Στον μάρτυρα και στον Γαήτα δεν είπε τίποτε και τελικά τούς άφησε όλους ελεύθερους. Ο Βασίλειος Μακρής, αντίθετα, φαίνεται πως τέθηκε υπό κράτηση, για να αφεθεί ελεύθερος, περίπου ένα μήνα

[547] Προφανώς εννοείται ο αρχιεπίσκοπος Κουτούβαλης.
[548] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 208v-209r.
[549] Στο ίδιο, φφ. 208v-210r.

μετά,[550] γεγονός που όμως δεν έγινε δυνατό να διασταυρωθεί από άλλες πηγές, όπως και δεν εντοπίστηκαν τεκμήρια για τη στάση που τήρησε ο θείος του Ιωάννης.

[550] Στο ίδιο, φφ. 210r-210v.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

3. Το κυνήγι της αναγνώρισης σε μια κοινωνία τιμής

Ο Λεωνίδας Ζώης έχει πρώτος διασώσει στο *Λεξικό* του την πληροφορία της λήψης από τον Ιωάννη Μακρή φέουδου στον «Κάμπο του Νερούλη» *(campagna)*. Περιγράφει την παραχωρηθείσα έκταση ως ελώδη, άγονη και ακαλλιέργητη στην τοποθεσία Λούρος, κοντά στον θαλάσσιο κόλπο του Λαγανά. Λόγω γεωγραφικού ανάγλυφου, συχνά κατακλυζόταν από όμβρια ύδατα, προερχόμενα από τα κοντινά βουνά, αλλά και από τη γειτονική θάλασσα. Ήταν μια περιοχή εγκαταλελειμμένη και, εν πολλοίς, χωρίς κάποια χρησιμότητα για τα δημόσια ή τα ιδιωτικά συμφέροντα· αντίθετα, λόγω του ελώδους εδάφους, μπορούσε να αποδειχθεί μέρος επικίνδυνο για τη δημόσια υγεία. Σύμφωνα πάντα με τον Ζώη, ο Ιωάννης Μακρής, «λόγω εξόχων προς αυτήν υπηρεσιών», έλαβε από την Κυρίαρχο 800 στρέμματα σε αυτή την περιοχή ως φέουδο στις 13 Φεβρουαρίου του 1767 μαζί με τον τιμητικό τίτλο του κόντε.[551]

Ο Ζώης, επιδιώκοντας μονάχα να συμπεριλάβει στο *Λεξικό* του κάποιο λήμμα για την εν λόγω περιοχή, περιορίστηκε στην παράθεση των γενικών πληροφοριών των σχετικών εγγράφων, τα οποία φυλάσσονταν στο παλαιό Αρχειοφυλακείο της Ζακύνθου, χωρίς να ενδιαφέρεται για την περαιτέρω διερεύνηση αυτών των τεκμηρίων. Οι πληροφορίες του όσον αφορά την τοποθεσία είναι κατατοπιστικές, αλλά ως προς τα υπόλοιπα πραγματολογικά δεδομένα που παραθέτει, ακολούθως, θα σταθούμε σε ορισμένα σημεία. Το πρώτο είναι η ακριβής χρονολογία της απονομής του φέουδου. Ο Ζώης θεωρεί ότι το φέουδο παραχωρήθηκε στις 13 Φεβρουαρίου του 1767, την ημερομηνία δηλαδή που αναγράφεται στα έγγραφα, παραλείπει, ωστόσο, να επισημάνει ότι πρόκειται για τη βενετική χρονολόγηση, σύμφωνα με την οποία το έτος άλλαζε κάθε πρώτη Μαρτίου. Κατά συνέπεια πρέπει να θεωρούμε ότι η απονομή του φέουδου στον Μακρή έγινε στις 13 Φεβρουαρίου του 1768.

Η δεύτερη επισήμανση αφορά την έκταση του φέουδου. Τα 800 στρέμματα, για τα οποία κάνει λόγο ο Ζώης, πρέπει να οφείλονται σε σύγχυση με τα 800 *campi trevigiani*, στα οποία υπολογιζόταν η έκταση στα έγγραφα της παραχώρησης.[552]

[551] Ζώης, *Λεξικόν*, σσ. 355-356, 385.
[552] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, συνημμένα αρ. 329-335 και σε διάφορα αναρίθμητα συνημμένα που περιέχονται στον φάκελο.

Μετέφερε, δηλαδή, ατόφιο τον αριθμό που συνάντησε στα έγγραφα, χωρίς να ενδιαφερθεί για τη μετατροπή των *campi trevigiani* σε στρέμματα. Αν το επιχειρήσουμε, τα 800 *campi trevigiani* ισούνται με 400 εκτάρια ή 4.000 στρέμματα, κατά συνέπεια το φέουδο του Νερούλη ήταν πολύ μεγαλύτερο.[553]

Η τρίτη και ουσιωδέστερη παρατήρησή σχετίζεται με τη φράση που χρησιμοποιεί ο Ζώης, περί «εξόχων υπηρεσιών» του Ιωάννη Μακρή προς τη Βενετία. Από όσα γνωρίζουμε, ωστόσο, δεν προκύπτει από πουθενά κάποιο ανδραγάθημα ή υπηρεσία του για την οποία η Κυρίαρχος θα τον τιμούσε με κάποιον τίτλο. Αντίθετα, όπως είδαμε, ο Μακρής ήταν φυλακισμένος τα προηγούμενα χρόνια στο Κάταρο, επειδή θεωρήθηκε ότι σε τοπικό επίπεδο είχε υπερβολική εξουσία, τόσο ώστε να απειλεί την κοινωνική ισορροπία. Αν λοιπόν δεν περιγράφει ως σημαντική υπηρεσία για το δημόσιο την προοπτική της αποξήρανσης, σε τι αναφέρεται ο Ζώης; Στο έγγραφο της περιβολής γράφεται ότι, πέραν της προσφοράς οικειοθελούς αποξήρανσης, η έκταση παραχωρήθηκε στον Μακρή ως κοντέα λόγω και των υπηρεσιών της οικογένειάς του στην Κυρίαρχο *(in riflesso anche alli particolari meriti conciliati da detta famiglia in più occasioni di Publico servizio).*[554]

Η αποξήρανση αυτής της ελώδους έκτασης ήταν μια προοπτική που είχε απασχολήσει και στο παρελθόν τη βενετική διοίκηση, όπως και κάποιους ντόπιους άρχοντες, διότι επρόκειτο για έκταση ανεκμετάλλευτη, η οποία πλημμύριζε συνεχώς, προκαλώντας μάλιστα προβλήματα και στα γειτονικά κτήματα. Το 1748, οι αδελφοί κόντηδες Δήμητριος Μοτσενίγκο Πρώτος και Δημήτριος Μοτσενίγκο Τρίτος[555] ζητούσαν από το βενετικό Κολλέγιο να πραγματοποιήσουν αντιπλημμυρικά έργα στα κτήματα της ιδιοκτησίας τους, περιμετρικής έκτασης έξι μιλίων, στις τοποθεσίες Ρόϊδο, Λιβάδι και κάμπος του Νερούλη.[556]

Περίπου μια δεκαετία αργότερα, το 1760, ο γενικός προνοητής Grimani είχε αναφερθεί εκτενώς στην ανάγκη αξιοποίησης της συγκεκριμένης, ανεκμετάλλευτης περιοχής του Νερούλη, η οποία, δυνητικά, θα μπορούσε να προσφέρει πολλά οικονομικά οφέλη στην Κυρίαρχο, εφόσον αξιοποιούνταν για καλλιέργειες.[557] Για

---

[553] Ένα *campo trevigiano* ισούται με 5.204,69 τ.μ. ή 0,5 εκτάριο, δηλαδή περίπου 5 στρέμματα. Βλ. σχετικά A. Baglioni (επιμ.), *Il progetto tecnico e i suoi strumenti. Quaderni del manuale di progettazione edilizia,* Μιλάνο 2006, σ. 49.

[554] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, συνημμένα αρ. 328.

[555] Για την οικογένεια Μοτσενίγκο βλ. στο τρίτο μέρος και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο που αφορά τον Δημήτριο Μοτσενίγκο.

[556] Γ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1714-1796),* τ. Γ΄, Ιωάννινα 1992, σ. 43.

[557] Grimani, *Relazioni storico-politiche,* σσ. 11-12.

άγνωστους λόγους - αν και σίγουρα σημαντικό ήταν το υψηλό κόστος των εργασιών, αλλά και οι πιθανές τεχνικές δυσκολίες - δεν αναφέρεται κάποια συνολική εργασία αποξήρανσης μέχρι και το 1768.

Ήταν ο Ιωάννης Μακρής, ο οποίος, αφού είχε επιστρέψει από την απομόνωση στο Κάταρο, εκπόνησε ένα σχέδιο για την αξιοποίηση της περιοχής. Αυτό το σχέδιο το παρουσίασε στα αρμόδια βενετικά όργανα στη Μητρόπολη, προσφερόμενος να αναλάβει ο ίδιος οικειοθελώς και εξολοκλήρου τις δαπάνες για την αποξήρανση και τα έργα που θα καθιστούσαν την περιοχή καλλιεργήσιμη. Πότε ακριβώς κατατέθηκε αυτή η πρόταση δεν καταγράφεται, υπολογίζουμε, όμως, ότι αυτό πρέπει να έγινε μέσα στο δεύτερο εξάμηνο του 1767, δεδομένου ότι εγκρίθηκε τον Φεβρουάριο του 1768, και η περιβολή[558] πραγματοποιήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου. Έτσι ο Μακρής εντάχθηκε στις τάξεις των φεουδαρχών αποκτώντας τον τίτλο του κόντε (λαμβάνοντας και 800 *campi trevigiani* στην περιοχή του «Κάμπου του Νερούλη»).

Σύμφωνα με τις οδηγίες των *Provveditori sopra feudi,*[559] ο ιδανικότερος τρόπος για την επίτευξη της αποξήρανσης ήταν η διάνοιξη ενός παλιού καναλιού κατά τέτοιο τρόπο, ώστε τα ύδατα να οδηγούνται προς την κοντινή θαλάσσια ακτή. Ο Μακρής όφειλε ακόμα να αποζημιώσει στη σωστή τιμή όσους ιδιοκτήτες γειτονικών κτημάτων θίγονταν από την πραγματοποίηση των εργασιών. Για την αποπεράτωση των εργασιών τού δόθηκε ένα περιθώριο δώδεκα ετών, μετά την παρέλευση των οποίων η Βενετία, δια των οργάνων της, θα έπρεπε να πιστοποιήσει την πρόοδο των έργων. Επίσης, ο Μακρής, υποχρεώθηκε σε μελλοντική καταβολή φόρου δεκάτης επί

---

[558] Ο όρος περιβολή δεν παραπέμπει κυριολεκτικά στην κλασική μεσαιωνική τελετή παρά σε μια τυπική, νομική διαδικασία. Ο όρος αναφέρεται στη συμβολαιογραφική πράξη απόδοσης φεουδαρχικών δικαιωμάτων για τον πρώτο περιβεβλημένο και στην ανανέωση αυτής, κάθε φορά που η γη περιερχόταν σε νέο κληρονόμο. Με άλλα λόγια συνεπάγεται τη διηνεκή σχέση που εγκαθίσταται ανάμεσα σε στο φέουδο και στον φεουδάρχη. Η εν γένει ορολογία που συναντάται στα φεουδαρχικά έγγραφα φαίνεται πως διαιωνίζει λεκτικά κατάλοιπα της βενετικής γραφειοκρατίας, τα οποία επιβίωναν μέχρι και την ύστερη περίοδο χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Βλ. τις παρατηρήσεις του Α. Μάλλιαρη με αφορμή τα φέουδα της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη βενετική περίοδο στο *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β. Δ. Πελοπόννησο,* Βενετία 2008, σσ. 174-175.

[559] Ήδη από τον 13ο αιώνα, μετά την *Partitio Romaniae* στον ελληνικό χώρο και αργότερα, από τον 15ο αιώνα με την επέκταση στην *Terraferma*, η βενετική κυριαρχία είχε έρθει αντιμέτωπη με παλαιές φεουδαρχικές δομές, τις οποίες κλήθηκε να διαχειριστεί. Με αφετηρία τα τέλη του 16ου αιώνα και με αποκορύφωμα το δεύτερο μισό του 17ου, μετά την απώλεια της Κρήτης δηλαδή, οι διαρκείς πολυδάπανες πολεμικές αναμετρήσεις έφεραν τρομερή διόγκωση του βενετικού δημόσιου χρέους και τη Γαληνοτάτη σε εναγώνια αναζήτηση χρηματικών εσόδων. Η ανάγκη εισροής χρημάτων οδήγησε, μεταξύ άλλων, σε μια πολιτική πωλήσεων τίτλων και φεούδων, κρατικής δηλαδή περιουσίας, διαδικασία την οποία επωμίζονταν οι προνοητές επί των φεούδων. Έτσι, σε μια περίοδο που η βενετική εξουσία φαινόταν να εξασθενεί, το όργανο λάμβανε ολοένα σημαντικότερο ρόλο και παρουσιαζόταν ως φορέας έκφρασης μιας ρεαλιστικής και στοχευμένης κεντρικής πολιτικής. Βλ σχετικά G. Gullino, «I patrizi veneziani di fronte alla proprietà feudale», *Quaderni Storici* 43 (1980), 163-168.

των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων. Σε περίπτωση που η αποξήρανση δεν προχωρούσε εντός του διαστήματος της δωδεκαετίας, ο Μακρής θα εξέπιπτε της περιβολής που είχε λάβει και θα έχανε την κοντέα.[560]

Με την πάροδο των ετών επικράτησε για την περιοχή το τοπωνύμιο Λίμνη Μακρή,[561] αφενός λόγω του ότι η τοποθεσία έγινε φέουδο της συγκεκριμένης οικογένειας, αφετέρου γιατί, παρά τις εργασίες αποξήρανσης και τη διάνοιξη καναλιών προς τη θάλασσα, εξακολουθούσε να συσσωρεύει πολύ εύκολα ύδατα και αρκούσε μια μεγάλη περίοδος βροχοπτώσεων για να καταστρέψει τα αντιπλημμυρικά έργα. Μια τέτοια κατάσταση περιγράφεται τον χειμώνα του 1780-1781, όταν ο Δραγανίγος Μακρής είχε ήδη ανανεώσει την *investitura* για το φέουδο που πρώτος είχε λάβει ο θείος του. Μέχρι και το 1780 επιβεβαιώνονται έργα αποξήρανσης για τα οποία είχε δεσμευτεί η οικογένεια Μακρή, όπως επιβεβαιώνεται και η εκπλήρωση της καταβολής δεκάτης για τα προϊόντα που καλλιεργήθηκαν εκεί. Το 1781, όμως, η Βενετία ενημερώθηκε από τον προνοητή και από τις αρχές των χωριών, που ήταν κοντά στο φέουδο, ότι η έντονη βροχή, που έπεφτε σχεδόν κάθε μέρα από τον Σεπτέμβριο έως τον Μάρτιο, προκάλεσε ανυπολόγιστες ζημιές στα έργα της αποξήρανσης και στις σπορές.[562]

Εξάλλου, η παραχωρούμενη έκταση είχε μετρηθεί και οριοθετηθεί από τις ειδικές υπηρεσίες του νησιού και έπρεπε να περιλαμβάνει εκτάσεις ακαλλιέργητες για τουλάχιστον μια δεκαετία. Αυτό το σημείο της παραχώρησης του φέουδου ήταν αρκετά διφορούμενο και προκάλεσε τη διαμάχη του Ιωάννη Μακρή με πολλούς ιδιοκτήτες γειτονικών κτημάτων, που θίγονταν από την οριοθέτηση του νέου φέουδου. Κάποιοι εξ αυτών είχαν εγκαταλείψει τα κτήματά τους στην περιοχή, ενώ άλλοι απλά δεν τα είχαν καλλιεργήσει για δικούς τους λόγους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, βρέθηκαν αντιμέτωποι με καταπατήσεις από την πλευρά του Μακρή που, με πρόσχημα τη διάταξη περί δεκαετίας, στην οποία μόλις αναφερθήκαμε, προσπαθούσε να προσαρτήσει όλο και περισσότερες ακαλλιέργητες γαίες. Ο Μακρής, λοιπόν, εποφθαλμιούσε όλες τις ακαλλιέργητες εκτάσεις ή ανάγκαζε τους γείτονες να αφήσουν ακαλλιέργητα τα κτήματά τους ώστε να τα καρπωθεί ο ίδιος. Η προσπάθεια

[560] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, συνημμένο αρ. 332, ημ. 13 Φεβρουαρίου 1767.
[561] Ζώης, *Λεξικόν*, 355-356, 385.
[562] A.S.Ve., *Provveditori sopra Feudi*, b. 1171, φάκ. οικογένειας Μακρή, συνημμένες εκθέσεις ημ. Ζάκυνθος, 20, 23 Απριλίου 1781. Αξιομνημόνευτη είναι η σύμπτωση των πηγών με τη σημερινή εποχή. Σε περιόδους με ισχυρές βροχοπτώσεις η περιοχή πλημμυρίζει και μέχρι τα ύδατα να αποστραγγιστούν, αποκτά τα χαρακτηριστικά λίμνης. Κάτι τέτοιο συνέβη πολύ πρόσφατα, τον Νοέμβριο του 2016.

του Μακρή για επαύξηση της κτηματικής του περιουσίας στην ύπαιθρο ακόμα και με «αθέμιτα» μέσα, χωρίς να αρκείται στην έκταση που είχε μόλις λάβει ως φέουδο, οπωσδήποτε παραπέμπει στην ανάγκη για ενίσχυση του κοινωνικού κύρους που συνεπαγόταν η κατοχή μεγάλης γαιοκτησίας στην ύπαιθρο.[563]

Όπως προκύπτει από μαρτυρίες που ελήφθησαν το 1773-74 στο πλαίσιο της ανακριτικής διαδικασίας για τη δολοφονία του υποδικηγόρου Γαβαλά, οι περισσότεροι θιγόμενοι φοβούνταν να αντιταχθούν στις πρακτικές του, διότι με την επιστροφή του είχε επανενώσει τη φατρία του και είχε σε μεγάλο βαθμό αρχίσει να ανακτά την παλαιά του επιβολή. Ορισμένοι από τους τρόπους με τους οποίους προχωρούσε σε καταπατήσεις ήταν το κόψιμο δέντρων ή αμπελιών των αλλότριων περιουσιών, ώστε να μην υπάρχει παραγωγή, και η διασπορά ζώων για βοσκή στις ίδιες στις επίμαχες εκτάσεις, ώστε οι ιδιοκτήτες να παραιτούνται οικειοθελώς των δικαιωμάτων τους ή να του πωλούν τη γη στην τιμή που εκείνος τους επέβαλλε.[564] Υπήρξαν και εκείνοι που κινήθηκαν δικαστικά, για λόγους που θα δούμε όμως οι διαδικασίες ατόνησαν και το θέμα δεν επιλύθηκε.[565] Για την ακρίβεια, η οικογένεια Μακρή διατήρησε απρόσκοπτα την παρουσία της στην περιοχή, καταπατώντας τις αμφισβητούμενες εκτάσεις.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ναδάλ Δομενεγίνη του ποτέ Τζούλιο,[566] ο οποίος ενεπλάκη σε δικαστική διαμάχη με τον Ιωάννη Μακρή για κτηματικές διαφορές. Στο πλαίσιο της δεύτερης μεγάλης ανάκρισης για τη δραστηριότητα του Ιωάννη Μακρή, ο Ναδάλ Δομενεγίνης κατέθεσε την άποψή του για τη διαμάχη τους. Από το 1748 κατείχε ένα κτήμα δώδεκα βατσελιών,[567] προικώο της συζύγου του, στη μέση του «Κάμπου του Νερούλη». Το κτήμα το καλλιεργούσε αδιαλείπτως μέχρι και το 1767, οπότε η περιοχή πλημμύρισε και η καλλιέργειά της ήταν αδύνατη τη συγκεκριμένη χρονιά. Όπως επισήμαινε, το 1768, ο Ιωάννης Μακρής έλαβε όλη τη γύρω ελώδη περιοχή που μπορούσε να χαρακτηριστεί ακαλλιέργητη για τουλάχιστον μια δεκαετία, ως μέρος της κοντέας του, ο ίδιος ο μάρτυρας όμως, ανεπηρέαστος από

[563] Βιβή Κουρή, «Μορφές κυριότητας και διαχείρισης των βαρονιών στη νότια Κέρκυρα από το 15ο ως τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010,* τ. Α΄, Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), Παξοί 2014, σ. 77.
[564] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Corfù b. 8, 4329v-4331r.
[565] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi civili, b. 1036, φάκ. 99˙ στο ίδιο, b. 1037, φάκ. 107, 108.
[566] Για την οικογένεια Δομενεγίνη βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 167-168.
[567] Το βατσέλι *(bacile)* ήταν η μονάδα μέτρησης επιφάνειας της γης που κατά κόρον χρησιμοποιούταν για τη μέτρηση των αγρών και κατ' επέκταση σχετιζόταν με την αντίστοιχη, ομώνυμη, μονάδα χωρητικότητας. Έτσι, ένα βατσέλι όριζε την έκταση που ήταν δυνατό να σπαρθεί με όσο σπόρο αποτελούσε το περιεχόμενο του ενός βατσελιού. Βλ. Κ. Ντόκος – Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας,* Αθήνα 1993, σ. XL.

το γεγονός, διότι το κτήμα του ήταν δουλεμένο όλα τα προηγούμενα χρόνια, πλην του τελευταίου, πήγε ένα πρωινό μαζί με ανθρώπους του για να σπείρει το χωράφι. Μετά από κάποιες ώρες, έφτασε εκεί ο Δραγανίγος Μακρής μαζί με οπλισμένους μπράβους του και τον διέταξε να αποχωρήσει για να αποφύγει τυχόν πρόβλημα, διότι, όπως αποφάνθηκε, το κτήμα είχε πλέον περάσει στην κατοχή της οικογένειάς του με την παραχώρηση της περιοχής στον θείο του από την Κυρίαρχο. Ο μάρτυρας μετέβη αμέσως στο σπίτι του Ιωάννη Μακρή στην πόλη για βρει το δίκιο του, φέρνοντας μάλιστα μαζί του τα έγγραφα που το αποδείκνυαν. Ο Μακρής τού απάντησε σε έντονο ύφος ότι δεν δεχόταν καμία συζήτηση και ότι, από τη στιγμή που είχε λάβει την έκταση νόμιμα, ο ανιψιός του είχε κάθε δικαίωμα να την καλλιεργήσει όπως επιθυμούσε. Κανείς δικηγόρος δεν θέλησε να αναλάβει τον μάρτυρα, καθώς όλοι απέφευγαν να βρεθούν αντιμέτωποι με τα συμφέροντα του Μακρή, για αυτό και απευθύνθηκε στον προνοητή, ο οποίος τού όρισε δικηγόρο τον Ιωάννη Γαήτα και υποδικηγόρο τον Μάρκο Φλαμπουριάρη. Στη δίκη που ξεκίνησε, ο προνοητής αποφάνθηκε πως οι Μακρήδες έπρεπε να αποχωρήσουν από το κτήμα του Δομενεγίνη, καθώς αυτό δεν περιλαμβανόταν στην περιβολή, απόφαση την οποία η οικογένεια Μακρή εφεσίβαλε στον γενικό προνοητή της Κέρκυρας. Στο μεταξύ, οι Μακρήδες προσκόμισαν επιστολές των Προνοητών επί των φέουδων, στις οποίες ξεκαθαριζόταν πως μόνο το συγκεκριμένο όργανο ήταν αρμόδιο να επιλύει τις όποιες διαφορές παρουσιάζονταν και κανένα πρωτοβάθμιο δικαστήριο. Έτσι, οι διαδικασίες ακυρώθηκαν και όλα τα έγγραφα εστάλησαν στο αρμόδιο όργανο της μητρόπολης, αλλά τα έξοδα ήταν υπέρογκα και ο μάρτυρας δεν μπορούσε να εμπλακεί σε μια μακροχρόνια διαμάχη με αμφίβολη για τον ίδιο έκβαση. Κατά συνέπεια το θέμα αδράνησε.[568]

Ο Νικόλαος Μαρτελάος[569] του Δημητρίου, επονομαζόμενος Τζελαΐτης, ο οποίος βρισκόταν επίσης σε κτηματικές διαφορές με τον Ιωάννη Μακρή, στην κατάθεσή του υποστήριξε ότι ο Μακρής, μετά τη λήψη της περιβολής, σφετερίστηκε πενήντα βατσέλια έλους, για τα οποία ο μάρτυρας δεν προέβαλε καμία διεκδίκηση, μάλλον γιατί θεωρούσε πως δεν μπορούσαν να καταστούν καλλιεργήσιμα. Ακολούθως όμως, καταπατήθηκαν δεκαπέντε βατσέλια πεδιάδας, τα οποία εκείνη τη χρονιά είχαν μείνει ακαλλιέργητα, όπως επίσης και περίπου σαράντα διάσπαρτα

[568] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 244v-247r. Τα συνημμένα έγγραφα της σχετικής δικογραφίας βρίσκονται στο A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi civili, b. 1036, φάκ. 99.
[569] Για την οικογένεια Μαρτελάου βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 399-400.

αξινάρια[570] καλλιεργήσιμης γης, προίκα της γυναίκας του. Τότε ο Μαρτελάος αντέδρασε και επισκέφθηκε τον Ιωάννη Μακρή στο σπίτι του για να παραπονεθεί. Ο Μακρής του ζήτησε να αποδείξει τις αξιώσεις του και ο Μαρτελάος του άφησε τα σχετικά έγγραφα για να τα εξετάσει. Ύστερα από κάποιες μέρες ξανασυναντήθηκαν και ο Μακρής του απάντησε ότι επρόκειτο για εκτάσεις που τού είχαν παραχωρηθεί από τον δόγη, οπότε του ανήκαν, με τον Μαρτελάο να ανταπαντά ότι «ο δόγης ήταν και για τον ίδιο» και, ακολούθως, να παίρνει πίσω τα έγγραφα του και να κινείται δικαστικά, προς υπεράσπιση των συμφερόντων του. Όπως και στην περίπτωση του Δομενεγίνη, κανένας δικηγόρος δεν δεχόταν να τον υπερασπιστεί, μάλλον γιατί κανείς δεν ήθελε να βρεθεί σε αντιπαράθεση με τον Μακρή. Μετά από τη μεσολάβηση του προνοητή Gherardini ανέλαβαν την υπόθεση ο Ιωάννης Γαήτας ως δικηγόρος και ο Γεώργιος Πυρρής ως υποδικηγόρος. Εντέλει, όμως, δεν επιτεύχθηκε νομική λύση, λόγω της διαταγής των Προνοητών επί των φεούδων να καλέσουν για επίλυση του ζήτηματος στη Βενετία όσους αμφισβητούσαν την περιβολή του Μακρή. Ο Μαρτελάος, όμως, δεν διέθετε τα απαιτούμενα χρήματα για να συνεχίσει εκεί τη δικαστική διαμάχη[571] και έτσι φαίνεται πως παραιτήθηκε από την υπόθεση.[572]

Ένας άλλος θιγόμενος, ο Ευστάθιος Τζεν του ποτέ Ιωάννη, επονομαζόμενος Στελλάς, τόνισε πως ο Δραγανίγος Μακρής, με την κάλυψη του θείου του, είχε καταπατήσει αρκετά κτήματα τρίτων, αφότου ο Ιωάννης εξασφάλισε την αποξήρανση και καλλιέργεια του βάλτου του Νερούλη. Ο μάρτυρας ισχυρίστηκε πως κατείχε ένα αμπέλι τριάντα αξιναρίων περίπου και ο Δραγανίγος μέσω των αγροληπτών του *(coloni)* τα τελευταία πέντε χρόνια του ξερίζωνε αμπέλια. Ως αποτέλεσμα τα χρόνια μετά την περιβολή δεν είχε καταφέρει να συγκεντρώσει καθόλου παραγωγή, ζημιά που ήταν αδύνατο να εκτιμηθεί και να καλυφθεί, εξ αιτίας των διασυνδέσεων του Μακρή. Σκοπός του Δραγανίγου ήταν να εξαναγκάσει τον ίδιο και τους υπόλοιπους παθόντες να εγκαταλείψουν την καλλιέργεια των κτημάτων τους, ώστε άμεσα να τα

---

[570] Το αξινάριο *(zappada)* ήταν η συνηθέστερη μονάδα μέτρησης των αμπελιών. Όπως το βατσέλι, σχετιζόταν με την αντίστοιχη μονάδα χωρητικότητας και ένα αξινάριο όριζε μια έκταση αμπελιών που μπορούσε να σκαφτεί από έναν εργάτη στο διάστημα μιας μέρας. Εξάλλου, σημαντικό ρόλο στον καθορισμό ενός αξιναρίου, πέραν των υποκειμενικών στοιχείων, είχε η φύση, η ποιότητα του εδάφους και φυσικά η καλλιεργητική εργασία. Παρά τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις κατά περιοχές, το αξινάριο είχε καταλήξει να υποδηλώνει ένα συγκεκριμένο μέγεθος, ανάμεσα σε μια ανώτερη και μια κατώτερη τιμή. Δύο αξινάρια ισοδυναμούσαν με ένα βατσέλι. Βλ. Ντόκος – Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο,* σ. XL.

[571] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 274r-275v.

[572] Παρ' όλα αυτά στο A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi civili, b. 1036, φάκ. 107 συναντούμε συνημμένα έγγραφα του 1768 που αφορούν τη διένεξη του Μαρτελάου με την οικογένεια Μακρή και φαίνεται πως είχαν αποσταλεί στη Βενετία.

καρπωθεί η οικογένειά του. Θεωρούσε άλλωστε ότι ακριβώς για αυτόν τον λόγο η οικογένεια Μακρή επιδίωξε τη λήψη του δικαιώματος αποξήρανσης του βάλτου, αφού ήταν γενικά αποδεκτό ότι το μέρος δεν γινόταν να καταστεί καλλιεργήσιμο. Έχοντας όμως την ευθύνη αυτή, οι Μακρήδες μπορούσαν να επεκτείνονται στα γειτονικά κτήματα, εκφράζοντας τάχα δίκαια αιτήματα, και έτσι ούτε ο ίδιος ο προνοητής δεν μπορούσε να επέμβει.[573]

Ένας άλλος μάρτυρας, ο οποίος είχε υποστεί σοβαρές καταπατήσεις από την οικογένεια Μακρή, ήταν ο Κωνσταντίνος Χρυσοσπάθης, επονομαζόμενος Λιόσης. Ισχυριζόταν πως με αφορμή τη λήψη του φέουδου στην περιοχή του Νερούλη, καταρχάς καταπατήθηκε ένα κτήμα ιδιοκτησίας του έκτασης εφτά βατσελίων. Εκτός αυτού, καταπατήθηκε και ένα άλλο κτήμα που κατείχε στην ίδια περιοχή, το οποίο είχε αγοράσει από έναν ιερέα ήδη κατά τον πρώτο χρόνο των καταπατήσεων, όταν δεν είχε εικόνα των προθέσεων της οικογένειας Μακρή. Πιο συγκεκριμένα, πολύ κοντά στο κτήμα των εφτά βατσελίων που κατείχε, βρισκόταν ένας λαχανόκηπος ιδιοκτησίας κάποιου ιερέα, ονομαζόμενου Ιωάννη Καβαλάρη. Κάποια μέρα που ο ιερέας δούλευε εκεί, κατέφτασε έφιππος ο Δραγανίγος Μακρής, παρέα με έναν αγρολήπτη του, προστάζοντάς τον να περιοριστεί στην καλλιέργεια μόνο της μισής έκτασης, γιατί η υπόλοιπη ανήκε στην οικογένειά του. Ο ιερέας αντέδρασε και ο Δραγανίγος τον προειδοποίησε πως εφόσον καλλιεργούσε την επίμαχη έκταση δεν θα τον άφηνε να λάβει όλη τη συγκομιδή, παρά μόνο όση θεωρούσε ότι του αναλογούσε. Ο πατέρας του ιερέα μετέβη για να διαμαρτυρηθεί στον ίδιο τον Ιωάννη Μακρή, ο οποίος τον διαβεβαίωσε πως δεν υπήρχε κάποιο πρόβλημα και μπορούσε να καλλιεργήσει το κτήμα χωρίς φόβο. Ωστόσο, πέντε μέρες αργότερα, ένας αγρολήπτης του Μακρή, ονόματι Παναγιώτης Ματαράγκας, οδήγησε μέσα στο κτήμα βουβάλια, τα οποία κατέστρεψαν όλες τις καλλιέργειες. Ο ιερέας, απογοητευμένος, αποφάσισε να ξεριζώσει όλες τις καλλιέργειες, αλλά ο Λιόσης προσφέρθηκε να αγοράσει το κτήμα, όπου για δυο συναπτά έτη φύτεψε πεπόνια και καρπούζια. Δυστυχώς για τον ίδιο, δεν μπόρεσε καμία φορά να συλλέξει τη συγκομιδή, γιατί την κατέστρεφαν άνθρωποι του Μακρή, προερχόμενοι από το κοντινό Μουζάκι, βάση όπως είδαμε των υποστηρικτών του. Ο Λιόσης δεν δίστασε να διαμαρτυρηθεί στον Δραγανίγο Μακρή, ο οποίος τον διαβεβαίωσε ότι η κατάσταση δεν θα συνεχιζόταν, χωρίς όμως πρακτικό αποτέλεσμα. Μολαταύτα, ο μάρτυρας καλλιέργησε για τρίτη συνεχόμενη χρονιά το

[573] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 190v-192v.

κτήμα, γιατί πίστευε πως αν επιδείκνυε αδυναμία και το άφηνε ακαλλιέργητο ο Δραγανίγος θα το καταπατούσε ως ακαλλιέργητη έκταση, ενώ παράλληλα προσέφυγε στον προνοητή για να βρει λύση και κατήγγειλε τις ζημιές που είχε υποστεί. Οι αρμόδιοι κριτές τις κατέγραψαν, ωστόσο το κτήμα κατέληξε τελικά σε αδράνεια, διότι ο μάρτυρας αφενός δεν είχε ξεκάθαρες αποδείξεις εναντίον του Μακρή, αφετέρου οι αγρολήπτες από το Μουζάκι ήταν πολύ φτωχοί και δεν μπορούσε ούτε καν να διεκδικήσει από αυτούς αποζημίωση. Εξάλλου τους χαρακτήριζε εν συνόλω κακοποιούς και δολοφόνους.[574]

Ακόμα ένας μάρτυρας, ο Αντώνιος Βαλιάνος του ποτέ Ιωάννη, επονομαζόμενος Πρεπό, αναφερόταν στις μεγάλες καταστροφές που υπέστη από τον Δραγανίγο Μακρή, στην περιοχή του Λούρου, όπου διατηρούσε κτηματική περιουσία και ειδικότερα δύο αμπελώνες (ο ένας με ελαιόδεντρα) και ένα χωράφι δεκαέξι βατσελίων, όπου υπήρχαν δεκατρία ελαιόδεντρα και άλλα καρποφόρα δέντρα. Όπως ισχυρίστηκε, το καλλιεργήσιμο χωράφι ο ίδιος και τα αδέλφια του το είχαν αποκτήσει από κάποιον Αντρέα Αγαλία, πριν ο Μακρής λάβει τη περιβολή, ανταλλάσσοντάς το με έναν αμπελώνα σε άλλη περιοχή του νησιού. Κάποια μέρα, αφότου είχε γίνει η περιβολή και ενώ ένας χωρικός της οικογένειας Βαλιάνου είχε προχωρήσει για μέρες τη σπορά του εν λόγω χωραφιού, εμφανίστηκε ο Δραγανίγος Μακρής και τον διέταξε να σταματήσει τη σπορά, υπό την απειλή ότι θα του σκότωνε όλα τα ζώα, χωρίς μάλιστα να του δώσει περαιτέρω εξηγήσεις. Μόλις ο μάρτυρας και οι συγγενείς του το έμαθαν, προσπάθησαν να προσεγγίσουν τον Δραγανίγο και τον θείο του μέσω των συγγενών του, χωρίς όμως να το κατορθώσουν. Στο μεταξύ κανένας αγρότης δεν δεχόταν να δουλέψει στο συγκεκριμένο χωράφι, προφανώς φοβούμενος τους Μακρήδες, κάτι που συνέβη μόνο όταν κυκλοφόρησε η φήμη ότι ο Ιωάννης Μακρής συνελήφθη και μεταφέρθηκε στη Βενετία. Όπως εξάλλου προσέθετε ο Βαλιάνος, όταν κάποιος έσπερνε ένα χωράφι στην περιοχή παρουσιάζονταν επιδρομείς από το Μουζάκι, οι οποίοι ήταν υπό τον έλεγχο της οικογένειας Μακρή, και κατέστρεφαν τις καλλιέργειες. Καθ' όλα τα χρόνια που ακολούθησαν την περιβολή του Μακρή, οι δύο αμπελώνες της οικογένειας υπέστησαν καταστροφές από επιδρομείς προερχόμενους από το Μουζάκι με αρχηγό κάποιον Καρούμπα. Μάλιστα στον μεγαλύτερο από τους δύο αμπελώνες οι καταπατητές ξερίζωσαν δεκαοχτώ ελαιόδεντρα γεμάτα καρπούς.[575]

[574] Στο ίδιο, φφ. 262v-264v.
[575] Στο ίδιο, φφ. 320r-322v.

Ο αδελφός του Αντώνιου Βαλιάνου, Σπύρος, έδωσε μια λεπτομερέστατη και μακροσκελή κατάθεση, ιδιαίτερα διαφωτιστική για τους τρόπους που ο Δραγανίγος Μακρής με την κάλυψη του θείου του καταπατούσε γειτονικές κτήσεις και παρουσίασε εκτενώς όλες τις ζημιές που υπέστη η περιουσία της οικογένειάς του τα χρόνια που ακολούθησαν την παραχώρηση του φέουδου στον Μακρή. Από τον πρώτο κιόλας χρόνο, φαίνεται πως είχε δημιουργηθεί ζήτημα με ένα κτήμα της οικογένειας Βαλιάνου, έκτασης δεκαπέντε βατσελιών, το οποίο καλλιεργούνταν όλα τα προηγούμενα χρόνια. Λίγο πριν την περίοδο της συγκομιδής, κάποιος Παναγιώτης Καρούμπας οδήγησε καμιά δεκαριά βουβάλια να βοσκήσουν μέσα στο χωράφι, όπου υπήρχαν δεκατρία ελαιόδεντρα και περισσότερα από εκατόν πενήντα καρποφόρα δέντρα. Όταν ο μάρτυρας και τα αδέλφια του διαμαρτυρήθηκαν, ο Καρούμπας τούς απάντησε ότι εκτελούσε διαταγές του Δραγανίγου Μακρή. Για τις καταστροφές αυτές δεν έκαναν καμία καταγγελία, ούτε κάλεσαν τους κριτές *(giudici)* να υπολογίσουν τις ζημιές, διότι θεωρούσαν βέβαιο ότι αυτοί θα φοβούνταν τον Μακρή.[576]

Ακολούθως, ανέφερε πως, την ίδια χρονιά, ο Καρούμπας, επικεφαλής παρανόμων από το γειτονικό χωριό Μουζάκι, ξερίζωσε εφτά από τα δεκατρία ελαιόδεντρα του κτήματός τους και έτσι αναγκάστηκαν να ζητήσουν από τον προνοητή να διατάξει την αποστολή των κριτών προς εκτίμηση των ζημιών. Αρχικά και συστηματικά, οι κριτές απέφευγαν να προσέλθουν, εντέλει όμως έφτασαν ύστερα από πέντε-έξι μήνες, συνοδεία των αδελφών Βαλιάνου, βρήκαν ωστόσο ξεριζωμένες και όλες τις υπόλοιπες ελιές, ζημιές τις οποίες και κατέγραψαν.[577]

Τον επόμενο χρόνο, και πάλι ο Καρούμπας με τη συμμορία του, αφού τρύγησαν έναν αμπελώνα της οικογένειας έκτασης έξι-εφτά αξιναρίων, ξερίζωσαν σχεδόν όλα τα αμπέλια, τόσο που δεν έμεινε ούτε το ένα τρίτο από αυτά. Ο Δραγανίγος Μακρής, μετά από αυτές τις νέες καταστροφές, προέβη σε ένα τέχνασμα, φοβούμενος ίσως κάποια αντίδραση. Κατέθεσε αγωγή εναντίον του Καρούμπα και ορισμένων άλλων συντρόφων του, ζητώντας από τον προνοητή τη σύλληψή τους. Άγνωστο πώς, δεδομένων των δυσκολιών που συνήθως παρουσίαζε η σύλληψη κακοποιών στην ενδοχώρα του νησιού, αυτοί συνελήφθησαν και αλυσοδέθηκαν. Αμέσως ο Δραγανίγος κάλεσε όλους εκείνους που είχαν καταγγείλει ότι είχαν υποστεί ζημιές να παρουσιαστούν για να τους αποζημιώσει, κανείς όμως δεν προσήλθε, προφανώς από φόβο, γεγονός το οποίο ο Δραγανίγος είναι βέβαιο πως είχε

[576] Στο ίδιο, φφ. 367r-367v.
[577] Στο ίδιο, φ. 367v.

υπολογίσει. Δύο εβδομάδες μετά, όλοι οι κακοποιοί απελευθερώθηκαν και αμέσως προσήλθαν στην οικία της οικογένειας Μακρή, παρουσία και του ηγέτη της οικογένειας, Ιωάννη.[578]

Σύμφωνα πάντα με τη μακροσκελή κατάθεση του Βαλιάνου, την επόμενη χρονιά μετά τη νέα καταστροφή, ο ίδιος και οι αδελφοί του θέλησαν να ξανασπείρουν το κατεστραμμένο χωράφι. Κατά την πρόοδο των εργασιών, όμως, εμφανίστηκε ο ίδιος ο Δραγανίγος Μακρής και απείλησε τους χωρικούς που δούλευαν ότι θα θανάτωνε τα ζώα τους αν συνέχιζαν τις εργασίες ή αν επέστρεφαν τις επόμενες μέρες. Ο μάρτυρας και τα αδέλφια του πληροφορήθηκαν το περιστατικό από έναν εκ των χωρικών που ήταν παρόντες, ονόματι Κωνσταντίνο Τεμπονέρα, δεν μπορούσαν, όμως, να κάνουν τίποτε απέναντι στον Μακρή, παρά μόνο να υπομείνουν.[579]

Έναν χρόνο μετά, εκτυλίχθηκε ένα ακόμα επεισόδιο στον δεύτερο αμπελώνα της οικογένειας Βαλιάνου, πάντα στην ίδια περιοχή, έκτασης δώδεκα αξιναρίων, όταν ο μάρτυρας πήγαινε εκεί για τον τρύγο. Όταν έφτασε, διαπίστωσε ότι στον χώρο διαδραματιζόταν μια παρόμοια σκηνή, όπως στον άλλο κατεστραμμένο αμπελώνα της οικογένειας: μια ομάδα παρανόμων από το Μουζάκι είχε μαζέψει όλη τη σταφίδα και ακολούθως ξερίζωνε τα αμπέλια του κτήματος. Ο μάρτυρας ανέφερε πως προσπάθησε με ευγενικό τρόπο να τούς ζητήσει τον λόγο για τη μεγάλη ζημιά που του προξένησαν, λέγοντάς τους ότι δεν χρειαζόταν να ξεριζώσουν τα αμπέλια, καθώς έτσι δε θα είχε συγκομιδή ούτε του χρόνου. Εκείνοι με υπεροψία του απάντησαν πως δεν γνώριζαν ποιός ήταν και πως ενεργούσαν σύμφωνα με τις διαταγές του Δραγανίγου Μακρή. Εκείνη τη στιγμή ο Βαλιάνος τυφλώθηκε από οργή *(mi lasciai acieccare dalla bille)*, κατέβηκε από το άλογό του και με ένα μαστίγιο που κρατούσε χτύπησε εφτά-οχτώ φορές έναν από τους καταπατητές. Αμέσως μετά πήρε το άλογο για να διαφύγει, διότι οι υπόλοιποι έτρεξαν να πάρουν τα όπλα τους. Όταν έφτασε στην πόλη τον περίμενε ένας αγρολήπτης του, ονομαζόμενος Ανδρούτσος, ο οποίος παράλληλα δούλευε και στα κτήματα του Μακρή. Λόγω της καλής σχέσης που υπήρχε μεταξύ τους, ο Ανδρούτσος τον ειδοποίησε ότι οι καταπατητές πρόλαβαν και μετέφεραν όλα όσα συνέβησαν στον Δραγανίγο. Αυτός τους έδιωξε θυμωμένος, απορώντας πώς ανέχτηκαν τέτοια προσβολή από τον Βαλιάνο και τους ρώτησε γιατί δεν τον σκότωσαν. Μετά από αυτό το επεισόδιο ο μάρτυρας αναγκάστηκε να απομονωθεί, καθώς, όπως όλοι τον προειδοποιούσαν, ο Δραγανίγος θα επεδίωκε

[578] Στο ίδιο, φφ. 368r-368v.
[579] Στο ίδιο, φφ. 368v-369r.

αντεκδίκηση για την ταπείνωση που υπέστησαν οι άνθρωποί του και είτε θα τον χτυπούσε είτε θα τον σκότωνε. Τις επόμενες μέρες, όμως, αναλογίστηκε πως δεν γινόταν έτσι ξαφνικά να παραιτηθεί από τη ζωή και τις υποχρεώσεις του και άρχισε, μέσω κοινών γνωστών, να προσπαθεί να πείσει τον Δραγανίγο να έρθουν σε ένα διακανονισμό για το χωράφι και τους δύο αμπελώνες. Ο Δραγανίγος, από θέση ισχύος, υποκρινόταν πως δεν ενδιαφερόταν για αυτά τα κτήματα και ότι δεν είχε τίποτε μαζί του. Απογοητευμένος ο Βαλιάνος συνέχισε να ζει σε απομόνωση, μέχρι τη σύλληψη του Ιωάννη Μακρή, οπότε και ο Δραγανίγος αποχώρησε προσωρινά από τη Ζάκυνθο, [580] μάλλον για να ασχοληθεί με τη δίκη.

Με την αποχώρηση του Δραγανίγου ένα χρόνο πριν την κατάθεση του Βαλιάνου, ο μάρτυρας και οι συγγενείς του πίστεψαν ότι, εφεξής, θα μπορούσαν επιτέλους να καλλιεργήσουν ελεύθερα το χωράφι τους και το έσπειραν με σιτάρι. Όλα έδειχναν ότι θα υπήρχε μια εξαιρετική σοδειά, όταν έφτασε στα αυτιά τους η είδηση ότι ο γνωστός Καρούμπας είχε τοποθετήσει βόδια και άλογα, ώστε να καταστραφούν οι καλλιέργειες. Αφού οι ζημιές υπολογίστηκαν για ακόμα μια φορά, ο αδελφός του μάρτυρα Νικόλαος κατέφυγε στον πληρεξούσιο *(procuratore)* του Δραγανίγου, Νικολέττο Μακρή, για να παραπονεθεί για τη δράση του Καρούμπα. Ο Νικολέττος κάλεσε τον Καρούμπα ενώπιον του Νικόλαου Βαλιάνου να δώσει εξηγήσεις, με τον τελευταίο να ισχυρίζεται ότι εκτελούσε συγκεκριμένες διαταγές του Δραγανίγου. Ακολούθως, ο Καρούμπας επισκέφτηκε τον ίδιο τον μάρτυρα στο μαγαζί του για να τον βεβαιώσει ότι δεν δρούσε αυτόνομα και ότι ο Μακρής, πριν αποχωρήσει, του έδωσε συγκεκριμένες διαταγές. Την προηγούμενη μέρα από την κατάθεση, επισκέφτηκε τον μάρτυρα ο ιερέας Λορέντζο Κασιμάτης για να συστήσει στον ίδιο και στον αδερφό του Αντώνη, να μην κυκλοφορούν στον δρόμο και να μείνουν σε απόλυτη απομόνωση. Μετά από πολύ δισταγμό, λόγω του φόβου που είχε για τη ζωή του, αφού ο γραμματέας του προνοητή τον διαβεβαίωσε για τη μυστικότητα της διαδικασίας και πως ήταν απόλυτα ασφαλής, ο μάρτυρας αποκάλυψε το τελευταίο και σημαντικότερο στοιχείο που τον τάραζε: ο Γεώργιος Ηρακλειώτης, παρότι μέλος της φατρίας Μακρή, κάλεσε τον αδερφό του Νικόλαο στο σπίτι του για να τον πληροφορήσει πως υπήρχε εντολή να εκτελεστεί ένας από τους αδελφούς Βαλιάνου και γι' αυτό έπρεπε να προσέχουν.[581]

[580] Στο ίδιο, φφ. 369r-370v.
[581] Στο ίδιο, φφ. 366v-373r.

Οι παραπάνω αποτελούν τις αντιπροσωπευτικότερες καταγεγραμμένες μαρτυρίες αναφορικά με το ζήτημα των καταπατήσεων και φέρνουν στο φως τις αιτιάσεις των περισσότερων θιγόμενων. Η μεγαλύτερη διαμάχη του Μακρή, ωστόσο, ήταν με την οικογένεια Νερούλη, η οποία κατείχε δέκα βατσέλια στην περιοχή με την παλαιά παρουσία της στον τόπο να πιστοποιείται και από το όνομα του ίδιου του «Κάμπου του Νερούλη». Ο Αλέξανδρος Νερούλης ισχυρίστηκε πως η οικογένεια Μακρή, όταν έλαβε ως φέουδο οχτακόσια *campi trevigiani* στην περιοχή, παρότι αυτά προβλεπόταν να περιλαμβάνουν ακαλλιέργητη έκταση προς αποξήρανση, άρχισε να εποφθαλμιά και τα δέκα βατσέλια της οικογένειάς του, τα οποία ήταν αδιαλείπτως καλλιεργημένα όλα τα προηγούμενα χρόνια. Κάποια στιγμή που οι αγρολήπτες του μάρτυρα δούλευαν στο κτήμα, παρουσιάστηκε ο Δραγανίγος Μακρής για να τους εκδιώξει, λέγοντάς τους πως η κατοχή του κτήματος είχε περάσει στην οικογένειά του με την περιβολή που έλαβε ο θείος του. Προτού η οικογένεια Νερούλη κινηθεί νομικά, αυτός επισκέφτηκε τον Ιωάννη Μακρή και του επέδειξε τους τίτλους ιδιοκτησίας που κατείχε για το κτήμα, εκείνος όμως παρουσιάστηκε ανένδοτος, απαντώντας του πως είχε άδικο. Έτσι οι Νερούλη προσπάθησαν να επιλύσουν το ζήτημα δικαστικά στο τοπικό δικαστήριο υπό τον προνοητή και η απόφαση που βγήκε τούς δικαίωσε.[582]

Όπως και στις δύο περιπτώσεις που έχουμε ήδη αναλύσει, ο Ιωάννης Μακρής προέβαλε τη θέση ότι το τοπικό δικαστήριο ήταν αναρμόδιο για να λάβει μια τέτοια απόφαση και άμεσα κατέθεσε έφεση στον γενικό προνοητή Κέρκυρας. Η έφεση αυτή θα εκδικαζόταν στην επίσκεψη που επρόκειτο να πραγματοποιήσει ο γενικός προνοητής στη Ζάκυνθο, η υπόθεση όμως αναβλήθηκε, διότι, στο μεταξύ, ο Μακρής παρουσίασε διαταγές των Προνοητών επί των φεούδων, στις οποίες ξεκαθαριζόταν πως μόνο το συγκεκριμένο όργανο ήταν αρμόδιο για να εκδικάσει αυτές τις διαμάχες. Προς το παρόν το θέμα ατόνησε, όταν όμως το 1772 ο μάρτυρας βρέθηκε στη Βενετία για μια άλλη δίκη φαίνεται πως ανακίνησε την υπόθεση και παράλληλα έγραψε στον αδερφό του να ειδοποιήσει τον Μακρή για να επέλθει ένας διακανονισμός. Ο Μακρής αρχικά φαινόταν διαλλακτικός και διατεθειμένος να προχωρήσει ο συμβιβασμός, προέβαλε όμως διάφορες δικαιολογίες, από τις οποίες φαινόταν ότι προσπαθούσε μονάχα να καθυστερήσει κι άλλο τις διαδικασίες. Ο Νερούλης θεωρούσε πως όλα αυτά ήταν τεχνάσματα του Μακρή, καθώς εκείνος

[582] Στο ίδιο, φφ. 323r-324r.

γνώριζε ότι ο μάρτυρας ήταν για άλλη υπόθεση στη Βενετία και ότι σύντομα θα επέστρεφε στη Ζάκυνθο. Ο Μακρής φαίνεται πως είχε προβλέψει ότι ο Νερούλης δεν θα είχε τη δυνατότητα να επιστρέψει και πάλι στη Βενετία και η υπόθεση θα αδρανούσε και πάλι, όπως και έγινε, αν και ο τελευταίος δήλωνε διατεθειμένος να μην εγκαταλείψει την υπόθεση, εφόσον είχε τα χρήματα για να μεταβεί εκ νέου στη μητρόπολη.[583] Η υπόθεση φαίνεται ότι συνέχισε να εκκρεμεί, το γεγονός όμως είναι ότι η παρουσία της οικογένειας Μακρή στην πεδιάδα του Νερούλη δεν αμφισβητήθηκε ουσιαστικά τα επόμενα χρόνια.

Άλλη μια περίπτωση για την οποία η οικογένεια Μακρή κατηγορήθηκε για καταπάτηση ήταν με την απόκτηση του μικρού νησιού Μαραθονήσι, στον κόλπο του Λαγανά.[584] Ένας από τους παλαιούς κατόχους γης στο συγκεκριμένο νησάκι, ο Αντρέας Σιδηροκαστρίτης, κατέθεσε ορισμένες πληροφορίες για τον τρόπο που το Μαραθονήσι πέρασε στην οικογένεια Μακρή. Ο μάρτυρας ισχυρίστηκε ότι η οικογένειά του είχε λάβει το νησάκι, περίπου πριν δύο αιώνες, ως εκκλησιαστικό φέουδο, με την υποχρέωση τα μέλη της να φροντίζουν την εκκλησία και το μοναστήρι που βρισκόταν εκεί. Η επίσημη παραχώρηση του φέουδου είχε γίνει στις 14 Οκτωβρίου 1591, με βάση τα έγγραφα που ισχυριζόταν ότι είχε στη διάθεσή του. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για το καθεστώς της παραχώρησης, για πόσα δηλαδή χρόνια ο χώρος είχε παραχωρηθεί στην οικογένεια Σιδηροκαστρίτη, αν κατά τους επόμενους αιώνες υπήρξε θεσμική ανανέωση του εκκλησιαστικού φέουδου προς την οικογένεια ή αν κατά το ίδιο διάστημα υπήρξαν άλλες που έλαβαν την περιοχή ως φέουδο από την Κυρίαρχο.[585]

Σε κάθε περίπτωση ο Σιδηροκαστρίτης παρουσιαζόταν βέβαιος ότι, τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1760 περίπου, το Μαραθονήσι ανήκε στην οικογένειά του με αδιατάρακτη συνέχεια, ευρισκόμενο τότε υπό την ιδιοκτησία του ιδίου και άλλων τριών εξαδέλφων του. Σημείωνε, όμως, ότι πριν περίπου δέκα χρόνια (η μαρτυρία είναι του 1773), ο ξάδερφός του Μανώλης αντάλλαξε με τον Ιωάννη Μακρή το μερίδιό του στο Μαραθονήσι με εδάφη στο χωριό Πισινώντας.

[583] Στο ίδιο, φφ. 324r-324v. Τα σχετικά έγγραφα που ο Νερούλης προσκόμισε στη Βενετία περιέχονται στο A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi civili, b. 1036, φάκ. 108.
[584] Για το Μαραθονήσι βλ. προηγούμενο κεφάλαιο.
[585] Για τη σύνδεση της οικογένειας Σιδηροκαστρίτη με το Μαραθονήσι βλ. Μαριάννα Κολυβά, «Cattastico delle Chiese Greche. Καταστίχωση των ορθόδοξων Ναών και Μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σσ. 204, 230. […] *Comparse Antonio Sidherocastriti e da in notta posseder un scoglio di Marathonissi, ove è fabricata una chiesa intitolata la Madonna, a lui concesso da sua Serenità in virtù delle ducali che presenta, affermando con juramento haver entrata di fermo ducati 6 e non altro* […].

Παρομοίως, ίσως με την προσδοκία ανάλογων ανταλλαγών, τα άλλα δυο ξαδέρφια του, Ιωάννης και Στάθης, δώρισαν στον ίδιο το μερίδιό τους. Ύστερα από σαράντα μέρες, ωστόσο, για λόγο που δεν είναι γνωστός, τα μέλη της οικογένειας Σιδηροκαστρίτη θέλησαν να ανακαλέσουν τη δωρεά προς τον Μακρή, χωρίς όμως να το καταφέρουν. Εφεξής, ξεκίνησε μια έριδα με την οικογένεια Μακρή για το νησάκι του Μαραθονησίου, στην οποία αναγκαστικά ενεπλάκη και ο μάρτυρας. Τόνιζε, ωστόσο, ότι δεν άντεξε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, παραιτήθηκε του μεριδίου του και εγκατέλειψε την περιουσία του, η οποία προφανώς πέρασε *de facto* στους Μακρήδες.[586] Ο Αντρέας Σιδηροκαστρίτης δεν ανέλυσε περισσότερο τα αίτια αυτής της οικειοθελούς αποποίησης των δικαιωμάτων της οικογένειάς του επί του Μαραθονησίου και της εξέλιξης της διαμάχης, μπορούμε, πάντως, να υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο συνέβη μετά από απειλές που τα ξαδέρφια του και ο ίδιος δέχτηκαν από τους Μακρήδες, στο πλαίσιο των καταπατήσεων που είχαν ξεκινήσει με την παραχώρηση του «Βάλτου του Νερούλη».

Για την τρομοκρατία που ασκήθηκε στην οικογένεια Σιδηροκαστρίτη παρουσιαζόταν πεπεισμένος ο Αναστάσιος Καρρέρ, η μαρτυρία του οποίου μάς δίνει ορισμένα στοιχεία παραπάνω για την υπόθεση. Ο Καρρέρ ανέφερε ότι ο Ιωάννης Σιδηροκαστρίτης εξαναγκάστηκε, παρά τη θέλησή του, να πραγματοποιήσει μια *donazione inter vivos* (εννοούσε προφανώς την περίπτωση του Μαραθονησίου). Όταν μετάνιωσε, θέλησε να βρει έναν νοτάριο, ο οποίος θα αναλάμβανε να διευθετήσει το ζήτημα, κάτι τέτοιο κατέστη αδύνατο, διότι κανένας τοπικός νοτάριος δεν δεχόταν να αναλάβει την υπόθεση και να έρθει σε σύγκρουση με την οικογένεια Μακρή. Έτσι, ο Σιδηροκαστρίτης έψαξε για νοτάριο στη γειτονική Κεφαλονιά, χωρίς πάντως να προκύπτει ότι βρήκε λύση στο πρόβλημά του. Σύμφωνα πάντα με τον Καρρέρ, αυτό το περιστατικό αποδείκνυε τον βίαιο χαρακτήρα του Μακρή, ο οποίος προκαλούσε δέος ακόμα και στους δημόσιους λειτουργούς. Άλλωστε, και μόνο η εκφορά του ονόματός του αρκούσε για να σπείρει τον φόβο, τόσο ώστε κανείς να μην αντιτίθεται στις απαιτήσεις του.[587]

Επιστρέφοντας στην περίπτωση του φεούδου, αναμφίβολα το έργο της αποξήρανσης μιας ελώδους και εγκαταλελειμμένης περιοχής απαιτούσε τεράστιες χρηματικές δαπάνες, ωστόσο είχε χαρακτηριστικά μακροχρόνιας επένδυσης και τα

[586] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 411r-412r.
[587] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Corfù b. 8, φφ. 4330v-4331r.

οφέλη για την οικογένεια Μακρή αλλά και για την Κυρίαρχο θα είχαν σίγουρα υπολογισθεί. Παρότι λείπουν πολλά στοιχεία, ώστε να έχουμε τη δυνατότητα να αναλυθούν σε βάθος τα κίνητρα αυτής της «επένδυσης» και ακόμα να απαντηθεί τί μεσολάβησε ανάμεσα στη δίωξη του Μακρή και στην απονομή στον ίδιο άνθρωπο ενός τιμητικού τίτλου από την Κυρίαρχο λίγα χρόνια αφότου απελευθερώθηκε, μπορεί να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις. Η οικειοθελής, όπως φαίνεται, προσφορά του Ιωάννη Μακρή για την αποξήρανση του «Βάλτου του Νερούλη» ήταν μια κίνηση ομολογουμένως οξυδερκής και τον ωφελούσε τουλάχιστον σε τρείς κατευθύνσεις:

α) Καλλιέργεια του προφίλ του καλού υπηκόου και ομαλοποίηση των σχέσεων με τη Βενετία. Με την καταδίκη του Μακρή σε ποινή απομόνωσης στο Κάταρο επήλθε μια σύγκρουση ανάμεσα στην Κυρίαρχο και τον Μακρή, ο οποίος είναι βέβαιο ότι θα ένιωθε τεράστιο πλήγμα στην αρχοντική του τιμή. Αποδείχθηκε, όμως, ότι η Βενετία δεν ήθελε να προκαλέσει μια οριστική ρήξη με τον Μακρή, με τη μακροχρόνια φυλάκισή του, δηλαδή, και να διακινδυνεύσει μια μελλοντική, ίσως, αναταραχή στη Ζάκυνθο. Η ποινή που επιβλήθηκε δεν είχε μόνιμα χαρακτηριστικά και ο προσωρινός χαρακτήρας της έμοιαζε περισσότερο με προειδοποίηση προς τον Ζακυνθινό άρχοντα, ώστε αυτός να αναδιατάξει την τοπική του δραστηριότητα. Ο Μακρής, με τη σειρά του, προερχόμενος από τη δοκιμασία της απομόνωσης, γνώριζε ότι θα μπορούσε να αναθερμάνει τις σχέσεις του με την Κυρίαρχο, εφόσον ο ίδιος έδειχνε το απαιτούμενο πρόσωπο του νομιμόφρονος υπηκόου του βενετικού κράτους. Η οικειοθελής ανάληψη ενός πολυδάπανου έργου κοινής ωφέλειας, παρά την πρόσφατη στοχοποίησή του, αποδείκνυε του λόγου το αληθές και η λήψη του τίτλου του κόντε συμβόλιζε την εγκαθίδρυση μιας νέας σχέσης αφοσίωσης του τιμώμενου προς την Κυρίαρχο.

β) Μακροχρόνια οικονομικά έσοδα από τα παραγόμενα αγαθά. Η ίδια η Βενετία δεν είχε απολύτως τίποτε να απολέσει, αντιθέτως από την προοπτική εκμετάλλευσης της συγκεκριμένης περιοχής μπορούσε να προσποριστεί μονάχα κέρδη. Άλλωστε, και στο παρελθόν είχαν διατυπωθεί σκέψεις αποξήρανσης, την οποία όμως κανείς δεν είχε αναλάβει, προφανώς λόγω των εγγενών δυσκολιών που ενυπήρχαν σε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εφόσον η τοποθεσία γινόταν αξιοποιήσιμη παρουσιαζόταν η ευκαιρία παραγωγής φορολογήσιμων αγροτικών προϊόντων, για αυτό και μια από τις υποχρεώσεις του Μακρή, που επιβλήθηκαν με την παραχώρηση του φέουδου, ήταν η καταβολή της δεκάτης. Η συμφωνία αυτή προφανώς άφηνε ικανοποιημένο και τον ίδιο τον Μακρή, ο οποίος με το πέρας των απαιτούμενων

έργων μπορούσε να εκμεταλλεύεται μια μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση 4.000 στρεμμάτων. Επίσης, όπως αποδείχτηκε, με το πρόσχημα της κατοχής του φέουδου, ο Μακρής βρήκε την ευκαιρία να καταπατήσει με διάφορα μέσα και γειτονικές ιδιοκτησίες, αυξάνοντας κατά πολύ την έγγεια περιουσία του, γεγονός που δεν αποκλείεται να ήταν και ο αρχικός υπολογισμένος του στόχος.

Η πρόθεση της οικογένειας Μακρή για απόκτηση όλο και περισσότερων κτημάτων διασώζεται και σε μια μαρτυρία που έχει καταγραφεί από τον Διονύσιο Ρώμα και αφορά τα τέλη του 18ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, στο μνημειώδες ιστορικό του μυθιστόρημα *Περίπλους,* μεταφέρει την προφορική μαρτυρία της κοντέσσας Γκιοβάννας Γαήτα-Κουτούβαλη, σύμφωνα με την οποία ο κόντε Βασίλειος Μακρής, παρότι στα τέλη του 18ου αιώνα αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα, δεν δίστασε να δανειστεί μεγάλα ποσά από τον πατέρα του εθνικού ποιητή Διονύσιου Σολωμού, Νικόλαο, επονομαζόμενο Ταμπακέρη. Σκοπός του ήταν να αποκτήσει νέα κτήματα, που θα του επέτρεπαν να συνενώσει την ήδη τεράστια περιουσία του από το Μπρούμα στο χωριό Μουζάκι, μέχρι τα κτήματα που κατείχε στην τοποθεσία Βαρρές. Σύμφωνα με τη μαρτυρία, δήλωνε πως οραματιζόταν «να διασχίζει την απόσταση ανάμεσα στα δυο του μετόχια με το άλογό καλπάζοντας μόνο σε δικές του μαΐστρες». Ο Ρώμας συμπληρώνει ότι, λόγω των οικονομικών προβλημάτων του Βασίλειου Μακρή, η περιουσία της οικογένειάς του στις Βαρρές κατέληξε εντέλει στον Νικόλαο Σολωμό (υπολογίζουμε από τις αρχές του 19ου αιώνα).[588] Με δεδομένο ότι στη συγκεκριμένη τοποθεσία βρίσκεται, μέχρι σήμερα, η εξοχική κατοικία της οικογένειας Σολωμού, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι θα πρέπει να ταυτιστεί με το παλιό μετόχι της οικογένειας Μακρή.[589]

γ) Ενίσχυση του πληγέντος κοινωνικού κύρους της οικογένειας. Η ανακριτική διαδικασία που ξεκίνησε το 1762 και ολοκληρώθηκε με την απομόνωση στο Κάταρο ενός σημαίνοντος άρχοντα, όπως ο Ιωάννης Μακρής, αποτέλεσε πρωτοφανή κατάσταση για τα δεδομένα του νησιού και ήταν ένα πλήγμα για τη φήμη του ίδιου,

[588] Δ. Ρώμας, *Περίπλους 1570-1870. Φανταστικό χρονικό σε τρεις τριλογίες. Α΄ τριλογία: Οι Νταβιτσέντσα 1570-1670. Ο θρήνος της Κάντιας,* τ. Γ΄, Αθήνα 1974, σ. 431.

[589] Σύμφωνα με το *Google Earth,* εφόσον μετρήσουμε ευθύγραμμα από το αγρόκτημα της οικογένειας Μακρή στο Μπρούμα μέχρι την τοποθεσία όπου βρίσκεται η κατοικία Σολωμού στις Βαρρές, καταγράφουμε μια απόσταση τουλάχιστον 6,5 χιλιομέτρων (βλ. Παράρτημα, Εικ. 7). Στο ενδιάμεσο άλλωστε αυτής της νοητής γραμμής των δυο κτηματικών περιουσιών της οικογένειας Μακρή βρίσκεται η μεγάλη έκταση που καταλάμβανε ο ελώδης «Κάμπος του Νερούλη», που παραχωρήθηκε στην οικογένεια ως φέουδο. Η μαρτυρία που διασώζει ο Ρώμας, λοιπόν, φαίνεται πολύ λογική, καθώς μεγάλο μέρος της συγκεκριμένης περιοχής έφτασε στα τέλη του 18ου αιώνα να αποτελεί ιδιοκτησία της οικογένειας Μακρή.

της οικογένειάς του, όπως και για το σύνολο της φατρίας του. Με την επιστροφή του στο νησί ήταν αναγκαία η αποκατάσταση αυτής της φήμης, που τον έκανε σεβαστό τόσο στους οπαδούς όσο και τους αντιπάλους του. Η κατάθεση του σχεδίου αποξήρανσης του «Βάλτου του Νερούλη» είχε σίγουρα σχέση με αυτή την προσπάθεια αποκατάστασης της φήμης, μέσω της προσδοκίας λήψης ενός τιμητικού τίτλου από την Κυρίαρχο, καθόλα επίζηλου για τους υπόλοιπους άρχοντες και πολύ περισσότερο για τους ανταγωνιστές της οικογένειας. Άλλωστε, παρότι η συζήτηση για τα φέουδα και τους τιμητικούς τίτλους στο Ιόνιο είναι ανοιχτή, γνωρίζουμε ότι στη Ζάκυνθο, στα μέσα του 18ου αιώνα, διαφαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί από τους άρχοντες, και όχι μόνο, μια τάση απόκτησης τιμητικών τίτλων. Αυτή η άποψη απορρέει από τις διάφορες περιπτώσεις προσφοράς ιδιόκτητων κτημάτων για τη μετατροπή τους σε προσφερτά φέουδα με κίνητρο την απόκτηση τίτλων.[590]

Η περίπτωση απόκτησης φέουδου και τιμητικού τίτλου από τον Μακρή παρουσίαζε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, σίγουρα όμως εμπεριείχε αυτή την προσδοκία κοινωνικής αναγνώρισης και φήμης. Κατά πάσα πιθανότητα, αυτός ο τίτλος, με όσα συνεπαγόταν, ήταν εξαρχής και το ζητούμενο από την πλευρά του Ζακυνθινού άρχοντα.

[590] Ορισμένοι προβληματισμοί για τα προσφερτά φέουδα και την απονομή τιμητικών τίτλων, με αφορμή το φέουδο της οικογένειας Μερκάτη έχουν διατυπωθεί στο Ν. Καποδίστριας, «Το προσφερτό φέουδο του Μερκάτη στο Μπανάτο της Ζακύνθου (τέλη 18ου αιώνα)», *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014,* τ. Α΄, Κέρκυρα 2015, σσ. 735-745.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

4. Η αναζωπύρωση της έχθρας Μακρή-Κομούτου 1768-1769

Με την επιστροφή του στη Ζάκυνθο, ο Ιωάννης Μακρής είχε ως στόχο, πέρα από την αποκατάσταση των σχέσεών του με την Κυρίαρχο, τη σταδιακή ανάκτηση της σημαίνουσας θέσης του στα τοπικά πράγματα. Όταν το 1764-1765 γύρισε από την εξορία στο Κάταρο, δεν μπορούσε πια να ασκήσει την παραδοσιακή επιρροή του, καθώς δεν είχε τη στήριξη των ανιψιών του και των φίλων του και δεν επενέβαινε ούτε στα πράγματα του Συμβουλίου.[591] Άλλωστε, απόντος του θείου τους, με αίτημα που κατέθεσαν στο Κολλέγιο στις 4 Δεκεμβρίου 1764, οι τρεις ανιψιοί του Ιωάννη Μακρή είχαν ζητήσει από την Κυρίαρχο την απαλλαγή τους από τα αξιώματα του Συμβουλίου, δηλώνοντας έτσι την αποστασιοποίησή τους από τα πολιτικά τεκταινόμενα του τόπου.[592]

Τα διαθέσιμα τεκμήρια δείχνουν την αποδυνάμωση της άλλοτε κραταιής φατρίας, οπότε, αν ο πρώτος στόχος της επιστροφής του Ιωάννη Μακρή στην ηγεμονική θέση που κατείχε, προτού συλληφθεί, συμβολικά επετεύχθη με τη βοήθεια της Κυριάρχου και την παραχώρης της κοντέας και του ανάλογου τιμητικού τίτλου, η ουσιαστική επαναφορά του ως ηγεμονικού παράγοντα μπορούσε να καταστεί εφικτή μόνο δια της αποδυνάμωσης της αντίπαλης φατρίας. Αρχηγός της παράταξης, η οποία κατά τα τελευταία χρόνια, εν τη απουσία του Μακρή, είχε λάβει τα ηνία στη νομή της τοπικής εξουσίας, ήταν ο Δημήτριος Γαήτας του ποτέ Παύλου και ισχυροί του σύμμαχοι οι Κομούτοι και οι Λογοθέτη.[593]

Πέραν της παραδοσιακής αντιπαλότητας ιδίως με την οικογένεια Κομούτου, ο Μακρής επεδίωκε να εκδικηθεί παντοιοτρόπως την αντίπαλη φατρία ως βασική υπαίτια για τη στοχοποίησή του από τη Βενετία, τη σύλληψη και τη φυλάκισή του. Ας θυμίσουμε, εδώ, ότι οι ανακρίσεις εναντίον του Μακρή έγιναν κάτω από τη μυστική διαδικασία του Συμβουλίου των Δέκα, και τυπικά, ο ίδιος ο κατηγορούμενος δεν έμαθε ποτέ ούτε ποιός αρχικά τον κατήγγειλε ούτε τι ελέχθη στις καταθέσεις. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσε να γνωρίζει, τουλάχιστον με βεβαιότητα, ότι η ίδια η Κυρίαρχος στράφηκε από μόνη της εναντίον του, στο πλαίσιο της κατασταλτικής της

[591] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4302v.
[592] Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες,* σ. 63.
[593] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φάκ. 532, συνημμένη έκθεση γενικού προνοητή Querini, ημ. 7 Ιουνίου 1772, φφ. 1r-13v.

πολιτικής. Είναι βάσιμη η υπόθεση ότι στο μυαλό του Μακρή και των «συμμάχων» του η περιπέτειά του υποκινήθηκε από τις αντιπάλες οικογένειες, ώστε να τον «αποκαθηλώσουν» από την ηγετική θέση που κατείχε στα τοπικά πράγματα έως το 1762.

Κατά τον άρχοντα Πέτρο Κουερίνο, ο οποίος διετέλεσε και σύνδικος, ο Ιωάννης Μακρής, ακόμα και μετά την επιστροφή του από τη φυλακή, διατηρούσε ασίγαστο το μίσος για την οικογένεια Κομούτου και τους συμμάχους της. Επί θητείας του γενικού προνοητή Donà (1768), ο αρμόδιος γραμματέας με αρμοδιότητα τη σύνταξη των δικογραφιών *(segretario)* Άγγελος Τσουκάτος έφτασε στη Ζάκυνθο και σχημάτισε δικογραφία υπό τη μυστική διαδικασία του Συμβουλίου των Δέκα, εναντίον των θεωρούμενων ως αντιπάλων των Μακρή και συγκεκριμένα του Δημήτριου Κομούτου, του Δημήτριου Γαήτα, των κόντηδων Πέτρου και Αναστασίου Λογοθέτη, του γιατρού Νικολάου Μαρτινένγκου, του κόντε Λουδοβίκου Βάλσαμου και άλλων φίλων και εξαρτώμενών τους. Η δικογραφία εναντίον αυτών και των συμμαχικών τους οικογενειών φαίνεται ότι ξεκίνησε μετά από μηχανορραφίες του Μακρή, ο οποίος δεν σκόπευε να «καταθέσει τα όπλα», ενώ κατευθυνόμενοι από τον ίδιο ήταν και οι μάρτυρες που στήριξαν τις κατηγορίες. Ωστόσο, όταν ο γενικός προνοητής Donà επισκέφτηκε τη Ζάκυνθο, ανέκρινε τους κατηγορούμενους στο κάστρο και εντέλει τους αθώωσε. [594]

Ο άρχοντας Αναστάσιος Καρρέρ του Νικολάου επιβεβαίωνε την καθημερινή παρουσία του Ιωάννη Μακρή στο γραφείο των προνοητών Gherardini και Trevisan, αλλά και τις στενές σχέσεις *(amicizia e distinta e famigliarità)* που διατηρούσε με τον γραμματέα *(cancelliere)* του γενικού προνοητή, Ψαλίδη, και με τον Τσουκάτο. Μάλιστα, ο Τσουκάτος επισκεπτόταν τακτικά την οικία Μακρή, όπως και ο Δραγανίγος Μακρής την οικία όπου διέμενε ο Τσουκάτος. Φυσικά οι Μακρήδες έκαναν πολλά δώρα στον γραμματέα, ο οποίος περπατούσε στον δρόμο μαζί με τον Ιωάννη και τον Δραγανίγο, ενώ περιστασιακά, στην οικία του προσερχόταν και ο Βασίλειος Μακρής για να του φέρει δώρα. Μάλιστα, ο γραμματέας διέμενε στο σπίτι των αδελφών Μοτσενίγκο, που ήταν προσκείμενοι στη φατρία της οικογένειας Μακρή.[595]

Ο Michiel Alberti, *governatore delle armi,* ως εξωτερικός παρατηρητής των τεκταινομένων που κατοικούσε στο νησί, επιβεβαίωνε το μίσος του Μακρή για τους

[594] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4295v-4298r.
[595] Στο ίδιο, φφ. 4357v-4359r.

συγκεκριμένους άρχοντες και θεωρούσε ότι επρόκειτο για μια δίκη παρωδία με κατευθυνόμενους μάρτυρες, που είχε ενορχηστρωθεί από τους ανιψιούς του Ιωάννη Μακρή,[596] οι οποίοι φαίνεται πως είχαν ενεργοποιηθεί εκ νέου, μετά την επιστροφή του θείου τους.

Εικάζουμε, λοιπόν, ότι, κατά παρόμοιο τρόπο με τον οποίο ο ίδιος δικάστηκε και φυλακίστηκε, ο Μακρής θέλησε να εκθέσει τους αντιπάλους του στην Κυρίαρχο εν συνόλω. Προκειμένου να πετύχει την εμπλοκή του Συμβουλίου των Δέκα, ενορχήστρωσε τη σύνθεση μιας μεγάλη καταγγελία εναντίον τους, προκειμένου να παρουσιαστεί στο Συμβούλιο των Δέκα με καταγγέλλοντα τον Αντώνη Σιγούρο.[597] Είναι εύλογο πως ο Ιωάννης Μακρής προσδοκούσε εναντίον των αντιπάλων του ανάλογη κινητοποίηση της Κυριάρχου, όπως και στην περίπτωση του ίδιου. Άλλωστε, είναι εξαιρετικά πιθανό να θεωρούσε τη σύλληψη και τη φυλάκισή του ως αξεπέραστο πλήγμα στην αρχοντική του τιμή, αφού στο πλαίσιο της τοπικής οικονομικοκοινωνικής δραστηριότητας δεν ακολουθούσε διαφορετικές πρακτικές από εκείνες των αντιπάλων του και όχι μόνο δεν βρισκόταν στο απυρόβλητο, αντιθέτως μόνο εκείνος είχε βρεθεί στο στόχαστρο.[598]

Παρότι εντέλει οι κατηγορούμενοι σε αυτή την περίπτωση αθωώθηκαν, όλα όσα προκύπτουν από τη λεπτομερή δικογραφία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα, καθώς περιγράφεται όλη η δράση της αντίπαλης φατρίας, τουλάχιστον με την οπτική του Μακρή και των οπαδών του, αυτή τη φορά ευρισκόμενων σε θέση του καταγγέλλοντος και όχι του κατηγορουμένου. Έτσι, σχηματίζεται καλύτερα η εικόνα μας για τους οικογενειακούς ανταγωνισμούς που χαρακτήριζαν την περίοδο από τη σκοπιά των ίδιων των πρωταγωνιστών. Παράλληλα έχουμε τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε και τη δράση των αντιπάλων του Μακρή. Πιστοποιείται ακόμα ότι το Συμβούλιο των Δέκα ήταν σε εγρήγορση από τη δεκαετία του 1760, ασχολούμενο κατά περιπτώσεις επισταμένως με τη δράση των αρχόντων, που έμοιαζαν να διαταράσσουν τις ισορροπίες στο Ιόνιο, σε μια πολιτική που

[596] Στο ίδιο, φφ. 4417r-4419v.
[597] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 4, καταγγελία Αντώνιου Σιγούρου, φφ. 1r-7r.
[598] Χρήσιμη είναι εδώ η εικόνα που έδινε ο Νικόλαος Κομούτος του ποτέ Αντωνίου, σε κατάθεσή του στη δεύτερη μεγάλη δίωξη που υπέστη ο Ιωάννης Μακρής. Αναφερόμενος στις μεταξύ τους σχέσεις, ο Κομούτος παρουσιαζόταν πεπεισμένος για την οργάνωση σκευωρίας εναντίον της οικογένειάς του από τη μεριά του Μακρή. Επεσήμαινε ότι η έχθρα τους μετρούσε τρεις περίπου δεκαετίες και ο Μακρής καταδίωκε την οικογένειά του τόσο έντονα που εντέλει πέτυχε τον σχηματισμό δικογραφίας εναντίον τους. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 359r-359v.

ξεκίνησε με την εκτέλεση των Κεφαλονιτών αρχόντων Μεταξά και Άννινου στη στροφή της δεκαετίας.

Ο καταγγέλλων, κόντε Αντώνιος Σιγούρος, έμπιστος και πιθανώς συγγενής του Ιωάννη Μακρή, με το κύρος της οικογενειακής του καταγωγής ανέλαβε να παρουσιαστεί στο Συμβούλιο των Δέκα, ώστε να φέρει στο προσκήνιο τις καταχρήσεις της φατρίας με αρχηγό τον Δημήτριο Γαήτα. Στο υπόμνημα που κατέθεσε στο Συμβούλιο των Δέκα, ο Αντώνιος Σιγούρος κατηγορούσε τα μεγαλύτερα ονόματα της ζακυνθινής Κοινότητας και ορισμένους από τους φερόμενους ως μπράβους τους, αναπαράγοντας λίγο πολύ τις κατηγορίες με τις οποίες είχε κατηγορηθεί προηγουμένως ο Ιωάννης Μακρής, αυτή τη φορά αντεστραμμένα. Ο Σιγούρος περιέγραφε μια δραματική κατάσταση στο νησί, κάνοντας λόγο για ολέθριες καταχρήσεις, βιαιότητες και σκάνδαλα, που δημιουργούνταν από τον «διαβολικό» συνασπισμό των οικογενειών Κομούτου, Γαήτα, Λογοθέτη, Βάλσαμου, Μαρτινέγκου και άλλων, και παρέθετε γεγονότα που θα μπορούσαν να κεντρίσουν την προσοχή του Συμβουλίου των Δέκα. Χρησιμοποιούσε τον όρο «συνωμοσία» *(congiura)* για να περιγράψει τη δράση της φατρίας, που με τις μεθόδους της έθετε όλο τον τοπικό πληθυσμό υπό τυραννία και ανελευθερία. Ως αρχηγός της φατρίας κατονομαζόταν ο Δημήτριος Γαήτας, ο οποίος εμφανιζόταν να «δεσποτεύει» στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου και να ελέγχει και την παραμικρή ψήφο κατά τις ψηφοφορίες, οι δε άρχοντες που δεν ανήκαν σε αυτή τη συμμαχία, υπόκεινταν σε καθεστώς τρόμου και ανελευθερίας και παρουσιάζονταν τόσο φοβισμένοι που απέφευγαν να καταφύγουν στη δικαιοσύνη.[599]

Για να επιβάλλονται και να γίνονται σεβαστές, όλες οι οικογένειες της φατρίας διατηρούσαν πλήθος μπράβων. Προεξάρχουσα ήταν η οικογένεια των Τεμπονέρα, επονομαζόμενων Τρίκαρδων, οι οποίοι είχαν τη φήμη αιμοδιψών μπράβων και κατηγορούνταν για σοβαρά εγκλήματα. Κάποιοι από αυτούς ήταν μάλιστα και επικηρυγμένοι. Ανάμεσα στους υπόλοιπους μπράβους μαρτυρούνται ο Νικόλαος Μαυριανός, επονομαζόμενος Κολύρης, ο Κωνσταντίνος Χρυσοσπάθης, επονομαζόμενος Λιόσης, ο Βατίστας Μαυριανός, ο Γεώργιος Ζαβραδινός και οι γιοι του Νικόλαος και Δημήτριος, οι Ιωάννης και Νικόλαος αδελφοί Στρατή, επονομαζόμενοι Πιτόροι, και οι αδελφοί Αναστάσιος, Νικόλαος και Ιάκωβος Βλαστοί, γιοι του Ευσταθίου. Ηγετικό ρόλο στην ομάδα αυτών των μπράβων

[599] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 4, καταγγελία Αντώνιου Σιγούρου, φφ. 2r-2v.

φαίνεται πως είχαν ο Δανιήλ Κωλέττης και ο Τόνι ντελ Καφέ. Οι περισσότεροι από αυτούς χρησίμευαν κυρίως στον Δημήτριο Γαήτα ως ένοπλοι συνοδοί, όταν κυκλοφορούσε στον δρόμο.[600]

Ο Σιγούρος κατηγορούσε ακόμα τους αδελφούς Κομούτους και τον Δημήτριο Γαήτα για την καλλιέργεια σχέσεων με μουσουλμάνους αγάδες της γειτονικής Γαστούνης,[601] δια των οποίων πλήττονταν τόσο τα συμφέροντα της Κυριάρχου όσο και εκείνων που υπέφεραν από τον δεσποτισμό της φατρίας. Ειδικότερα, σημείωνε πως ο Γαήτας με τους Κομούτους, στο πλαίσιο της επέκτασης των εμπορικών τους δραστηριοτήτων και της σύσφιξης των σχέσεών τους με τους αγάδες της Πελοποννήσου, δεν δίστασαν να τούς στείλουν μεγάλη ποσότητα κλημάτων, μαζί με εξειδικευμένους χωρικούς, ώστε να διαδώσουν την καλλιέργεια στη Γαστούνη και να σπείρουν το προϊόν στις μεγάλες εκτάσεις της περιοχής. Κατήγγελλε, λοιπόν, την ύπαρξη μιας συνεργασίας ανάμεσα στις δύο πλευρές, πραγματικότητα, όμως, που είναι βέβαιο πως θα έπληττε το εμπόριο της σταφίδας και κατ' επέκταση τα οικονομικά έσοδα της Βενετίας. Οι επαφές των ηγετικών μελών της κατηγορούμενης φατρίας με τους αγάδες είχαν και μια άλλη διάσταση: πολλοί από τους Ζακυνθινούς έφευγαν από το νησί για να βρουν καταφύγιο από την καταπίεση της φατρίας, βίωναν, όμως, ανάλογες διώξεις και στην Πελοπόννησο, διότι οι αγάδες που ήταν φίλοι του Γαήτα τούς συλλάμβαναν και τούς φυλάκιζαν ως κακοποιούς. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η οικογένεια Σπέντζα από την Μπόχαλη.[602]

Στη συνέχεια ο Σιγούρος έστρεφε τα βέλη του εναντίον των αδελφών Κομούτων για τους οποίους υπήρχε η φήμη ότι παρασκεύαζαν δηλητήρια για να εξοντώνουν τους εχθρούς τους.[603] Κάπως έτσι φαίνεται ότι πέθανε ο Ιωάννης Καπνίσης του Χριστόφορου και ο μικρός του γιος Χριστόφορος, ενώ αποτυχημένη απόπειρα δηλητηρίασης έγινε και εναντίον του Ιωάννη Μακρή το 1742, όταν

[600] Στο ίδιο, φ. 3r.
[601] Για τη ιστορία της Γαστούνης βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Γαστούνης*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1998-1999.
[602] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 4, καταγγελία Αντώνιου Σιγούρου, φφ. 3v-4r.
[603] Όπως σημειώνει ο J. Emsley στο *The Elements of Murder,* Οξφόρδη 2005, σ. 149, το μεγάλο βήμα για την ιατροδικαστική ανάλυση του αρσενικού, της πιο συνηθισμένης δηλαδή δηλητηριώδους ουσίας, έγινε τη δεκαετία του 1830 από τον James Marsh. Ως τότε, οι δολοφονίες με αρσενικό παρέμεναν στις περισσότερες περιπτώσεις αίνιγμα, δεν μπορούσαν να αποδειχθούν κατά την αυτοψία, ενώ οι δράστες συνήθως διέφευγαν. Ακόμα και σε περιστατικά αιφνίδιων θανάτων οι γιατροί δεν μπορούσαν να διαγνώσουν ότι πρόκειται για δηλητηρίαση, καθώς τα συμπτώματά έμοιαζαν με αυτά των φυσικών ασθενειών. Υπό αυτές τις συνθήκες λοιπόν, ακόμα και αν όντως οι Κομούτοι παρασκεύαζαν ουσίες και χρησιμοποιούσαν δηλητήρια σαν το αρσενικό, κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να αποδειχθεί, η σύμπτωση, όμως. του θανάτου των αντιπάλων τους τροφοδοτούσε τις ήδη υπάρχουσες φήμες.

βρισκόταν σε εξέλιξη η μεγάλη έριδα των δύο συνασπισμών, μετά τη δολοφονία του Πέτρου Μακρή.[604] Το γεγονός ότι ο Σιγούρος ανέσυρε μια τέτοια κατηγορία εναντίον των Κομούτων, εικοσιπέντε περίπου χρόνια μετά από το αναφερόμενο περιστατικό, προέδιδε το μίσος ανάμεσα στις δύο φατρίες που συνέχιζε ασίγαστο.

Πολύ σκληρότερες εκφράσεις εκτοξεύονταν εναντίον του Δημήτριου Γαήτα, ο οποίος με τη στήριξη των υπολοίπων κατηγορούνταν ως ο ηγέτης του συνασπισμού, άρα και εκείνος που συγκέντρωνε τα περισσότερα πυρά. Ο Σιγούρος τον περιέγραφε ως τη «μάστιγα» και τον «νέο Αττίλα» για τα τρία χωριά των Βολιμών, που βρίσκονται υπό την απόλυτη κυριαρχία του. Οι κάτοικοι των χωριών αυτών ήταν αναγκασμένοι να υπομένουν βιαιότητες, εκβιασμούς και δολοφονίες. Ενέπλεκε επίσης τον Γαήτα στις δολοφονίες του Νικολάου Τσερίγου, του Βατίστα Βλάχου και των Αουρέλιο και Φραγκίσκου Πλαρινού, πατέρα και υιού, από το ορεινό χωριό Ορθονιές.[605]

Πέραν αυτών των δολοφονιών οι φήμες ενέπλεκαν τον Γαήτα στην περίεργη υπόθεση του ναυαγίου ενός πλοίου υπό οθωμανική σημαία κοντά στις ακτές της βόρειας Ζακύνθου. Έτσι, ο Σιγούρος τον κατηγορούσε ευθέως ότι μόλις έγινε γνωστή η είδηση του ναυαγίου έδωσε εντολή σε δύο μπράβους του από την περιοχή, τον Νικολέτο Κουρούμαλο και τον Σπύρο Ποταμίτη, να σφαγιάσουν τους ταλαιπωρημένους ημιθανείς ναυαγούς που ζητούσαν βοήθεια, να λεηλατήσουν το πλοίο και να μεταφέρουν τα κλοπιμαία στο σπίτι του στην πόλη.[606]

Στο στόχαστρο του Αντώνιου Σιγούρου έμπαιναν και ορισμένα από τα υπόλοιπα μέλη της φατρίας. Κατηγορούσε για παράδειγμα τον Ροβέρτο Βάλσαμο και τους γιούς του για διαρπαγή ξένων περιουσιών και ατίμωση άγαμων κοριτσιών, όπως και τον *dottore* Νικόλαο Μαρτινέγκο ως τον μεγαλύτερο τοκογλύφο του τόπου, που με απληστία «απομυζούσε μέχρι τελευταίας σταγόνας το αίμα των φτωχών ανθρώπων», πολλοί από τους οποίους αναγκάζονταν να μετοικήσουν στα εδάφη της γειτονικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι αδελφοί Λογοθέτη του ποτέ κόντε Θεοδώρου, πέρα από γενικά αδικήματα τα οποία δεν εξειδικεύονταν, φέρονταν ως οι ενδιάμεσοι της βλαπτικής για τη Βενετία συνεργασίας της φατρίας με τους γειτονικούς μουσουλμάνους αγάδες της Γαστούνης, γεγονός που ισοδυναμούσε με προδοσία εναντίον του Κράτους. Τέλος θιγόταν και η δραστηριότητα των αδελφών

[604] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole di Levante, b. 4, καταγγελία Αντώνιου Σιγούρου, φφ. 4r-4v.
[605] Στο ίδιο, φφ. 4v-5r.
[606] Στο ίδιο, φφ. 5r-5v.

Γαήτα του ποτέ Ανδρέα, οι οποίοι, και πάλι χωρίς να αναφέρονται λεπτομέρειες, χαρακτηρίζονταν ως η «ψυχή» της συμμαχίας, ενώ δευτερεύοντα ρόλο φαίνεται πως είχαν ο *dottore* Κωνσταντίνος Σιγούρος, επονομαζόμενος Κανονάς, ο Νικόλαος Κοκκίνης και οι αδελφοί Χρυσοπλεύρη. Όλοι οι παραπάνω κατηγορούνταν εν συνόλω για παροχή προστασίας και πληρωμή σε εγκληματίες, ώστε να μπορούν δια του φόβου να ελέγχουν τον τόπο.[607]

Από την καταγγελία του Σιγούρου δεν προέκυπτε κάποια προσωπική διένεξη με τις οικογένειες Κομούτου, Γαήτα και Λογοθέτη, που να τον οδήγησε στη στοιχειοθέτηση όλων αυτών των κατηγοριών εις βάρος τους, παρά μόνο, όπως ο ίδιος ανέφερε, η αίσθηση του καθήκοντος ενός καλού και αφοσιωμένου πολίτη και φεουδάρχη, ιδιότητες οι οποίες δεν του επέτρεπαν να παραμένει αμέτοχος σε όλα αυτά τα κακώς κείμενα.[608]

Πίσω από τις στερεότυπες εκφράσεις του Σιγούρου δεν προδίδονται βέβαια τα βαθύτερα κίνητρά του, είναι ωστόσο απίθανο να προέβη αυτοβούλως σε μια τέτοια πρωτοφανή καταγγελία εναντίον των μεγαλύτερων οικογενειών του τόπου. Ακόμα και η ζωή του θα μπορούσε να βρεθεί σε κίνδυνο, αν δεν έχαιρε της προστασίας επίσης ισχυρών παραγόντων όπως ο Μακρής, για λογαριασμό του οποίου μάλλον και σήκωσε το βάρος της καταγγελίας. Δεν μπορεί, άλλωστε, να αποτελεί σύμπτωση ότι ο Ιωάννης Μακρής[609] και οι δύο μεγαλύτεροι ανιψιοί του Δραγανίγος[610] και Κωνσταντίνος,[611] όπως και ένας από τους πιο πιστούς τους συνεργάτες, ο Παύλος Κλάδης,[612] ήταν εκ των μαρτύρων που προτάθηκαν και εντέλει κατέθεσαν υπέρ των ισχυρισμών του.

Οι σοβαρές αιτιάσεις του Αντώνιου Σιγούρου αποδείχθηκαν αρκετές για να κινητοποιήσουν το Συμβούλιο των Δέκα προς την ενεργοποίηση ανακριτικής διαδικασίας. Στις 30 Δεκεμβρίου 1767 δόθηκε η εντολή για τη διεξαγωγή έρευνας για τη δράση της φατρίας Γαήτα, Κομούτου, Λογοθέτη κ.ά. Στις 30 Απριλίου 1768 ο Αντώνιος Σιγούρος επανήλθε στο Συμβούλιο των Δέκα για να καταγγείλει ότι φοβόταν για τη ζωή του ίδιου και όλων των μελών της οικογένειάς του, καθώς

[607] Στο ίδιο, φφ. 5v-6v. Αν και, όπως έχουμε ήδη δει ότι η διαδικασία του *Rito del Consiglio di Dieci* ήταν θεωρητικά μυστική, αναδεικνύεται πως δεν ήταν δύσκολο να διαρρεύσουν πληροφορίες.
[608] Στο ίδιο, φφ. 2r.
[609] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole Ionie b. 4, φφ. 449v-453v.
[610] Στο ίδιο, φφ. 55r-55r.
[611] Στο ίδιο, φφ. 42r-43v.
[612] Στο ίδιο, φφ. 59r-66v.

φαίνεται πως είχε ήδη κυκλοφορήσει η φήμη ότι αυτός προκάλεσε τις ανακρίσεις, με αποτέλεσμα τα μέλη της φατρίας υπό τον Γαήτα τον υποψιάζονταν ως «καταδότη».[613]

Το μείζον, εδώ, δεν είναι η αλήθεια των ισχυρισμών του Σιγούρου, που, όπως και στην περίπτωση της δίωξης του Ιωάννη Μακρή, δεν μπορούν φυσικά να αποδειχθούν, αλλά οι αιτιάσεις με τις οποίες εντέλει κινητοποιήθηκαν οι μηχανισμοί της Βενετίας. Αναμφισβήτητα, η Κυρίαρχος αρχικά πείστηκε ότι οι τοπικές ισορροπίες είχαν εκ νέου διαταραχθεί και χρειαζόταν η παρέμβασή της, για να επανέλθουν σε μια αποδεκτή κατάσταση.

Η κατάθεση του Ιωάννη Μακρή είναι σίγουρα αυτή που κεντρίζει το ενδιαφέρον μας, καθώς θα περιμέναμε να αναφερθεί διεξοδικά στα αδικήματα της αντίπαλης φατρίας˙ οι πληροφορίες που δίνει, ωστόσο, επικεντρώνονται στο ζήτημα της απόπειρας δολοφονίας του με δηλητήριο, για το οποίο αποκλειστικά κλήθηκε στην ανάκριση. Αν και η ερευνητική μας προσδοκία δεν ικανοποιείται απολύτως, η κατάθεση του Μακρή έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί, έστω και αποσπασματικά, πιστοποιεί εναργώς το ασίγαστο μίσος που ο ίδιος διατηρούσε για την οικογένεια Κομούτου στη διάρκεια εικοσιπέντε και πλέον χρόνων, με την αντιπαλότητα αυτή να αντικατοπτρίζεται, άλλωστε, για όλο αυτό το διάστημα στη διαίρεση εντός του Συμβουλίου. Παρά την υπογραφή συνθηκολόγησης, μετά τη δολοφονία του Πέτρου Μακρή που τερμάτισε την πολύμηνη περίοδο έντασης ανάμεσα στις δύο παρατάξεις, οι οικογένειες Μακρή και Κομούτου παρέμεναν άσπονδοι εχθροί. Ο Ιωάννης Μακρής δεν μπόρεσε ποτέ να ξεχάσει τη δολοφονία του αδερφού του από τον Παύλο Λάζαρη και δεν πείστηκε ποτέ για τη μη εμπλοκή των Κομούτων, φαίνεται όμως ότι εντέλει είχε βρεθεί ένας τρόπος αμοιβαίας συνύπαρξης και νομής της εξουσίας. Η απουσία σοβαρών καταγεγραμμένων περιστατικών ανάμεσα στις δύο οικογένειες, από την ειρήνευση του 1743 και εντεύθεν, προδίδει μια σταθεροποίηση του *status quo* ανάμεσα στις δυο παρατάξεις, οι οποίες μοίραζαν μεταξύ τους τα αξιώματα του Συμβουλίου.

Αν ο Ιωάννης Μακρής είχε καταφέρει λόγω προσωπικότητας και συμμαχιών να αναδειχθεί ως ο ισχυρότερος και πιο σεβαστός άρχοντας του τόπου στη στροφή της δεκαετίας του 1760, η σύλληψη και η φυλάκισή του ήταν το κρίσιμο σημείο, στο οποίο αντιλήφθηκε ότι, παρότι πανίσχυρος, δεν ήταν σε καμία περίπτωση άτρωτος. Από τη μια η Βενετία είχε στοχοποιήσει τον τρόπο με το οποίο ο ίδιος νεμόταν την

[613] Στο ίδιο, φφ. 356r-356v.

τοπική εξουσία και από την άλλη οι πολιτικοί του αντίπαλοι, μετά από πολλά χρόνια έριδας, είχαν βρει τον τρόπο να τον υπερκεράσουν και να τον υποκαταστήσουν στο Συμβούλιο και στην τοπική κοινωνία εν τη απουσία του. Η επιδίωξη της θεσμικής εμπλοκής της Βενετίας δια του Συμβουλίου των Δέκα, αυτή τη φορά εναντίον των αντιπάλων του, ήταν ο μόνος τρόπος να ανακτήσουν ο ίδιος και οι σύμμαχοί του την παλαιότερη θέση τους στο τοπικό σύστημα εξουσίας.

Με την κατάθεσή του, ο Ιωάννης Μακρής έφερνε στο προσκήνιο ένα άλλο περιστατικό της μεγάλης έριδας με την αντίπαλη φατρία στις αρχές της δεκαετίας του 1740, το οποίο είχε θίξει ο Σιγούρος και, σύμφωνα με τον ίδιο, αναδείκνυε τη δολιότητα της οικογένειας Κομούτου. Δύο χρόνια μετά από την οργάνωση της δολοφονίας του αδελφού του Πέτρου, οι Κομούτοι σχεδίασαν να δηλητηριάσουν και τον ίδιο, ώστε να μείνουν αυτοί και οι σύμμαχοί τους ως οι αδιαφιλονίκητοι κυρίαρχοι του τόπου. Ήταν το 1742, περίοδος κατά την οποία στη θέση του γενικού προνοητή βρισκόταν ο Loredan, όταν ο Μακρής για άγνωστη υπόθεση, βρέθηκε στην Κέρκυρα και διέμεινε στο μοναστήρι της Ευαγγελίστριας. Μια εβδομάδα με δέκα μέρες μετά την άφιξή του στην Κέρκυρα, ο Ζακυνθινός και γνωστός του Μακρή Μαρίνος Τεμπονέρας, επονομαζόμενος Τρίκαρδος, προσέγγισε τον ηγούμενο του μοναστηριού Negri, ηγούμενο τη στιγμή της κατάθεσης στο μοναστήρι των Αυγουστινιανών στην Πόλα, προσφέροντάς του πεντακόσια τσεκίνια, αν τον βοηθούσε να δηλητηριάσει τον Ιωάννη Μακρή. Για αυτόν τον σκοπό είχε μεταβεί στην Κέρκυρα, σύμφωνα με διαταγές που είχε πάρει από την οικογένεια Κομούτου. Αφού άφησε τον Τεμπονέρα να πιστεύει ότι ήταν θετικός στην πρότασή του, ο ηγούμενος εμπιστεύθηκε το συμβάν στον γενικό προνοητή, ο οποίος αρχικά δεν πείστηκε για τη σοβαρότητα των ισχυρισμών. Ο ηγούμενος, όμως, προσέθεσε ότι σε δέκα περίπου μέρες ο Τεμπονέρας θα επέστρεφε στην Κέρκυρα με τα χρήματα και με τα δηλητήρια, ώστε να βάλει σε εφαρμογή το σχέδιό του, κατά συνέπεια ο ίδιος θα ήταν σε θέση να παρουσιάσει τα αποδεικτικά στοιχεία της καταγγελίας του.[614]

Πράγματι, ύστερα από κάποιες μέρες, ο Τεμπονέρας επέστρεψε στην Κέρκυρα, συνάντησε τον ηγούμενο και του επέδειξε τρεις διαφορετικούς φακέλους στους οποίους περιέχονταν τα δηλητήρια για τη δολοφονία. Συγχρόνως, τού παρουσίασε μια επιταγή πεντακοσίων τσεκινίων στο όνομα του ηγουμένου, με την αιτιολογία «για υποθέσεις του Κομούτου», η οποία μπορούσε να εξαργυρωθεί στη

[614] Στο ίδιο, φφ. 449v-450v.

Βενετία από τον έμπορο Ιωάννη Βάννα και ήταν υπογεγραμμένη από τον Νικόλαο Κομούτο και τον Αλιβίζο Κοκκίνη. Ο ηγούμενος, υποκρινόμενος, τού είπε να κρατήσει την επιταγή και τα δηλητήρια έως την επόμενη μέρα και στο μεταξύ ειδοποίησε τον γενικό προνοητή για την επιστροφή του Τεμπονέρα με τα ενοχοποιητικά στοιχεία. Εκείνος διέταξε την άμεση σύλληψή του και ο Τεμπονέρας συνελήφθη το αμέσως επόμενο πρωινό έξω από το μοναστήρι, ενώ περίμενε να συναντήσει τον ηγούμενο για να προχωρήσουν μαζί το σχέδιο εξόντωσής του Μακρή. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε και έρευνα σε απομονωμένο καταφύγιο που χρησιμοποιούσε, όπου εντοπίστηκαν και τα τεκμήρια για τα οποία είχε κάνει λόγο ο ηγούμενος, όπως επίσης και ένα ιδιόχειρο σημείωμα του συλληφθέντα προς τον Κομούτο και τον Κοκκίνη. Ο Μακρής σημείωνε ότι ενημερώθηκε για όλα αυτά από τον ίδιο τον ηγούμενο, ενώ αναφορικά με την τύχη του συλληφθέντα δεν αναφέρει περισσότερα στοιχεία, πέραν του ότι ανακρίθηκε από τον γραμματέα του γενικού προνοητή και εντέλει παραπέμφθηκε σε ένα από τα δικαστικά όργανα της μητρόπολης.[615]

Από άλλη πηγή, περίπου σύγχρονη των γεγονότων, γίνεται γνωστό ότι ο Τεμπονέρας όντως φυλακίστηκε για κάποια χρόνια και απελευθερώθηκε το 1748, όπως και ο Μάρκος Λάζαρης, δολοφόνος του συνδίκου Πέτρου Μακρή, και ενώ οι δύο μεγάλες φατρίες είχαν υπογράψει μεταξύ τους συνθήκη ειρήνευσης για παύση των εχθροπραξιών. Προκύπτει, δηλαδή, ότι η σύλληψη του Μαρίνου Τεμπονέρα πράγματι συνδέθηκε με την υπόθεση της δολοφονίας του Πέτρου Μακρή και την εν γένει αντιπαλότητα των δύο μεγάλων φατριών της Ζακύνθου.[616] Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται και η καταγγελία του Μακρή για προσπάθεια εξόντωσής του από τους Κομούτους, μέσω του Τεμπονέρα. Ο Μακρής, εξάλλου, υποστήριξε ότι οι Κομούτοι και πιο συγκεκριμένα ο Νικόλαος, ο οποίος είχε επιστημονικές γνώσεις, μάλλον λόγω σχετικών σπουδών, ακολουθούσε ως συνήθη τακτική τη χρήση δηλητηρίων για την εξόντωση των αντιπάλων του, γεγονός που αποδεικνυόταν από την υπόθεση του θανάτου του κόντε Ιωάννη Καπνίση και του μικρού του γιου κόντε Χριστόφορου το 1752.[617]

[615] Στο ίδιο, φ.450v.
[616] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere dal Provveditor General da Mar, b. 402, φάκ. 1746-50, αναρίθμητο συνημμένο.
[617] A.S.Ve., *Consiglio di dieci*, Processi criminali delegati, Isole Ionie, b. 4, φφ. 450v-453v.

Τον Μάϊο και τον Απρίλιο του 1768, ο Δημήτριος Γαήτας, ο Δημήτριος Κομούτος και ο Πέτρος Λογοθέτης κλήθηκαν στην Κέρκυρα ως τα σημαντικότερα στελέχη της φατρίας, προκειμένου να τεθούν στη διάθεση του γενικού προνοητή κατά την ανακριτική διαδικασία.[618] Εντέλει, το 1769 η βενετική δικαιοσύνη αθώωσε όλους τους εμπλεκόμενους και τους απάλλαξε από όλες τις κατηγορίες, τουλάχιστον προς στιγμήν, διότι ο Δημήτριος Γαήτας και ο Πέτρος Λογοθέτης έμελλε σύντομα να τεθούν εκ νέου στο μικροσκόπιο της βενετικής κατασταλτικής πολιτικής και να υποστούν τελικά την ποινή της εξορίας.[619] Ο Δημήτριος Κομούτος, αντίθετα, φαίνεται πως δεν απασχόλησε άλλο τις αρχές και πρωταγωνίστησε στη νομή της τοπικής εξουσίας μέχρι τα τελευταία χρόνια της βενετικής κυριαρχίας.[620]

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τους λόγους που το Συμβούλιο των Δέκα αθώωσε όλους αυτούς τους εμπλεκόμενους και δεν προχώρησε στην τιμωρία τους, όπως προσδοκούσε η πλευρά της οικογένειας Μακρή.[621] Δεν αποκλείεται ορισμένες ή οι περισσότερες εκ των καταγγελιών να ήταν αληθείς, ακόμα κι έτσι όμως επρόκειτο για πρακτικές και γεγονότα τα οποία στη Βενετία δεν ήταν άγνωστα, π.χ. οι «ραδιουργίες» για τον έλεγχο των κοινοτικών αξιωμάτων. Η πιθανή ισχύς των κατηγοριών, δηλαδή, δεν απασχολούσε κατ' ανάγκη το βενετικό όργανο, ή καλύτερα το ενδιέφερε στον βαθμό που τα ζητήματα αυτά προκαλούσαν κοινωνικές αντιδράσεις. Το σημαντικότερο για την Κυρίαρχο ήταν η διατήρηση των τοπικών ισορροπιών και μια πιθανή ομαδική σύλληψη και καταδίκη όλων αυτών των αρχόντων και των συνεργατών τους μπορούσε να σηματοδοτήσει τη διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης στο νησί της Ζακύνθου. Μπορεί να ειπωθεί ότι, κατά την πάγια τακτική της, η Βενετία έδρασε περισσότερο πολιτικά και το γεγονός της στοιχειοθέτησης μιας τόσο μεγάλης δικογραφίας ερειδόμενης στις αιτιάσεις ενός ντόπιου άρχοντα, όπως ο Σιγούρος, επιτελούσε εκ των πραγμάτων μια σημαντική λειτουργία σε πρακτικό, αλλά και σε συμβολικό επίπεδο.

---

[618] Στο ίδιο, φφ. 646r-647r.

[619] Το καλοκαίρι του 1772 ο Δημήτριος Γαήτας του ποτέ Παύλου και ο Πέτρος Λογοθέτης του ποτέ Παύλου, τελικά, συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν εκτός Ζακύνθου, κατηγορούμενοι για πλήθος καταχρήσεων, θεωρούμενοι ως οι «διάδοχοι» του Ιωάννη Μακρή στην ηγεμόνευση του τόπου, μετά τη σύλληψη του τελευταίου. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φάκ. 532e, φφ. 1r-2r.

[620] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere dei confidenti, b. 642, φάκ. 1790-97, αναρίθμητο ανώνυμο συνημμένο.

[621] A.S.Ve., *Capi del Consiglio di Dieci,* Sentenze criminali, b. 21, αναρίθμητο συνημμένο, ημ. Ζάκυνθος 28 Σεπτεμβρίου 1769.

Πρακτικά, μέσω της ενδελεχούς ανακριτικής διαδικασίας από την οποία περνούσαν άνθρωποι κάθε κοινωνικής στάθμης, η βενετική εξουσία «χαρτογραφούσε» τις ανισορροπίες και τις διακινούμενες αιτιάσεις των κοινωνικών ομάδων εναντίον των αρχόντων που τις προκαλούσαν. Επρόκειτο για μια διαδικασία κοινωνικού ελέγχου, ώστε, αν μελλοντικά παρουσιαζόταν ανάγκη, να επέμβει για την αποκατάσταση της πολυπόθητης ισορροπίας. Παράλληλα, η ενασχόληση του Συμβουλίου των Δέκα με αυτές τις υποθέσεις έδινε το στίγμα μιας παρεμβατικής πολιτικής που στόχευε, όχι πάντα αποτελεσματικά, στη μείωση του παραδοσιακού «ζωτικού» χώρου των αρχόντων για ατασθαλίες.

Αν και ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα δεν υπάρχουν μελέτες για το Ιόνιο και θα ήταν ευκταία μια ευρύτερη έρευνα για τη διατύπωση συμπερασμάτων, η ενορχήστρωση της καταγγελίας του Σιγούρου εναντίον σύσσωμης της αντίπαλης φατρίας προδίδει πως η θεσμική επίλυση των διενέξεων συνυπήρχε με την εθιμική. Παρότι, δηλαδή, οι κανοναρχημένες διαδικασίες που προέβλεπε το εθιμικό δίκαιο του τόπου ήταν συνήθεις για τον διακανονισμό των διαφορών ανάμεσα στις αρχοντικές οικογένειες, η καταφυγή στις αρχές ήταν μια από τις δυνατότητες για τους θιγόμενους. Εν προκειμένω, εικάζουμε πως η έκβαση της υπόθεσης άφησε δυσαρεστημένο τον Ιωάννη Μακρή και τους συμμάχους του, συγχρόνως, δε, βάθυνε το ρήγμα της λανθάνουσας παραδοσιακής αντιπαλότητας ανάμεσα στις δυο μεγάλες αρχοντικές φατρίες του νησιού. Ο Ιωάννης Μακρής έμοιαζε αποφασισμένος να διεκδικήσει εκ νέου την ηγεμονική του θέση στη νομή της τοπικής εξουσίας του νησιού, ενώ ο μεγάλος του αντίπαλος Δημήτριος Γαήτας και οι σύμμαχοί του ένιωθαν εκ νέου την απειλή από τη δυναμική επιστροφή του Μακρή από την εξορία. Η τελική αθώωση των κατηγορουμένων τροφοδότησε την αντίδραση μερίδας δυσαρεστημένων αρχόντων, όπως ο Μακρής, και έφερε για πρώτη φορά ως πολιτική επιλογή την προσέγγιση ενός τρίτου, εξωτερικού παράγοντα, όπως η αναδυόμενη Ρωσία.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

Η οικογένεια Μακρή και τα Ορλωφικά

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1.1 Η βενετική διπλωματία αντιμέτωπη με τη ρωσική επεκτατικότητα

Την ίδια περίοδο που στη μικρή κοινωνία της Ζακύνθου διαδραματίζονταν όλες αυτές οι διεργασίες και ο φατριαστικός ανταγωνισμός εντεινόταν, την ευρωπαϊκή διπλωματική σκηνή απασχολούσε έντονα η ενίσχυση της ρωσικής επεκτατικότητας. Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, το ξέσπασμα του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου το 1768 συνιστούσε την κορύφωση της ρωσικής επεκτατικής πολιτικής και ένα ορόσημο που σηματοδοτούσε το άνοιγμα του «Ανατολικού Ζητήματος». Σύντομα η Μεσόγειος θα αποτελούσε ένα από τα τρία κύρια μέτωπα της πολεμικής σύγκρουσης ανάμεσα στους Ρώσους και τους Οθωμανούς, γεγονός που προκαλούσε τον μεγάλο προβληματισμό της Βενετίας.

Κατά το ξέσπασμα του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου (1768-1774) η Βενετία βρέθηκε σε αμηχανία, καθώς βίωνε ήδη μια κρίσιμη πολιτική κατάσταση και οι κίνδυνοι, που θα αντιμετώπιζε από μια πολεμική σύγκρουση, ήταν μεγάλοι.[622] Όπως ήδη έχει αναφερθεί, άλλωστε, το βενετικό κράτος βρισκόταν πια στο περιθώριο των διεθνών διπλωματικών εξελίξεων, αντιμέτωπο με τις δομικές εσωτερικές του παθογένειες, ενώ η πολιτική της διπλωματικής ουδετερότητας ήταν σε πλήρη εφαρμογή από τις τελευταίες δεκαετίες.

Η λεηλασία της μουσουλμανικής πόλης της Βάλτας, στη συνομοσπονδία του Μπαρ, τον Ιούλιο του 1768 και η θανάτωση πολλών μουσουλμάνων Τατάρων, υποτελών του σουλτάνου, από Ρώσους ατάκτους, που πέρασαν τα οθωμανικά σύνορα, ήταν η αφορμή για την κήρυξη πολέμου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία

[622] Για τη στάση της Βενετίας κατά την έλευση των Ρώσων στη Μεσόγειο βλ. C. Manfroni, «Documenti veneziani sulla campagna dei russi nel Mediterraneo 1770-71», *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti,* 72 (1912 - 13), 1143-1176˙ R. Cessi, «Confidenze di un ministro russo a Venezia nel 1770», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* LXXIV/II (1914-15), 1575-1604˙ Anna Maria Alberti, «Venezia e la Russia alla fine del secolo XVIII (1770 - 1785)», *Archivio Veneto* 10 (1931), 222 -283˙ F. Venturi, *Settecento riformatore. La prima crisi dell' antico Regime (1768-1776),* τ. Γ΄, Τορίνο 1979, σσ. 3-73˙ του ίδιου, *La rivolta greca del 1770 e il patriottismo dell'età dei lumi,* Ρώμη 1986˙ Δέσποινα Βλάσση, «Η συμμετοχή των Επτανησίων στα «Ορλωφικά» (1770) και η αντίδραση της Βενετίας», *Μνήμων* 8 (1980-1982), 64-84˙ Β. Ν. Κολιός, *Ο Πάνος Μαρούτσης και η συμβολή του στα «Ορλωφικά» (1768-1774),* Ιωάννινα 1994 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

στη Ρωσία τον Οκτώβριο του 1768. Επίσης, οι οθωμανικές αρχές προχώρησαν στη σύλληψη του Ρώσου πρέσβη Ομπρεσκόφ στην Κωνσταντινούπολη.[623] Από το ξέσπασμα κιόλας των περιστατικών οι διπλωματικοί εκπρόσωποι της Βενετίας ήταν σε εγρήγορση, προκειμένου να μεταφέρουν όλες τις τρέχουσες εξελίξεις στη μητρόπολη, και μάλιστα, δύο από αυτούς βρίσκονταν σε καίριες θέσεις. Ο βάιλος Κωνσταντινουπόλεως Girolamo Giustinian ενημέρωνε τη Γερουσία για τις εξελίξεις από την οθωμανική πρωτεύουσα, υπογραμμίζοντας τον ρόλο του Γάλλου πρέσβη στην κήρυξη πολέμου από την πλευρά των Οθωμανών. Ήταν, άλλωστε, γνωστό ότι η Γαλλία διεκδικούσε πρωταγωνιστικό ρόλο στο διπλωματικό προσκήνιο στο πλευρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό να περιστείλει τις πιθανότητες αύξησης της ρωσικής επιρροής στη Μεσόγειο. Ο έτερος πληροφοριοδότης της βενετικής Γερουσίας για τις κινήσεις της γαλλικής πολιτικής ήταν ο αντιπρόσωπος του βενετικού κράτους στη Βιέννη, Renier.[624]

Έως τότε οι βενετο-ρωσικές σχέσεις βρίσκονταν σε πολύ καλό επίπεδο με προοπτικές για περαιτέρω ανάπτυξη των διμερών σχέσεων. Οι επαφές των δύο κρατών μετρούσαν έναν αιώνα ιστορίας, από το 1663, όταν η Ρωσία είχε επιδιώξει τη διπλωματική προσέγγιση με τη Βενετία, ωστόσο, να παρουσιάζεται διαχρονικά επιφυλακτική. Έτσι, οι επαφές των δύο κρατών δεν είχαν ακόμα μεταφραστεί σε φιλοξενία μόνιμων πρεσβευτών ή σε εμπορικές συμφωνίες.[625] Παρ' όλα αυτά, την περίοδο της Μεγάλης Αικατερίνης, οι συνεννοήσεις είχαν αναθερμανθεί και με την πρόφαση ανάπτυξης δεσμών δια της υπογραφής εμπορικών συμφωνιών, η Ρωσία θέλησε να εμπλέξει έμμεσα τη Βενετία στο «Ανατολικό Ζήτημα», καθώς, όπως εκτιμούσε, το έμπειρο ναυτικό της Γαληνοτάτης θα μπορούσε να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες ως συμμαχικό του ρωσικού.[626]

Ειδικότερα, από το 1768, κάποιους μήνες πριν το ξέσπασμα του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου, οι διπλωματικές επαφές των δύο κρατών επικεντρώνονταν στην προσπάθεια σύναψης ενός ρωσο-βενετικού συμφώνου, που φαινομενικά είχε να κάνει με την ανάπτυξη των μεταξύ τους εμπορικών σχέσεων. Οι διαπραγματεύσεις

[623] De Madariaga, *Age of Catherine*, σσ. 203-204.
[624] Manfroni, «Documenti veneziani», 1125.
[625] Βλ. σχετικά Χρύσα Μαλτέζου, «Οι αμπασαδόροι της Μεγάλης Μοσχοβίας στη Βενετία και ο Κρητικός πόλεμος», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 9-20˙ Χριστίνα Παπακώστα, «Οι Ρώσοι πρόξενοι στη βενετική επικράτεια τον 18ο αιώνα», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Α΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), Αθήνα 2011, σσ. 419-437.
[626] Cessi, «Confidenze di un ministro russo», 1576.

είχαν ξεκινήσει στη Βιέννη, ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο κρατών, ενώ η Μεγάλη Αικατερίνη είχε αποστείλει τον Πάνο Μαρούτση[627] ως επιτετραμμένο της στη Βενετία σε ένδειξη εκτίμησης, όπως έλεγε, και για να διευκολύνει την κίνηση των πλοίων από τη Βαλτική στη Μεσόγειο. Το σύμφωνο αφορούσε την ευνοϊκή μεταχείριση των ρωσικών εμπορικών πλοίων, που από τη Βαλτική θα είχαν τη δυνατότητα να δραστηριοποιούνται στην Αδριατική και στο Ιόνιο, καθώς και την εγκαινίαση της παρουσίας βενετικών πλοίων στη Μαύρη Θάλασσα. Η συμφωνία αυτή αποτελούσε έναν προπομπό της περαιτέρω σύσφιξης των σχέσεων των δυο κρατών, αφού αμφότερες οι πλευρές είχαν την πρόθεση να αναπτύξουν σταθερή διπλωματική σχέση, με την εγκατάσταση Βενετού διπλωματικού εκπροσώπου στην Αγία Πετρούπολη και, αντίστροφα, Ρώσου εκπροσώπου στη Βενετία. Μάλιστα, τα αρμόδια βενετικά όργανα είχαν εκπονήσει μελέτες αναφορικά με τα μεγάλα οικονομικά οφέλη για το βενετικό εμπόριο, αν αυτό επεκτεινόταν προς τη Μαύρη Θάλασσα. Η συμφωνία, πάντως, είχε πολλά εμπόδια που έπρεπε να ξεπεραστούν και, ιδίως, τις διατάξεις της συνθήκης του Βελιγραδίου (1739), η οποία έδινε την πρωτοβουλία στην περιοχή σε πλοία με οθωμανική σημαία. Η Βενετία από την πλευρά της παρουσιαζόταν αμετακίνητη και, ως προαπαιτούμενο για διεξαγάγει διαπραγματεύσεις, αξίωνε τη συγκατάθεση της Ρωσίας σε τρία εισαγωγικά ζητήματα: α) το σύμφωνο να είναι ανεξάρτητο από οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο εκτός του εμπορίου, β) η εμπορική δραστηριότητα των βενετικών πλοίων να επικυρωθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γ) να παραχωρηθεί πλήρης ελευθερία στους Βενετούς εμπόρους στις ρωσικές επαρχίες. Εντέλει επιτεύχθηκε συμφωνία μόνο στο πρώτο. Όσον αφορά το δεύτερο ζήτημα οι Ρώσοι απάντησαν ότι υπήρχε ανάγκη περαιτέρω επαφών με τους Οθωμανούς και για την τρίτη αξίωση οι διαπραγματεύσεις ακυρώθηκαν. Σε αυτό το σημείο ήταν οι διαπραγματεύσεις το 1768, όταν ξέσπασε ο ρωσο-οθωμανικός.[628]

Μέσα στο αβέβαιο πολιτικό κλίμα του φθινοπώρου του 1768 και με τους Ρώσους πράκτορες να έχουν ήδη αρχίσει να προκαλούν αναταραχές στο Μαυροβούνιο,[629] προσεταιριζόμενοι τον τοπικό χριστιανικό πληθυσμό, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έλαβε άμεσα γνώση αυτών των προκαταρκτικών συζητήσεων και,

[627] Για τη δράση του Πάνου Μαρούτση κατά τα «Ορλωφικά» βλ. Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* ό. π.
[628] Manfroni, «Documenti veneziani», 1147˙ Alberti, «Venezia e la Russia», 222-223˙ Scarabello, «Settecento», σσ. 581-582.
[629] Για τη διείσδυση της Ρωσίας στο Μαυροβούνιο βλ. Venturi, *Settecento riformatore,* σσ. 10-14˙ Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 31-37, 71-76.

φοβούμενη μια πιθανή ρωσο-βενετική συμμαχία, δεν άργησε να ζητήσει εξηγήσεις από τη βενετική Γερουσία. Από τον Οκτώβριο του 1768 ο βάιλος Κωνσταντινουπόλεως Giustinian, εκπρόσωπος της Βενετίας στην οθωμανική πρωτεύουσα, ανέλαβε ευλόγως κεντρικό ρόλο στις επαφές με τους Οθωμανούς και τούς παρείχε τις αναγκαίες καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις. Ουσιαστικά έσπευσε να αμβλύνει τη σημασία των εν λόγω διαπραγματεύσεων με τους Ρώσους, όπως και να τονίσει τις ανησυχίες της ίδιας της Βενετίας για τις αναταραχές του Μαυροβουνίου, τούς γνωστοποίησε, δε, ότι η Βενετία είχε ήδη καταθέσει διαμαρτυρία στη ρωσική πλευρά.

Είναι γεγονός ότι η ρωσική επεκτατικότητα και το ξέσπασμα του ρωσο-οθωμανικού πολέμου έφερναν τη Βενετία μπροστά σε νέες προκλήσεις για την εξωτερική της πολιτική, τις οποίες ήταν απρόθυμη να αντιμετωπίσει, λόγω άλλων σημαντικών ζητημάτων. Επρόκειτο για μια περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις της με τον Πάπα δοκιμάζονταν, ενώ η οθωμανική πολιτική του βενετικού κράτους αντιμετώπιζε δυσκολίες, λόγω δυσκολιών στη διαδικασία εκλογής νέου βαΐλου στην Κωνσταντινουπόλη και της εσωτερικής έριδας ανάμεσα στους ευγενείς, που υποστήριζαν άλλοι τον Polo Venier και άλλοι τον Alvise Valaresso. Εξάλλου, η θέση της Γαληνοτάτης έμοιαζε ιδιαίτερα λεπτή, καθώς και με τις δύο εμπόλεμες πλευρές διατηρούσε φιλικές και δη εμπορικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, με τη γειτονική Οθωμανική Αυτοκρατορία δεσμευόταν με συνθήκη ειρήνης από την εποχή του Πασάροβιτς (1718), την ίδια στιγμή που οι Ρώσοι έφερναν ελπίδες για αναβίωση του βενετικού εμπορίου στη Μαύρη Θάλασσα.[630] Σε κάθε περίπτωση και σύμφωνα με το δόγμα της ουδετερότητας, που είχε παγιωθεί κατά τον 18ο αιώνα, κάθε εμπλοκή σε πολεμικά γεγονότα θεωρούνταν απειλή για την ίδια την ύπαρξη της Βενετίας και έμοιαζε κίνηση παντελώς ανούσια. Μοναδικό *desideratum* για τη βενετική διπλωματία ήταν η διατήρηση του εδαφικού *status quo,* ιδίως, λόγω της συνεχούς αψβουργικής απειλής.[631]

Παρ' όλα αυτά, στη βενετική Γερουσία διαμορφώθηκαν δυο αντικρουόμενες τάσεις για την κατεύθυνση της ακολουθούμενης πολιτικής: από τη μία πλευρά υπήρχαν εκείνοι που υποστήριζαν πως θα έπρεπε να υιοθετηθεί εκ νέου η συγκρουσιακή πολιτική, η οποία στο τέλος του προηγούμενου αιώνα είχε αποφέρει πολλούς καρπούς. Η Γαληνοτάτη, δηλαδή, θα έπρεπε να επωφεληθεί από το

[630] Alberti, «Venezia e la Russia», 224˙ Venturi, *Settecento riformatore,* σσ. 31-34.
[631] Tabacco, *Andrea Tron,* σσ. 105, 109-110.

ξέσπασμα πολέμου ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σε μια χριστιανική δύναμη, ώστε να κερδίσει τα περισσότερα δυνατά οφέλη στο πλάι της τελευταίας και να μην μείνει απλός παρατηρητής των εξελίξεων.[632] Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις αισιόδοξες εκτιμήσεις για την περίπτωση έκρηξης πολέμου ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Ρωσία θα επεξέτεινε τις κτήσεις της μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα. Παράλληλα, κερδισμένοι από τον πόλεμο θα ήταν και οι Αψβούργοι, η οποίοι θα κυριαρχούσαν εκ νέου από τον σερβικό χώρο μέχρι τη Βλαχία. Με την Οθωμανική Αυτοκρατορία να καταρρέει, η Βενετία θα επωφελούνταν ανακαταλαμβάνοντας την Πελοπόννησο.[633]

Με την άλλη πλευρά τάσσονταν οι «συντηρητικοί» θιασώτες της πολιτικής των ίσων αποστάσεων, οι οποίοι υπενθύμιζαν τις καταστρεπτικές συνέπειες του πολέμου που είχε λήξει με τη συνθήκη του Πασάροβιτς, κατάσταση στην οποία η Βενετία δεν θα άντεχε να ξαναβρεθεί, σε περίπτωση αποτυχίας. Θεωρούσαν την τήρηση της ουδετερότητας ως συστατικό στοιχείο της εδαφικής ακεραιότητας της Γαληνοτάτης και για αυτό πίστευαν πως δεν έπρεπε καθ' οιονδήποτε τρόπο να επιβεβαιωθεί η παραδοσιακή οθωμανική καχυποψία. Κατά συνέπεια συνιστούσαν να ακολουθηθεί η πολιτική των ίσων αποστάσεων με κάθε τρόπο, να διατηρηθούν, δηλαδή, οι σχέσεις καλής γειτονίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με τη συνθήκη ειρήνης του Πασάροβιτς (1718), και συγχρόνως να σταλεί ξεκάθαρο μήνυμα στους Ρώσους ότι δεν επρόκειτο καθ' οιονδήποτε τρόπο η Βενετία να εμπλακεί στις επιχειρήσεις. Υπενθύμιζαν εξάλλου, ότι αντίστοιχη ουδετερότητα είχε ακολουθηθεί και σε προηγούμενες πολεμικές περιστάσεις, όπως το 1736, όταν η Βενετία απέρριψε τις επίμονες πιέσεις των Αψβούργων για εμπλοκή στις πολεμικές επιχειρήσεις, απόφαση που αποδείχτηκε ορθή για τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης.[634]

Η υιοθέτηση μιας καθαρής στάσης γινόταν επιτακτική, διότι η Υψηλή Πύλη συνέχιζε να πιέζει τον Βενετό βάιλο να εκφράσει ανοιχτά τις προθέσεις της Βενετίας, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που διαδίδονταν φήμες για μυστική συμφωνία με τη Ρωσία. Εντέλει στη Γερουσία προκρίθηκε η γραμμή του πανίσχυρου Tron, η «δοκιμασμένη», δηλαδή, πολιτική των ίσων αποστάσεων, όπως αυτή είχε πλέον παγιωθεί μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς. Έτσι ο Giustinian μετέφερε στους

[632] Venturi, *Settecento riformatore*, σσ. 32-33.
[633] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σ. 55.
[634] Manfroni, «Documenti veneziani», 1147-1148.

Οθωμανούς, χωρίς επιφυλάξεις, ότι πρόθεση της Βενετίας δεν ήταν σε καμία περίπτωση να παρεκκλίνει από την αυστηρή ουδετερότητα, όπως και οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, τουλάχιστον επισήμως. Στη λογική της πλειοψηφίας της βενετικής Γερουσίας η τήρηση απόλυτης ουδετερότητας ανάμεσα στις δύο δυνάμεις ήταν η καλύτερη επιλογή, από τη στιγμή, μάλιστα, που οι γείτονες Αψβούργοι φαινόταν πως δεν είχαν πρόθεση να εμπλακούν στον πόλεμο και τα πιθανά πεδία των μαχών τοποθετούνταν κατ' εκτίμηση στην Αζοφική Θάλασσα και στις όχθες του Δούναβη, μακριά από τα βενετικά εδάφη.[635]

Ένας άλλος παράγοντας, ο οποίος συνέτεινε στην τήρηση αυτής της στάσης, ήταν και η πλειάδα ελληνορθόδοξων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, της Βενετίας, οι οποίοι διαδραμάτιζαν κεντρικό ρόλο στην οικονομική ζωή της μητρόπολης. Η Βενετία σε καμιά περίπτωση δεν ήθελε να δημιουργήσει αμφιβολίες για τη στάση τους, σε περίπτωση που επέλεγε ένα από τα δυο στρατόπεδα, ενώ το ίδιο ίσχυε και για τις άλλες εμπορικές εθνοτικές ομάδες της πόλης, που προέρχονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[636]

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η βενετική εξωτερική πολιτική διαμορφωνόταν πια σε μεγάλο βαθμό υπό το βάρος των αψβουργικών πιέσεων και οι Αψβούργοι ήταν αντίθετοι σε μια δυνητική ρωσο-βενετική προσέγγιση, προπομπό μιας μελλοντικής ηπειρωτικής και θαλάσσιας κυριαρχίας της Ρωσίας στον νότιο ευρωπαϊκό χώρο. Για την ακρίβεια, τους Αψβούργους δεν απασχολούσε τόσο το ενδεχόμενο ναυτικών επιχειρήσεων, γιατί δεν ήταν ναυτική εμπορική δύναμη, τούς ανησυχούσε όμως η εδαφική επέκταση των Ρώσων. Άλλωστε, η επιτυχία μιας ρωσο-βενετικής σύμπραξης θα σήμαινε απώλεια της επιρροής που οι Αψβούργοι ήταν σε θέση να ασκούν στην αδύναμη Βενετία, με την τελευταία να μεταφέρεται στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής. Συγχρόνως, η έτερη δύναμη με συμφέροντα σε περιοχή, η Γαλλία, απευχόταν τη ναυτική κυριαρχία της Ρωσίας στη Μεσόγειο και επιθυμούσε και αυτή τη διατήρηση του υπάρχοντος *status quo*. Υπό αυτές τις συνθήκες η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε για αυτές τις δυνάμεις το σημαντικότερο πρόσκομμα για την περιστολή της αναδυόμενης ρωσικής επεκτατικότητας.[637]

[635] Manfroni, «Documenti veneziani», 1148˙ Alberti, «Venezia e la Russia», 224.
[636] Venturi, *Settecento riformatore*, σσ. 32-33.
[637] Cessi, «Confidenze di un ministro russo», 1576, 1580-1582.

Όμως, παρ' όλες τις επίσημες διαβεβαιώσεις από τα πλέον επίσημα χείλη του βαΐλου και λόγω του εχθρικού ρόλου που διαδραμάτιζαν για τη Βενετία οι ξένοι διπλωμάτες στην Κωνσταντινούπολη, η Υψηλή Πύλη παρέμενε δύσπιστη προς τον Giustinian και εξακολουθούσε να φοβάται την πιθανότητα μιας ρωσο-βενετικής σύμπραξης εναντίον της. Το πολεμικό σκηνικό, που άρχιζε να στήνεται στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο, είχε πυροδοτήσει τόσο στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες όσο και στην Κωνσταντινούπολη ένα όργιο φημών για τις κινήσεις της Ρωσίας και της Βενετίας.[638] Στους διπλωματικούς κύκλους του ευρωπαϊκού χώρου υπήρχε η αίσθηση ότι η Βενετία θα αναμειγνυόταν σε πολεμική αναμέτρηση υπέρ της Ρωσίας και ένα σενάριο, που διακινούνταν κατά κόρον, ήταν ότι η Βενετία θα παραχωρούσε το λιμάνι του Κάταρο στον ρωσικό στόλο ως πύλη εισόδου του στην Αδριατική. Όπως είναι λογικό, τέτοιες φήμες ήταν αρκετές για να δημιουργήσουν ένταση ανάμεσα στη Βενετία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βεβαίως η ένταση αυτή καλλιεργούνταν έντεχνα από τους εκπροσώπους της γαλλικής και της αψβουργικής διπλωματίας στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι ήταν σε θέση να χειραγωγούν την οθωμανική εξωτερική πολιτική σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα.[639]

Επιπλέον, οι πληροφοριοδότες της Υψηλής Πύλης επέμεναν ότι οι Βενετοί όχι μόνο διατηρούσαν μια επίπλαστη γραμμή ίσων αποστάσεων, αλλά επρόκειτο εντέλει να σταθούν στο πλευρό των Ρώσων, ώστε να επωφεληθούν από την έκβαση του πολέμου. Η θέση αυτή απέρρεε από τις φήμες για πολεμικές προετοιμασίες του βενετικού στόλου στο βενετικό ναυπηγείο *(arsenale)*, όπως και από τις φήμες για εξέγερση των χριστιανών της Πελοποννήσου. Όλες αυτές οι συγκεχυμένες πληροφορίες αναφορικά με τη στάση της Βενετίας είχαν βεβαίως διασπαρθεί και στις τάξεις των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της οθωμανικής πρωτεύουσας. Μάλιστα, τον Μάιο του 1769, ο βάιλος μετέφερε προς τη Γερουσία την είδηση ότι ανάμεσα στους ελληνορθοδόξους, ήταν διάχυτη η φήμη πως ο ρωσικός στόλος θα πραγματοποιούσε εισβολή στην Πελοπόννησο και η Βενετία προετοίμαζε την αποστολή πολεμικών πλοίων στην περιοχή για την υποστήριξή του. Το γεγονός μιας τέτοιας συμμαχίας, ωστόσο, δεν τεκμαίρεται σε καμιά περίπτωση από τα επίσημα κρατικά βενετικά έγγραφα, με σχετικές πληροφορίες, άμεσες ή έμμεσες, να απουσιάζουν.[640]

[638] Manfroni, «Documenti veneziani», 1149.
[639] Cessi, «Confidenze di un ministro russo», 1581-1583.
[640] Manfroni, «Documenti veneziani», 1149.

Δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί η προέλευση αυτής της προπαγάνδας αν σκεφτεί κανείς ότι την ίδια περίοδο, την άνοιξη δηλαδή του 1769, έφταναν στον ελληνικό χώρο για πολλοστή φορά Ρώσοι πράκτορες, απεσταλμένοι από τον Αλέξιο Ορλώφ. Αυτός είχε μεταβεί στην Τοσκάνη και από εκεί είχε ήδη θέσει υπό την προστασία της Ρωσίας τους Μανιάτες, διανέμοντας χρήματα, ρωσικούς σταυρούς, ορθόδοξα βιβλία, εικόνες της Μεγάλης Αικατερίνης και διαδίδοντας μεγάλες υποσχέσεις. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι όλες οι διαδόσεις περί συμμαχίας προέρχονταν από τους Ρώσους πράκτορες για να επισπευστεί ο ξεσηκωμός των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Μάλιστα, σύμφωνα με μια άλλη φήμη, προφανώς διακινούμενη από τους ίδιους, οι Ρώσοι θα προσέφεραν στη Βενετία την Πελοπόννησο και την Κρήτη, εφόσον συνεργαζόταν στις επιχειρήσεις. Φυσικά, όλες αυτές οι διαδόσεις δεν ήταν δυνατό να μείνουν κρυφές από τους πληροφοριοδότες της Υψηλής Πύλης, με τις οθωμανικές υποψίες για τις βενετικές κινήσεις μοιραία να γιγαντώνονται.[641]

Όσο προχωρούσε το 1769 γινόταν εμφανές ότι οι Ρώσοι προετοίμαζαν σχέδιο απόβασης στα οθωμανικά εδάφη της Μεσογείου. Οι φήμες οργίαζαν, ότι κουρσάρικα σκάφη και πλοία ιδιωτών καραβοκύρηδων με ρωσική σημαία εξοπλίζονταν στα λιμάνια του Λιβόρνο και της Τεργέστης, με τη σιωπηρή συνενοχή των Αψβούργων. Η Βενετία από τη μεριά της ανησυχούσε όχι μόνο για πολιτικούς λόγους, αλλά και για εμπορικούς. Οι ζημιές που πιθανόν θα υφίσταντο οι ναυτικοί της, οι οποίοι με τη σημαία του Αγίου Μάρκου πρωταγωνιστούσαν στο εμπόριο ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, την οθωμανική Ασία και την Αίγυπτο, μεταφέροντας εφόδια για τον στρατό που μαχόταν στον Δούναβη, θα ήταν τεράστιες. Άλλωστε, λόγω της συνθήκης του Πασάροβιτς, η Βενετία δεν μπορούσε να δεχτεί στα λιμάνια της κουρσάρικα πλοία κρατών ευρισκόμενων σε πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[642]

Τον Σεπτέμβριο του 1769 άρχισε πια να διαδίδεται η είδηση της αναχώρησης της πρώτης από τις τρεις ρωσικές μοίρες από τη Βαλτική προς τη Μεσόγειο. Η ανησυχία της Βενετίας ήταν απερίγραπτη, παρά τις ρωσικές διαβεβαιώσεις ότι ο στόλος θα κατευθυνόταν αποκλειστικά εναντίον των Οθωμανών και δεν θα παρενοχλούσε καμιά άλλη δύναμη, όπως επίσης και ότι ο αρχηγός του στόλου είχε την εντολή να μην διαταράξει το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, αλλά αντίθετα να

[641] Στο ίδιο, ό. π.
[642] Στο ίδιο, 1151.

υπερασπιστεί όσα πλοία δέχονταν επιθέσεις από κουρσάρους. Φυσικά αυτές οι διαβεβαιώσεις δεν ήταν καθησυχαστικές για μια ναυτική δύναμη όπως η Βενετία, που διέθετε πολλά εμπορικά πλοία στη Μεσόγειο. Εξάλλου, στα εδάφη της κατοικούσαν πολλοί ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι που ήταν επίφοβοι εξεγέρσεων, λόγω της προηγηθείσας εντατικής ρωσικής προπαγάνδας. Όλα αυτά σήμαιναν ότι οι βενετο-οθωμανικές σχέσεις μπορεί να έμπαιναν σε δοκιμασία αν τα ρωσικά πλοία προσέγγιζαν τις βενετικές ακτές.[643]

Η ανακοίνωση της άφιξης της ρωσικής μοίρας στην Αγγλία τον Οκτώβριο του 1769 επαληθεύτηκε από τον εκεί Βενετό εκπρόσωπο, ο οποίος έστελνε πολλές πληροφορίες, και σηματοδότησε την ώθηση της Βενετίας για λήψη προληπτικών μέτρων. Ο βάιλος διατάχθηκε εκ νέου να μεταφέρει στην Πύλη τις διαβεβαιώσεις της Βενετίας για τήρηση στάσης απόλυτης ουδετερότητας και βούληση για ειρήνη και συγχρόνως, από μέρους της Γερουσίας, λήφθηκαν μέτρα για ενίσχυση του βενετικού στόλου και των φρουρών στην Αδριατική και τον Λεβάντε. Η προοπτική της επικράτησης των Ρώσων ανησυχούσε ιδιαιτέρως τη Βενετία, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση θα υπονομευόταν η αφοσίωση των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων των νησιών του Ιονίου,[644] κυρίως, δε, των χωρικών που στέναζαν κάτω από τα προστύχια.[645]

Η Βενετία γνώριζε καλά ότι το πλήθος των νησιωτών δεν ήταν εύκολο να ελεγχθεί, αντιθέτως μπορούσε εύκολα να ξεσηκωθεί από τους ισχυρούς άρχοντες, που θα το υποκινούσαν ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Δεν ήταν, άλλωστε, μακρινή η φυλάκιση ενός άρχοντα, όπως ο Ιωάννης Μακρής, λόγω της μεγάλης επιρροής του στο πλήθος. Είναι γεγονός πως, μέσω του Ρώσου πρέσβη στη Βιέννη, η Μεγάλη Αικατερίνη συνέχιζε να διαβεβαιώνει ρητά τη Βενετία ότι ο στόλος της δεν θα περνούσε από τα βενετικά εδάφη στη Μεσόγειο και δεν θα παρενοχλούσε τα πλοία υπό βενετική σημαία. Η Βενετία, ωστόσο, είχε ήδη βρεθεί στη θέση που απευχόταν και η κατάσταση είχε περιπλακεί, τόσο ώστε οι δηλώσεις ουδετερότητας και φιλίας να μην γίνονται πιστευτές από την οθωμανική πλευρά.[646]

[643] Στο ίδιο, 1152-1153.
[644] Στο ίδιο, 1154-1155.
[645] Για την κατάσταση των χωρικών βλ. το σχετικό κεφάλαιο του τρίτου μέρους.
[646] Manfroni, «Documenti veneziani», 1156.

1.2 Οι Ρώσοι πράκτορες στη Μεσόγειο

Σε αυτό το σημείο επιβάλλεται να αναφερθούμε στις προετοιμασίες για την έλευση των Ρώσων στη Μεσόγειο και το ξέσπασμα των «Ορλωφικών» ως επεισοδίου του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για ζητήματα λίγο πολύ γνωστά από τις παλαιότερες, αλλά και νεότερες εμπεριστατωμένες μελέτες για τα «Ορλωφικά», είναι χρήσιμο να παρουσιάσουμε την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην Πελοπόννησο πριν το 1770.[647] Με αυτό το περιβάλλον, εξάλλου, ήταν σε αδιάλειπτη επαφή οι ελληνορθόδοξοι Βενετί υπήκοοι των νησιών,[648] ενώ βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά αποτελούσαν έναν από τους σταθμούς των Ρώσων πρακτόρων, στην προσπάθεια σύστασης του φιλορωσικού δικτύου στις παραμονές του ξεσηκωμού.

Πέρα από τον ορθόδοξο πληθυσμό στην Πολωνία που, όπως έχει αναφερθεί στο πρώτο μέρος, αποτελούσε το «όχημα» εμπλοκής της Ρωσίας στο πολωνικό ζήτημα, από το 1768, η Ρωσία, εκμεταλλευόμενη την περίπτωση του «ψευδοτσάρου» Στέφανου του Μικρού,[649] είχε ήδη αρχίσει να προσεταιρίζεται και τον φιλορωσικό ορθόδοξο πληθυσμό του Μαυροβουνίου, προκειμένου να ενισχύσει τα αντιοθωμανικά του αισθήματα. Έτσι, η χειραγώγηση των ορθόδοξων πληθυσμών στην Πολωνία και στο Μαυροβούνιο είχε τρόπον τινά προσημάνει την πολιτική που η

---

[647] Από τις κλασικές μελέτες για τα «Ορλωφικά» βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903, σσ. 123-192˙ Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978 (α΄ έκδοση 1939), σσ. 162-192˙ Σ. Κουγέας, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της υπό τους Ορλώφ Πελοποννησιακής Επαναστάσεως (1770)», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), 50-107˙ Τ. Γριτσόπουλος, *Τα «Ορλωφικά». Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967˙ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,* σσ. 388-395˙ Σ. Παπαδόπουλος, «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σσ. 58-85˙ Y. Nagata, «Greek Rebellion of 1770 in the Morea Peninsula. Some remarks through the Turkish Historical Sources», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 46 (1988), 84-99. Νέες πτυχές αναδεικνύουν τα σχετικά πρόσφατα άρθρα: Δ. Παπασταματίου, «Οι οθωμανικές στρατιωτικές προετοιμασίες και ο αφοπλισμός της Πελοποννήσου κατά τα έτη 1768-1769», *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου,* Γ. Σαλακίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 395-422˙ B. Gundogdu, «A Boiling Cauldron of Conflicts and Cooperation: The Question of Two Distinct Societies During and After the Morea Rebellion of 1770», *International Journal of Turkish Studies* 20 (2014), 67-84˙ του ίδιου, «The Question of Ottoman Ignorance before the Morea Rebellion of 1770: A Challenge to Widely Accepted Belief in the Light of New Ottoman Documents», *Middle Eastern Studies* 51/2 (2015), 238-253.

[648] Βλ. στη συνέχεια κεφαλαίου.

[649] M. B. Petrovich, «Catherine II and the false Peter III in Montenegro», *The American Slavic and East European Review* 14 (1955), 169-194˙ Venturi, *Settecento riformatore,* σσ. 10-14.

Ρωσία επρόκειτο να ακολουθήσει και στον ελληνικό χώρο. Η Μεγάλη Αικατερίνη είχε εγκρίνει τις εισηγήσεις των συμβούλων της και συγκεκριμένα του Γρηγόριου Ορλώφ, ο οποίος εμπνεύστηκε την πρόκληση εξεγέρσεων στη Νότια Βαλκανική, όπου υπήρχαν πυκνοί ορθόδοξοι πληθυσμοί, τους οποίους η Ρωσία εύκολα θα μπορούσε να υποδαυλίσει. Κεντρικό στοιχείο των φιλόδοξων σχεδίων του Ορλώφ ήταν η αποστολή του ρωσικού στόλου στη Μεσόγειο, ο οποίος θα επιχειρούσε με τη συνεργασία των εξεγερμένων ομόδοξων ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η επίθεση της Ρωσίας και από την περιοχή της Μεσογείου είχε προκριθεί εξ αιτίας του γεγονότος ότι βρισκόταν αντιμέτωπη με δυσχερείς διπλωματικούς συσχετισμούς αιώνων και δεν μπορούσε να υπολογίζει σε μια πιθανή στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Αγγλία, λόγου χάρη, δεν είχε συμφέροντα να «συρθεί» σε έναν μελλοντικό πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ η Γαλλία διατηρούσε παραδοσιακά φιλοοθωμανική πολιτική, αλλά και εμπορικά συμφέροντα που δεν ήθελε να διαταράξει.[650]

Αντιστοίχως, η Ρωσία δεν μπορούσε να υπολογίζει στη στήριξη διαχρονικά αντιοθωμανικών δυνάμεων, όπως η Μάλτα ή οι ιταλικές πόλεις, δυνάμεις που δεν σκόπευαν να εμπλακούν σε πολεμικές αναμετρήσεις. Στη Μάλτα υπήρχε ισχυρή γαλλική επιρροή, ενώ η Βενετία τηρούσε διπλωματική ουδετερότητα. Η αυτοκράτειρα, πάντως, θεωρούσε ότι η Βενετία αποσκοπούσε στην προσέγγιση με τη Ρωσία, αλλά φοβόταν να εμπλακεί ανοιχτά σε μια πιθανή σύγκρουση, λόγω της γειτνίασης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για αυτό ευελπιστούσε πως, εφόσον η σχεδιαζόμενη πολεμική αναμέτρηση έφερνε γρήγορα σημαντικά αποτελέσματα, η βενετική επιφυλακτικότητα θα μετατρεπόταν σε ακραιφνή υποστήριξη στη Ρωσία, λόγω της διαχρονικής αντιοθωμανικής της πολιτικής. Όλα λοιπόν εξαρτώνταν από τις δυνάμεις που η ίδια η Ρωσία θα ήταν σε θέση να διαθέσει. Το τέχνασμα των Ρώσων, ωστόσο, ήταν η υποκίνηση του ξεσηκωμού των ελληνορθόδοξων πληθυσμών που ξέσπασαν με την εμφάνιση του ρωσικού στόλου.[651]

Όπως και στην περίπτωση των ορθοδόξων της Πολωνίας και των ορθοδόξων του Μαυροβουνίου, η Ρωσία εκμεταλλεύτηκε τη ρωσόφιλη διάθεση των ορθόδοξων πληθυσμών του ελληνικού χώρου. Η επεκτατική πολιτική της Μεγάλης Αικατερίνης σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η αυτοπροβολή της ως «προστάτιδας» των ομοδόξων, που παρενέβαινε δικαιωματικά υπέρ τους, είχε επαναφέρει στο

[650] Venturi, *La rivolta greca*, σσ. 18-19.
[651] Στο ίδιο, σσ. 19-20.

προσκήνιο την εικόνα του Ρώσου ελευθερωτή, ήδη γνωστή από τα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου. Έτσι, με την άνοδο της Μεγάλης Αικατερίνης στον θρόνο και με όχημα την κοινή πίστη, αναπτύχθηκαν περαιτέρω τα δίκτυα επικοινωνίας των ελληνορθόδοξων ελίτ με τους εκπροσώπους της ρωσικής πολιτικής, ενώ διάφοροι ελληνορθόδοξοι από την Κωνσταντινούπολη, την Πελοπόννησο και το Ιόνιο βρέθηκαν στην αυλή της Μεγάλης Αικατερίνης και έκαναν καριέρα στη Ρωσία, ακολουθώντας μια παράδοση που ξεκίνησε από τα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου. Αυτοί έλαβαν θέσεις αξιωματικών, πλοιάρχων, διοικητών επαρχιών ή πολιτικών συμβούλων και, όπως είναι λογικό, διέδιδαν στους συμπατριώτες τους τις διεργασίες. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα Ιονίων που σταδιοδρόμησαν στη Ρωσία ήταν ο Κεφαλονίτης κόντες Πέτρος Μελισσηνός, στρατηγός του πυροβολικού, και ο επίσης Κεφαλονίτης Μαρίνος Χαρβούρης, αντισυνταγματάρχης του μηχανικού.[652]

Διόλου τυχαία λοιπόν, ο ρόλος της Μεγάλης Αικατερίνης, ως «φωτισμένου μονάρχη», υμνήθηκε και από διαφωτιστές όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδακας και ο Ευγένιος Βούλγαρης. Σύμφωνα με τη θεωρία του Βούλγαρη, γνωστή ως θεωρία των «αντίρροπων δυνάμεων», η εκσυγχρονισμένη Ρωσία υπό την Αικατερίνη θα μπορούσε να αποτελέσει τη νέα ισχυρή ευρωπαϊκή δύναμη που θα αναλάμβανε το έργο του εκπολιτισμού του ανατολικού ευρωπαϊκού χώρου, παίρνοντας έτσι τη θέση της παρηκμασμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτά τα στοιχεία που αποδίδονταν στη Ρωσία της Αικατερίνης ευθυγραμμίζονταν αναμφίβολα με το επεκτατικό δόγμα της ρωσικής πολιτικής στη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο, όπου υπήρχε πλήθος ορθόδοξων υπηκόων.[653]

Δεν πρέπει ακόμα να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι οι επιλογές της ρωσικής πολιτικής υποβοηθούνταν και από την ίδια τη λαϊκή παράδοση των πληθυσμών αυτών και παρείχαν στην Μεγάλη Αικατερίνη την ευκαιρία να αυτοπροβληθεί ως η ομόδοξη προστάτιδα των ορθοδόξων, η οποία δρούσε ως το εντεταλμένο όργανο του

---

[652] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σσ. 449, 457-458. Για τις παλαιές στρατιωτικές επαφές των Ελλήνων με τους Ρώσους πρβλ. N. Pappas, *Greeks in Russian military service in the late 18th and early 19th centuries,* Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 62-65. Για τον περιπετειώδη βίο του Μαρίνου Χαρβούρη βλ. V. Giormani – Maria Cecilia Ghetti, «Alcuni aspetti della vita del cefaleno Marino Carburi (1729-1782)», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997,* τ. Β΄ Αθήνα 2001, σσ. 337-348˙ των ίδιων «Marino Carburi (Cefalonia, 1729-ivi, 1782) e "la speranza di portarsi i Caraibi in casa" a Cefalonia», *Πρακτικά Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, τ. Γ΄,* Κύθηρα 2009, σσ. 47-74.

[653] Τζάκης, «Ρωσική παρουσία», σσ. 118-119˙ Νάσια Γιακωβάκη, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμος Β΄, Αθήνα 2003, σσ. 62-63. Για τις σχέσεις του Ευγένιου Βούλγαρη με τη Μεγάλη Αικατερίνη βλ. S. Batalden, *Catherine II's Greek prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806,* Νέα Υόρκη 1982.

Θεού. Οι ορθόδοξοι, εντέλει, προσλάμβαναν τις κινήσεις της στο πλαίσιο όσων απέρρεαν από τη χρησμολογική τους παράδοση με στόχο την πολιτική τους απελευθέρωση από τον αλλόπιστο κυρίαρχο.[654]

Συγκεκριμένα ως προς τους ελληνορθοδόξους, η ανάδειξη της Ρωσίας σε μεγάλη δύναμη, ήδη από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, είχε ανακινήσει τη μεταβυζαντινή λαϊκή χρησμολογική παράδοση, που είχε επίκεντρο την απολύτρωση του γένους από τους αλλόπιστους κυριάρχους. Σύμφωνα με λαϊκούς θρύλους και δοξασίες, η πτώση της Κωνσταντινούπολης και η ακόλουθη αλλόπιστη οθωμανική κατάκτηση γινόταν κατανοητή ως θεία τιμωρία του γένους για τις αμαρτίες του, μια τιμωρία, ωστόσο, με χαρακτήρα δοκιμασίας που θα διαρκούσε τόσο ώστε να εξιλεωθούν αυτά τα αμαρτήματα και θα τερματιζόταν με την επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κατά τον 18ο αιώνα, η ρωσική επεκτατική πολιτική και η σύγκρουση των συμφερόντων της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως και η στοχευμένη, από τη μεριά των Ρώσων, εντατικοποίηση των ελληνορωσικών σχέσεων δημιούργησαν σε διάφορους λογίους ένα νέο πολιτικό όραμα που συνέδεε την απολύτρωση του γένους με την προσδοκία των Ρώσων ως ελευθερωτών. Ιδίως από τα μέσα του αιώνα φάνηκε ότι η εξωστρέφεια της ανερχόμενης ομόδοξης Αυτοκρατορίας ήταν δυνατόν να δημιουργήσει ένα πλαίσιο από το οποίο ο ελληνισμός μπορούσε να ωφεληθεί. Η εικόνα του Ρώσου ελευθερωτή, άλλωστε, καλλιεργούνταν και από τους ίδιους τους Ρώσους, καθώς αυτό το υπόστρωμα έδινε πολλές δυνατότητες στην επεκτατική τους πολιτική κατά τον 18ο αιώνα.[655]

Από τα μέσα του 1760, οι πρώτοι Ρώσοι πράκτορες άρχισαν να αποστέλλονται στη Χειμάρρα. Με την απειλή ενός ρωσο-οθωμανικού πολέμου να μεγαλώνει, εξαπλώθηκε στη νότια βαλκανική χερσόνησο ένα δίκτυο πρακτόρων, που λειτουργούσε υπό τις διαταγές του Αλέξιου Ορλώφ, αδελφού του Γρηγόριου Ορλώφ, ευνοούμενου της Μεγάλης Αικατερίνης και ενός εκ των συνωμοτών της δολοφονίας του τσάρου Πέτρου Γ΄. Σε σύνδεση με τον ελληνικής καταγωγής επιτετραμμένο της Ρωσίας στη Βενετία Πάνο Μαρούτση, ο Ορλώφ οργάνωσε ένα δίκτυο κατασκόπων

---

654 Ν. Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: «Ορλωφικά» και ελληνική ιστοριογραφία,* Αθήνα 2007, σσ. 188-192.

655 Για τον προφητικό χιλιασμό και τη ρωσική προσδοκία A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982 J. Nicolopoulos, «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies* 26 (1985), 44-48˙ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* σσ. 169-175˙ Τζάκης, «Ρωσική παρουσία», σσ. 115-117.

και προπαγανδιστών στις οθωμανικές περιοχές, ώστε να προετοιμαστούν οι συνθήκες για τις μελλοντικές εχθροπραξίες.[656]

Αναμφίβολα, ο διορισμός του Μαρούτση στη Βενετία ήταν μια ουσιώδης κίνηση για την εκπλήρωση των ρωσικών σχεδίων. Στις 10 Μαρτίου του 1768, ο Μαρούτσης διορίστηκε από τη Μεγάλη Αικατερίνη ως επιτετραμμένος της Ρωσίας στη Βενετία, με σκοπό τη διευκόλυνση της εμπορικής συμφωνίας που διαπραγματεύονταν τα δύο κράτη. Θεωρητικά, θα φρόντιζε για τα ρωσικά πλοία που κατέφταναν στη Βενετία από τη Βαλτική και τα εν γένει εμπορικά συμφέροντα της Ρωσίας. Ουσιαστικά, όμως, η τοποθέτησή του ως Ρώσου αντιπροσώπου στη Βενετία, με το προκάλυμμα του εμπορικού επιτετραμμένου, ήταν μια κίνηση που θα επέτρεπε στη Ρωσία να προσεγγίσει διπλωματικά τη Βενετία, με φόντο τα επεκτατικά της σχέδια εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραδοσιακής αντιπάλου της Βενετίας. Για την ακρίβεια, η Ρωσία προσδοκούσε ότι η εμπορική με τη διπλωματική προσέγγιση θα μπορούσαν να συνδυαστούν, και με τη Βενετία σύμμαχο, παρά τη δεδηλωμένη διακήρυξή της περί ουδετερότητας, τα ρωσικά σχέδια θα ήταν περισσότερο υλοποιήσιμα. Εξάλλου, με έδρα τη Βενετία, όπου διέμεναν πολλοί ελληνορθόδοξοι και σλάβοι έμποροι, ο Μαρούτσης θα μπορούσε να αποτελέσει το κλειδί στον συντονισμό του αναπτυσσόμενου πρακτορικού δικτύου της Βενετίας.[657]

Αυτός που πραγματοποίησε τις πρώτες διερευνητικές επαφές για τη σύσταση φιλορωσικού δικτύου στον ελληνικό χώρο, διατεθειμένου να συμμετάσχει στην οργάνωση μιας μελλοντικής εξέγερσης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν ο Εμμανουήλ Σάρρος. Ήδη από τη διετία 1763-1764 βρέθηκε στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο, όπου συναντήθηκε με σημαίνοντες παράγοντες των ελληνορθόδοξων εγχώριων πληθυσμών. Όπως έχει επισημανθεί, η έλευση του Σάρρου στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε υπό τις ιδανικότερες προϋποθέσεις για την επιτυχία της αποστολής του, διότι συνέπεσε με το τέλος του «καλού καιρού».[658]

---

[656] Pappas, *Greeks in Russian Military,* σ. 66.
[657] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 37-40.
[658] Σύμφωνα με την παρατήρηση του Παπασταματίου, ό όρος «καλός καιρός», ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τους απομνημονευματογράφους για να περιγράψει την κοινωνική ειρήνη που υπήρξε στην Πελοπόννησο από το 1715 ως το 1770, δεν συνεπάγεται ακριβώς την απουσία συγκρούσεων ανάμεσα στις φατρίες των προυχοντικών ελίτ, αλλά πρέπει περισσότερο να εκληφθεί ως μια περίοδος κατά την οποία επικράτησαν ευνοϊκές συνθήκες για την εμπέδωση των προυχοντικών συμφερόντων. Βλ. Παπασταματίου, *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί,* σ. 211.

Ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1760 είχε κορυφωθεί ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους κοινοτικούς άρχοντες της Πελοποννήσου. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις ανταγωνιστικές φατρίες ήταν τέτοιας έκτασης, που τη διετία 1762-1764, η Πύλη αναγκάστηκε να παρέμβει δυναμικά, εκτελώντας πέντε χριστιανούς και πέντε μουσουλμάνους κοινοτικούς άρχοντες. Σε αυτό το πολεμικό κλίμα, με φόντο τη νομή της τοπικής εξουσίας, η θετική ανταπόκριση ορισμένων κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου στα ρωσικά σχέδια μεταφραζόταν και ως προσπάθεια διεξόδου από την πολιτική κρίση, δια της επιλογής της απεμπλοκής από το οθωμανικό σύστημα εξουσίας, σε μια περίοδο που οι κοτζαμπάσηδες είχαν εμπεδώσει τη θέση τους ως ισχυρών πολιτικο-οικονομικών παραγόντων της Πελοποννήσου. Με άλλα λόγια, η έλευση των Ρώσων έφερε στο προσκήνιο νέες πολιτικές επιλογές για τις ανταγωνιστικές φατρίες και ορισμένοι χριστιανοί κοτζαμπάσηδες, δυσαρεστημένοι από την καταστολή που προωθούσε η οθωμανική αρχή, παρουσιάζονταν έτοιμοι να τεθούν υπό την προστασία των Ρώσων.[659]

Ως ηγετικός Ρώσος πράκτορας στον ελληνικό χώρο θεωρείται ο Γεώργιος Παπάζογλου ή Παπάζωλης, λοχαγός πυροβολικού από τη Σιάτιστα της Μακεδονίας. Ήταν στενός συνεργάτης των Ορλώφ στη Ρωσία και ο εμπνευστής των σχεδίων για υποκίνηση εξεγέρσεων στον ελληνικό χώρο. Το 1764, ο Παπάζωλης άρχισε να δραστηριοποιείται στις ορθόδοξες κοινότητες της Βενετίας και της Αδριατικής. Μετέφερε τη βάση του στην Τεργέστη, όπου στρατολόγησε πράκτορες από τις τάξεις των Ελλήνων και των Σέρβων της περιοχής, όπως ο αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός Όμηρος, ιερέας της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ένα χαρακτηριστικό σημείο της δραστηριότητας του Παπάζωλη ήταν ότι ένα χρόνο μετά, το 1765, μετέφρασε από τα ρώσικα στα ελληνικά και δημοσίευσε ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο με τίτλο *Διδασκαλία ήγουν ερμηνείαν της πολεμικής τάξεως και τέχνης,* το οποίο αποτέλεσε το πρώτο στρατιωτικό εγχειρίδιο στα νέα ελληνικά.[660] Ακόμα περισσότερο, όμως, η έκδοση του

---

[659] J. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea (1685-1806),* Αθήνα 1985, σσ. 37-57˙ Τζάκης Δ., «Ρωσική παρουσία», σσ. 121-123˙ του ίδιου «"Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας…" Η συμμετοχή των κοτζαμπάσηδων στην εξέγερση του 1770 στην Πελοπόννησο», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Β΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), Αθήνα 2011, σσ. 11-31˙ Gundogdu, *Ottoman Constructions,* σ. 5. Για τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου βλ. Α. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821),* Αθήνα 2005.

[660] Τζάκης «Ρωσική παρουσία», σσ. 123-124˙ Χ. Μηνάογλου, «Το ρωσικό κόμμα 1768-1821», *Ορθόδοξη Εκκλησία και διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητος – Νεομάρτυρες, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός – Επαναστατικά κινήματα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου. Αθήνα 12-15 Νοεμβρίου 2014,* Αθήνα 2015, σσ. 207-208.

Παπάζωλη αποτέλεσε προπαγανδιστικό έντυπο υπέρ των Ρώσων.[661] Στον πρόλογο του έργου του ο Παπάζωλης μετέτρεπε τις παλιές λαϊκές προσδοκίες των ελληνορθοδόξων για απελευθέρωση σε ένα καινούργιο νεωτερικό ιδίωμα, που υποδείκνυε ότι η απολύτρωση από τους Οθωμανούς δεν θα επερχόταν απλώς και μόνο με την παρέμβαση μιας ξένης δύναμης, αλλά θα χρειαζόταν και την αυτενέργεια των ίδιων των πληθυσμών. Για αυτό και τούς προέτρεπε να μελετήσουν το σύγγραμμά του, να εκπαιδευτούν στη σύγχρονη τεχνική του πολέμου και να προετοιμαστούν για τη διεκδίκηση της ελευθερίας τους.[662]

Τα επόμενα χρόνια το δίκτυο των πρακτόρων που είχε καταφέρει να δημιουργήσει ανέπτυξε τη δράση του στον ελληνικό χώρο, υποκινώντας εξεγερσιακές δραστηριότητες. Ουσιαστικά, το σχέδιο του Παπάζωλη και των συνεργατών του ήταν να πετύχουν την υποστήριξη των ανώτατων κληρικών και των κοτζαμπάσηδων, οι οποίοι, λόγω της επιρροής που ασκούσαν στον χριστιανικό πληθυσμό, ήταν σε θέση να τον κινητοποιήσουν. Επίσης, κομβικός ρόλος για τη σχεδιαζόμενη εξέγερση προοριζόταν για τους Μανιάτες.[663] Την ίδια χρονιά ο Παπάζωλης άρχισε να πραγματοποιεί ο ίδιος αποστολές πρώτα στην Ήπειρο, εν συνεχεία στη δυτική Ρούμελη και από το 1767 στην Πελοπόννησο, κατά τις οποίες έφτασε σε συμφωνία με τους ντόπιους ηγέτες. Ανάμεσα στους αρματωλούς που υποσχέθηκαν υποστήριξη ήταν ο Γιάννης Μπουκουβάλας από τα Άγραφα,[664] ο Γεροδήμος Σταθάς από τον Βάλτο, ο Καρακίτσος από το Καρπενήσι, ο Λάππας από τον Όλυμπο, ο Γιάννης Βαρνακιώτης από το Ξηρόμερο, οι αδελφοί Σύκα από το Καρπενήσι, ο Χρήστος Γρίβας από τη Βόνιτσα. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, οι ηγέτες περίπου 360 χωριών γύρω από τα Ιωάννινα είχαν επιβεβαιώσει στους Ρώσους ότι ήταν έτοιμοι να πάρουν τα όπλα. Στην Παραμυθιά, στις αρχές του 1770, ο επίσκοπος και οι προεστοί δεσμεύτηκαν ότι όλη η επαρχία ήταν έτοιμη να χύσει το αίμα της για τη χριστιανοσύνη. Την ίδια περίοδο και οι Σουλιώτες συμμάχησαν με τους Ρώσους μέσω του Λουδοβίκου Σωτήρη.[665] Στη Χειμάρρα δυο τοπικοί οπλαρχηγοί, ο Πάνος

[661] Venturi, *La rivolta greca*, σ. 23
[662] Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση,* σσ. 194-197.
[663] Gundogdu, *Ottoman Constructions,* σσ. 17-18.
[664] Για τη συμμετοχή του Μπουκουβάλα στα «Ορλωφικά» βλ. Δ. Μιτάκης, «Τα «Ορλωφικά» στην Αιτωλοακαρνανία αναθεωρημένα με νέα στοιχεία», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας. Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988,* Αγρίνιο 1991, σσ. 438-498.
[665] Για την περίπτωση του Λουδοβίκου Σωτήρη βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770 και ο Γιαννιώτης Λουδοβίκος Σωτήρης», *Ηπειρώτικη Εστία* 4 (1955), 1075-1077.

Μπιτσίλης και ο Ηλίας Χριστοφόρου τέθηκαν εκπρόσωποι των ρωσικών συμφερόντων.[666]

Οι προσπάθειες της Ρωσίας ουσιαστικά συνίσταντο στη διασύνδεση της εκστρατείας της στη Μεσόγειο με εξεγέρσεις στην Πελοπόννησο και με τη Μάνη κέντρο των τεκταινομένων. Με τις αποστολές του Σάρρου και του Παπάζωλη και με τις προσπάθειες του Βασίλη Ταμάρα, γεννημένου στην Ουκρανία διερμηνέα του Μαρούτση, έγιναν συμφωνίες με τους Μανιάτες οπλαρχηγούς των ισχυρών οικογενειών Γρηγοράκη και Μαυρομιχάλη, αλλά και με τους Πελοποννήσιους προεστούς για συμμετοχή σε επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών. Καταλυτικό ρόλο για να επιτευχθεί η συμφωνία διαδραμάτισε ο Παναγιώτης Μπενάκης,[667] κοτζαμπάσης της Καλαμάτας. Ο σημαίνων αυτός προεστός συγκέντρωσε επισκόπους, κοτζαμπάσηδες και Μανιάτες οπλαρχηγούς σε κοινή συνέλευση με τον Παπάζωλη στις αρχές του 1769, κατά την οποία συνάφθηκε κοινή γραπτή προκήρυξη και έγιναν σχέδια για τον επερχόμενο ξεσηκωμό.[668]

1.3 Ο Ιωάννης Μακρής, το φιλορωσικό προυχοντικό δίκτυο της Πελοποννήσου και οι Μανιάτες οπλαρχηγοί

Σε γενικές γραμμές, αυτές ήταν οι βασικές συνιστώσες και οι παράγοντες που, υπό ρωσική υποκίνηση, συντέλεσαν στον ξεσηκωμό των χριστιανικών πληθυσμών στη νότια Βαλκανική. Με βάση τις λεπτομέρειες οι οποίες εκτέθηκαν μέχρι εδώ, αυτόματα προκύπτει το ερώτημα: πέραν του ηπειρωτικού ελληνικού χώρου, οι γνωστοί αυτοί πράκτορες που δραστηριοποιήθηκαν στον υπό οθωμανική κυριαρχία ηπειρωτικό ελληνικό χώρο, ανέπτυξαν αντίστοιχα τη συνωμοτική τους δράση και στα υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια νησιά και, εν πάση περιπτώσει, πώς επιτεύχθηκε η σύμπραξη των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων με τους Ρώσους; Οι υπάρχουσες αναφορές στη βιβλιογραφία σιωπούν και αντιμετωπίζουν τη μετάβαση στην Πελοπόννησο υπό το παραδοσιακό εθνικό πρίσμα, ως μια μαζική, αυθόρμητη και

[666] Pappas, *Greeks in Russian Military,* σσ. 66-68.
[667] Για τον Παναγιώτη Μπενάκη βλ. Σ. Κουγέας, «Η καταγωγή του πρωτοστατήσαντος εις την ορλωφικήν επανάστασιν Παναγιώτη Μπενάκη φωτιζομένη από τα αρχεία της Βενετίας», *Πελοποννησιακά* 6 (1968), 1-42. Πρόσφατη είναι η μελέτη του Δ. Παπασταματίου, *Μπενάκης,* ό. π.
[668] Κ. Παλαιολόγος, «Ρωσικά περί Ελλάδος έγγραφα», *Παρνασσός* 5 (1881), 145˙ Pappas, *Greeks in Russian Military,* σ. 69.

ενθουσιώδη κίνηση των νησιωτών, χωρίς να αναδεικνύουν τους κοινωνικούς παράγοντες που οδήγησαν στα περιστατικά. Εξάλλου, δεν εξηγούν επαρκώς ούτε τη στάση της Βενετίας εναντί αυτών.[669]

Στο αρχειακό υλικό, δε, τα στοιχεία που καταφέραμε να εντοπίσουμε ήταν ολιγάριθμα. Γενικά, παρότι οι ερμηνείες που αφορούν την εξέγερση[670] «Ορλωφικών» έχουν αναθεωρηθεί και οι τελεολογίες έχουν αρθεί,[671] η υπαγωγή του εν λόγω ιστορικού ζητήματος ανάμεσα στην «τουρκοκρατία»[672] και την «βενετοκρατία»[673]

---

[669] Για τις παλαιότερες μελέτες που αναφέρονται στη μετάβαση των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου. Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων,* τ. Γ΄, Κέρκυρα 1863 (ανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1979), σσ. 461, 463˙ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορία των Ελλήνων από την Άλωση ως το '21,* τ. Γ΄, Αθήνα 1995, σσ. 159-160˙ Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες*, σσ. 143-146˙ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος,* σ. 173˙ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,* σσ. 390-391˙ Παπαδόπουλος, «Η ελληνική επανάσταση του 1770» σσ. 69-70˙ Γριτσόπουλος, *Τα «Ορλωφικά»*, σσ. 79, 80˙ Βλάσση, «Η συμμετοχή των Επτανησίων», 64-84. Σε αντίθεση με την εθνοκεντρική προσέγγιση της ελληνικής ιστοριογραφίας, εξαίρεση αποτέλεσαν οι παρατηρήσεις δυο ξένων ιστορικών που εν συντομία αναφέρθηκαν στην ανάμειξη των νησιωτών στην εξέγερση των «Ορλωφικών». Συγκεκριμένα ο C. – C. Rulhière, *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république,* τ. Γ΄, Παρίσι 1807, σσ. 448-451, ο οποίος χρησίμευσε, μαζί με τον Χιώτη, ως πηγή για τους περισσότερους Έλληνες ιστορικούς, αναφέρεται στα κίνητρα της λεηλασίας των νησιωτών όπως και στην προσδοκία πολλών εξ αυτών, παλαιών μεταναστών από την Πελοπόννησο, να λάβουν εκ νέου τους παλαιούς τίτλους ιδιοκτησίας των κτημάτων που κατείχαν εκεί κατά τη β΄ βενετική περίοδο, χωρίς όμως, να υιοθετεί τη μονοσήμαντη εθνική ερμηνεία. Παρ' όλα αυτά στα πραγματολογικά στοιχεία που μεταφέρει υπάρχουν σύγχυση και ανακρίβειες. Πιο κοντά στα δεδομένα των βενετικών πηγών, στις οποίες είχε πρόσβαση, και εκτός της εθνικής ανάγνωσης, είναι η γενική παρατήρηση του Venturi, *La rivolta greca del 1770,* σ. 27 ότι ο πόθος των νησιωτών για λεηλασίες συνάντησε τον ενθουσιασμό που δημιούργησαν οι θρησκευτικές επικλήσεις των ομόδοξων Ρώσων. Έτσι στο *Settecento riformatore,* σ. 48 εκτιμά, κατά τη γνώμη μας ορθά, ότι η σύμπραξη με τους τελευταίους ήταν απαρχή της διαδικασίας μέσα από την οποία τα Ιόνια νησιά σταδιακά αποκολλήθηκαν από τη Βενετία και εντάχθηκαν στο ελληνικό εθνικό κίνημα.

[670] Είναι πια αποδεκτό ότι τα «Ορλωφικά» αποτέλεσαν μια εξέγερση και όχι επανάσταση. Για τη διαφορετική εννοιολόγηση των συγκεκριμένων όρων και μια τυπολογία των εξεγέρσεων που ξέσπασαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. την πρόσφατη ανάλυση της Όλγας Κατσιαρδή-Hering, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Α. Λυμπεράτος (επιμ.), Ηράκλειο 2014, σσ. 575-618 ιδίως 580, 585-586, 594. Για την εννοιολόγηση των δύο όρων βλ. και Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις*, σσ. 47-65. Βλ. επίσης τις κλασικές μελέτες I. Kramnick, «Reflections on revolution. Definition and explanation in recent scholarship», *History and Theory,* 11 (1972), 26-63˙ P. Zagorin, *Rebels and Rulers. 1500-1660,* τ. Α΄, Καίμπριτζ 1982˙ C. Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις 1492-1992,* Αθήνα 1998, σ. 15 κ. ε. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το «επαναστατικό» φαινόμενο στη βενετική Κρήτη έχει διατυπώσει και η Αναστασία Παπαδία-Λάλα στην εισαγωγή της διατριβής της *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528). Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσσογιώργη,* Αθήνα 1983 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Για το επαναλαμβανόμενο μοτίβο των εσωτερικών αντιθέσεων και των εμφύλιων συρράξεων στο στρατόπεδο των επαναστατημένων, που συνήθως συνεπάγεται μια επανάσταση βλ. Annie Jourdan, *Nouvelle histoire de la Révolution,* Παρίσι 2018.

[671] Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση,* όπου σύνοψη και κριτική της βιβλιογραφίας για τα «Ορλωφικά». Πρβλ και Δ. Τζάκης, «Ρωσική παρουσία», σσ. 115-150.

[672] Παρατηρήσεις σχετικά με τον επιστημονικό κλάδο των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα βλ. στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Νεοελληνική Ιστορία, διάλογος με την Οθωμανική Ιστορία; Εισαγωγικές σκέψεις», *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών),* Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου

δυσχέρανε την ανάλυσή του πέραν των κατεστημένων νοηματοδοτήσεων. Για τους ιστορικούς της οθωμανικής περιόδου στον ελληνικό χώρο, η ουσιαστική ανάλυση των παραγόντων που οδήγησαν σε αυτή τη μετάβαση των Ιόνιων Βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο παρέμενε μια περιθωριακή πτυχή των «Ορλωφικών» και η μελέτη της ανήκε στην αρμοδιότητα των ιστορικών της βενετικής περιόδου. Αντιστρόφως, για τους τελευταίους, με εξαίρεση τη Δέσποινα Βλάσση και το άρθρο της, με το οποίο έφερε στο φως σημαντικά αρχειακά τεκμήρια για τους Ιόνιους Βενετούς υπηκόους που βρέθηκαν στην Πελοπόννησο κατά την εξέγερση,[674] το ζήτημα έμοιαζε περισσότερο οθωμανικό, παρά βενετικό, και άρα έξω από το πεδίο της μελέτης τους.[675]

Ιδίως η σύμπραξη των Ζακυνθινών με τους Ρώσους και συγκεκριμένα τη φατρία Μακρή, που φαίνεται πως πρωταγωνίστησε στις συνεννοήσεις, αυτή πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να τοποθετηθεί στο πλαίσιο του τοπικού ανταγωνισμού με την αντίπαλη φατρία, όπως διαμορφώθηκε με την επιστροφή του Ιωάννη Μακρή από την πρώτη του φυλάκιση στο Κάταρο και με την τελική έκβαση τη δίκης Κομούτου-Γαήτα-Λογοθέτη. Όπως προαναφέρθηκε η αθώωση των κατηγορουμένων έδειξε στον Ιωάννη Μακρή, ότι δεν θα μπορούσε εύκολα να ανακτήσει τον παλαιό ηγεμονικό του ρόλο. Κατά πάσα πιθανότητα, μάλιστα, ένιωθε ιδιαίτερα θιγμένος από τη στάση της Κυριάρχου προς το πρόσωπό του, καθώς, αν ο ίδιος είχε διαπράξει αδικήματα και είχε φυλακιστεί, περίμενε κάτι αντίστοιχο να γίνει και με τους αντιπάλους του˙ η στάση της Κυριάρχου όμως, τουλάχιστον έως τότε, δεν ήταν αυτή που περίμενε, και αυτοί, εντέλει, αθωώθηκαν. Βρίσκει έτσι εξήγηση η πληροφορία που πιστοποιεί το ασίγαστο μίσος του Μακρή για τους Κομούτους και προέρχεται από τον γνωστό μας

(επιμ.), Αθήνα 2017, σσ. 6-16. Στον ίδιο τόμο πρβλ. και τη δημοσίευση της Βάσως Σειρηνίδου, «Σκέψεις για το παρόν και το μέλλον της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού», σσ. 23-28.

673 Για τον ιστοριογραφικό όρο «βενετοκρατία», υπό τον οποίο περιγράφηκε το «κοινό» βενετικό παρελθόν των νησιών του Ιονίου βλ. Anastasia Papadia-Lala, «La venetocrazia nel pensiero Greco. Storicità, realtà, prospettive», *Italia-Grecia: temi e storiografie a confronto,* Chryssa Maltezou - Gherardo Ortalli (επιμ.), Βενετία 2001, σσ. 61-70. Πρβλ. ακόμα την ανεπτυγμένη ελληνική έκδοση της ίδιας, δημοσίευσης Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά,* τ. Β΄, Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), Αθήνα 2004, σσ. 553-571.

674 Βλάσση, «Η συμμετοχή των Επτανησίων», 64-84.

675 Διαπιστώσεις για την ελάχιστη ιστοριογραφική επικοινωνία που παρατηρείται στους δύο επιστημονικούς κλάδους του καλούμενου «Νέου Ελληνισμού» βλ. στη δημοσίευση των Αναστασίας Παπαδία-Λάλα και Κατερίνας Κωνσταντινίδου, «Η Βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ως πεδίο σύγκλισης Νεοελληνικής – Ευρωπαϊκής Ιστορίας και ο διάλογος με τις Οθωμανικές Σπουδές», *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών),* Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), Αθήνα 2017, σσ. 41-45.

Michiel Alberti, *Governator delle armi* της Ζακύνθου, ο οποίος διατηρούσε γνωριμία με τον εξαρτώμενο και στενό συνεργάτη του Ιωάννη Μακρή, Παύλο Κλάδη. Σύμφωνα με τον Alberti, ο Κλάδης τού είχε εμπιστευτεί ότι πίσω από τη σύμπραξη του Ιωάννη Μακρή με τους Ρώσους βρισκόταν το τρομερό σχέδιο του Μακρή να καταφέρει να ξεκληρίσει ολόκληρη την οικογένεια των Κομούτων.[676]

Μετά τις αφορμές στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί είναι πολύ πιθανό ότι ο Μακρής επηρεάστηκε από τις προετοιμασίες της εξέγερσης στην Πελοπόννησο και, ερχόμενος σε επαφή με τους πράκτορες των Ρώσων και το φιλορωσικό προυχοντικό δίκτυο της Πελοποννήσου, επεξεργάστηκε τα οφέλη που μπορούσε να αποκομίσει από την σύμπραξη με τους Ρώσους. Η σπάνια αυτή ιστορική συγκυρία έδινε στον Μακρή την επιλογή της συνεργασίας με την ανερχόμενη ρωσική δύναμη και, αν αυτή κατάφερνε να εγκατασταθεί στη Μεσόγειο, ο Μακρής θα έβρισκε έναν απρόσμενο σύμμαχο στη διαφύλαξη και, γιατί όχι, στην επαύξηση της επιρροής και της ισχύος του.

Αυτό που πρέπει επίσης να διαλευκανθεί είναι το πώς προήλθε η εμπλοκή της οικογένειας Μακρή στα «Ορλωφικά» και από πού προκύπτει αυτή η σύνδεση. Εξαρχής έχουμε αναφερθεί στις συγκεχυμένες πληροφορίες που εξάγονται από τη βιβλιογραφία και στα προβλήματα που προκύπτουν ως προς την ερμηνεία της μετάβασης των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο. Δεν μπορεί, όμως, να τεκμηριωθεί η διασύνδεση των αρχηγών της μετάβασης στην Πελοπόννησο, ενώ και ο ρόλος του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο, φερόμενου μέχρι σήμερα ως βασικότερου συνεργάτη των Ρώσων στο Ιόνιο, παραμένει μυστηριώδης.[677]

Ακόμα φαίνεται εργαλειακά πρόσφορο να αναλυθούν περαιτέρω και τα κίνητρα των πολυάριθμων χωρικών που ακολούθησαν τις κεφαλές της κίνησης. Παρ' όλα αυτά, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την ανάλυση που προηγήθηκε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, η προσοχή μας θα μπορούσε ενδεχομένως να σταθεί στο πρόσωπο του Βασίλειου Μακρή, ο οποίος αναφέρεται, σχεδόν από όλους

---

[676] […] *mi ha confidato, che se a Zanetto Macrì fosse riuscito un certo trattato che aveva avuto con li Moscoviti, egli pensava, che averebbe fatto amazzare tutti quelli della famiglia Comutti sua antagonista* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 292r˙ Η ίδια πληροφορία επαναλαμβάνεται από τον Alberti σε άλλη μια περίπτωση που κλήθηκε να καταθέσει στο A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4411v […] *mi disse mostrando di confidarmi con segretezza, che se fosse sortito a Zanetto Macrì il maneggio col Conte Orlof, o con li Moscoviti (del che non mi sovviene precisamente, come si sia espresso) volesse fare un gran colpo; e richiestolo da me con ansietà: di che? mi rispose di ammazzar tutti li Cumuti. Io inorriditomi, lo richiesi, cosa dicesse, et egli mi repplicò le stesse parole* […].

[677] Για τον Δημήτριο Μοτσενίγκο βλ. το τρίτο μέρος.

ανεξαιρέτως τους ιστορικούς, που έχουν καταπιαστεί με τα «Ορλωφικά», ως ένας εκ των αρχόντων-αρχηγών της κίνησης. Επίσης, δεν μπορεί παρά να κεντρίζει την προσοχή μας η αναφορά των ίδιων ιστορικών και στα ονόματα των υπόλοιπων φερόμενων ως κεφαλών της μετάβασης, όπως για παράδειγμα ο Ηρακλειώτης, οι αδελφοί Μοτσενίγκο (πιθανή η συγγένεια με τον ρωσόφιλο Δημήτριο), ο Ξανθόπουλος αλλά και ο Παύλος Κλάδης. Πέραν του Βασίλειου Μακρή, ανιψιού του Ιωάννη, επρόκειτο για άτομα που από διάφορες μαρτυρίες γνωρίζουμε ότι είχαν ισχυρές διασυνδέσεις με τη φατρία υπό τον Ιωάννη Μακρή, ενώ ο Παύλος Κλάδης, όπως κατ' επανάληψη έχει αναφερθεί, ήταν υποδικηγόρος και άμεσος συνεργάτης του.

Εφόσον δεχτούμε αυτή τη συλλογιστική, εύλογη είναι η απορία για το ποιά ακριβώς θέση είχε σε όλα αυτά η ηγεμονική μορφή του Ιωάννη Μακρή, που είδαμε ότι πρωταγωνιστούσε σταθερά στη νομή της εξουσίας του νησιού κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Δεδομένης της παρουσίας του νεότερου ανιψιού του στα περιστατικά, ο ίδιος και οι άλλοι δυο ανιψιοί του, Δραγανίγος και Κωνσταντίνος, είχαν ανάμειξη ή όχι; Ή καλύτερα, δεδομένης της ιεραρχικής δομής της *fraterna* και της εν γένει φατρίας, ήταν δυνατό ο Ιωάννης Μακρής να μην έχει ανάμειξη σε ένα τόσο σοβαρό γεγονός; Η βιβλιογραφία δεν κάνει καμία απολύτως αναφορά στον Ιωάννη Μακρή, ενώ συγκεχυμένες παρουσιάζονται και οι πληροφορίες των διαθέσιμων πηγών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι απορρίπτεται η δυνατότητα διατύπωσης υποθέσεων και εξαγωγής κάποιων συμπερασμάτων.

Οι σύγχρονες στα περιστατικά πηγές, όπως οι εκθέσεις του προνοητή Ζακύνθου προς τον γενικό προνοητή, ή οι εκθέσεις του Βενετού προξένου της Πάτρας Τσέζαρε Μεσαλά, αναφέρονται λεπτομερώς στο ξέσπασμα και στην εξέλιξη των γεγονότων, δεν προκύπτουν όμως πληροφορίες για την οργάνωση και την προετοιμασία τους. Δυστυχώς, οι αναφορές του προνοητή Ζακύνθου Gherardini για τη δράση των πρακτόρων είναι σχεδόν μηδενικές, παρ' όλα αυτά στις ίδιες αναφορές υπάρχουν αρκετά στοιχεία που αφορούν τον ξεσηκωμό των νησιωτών, αλλά και ειδήσεις που έφταναν από τη γειτονική Πελοπόννησο, σχετικά με το ξέσπασμα και την εξέλιξη της εξέγερσης. Ο Gherardini ήταν επιφορτισμένος για διαρκή επαγρύπνηση και παρακολούθηση των τεκταινομένων και σε τακτά χρονικά διαστήματα συγκέντρωνε πληροφορίες, τις οποίες απέστελλε στον γενικό προνοητή Donà, που με τη σειρά του ενημέρωνε τα μέλη της βενετικής Γερουσίας. Η αλληλογραφία αυτή αποτελεί χρησιμότατη ιστορική καταγραφή, ένα είδος χρονικού

που εμπλουτίζει τη γνώση μας για τα γεγονότα, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες γνωστές ή άγνωστες έως τώρα πηγές.

Εξάλλου πολύ σημαντικές είναι οι επικηρύξεις που εκδόθηκαν από την Κυρίαρχο,[678] όπως και διάφορα έγγραφα που περιέχονται στις αλληλογραφίες των γενικών προνοητών με τους Ανακριτές του Κράτους,[679] πηγές οι οποίες καταγράφουν τα περισσότερα από τα ονόματα που γνωρίζουμε έως σήμερα, αποσιωπούν ωστόσο, την όποια ανάμειξη του Ιωάννη Μακρή.

Από πού λοιπόν προκύπτει η εμπλοκή του γηραιού Ιωάννη Μακρή, πλην του ανιψιού του Βασιλείου; Η γνωστή μας υπόθεση της δολοφονίας του υποδικηγόρου Γαβαλά, κάποια χρόνια μετά, και η σημαντική δικογραφία, που δημιουργήθηκε μετά την καταγγελία των συγγενών του θύματος, οδήγησε τη φατρία Μακρή στο στόχαστρο των Ανακριτών του Κράτους, αναδεικνύοντας πτυχές της δραστηριότητάς της, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε. Πέραν των ζητημάτων αυτών, όμως, η καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά έφερνε τον Ιωάννη Μακρή αντιμέτωπο με τη σοβαρότατη κατηγορία της οργάνωσης της μαζικής μετάβασης των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, παρά τις ρητές βενετικές απαγορεύσεις. Στην καταγγελία αυτή, πέρα από τον Ιωάννη Μακρή, ο οποίος παρουσιάζεται ως ο ιθύνων νους των επαφών με τους Ρώσους, γίνονται αναφορές για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν ο Βασίλειος Μακρής και διάφοροι εξαρτώμενοι της φατρίας Μακρή, ενώ περιγράφονται λεπτομερώς, και σε δραματικό μάλιστα τόνο οι στιγμές του μαζικού «ξεσηκωμού» για την αναχώρηση προς την Πελοπόννησο.[680]

Οι αιτιάσεις των μελών της οικογένειας Γαβαλά οπωσδήποτε δεν μπορούν από μόνες τους να αποτελούν πειστικό τεκμήριο για όσα πραγματικά συνέβησαν, καθώς είναι προφανές ότι λόγω της δολοφονίας του συγγενή τους προσπαθούσαν να καταγγείλουν τον Μακρή ως εγκέφαλο σημαντικών εγκλημάτων και να φιλοτεχνήσουν για τον ίδιο ένα όσο το δυνατό πιο ειδεχθές προφίλ, δυνητικά απειλητικό για τη σταθερότητα της κυριαρχίας. Ακριβώς για αυτό η οικογένεια Γαβαλά θα είχε πολλές πιθανότητες να εμπλέξει στην υπόθεση τους Ανακριτές του Κράτους και να πετύχει τη δίωξή του Μακρή. Σε κάθε περίπτωση, όμως, πρόκειται

[678] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere agli provveditori Generali da Mar, b. 138, συνημμένο αρ. 395.
[679] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere dal Provveditor General da Mar, b. 405, φάκ. 1776, συνημμένο, ημ. Κέρκυρα 25 Οκτωβρίου 1776.
[680] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά.

για μια σπάνια μαρτυρία για τα περιστατικά, η οποία φέρνει στο προσκήνιο νέες πτυχές και βεβαίως δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Εντέλει, ακριβώς όπως υπολόγιζε η οικογένεια Γαβαλά, οι Ανακριτές του Κράτους έλαβαν σοβαρά υπόψη την καταγγελία, η οποία αποτέλεσε το εφαλτήριο για τη διενέργεια πολλών ανακρίσεων επί της δολοφονίας και την παροχή νέων μαρτυριών που έφεραν στο φως πλήθος πληροφοριών σχετικά με τα γεγονότα, ενώ ο Μακρής βρέθηκε εκ νέου αντιμέτωπος με κατηγορίες, όπως περίπου προ δεκαετίας. Σε κάθε περίπτωση το σημαντικό είναι ότι για τη Βενετία ο Ιωάννης Μακρής και ο Παύλος Κλάδης συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν, θεωρούμενοι ως οι κύριοι ένοχοι για τη μεγάλη μετάβαση των νησιωτών στην Πελοπόννησο, όπως και για τις άλλες κατηγορίες, και δευτερευόντως ως υπεύθυνοι για τη δολοφονία του υποδικηγόρου Γαβαλά.[681] Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ουσιαστικά τότε η Βενετία έστρεψε το βλέμμα της στη μετάβαση των Ζακυνθινών στα «Ορλωφικά», καθώς υπήρξαν συγκεκριμένες καταγγελίες για τους αρχηγούς της κίνησης. Άλλωστε, επρόκειτο για ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα, στο οποίο ενεπλάκησαν μαζικά πολυάριθμοι υπήκοοι και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ακριβώς για αυτό υπήρξε εξαρχής πολύ συγκεχυμένη πληροφόρηση, με τη Βενετια να διατηρεί μια στάση αναμονής. Παράλληλα, παρουσιαζόταν για την Κυρίαρχο η ευκαιρία να τελειώσει οριστικά με το πρόσωπο του Ιωάννη Μακρή και την επιρροή που αυτός ασκούσε σε τοπικό επίπεδο.

Μια ακόμα πηγή, σχετικά με την εμπλοκή της οικογένειας, αποτελεί και η ανακριτική διαδικασία που ξεκίνησε το 1776, με βασικό κατηγορούμενο αυτή τη φορά τον Βασίλειο Μακρή.[682] Τέλος, αναφορά στα περιστατικά του 1770 γίνονται και σε φαινομενικά άσχετες μαρτυρίες, οι οποίες περιέχονται σε δικογραφίες για άλλα άλλες καταγγελίες της περιόδου, όπως λόγου χάρη η πολύτομη δικογραφία για τις καταχρήσεις του γενικού προνοητή Querini.[683]

Η σύμπραξη με ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους των Ιόνιων νησιών φαίνεται ότι βρισκόταν εξαρχής στα σχέδια των Ρώσων. Ο Ορλώφ, από το Λιβόρνο, είχε αποστείλει τουλάχιστον τρεις διαφορετικούς απεσταλμένους σε Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Κέρκυρα, ώστε να ολοκληρώσουν τη συμφωνία για τη συμμετοχή

[681] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Rettori di Zante, b. 132, συνημμένο αρ. 21.
[682] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637.
[683] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, bb. 1-12.

των νησιωτών στη σχεδιαζόμενη εξέγερση, χωρίς όμως να γνωρίζουμε ακριβώς ποίοι ήταν αυτοί οι απεσταλμένοι.[684] Ο πράκτορας που βρέθηκε στη Ζάκυνθο, για να μην κινήσει υποψίες, φιλοξενήθηκε μυστικά στο σπίτι του Νικόλαου Ξανθόπουλου,[685] άρχοντα χαμηλής οικονομικής στάθμης[686] και εξαρτώμενο του Ιωάννη Μακρή.[687] Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ξανθόπουλος δεν φαίνεται να είχε καλή φήμη και διατηρούσε προβληματικές σχέσεις με τους αδελφούς του. Μάλιστα, όπως αναφέρεται ήταν τόσο φτωχός που ντυνόταν *alla greca.*[688]

Η παρουσία Ρώσων πρακτόρων στο νησί, ωστόσο, πρέπει να είχε ξεκινήσει από τα προηγούμενα χρόνια, ώστε να προλειάνει τη σύμπραξη. Η έλευση του Παπάζωλη στη Ζάκυνθο μοιάζει με εξαιρετικά πιθανό σενάριο, με το νησί να αποτελεί έναν από τους σταθμούς της αποστολής του, μετά την Πελοπόννησο. Μάλιστα, μια μόνο αναφορά από τις καταθέσεις σχετικά με τη δολοφονία Γαβαλά κάνει λόγο για παρουσία του στη Ζάκυνθο. Πρόκειται για τη μαρτυρία του άρχοντα *dottore* Νικολάου Μερκάτη του ποτέ Λεονάρδου, ο οποίος κατέθεσε ότι ο Παπάζωλης είχε έλθει στη Ζάκυνθο για να προτείνει το ενδεχόμενο της μετάβασης Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, στη σχεδιαζόμενη εξέγερση εναντίον της Οθωμανικής Πύλης. Ο άνθρωπος με τον οποίο αρχικά ήρθε σε επαφή επιβεβαιώνεται πως ήταν ο Νικόλαος Ξανθόπουλος, ο οποίος φαίνεται πως είχε αναλάβει τον ρόλο του ενδιάμεσου, ανάμεσα στην οικογένεια Μακρή και τους Ρώσους.[689] Με δεδομένο ότι ο Παπάζωλης μετέβη στην Πελοπόννησο από το 1767, υποθέτουμε ότι πρέπει να βρέθηκε στη Ζάκυνθο το ίδιο ή το επόμενο έτος, χωρίς ωστόσο να επιβεβαιώνεται ότι ήρθε εξαρχής σε επαφή με τον ίδιο τον Ιωάννη Μακρή ή με τους ανιψιούς του. Παρά ταύτα μοιάζει δύσκολο ο Ιωάννης Μακρής να είχε άγνοια αυτών των διεργασιών και, θεωρητικά, ως αρχηγός της φατρίας, πρέπει να ήταν αυτός που πρωταγωνιστούσε, τουλάχιστον στο παρασκήνιο.

Πέραν της πιθανότητας της μετάβασης του ίδιου του Παπάζωλη στη Ζάκυνθο, εξαιρετικά κρίσιμο για την εξέλιξη του σχεδίου και την εντέλει θετική ανταπόκριση στις ρωσικές εκκλήσεις είναι η σοβαρή υπόθεση η οικογένεια Μακρή να εντάχθηκε στη χορεία των συνεργατών των Ρώσων, μέσω του πρόσφατα διαμορφωθέντος

[684] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 59v.
[685] Ο άρχοντας Νικόλαος Ξανθόπουλος αναφέρεται από τον Ζώη ως εξέχων οπλαρχηγός που «διακρίθηκε» στα «Ορλωφικά» Βλ. Ζώης, *Λεξικόν Ζακύνθου*, τ. Α΄, σ. 488.
[686] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali, Corfù, b. 8, φ. 4283r.
[687] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 136v.
[688] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali, Corfù, b. 8, φ. 4304r.
[689] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 197r.

φιλορωσικού προυχοντικού δικτύου της Πελοποννήσου, με κύριο εκπρόσωπο τον κοτζαμπάση της Καλαμάτας Παναγιώτη Μπενάκη, αλλά και τους Μανιάτες οπλαρχηγούς. Οφείλουμε, άλλωστε, να συνυπολογίσουμε τη γενική πληροφορία που διασώζει ο Χιώτης, ο οποίος επισημαίνει ότι οι αρχηγοί των «Ορλωφικών», χωρίς να αναφέρεται ο Ιωάννης Μακρής, διατηρούσαν επαφές τόσο με τον Μπενάκη, όσο και με τον Ιωάννη Μαυρομιχάλη.[690] Στον «πυρετό» της δράσης των πρακτόρων και της προσπάθειας υποκίνησης όσο το δυνατόν περισσότερων ανδρών εναντίον των Οθωμανών, ακριβώς όπως και ο Κρητικός Δασκαλογιάννης είχε έρθει σε επαφή με τους Ρώσους, μέσω του Μπενάκη,[691] εικάζουμε πως ο Μακρής προσεγγίστηκε ως ένας εκ των επιφανέστερων Ζακυνθινών αρχόντων με αποδεδειγμένη κάθετη επιρροή σε άτομα κάθε κοινωνικής στάθμης του νησιού και ικανότητα να κινητοποιήσει μεγάλο αριθμό οπαδών. Για λόγους που θα προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε στη συνέχεια, φάνηκε πως ήταν διατεθειμένος να λάβει μέρος στη σχεδιαζόμενη μετάβαση.

Όπως έχει προαναφερθεί στο δεύτερο μέρος της διατριβής, ο προνοητής Marin ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1760 είχε θίξει τις διαχρονικές επαφές που διατηρούσε ο Ιωάννης Μακρής με τους Οθωμανούς αγάδες και κοτζαμπάσηδες της γειτονικής Πελοποννήσου, επαφές οι οποίες μεταφράζονταν σε σχέσεις εμπορικές, ίσως και φιλικές.[692] Ο Zuanne Timoteo ισχυρίστηκε ότι είχε δει πολλές φορές τον Μακρή και τα ανίψια του να συναντώνται με Οθωμανούς, όταν οι τελευταίοι κατέφθαναν στη Ζάκυνθο. Σε ένδειξη φιλίας έφερναν μαζί τους ως δώρα άλογα, ελάφια και άλλα. Αναφερόταν, κυρίως, στη φιλία των Μακρήδων με μέλη της οικογένειας των αγάδων της Γαστούνης Cotumani,[693] επισήμαινε όμως και τις σχέσεις του με ελληνορθόδοξους Μανιάτες, τα ονόματα των οποίων δεν θυμόταν.[694] Τη φιλία του Μακρή με κάποιον μπέη από τη Γαστούνη, που όμως δεν κατονόμαζε - εικάζουμε ότι πρόκειται για τον Cotumani - επιβεβαίωσε και ο βαρκάρης Νικόλαος

---

[690] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 461. Ο Ιωάννης Μαυρομιχάλης και ο αδερφός του Γιωργάκης ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις συνεννοήσεις με τους Ρώσους. Βλ. Γριτσόπουλος, *«Ορλωφικά»,* σσ. 46, 64-65.

[691] Γριτσόπουλος, *«Ορλωφικά»,* σ. 81.

[692] Βλ. δεύτερο μέρος.

[693] Για την οικογένεια των Κοτουμάνη ή Χοτομαναίων της Γαστούνης, οι οποίοι κυριάρχησαν στην περιοχή της Ηλείας και της Αχαΐας από τις αρχές τις οθωμανικής περιόδου έως και τα τέλη του 18ου αιώνα, βλ. Παπασταματίου, *Μπενάκης,* σ. 238˙ Τζάκης, «Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας», σ. 17. Υπό έκδοση είναι και το άρθρο του Β. Δ. Σιακωτού, «Οι αγιάνηδες Χοτομαναίοι της Γαστούνης (1715-1821), η ληστρική φάρα των Ισμαηλαίων του Λάλα (1769-1821) και η ανάδυση της πόλης του Πύργου».

[694] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φφ. 62r.

Βαρβούγιος του ποτέ Αντωνίου, διότι ο ίδιος είχε φορτώσει αρκετές φορές το καΐκι του εκ μέρους του Ιωάννη Μακρή, με εφόδια για λογαριασμό του αγά.[695] Αυτές οι εμπορικές επαφές δεν προξενούν εντύπωση και συγκεκριμένα οι σχέσεις των Ζακυνθινών με την οικογένεια των Cotumani επιβεβαιώνονται και από τα *dispacci* του 1728.[696]

Ιδιαίτερης σημασίας για τα ζητήματα που εξετάζουμε, ωστόσο, ήταν οι πολύ καλές σχέσεις που επιβεβαιώνεται ότι ο Ιωάννης Μακρής διατηρούσε με τον Παναγιώτη Μπενάκη, τουλάχιστον μια δεκαετία πριν τα γεγονότα της εξέγερσης στην Πελοπόννησο και ακόμα παλαιότερα. Εικάζουμε ότι το συγκεκριμένο γεγονός, μάλλον πρέπει να ενταχθεί στους προυχοντικούς ανταγωνισμούς, που έκαναν την εμφάνισή τους εκείνη την περίοδο στην Πελοπόννησο οδηγώντας στο τέλος του «καλού καιρού».[697]

Χαρακτηριστικές είναι ορισμένες μαρτυρίες που διαθέτουμε, οι οποίες αναφέρονται στις σχέσεις των δύο ανδρών τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1760. Ειδικότερα, ο Eustachio Zen κατέθεσε ότι ο Μπενάκης φιλοξενήθηκε στο σπίτι κάποιου Βιδάλη στη *Strada Larga*, μετά από μεσολάβηση του Ιωάννη Μακρή, ο οποίος γνώριζε τον Μπενάκη, μάλλον λόγω των εμπορικών του ενασχολήσεων, καθώς ο Μπενάκης εφοδίαζε το νησί με καρφίτσες και χαβιάρι.[698] Η ίδια πληροφορία αναφέρεται και από τον Luigi Tortorello, ο οποίος επιβεβαίωνε ότι κάποιος Μπενάκης από την Καλαμάτα, εύπορος ελληνορθόδοξος οθωμανός υπήκοος *(assai benestante suddito turco ma di rito greco),* κατέφυγε στο σπίτι του Βιδάλη διωκόμενος από έναν τοπικό πασά.[699] Η επιβεβαίωση της στενής σχέσης του Ιωάννη Μακρή με τον Παναγιώτη Μπενάκη ήρθε από τον Νικόλαο Βιδάλη του ποτέ Γεωργίου, ο οποίος επιβεβαίωσε ότι, μετά από μεσολάβηση του ίδιου του Μακρή, πράγματι φιλοξένησε στο σπίτι του, για έναν ολόκληρο μήνα, τον «φημισμένο» οθωμανό υπήκοο από την Καλαμάτα Παναγιώτη Μπενάκη. Οι δύο άνδρες φαίνεται

---

[695] Στο ίδιο, φ. 165v.
[696] A.S.Ve., *Senato secreta,* Dispacci Zante, b. 29, αναρίθμητο συνημμένο, ημ. Ζάκυνθος 30 Ιουλίου 1728.
[697] Για τους προυχοντικούς ανταγωνισμούς βλ. Παπασταματίου, *Μπενάκης,* σσ. 209-235˙ Τζάκης, «Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας», σσ. 14-21.
[698] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 117r.
[699] Στο ίδιο, φ. 85r. Εικάζουμε ότι υπονοείται η διαμάχη του Μπενάκη με τον πανίσχυρο αγιάνη της Πελοποννήσου Halil μπέη, η οποία κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία 1747-1757 και συντάραξε την Πελοπόννησο. Ο Μπενάκης φαίνεται πως δεν είχε στη διάθεσή του υπολογίσιμη ένοπλη δύναμη και κυρίως κατέφευγε στις δικαστικές αρχές και στις πολιτικές του διασυνδέσεις στην Κωνσταντινούπολη. Μέχρι σήμερα έχει καταγραφεί πως σε περιόδους κορύφωσης της κρίσης αναζητούσε καταφύγιο στη Μάνη. Βλ. σχετικά Παπασταματίου, *Μπενάκης,* σ. 221, 227.

ότι διατηρούσαν παλαιούς δεσμούς φιλίας και είναι ενδεικτικό ότι για όσο διάστημα ο Μπενάκης διέμεινε στο σπίτι του Βιδάλη, ο Ζακυνθινός άρχοντας τον επισκέφθηκε αρκετές φορές, ενώ γευμάτιζαν καθημερινά μαζί. Εξάλλου, με το πέρας του μηνός ο Βιδάλης σημείωσε ότι ο Μπενάκης μεταφέρθηκε για φιλοξενία στο σπίτι του Μακρή.[700]

Πέρα από τις επαφές με τον Cotumani και τον Μπενάκη, προκύπτουν ακόμα νύξεις για διαχρονικές εμπορικές σχέσεις των Μακρήδων με μέλη της ισχυρής μανιάτικης οικογένειας Μαυρομιχάλη,[701] γνωστής για το εμπόριο που πραγματοποιούσε με ορμητήριο την περιοχή Λιμένι,[702] επίνειο της Αρεόπολης, που αποτελούσε και τη βάση της οικογένειας. Εξάλλου, παραδοσιακές ήταν οι σχέσεις των Ζακυνθινών με τους Μανιάτες, με τη Ζάκυνθο να αποτελεί συνήθη τόπο μετανάστευσης.[703] Δεν προξενεί λοιπόν εντύπωση μια επιπλέον μαρτυρία που έχουμε στη διάθεσή μας, στην οποία τονίζεται ότι ο ίδιος ο Ιωάννης Μακρής είχε αποστείλει με συστατικές επιστολές εκπροσώπους του στην Αρεόπολη *(Gimova),* ώστε να γίνουν συνεννοήσεις για τον ξεσηκωμό.[704]

Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο διαρκούς επικοινωνίας ανάμεσα στην οικογένεια Μακρή και τους προεστούς της Πελοποννήσου μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις μαρτυρίες που έκαναν λόγο για πολλούς Πελοποννήσιους και Μανιάτες, που έδρασαν στη Ζάκυνθο υποκινώντας χωρικούς.[705] Ειδικότερα, από τις συγκεχυμένες, διαθέσιμες πληροφορίες, αναφέρονται ο Κουμουνδούρος,[706] (εικάζουμε ότι πρόκειται για τον Αθανάσιο Κουμουνδούρο, έναν εκ των καπετάνιων της δυτικής Μάνης),[707] κάποιος προεστός από την Πάτρα, ονόματι Λουκάς[708] (μάλλον πρόκειται για τον Λουκάκη Κανακάρη, ισχυρό κοτζάμπαση της Πάτρας,

[700] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 163v.
[701] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1112, φφ. 197r-197v.
[702] Αλεξάκης, *Τα γένη,* σ. 82. Για το εμπόριο στη Μάνη κατά τα μέσα του 18ου βλ. το ίδιο σ. 85.
[703] Δ. Βαγιακάκος, «Σχέσεις Ζακύνθου και Μάνης», *Αιζωνή* 3 (1953), 123-127΄ του ίδιου, «Εγκατάστασις Μανιατών εις την Ζάκυνθον», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997,* τ. Α΄, Αθήνα 2001, σσ. 69-86.
[704] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 119v.
[705] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637, φφ. 7r-7v.
[706] Βλ. και τις κατηγορίες σε ανώνυμο αχρονολόγητο συνημμένο δισέλιδο προς τους Ανακριτές του Κράτους με δεκαέξι κατηγορίες εναντίον της οικογένειας Μακρή και του Πάυλου Κλάδη A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100.
[707] Σύμφωνα με τον Σ. Γ. Καπετανάκη στο *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821),* Αρεόπολη 2011, σ. 231 ο Αθανάσιος Κουμουνδούρος, μαζί με τους Γιωργάκη και Ιωάννη Μαυρομιχάλη, τον Τζανετάκη Κουτήφαρη και τον Μιχαλάκη Τρουπάκη, ήταν οι σημαντικότεροι ηγέτες της δυτικής Μάνης αυτή την περίοδο, οι οποίοι συμμετείχαν και στα «Ορλωφικά».
[708] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637, φφ. 7r, 10r.

σύμμαχο του Μπενάκη με εξέχοντα ρόλο κατά την εξέγερση),[709] και ο Ιωάννης Λαΐδης από τη Γαστούνη.[710] Τέλος κομβικό ρόλο στην υποκίνηση των νησιωτών φαίνεται πως είχε και ο Χειμαρριώτης οπλαρχηγός Πάνος Μπιτσίλης.[711]

[709] Ο Μπενάκης και ο Κανακάρης ήταν το 1752 βεκίληδες (αντιπρόσωποι) της Πελοποννήσου στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που πιστοποιεί ότι από τότε βρίσκονταν ανάμεσα στους σημαντικότερους κοτζαμπάσηδες του τόπου. Βλ. σχετικά Τζάκης «"Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας"», σσ. 16-18˙ Παπασταματίου, *Μπενάκης,* σ. 223.

[710] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637, φ. 7v.

[711] A.S.Ve., *Senato*, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 691, αλληλογραφία αρ. 133, συνημμένο αρ. 2˙ Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 195, 228.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

2.1 Τα «προεόρτια» της μετάβασης

Πέρα από την παρουσία στο νησί πρακτόρων που δρούσαν για λογαριασμό της Ρωσίας, κατά τους προηγούμενους μήνες, ως περίοδο κλειδί για τον μαζικό ξεσηκωμό των νησιωτών πρέπει να θεωρήσουμε το χρονικό διάστημα από τις 7 Φεβρουαρίου έως τα τέλη του ίδιου μηνός. Τα πρώτα επεισόδια φαίνεται, ωστόσο, ότι είχαν εκτυλιχθεί λίγο νωρίτερα, από τα τέλη Ιανουαρίου. Με βάση την αλληλογραφία του προνοητή Ζακύνθου με τον γενικό προνοητή της Κέρκυρας, στις 27 Ιανουαρίου του 1770 συνέβη ένα ασυνήθιστο περιστατικό. Πιο συγκεκριμένα, στο Τρουπιτό της Κυλλήνης προσάραξαν δυο ζακυνθινά καΐκια, στα οποία επέβαιναν πενήντα περίπου άτομα, που αρχικά διανυκτέρευσαν εκεί. Το πρωί της 28ης επέστρεψαν στα καΐκια τους και μεταφέρθηκαν νοτιότερα, στην ακτή της Κοτικής, τέσσερα μίλια μακριά από τα Λεχαινά. Αφού περίμεναν να βραδιάσει άφησαν στα σκάφη πέντε φρουρούς και κινήθηκαν για να επιτεθούν εναντίον των Λεχαινών, ο αιφνιδιασμός, ωστόσο, απέτυχε, καθώς έγιναν αντιληπτοί. Κατά τη σύντομη σύρραξη που ακολούθησε, οι χριστιανοί μαζί με τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης των Λεχαινών αντιστάθηκαν σθεναρά και εκδίωξαν τους νησιώτες εισβολείς, οι οποίοι, χωρίς απώλειες, επέστρεψαν στα καΐκια τους και σάλπαραν για τη Ζάκυνθο.[712]

Το περιστατικό ήταν εντελώς ανεξήγητο και απροσδόκητο για τις αρχές των Λεχαινών, γι' αυτό οι μουσουλμάνοι και οι χριστιανοί προύχοντες αποφάσισαν να στείλουν εκπρόσωπό τους στη Ζάκυνθο, για να καταθέσει διαμαρτυρία για το συμβάν.[713] Ο γενικός προνοητής Donà παρουσιάστηκε ιδιαίτερα προβληματισμένος με τις ειδήσεις που λάμβανε, για τον λόγο αυτό, με επιστολή του στις 13 Φεβρουαρίου, διέταξε τον προνοητή Gherardini να βρίσκεται σε επαγρύπνηση και να αναλάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να μην επαναληφθούν τέτοια περιστατικά. Παράλληλα, τον εξουσιοδότησε να επιβάλει παραδειγματική τιμωρία στους ενόχους, εφόσον επιβεβαιωνόντουσαν οι καταγγελίες. Πέρα από τα αμφίβολης αποτελεσματικότητας μέτρα που θα μπορούσαν να ληφθούν, η πιθανή εξακρίβωση

[712] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 130, συνημμένο αρ. 1.
[713] Στο ίδιο.

της ταυτότητας και η τιμωρία των κατηγορουμένων ήταν βεβαίως ζητήματα ιδιαίτερα περίπλοκα: όπως σημειώθηκε και στην αρχή της μελέτης, αφενός ο προνοητής ήταν μέρος των τοπικών δυναμικών εξουσίας και μπορούσε εύκολα να δωροδοκηθεί και αφετέρου ήταν αμφίβολο το κατά πόσο διέθετε τις απαιτούμενες δυνάμεις για να ελέγξει μαζικές μεταβάσεις των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο. Πράγματι το μυστήριο για τις βενετικές αρχές δε φαίνεται να λύθηκε, με τις ακόλουθες αναφορές που σώζονται να μη δίνουν συνέχεια στο συμβάν.[714]

Από την κατάθεση του Αντώνη Γαβαλά, όταν κλήθηκε από τον γραμματέα του γενικού προνοητή, συμπεραίνουμε ότι εκείνη την περίοδο ήταν ευρέως γνωστό σε όλη τη Ζάκυνθο ότι ο Ιωάννης Μακρής είχε έρθει σε συμφωνία με τον Ορλώφ, ώστε να συμμετάσχει στη σχεδιαζόμενη εξέγερση της Πελοποννήσου. Και από αυτή τη μαρτυρία επιβεβαιώνεται ότι ενδιάμεσος των δυο πλευρών ήταν ο Νικόλαος Ξανθόπουλος, ο οποίος είχε επικοινωνία με έναν συνεργάτη του Ορλώφ. Ο Γαβαλάς κατηγορούσε τον Μακρή ότι είχε δεσμευτεί στους Ρώσους να διαθέσει 5.000 άντρες με την απαραίτητη εξάρτυση. Έτσι, όταν θα έκανε την εμφάνισή του ο ρωσικός στόλος στο νησί, αυτοί θα ήταν έτοιμοι να εισβάλουν στην Πελοπόννησο, ώστε να συνταχθούν με τους εξεγερμένους εναντίον των Οθωμανών. Βάσει της συμφωνίας, ο Ρώσος στρατηγός έπρεπε να παράσχει 35.000 τσεκίνια για τον εξοπλισμό του σώματος. Επίσης, ο Ιωάννης Μακρής θα λάμβανε τον βαθμό του ταξιάρχου, οι τρεις ανιψιοί του, Δραγανίγος, Κωνσταντίνος και Βασίλειος, τίτλους ταγματαρχών και οι συγγενείς και φίλοι της οικογένειας που θα μετείχαν θα έπαιρναν μικρότερους βαθμούς.[715]

Ο Νικόλαος Μονδίνος του ποτέ Αντωνίου, κάτοικος της πόλης της Ζακύνθου, επιβεβαιώνει ότι στις αρχές του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου ο Κωνσταντίνος Μακρής, προφανώς σε συνεννόηση με τον θείο του Ιωάννη, ήταν αυτός που είχε αναλάβει τις επαφές με τους Ρώσους και είχε υποσχεθεί στον Ορλώφ να εξοπλίσει 5.000 άτομα έναντι αμοιβής. Στο πλαίσιο των συνεννοήσεων με τους Ρώσους, πριν ξεσπάσει η εξέγερση, και με την προσδοκία χρηματικής αποζημίωσης από τους Ρώσους, ο Κωνσταντίνος Μακρής τέθηκε επικεφαλής ενός ένοπλου αποσπάσματος χωρικών από το χωριό Μουζάκι, που αναχώρησε για τις απέναντι ακτές της Πελοποννήσου, με σκοπό τη λαφυραγωγία. Κατά τον Mondini, οι ένοπλοι αυτοί

[714] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 130, συνημμένο αρ. 3.
[715] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 19r.

πραγματοποίησαν λεηλασίες, ενώ είχαν και κάποιους νεκρούς και σχετικά σύντομα αναγκάστηκαν να γυρίσουν πίσω στη Ζάκυνθο.[716] Παρότι τα γεγονότα δεν συμπίπτουν απολύτως, η μετάβαση της συγκεκριμένης ομάδας, ίσως, μπορεί να ταυτιστεί με το περίεργο περιστατικό στα τέλη Ιανουαρίου, στο οποίο είχε αναφερθεί ο Gherardini.

Άλλωστε, το συγκεκριμένο περιστατικό τοποθετείται πριν τις 7 Φεβρουαρίου, οπότε έφτασε στη Ζάκυνθο το πλοίο του καπετάν Alessandro Palicucchia[717] που δρούσε για λογαριασμό της Ρωσίας. Με αφετηρία την Τεργέστη, από όπου ξεκίνησε στις 10 Οκτωβρίου του 1769, ο καπετάν Palicucchia είχε αναλάβει να μεταφέρει όπλα πολεμοφόδια και χρήματα, ενόψει της εξέγερσης, στη Μάνη και πιο συγκεκριμένα στον Γιωργάκη Μαυρομιχάλη. Προτού προσεγγίσει τις ακτές της Πελοποννήσου, έκανε στάση στη Ζάκυνθο, προκειμένου να συναντηθεί με τους εκεί συνεργάτες των Ρώσων και, ίσως, να τους διανείμει εφόδια και χρήματα. Μάλιστα, στο λιμάνι της Ζακύνθου σήκωσε τη ρωσική σημαία, αντί εκείνης του αγίου Μάρκου.[718]

Σύμφωνα με την καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά, τότε ήταν που ο Κωνσταντίνος Μακρής επιβιβάστηκε για συζητήσεις ως προς την ετοιμότητα συμμετοχής του ενόπλου σώματος, που είχε συγκροτήσει, στις πολεμικές επιχειρήσεις της Πελοποννήσου. Διαβεβαίωσε τον Palicucchia ότι το ένοπλο σώμα ήταν έτοιμο για δράση, όπως είχε συμφωνηθεί στις διαπραγματεύσεις, απαίτησε, ωστόσο, την άμεση καταβολή του συμφωνηθέντος ποσού, ώστε να πληρωθούν τα τρέχοντα έξοδα. Ο Palicucchia δεν έδειξε να εμπιστεύεται τις υποσχέσεις του Κωνσταντίνου Μακρή και ζήτησε την εγγύηση και των άλλων μεγάλων οικογενειών του τόπου, για την επιτυχή έκβαση του εγχειρήματος. Ο Κωνσταντίνος τόνισε ότι δεν μπορούσαν να υπολογίζουν σε εκείνες, λόγω της μεταξύ τους εχθρότητας, για αυτό και δεν συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο των συμμετεχόντων στην επιχείρηση, που φαίνεται πως είχε παραδοθεί στον Palicucchia. Ο τελευταίος, σύμφωνα πάντα με όσα καταθέτει η οικογένεια Γαβαλά, δεν έμεινε ικανοποιημένος από όσα άκουσε και

[716] Στο ίδιο, φφ. 124v-125r.

[717] Ο Manfroni στο «Documenti veneziani», 1156-1157, μάλλον αυθαίρετα, υποστηρίζει ότι ο Palicucchia ήταν Ζακυνθινός. Αυτή την πληροφορία αναπαράγει και η Δέσποινα Βλάση στο «Η συμμετοχή των Επτανησίων», 68. Πιθανότερη και πιο λογική εκδοχή για την καταγωγή του Palicucchia μοιάζει η παρατήρηση του Venturi, ο οποίος αναφέρει πως ο Palicucchia ήταν Βενετός υπήκοος από το Castelnovo, καπετάνιος βενετικού εμπορικού πλοίου πληρώματος ογδόντα ατόμων. Το πλοίο του κατέβασε τη βενετσιάνικη σημαία, σήκωσε τη ρωσική, εξοπλίστηκε και τέθηκε στην υπηρεσία των Ρώσων πλέοντας στο Ιόνιο από τις αρχές του 1770. Βλ. σχετικά Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 37. Βλ. ακόμα τις σχετικές παρατηρήσεις του Κολιού, *Πάνος Μαρούτσης,* σσ. 185-189.

[718] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 186-187.

απέπλευσε, χωρίς να παραδώσει στον Κωνσταντίνο Μακρή το συμφωνηθέν χρηματικό ποσό, προφανώς κρίνοντας το σχέδιο αναξιόπιστο, δίχως τη συμμετοχή περισσότερων ηγεμονικών οικογενειών του νησιού. Ο Κωνσταντίνος, απογοητευμένος από την έκβαση της υπόθεσης, προβλέποντας ότι θα βρεθεί αντιμέτωπος με την οργή και της Κυριάρχου και του Ρώσου στρατηγού, λόγω των κακών του χειρισμών, εγκατέλειψε την προοπτική συμμετοχής του στην εξέγερση και κατέφυγε στην Ολλανδία.[719] Το γεγονός επιβεβαιώνεται και από άλλες μαρτυρίες όπως αυτή του Εμμανουήλ Σκοτάκη που τόνιζε ότι ο Palicucchia απέφυγε να δώσει χρήματα στον Κωνσταντίνο (ή δεν είχε τα χρήματα που ο Κωνσταντίνος ανέμενε), διότι αμφέβαλλε ότι ο κόσμος που είχε συγκεντρωθεί ήταν έτοιμος να λάβει μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις. Πάντως, η διεκπεραίωση των συμφωνηθέντων, μετά την φυγή του Κωνσταντίνου, συνεχίστηκε από τον αδελφό του Βασίλειο, από τον Κλάδη και τον Σαβάτο,[720] ήδη γνωστούς μας από το περιβάλλον του Ιωάννη Μακρή.

Συγχρόνως με την άφιξη του πλοίου του Palicucchia, για την ακρίβεια μια μέρα μετά, στις 8 Φεβρουαρίου, στις βόρειες ακτές της Ζακύνθου, έριχνε άγκυρα ένα άλλο πλοίο, το οποίο αποτελούσε εμπροσθοφυλακή του ρωσικού στόλου που αναμενόταν στη Μεσόγειο.[721] Επικεφαλής του πλοίου ήταν ο Ρώσος πλοίαρχος Popofkin και σχετικά αργοπορημένα, στις 20 Φεβρουαρίου του 1770, ο Gherardini ενημέρωνε τον γενικό προνοητή για την «περίεργη» παρουσία του πλοίου. Ο προνοητής αναφερόταν σε ένα συνωμοτικό περιστατικό[722] και συγκεκριμένα στην επίσκεψη που φαίνεται πως πραγματοποίησε ο Popofkin στο σπίτι του ντόπιου άρχοντα κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο.[723]

Ο Μοτσενίγκο, αντιλαμβανόμενος τη σοβαρότητα του συμβάντος και το γεγονός ότι βρισκόταν στο στόχαστρο από τη βενετική διοίκηση, έσπευσε να δικαιολογηθεί στον προνοητή Gherardini (δεν είναι ξεκάθαρο αν κλήθηκε ή αν προσήλθε εθελούσια), με τον τελευταίο να καταγράφει τις πληροφορίες που συγκέντρωσε. Ο ίδιος υποστήριξε ότι ο κυβερνήτης του ρωσικού πλοίου τον επισκέφτηκε για να τον χαιρετήσει, συνοδευόμενος από κάποιον Κεφαλονίτη ονόματι

[719] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 19v-20r.
[720] Στο ίδιο, φ. 125r.
[721] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σ. 195.
[722] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 133, συνημμένο αρ. 1.
[723] Πληροφορίες για την προσάραξη του ρωσικού πλοίου βλ. και στο Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σσ. 194-197. Για την περίπτωση του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο βλ. αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο της εργασίας.

Αγαπητό Στραβάγγελο, που τον είχε γνωρίσει ως διάκονο, αλλά πλέον ονομαζόταν Αλέξης Μελισσηνός. Χρέη μεταφραστή είχε ο ρωσομαθής ηγούμενος της μονής της Υπεραγάθου,[724] αδελφός κάποιου Αντώνιου Ράλλη, επονομαζόμενου Κατσαούνη, ο οποίος είχε επιστρέψει από τη Ρωσία κάποια χρόνια πριν. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο, που δεν προξενεί εντύπωση σε σχέση με όσα αναφέραμε παραπάνω, είναι ότι τη συνοδεία του Ρώσου κυβερνήτη συναπάρτιζαν ο Χειμαρριώτης οπλαρχηγός Πάνος Μπίτσιλης και κάποιος Μανιάτης, ονόματι Πετράκης.[725] Κατά τον Μοτσενίγκο, ο κυβερνήτης τού ζήτησε μονάχα ένα χάρτη από τη βιβλιοθήκη του, ώστε να εξετάσει λεπτομέρειες των λιμανιών της Σαρδηνίας, δεδομένου ότι από εκεί ανέμενε τη μοίρα του ρωσικού στόλου υπό τους Spiridov, Elfeson και Anderson.[726]

Παρά την προσπάθεια του Μοτσενίγκο να υποβαθμίσει το περιστατικό, μια αναφορά του Ρώσου διπλωμάτη Voronzov αποκαλύπτει τις στενές σχέσεις του Ζακυνθινού άρχοντα με τον ρωσικό παράγοντα. Σύμφωνα με τον Voronzov, το ρωσικό πλοίο είχε χτυπήσει σε βράχο κοντά στο νησί και ο Μοτσενίγκο είχε προστρέξει άμεσα σε βοήθεια, παρέχοντας πολλούς άντρες για την πραγματοποίηση επισκευών. Μετά από δυο μέρες το πλοίο οδηγήθηκε με ασφάλεια στο λιμάνι της Ζακύνθου, όπου ολοκληρώθηκαν οι επισκευές. Μάλιστα ο Μοτσενίγκο όχι μόνο παρείχε στον Popofkin όλες τις απαραίτητες κατευθύνσεις και εφόδια για τη συνέχεια του ταξιδιού του προς τη Μάνη, αλλά δωροδόκησε και τον προνοητή Gherardini για να επιτρέψει την επισκευή του πλοίου στο νησί.[727] Το πλοίο, λοιπόν, φαίνεται πως παρέμεινε στο λιμάνι της Ζακύνθου για περισσότερες από δεκαπέντε μέρες, διάστημα κατά το οποίο άρχισε να παρατηρείται ένας γενικευμένος ξεσηκωμός των κατοίκων του νησιού που προετοιμάζονταν να μεταβούν στην Πελοπόννησο. Η αναχώρηση του πλοίου στα τέλη Φεβρουαρίου θα σηματοδοτούσε και την κορύφωση της αναταραχής όλων των προηγούμενων ημερών.[728]

---

[724] Για τη μονή της Υπεραγάθου βλ. Κονόμος, *Εκκλησίες και μοναστήρια,* σσ. 171-173.

[725] Για τον συγκεκριμένο Πετράκη από τη Μάνη δεν υπάρχουν πληροφορίες. Με δεδομένες, ωστόσο, τις σχέσεις της οικογένειας Μαυρομιχάλη με τους Ρώσους και την εμπλοκή της στα «Ορλωφικά», μπορούμε ίσως να τον ταυτίσουμε με τον Πιέρο Μαυρομιχάλη, γιου του καπετάνιου της δυτικής Μάνης Γιωργάκη Μαυρομιχάλη. Βλ. σχετικά Καπετανάκης, *Η Μάνη,* σ. 231.

[726] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 133, συνημμένο αρ. 2.

[727] Κ. Παλαιολόγος, «Περί του κόμητος Μοτσενίγου», *Παρνασσός* 6 (1882), 714˙ Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σ. 197.

[728] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 130v.

2.2 *Viva la nostra Gran Imperatrice!* Ο ξεσηκωμός του ζακυνθινού όχλου και η λεηλασία της Γαστούνης

Στα μέσα Φεβρουαρίου ο ρωσικός στόλος υπό τον Θεόδωρο Ορλώφ αφίχθη στη Μάνη, μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού, αλλά και ταυτόχρονης ανησυχίας, καθώς οι ρωσικές δυνάμεις έμοιαζαν πολύ λιγότερες του αναμενομένου. Παρ' όλα αυτά, αποφασίστηκε η στρατολόγηση ντόπιων και η δημιουργία δυο στρατιωτικών σωμάτων, της Δυτικής και της Ανατολικής Λεγεώνας, με σκοπό το πρώτο να κατευθυνθεί προς τη Μεσσηνία ώστε να καταλάβει την Κορώνη και το δεύτερο να κατευθυνθεί προς τον Μυστρά. Στις 26 Φεβρουαρίου οι δύο Λεγεώνες ξεκίνησαν για τους προορισμούς τους και την επομένη, στις 27 Φεβρουαρίου, ο Θεόδωρος Ορλώφ αναχώρησε από το Οίτυλο προς την Κορώνη. Η Δυτική Λεγεώνα έφτασε στην την Καλαμάτα, όπου ενώθηκε με 400 άνδρες του Μπενάκη και εν συνεχεία ξεσήκωσε κόσμο και στη μεσσηνιακή ύπαιθρο. Από τις πρώτες μέρες της εξέγερσης, μετά από μεγάλες σφαγές και λεηλασίες εναντίον των μουσουλμάνων κατοίκων, καταλήφθηκαν το Λεοντάρι και η Ανδρούσα, ενώ παραδόθηκε η Αρκαδιά. Σε αντίστοιχες βιαιότητες προέβη και η Ανατολική Λεγεώνα, η οποία μετά από διάφορες συμπλοκές στις 8 Μαρτίου κατέλαβε τον Μυστρά.[729]

Όσον αφορά τη μετάβαση των Ζακυνθινών, αν δεχτούμε τον ισχυρισμό του Πενάχ Εφέντη ότι αυτοί επιτέθηκαν στη Γαστούνη το ξημέρωμα της 2ης Μαρτίου[730] (άρα η μετάβαση πραγματοποιήθηκε την πρώτη Μαρτίου), στις 6 του ίδιου μήνα ο προνοητής Gherardini παρουσιαζόταν ακόμα σαστισμένος και ανέφερε στον γενικό προνοητή ότι επρόκειτο να πραγματοποιήσει έρευνες και να ταυτοποιήσει ορισμένους άρχοντες και διάφορους άλλους κατοίκους του νησιού, προερχόμενους από όλα τα κοινωνικά στρώματα, που είχαν τεθεί στην υπηρεσία των Ρώσων.[731]

Στο μεταξύ, στις 9 Μαρτίου ο Gherardini άρχισε να μεταδίδει στον Donà τις πρώτες ειδήσεις που κατέφθαναν στη Ζάκυνθο για το ξέσπασμα των «Ορλωφικών» από τους αυτόπτες μάρτυρες εμπόρους και καραβοκύρηδες, άρτι αφιχθέντες από την απέναντι ακτή. Ο Γιάννης Κασιμάτης του ποτέ Λαζάρου περιέγραψε την περιπέτεια

[729] Για τα γεγονότα βλ. Τζάκης, «Ρωσική παρουσία », σσ. 126-129.
[730] Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα 1993-2005, σ. 185.
[731] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 134, συνημμένο αρ. 5.

που έζησε ευρισκόμενος στην πόλη της Αρκαδιάς,[732] μια εβδομάδα πριν. Πιο συγκεκριμένα βρέθηκε εκεί στις 2 Μαρτίου, προκειμένου να ολοκληρώσει οικονομικές συναλλαγές που εκκρεμούσαν με χριστιανούς, αλλά και μουσουλμάνους πελάτες του, με τους οποίους εμπορευόταν σιτάρι, μαλλί και τυροκομικά. Κατά το μεσημέρι της ίδιας μέρας κατέφθασαν στην πόλη δύο αγγελιαφόροι, ένας από τη Μεθώνη και ένας από την Κορώνη, φέρνοντας την είδηση ότι αγκυροβόλησαν στις ακτές της Μάνης δεκατέσσερα ρώσικα πλοία. Μετέφερε, ακόμα, ότι το ίδιο βράδυ οι επικεφαλής μουσουλμάνοι στρατιωτικοί και διοικητικοί με τις οικογένειές τους φυγαδεύτηκαν με τη βοήθεια μουσουλμάνων στρατιωτικών εσπευσμένα σε έναν κοντινό λόφο έξω από την πόλη. Μετά από ένα διήμερο, στις τέσσερις του μηνός, περίπου τριακόσιοι οπλισμένοι μουσουλμάνοι άρχισαν να απειλούν με θάνατο τους χριστιανούς, που είχαν ήδη αρχίσει να διασκορπίζονται. Θύμα αυτής της αυξανόμενης έντασης υπήρξε ένας ιταλικής καταγωγής σιδηρουργός, που διατηρούσε το κατάστημά του στην πόλη, με τη σορό του να μεταφέρεται στο σπίτι του Βενετού προξένου το βράδυ, οπότε ηρέμησαν τα πράγματα. Λόγω της αναστάτωσης, ο Κασιμάτης ισχυρίστηκε πως αποφάσισε να διαφύγει από την πόλη το αμέσως επόμενο πρωί της Δευτέρας για να φτάσει στο Κατάκολο, όπου παρέμεινε έως την Πέμπτη οχτώ τους μηνός.[733]

Ο μάρτυρας γνωστοποίησε, ακόμα, τις πληροφορίες που είχε μάθει από έναν άλλο καραβοκύρη, τον Γιάννη Καλιακούδη, ο οποίος έφτασε στο Κατάκολο από τη Μάνη. Επρόκειτο για την είδηση ότι οι εξεγερμένοι μαζί με τους Ρώσους είχαν ήδη κυριεύσει την Καλαμάτα, το Νησί, την Ανδρούσα, το Λεοντάρι και τον Μυστρά, τη στιγμή που, στον Πύργο, ένοπλοι χριστιανοί είχαν ήδη σκοτώσει δεκαπέντε μουσουλμάνους, ενώ μπλόκαραν και τα περάσματα διαφυγής για τους υπόλοιπους. Ο Κασιμάτης κατέληγε ότι, τελικά, εξεγέρθηκαν όλοι οι ελληνορθόδοξοι της Πελοποννήσου και πήραν τα όπλα προκειμένου να ενωθούν με τους Ρώσους, οι οποίοι προέλαυναν και είχαν σκοπό να κυριεύσουν όλη την Πελοπόννησο, με τους μουσουλμάνους να φαίνεται πως τα είχαν χαμένα.[734]

Στην απαντητική του επιστολή στις 12 Μαρτίου, ο γενικός προνοητής Donà διέταζε να απαγορευτεί οποιαδήποτε μετάβαση Βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο, προς στήριξη των Ρώσων, με την παράβαση της απαγόρευσης να

[732] Πρόκειται για την πόλη της Κυπαρισσίας.
[733] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 134, συνημμένο αρ. 2.
[734] Στο ίδιο.

επισύρει ποινές που προβλέπονταν για όσους διέπρατταν «εγκλήματα εναντίον του κράτους». Ακόμα πιο αυστηρές ορίζονταν οι ποινές για τους άρχοντες που πιθανώς αψηφούσαν την απαγόρευση, δεδομένου ότι με το παράδειγμά τους μπορούσαν να παρασύρουν άτομα από χαμηλότερα κοινωνικά *ordini*. Έτσι, λοιπόν, για αυτούς προβλεπόταν όχι μόνο κατάσχεση περιουσίας, αλλά παράλληλα οι ίδιοι θα αντιμετωπίζονταν ως ένοχοι προδοσίας, αντάξιοι ισόβιας ατίμωσης, θα εξέπιπταν των οικογενειακών τους τίτλων, αλλά και όλων των προνομίων που απολάμβαναν. Επίσης θα εκδιώκονταν αδυσώπητα από την Κυρίαρχο και όσοι έδιναν μυστικές πληροφορίες θα μπορούσαν να ανταμειφθούν με μέρος των δημευμένων περιουσιών. Όλα αυτά έπρεπε να διαδοθούν και να τοιχοκολληθούν σε όλη την πόλη της Ζακύνθου, αλλά και στα υπόλοιπα νησιά.[735]

Από τις παραπάνω αυστηρές απαγορεύσεις είναι εμφανές ότι η βενετική Γερουσία ήταν σε επιφυλακή και γνώριζε τη σοβαρή πιθανότητα της εμπλοκής των ελληνορθόδοξων υπηκόων της στα γεγονότα. Ιδίως, φαίνεται ότι γνώριζε, προφανώς από τα δίκτυα πληροφοριών, και προσπαθούσε να αποτρέψει, την εμπλοκή αρχόντων όπως οι Μακρήδες, που, ως γνωστόν, ασκούσαν μεγάλη επιρροή στο πλήθος. Πέρα από τη δεδομένη παρουσία πρακτόρων όλο το προηγούμενο διάστημα, που ήταν δύσκολο να μείνουν κρυφές από τη Βενετία, οι φήμες στο νησί ήδη «οργίαζαν» για τη συνεργασία της οικογένειας Μακρή και των δορυφόρων της με τους Ρώσους.

Την αμέσως επόμενη μέρα, 13 Μαρτίου, και ενώ οι διαταγές του Donà δεν είχαν προλάβει να φτάσουν στη Ζάκυνθο, ο Gherardini επανήλθε εσπευσμένα για να μεταδώσει τις τελευταίες εξελίξεις από το νησί και να αναφερθεί αναλυτικά στα τεκταινόμενα, έχοντας ολοκληρώσει την έρευνά του. Οι φόβοι των βενετικών αρχών επιβεβαιώνονταν με τον χειρότερο τρόπο, με τον Gherardini να κάνει λόγο για πολύ σοβαρό συμβάν και βλαπτικό για τα δημόσια συμφέροντα *(notizia del grave successo inconveniente a questa parte il lesione delle Pubbliche massime)*. Ο προνοητής περιέγραφε πρωτοφανείς εικόνες με μια μεγάλη και ορμητική μάζα ένοπλων χωρικών να εισβάλλει στην πόλη και να ενώνεται με πολλούς ποπολάρους και κάποιους άρχοντες. Υπό τους ήχους ταμπούρλου όλοι αυτοί επιβιβάζονταν σε βάρκες, ύψωναν ρωσικές σημαίες και αναχωρούσαν κατά ομάδες για την Πελοπόννησο. Ως ηγέτες του πλήθους αναφέρονταν οι άρχοντες Βασίλειος Μακρής και ο Ιωάννης Ηρακλειώτης,

[735] Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 6.

για τους οποίους ο Gherardini επεφύλασσε σκληρά λόγια και σημείωνε ότι δρούσαν απροκάλυπτα, επιδεικνύοντας ανερυθρίαστα την προδοσία τους.[736]

Στο ίδιο μήνυμα ο Gherardini, μετά από έρευνα που δήλωνε πως πραγματοποίησε, κατονόμαζε και τους υπόλοιπους Ζακυνθινούς που τις προηγούμενες μέρες είχε αναφέρει πως μετέβησαν ήδη στην Πελοπόννησο για να ενταχθούν στις ρωσικές δυνάμεις. Επρόκειτο για τους τους άρχοντες Νικόλαο Ξανθόπουλο και Κρεσέντσιο Μπαντοέρ,[737] τον Ιωάννη Χαλικιά επονομαζόμενο Σαβάτο (ήδη γνωστό μας εξαρτώμενο του Ιωάννη Μακρή), τους Δημήτριο Ξανθόπουλο, Γιάννη Ρουσελάτο και Κωνσταντίνο Κλάδη από την πόλη και τον χωρικό Νικολή Φορτούνη από το χωριό Σαρακηνάδο. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, ο Φορτούνης φαίνεται ότι αναχώρησε τελευταίος, διότι παρέμεινε να συγκεντρώσει όσο το δυνατό μεγαλύτερο αριθμό χωρικών, χωρίς πάντως να είναι ξεκάθαρο αν συνεργαζόταν με τους υπόλοιπους ή αν δρούσε αυτόνομα. Το μόνο που μπορούσε εκ των υστέρων να κάνει ο προνοητής, ήταν να διατάξει τον επικεφαλής της πολιτοφυλακής *(sopraintendente delle cernide)* Καψοκέφαλο να περιδιαβεί όλα τα χωριά στην ενδοχώρα του νησιού και να ελέγξει αν υπάρχουν σε εξέλιξη αντίστοιχες κινήσεις αγροτών.[738]

Ο Εμμανουήλ Σκοτάκης του ποτέ Νικηφόρου επιβεβαίωνε πως η μεγάλη μετάβαση στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε μόλις αναχώρησε το πλοίο του Popofkin, καθώς όλο το προηγούμενο διάστημα τα μέλη του πληρώματος, σε συνεργασία με τους ισχυρούς παράγοντες του νησιού υποκινούσαν τους ντόπιους, προκειμένου να τεθούν στην υπηρεσία των Ρώσων. Κατά τον Σκοτάκη, στους

---

[736] [...] *Introdottisi in una volta in città copioso numero de'villici forniti di tutte armi, ed unitisi a molti di questo basso volgo, non che ad alcuni di questi cittadini, cercarono imbarco con vigore, et ardire, e spiegando Bandiera sopra le Barche, che hanno potuto cogliere, partirono poi a suon di tamburo per la Morea.* [...] */v In tale fastidiosa incidenza però, che ben comprendo quanto si interessi li Pubblici esenziali riguardi, non potei, che rimarcare con giusto aborrimento, oltre a varie altre persone, quelle di Basilio Macri, e di Zuanne Iraclioti, quali vennero all' incontro del loro allontanamento a dimostrarsi direttori di molto seguito, portando con fasto l'ignominia della praticata seduzione, e la taccia della loro infedeltà* [...]. A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 135, συνημμένο αρ. 1.

[737] Μέλη της οικογένειας Μπαντοέρ (Βαδοέρ ή Παδουβέρη), είχαν ενταχθεί στο Συμβούλιο των πολιτών της ζακυνθινής Κοινότητας από το 1737, στη θέση της οικογένειας Αβάσταγου. Βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σ. 71.

[738] […] *mi sono risultate in quelle di Niccolò Xantopulo, Cressenzio Badoer, Zuanne Calichià detto Savato, entrambi cittadini di questo Consiglio, Demetrio Xantopulo naturale, Janni Russelato, Costantin Cladi da questa città, e Nicolin Fortuni dalla villa Sarachinado. Questi, per quanto mi fù rifferto, preso avendo impegno di militare nelle Truppe Russe, a tal effetto condotti in Maina, lasciando il solo Fortuni a questa parte, onde procurar di sedurre il maggior numero de'villici, e passar poi con essi nella Morea, lorchè vi succedesse colà l'arrivo della Flotta di Russia* […]. A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 135, συνημμένο αρ. 1.

παράγοντες αυτούς ανήκαν οι Βασίλειος Μακρής, Ιωάννης Ηρακλειώτης, ο Κρεσέντσιο Μπαντοέρ, ο Παύλος Κλάδης, ο Ιωάννης Χαλικιάς, επονομαζόμενος Σαββάτος, ο Ιάκωβος Μοτσενίγο του ποτέ Γεωργίου και ένας από τους αδελφούς του, καθώς και ο Νικόλαος Ξανθόπουλος. Όσο το ρωσικό πλοίο βρισκόταν στο λιμάνι της Ζακύνθου, όλοι αυτοί εθεάθησαν να συναντώνται με τον Ρώσο πλοίαρχο, προφανώς τον Popofkin, ο οποίος έβγαινε συχνά στη στεριά και περπατούσε στην πόλη. Οι ίδιοι οι αρχηγοί διέγειραν τις λαϊκές μάζες τάζοντάς τους ότι θα τούς μοίραζαν τις περιουσίες των μουσουλμάνων της Πελοποννήσου και ότι όλοι επρόκειτο να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση.[739] Λεγόταν μάλιστα ότι, προκειμένου να κινητοποιήσουν ευκολότερα τους αγράμματους χωρικούς οι υποκινητές περιόδευαν στα χωριά της ενδοχώρας, επιδεικνύοντας τα πτυχία που είχαν λάβει στην Πάντοβα ως ρωσικά διπλώματα, που τάχα τούς είχαν παραχωρηθεί από τους Ρώσους.[740]

Ο υποδικηγόρος Ιωάννης Μαρτινέγκος του Γεωργίου ισχυρίστηκε ότι ο Παύλος Κλάδης ήταν ένας εκ των βασικών ενόχων για την πραγματοποίηση της περίφημης μετάβασης στις γειτονικές ηπειρωτικές ακτές κατά τα «Ορλωφικά», καθώς τον κατηγορούσε πως παρέσυρε πολλούς χωρικούς από την ενδοχώρα του νησιού, όπως και πολλούς κατοίκους της πόλης, να συμμετάσχουν στην εξέγερση των χριστιανών της Πελοποννήσου. Κατά τον Μαρτινέγκο, ο Κλάδης για να προσελκύσει το πλήθος υποσχόταν εύκολη απόκτηση περιουσιών, και, μάλιστα, στον ίδιο είχε πει πως αν τούς ακολουθούσε στην Πελοπόννησο θα άλλαζε την τύχη του, αφού με το επάγγελμα που ασκούσε δεν κέρδιζε πολλά χρήματα. Ο Μαρτινέγκος πρόσθεσε πως δεν έδωσε σημασία στα λεγόμενα του Κλάδη και τον προειδοποίησε ότι θα έμπαινε σε περιπέτειες, εκείνος όμως ήταν ανένδοτος στα σχέδιά του και συνέχιζε να κινητοποιεί κόσμο.[741]

Ένας άλλος μάρτυρας, ο άρχοντας Θεοδόσιος Καψοκέφαλος, αφού επιβεβαίωνε τις φήμες για συμφωνία ανάμεσα στον Ορλώφ και τον Ιωάννη Μακρή, επαναλάμβανε πως πέρα από τους ανιψιούς του τελευταίου, Κωνσταντίνο και Βασίλειο, και τους ήδη προαναφερθέντες, ρόλο κλειδί για τη «στρατολόγηση» ανδρών ανέλαβαν ο Παύλος Κλάδης, το δεξί χέρι του Ιωάννη Μακρή, ο αδερφός του

[739] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 130r-132r.
[740] […] *li Capi sudetti avevano procurati dei diplomi di dottorato, e con questi alla mano andavano seducendo le persone, facendo loro credere, che quelle fossero ottenute dall'Imperatrice di Moscovia* […]. Στο ίδιο, φφ. 296v.
[741] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4877r-4877v.

Κωνσταντίνος Κλάδης μαζί με τον γιο του Νικολέτο, ο Ιωάννης Χαλικιάς, ο Κρεσέντσιο Μπαντοέρ και ο Νικόλαος Ξανθόπουλος. Όλοι αυτοί περιγράφονταν ως *capi sedutori*,[742] χαρακτηρισμός που γενικά χρησιμοποιούνταν για όλους όσοι υποκινούσαν το πλήθος και κατάφερναν να συσπειρώσουν μια ομάδα χωρικών για να μεταβούν μαζί στην Πελοπόννησο.[743]

Σε αντιστοιχία με τον Σκοτάκη, ο Καψοκέφαλος υπογράμμιζε ότι όλοι αυτοί οι φερόμενοι ως αρχηγοί για να προσελκύσουν περισσότερο κόσμο στη σχεδιαζόμενη μετάβαση στην Πελοπόννησο επικαλούνταν την κοινή θρησκεία με τους Ρώσους, ενώ παράλληλα διέδιδαν πολλές υποσχέσεις ότι επρόκειτο να εκδιώξουν τους Οθωμανούς και να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την Πελοπόννησο. Ο ίδιος βεβαίωνε πως οι περιρρέουσες φήμες δημιουργούσαν προσδοκίες ότι τα εδάφη της Πελοποννήσου θα διαμοιράζονταν ανάμεσα στους νησιώτες Βενετούς υπηκόους, καθώς και ότι οι αρχηγοί της κίνησης επρόκειτο να λάβουν βαθμούς στον ρωσικό στρατό.[744]

Η μαζική συγκέντρωση του πλήθους, κυρίως χωρικών, προκειμένου να μεταβούν στην Πελοπόννησο, τοποθετείται στις αρχές Μαρτίου. Σταδιακά άρχισαν νυχθημερόν να αναχωρούν για την Πελοπόννησο πολλές βάρκες γεμάτες κόσμο, υπό τους ήχους πυροβολισμών και παρατεταμένων «ζήτω η αυτοκράτειρα». Μάλιστα ο Μπαντοέρ, κάτω από τους πανηγυρικούς ήχους τυμπάνων και φλογερών *(tamburi e gnacare)*, ύψωσε ένα λευκό λάβαρο πάνω στο οποίο με μπλε κορδέλα σχηματιζόταν ένας σταυρός, κάτι που παρέπεμπε στη σημαία που χρησιμοποιούσαν οι Ρώσοι.[745] Η μαζικότητα της κίνησης φαίνεται πως συμπαρέσυρε στην Πελοπόννησο μαζί με το πλήθος και έξι Δαλματούς, οι οποίοι διέμεναν στη Ζάκυνθο *(della compagna di Zante)*.[746] Ας σημειωθεί εδώ ότι οι καταγεγραμμένες σύγχρονες των γεγονότων εκτιμήσεις τοποθετούν τον αριθμό όσων μετέβησαν στην Πελοπόννησο ανάμεσα στις τρείς[747] και στις πέντε χιλιάδες άτομα,[748] κυρίως χωρικούς, υπολογισμοί που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν υπερβολικοί, υποδηλώνουν, ωστόσο, τη μαζικότητα της κίνησης.

[742] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 118v-119r.
[743] Στο ίδιο, φ. 185v.
[744] Στο ίδιο, φφ. 119r-119v.
[745] Στο ίδιο, φφ. 119v-120r.
[746] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 6v.
[747] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4952r.
[748] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 130v, 296r.

Τα ίδια περιστατικά αναδεικνύονται διανθισμένα με περισσότερα στοιχεία στη λεπτομερή καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά. Στο μακροσκελές κείμενο που κατατέθηκε στους Ανακριτές του Κράτους συναντούμε πολλές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις κρίσιμες στιγμές της μετάβασης των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, οι οποίες δεν καταγράφονται πουθενά αλλού. Φαίνεται πως ήταν αυτόπτες μάρτυρες ή έστω είχαν πολύ καλή πληροφόρηση για τα συμβεβηκότα, δίχως πάντα να μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της υπερβολής. Αυτονόητα η οικογένεια Γαβαλά λάμβανε ξεκάθαρη φιλοβενετική στάση και αντιμετώπιζε ως προδότες και στασιαστές τους πρωταγωνιστές των περιστατικών, επιφυλάσσοντας για αυτούς σκληρούς χαρακτηρισμούς.

Κατά τον Αντώνιο Γαβαλά και τους γιούς του Ιωάννη και Αναστάσιο, οι «επαίσχυντοι αποστάτες» Βασίλειος Μακρής, Παύλος Κλάδης και Ιωάννης Χαλικιάς, επονομαζόμενος Σαβάτος, μέρα μεσημέρι, παρουσία μάλιστα του προνοητή Gherardini ύψωσαν ρωσικές σημαίες σε πλοιάρια και ξεσήκωναν χιλιάδες κόσμου με επικλήσεις στη θρησκεία και στη δόξα που απέρρεε από ένα κοινό συλλογικό παρελθόν, κατά το οποίο η «ελληνική εθνότητα» *(nazione greca)* βασίλευε στον κόσμο. Με πρόσχημα την υπεράσπιση της πληγωμένης από τους αλλόδοξους Κυριάρχους θρησκείας και υποσχέσεις για μια καλύτερη τύχη, παρά τις απαγορεύσεις που είχαν εκδοθεί από τον προνοητή για να αποτραπεί μια μαζική μετάβαση, διέδιδαν ότι είχε πια φτάσει ο πολυπόθητος καιρός της απελευθέρωσης, έπειτα από πολλούς αιώνες διαφορετικών αλλόδοξων κυριάρχων, και της επανένωσης κάτω από τη «γλυκιά διακυβέρνηση» ενός χριστιανού μονάρχη.[749]

Ανέφεραν μάλιστα πως ο προνοητής, σε μια ύστατη προσπάθεια να αποτρέψει όσα επρόκειτο να ακολουθήσουν, είχε διατάξει την αφαίρεση όλων των τιμονιών από τα καΐκια του λιμανιού και τη φύλαξή τους σε κάποια αποθήκη, ο πυρετός όμως ήταν τέτοιος, που οι υποκινητές απειλούσαν τον ίδιο τον προνοητή Gherardini πως θα κατεδαφίσουν την εν λόγω αποθήκη και δε δίστασαν, για εκφοβισμό, να ρίξουν

[749] [...] *ora con irritarli contro il proprio Principe, ora con animarli a diffendere la loro oltragiata Religione, ed ora finalmente con lusingarli colla speranza di miglior fortuna [...] furono veduti gli infami apostati Basilio Macri, Paolo Cladi, e Zuanne Calichia detto Savato alla presenza dell' Eccellentissimo Proveditor Signor Marchese Gherardini, non di notte ma di mezzo giorno innalberar bandiere moscovite, e solevar molte migliaja di persone, mettendo loro invista la religione, la gloria, e l'onor, che acquistar dovea la nazion Greca, e gl'importanti guadagni dei lucrosi, ed onorevoli impieghi, come godeva la nazione allorchè imperava nel mondo. Predicavano esser venuto quel tempo tanto bramato per il corso di tanti anni di vederla liberata dal tiranico giogo di tante nazioni, e riunita un altra volta sotto il dolce governo d' un suo medesimo figlio* [...]. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 1v.

πολλαπλούς πυροβολισμούς στον αέρα με τα τουφέκια τους. Τα πρωτόγνωρα περιστατικά και η μανία του πλήθους τρομοκράτησαν τον προνοητή, καθώς το ενδεχόμενο μιας εξέγερσης εναντίον των βενετικών αρχών έμοιαζε εξαιρετικά πιθανό. Έτσι, αλλόφρων, χωρίς τις απαραίτητες δυνάμεις για να συγκρατήσει το μανιασμένο πλήθος, κατέφυγε εσπευσμένως στο κάστρο, όπου συγκέντρωσε όλους τους διαθέσιμους στρατιώτες και έδωσε διαταγή να γεμίσουν τα κανόνια, προετοιμάζοντας την άμυνα σε μια πιθανή επίθεση.[750]

Με την άτακτη αποχώρηση του προνοητή από τον αιγιαλό για το κάστρο, φαίνεται ότι τα τιμόνια αποκαταστάθηκαν στα πλεούμενα και, υπό την επίβλεψη των «γεμάτων αλαζονεία» και «θράσος» αρχηγών (*pieni d'orgoglio e di baldanza i capi ribelli*), περισσότερα από πενήντα καΐκια γεμάτα κόσμο αναχώρησαν από τις ακτές της πόλης για την Πελοπόννησο, με κυριότερο σημείο την περιοχή της *Sabionera,* στο σημείο όπου βρίσκοντανν οι ανεμόμυλοι.[751] Η αναχώρηση έμοιαζε πανηγυρική και στις ακτές είχε συγκεντρωθεί τεράστιο πλήθος με ρωσικές σημαίες, το οποίο υπό τους ήχους πυροβολισμών, φλογέρων και ταμπούρλων φώναζε επαναλαμβανόμενες ιαχές υπέρ της Μεγάλης Αικατερίνης *(Viva la nostra Gran Imperatrice).* Με το κλίμα γενικευμένης αναταραχής να έχει επεκταθεί σε όλο το μήκος του αιγιαλού, ανήμπορος και τρομοκρατημένος ο προνοητής Gherardini παρακολουθούσε κλαίγοντας το ασυνήθιστο θέαμα από τα τείχη του κάστρου, οδυρόμενος για την αχαριστία και την απιστία των ντόπιων προς την Κυρίαρχο.[752]

Το σημείο που καταγράφονται τα συνθήματα με τα οποία οι υποκινητές καλούσαν το πλήθος στην Πελοπόννησο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς είναι η μοναδική πηγή που έχουμε στη διάθεσή μας και αποκαλύπτει την προπαγάνδα των επικεφαλής της μετάβασης. Θα θέλαμε, ωστόσο, να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία, ώστε να διατυπώσουμε και ασφαλέστερα συμπεράσματα τόσο σχετικά με τη ρητορική με την οποία υποκινήθηκε το πλήθος όσο και σχετικά με το πώς το ίδιο πλήθος προσλάμβανε στην πραγματικότητα τα στοιχεία αυτής της ρητορικής. Τί μπορεί να σήμαιναν λόγου χάρη για έναν συντηρητικό Ζακυνθινό άρχοντα και

---

[750] Στο ίδιο, φφ. 1v-2r.

[751] Στην προσεισμική πόλη της Ζακύνθου υπήρχαν δύο παραλιακά σημεία με αυτό το όνομα: η *Sabionera Grande,* η αμμώδης παραλία στην περιοχή του Άμμου, στο νότιο μέρος της πόλεως, κοντά στον ιερό ναό του Αγίου Διονυσίου, και η έτερη *Sabionera* στο βόρειο μέρος, στην περιοχή Κρυονέρι. Ο πολύς κόσμος πρέπει να είχε συγκεντρωθεί στην *Sabionera Grande*, όπου σύμφωνα με τον με τον Κονόμο, στην τοποθεσία «Ταμπάκικα» υπήρχαν πράγματι ανεμόμυλοι. Βλ. Κονόμος, *Καστρόλοφος και αιγιαλός,* σσ. 200-202.

[752] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φφ. 2r-2v.

αρχηγό φατρίας, με πλήθος εξαρτώμενων, οι εκκλήσεις για την υπεράσπιση της πληγωμένης από τους αλλόδοξους κυριάρχους θρησκείας; Ακόμα, πώς ηχούσαν στα αυτιά του οι εκκλήσεις για την αποκατάσταση ενός κοινού συλλογικού παρελθόντος, κατά το οποίο η ελληνική εθνότητα κυρίευε τον κόσμο; Γιατί, όπως φαίνεται, προκρινόταν η απαγκίστρωση από το βενετικό σύστημα εξουσίας και η υπαγωγή των συμμετεχόντων στην εξέγερση κάτω από τη διακυβέρνηση ενός χριστιανού, εν προκειμένω ομοδόξου, μονάρχη; Ταυτόχρονα, πώς προσλάμβανε αυτή την προπαγάνδα ένας αγράμματος και καταπιεσμένος από την αρχοντική εξουσία, το βάρος των προστυχίων και των σιτοδιών;[753] Ως γνωστόν, εν αντιθέσει με τους ελληνορθόδοξους Οθωμανούς υπηκόους, που υπάγονταν στην εξουσία του σουλτάνου, οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί δεν υπάγονταν στην εξουσία κάποιου μονάρχη, αλλά σε αυτή της βενετικής *Repubblica*. Οι διαθέσιμες πηγές δημιουργούν περισσότερα ερωτήματα, παρά δίνουν ασφαλείς απαντήσεις, επιτρέπουν, ωστόσο, τη διατύπωση της βεβαιότητας ότι η προπαγάνδα των επικεφαλής της μετάβασης μοιάζει με πιστή αναπαραγωγή της ρωσικής. Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι ελληνόγλωσσα φυλλάδια με τη ρωσική προπαγάνδα κυκλοφορούσαν και στα νησιά του Ιονίου.[754]

Ο Νίκος Ροτζώκος, που έχει αναλύσει ενδελεχώς τα σημεία της ρωσικής προπαγάνδας, έχει επισημάνει τα νεωτερικά της χαρακτηριστικά, που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τις διδαχές της «φωτισμένης απολυταρχίας». Όπως, άλλωστε, είδαμε και στις διαθέσιμες πηγές, η επίκληση στην κοινή θρησκεία αποτελούσε κεντρικό στοιχείο για την υποκίνηση των χριστιανικών πληθυσμών, με τη ρωσική προπαγάνδα να πολιτικοποιεί τη θρησκευτική διαφορά και να τη μετατρέπει σε συγκρουσιακή σχέση. Η έννοια της ελευθερίας νοούνταν όχι με όρους εθνικής επανάστασης, αλλά με την έννοια της αποκατάστασης της σχέσης ανάμεσα στον ηγεμόνα (εν προκειμένω ορθοδόξου) και τους υπηκόους του και ακόμα περισσότερο στην «απαλλαγή του γένους από τον ασιατικό δεσποτισμό και την ένταξή του στη χορεία των ευρωπαϊκών κρατών», στην οποία καλούνταν όλες οι χριστιανικές εθνότητες της Βαλκανικής, ελληνικές, σλαβικές ή αλβανικές. Ο «φωτισμένος μονάρχης», που ασκούσε χρηστή

[753] Για τα προβλήματα του αγροτικού πληθυσμού του νησιού βλ. τα σχετικα κεφάλαια για τα προστύχια και την απαγόρευση εισαγωγής σιτηρών του 1769.

[754] Ένα τέτοιο αντίγραφο προκήρυξης του Αλέξιου Ορλώφ είχει μεταφραστεί στα ιταλικά από τα ελληνικά για λογαριασμό του γενικού προνοητή. A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 157, συνημμένο αρ. 4. Πρόκειται για τη γνωστή προκήρυξη που συνέταξε ο Αλέξιος Ορλώφ στο Ναυαρίνο τον Απρίλιο του 1770, όταν η εξέγερση βρισκόταν σε κρίσιμη καμπή, μετά την ήττα στην Τριπολιτσά. Με την προκήρυξη ο Ορλώφ ήθελε να εμψυχώσει τους ελληνορθοδόξους και τούς καλούσε να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις. Για μια ανάλυση της προκήρυξης του Ορλώφ βλ. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση,* σσ. 180-185.

διοίκηση, παραχωρούσε προνόμια και προστάτευε τα δικαιώματα των υπηκόων του, θεωρείτο ως ο πραγματικός φορέας μιας πιθανης κοινωνικής αλλαγής και πολιτισμικής ανανέωσης. Άλλωστε, το πρότυπο της «φωτισμένης απολυταρχίας» ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στις τάξεις των ελληνορθόδοξων λογίων, εκκλησιαστικών και εμπόρων, ενώ συνέπιπτε και με τις παραδοσιακές προνοιακές αντιλήψεις της ελληνορθόδοξης χρησμολογικής παράδοσης, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί. Η ρωσική «φωτισμένη απολυταρχία» παρουσιαζόταν ως η αναγκαία πορεία, ώστε το γένος να αναγεννηθεί και να διεκδικήσει τη θέση του στον κόσμο, σύμφωνα με τις αρχές των «πολιτισμένων» ευρωπαϊκών, χριστιανικών κρατών.[755] Στη σκέψη του ίδιου του Ευγένιου Βούλγαρη, για παράδειγμα, με τη ρωσική επέμβαση, η ελληνική εθνότητα θα είχε την ευκαιρία να ανασυγκροτηθεί πολιτισμικά και διοικητικά, να αποτινάξει τον ανατολικό οθωμανικό δεσποτισμό και να ενταχθεί, μαζί με τις υπόλοιπες χριστιανικές εθνοπολιτισμικές ομάδες της ευρύτερης περιοχής, κάτω από τη «χρηστή» και «φωτισμένη» διακυβέρνηση της ομόδοξης αυτοκράτειρας.[756]

Παρότι δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, είναι εξαιρετικά πιθανό, οι διδαχές της «φωτισμένης απολυταρχίας» να είχαν επηρεάσει ή και εμπνεύσει τους ηγέτες της μετάβασης στην Πελοπόννησο. Τα Ιόνια νησιά, ήταν κατεξοχήν χώρος «πολιτισμικών προσμείξεων και συναιρέσεων»,[757] με τα μέλη των αρχοντικών ελίτ να είναι ενταγμένα στην ευρωπαϊκή παιδεία και να σπουδάζουν στα πανεπιστήμια των ιταλικών πόλεων. Ακόμα, ήδη από τη δεκαετία του 1730 στη Ζάκυνθο, ένας εκ των προδρόμων του νεοελληνικού διαφωτισμού, ο λόγιος ιερωμένος Αντώνιος Κατήφορος (1685-1763), ο οποίος συνδέεται και με την εισαγωγή της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας στα νησιά, είχε δημοσιεύσει στην ελληνική και στην ιταλική γλώσσα τη βιογραφία του Μεγάλου Πέτρου.[758] Κατά τον Κιτρομηλίδη, η υψηλή

[755] Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση,* σσ. 209, 221-249.
[756] Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* σ. 182.
[757] Πρόκειται για όρους που έχει χρησιμοποιήσει ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση του «Επτανησιακού Διαφωτισμού», ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Επτανησιακός Διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σ. 242.
[758] Για τον Αντώνιο Κατήφορο, ο οποίος μεταξύ άλλων διετέλεσε πρωτοπαπάς Ζακύνθου και διευθυντής της Φλαγγινείου Σχολής της Βενετίας βλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας,* Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 87-88, 119-122˙ Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, «Στοιχεία για τον Αντώνιο Κατήφορο και τον Φραγκισκο Μηνιάτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1982), 297-310˙ Margherita Losacco, *Antonio Catiforo e Giovanni Veludo interpreti di Fozio,* Μπάρι 2003, σσ. 39-107 (κυρίως σσ. 65-69, 91-98)˙ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* σσ. 48-50, 176˙ Ν. Πίσσης, «Τροπές της "ρωσικής προσδοκίας" στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων* 30 (2009), 56-58. Για τη σχέση του Κατήφορου με τον τεκτονισμό βλ. το παλαιό άρθρο Σ. Μακρυμίχαλος, «Ο πρώτος

απήχηση αυτής της «ηρωϊκής φιλολογίας» ήταν ενδεικτική του ομόφωνου πολιτικού προσανατολισμού της ελληνικής σκέψης προς την ορθόδοξη Ρωσία κατά την πρώιμη περίοδο του διαφωτισμού.[759]

Όσον αφορά τέλος τους όρους έθνος *(nazion)* ή εθνότητα που συναντάται τόσο στο λεξιλόγιο της εποχής και στη ρωσική προπαγάνδα, όσο και στη συνθηματολογία των υποκινητών του όχλου στη Ζάκυνθο, αρχικά προκαλεί σύγχυση, φαίνεται, ωστόσο, ότι μπορεί να περιγράφει την οιαδήποτε πληθυσμιακή ομάδα με κοινά θρησκευτικά, πολιτισμικά ή τοπικά χαρακτηριστικά. Είναι χαρακτηριστική, λόγου χάρη, η επιστολή του ναυάρχου του ρωσικού στόλου Spiridov προς τον απεσταλμένο πράκτορα της ρωσικής πολιτικής στη Βαλκανική Λουδοβίκο Σωτήρη, που συντέθηκε στις 15 Ιανουαρίου του 1771. Σε αυτή, χρησιμοποιούσε πολύ ενδιαφέροντες συλλογικούς προσδιορισμούς για τους ορθοδόξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[760] και για να αναφερθεί στους ελληνικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής έκανε χρήση του όρου «Έλληνες», χωρίς να προβαίνει σε περαιτέρω τοπικούς προσδιορισμούς και αναγνωρίζοντάς τους, προφανώς, εθνοτική ιδιαιτερότητα. Ακολούθως, όμως, εν αντιθέσει με την αρχή του αποσπάσματος, γίνονταν αναφορές σε «Ρουμελιώτες», «Αλβανούς»[761] και «Μακεδόνες»,[762] οι οποίοι κατονομάζονται ως «εθνότητες». Ο όρος, δηλαδή, υποδηλώνει πληθυσμιακές ομάδες με κοινή τοπική καταγωγή, όπως οι συγκεκριμένες, προδίδοντας ότι πέραν της θρησκευτικής ή της εθνοτικής ταυτότητας υπάρχει ταυτόχρονα και η τοπική, που καθορίζεται από την καταγωγή. Γίνεται, λοιπόν, καταφανές ότι δεν υπήρχαν σταθερές ταυτοτικές υποδηλώσεις και οι ταυτότητες ήταν ρευστές.

Έλλην απολογητής του Ελευθεροτεκτονισμού. Ο Πρωτοπαπάς Ζακύνθου Αντώνιος Κατήφορος», *Τεκτονικόν Δελτίον* 2 (1955), 49-53.

[759] Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός,* σ. 176.

[760] *«[…] Οι **Έλληνες του Αρχιπελάγους** από της Ευβοίας μέχρι της Ανατολής και από όλας τας παραθαλασσίους πόλεις […] και να πολεμήσουν κατά των Μουσουλμάνων […] Από την επιστολήν μας αντελήφθην την πρόθεσιν και την προθυμίαν που εκδηλώνουν οι κάτοικοι της Ρούμελης, οι Μακεδόνες και οι Αλβανοί […] και εγώ υποχρεούμαι να δώσω δια κάθε ένα **Ρουμελιώτην**, **Μακεδόνα** ή **Αλβανόν** ως ναύλον ένα τζεκίνι ήτοι τέσσαρας πάστρας τουρκικάς […] Και να κάμετε γνωστόν εις τους ίδιους ότι κάθε **εθνότης** θα εκλέγη έναν αρχηγόν».* Η επιστολή του Spiridov περιέχεται στο Μέρτζιος «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770», ό. π.

[761] Ως Αλβανία εννοείται η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου και κατά συνέπεια ως «Αλβανοί» υποδηλώνονται οι κάτοικοι αυτού του χώρου. Επειδή ωστόσο στην Ήπειρο δεν κατοικούσαν μόνο αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι αλλά και ορθόδοξοι, ο Spiridov πρέπει να απευθύνεται στους εκεί ορθόδοξους, είτε αλβανόφωνους είτε ελληνόφωνους. Στην προκειμένη περίπτωση ο όρος πρέπει να εκληφθεί ως τοπικού χαρακτήρα.

[762] Προφανώς εννούνται οι ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι, σλαβόφωνοι και βλαχόφωνοι ορθόδοξοι της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας

Εξάλλου, οι παρατηρήσεις του Ροτζώκου, επιβεβαιώνουν ότι όροι όπως έθνος και εθνότητα δεν αναφέρονταν σε εθνικά πολιτικά υποκείμενα που διεκδικούσαν πολιτική αυτοδιάθεση, διότι τέτοιοι όροι δεν είχαν ακόμα λάβει την ιδεολογική σαφήνεια που τους αποδόθηκε αναδρομικά από την εθνική ιδέα. Οι άνθρωποι της εποχής δεν αναγνώριζαν σε αυτούς ξεκάθαρη ιδεολογικοπολιτική σημασία διότι δεν επρόκειτο για σταθερές συλλογικές ταξινομήσεις. Για αυτό και στο λεξιλόγιο και τα γραπτά της εποχής το ελληνικό έθνος μπορούσε να συνυπάρχει με το σπαρτιατικό έθνος, οι Μανιάτες να διαχωρίζονται από τους Έλληνες ή να γίνεται αναφορά σε πολλαπλές ελληνικές εθνότητες. Ακριβώς για αυτό οι Ρώσοι απευθύνονταν στους ορθόδοξους της Βαλκανικής αδιάκριτα, είτε με προσδιορισμούς δηλωτικούς της ιστορικής τους καταγωγής (Έλληνες, Σλάβοι, Αλβανοί, Σπαρτιατικόν Έθνος), είτε με προσδιορισμούς που δήλωναν τοπικότητα (Χειμαριώτες, Μαυροβούνιοι, Μανιάτες). Καθ' υπέρβαση όλων αυτών των επιμέρους ταξινομήσεων, όμως, η ορθοδοξία χρησίμευε ως το ενοποιητικό στοιχείο που συνέδεε τους χριστιανούς της Βαλκανικής τόσο μεταξύ τους όσο και με την ορθόδοξη «φωτισμένη» μονάρχη, η οποία προβαλλόταν ως νέα πηγή πολιτικής νομιμοφροσύνης.[763]

Κοντολογίς, ως *nazione greca* μπορούμε να δεχτούμε ότι οι Ρώσοι προσδιόριζαν την εθνοπολιτισμική ομάδα, που κυρίαρχο συστατικό της είχε την ελληνοφωνία και την ορθοδοξία. Έτσι, ως περίοδος κατά την οποία η *nazione greca* κυρίευε τον κόσμο πρέπει να εννοείτο η προ-οθωμανική εποχή του Βυζαντίου, κατά την οποία για τελευταία φορά η ελληνική εθνοπολιτισμική ομάδα υπαγόταν στην εξουσία ενός ορθόδοξου μονάρχη. Όπως έγινε αργότερα γνωστό και με το ελληνικό σχέδιο της Μεγάλης Αικατερίνης, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, ακριβώς η δημιουργία μιας χριστιανικής Αυτοκρατορίας στα εδάφη της Οθωμανικής στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, ήταν μια εκδοχή των οραμάτων της. Σε μια τέτοια, νέα πολιτική πραγματικότητα φαίνεται ότι προσκαλούσε και τους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους.

Πίσω, στην εξιστόρηση των γεγονότων της μετάβασης, η οικογένεια Γαβαλά φαίνεται, επίσης, αρκετά ενημερωμένη και για τη δράση όσων πέρασαν στις ακτές της Πελοποννήσου και πιο συγκεκριμένα στη Γαστούνη, η οποία, όπως αναφέρεται, δεν ήταν τειχισμένη πόλη. Υπογραμμίζουν λοιπόν ότι οι νησιώτες προέβησαν σε πρωτοφανείς λεηλασίες, παραβίασαν οικήματα και ατίμωσαν με ακαθαρσίες τα ιερά

[763] Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση,* σσ. 204-209.

οθωμανικά τεμένη, ενώ, αφού κατέκαψαν τα πάντα, πολλοί επέστρεψαν στη Ζάκυνθο με πενήντα πέντε μουσουλμάνους αιχμαλώτους. Αναφέρεται, όμως, ότι ο προνοητής στάθηκε αρωγός στην αποκατάστασή των τελευταίων και στην επιστροφή τους στην Πελοπόννησο.[764]

Μια πτυχή της εισβολής που πραγματοποίησαν οι Ζακυνθινοί στη Γαστούνη αναδύεται εξαιρετικά γλαφυρά σε ένα αντίγραφο επιστολής της 9ης Μαρτίου, το οποίο περιλαμβάνεται ως συνημμένο στη αλληλογραφία του Gherardini με τον Donà Η επιστολή γράφτηκε από τον ελληνορθόδοξο αρχιεπίσκοπο Γαστούνης και Τριπολιτσάς Άνθιμο με παραλήπτη τον αρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Σωφρόνιο Κουτούβαλη. Δεν γνωρίζουμε πώς ο προνοητής έλαβε γνώση της επιστολής, ωστόσο δεν μπορούμε παρά να εικάσουμε ότι ο αρχιεπίσκοπος Κουτούβαλης, θορυβημένος από όσα διάβασε, δεν γινόταν να τα αποσιωπήσει και για τον λόγο αυτό προσέτρεξε άμεσα στον προνοητή, ο οποίος με τη σειρά του αντέγραψε την επιστολή και ενημέρωσε, ως όφειλε, τον γενικό προνοητή της Κέρκυρας. Ο αρχιεπίσκοπος μετέφερε το κλίμα πριν και μετά την επίθεση που εξαπέλυσαν οι νησιώτες στην περιοχή της Γαστούνης, όπως επισήμαινε γλαφυρά «την τεράστια συμφορά που προκάλεσαν «μερικοί εγκληματίες» από τη Ζάκυνθο, οι οποίοι επέδειξαν τέτοια σκληρότητα στο ποίμνιό του όση δεν είχαν επιδείξει ποτέ στο παρελθόν ούτε οι ίδιοι οι βάρβαροι».[765]

Όπως ανέφερε, μέχρι και τις δύο του μηνός, παρότι κανένα βίαιο περιστατικό δεν είχε ξεσπάσει και κανένας ξένος στρατιώτης δεν είχε εμφανιστεί, στις τάξεις των μουσουλμάνων ήταν διάχυτο ένα κλίμα τρόμου και πανικού ότι ο τόπος θα γέμιζε με Ρώσους εισβολείς. Έτσι, εγκατέλειψαν τη Γαστούνη για να προφυλαχθούν, χωρίς όμως να πειράξουν κανέναν χριστιανό. Ο αρχιεπίσκοπος, όμως, κατήγγελλε πως όσα δεινά οι χριστιανοί δεν υπέφεραν από τους μουσουλμάνους, για την ακρίβεια από τους «βαρβάρους», το υπέστησαν στο πολλαπλό από τους Ζακυνθινούς. Ήταν τέτοια η αγριότητά τους εναντίον των ομόδοξων, που αν δεν βρίσκονταν στη μέση οι Κεφαλονίτες, προφανώς για να τους συγκρατήσουν, θα τους είχαν σκοτώσει όλους. Μάλιστα, εξιστορούσε ότι οι εξαγριωμένοι νησιώτες δεν δίστασαν να εισβάλουν στο ίδιο του το σπίτι. Ζητούσε λοιπόν με θερμά λόγια από τον Κουτούβαλη να πληροφορήσει μυστικά τον *altissimo Patron di cotesto luoco,* (προφανώς εννοείται ο

[764] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 2v

[765] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 141, συνημμένο αρ. 3.

προνοητής) για τις βιαιότητες στις οποίες προέβησαν οι Ζακυνθινοί, οι οποίοι λήστεψαν αποθήκες, μαγαζιά και ζώα όχι μόνο των μουσουλμάνων, αλλά και των χριστιανών. Ήλπιζε ότι ο προνοητής θα επιλαμβανόταν της κατάστασης και θα διενεργούσε ανακρίσεις για να εντοπίσει τους δράστες. Ο θυμός του είναι εύκολα διακριτός και υποστήριζε ότι δεν μπορούσε να ανεχθεί αυτή την ταπείνωση που προκλήθηκε με την εισβολή στο σπίτι του, όπου δεν άφησαν τίποτε όρθιο και παραβίασαν ακόμα και το χρηματοκιβώτιό του, παρουσία μάλιστα μαρτύρων. Θεωρούσε ότι ο Κουτούβαλης είχε χρέος να τον υπερασπιστεί ως αδελφός και ιεράρχης της Ανατολικής Εκκλησίας. Ακόμα τού ζητούσε, για την ακρίβεια τον «ξόρκιζε στο όνομα του Θεού», να μην αποκαλύψει ότι έγραψε την επιστολή ο ίδιος, διότι φοβόταν ότι θα διαδιδόταν και θα κινδύνευε η ζωή του».[766]

Μαζί με την επιστολή, τού απέστελλε ένα ζευγάρι παντόφλες, ένα ζευγάρι μπότες, μια χτένα, ένα μαντήλι, δύο πίπες καπνίσματος με δέκα καμινέτα και δυο μπατονέτες για τον καθαρισμό των αυτιών, απολογούμενος για τα μικρά δώρα, επειδή οι καιροί ήταν ταραγμένοι. Κλείνοντας, έκανε ακόμα λόγο για αδικαιολόγητες δολοφονίες που διέπραξαν οι νησιώτες, για το γεγονός ότι έφαγαν κρέας ενώ ήταν σαρακοστή, καθώς και για άλλα εγκλήματα, τα οποία δίσταζε να αναφέρει.[767]

Οι αιτιάσεις του ιεράρχη συμπίπτουν τόσο με σύγχρονες μαρτυρίες, όπως αυτή του άρχοντα Θεοδόσιου Καψοκέφαλου, ο οποίος υπογράμμιζε ότι οι Ζακυνθινοί προέβησαν αδιακρίτως σε πολλές λεηλασίες, ασχέτως αν επρόκειτο για περιουσίες χριστιανών ή μουσουλμάνων,[768] όσο και με τις αναφορές από το χρονικό του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη. Ο Πενάχ περιέγραφε με μελανά χρώματα την ικανότητα των κατοίκων της Γαστούνης (τους οποίους δεν διαχώριζε σε χριστιανούς και μουσουλμάνους) να αντικρούσουν τους πολυπληθείς νησιώτες που εισέβαλαν, καθώς ο ανδρικός πληθυσμός της περιοχής δεν ξεπερνούσε τα πεντακόσια άτομα.

---

[766] […] *per significarle la somamente dolorosa, e somamente incredibile miseranda disgrazia di Gastuni patita per alcuni cattivi, e malviventi uomeni del Zante, i quali hanno dimostrato una grandissima crudeltà contro la nostra nazione, che li stessi barbari non hanno usato, quando dominavano massime in tempo, che il Signor Iddio li aveva maledetti, e avevano già stabilito di fugirsene […]. Mà quello non abbiamo patito dalli Barbari, l'abbiamo sofferto il quadruplo dalli Zantioti, che in verità fratello, se avessero mancato li Ceffalonioti, ci averebbero ammazati tutti, tanto che hanno avuto coraggio due, e trè volte di assalire da mia casa, ricercando effetti Turchi, che una egual cosa non fù nemeno al tempo dè Barbari di assalire la casa Arcivescovile. Però fratello, come fratello le significo, e come Pastore, e universale comun Padre la scongiuro nel nome di Dio di comunicare ciò segretamente all' altissimo Patron di cotesto luogo, perché non hanno lasciato né magazeno, né robbe, né drappi di bottega né semoventi, vache, buffali, manzi, pecore, non solamente di ragion di Turchi, ma anche dè Cristiani* […]. Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 3.

[767] Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 3.

[768] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 121r.

Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, όλοι οι κάτοικοι κλείστηκαν στα σπίτια τους φοβισμένοι και προετοιμάστηκαν για μάχη, οι νησιώτες όμως δεν είχαν θάρρος να πολιορκήσουν τα σπίτια. Σύντομα ο Πενάχ και οι συγχωριανοί του αντιλήφθηκαν ότι οι νησιώτες θα έφερναν κανόνια για να τους εξαναγκάσουν να βγουν από την πόλη και, προκειμένου να σωθούν, αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν έξοδο. Δεδομένου όμως ότι οι νησιώτες είχαν καταλάβει την αγορά της πόλης, οι πολιορκούμενοι θα βρίσκονταν εκτεθειμένοι αν προσπαθούσαν να εξέλθουν των κατοικιών προς την πεδιάδα και έτσι αποφάσισαν να μετέλθουν ένα τέχνασμα: συνέταξαν μια ψεύτικη επιστολή που επί τούτου κατέληξε στα χέρια των εισβολέων και στην οποία αναφερόταν η ανάγκη μέριμνας για τις στρατιωτικές δυνάμεις, που δήθεν θα κατέφθαναν σε βοήθειά τους. Οι νησιώτες φαίνεται ότι πίστεψαν τα γραφόμενα της επιστολής και οπισθοχώρησαν. Έτσι οι ντόπιοι κάτοικοι, ανεξαρτήτως θρησκεύματος, βρήκαν ελεύθερο πεδίο για να βγουν από την πόλη και να κατευθυνθούν προς την Πάτρα το ξημέρωμα της 2ας Μαρτίου 1770. Για τρεις ώρες πεζοπόρησαν ανενόχλητοι προς το κάστρο της Πάτρας, που απείχε δώδεκα ώρες, διότι οι νησιώτες επιδόθηκαν αμέσως σε εκτεταμένες λεηλασίες. Η πλειοψηφία ήταν γέροι και γυναικόπαιδα και ακριβώς για αυτό η πομπή δεν μπορούσε να αναπτύξει ταχύτητα. Δυστυχώς για τους ίδιους, οι νησιώτες τούς πρόλαβαν και τούς επιτέθηκαν καθ' οδόν, αμέσως μόλις λεηλάτησαν τις περιουσίες τους. Ακολούθησαν μάχες μέρα νύχτα και τελικά, μετρώντας απώλειες, τραυματίες και πέντε αιχμαλώτους στα χέρια των νησιωτών, το καραβάνι από τη Γαστούνη έφτασε ξυπόλητο και ρακένδυτο στην Πάτρα, μετά από δύο ολόκληρες μέρες. Οι στιγμές περιγράφονται από τον Πενάχ ως οι μέρες της Κρίσης.[769] Στη μεταφορά ενός ανεκδοτολογικού περιστατικού που υποστηρίζε πως άκουσε από τους ίδιους τους ραγιάδες και που καταδεικνύει τη δραστηριότητα των Ιονίων, κάποιος από αυτούς θέλησε να βεβηλώσει τον τουρμπέ του Ντελικλή Μπαμπά, ένα από τα μεγαλύτερα μουσουλμανικά προσκυνήματα της Γαστούνης. Ειδικότερα, μπήκε μέσα για να ουρήσει, αλλά μόλις έβγαινε, προφανώς με «θεία παρέμβαση», πήρε φωτιά το όπλο του και σκοτώθηκε.[770]

Τόσο η ενδιαφέρουσα επιστολή του ιεράρχη, λοιπόν, όσο και η κατάθεση του Καψοκέφαλου, αλλά και το χρονικό του Πενάχ Εφέντη πιστοποιούν την άποψη ότι, από τις επιθέσεις των νησιωτών εισβολέων, μαζί με τους μουσουλμάνους της

[769] Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα 1993-2005, σσ. 184-186.
[770] Στο ίδιο, σ. 200.

Γαστούνης βρέθηκαν σε κίνδυνο της ζωής και των περιουσιών τους και προσπάθησαν να καταφύγουν σε ασφαλή οχυρά και χριστιανοί της Γαστούνης. Στα μάτια των οθωμανών υπηκόων που ζούσαν στην Πελοπόννησο, δηλαδή, δεν υπήρχε μια ξεκάθαρη γραμμή μουσουλμάνων νομιμοφρόνων και χριστιανών εξεγερμένων. Για τον λόγο αυτό οι μουσουλμάνοι δεν εμπόδισαν τους χριστιανούς που ήθελαν να διαφύγουν μαζί τους και δεν τους θεώρησαν απειλή. Ομοίως, ούτε οι ίδιοι οι χριστιανοί θεώρησαν εαυτούς ασφαλείς με την εισβολή των νησιωτών στη Γαστούνη. Σύμφωνα με τον Birol Gundogdu, η ύπαρξη δυο απόλυτα διακριτών κοινωνιών με αντιθετικά συμφέροντα στην Πελοπόννησο, μιας χριστιανικής δηλαδή που επιζητούσε συγκροτημένα την αποκοπή από την οθωμανική εξουσία και μιας μουσουλμανικής που αντιστοίχως αγωνίστηκε σύσσωμη για τη διαιώνιση της οθωμανικής κυριαρχίας και την απόκρουση των Ρώσων, είναι ένας τεχνητός ισχυρισμός που οφείλεται στην ιστοριογραφία και τα σύγχρονα στην εξέγερση έγγραφα.[771]

2.3 Η πολιορκία της Πάτρας

Μετά την επίθεση στη Γαστούνη επόμενος στόχος για τους νησιώτες ήταν η κατάληψη της κοντινής Πάτρας, εγχείρημα σαφώς πιο δύσκολο, καθώς επρόκειτο για πολύ μεγαλύτερη πόλη, η οποία διέθετε και φρούριο. Εκεί είχαν στο μεταξύ καταφέρει να καταφύγουν οι κάτοικοι της Γαστούνης. Στις 16 Μαρτίου ο βενετός πρόξενος Τσέζαρε Μεσαλά[772] ενημέρωνε αναλυτικά τον προνοητή Ζακύνθου για την

[771] Gundogdu, *Ottoman Constructions*, σσ. 242, 249. Με το συγκεκριμένο ερώτημα καταπιάνεται και στο άρθρο του «A Boiling Cauldron», ό. π., στο οποίο, βασιζόμενος σε οθωμανικές πηγές, υποστηρίζει ότι ένα μεγάλο τμήμα των χριστιανών ραγιάδων παρέμεινε πιστό στην οθωμανική «νομιμότητα». Σύμφωνα πάντα με τον Gundogdu, ήταν η ίδια η αποτυχημένη εξέγερση, που εκ των υστέρων προκάλεσε την καχυποψία των οθωμανικών αρχών προς τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις κεφαλές τους. Στα «μεθεόρτια» της εξέγερσης, αυτή η καχυποψία είχε ως αποτέλεσμα οι μουσουλμάνοι να κατηγορούν τους μη μουσουλμάνους για τα δεινά που προκλήθηκαν κατά την εξέγερση, ώστε να επωφεληθούν. Αυτό το γεγονός σταδιακά οδήγησε στη μακροπρόσθεσμη ένταση των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους.

[772] Για τον Βενετό πρόξενο στην Πάτρα, Ζακυνθινό κόντε Τσέζαρε Μεσαλά του ποτέ Γεωργίου βλ. Rizo Rangabè, *Livre d'Or*, τ. Γ΄, σ. 186. Για την οικογένεια βλ. Ζώη, *Λεξικόν,* σ. 419-420. Από τις 23 Απριλίου 1744 ο Γεώργιος Μεσαλά και οι γιοί του Κωνσταντίνος, Τσέζαρε και Αναστάσιος κατείχαν το δικαίωμα λήψης 50 κιλών σιταριού ετησίως, από τη δεκάτη των σιτηρών των χωριών Λαγκαδάκια και Φιολίτη, καθώς και τον τίτλο του κόντε. Στις 11 Μαΐου 1753 ο Τσέζαρε και τα αδέλφια του έλαβαν την ανανέωση των φεουδαρχικών τους δικαιωμάτων, λόγω του θανάτου του πατέρα τους Γεωργίου.

άφιξη στην Πάτρα των περίπου χιλίων φυγάδων από τη Γαστούνη, οι οποίοι μάλιστα, σε διάφορα σημεία του δρόμου για την Πάτρα είχαν δεχτεί επίθεση και ληστεύτηκαν από τους νησιώτες και, μάλιστα, υπήρξαν και θύματα. Όπως τόνιζε, η τραγική κατάσταση των φυγάδων, που κατέφτασαν στην Πάτρα, εξαγρίωσε τις ντόπιες μουσουλμανικές αρχές, οι οποίες άρχισαν να εκτοξεύουν τρομερές απειλές εναντίον των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων, βασικών υπαίτιων για την καταστροφή της Γαστούνης. Εξάλλου και στην πόλη της Πάτρας παρατηρούνταν ήδη αναβρασμός και συγκεντρώνονταν με εντατικούς ρυθμούς μεγάλα φορτία όπλων, διότι οι αρχές προετοιμάζονταν για μια διαφαινόμενη επίθεση και στην πόλη τους. Αυτή η κατάσταση γεννούσε τον φόβο και στους βενετούς υπηκόους της πόλης ότι θα αποτελούσαν τον πρώτο στόχο των οθωμανικών αντιποίνων, σε περίπτωση που τα πράγματα χειροτέρευαν.[773]

Ενδεικτικό της ανησυχίας που είχε αρχίσει να κυριεύει και τον ίδιο τον Μεσαλά ήταν η αποστροφή ότι είχε μείνει μόνος με την οικογένειά του, εκτεθειμένος σε κάθε κίνδυνο, ελπίζοντας μόνο στη «θεία ευσπλαχνία», διότι οι υπόλοιποι βενετοί υπήκοοι της Πάτρας είχαν βρει κάθε πιθανό πρόσχημα να απουσιάζουν από την πόλη και τον είχαν εγκαταλείψει. Ακόμα, η επικοινωνία του με τον βάιλο της Κωνσταντινούπολης είχε καταστεί προβληματική λόγω του μπλοκαρίσματος όλων των περασμάτων. Για τον ίδιο λόγο δεν είχε τη δυνατότητα να επικοινωνήσει ούτε με τον πασά της Πελοποννήσου, ώστε να μετριάσει, όσο γινόταν, τις αλγεινές εντυπώσεις που είχαν προσκληθεί από την ανεξέλεγκτη δράση των νησιωτών. Μολοντούτο, δήλωνε αποφασισμένος να συνεχίσει να υπηρετεί άοκνα τα καθήκοντά του και σε συνεργασία με τους μουσουλμάνους αξιωματικούς και αγάδες να προσπαθήσουν να διαχειριστούν αποτελεσματικά τη δυσχερή κατάσταση που είχε ανακύψει. Υπό αυτές τις συνθήκες ζητούσε από τον Donà την άμεση αποστολή ενός βενετικού πλοίου στην Πάτρα, διότι έκρινε την παρουσία του απαραίτητη για παν ενδεχόμενο, αλλά και για να επιτηρεί τις πολυάριθμες βάρκες, μάλλον νησιωτών, που ανέμεναν την κατάλληλη ευκαιρία για να λεηλατήσουν και να λαφυραγωγήσουν τις γειτονικές ακτές.[774]

Βλ. σχετικά A.S.V.e, *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171, φάκελος οικογένειας Messalà˙ b. 740, Catastico delle investiture de Feudi di Zante, φ. 8r˙ b. 1075, fasc. 5 Feudi Zante, Famiglie Feudali, φ. 14.

[773] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 141, συνημμένο αρ. 1.

[774] Στο ίδιο.

Άλλη μια ένδειξη για το πού όδευε η κατάσταση ήταν το πρώτο, ίσως, τραγικό περιστατικό στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας, όταν η φρουρά του οχυρού του Μοριά, στην είσοδο του Πατραϊκού κόλπου, βύθισε με κανονιοβολισμό μια «ύποπτη» βάρκα από τη Λευκάδα, με όλα τα μέλη του πληρώματος να σκοτώνονται. Τη μετάβαση της φρουράς του οχυρού σε κατάσταση επιφυλακής επιβεβαίωνε και η διαταγή προς τα πληρώματα κάθε βάρκας που εισερχόταν ή εξερχόταν από τον Πατραϊκό κόλπο, να προσεγγίζουν τη στεριά για έλεγχο των εγγράφων τους, παλαιά πρακτική, η οποία, όμως, είχε ατονήσει κατά την πρότερη περίοδο ειρήνης.[775]

Η επόμενη αναφορά του προξένου Μεσαλά στον γενικό προνοητή Donà συντάχθηκε μετά από περίπου δύο εβδομάδες, στις 30 Μαρτίου, και σε αυτή ο πρόξενος περιέγραφε το γεγονός που στην προηγούμενη επιστολή του απευχόταν: το πρωτοφανές θέαμα της πολιορκίας της Πάτρας από τους νησιώτες. Ευρισκόμενος στο κέντρο των εξελίξεων και όντας ένας από τους τελευταίους βενετούς υπηκόους που βρίσκονταν ακόμα στην Πάτρα, ο Μεσαλάς παρέδωσε μια αναφορά αγωνιώδη στην οποία εξέπεμπε ανάγλυφα το αίσθημα του φόβου που τον είχε κυριεύσει, λόγω των καινοφανών γεγονότων, κυρίως, δε, για τις πραγματικά απρόβλεπτες εξελίξεις που αυτά συνεπάγονταν. Η επίθεση των βενετών υπηκόων στην Πάτρα, ενώ είχε προηγηθεί η καταστροφή της Γαστούνης, είχε εξαγριώσει τους μουσουλμάνους ιθύνοντες της πόλης και οι σχέσεις της Βενετίας με την Πύλη έμοιαζαν να είναι στη χειρότερη φάση τους. Ο πρόξενος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι, παρά τις προσπάθειές του να πείσει τους μουσουλμάνους ότι η Βενετία παρέμενε σύμμαχός τους, δεν γινόταν πια πιστευτός, αντίθετα αυτοί ήταν πεπεισμένοι ότι προσπαθούσε να τους παραπλανήσει. Ο ίδιος θεωρούσε πως ήταν ξεκάθαρα, πλέον, στο στόχαστρο των αρχών, ως ο τοπικός εκπρόσωπος της βενετικής εξουσίας και βρισκόταν εκτεθειμένος σε μεγάλο κίνδυνο, έχοντας γλιτώσει για την ώρα μόνο «λόγω της Θείας Πρόνοιας».[776]

Το ποτήρι φαίνεται πως «ξεχείλισε» για τους ήδη οργισμένους μουσουλμάνους στις 25 Μαρτίου, όταν επιβεβαιώθηκαν οι υποψίες για την προσπάθεια των νησιωτών, μετά τη Γαστούνη, να κυριεύσουν και την Πάτρα. Πολλές βάρκες από τα κοντινά νησιά με υψωμένη τη ρωσική σημαία άρχισαν να συγκεντρώνονται στο λιμάνι της πόλης, αποβιβάζοντας πολλούς άνδρες, οι οποίοι

[775] Στο ίδιο.
[776] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 143, συνημμένο αρ. 2.

επρόκειτο να ενσωματωθούν με τους υπόλοιπους στη στεριά, ώστε να πολιορκήσουν την πόλη. Οι μουσουλμάνοι ιθύνοντες ζήτησαν αμέσως εξηγήσεις από τον Μεσαλά, με τον ίδιο να επισημαίνει πως ακόμα κι αν απαντούσε σε αυτούς με κάποιο τέχνασμα θα ήταν ανώφελο να σταματήσει την «καταιγίδα» που είχε ήδη ξεκινήσει. Άλλωστε, μέσα στη μέρα ξέσπασε και το πρώτο αιματηρό περιστατικό της επερχόμενης σύρραξης: με την είδηση της συγκέντρωσης στα περίχωρα της Πάτρας πολλών ελληνορθόδοξων εισβολέων, τόσο Οθωμανών όσο και Βενετών υπηκόων, ερχόμενων από διάφορες κατευθύνσεις, μαζεύτηκαν περίπου τριακόσιοι άνδρες, με σκοπό να βγουν από την πόλη και να τούς αντιμετωπίσουν, ίσως για να προλάβουν και την πιθανότητα πολιορκίας. Όπως μεταφέρει πάντα ο πρόξενος, η συνάντηση των δύο αντίπαλων μερών έγινε σε ένα απομακρυσμένο μοναστήρι, περίπου μια ώρα από την Πάτρα, το οποίο χρησιμοποιούσαν ως κρησφύγετο οι ελληνορθόδοξοι. Από την ένοπλη σύγκρουση που ακολούθησε έχασαν τη ζωή τους δεκαπέντε μουσουλμάνοι και δύο ελληνορθόδοξοι.[777]

Την επομένη, 26η Μαρτίου, οι εγχώριοι εξεγερμένοι, μαζί με τους νησιώτες, εισέβαλαν στην πόλη, πολιόρκησαν το κάστρο και ο πρόξενος Μεσαλάς βρέθηκε προ της σύλληψης από τις μουσουλμανικές αρχές. Η αμείωτη συγκέντρωση εχθρικών σκαφών με ρωσική σημαία στο λιμάνι και η διαφαινόμενη πολιορκία ανάγκασε τους ντόπιους αξιωματούχους να συγκαλέσουν σε σύσκεψη όλους τους ξένους προξένους, ανάμεσά τους φυσικά και τον Βενετό, ώστε να τούς ενημερώσουν έναν προς έναν για την κατάσταση, κυρίως δε, για να βρεθεί μια από κοινού λύση για την εξόντωση των εισβολέων που κατέφθαναν συνεχώς. Αυτή ακριβώς την πρωτοβουλία των αρχών ο Μεσαλάς την χαρακτήριζε ως «στρατήγημα» και «ύπουλη δολοπλοκία» με στόχο τη σύλληψή του. Για να γλιτώσει την οργανωμένη παγίδα που θεωρούσε ότι του είχε στηθεί, απέφυγε να παραστεί στη συνάντηση, επικαλούμενος ως δικαιολογία ότι τον ταλαιπωρούσε ένα κρυολόγημα. Η επιβεβαίωση των φόβων του ήρθε άμεσα, με τα όσα εκμυστηρεύτηκε ο γάλλος πρόξενος στον μεταφραστή του Μεσαλά, ότι δηλαδή η συνέλευση συγκλήθηκε αποκλειστικά για να τον παγιδεύσουν. Μάλιστα, από τη στιγμή που ο Μεσαλάς δεν παρευρέθηκε, αποφάσισαν να κάνουν έφοδο στο σπίτι του. Όπως σημείωνε, η «θεία φιλευσπλαχνία» ήταν ακόμα μια φορά ο λόγος που τελικά ούτε αυτό το σχέδιο ευοδώθηκε, καθώς εκείνες τις στιγμές οι ελληνορθόδοξοι

[777] Στο ίδιο.

εισβολείς άρχισαν μαζική επίθεση στην πόλη και οι μουσουλμάνοι, φοβισμένοι, διέφυγαν στο κάστρο, γεγονός που σηματοδότησε και την έναρξη της πολιορκίας.[778]

Όσον αφορά τους εισβολείς, οι οποίοι ξεκινούσαν την πολιορκία, υποστηρίζεται ότι επρόκειτο αποκλειστικά για ελληνορθόδοξους οθωμανούς υπηκόους από την Πελοπόννησο και ελληνορθόδοξους βενετούς υπηκόους από τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, οι οποίοι και από στεριάς και από θαλάσσης έφεραν πάντα τη ρωσική σημαία. Εξάλλου, έως τότε δεν είχε εμφανιστεί στο λιμάνι κανένα ρωσικό πλοίο, αντίθετα, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μεσαλά, διακρίνονταν περισσότερα από σαράντα χριστιανικά σκάφη γεμάτα με άνδρες, όπλα και εφόδια, ενώ υπήρχε και η φήμη για την έλευση τριών καλά οπλισμένων κεφαλονίτικων πλοίων *(tatarne).* Πέραν των ελληνορθοδόξων από τα κοντινά χωριά που προσέτρεξαν στο πλευρό των εξεγερμένων, ο πρόξενος, με μια υπερβολική θα λέγαμε εκτίμηση, υπολόγιζε τους νησιώτες πολιορκητές σε εφτά χιλιάδες, αριθμός που πίστευε ότι θα αυξανόταν περαιτέρω, διότι η αποβίβαση από τις βάρκες συνεχιζόταν αμείωτη. Είναι, ωστόσο, ενδιαφέρουσα η παρατήρηση ότι ουσιαστικά επρόκειτο για «έναν όχλο ασύνδετο και απείθαρχο, χωρίς κανόνες και χωρίς επικεφαλής που θα τον κατευθύνει, αποτελούμενος από άνδρες άγριους εθισμένους στις σφαγές και στο πλιάτσικο».

Μετά από όλα αυτά τα περιστατικά ο Μεσαλάς ήταν πεπεισμένος για τον κίνδυνο που διέτρεχε και σκόπευε να διαφύγει το συντομότερο για τη Ζάκυνθο. Όπως ο ίδιος σημείωνε στις αναφορές του, η αποχώρησή του θα διατηρούσε την αρμονία στις βενετο-οθωμανικές σχέσεις και η Κυρίαρχος δεν θα θεωρούνταν συνυπεύθυνη για την εισβολή. Σε περίπτωση αντίθετα που εξακολουθούσε να παραμένει στην πόλη, παρουσιαζόταν βέβαιος ότι οι μουσουλμανικές αρχές θα τον θεωρούσαν ιθύνοντα νου της εξέγερσης. Εξάλλου, η παραμονή του στην Πάτρα κρινόταν μάταιη μια και, πρακτικά, ο ρόλος του ως προξένου είχε πια ακυρωθεί. Αφενός κανένας από τους βενετούς υπηκόους δεν αναγνώριζε την εξουσία του, αφετέρου κανένας καραβοκύρης δεν παρουσιαζόταν πια στο προξενείο για την έκδοση άδειας (*patente),* καθώς όλοι πλέον κινούνταν υπό ρώσικη σημαία. Ακόμα χειρότερα, είχαν διακοπεί οι διμερείς σχέσεις με τους μουσουλμάνους, καθώς και οι τελευταίοι είχαν κλειστεί στο κάστρο για να προστατευτούν, και η πόλη είχε γεμίσει από στασιαστές. Συγχρόνως, ο Μεσαλάς εκτιμούσε ότι η άλωση του κάστρου δεν ήταν απλή υπόθεση για τους

[778] Στο ίδιο.

πολιορκητές, από τη στιγμή που δεν συνεπικουρούνταν ούτε και από εξειδικευμένους στρατιωτικούς, αλλά ούτε και από πλοία, όπως λόγου χάρη έγινε στην άλωση των κάστρων της Κορώνης, της Μεθώνης και του Ναβαρίνου, όπου ενεπλάκησαν ρωσικά πολεμικά πλοία.[779]

Παρά τις αγωνιώδεις επιστολές στα τέλη Μαρτίου, ο Μεσαλάς φαίνεται ότι ως και τις 7 Απριλίου παρέμενε στην Πάτρα.[780] Τότε μετέφερε μια δήλωση του Θεόδωρου Ορλώφ στην οποία δίνεται μια ενδιαφέρουσα διάσταση του ξεσπάσματος των ταραχών. Σύμφωνα με αυτή, παρότι ο Ορλώφ φαίνεται ότι δεν ήταν διατεθειμένος να ξεκινήσει τις επιχειρήσεις αν δεν έφταναν κι άλλα ρωσικά πλοία, οι Μανιάτες έδρασαν αυτόνομα, λόγω της ανυπομονησίας τους να επιτεθούν στην Καλαμάτα και στο Νησί. Ο Ορλώφ, έτσι, βρέθηκε εξαπίνης και αναγκάστηκε να επιτεθεί και αυτός στο οχυρό της Κορώνης, παρά την αρχική του διστακτικότητα. Κατά τον πρόξενο, από την αρχή της εξέγερσης τα θύματα για τους μουσουλμάνους υπολογίζονταν σε τρεις χιλιάδες και για τους ελληνορθόδοξους περίπου τα μισά, ωστόσο, αυτοί είναι αριθμοί που σίγουρα ελέγχονται για την ακρίβειά τους. Όσο για την πολιορκία του κάστρου της Πάτρας, μετέφερε πως οι περίπου χίλιοι ένοπλοι μουσουλμάνοι υπερασπιστές του αντιστέκονταν σθεναρά και κατάφερναν να αξιοποιούν και την παραμικρή βοήθεια που έφτανε σε αυτούς. Ο Μεσαλάς επεφύλασσε εκ νέου πολύ άσχημους χαρακτηρισμούς ιδίως για τους συμπατριώτες του, νησιώτες πολιορκητές, κάνοντας λόγο για ανθρώπους αδίστακτους και ευεπίφορους σε οποιοδήποτε έγκλημα και ακολασία. Εξαιτίας της παρουσίας τους, σε όλα τα περίχωρα της πόλης, αλλά και στη θάλασσα κυριαρχούσε η ασωτία (*sfrenato libertinaggio*) και οι σοβαρές ταραχές (*gravi disordini*), με την κατάσταση να εκτραχύνεται διαρκώς. Την ίδια μέρα που συντασσόταν το μήνυμα, μετέφερε, ακόμα, τη φήμη ότι στις ακτές του Μεσολογγίου πλοιάρια από τα νησιά κούρσεψαν ένα πλοίο που μετέφερε στη Ζάκυνθο γάλλους εμπόρους, οι οποίοι μόλις είχαν εγκαταλείψει την Πάτρα. Δικαιολογία για το περιστατικό ήταν ότι οι Γάλλοι συνδέονταν με τους μουσουλμάνους και του εβραίους.[781] Το συγκεκριμένο γεγονός

[779] Στο ίδιο.
[780] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 145, συνημμένο αρ. 6.
[781] Στο ίδιο.

επιβεβαιώνεται και από επιστολή του Γάλλου προξένου της Πάτρας Ρενό προς τον προνοητή Ζακύνθου.[782]

Στις 11 Απριλίου, ο προνοητής Ζακύνθου επανήλθε με νέες πληροφορίες που τού διαβίβασε ο Μεσαλά. Σύμφωνα με τις φήμες που διαδίδονταν, στην πολιορκούμενη Πάτρα επρόκειτο σύντομα να καταφτάσουν ρωσικά πλοία, όπως και ο Ρώσος πρίγκιπας Δολκορούκωφ, προκειμένου να υπογράψει τη συνθηκολόγηση της παράδοσης των μουσουλμάνων. Ο προνοητής Gherardini δυσπιστούσε σε σχέση με αυτή τη φημολογία και διατύπωνε την εκτίμηση ότι ήταν απίθανο ένας αξιωματικός, όπως αυτός, να μπορέσει να συνεννοηθεί με αυτόν τον απείθαρχο όχλο, την ώρα, μάλιστα, που από τους κόλπους των Ρώσων προέκυπτε έντονη δυσαρέσκεια για τη συμπεριφορά των Μανιατών και των υπόλοιπων εξεγερμένων.[783] Πράγματι, όπως εξελίσσονταν τα πράγματα για τους πολιορκητές, το πιθανότερο είναι τέτοιες φήμες να διαδίδονταν από τους επικεφαλής, ώστε να τονωθεί το ηθικό τους.

Εξάλλου, η απρόσμενη παράταση της πολιορκίας και οι πολλές απώλειες στις τάξεις τους οδήγησαν στην επιστροφή των πρώτων νησιωτών στη Ζάκυνθο. Σε τόνο δηκτικό, ο Gherardini ανέφερε ότι, πέραν των πολλών θυμάτων και των απρόσμενων δυσκολιών, ο βασικός λόγος που πολλοί Ζακυνθινοί άρχισαν να επιστρέφουν στις εστίες τους ήταν η συνειδητοποίηση ότι δεν θα μπορούσαν να απολαύσουν οφέλη, αν δεν έθεταν σε κίνδυνο τη ζωή τους. Ανάμεσα σε όσους επέστρεψαν αναφερόταν ο «φημισμένος» Φορτούνης και ο Πέτρος Βυθούλκας, επονομαζόμενος Καλαμαράς, από το χωριό Κοιλιωμένο, οι οποίοι φαίνονταν ως οι βασικοί υποκινητές των χωρικών. Αναφέρονταν ακόμα τα ονόματα του άρχοντα Πέτρου Μοτσενίγκο του ποτέ Κάρλο, του Κωνσταντίνου Βουτσανέση και του Αλιβίζου Σέρρα.[784]

Στις 23 Απριλίου, ο Gherardini επανήλθε με νέα επιστολή με την οποία ενημέρωνε για την άφιξη, τελικά, του φυγάδα προξένου Μεσαλά στη Ζάκυνθο, ύστερα από το διάστημα κατά το οποίο βρέθηκε μάρτυρας της πολιορκίας της Πάτρας. Μάλλον η αποχώρηση του Μεσαλά επισπεύστηκε μετ την έλευση του σώματος των Τουρκαλβανών, που κατέφτασαν προς ενίσχυση των πολιορκημένων. Όπως τονιζόταν στην επιστολή, ήταν βράδυ όταν οι Τουρκαλβανοί επιτέθηκαν στους ελληνορθόδοξους, τρέποντάς τους σε άτακτη φυγή. Η μουσουλμανική αυτή

[782] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 145, συνημμένο αρ. 9.
[783] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 145, συνημμένο αρ. 1.
[784] Στο ίδιο.

αντεπίθεση σταμάτησε την πολιορκία, με αποτέλεσμα να αρχίζουν να επιστρέφουν ατάκτως στη Ζάκυνθο οι περισσότεροι χωρικοί. Ως βασική του μέριμνα, ο προνοητής πρόβαλε την αποτροπή μιας νέας μαζικής μετακίνησης χωρικών στην Πελοπόννησο, για αυτό βρισκόταν σε συνεργασία με τους συνδίκους του νησιού. Μάλιστα, εξέδωσε εκ νέου δημόσια διακήρυξη, σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν η αναχώρηση κάθε πλοιαρίου από το νησί εφόσον δεν είχε προμηθευτεί προηγουμένως τα απαραίτητα έγγραφα από το τοπικό υγειονομείο. Βασικός, όμως, αρωγός για την τήρηση της τάξης ήταν και η παρουσία τριών βενετικών πλοίων, που εσχάτως είχαν φτάσει στο νησί[785]. Για τους λόγους αυτούς τα πνεύματα φαίνεται πως είχαν ηρεμήσει και δεν παρατηρούνταν πλέον άλλες ταραχές στους κόλπους των χωρικών.[786]

Το νέο ζήτημα, ωστόσο, που είχε ανακύψει σχετιζόταν με μια ξαφνική απαγόρευση εξαγωγής προμηθειών από την Πελοπόννησο, την οποία είχαν επιβάλει όχι οι Οθωμανοί, αλλά οι Ρώσοι. Με τον πόλεμο σε εξέλιξη, ο προνοητής έκρινε πως ο κίνδυνος έλλειψης όλων των χρειωδών όπως σιτηρά, κρέας και κάθε είδους τροφίμων ήταν μεγάλος, γεγονός που θα είχε νέες απρόβλεπτες συνέπειες για τη δημόσια τάξη. Για το λόγο αυτό είχε την πρόνοια να συνεννοηθεί με τους συνδίκους και άλλα μέλη της Κοινότητας (προφανώς της μεγάλης μερίδας που δεν αναμείχθηκε στα γεγονότα), ώστε αντιπροσωπεία τους, απαρτιζόμενη από τον Ιωάννη Ξανθόπουλο, εν ενεργεία σύνδικο, και τον Κάρλο Βολτέρα, να περάσει άμεσα στην Πελοπόννησο και να προσπαθήσει να μεταπείσει όσους επέβαλαν την απαγόρευση, προτάσσοντας ότι η Βενετία είναι φιλική δύναμη προς τη Ρωσία.[787]

Δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία για τη συγκεκριμένη απαγόρευση, η οποία είναι πιθανό ότι ήρθη, από τη στιγμή που δεν απαντώνται νεότερες καταγραφές. Μια υπόθεση που εξηγεί μια τέτοια απόφαση των Ρώσων έχει να κάνει με την έντονη δυσαρέσκεια των τελευταίων απέναντι στους ελληνορθόδοξους βενετούς υπηκόους που συμμετείχαν στην επιχειρήσεις, λόγω τις πολύ άσχημης συμπεριφοράς που οι τελευταίοι επέδειξαν, προβαίνοντας σε λεηλασίες σπιτιών και αποθηκών. Άλλωστε, ο πρόξενος της Βενετίας στην Αρκαδιά Κουμάνος σε επιστολή

[785] Παρότι ο Venturi αναφέρει ότι ο ναύαρχος Emo είχε αναχωρήσει με τρία πλοία από τη Βενετία για την Κέρκυρα τον Μάιο και ο προνοητής έγραψε την επιστολή στις 26 Απριλίου, ίσως επρόκειτο για τα ίδια πλοία. Βλ. σχετικά Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 48.
[786] A.S.Ve., *Senato*, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 691, αλληλογραφία αρ. 147, συνημμένο αρ. 3.
[787] A.S.Ve., *Senato*, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 691, αλληλογραφία αρ. 147, συνημμένο αρ. 3.

του προς τον Donà τόνιζε ότι ο Θεόδωρος Ορλώφ είχε σε τόσο κακή εκτίμηση τους νησιώτες, που αρνήθηκε την ακρόαση σε δυο Κεφαλονίτες καπετάνιους, οι οποίοι πήγαν να τον επισκεφτούν, ζητώντας του την απονομή ρωσικής σημαίας. Μάλιστα τους απάντησε ότι θα τους άξιζε ισόβια τιμωρία για τη συμπεριφορά τους.[788]

Η οργή του Θεόδωρου Ορλώφ για τους νησιώτες επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Εμμανουήλ Σκοτάκη, ο οποίος ισχυρίστηκε πως όταν οι νησιώτες εκδιώχθηκαν από τους Τουρκαλβανούς, άλλοι επέστρεψαν στη Ζάκυνθο και άλλοι μετέβησαν στο Ναβαρίνο, όπου είχε τη βάση του ο Ορλώφ, ο οποίος τους υποδέχθηκε με μεγάλη δυσθυμία για τη συμπεριφορά που επέδειξαν και, ακόμα, γιατί προχώρησαν στις επιχειρήσεις και αυτοπροβλήθηκαν ως αρχηγοί, χωρίς πρώτα να έχουν λάβει διαταγές του.[789] Κατά τον Ορλώφ μεγάλο μερίδιο στην αποτυχημένη έκβαση των επιχειρήσεων είχε και ο Popofkin, ο οποίος είχε πέσει και αυτός σε δυσμένεια, διότι το πέρασμά του από τη Ζάκυνθο (και προηγουμένως από τα άλλα νησιά), όπου ξεσήκωσε τους ντόπιους, δεν ήταν απόρροια επίσημων διαταγών, αντιθέτως ήταν αποτέλεσμα εισηγήσεων του Κουμουνδούρου και του Μπιτσίλη.[790] Σε αυτό το εξηγητικό πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η «περίεργη», κατά τη Δέσποινα Βλάσση,[791] δήλωση που αποδίδεται στον Ορλώφ, ότι «είχε ανάγκη από έντιμους ανθρώπους, όχι από εξόριστους πειρατές, μισητούς για τις άτιμες πράξεις τους, όπως οι αδελφοί Μεταξά, ο Βασίλειος Μακρής και ο Νικόλαος Ξανθόπουλος».[792]

Στις 24 Απριλίου, όταν οι βασικές έρευνες για τους υποκινητές του πλήθους σε όλα τα νησιά είχαν ολοκληρωθεί, ο γενικός προνοητής Donà επικήρυξε με χρηματικά ποσά δεκατέσσερις Ζακυνθινούς που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα και οι οποίοι αναζητούνταν ζωντανοί ή νεκροί. Επρόκειτο για τον θεωρούμενο ως αρχηγό *dottore* Βασίλειο Μακρή του ποτέ Πέτρου (60 τσεκίνια), τον *dottore* Ιωάννη Ηρακλειώτη (50 τσεκίνια), τον Αλιβίζο Σέρρα (50 τσεκίνια), τον Νικόλαο Ξανθόπουλο (30 τσεκίνια), τον Ιωάννη Ρουσελάτο (30 τσεκίνια), τον υποδικηγόρο Πάυλο Κλάδη (30 τσεκίνια), τον Κωνσταντίνο Κλάδη (30 τσεκίνια), τον Πέτρο Μοτσενίγκο του ποτέ Κάρλο (30 τσεκίνια), τον Κωνσταντίνο Βουτσανέση (30 τσεκίνια), τον Ιωάννη Χαλικιά επονομαζόμενο Σαβάτο (20 τσεκίνια), τον Κρεσέντσιο

[788] Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 4.
[789] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 130v.
[790] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σ. 228.
[791] Βλάσση, «Η συμμετοχή των Επτανησίων», 72.
[792] Manfroni, «Documenti veneziani», 1163.

Μπαντοέρ και τον Δημήτριο Ξανθόπουλο με άγνωστο ποσό. Αξιοσημείωτη επίσης ήταν η επικήρυξη 60 τσεκινίων (ίση δηλαδή με του αρχηγού Μακρή), για τον καθένα από τους δυο φερόμενους ως αρχηγούς των χωρικών Νικολή Φορτούνη και Πέτρου Βυθούλκα. Επικηρύχθηκαν τέλος και τρεις βαρκάρηδες, οι οποίοι φαίνεται πως πρωταγωνίστησαν στη μεταφορά πολλών Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο. Επρόκειτο για τους Φίλιππο και Γεώργιο Διγαλέτο (40 τσεκίνια για τον καθένα) και για τον Γεώργιο Γάρδα (30 τσεκίνια).[793]

Οι επικηρύξεις ήταν οπωσδήποτε μια συμβολική κίνηση από πλευράς της Βενετίας, που έδειχνε ότι δεν έμενε αδρανής απέναντι στην ανυπακοή των υπηκόων της, ενώ μετέδιδε το ίδιο μήνυμα και στη δυσφορούσα Υψηλή Πύλη. Παρ' όλα αυτά ήταν συνάμα και μέτρο αμφίβολης αποτελεσματικότητας, καθώς η σύλληψη των επικηρυγμένων από τις τοπικές αρχές δεν ήταν καθόλου εύκολη. Εξάλλου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι περισσότεροι κατάφεραν να βρουν καταφύγιο εκτός Ζακύνθου και να επιστρέψουν όταν η κατάσταση θα ηρεμούσε.

Όπως αποδείχτηκε, τόσο οι επικηρύξεις όσο και οι συνεχείς δηλώσεις ουδετερότητας και η έκδοση νέων απαγορεύσεων μετάβασης των βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο, δεν επαρκούσαν για τον καθησυχασμό των Οθωμανικών αρχών. Αντιθέτως, η αργοπορία της λήψης μέτρων από τους Βενετούς ερμηνεύτηκε από την Υψηλή Πύλη σαν σιωπηρή άδεια στους νησιώτες να δράσουν εναντίον των οθωμανικών εδαφών, ώστε με την εμφάνιση του βενετικού στόλου να ληφθεί δράση ανάλογα με την έκβαση των τεκταινομένων.[794] Μετά και την εντυπωσιακή μετάβαση των νησιωτών στην Πελοπόννησο, οι φοβίες των Οθωμανών για μια βενετο-ρωσική μυστική σύμπραξη είχαν κάθε λόγο να έχουν κορυφωθεί.

Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπόψιν την ανασύνθεση των τεκμηρίων για την προετοιμασία της μετάβασης και την μετέπειτα εισβολή των νησιωτών στη Γαστούνη και στην Πάτρα, μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι δυνατότητες ευημερίας και οι νέες πολιτικοοικονομικές συνθήκες, που παρουσιάζονταν με το όραμα της «φωτισμένης» Μεγάλης Αικατερίνης, φαίνεται πως είχαν πείσει τουλάχιστον μια μερίδα του ζακυνθινού Συμβουλίου, εν προκειμένω τη φατρία του Ιωάννη Μακρή, ώστε να δείξει εμπράκτως διάθεση για αποκοπή από το βενετικό πλαίσιο εξουσίας

[793] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere ai Provveditori Generali da Mar, b. 138, συνημμένα έγγραφα αρ. 395˙ A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φφ. 2497r.
[794] Alberti, «Venezia e la Russia», σσ. 229-230.

και για συνακόλουθη υπαγωγή στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής. Σε αυτές τις συνθήκες μπορούμε, ίσως, να τοποθετήσουμε μια από τις κατηγορίες της οικογένειας Γαβαλά εναντίον του Παύλου Κλάδη, ο οποίος αόριστα περιγράφεται ως «θιασώτης των νέων ιδεών».[795] Παρ' όλα αυτά, ακόμα στην περίπτωση που θεωρηθεί ως δεδομένο ότι οι ηγέτες της κίνησης, όπως ο Κλάδης, ήταν γνώστες των ιδεών του διαφωτισμού και της «φωτισμένης απολυταρχίας», δεν γνωρίζουμε τον βαθμό που αυτοί είχαν ενσωματώσει τέτοιες ιδέες, ή καλύτερα πώς τις ερμήνευαν. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να είμαστε σε θέση να αναδείξουμε το ακριβές όραμα και τις προσδοκίες των ηγετών της κίνησης, και οπωσδήποτε η ύπαρξη αλληλογραφιών, καταθέσεων ή ημερολογίων των ίδιων των πρωταγωνιστών θα διεύρυνε την εικόνα δυστυχώς, όμως, το υπάρχον υλικό δεν επιτρέπει τη διατύπωση στέρεων συμπερασμάτων.[796]

Σε αυτό το σημείο, πρέπει, να αναφέρουμε, ακόμα, το εξής: η σύμπραξη της φατρίας Μακρή με τους Ρώσους δεν πρέπει να εκληφθεί ως δεδομένη και αυθόρμητη. Θα μπορούσε, εξάλλου, εύκολα κάποιος να παρατηρήσει ότι τα υπόλοιπα μέλη του ζακυνθινού Συμβουλίου παρέμεναν σταθερά στη φιλοβενετική τους στάση και δεν ενεπλάκησαν, τουλάχιστον εξ όσων γνωρίζουμε, στα γεγονότα. Ο προσεταιρισμός των ομοδόξων Ρώσων και η φαινομενική δεξίωση των ιδεών της «φωτισμένης απολυταρχίας» συνέπεσαν με την περίοδο που ο Ιωάννης Μακρής βρισκόταν στο στόχαστρο των Ανακριτών του Κράτους και ένιωθε να απεκδύεται οριστικά τον ηγετικό του ρόλο στο Συμβούλιο της ζακυνθινής Κοινότητας. Στο κρίσιμο εκείνο σημείο, φαίνεται πως η διάθεση σύμπραξης με τον ρωσικό παράγοντα πρόδιδε την ελπίδα διοχέτευσης των συμφερόντων του ιδίου, των συγγενών, των φίλων και των εξαρτώμενών του (σταδιοδρομία στον ρωσικό στρατό, απόκτηση κτημάτων στην Πελοπόννησο, ισχυροποίηση με ισχυρές συμμαχίες σε σχέση με την αντίπαλη φατρία) σε ένα νέο, αυτοκρατορικό πολιτικό πλαίσιο, με αναγωγή στο βυζαντινό παρελθόν. Η ρωσική προπαγάνδα, δηλαδή, με τις επικλήσεις ενός κοινού συλλογικού παρελθόντος των ελληνικών πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής παρείχε το αναγκαίο «ιδεολογικό προκάλυμμα» σε αυτή τη μερίδα του των νησιωτών στην προσπάθειά τους να προασπίσουν την εξέχουσα θέση τους στη νομή της τοπικής εξουσίας και να την επαυξήσουν. Αυτό είναι, ίσως, το ουσιωδέστερο χαρακτηριστικό της μετάβασης

[795] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 1r.

[796] Με ενδιαφέρον αναμένουμε τα συμπεράσματα της έρευνας του V. Molos, «New Horizons of Political Possibility: Greek Political Imagination after the Russo-Ottoman War of 1768-1774», *European Revolutions and the Ottoman Balkans: War, Nationalism and Empire from Napoleon to the Bolsheviks*, Λονδίνο-ΝέαΥόρκη 2019 (υπό δημοσίευση).

στην Πελοπόννησο, ο οραματισμός δηλαδή, εκ μέρους ορισμένων ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων ενός μεταβενετικού μέλλοντος ως μιας δυνητικής λύσης για τη διαιώνιση της επαπειλούμενης σημαίνουσας θέσης που κατείχαν στη νομή της εξουσίας του νησιού.

Όσο για το πλήθος των χωρικών, που επισήμως υποκινήθηκαν με τις ρωσικές περί της κοινής θρησκείας επικλήσεις και υπαγωγής στη σκέπη ενός ορθόδοξου μονάρχη, είναι άγνωστο κατά πόσο αυτή η προπαγάνδα, από μόνη της, αρκούσε για να τους κινητοποιήσει στη συμμετοχή σε μια πολεμική επιχείρηση στις απέναντι όχθες. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η επίκληση στην ομοδοξία πιθανότατα λειτουργούσε αποφασιστικά στη διάθεση πολλών χωρικών να στηρίξουν τα ρωσικά σχέδια, αν όμως οι γνώσεις μας για τους οραματισμούς των ηγετών της κίνησης είναι πενιχρές, ευνόητα, πολύ πιο δύσκολα μπορεί να διατυπωθούν συμπεράσματα για τους χωρικούς. Υποθέτουμε, πάντως, ότι το ίδιο σημαντικές για την κινητοποίησή των τελευταίων, αν όχι σημαντικότερες, ήταν οι εγγυήσεις των υποκινητών για αλλαγή της οικονομικής τους κατάστασης, βραχυπρόθεσμα με την απόκτηση αμοιβών και λαφύρων, αλλά και μακροπρόθεσμα με τη διανομή καλλιεργήσιμης γης στην Πελοπόννησο. Τέτοιου είδους υποσχέσεις πρέπει να ηχούσαν ιδιαίτερα ελπιδοφόρα στα αυτιά τόσο των ίδιων των χωρικών, όσο και των ποπολάρων, αλλά και πολλών τυχοδιωκτικών στοιχείων. Άλλωστε, το επαναστατικό φαινόμενο συνεπάγεται εγγενείς εσωτερικές αντιφάσεις, ακριβώς γιατί περισσότερο διαχωρίζει παρά συσπειρώνει και ενθαρρύνει την προβολή προσωπικών και τοπικών ανταγωνισμών και τα άτομα ωθούνται στην απελευθέρωση των παρορμήσεών τους, είτε αυτές συνδέονται με προσωπικά πάθη και ιδιωτικά συμφέροντα, είτε με κοινωνικοπολιτικές προσδοκίες.[797]

Η σύγχρονη μαρτυρία του Ζακυνθινού Ιάκωβου Στρούζα του ποτέ Στέλιου, πιστοποιούσε πως η μετάβαση στην Πελοπόννησο ήταν για τους φτωχούς χωρικούς μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για διαρπαγές ειδών πρώτης ανάγκης, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που ως επικεφαλής εμφανίζονταν γνωστοί ηγεμονικοί άρχοντες, όπως ο κόντε Βασίλειος Μακρής. Ειδικότερα, όταν κατά τις στιγμές της μεγάλης αναταραχής ο Στρούζας αποδοκίμασε μερικούς χωρικούς από το χωριό Γερακαρίο, όπου είχε τα κτήματά του, λέγοντάς τους ότι είχαν εκδοθεί απαγορευτικά *proclami*, εκείνοι ανταπάντησαν ότι ήταν έτοιμοι να μεταβούν στις απέναντι ακτές όπως, και ο

[797] Jourdan, *Nouvelle histoire,* ό. π.

περισσότερος κόσμος, διότι παρουσιαζόταν για αυτούς μια μεγάλη ευκαιρία για να αρπάξουν αγαθά, όπως σιτάρι και άλλα δημητριακά.[798]

Με βάση τα παραπάνω εγείρεται το ερώτημα κατά πόσο η μεγάλη πλειοψηφία των νησιωτών σκόπευε πραγματικά να μετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις, αφού όταν, για παράδειγμα, κατέφτασαν τα τρομερά τουρκαλβανικά σώματα, εκδιώκοντάς τους τόσο από την Πάτρα όσο και από τη Γαστούνη, η υποχώρησή τους ήταν άτακτη. Άλλωστε, δεν διέθεταν ούτε καν τη στοιχειώδη οργάνωση, καθοδήγηση και εξοπλισμό για να συμμετάσχουν σε πολεμικές συγκρούσεις. Εκ των πραγμάτων, πέραν της λεηλασίας της Γαστούνης και των περιχώρων της Πάτρας, όπου δεν συνάντησαν κάποια ουσιαστική αντίδραση, οι πολυάριθμοι νησιώτες που εισέβαλαν στην Πελοπόννησο δεν έλαβαν μέρος σε κάποια πραγματική πολεμική επιχείρηση, παρά μόνο στη σύντομη πολιορκία του κάστρου της Πάτρας, όπου κατέφυγε για να προστατευτεί ο τοπικός πληθυσμός. Δεν προξενεί, λοιπόν, εντύπωση ο ειρωνικός τόνος του προνοητή Ζακύνθου Gherardini, ο οποίος ανέφερε ότι πέραν των πολλών θυμάτων και των απρόσμενων δυσκολιών, ο βασικός λόγος που πολλοί Ζακυνθινοί άρχισαν να επιστρέφουν στις εστίες τους ήταν η συνειδητοποίηση ότι για να απολαύσουν τα προσδοκώμενα οφέλη, θα έπρεπε να θέσουν σε κίνδυνο τη ζωή τους.

2.4 Η ανάμειξη των Κεφαλονιτών και των υπόλοιπων νησιωτών στα «Ορλωφικά»

Παρότι η μελέτη περιορίζεται στη δράση της οικογένειας Μακρή και των υπόλοιπων Ζακυνθινών που μετέβησαν στην Πελοπόννησο, κρίνουμε αναγκαία την αναφορά μας και στους υπόλοιπους ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους που βρέθηκαν στη Γαστούνη και στην Πάτρα, με προέλευση από την Κεφαλονιά και, δευτερευόντως, τα υπόλοιπα νησιά. Ομολογουμένως, η ανάμειξη υπηκόων από καθένα από τα νησιά χρήζει εξειδικευμένης μελέτης, καθώς, όπως και στην περίπτωση της Ζακύνθου, απαιτείται η κατανόηση της πολύπλοκης κοινωνικής κατάστασης που επέτρεψε μια τέτοια μετάβαση. Ακολούθως, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε μια όσο το δυνατό πιο σύντομη παρουσίαση των αρχειακών δεδομένων.

[798] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 385r-386v.

Πιο συγκεκριμένα, η μετάβαση των νησιωτών από την Κεφαλονιά παρουσιάζει πιο σύνθετα χαρακτηριστικά σε σχέση με τη μετάβαση των Ζακυνθινών, που τεκμαίρεται πως εκπορεύτηκε κυρίως από τη φατρία Μακρή. Στην περίπτωση της Κεφαλονιάς, κεντρικό ρόλο στη σύμπραξη με τους Ρώσους φαίνεται πως είχαν τόσο μέλη της οικογένειας Μεταξά όσο και ισχυροί ντόπιοι πλοιοκτήτες, όπως τα μέλη των οικογενειών Βαλσαμάκη, Πανά-Καπίτση και Καλλιγά. Εξάλλου, στο άκουσμα την έλευσης των Ρώσων στην Πελοπόννησο υπήρξε αναχώρηση σκαφών με ομάδες οπλισμένων ανδρών από διάφορα σημεία του νησιού με διάφορους επικεφαλής, η διασύνδεση των οποίων δεν τεκμηριώνεται από τις διαθέσιμες πηγές. Επρόκειτο, λοιπόν, για διάφορες μεμονωμένες αναχωρήσεις ομάδων χωρικών, που οργανώθηκαν με το άκουσμα της έλευσης των Ρώσων στην Πελοπόννησο και αφού είχε προηγηθεί δράση Ρώσων πρακτόρων στο νησί όλο το προηγούμενο διάστημα. Κύρια σημεία αναχωρήσεων ήταν οι ακτές της Σάμης, της Πεσάδας και της Σπαρτιάς. Από τους αρχηγούς της κίνησης, πρώτος βρέθηκε στην Πελοπόννησο ο Σπύρος Πανάς Καπίτσης, ακολούθησε ο Σπύρος Μεταξάς και τέλος ο Λουκάς Βαλσαμάκης.

Παράλληλα με τις επιστολές για τις εξελίξεις στη Ζάκυνθο, ο γενικός προνοητής Donà λάμβανε αναφορές για τα αντίστοιχα γεγονότα στην Κεφαλονιά από τον εκεί προνοητή Pizzamano, ο οποίος περιέγραφε εικόνες αναρχίας. Με επιστολή του προς τον γενικό προνοητή Donà στις 12 Μαρτίου, ο προνοητής Pizzamano εμφανιζόταν ιδιαίτερα απαισιόδοξος και υποστήριζε ότι, δεδομένων των φημών για την έλευση των Ρώσων στην Πελοπόννησο, ο ξεσηκωμός στη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά αλλά και την Ιθάκη παρουσιαζόταν τόσο γενικευμένος που ο όχλος είχε γίνει ασυγκράτητος και η μαζική μετάβαση Βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο δεν μπορούσε να αποφευχθεί. Το πλέον ανησυχητικό για τον Pizzamano θεωρούνταν η επικοινωνία που φαινόταν πως υπήρχε μεταξύ των εξεγερμένων στα τρία νησιά, γεγονός που προφανώς έκανε τη διαχείριση της κατάστασης ακόμα πιο περίπλοκη για τη βενετική διοίκηση. Εξάλλου, όπως και στη Ζάκυνθο, στον ξεσηκωμό της Κεφαλονιάς συμμετείχαν άνθρωποι από όλο το κοινωνικό φάσμα. Η κατάσταση ήταν τόσο σοβαρή που ο προνοητής εκτιμούσε ότι τουλάχιστον τα δύο τρίτα των χωρικών του νησιού ήταν διατεθειμένα να συμμετάσχουν σε αυτή την όπως την ονόμαζε διπλή

«σταυροφορία θρησκείας και ληστείας».[799] Η αναστάτωση που είχε προκληθεί στην Κεφαλονιά φαίνεται πως θορύβησε τη Βενετία περισσότερο από όσα συνέβαιναν την ίδια στιγμή στη Ζάκυνθο και, λόγω και της έκτασης και της γεωγραφίας του νησιού, δεν ήταν αρχικά δυνατό να ταυτιστούν οι αρχηγοί της κίνησης. Για αυτό και στις 8 και 13 Μαρτίου, ο γενικός προνοητής Donà διέταξε τον *Patron alle Navi* Molin να μεταφερθεί επιτόπου με ναυτικές δυνάμεις ώστε να αποκαταστήσει την τάξη.[800] Ένα μήνα μετά, στις 13 Αυγούστου, ξεκίνησε ανάκριση, ώστε να καταγραφούν οι πρωταγωνιστές της αναταραχής, κάτι που δεν συνέβη στην περίπτωση της Ζακύνθου.[801]

Όλο το προηγούμενο διάστημα δρούσαν στο νησί μεταμφιεσμένοι Ρώσοι απεσταλμένοι, οι οποίοι υποδαύλιζαν τους κατοίκους για να συμμετάσχουν στην εξέγερση της Πελοποννήσου, μόλις φτάσουν τα ρωσικά πλοία. Πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη την παρουσία Ρώσων πρακτόρων και, ίσως, και του ίδιου του Παπάζωλη, όπως συνέβη και στη Ζάκυνθο, οι πληροφορίες όμως που διαθέτουμε είναι σχεδόν ανύπαρκτες.[802] Από τα υπάρχοντα στοιχεία, πάντως, επισημαίνεται πως, παρά το γεγονός ότι η δράση των πρακτόρων λοιδορούνταν από πολλούς, δεν συνέβη το ίδιο με την περίπτωση των αρχόντων κόντηδων Πέτρου και Σπύρου Μεταξά του ποτέ Ανδρέα. Οι συγκεκριμένοι αποδείχτηκαν ευεπίφοροι στη ρωσική προπαγάνδα και στήριξαν τη δράση των Ρώσων απεσταλμένων υποκινώντας χωρικούς για να μεταβούν στην Πελοπόννησο υπέρ τους,[803] ενώ, σύμφωνα με μια μόνο μαρτυρία, είχαν λάβει χρηματικά ποσά από τους Ορλώφ, τα οποία και διένειμαν στους υποστηρικτές τους.[804]

Ειδικότερα, ο κόντε Σπύρος Μεταξάς, παραβαίνοντας τη σχετική απαγόρευση των αρχών, φαίνεται πως ηγήθηκε τριακοσίων πενήντα περίπου χωρικών, αλλά και κατοίκων του Αργοστολίου, οι οποίοι μετέβησαν στην Πελοπόννησο, επιβαίνοντας σε δύο πλοία που είχαν αποσταλεί από τον Σπύρο Πανά-Καπίτση, προκειμένου να

---

[799] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 691, αλληλογραφία αρ. 135, συνημμένο αρ. 2.
[800] Alberti, «Venezia e la Russia», σ. 229.
[801] Για τη σχετική δικογραφία βλ. A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 700, συνημμένη δικογραφία.
[802] Ο ιερέας Αλιβίζος Γιαννουλάτος ισχυρίστηκε πως πριν ένα χρόνο ήρθαν στο Αργοστόλι δύο Μοσχοβίτες που έμειναν στο σπίτι του Νικολή Πλέσσα στην ενορία του Αγίου Νικολάου των Ξένων. A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 700, συνημμένη δικογραφία, φφ. 76v-77r.
[803] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φάκ. 532., συνημμένο έγγραφο αρ. 9.
[804] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Suppliche, b. 723, φάκ. 1772, Νοέμβριος-Φεβρουάριος, συνημμένο του Νικόλαου Πανά χ. α.

μετάσχουν στο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων. Τα δύο σκάφη προσάραξαν αρχικά στη νησίδα Πεταλά, λόγω έλλειψης ευνοϊκού ανέμου, όπου κατέσφαξαν τα ζώα που βοσκούσαν στην περιοχή. Ακόμα, καταδίωξαν ένα διερχόμενο πλοιάριο με κατεύθυνση την Κέρκυρα που μετέφερε κρασί, προσπαθώντας να το κουρσέψουν. Μάλιστα, από τους πυροβολισμούς που εξαπέλυσαν τραυμάτισαν ορισμένα από τα μέλη του πλοιαρίου. Τα περιστατικά αυτά ήταν χαρακτηριστικά των διαθέσεων και της βιαιότητας την οποία μετέρχονταν όλοι αυτοί οι ακόλουθοι του Μεταξά, όπως επίσης και σημάδια των ωμοτήτων που επρόκειτο να ακολουθήσουν με την άφιξή τους στην Πάτρα. Εκεί, κατά την εισβολή στην πόλη προκάλεσαν αιματοχυσία, προβαίνοντας σε δολοφονίες, λαφυραγωγίες και καταστροφές, μαζί βεβαίως με τους Ζακυνθινούς που προέρχονταν από την περιοχή της Γαστούνης.[805]

Σε μια λεπτομερή κατάθεση από τη δικογραφία που συγκροτήθηκε στο νησί τον Απρίλιο, ο ιερέας Νικόλαος Μακρής του Μάρκου από την πόλη του Αργοστολίου έκανε λόγο για δύο χιλιάδες Κεφαλονίτες χωρικούς, κατά κύριο λόγο προερχόμενους από της περιοχές της Ερίσου, της Πυλάρου, της Σάμης και των Ομαλών, όπου είχαν οι αδελφοί Μεταξά το μεγαλύτερο μέρος της κτηματικής περιουσίας τους. Για να παρακινήσουν τους χωρικούς, οι αδελφοί Μεταξά μοίραζαν υποσχέσεις ότι θα κυριεύσουν την Πάτρα και άλλα μέρη του Μοριά και θα διαμοιράσουν πλήθος από λάφυρα. Ακόμα, τούς υπόσχονταν γενναία αμοιβή, που θα προερχόταν από τον διοικητή του ρωσικού στόλου, με τον οποίο λεγόταν ότι διατηρούσαν επαφές. Πλέον αναμφισβήτητο, σύμφωνα με τον μάρτυρα, θεωρούνταν το γεγονός ότι ο Σπύρος Μεταξάς «εκμεταλλεύτηκε την εμπιστοσύνη και την άγνοια των φτωχών χωρικών, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων, μετά τις πρώτες μέρες, τον εγκατέλειψαν απογοητευμένοι και επέστρεψαν στα σπίτια τους».[806]

Σύμφωνα με τις φήμες, τη στιγμή της κατάθεσης ο κόντε Σπύρος Μεταξάς βρισκόταν στην Κυλλήνη σε αξιοθρήνητη κατάσταση, προσβεβλημένος και εγκαταλελειμμένος από τους συντρόφους του, μετά την εκδίωξή τους από τους Τουρκαλβανούς. Όταν διαδόθηκε στην Κεφαλονιά η έλευση του ρωσικού στόλου στη Μεθώνη, ο Σπύρος Μεταξάς συνέλαβε την ιδέα να «κάνει την τύχη» του, επιτιθέμενος στους μουσουλμάνους, είτε με την ελπίδα των λεηλασιών είτε προσδοκώντας οφέλη από τους Ρώσους. Συγκέντρωσε έτσι τριάντα κατοίκους από τα

[805] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, b. 1096, φάκ. 532., συνημμένο έγγραφο αρ. 9.
[806] A.S.Ve., *Senato*, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 700, συνημμένη δικογραφία, φφ. 18v-21r.

Βαλσαμάτα και πολλούς ακόμα από άλλα χωριά. Επιβιβάστηκε σε ένα μεσολογγίτικο σκάφος με διακόσια περίπου οπλισμένα άτομα που τον ακολουθούσαν, και από τις ακτές της Σάμης αναχώρησαν αρχικά για την Κυλλήνη και μετά για την Πάτρα, την οποία και κυρίευσαν. Επιβεβαιώνεται και εδώ ότι οι κάτοικοι αποσύρθηκαν στο κάστρο και τα σπίτια τους λεηλατήθηκαν από τους άνδρες του Μεταξά και από Ζακυνθινούς, οι οποίοι προέβησαν σε πολλά εγκλήματα εναντίον τόσο του μουσουλμανικού όσο και του χριστιανικού στοιχείου. Το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής στην καταληφθείσα από τους νησιώτες πόλη της Πάτρας εξαπέλυσαν επίθεση πεντακόσιοι, περίπου, Τουρκαλβανοί μαζί με πολλούς από εκείνους που είχαν καταφύγει στο κάστρο και ο Σπύρος Μεταξάς με λίγους μόνο συντρόφους του, που παρέμειναν στο πλευρό του, διέφυγε, καθώς οι περισσότεροι τον είχαν ήδη εγκαταλείψει. Στην Κυλλήνη όπου βρήκε καταφύγιο, ο Μεταξάς ήρθε σε διένεξη με τον Σπύρο Πανά Καπίτση και τους αδελφούς του και βρέθηκε απομονωμένος. Ο μεγάλος αριθμός χωρικών που κατάφερε να συγκεντρώσει ο Μεταξάς για να τον ακολουθήσουν οφειλόταν στο γεγονός ότι στα Βαλσαμάτα είχε την απόλυτη εξουσία και σχεδόν όλοι οι χωρικοί ήταν αγρολήπτες του. Κατοικία διέθετε επίσης και στην περιοχή της Σάμης, καθώς και πολλούς χωρικούς που είχαν μαζί του δεσμούς εξάρτησης. Καταγράφεται ακόμα η πληροφορία ότι ο Μεταξάς κλήθηκε στην Πάτρα από τους τοπικούς προεστούς με τους οποίους ήταν φίλος.[807]

Ενώ ο Σπύρος Μεταξάς επιχειρούσε ως επικεφαλής του σώματος χωρικών στην Πάτρα, φαίνεται πως ο αδελφός του Πέτρος παρέμενε στην Κεφαλονιά και συνέχιζε να συγκεντρώνει άνδρες για να τον ενισχύσει. Όπως και για τον αδερφό του, αποτελεσματικότερο μέσο για την υποκίνηση της μάζας από τον Πέτρο Μεταξά ήταν η υπόσχεση της λαφυραγωγίας στην οποία θα είχαν τη δυνατότητα να επιδοθούν όσοι προσέρχονταν στο πεδίο των πολεμικών επιχειρήσεων, οι ειδήσεις, ωστόσο, που έφταναν στο νησί για αποτυχία της πολιορκίας του κάστρου της Πάτρας και η εκδίωξη των Κεφαλονιτών και των Ζακυνθινών από τους Τουρκαλβανούς ανέκοψαν την αποστολή ενισχύσεων στον Σπύρο Μεταξά.[808]

Παράλληλα με τη δράση του Σπύρου και του Πέτρου, ο Ιωάννης Μεταξάς που βρισκόταν στη Βενετία για τις σπουδές του, μαζί με άλλους νεαρούς συμφοιτητές του, μετέβησαν στο Λιβόρνο όπου έθεσαν εαυτούς στη διάθεση των Ρώσων αξιωματικών. Ενώ η πολιορκία της Πάτρας είχε αποτύχει, επιβιβάστηκαν στο πλοίο

[807] Στο ίδιο, φφ. 83r-87v, 89r, 97r-99r.
[808] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* b. 1096, φάκ. 532, συνημμένο έγγραφο αρ. 9.

των αδελφών Γεράσιμου και Μιχάλη Καλλιγά, που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι του Λιβόρνου, και ξεκίνησαν το ταξίδι για την Κεφαλονιά, για να ενσωματωθούν με τους υπόλοιπους συμπατριώτες τους, που ετοιμάζονταν για αναχώρηση προς την Πελοπόννησο. Με την άφιξή και την αποβίβασή τους στη Σάμη της Κεφαλονιάς, ο Ιωάννης Μεταξάς εθεάθη ενδεδυμένος με μια απομίμηση ρωσικής στρατιωτικής στολής να περιδιαβαίνει την περιοχή και να εμψυχώνει τους χωρικούς, οι οποίοι είχαν μάθει ήδη τα νέα για την αποτυχημένη πολιορκία του κάστρου της Πάτρας και την εκδίωξη των συντοπιτών τους από τους Τουρκαλβανούς.[809]

Ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν έτοιμος να ηγηθεί ενός νέου σώματος που θα κατευθυνόταν στο πολεμικό μέτωπο της Πελοποννήσου και μάλιστα υποσχόταν στους απογοητευμένους χωρικούς πως ήταν σε θέση, με τη στήριξη ενός ισχυρού ρωσικού σώματος και με τις κατάλληλες προφυλάξεις αυτή τη φορά, να ικανοποιήσει όσους ήταν διατεθειμένοι να τον ακολουθήσουν. Αφού εξασφάλισε την υπόσχεση στήριξης από αρκετούς χωρικούς σε διάφορες περιοχές του νησιού τις οποίες επισκέφτηκε προσωπικά, μετέβη για πολύ λίγο στην Πελοπόννησο, ώστε να περιμαζέψει τον φυγά αδελφό του Σπύρο.[810]

Με την επιστροφή τους στην Κεφαλονιά, ο Ιωάννης Μεταξάς επισφράγισε τη «συμφωνία» του με όλους όσοι ήταν διατεθειμένοι να τον ακολουθήσουν σε μια νέα επιχείρηση, καταβάλλοντας δύο με τρία τσεκίνια στον καθένα ως αμοιβή. Οι απροκάλυπτες τακτικές του Ιωάννη Μεταξά προκαλούσαν τον φόβο και την ανησυχία των «μετριοπαθών» αρχόντων, οι οποίοι διέβλεπαν πως μια πιθανή μαζική αναχώρηση των χωρικών για πιο εύφορα εδάφη, όπως αυτά της Πελοποννήσου, μπορεί εντέλει να αποκτούσε μόνιμα χαρακτηριστικά, εφόσον οι Ρώσοι επικρατούσαν. Ομοίως με τις εκτιμήσεις του προνοητή Gherardini για τη Ζάκυνθο, αυτή η πιθανότητα θα ήταν εξαιρετικά δυσοίωνη και για την Κεφαλονιά, διότι θα προκαλούσε ελαχιστοποίηση της αγροτικής παραγωγής, αδυναμία καταβολής των φόρων και εντέλει μαρασμό της οικονομίας του νησιού, που θα συμπαρέσυρε και τους οικονομικά εύρωστους.[811]

Πέραν του σεναρίου της προσέγγισης της οικογένειας Μεταξά σε απευθείας διαπραγματεύσεις με τους Ρώσους άρχοντες, άλλες φήμες που διαδίδονταν στο νησί συνέδεαν τη μετάβαση του Σπύρου Μεταξά στην Πελοπόννησο με τους πλοιοκτήτες

[809] Στο ίδιο.
[810] Στο ίδιο.
[811] Στο ίδιο.

αδελφούς Πανά Καπίτση. Οι τελευταίοι θεωρούνταν ως εκείνοι που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση του Σπύρου Μεταξά, ώστε να λάβει μέρος στα γεγονότα των «Ορλωφικών». Πριν την αναχώρηση των χωρικών υπό των Σπύρο Μεταξά και ενώ ο Σπύρος Πανάς Καπίτσης βρισκόταν στην Πελοπόννησο, ο αδερφός του Αναστάσιος επέστρεψε στην Κεφαλονιά και επισκέφτηκε τον κόντε Σπύρο Μεταξά στο αρχοντικό του στα Βαλσαμάτα, όπου φιλοξενήθηκε για μια ημέρα. Μετά από μακρά μυστική συζήτηση, ο Πανάς Καπίτσης υποσχέθηκε στον Μεταξά σοβαρά ανταλλάγματα, εφόσον έπαιρνε την απόφαση να ενισχύσει τις προσπάθειες του αδερφού του στο μέτωπο της Πελοποννήσου. Προκειμένου να τον δελεάσει τού πρότεινε το χρίσμα του αρχηγού της κίνησης, με τον Μεταξά να αποδέχεται εντέλει την πρόταση και να ξεκινά άμεσα να συγκεντρώνει αγρότες της επιρροής του. Με επικεφαλής τον ίδιο τον Μεταξά, οι χωρικοί που συγκεντρώθηκαν από τα Βαλσαμάτα ξεκίνησαν έφιπποι για το λιμάνι της Σάμης, όπου συγκεντρώθηκαν όλοι οι υπόλοιποι ένοπλοι χωρικοί της επιρροής του Μεταξά, προκειμένου να επιβιβαστούν στο σκάφος που είχε αποσταλεί από τον Σπύρο Πανά Καπίτση.[812]

Οι αδελφοί Πανά Καπίτση ήταν ναυτικοί-έμποροι με διασυνδέσεις στις τάξεις των προεστών της Πελοποννήσου αλλά και των Ρώσων˙ άρα εύλογα μπορεί να υποτεθεί πως είχαν ήδη επιλέξει να ταχθούν με την πλευρά των Ρώσων για λόγους εμπορικού συμφέροντος, με την προσδοκία να συνεχίσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες σε μια υπό ρωσική κυριαρχία Πελοπόννησο. Ο Σπύρος Πανάς Καπίτσης ήταν ο πρώτος που βρέθηκε στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στη Γαστούνη, στην κατάληψη της οποίας έλαβε μέρος μαζί με τους Ζακυνθινούς και με την υποστήριξη των ντόπιων ελληνορθοδόξων. Η συνέχεια των επιχειρήσεων στην Πάτρα προϋπέθετε τη συμμετοχή ακόμα περισσότερων ενόπλων και ακριβώς για αυτό τον λόγο προκρίθηκε η ανάμειξη της οικογένειας Μεταξά,[813] η οποία ήταν ήδη ευεπίφορη στη ρωσική προπαγάνδα και, ίσως. ήδη έτοιμη να συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις. Πιθανώς οι αδελφοί Μεταξά είχαν ήδη προσεγγιστεί από τους Ρώσους πράκτορες που δρούσαν στο νησί ή οικειοθελώς ήρθαν σε επαφή με τους Ορλώφ δια του αδερφού τους Ιωάννη, που βρισκόταν στην Ιταλία, και ήδη αντιμετώπιζαν θετικά τη συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις. Εξάλλου διατηρούσαν

[812] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 700, συνημμένη δικογραφία, φφ. 88v, 90r, 98r-98v.
[813] Στο ίδιο, φφ. 86v-87r.

πολλές επαφές τόσο με προεστούς της Πελοποννήσου, αλλά και με την οικογένεια Μακρή που πρωταγωνίστησε στα αντίστοιχη μετάβαση των Ζακυνθινών.

Εκτός από την περίπτωση του Μεταξά, με το ξέσπασμα της φήμης ότι ο ρωσικός στόλος έφτασε στην Κορώνη, στις αρχές του Μάρτη προκλήθηκαν ταραχές στις τάξεις των χωρικών σε όλο το νησί και πολλοί πήγαν στην Πελοπόννησο υπό τις διαταγές κάποιων αρχηγών, με σκοπό να επωφεληθούν από τη λεηλασία των μουσουλμάνων περιουσιών και να προβούν σε εκτεταμένες λαφυραγωγίες. Ένας από αυτούς ήταν ο Ιωάννης Κρασάς του Σπυρίδωνα, ο οποίος αναχώρησε για την Πελοπόννησο ως κεφαλή διαφόρων χωρικών από τα Τρωιανάτα και στη Γαστούνη ενώθηκε με άλλους Κεφαλονίτες, μαζί με τους οποίους εκδίωξαν τους μουσουλμάνους, ενώ στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Πάτρα. Μάλιστα, ο συγκεκριμένος κατάφερε να συγκεντρώσει και πλήθος λαφύρων.[814] Αντίστοιχη φαίνεται και η περίπτωση του Ιωάννη Ελισσαίου Μεταξά του Δημητρίου, που αναχώρησε από το χωριό Κορονούς. Σε σύμπτωση με όσα είδαμε προηγουμένως για τις αδιάκριτες λεηλασίες των Ζακυνθινών, λεγόταν πως μαζί με τους οπαδούς τους και άλλους Ζακυνθινούς μετείχαν στις εισβολές και στις πολιορκίες που έγιναν στη Γαστούνη και στην Πάτρα, όπου λαφυραγώγησαν ακόμα και περιουσίες ελληνορθοδόξων.[815]

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Λουκά Βαλσαμάκη, στον οποίο από το 1769 είχε επιβληθεί ποινή εξόριστου[816] και ο οποίος φαίνεται πως συσπείρωσε αρκετούς άνδρες, δρώντας αυτόνομα. Από τα διαθέσιμα έγγραφα δεν προκύπτει κάποια διασύνδεση με την οικογένεια Μεταξά ή τους Πανά-Καπίτση και τεκμαίρεται πως μετέβη στην Πελοπόννησο στα τέλη Μαρτίου. Ο Λουκάς Βαλσαμάκης, με την επιρροή και το κύρος που διέθετε, κατάφερε να συσπειρώσει γύρω του περίπου εκατόν πενήντα χωρικούς από διάφορα χωριά της περιοχής της Λειβαθούς, αλλά και από το Αργοστόλι. Μαζί του συντάχθηκαν μέλη της οικογένειας Βαλιάνου και συγκεκριμένα ο Σπύρος και ο Ανδρέας Βαλιάνος, που αποτέλεσαν τις κεφαλές του σώματος, όπως και ο Νικολέτος Αλεξανδράτος με χωρικούς από τα Φωκάτα. Οι συγκεκριμένοι αναχώρησαν από το Αργοστόλι αργότερα από τη μεγάλη μάζα των χωρικών, στα τέλη Μαρτίου, και, αφού έκαναν στάση στην Πεσάδα, πέρασαν στον Μοριά με το ζακυνθινό πλοίο του καπετάνιου Angelo Faruglia, ναυλωμένο από τον

[814] Στο ίδιο, φ. 80v.
[815] Στο ίδιο, φφ. 75v-78r.
[816] Preto, *I servizi segreti di Venezia*, σ. 503

Βαλσαμάκη για αυτό τον σκοπό, διότι το δικό του πλοίο βρισκόταν σε ταξίδι. Τις επόμενες μέρες τούς ακολούθησαν ο Γιάννης Βαλσαμάκης και ο αδερφός του Δημήτρης με τα πλοία τους, τα οποία τέθηκαν και αυτά στην υπηρεσία των Ρώσων, άρχισαν να δρουν σε διαφορετικές ακτές, από την Κυλλήνη μέχρι την Πάτρα. Επίσης τις αμέσως επόμενες μέρες έφυγαν από το νησί με καΐκι κι άλλοι χωριανοί για να ενωθούν με τον Βαλσαμάκη. Ο καπετάν Λουκάς Βαλσαμάκης και ο Νικολέτος Αλεξανδράτος περιγράφονταν ως πολυμήχανοι και υψηλής αντίληψης, με γνώση του κόσμου, οι οποίοι διατηρούσαν πολλές διεθνείς γνωριμίες που δημιούργησαν από τη συμμετοχή τους στον Επταετή αγγλογαλλικό πόλεμο, στον οποίο με τα πλοία τους είχαν δράσει ως κουρσάροι με μεγάλη επιτυχία. Επίσης, ο Βαλσαμάκης είχε πολλές γνωριμίες και κουμπαριές στη Μάνη, γεγονός που πιθανόν υποκρύπτει τα δίκτυα που τον ώθησαν στη σύμπραξη με τους Ρώσους.[817]

Ο Βαλσαμάκης και ο Αλεξανδράτος, με επιτυχημένο παρελθόν επαγγελματιών μισθοφόρων και εφοδιασμένοι με πολλά προνόμια *(prerogative)* από τις ξένες δυνάμεις που υπηρέτησαν στο παρελθόν, είχαν τη δυνατότητα να κερδίσουν εύκολα την εμπιστοσύνη των Ρώσων ή αντίστροφα να προσελκύσουν την προσοχή τους κατά την αναζήτηση ατόμων που θα μπορούσαν να τεθούν στην υπηρεσία τους. Αντίστοιχη καριέρα κουρσάρου είχε ακολουθήσει στο παρελθόν και ο Αντρέας Βαλιάνος του Ηλία, ο οποίος ήταν κουρσάρος στην υπηρεσία των Μαλτέζων και, όπως ήδη αναφέρθηκε, από την πρώτη στιγμή συγκέντρωνε κόσμο για λογαριασμό του Βαλσαμάκη. Εξάλλου, ο Λουκάς Βαλσαμάκης με το κύρος που κατείχε μεταξύ των συμπατριωτών του, λόγω του στρατιωτικού του παρελθόντος και των διεθνών γνωριμιών του, κατάφερε να ξεσηκώσει πολλούς χωρικούς, δίνοντάς τους δελεαστικές υποσχέσεις για γενναιόδωρες αμοιβές από τους Ρώσους, αλλά και για τα λάφυρα που εύκολα θα μπορούσαν να αποκομίσουν από τους μουσουλμάνους, εφόσον τον ακολουθούσαν. Αυτές οι υποσχέσεις αρκούσαν για να κινητοποιήσουν μεγάλη μερίδα των χωρικών.[818]

Όσον αφορά τέλος τον Γρηγόριο Πανά Καπίτση, στις αρχές Μαρτίου, μόλις ο ρωσικός στόλος έφτασε στη Μεθώνη, επιβίβασε στο ιστιοφόρο του δώδεκα άτομα από τα Τρωιανάτα. Το κανονικό δρομολόγιο του σκάφους ήταν από την Πεσάδα προς το Λιβόρνο, καθώς μετέφερε σταφίδα Πατρινών εμπόρων˙ παρ' όλα αυτά άλλαξε

[817] A.S.Ve., *Senato*, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 700, συνημμένη δικογραφία, φφ. 24r-25v, 31r-31v.
[818] Στο ίδιο, φφ. 43v-46r.

κατεύθυνση προς την Πελοπόννησο και συγκεκριμένα τη Μεθώνη, για να ταχθεί στις υπηρεσίες των Ρώσων. Η ξαφνική αλλαγή πλεύσης του καπετάνιου δυσαρέστησε πολλούς από τους κατοίκους των Τρωιανάτων και τουλάχιστον οχτώ από τους δώδεκα εγκατέλειψαν το πλοίο, καθώς δεν ήθελαν να εμπλακούν στις πολεμικές επιχειρήσεις. Το ιστιοφόρο του Γρηγόρη Πανά Καπίτση ύψωσε εντέλει ρωσική σημαία και άρχισε να κουρσεύει στις ακτές της Δυτικής Πελοποννήσου εναντίον οθωμανικών στόχων.[819]

Οι αρχειακές έρευνες του Βλασσόπουλου σχετικά με τα εμπορικά πλοία ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων που είχαν ναυλωθεί από τους Ρώσους, υψώνοντας τη ρωσική σημαία αντί της βενετικής, συμπίπτουν με τις μαρτυρίες και αποκαλύπτουν τις ονομασίες των εν λόγω πλοίων. Επρόκειτο για την πολάκα «Παναγία από το Μεγασπήλαιο», ιδιοκτησίας του αδελφού του Λουκά Βαλσαμάκη, Ιωάννη (σε αυτό το πλοίο πρέπει να μετέβαινε ο Ιωάννης Μεταξάς, ερχόμενος από το Λιβόρνο), ο οποίος μάλιστα είχε ομολογήσει πως το πλοίο του είχε ναυλωθεί από τον Ορλώφ, το σιαμπέκο του Γρηγόρη Πανά «Παναγία του Δία» με 88 άνδρες, η φρεγάτα του Γεωργίου Πανά «Παναγία του Δία» με 108 άτομα πλήρωμα και 24 κανόνια, καθώς και η πολάκα του Γεράσιμου Καλλιγά «Παναγία από τα Καλλιγάτα» με 42 άτομα πλήρωμα και 14 κανόνια.[820]

Στις 24 Απριλίου του ίδιου έτους, ταυτόχρονα με την επικήρυξη των Ζακυνθινών, ο γενικός προνοητής Donà εξέδωσε χρηματικές επικηρύξεις για τους Κεφαλονίτες πρωταγωνιστές των «Ορλωφικών». Επρόκειτο για τον κόντε Σπύρο Μεταξά του ποτέ Ανδρέα, ο οποίος θεωρούνταν και ο αρχηγός της μαζικής μετάβασης (60 τσεκίνια), τον αδερφό του κόντε Ιωάννη Μεταξά (60 τσεκίνια), τους αδερφούς και ανιψιούς Πανά Καπίτση (50 τσεκίνια για τον καθένα), τον Νικολή Φωκά Ανδρεάτο (30 τσεκίνια), τον καπετάν Λουκά Βαλσαμάκη, επονομαζόμενο Μπαμπαλιάρη (30 τσεκίνια), τον Γιώργο Καμπίτση (30 τσεκίνια), τον Κουτσοδράκο Ραφτόπουλο (30 τσεκίνια) και τους Ανδρεά, Ηλία και Κωνσταντίνο Διβάρη με 30 τσεκίνια έκαστο. Άγνωστο τέλος παραμένει το ποσό με το οποίο επικηρύχθηκαν ο

[819] Στο ίδιο, φφ. 101r-102r.
[820] Ν. Βλασσόπουλος, «Ελληνικά σκάφη ναυλωμένα από τους Ρώσους στη Μεσόγειο 1770-1775», *Περίπλους ναυτικής ιστορίας* 71 (2010), σ. 47. Στο ίδιο παρέχονται και πληροφορίες για τους τύπους των πλοίων.

Ιωάννης Ελισαίος Μεταξάς του Δημητρίου, ο Νικολής Μεταξάς του Σπυρίδωνα και ο Ιωάννης Κρασσάς του Σπυρίδωνα.[821]

Εκτός από αυτές τις σχετικά άμεσες επικηρύξεις, έπειτα από κάποιους μήνες ολοκληρώθηκε και η ανάκριση που διενεργούνταν στο νησί της Κεφαλονιάς με την άφιξη του *Patrono alle Navi* Molin. Έτσι, επιβλήθηκαν ποινές εξορίας για βαρύτατα εγκλήματα εναντίον του κράτους στους περισσότερους από τους ήδη επικηρυγμένους, αλλά και σε ορισμένους άλλους. Συγκεκριμένα επρόκειτο για τους: κόντε Σπύρο Μεταξά του ποτέ Ανδρέα, κόντε Ιωάννη Μεταξά του ποτέ Ανδρέα, καπετάν Λουκά Βαλσαμάκη, Ιωάννη Βαλσαμάκη, καπετάν Δημήτρη Βαλσαμάκη, καπετάν Σωτήρα Ιγγλέση, καπετάν Γρηγόριο Πανά του ποτέ Αντώνη, Αναστάση Πανά του ποτέ Ντονάντο, Σπύρο Πανά Καπίτση του ποτέ Αναστάση, Ναδάλ Πανά Καπίτση, Αναστάση Πανά Καπίτση, Γεράσιμο Χαλικιόπουλο του ποτέ Παναγή και καπετάν Γεράσιμο Καλλιγά του ποτέ Αθανασίου.[822]

Στην περίπτωση της Κεφαλονιάς είναι ξεκάθαρο ότι κεντρικό ρόλο στην προσέγγιση με τους Ρώσους διαδραμάτισαν οι πολυάριθμοι Κεφαλονίτες ιδιοκτήτες πλοίων. Κάτι τέτοιο δεν προξενεί εντύπωση, αφού, ως γνωστόν, οι Κεφαλονίτες είχαν τη δυνατότητα ναυπήγησης μεγάλων σκαφών, ενώ από εκεί προερχόταν και η συντριπτική πλειονότητα των Ιόνιων καραβοκύρηδων.[823] Έτσι, καραβοκύρηδες που διέθεταν μεγάλα πλοία, όπως οι Βαλσαμάκηδες, οι Πανά Καπίτση και οι Καλλιγά, τέθηκαν αμέσως στο πλευρό των Ρώσων, καθώς πλην του δεσμού της Ορθοδοξίας, προφανώς είχαν προβλέψει τις εμπορικές ευκαιρίες της μονιμοποίησης της ρωσικής εξουσίας στη Μεσόγειο, που θα έδιναν διέξοδο από τις αγκυλώσεις που επέβαλλε ο κατεστημένος βενετικός προστατευτισμός.[824]

Λόγω της θέσης των νησιών τους, οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι του Ιονίου είχαν έντονη ναυτικο-εμπορική δραστηριότητα στον ευρωπαϊκό χώρο.[825]

---

[821] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Provveditori Generali da Mar, b. 138, συνημμένα έγγραφα αρ. 395˙ A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φφ. 2497r.

[822] A.S.Ve., *Senato,* Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 700, συνημμένη δικογραφία, φφ. 186v-187r. Τα ονόματα των εξόριστων έχουν δημοσιευτεί πρώτα από τη Βλάσση στο «Η συμμετοχή των Επτανησίων», 73.

[823] Γ. Παγκράτης, «Η ναυτιλιακή Επιχείρηση τον 18ο αιώνα: η περίπτωση των Ελλήνων υπηκόων της Βενετίας», *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 452-453.

[824] Για την ανελαστική βενετική πολιτική στο εμπόριο, όπως φαίνεται ανάγλυφα και από το παράδειγμα του εφοπλιστή Δημητρίου Περούλη, βλ. στο ίδιο, σσ. 453-454.

[825] Στοιχεία για την ιονική εμπορική δραστηριότητα και ναυτιλία στη Μεσόγειο κατά τον 18ο αιώνα βλ. Γ. Παγκράτης, «Η ναυτιλιακή Επιχείρηση τον 18ο αιώνα», σσ. 445-466˙ Ν. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων νήσων 1700-1861,* τ. Α΄, Αθήνα 1995, σσ. 79-147˙ του ίδιου, *Ιόνιοι έμποροι και καραβοκύρηδες στη Μεσόγειο 16ος-18ος αιώνας,* Αθήνα 2001, σσ. 105-211. Ειδικότερα για τη

Ενδεικτικό αυτής της δραστηριότητας ήταν ότι στα μέσα του 18ου συναντώνται εγκαταστάσεις τους σε ιταλικές πόλεις (Βενετία, Τεργέστη, Λιβόρνο), αλλά και αλλού, όπως στη Μασσαλία και στο Άμστερνταμ. Δεδομένου ότι τα νησιά βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία, τα σκάφη Ιόνιων πλοιοκτητών έπρεπε να υψώνουν στα ταξίδια τους τη σημαία με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου, ενώ από το 1734 οι Ιόνιοι, που είχαν εγκατασταθεί στην Τεργέστη, είχαν λάβει την άδεια να πλέουν με αψβουργική σημαία. Ακόμα, Ιόνιοι καραβοκύρηδες (ιδίως επρόκειτο για Κεφαλονίτες), χρησιμοποιούσαν και την οθωμανική σημαία, στις περιπτώσεις που υπήρχε συνεργασία με Μεσολογγίτες συναδέλφους τους. Ουσιαστικά, τα σκάφη από το Ιόνιο είχαν τη δυνατότητα να πετυχαίνουν μεγαλύτερο οικονομικό κέρδος, αλλάζοντας σημαίες αναλόγως των δασμών που έπρεπε να καταβάλλουν για τα προϊόντα που μετέφεραν στα λιμάνια, όπου έδεναν.[826]

Εξάλλου, αναλόγως των συμφερόντων τους, οι Ιόνιοι πλοιοκτήτες φρόντιζαν να εκμεταλλευτούν κάθε στρατιωτική αναστάτωση που ξεσπούσε στη Μεσόγειο, όπως έγινε κατά τον α΄ρωσο-οθωμανικό πόλεμο, με τα κεφαλονίτικα πλοία να εντάσσονται στον ρωσικό στόλο. Άλλωστε, το πέρας του συγκεκριμένου πολέμου, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 και την έναρξη της ελεύθερης ναυσιπλοΐας των Δαρδανελλίων και του Βοσπόρου, ευνόησε περισσότερο τους Ιόνιους και δη τους ισχυρότερους Κεφαλονίτες, καθώς ως τότε το εμπόριο στη Μαύρη θάλασσα ήταν για αυτούς απαγορευμένο. Πιο συγκεκριμένα, μέχρι το 1774, οι Οθωμανοί δεν επέτρεπαν σε καμιά ξένη χώρα να ασκεί εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα και έτσι η πληθώρα των ρωσικών προϊόντων αναγκαστικά μεταφερόταν μόνο με σκάφη με οθωμανική σημαία. Αυτό το γεγονός μπορεί να μην επηρέαζε τους ελληνορθόδοξους εμπόρους του Αιγαίου, για τους Ιόνιους Βενετούς υπηκόους, ωστόσο, ήταν ένα μέτρο πολύ περιοριστικό, που δεν επέτρεπε την περαιτέρω ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους και την αύξηση των κερδών τους. Σταδιακά, η αγορά αυτή άνοιξε για τους Ιόνιους εμπόρους και μάλιστα, το 1783 μετά την κατάληψη της Κριμαίας από τους Ρώσους, πολλοί ήταν οι Κεφαλονίτες και οι Ιθακήσιοι που μετανάστευσαν εκεί, αγόρασαν σκάφη και σύντομα άρχισαν να

δραστηριότητα Ιονίων εμπόρων σε λιμάνια της Αδριατικής βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830),* τ. Α΄, Αθήνα 1986, σσ. 31-38˙ της ίδιας, «Αυστριακή πολιτική και η Ελληνική ναυσιπλοΐα (1750-1830 περίπου)», *Παρουσία* Ε΄ (1987), 445-537˙ της ίδιας, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι στη Senegaglia (18ος - αρχές 19ου αιώνα),* Αθήνα 1989, σσ. 85-92, 134-138.

[826] Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία,* σσ. 82-84, 86.

εμπορεύονται στη Μαύρη Θάλασσα με ρωσική σημαία.[827] Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, λοιπόν, η επιλογή των Κεφαλονιτών καραβοκύρηδων να στηρίξουν εξαρχής τον ρωσικό στόλο φαίνεται αρκετά προφανής.

Όσο για την οικογένεια Μεταξά, από τις μαρτυρίες φαίνεται πως, για να συμπράξει με τους Ρώσους, επηρεάστηκε κυρίως από τους πλοιοκτήτες. Εικάζουμε, όμως, ότι, ως ηγεμονική οικογένεια του νησιού, θα είχε προηγουμένως έρθει παράλληλα σε επαφή με τους Ρώσους πράκτορες που δρούσαν στην Κεφαλονιά και είχε επέλθει μεταξύ τους συμφωνία. Παρότι οι λόγοι της ανάμειξης των αδελφών Μεταξά στα «Ορλωφικά» μοιάζουν σύνθετοι και δεν μπορεί να διατυπωθούν συμπεράσματα με βεβαιότητα, ας τολμήσουμε εδώ μια υπόθεση: ο λόγος της προθυμίας τους να αποκοπούν από το βενετικό πλαίσιο εξουσίας και να προσεταιριστούν τους Ρώσους, έχοντας λόγο σε μια μετα-οθωμανική, χριστιανική Πελοπόννησο, πρέπει να αναζητηθεί στις τεταμένες σχέσεις που φαίνεται πως διατηρούσαν με το μητροπολιτικό κέντρο καθ' όλη τη δεκαετία του 1760. Το σοβαρό γεγονός της εκτέλεσης του Μαρίνου Μεταξά, θείου των τριών αδερφών, λογικά διέρρηξε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις της οικογένειας με την Κυρίαρχο και τροφοδότησε περαιτέρω έριδες και εντός της οικογένειας. Η εκτέλεση του Μεταξά έθρεψε τη φατριαστική βία, διότι άφησε μόνο κληρονόμο τον Αναστάσιο και έτσι προκλήθηκε εμφύλιος με τους Σπύρο, Ιωάννη και Πέτρο.[828]

Το γεγονός ότι τα βενετικά δικαστήρια δεν εκδίκασαν την υπόθεση υπέρ των τριών αδερφών Μεταξά του ποτέ Αντρέα, αντίθετα ευνόησαν τον αντίδικο ανιψιό τους Αντώνιο Μεταξά του Αναστασίου,[829] φαίνεται ότι επέτεινε τη δυσφορία τους για την Κυρίαρχο και προώθησε τη δεκτικότητά τους απέναντι στους Ρώσους, οι οποίοι

---

[827] Στο ίδιο ό. π., σ. 92. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς θεωρεί ότι η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή που προέβλεπε την ελεύθερη διάβαση των στενών με τη ρωσική σημαία, παρότι αποτέλεσε την έναρξη της εμπορικής σχέσης Ρωσίας και ελληνισμού, δεν ήταν ευθύς εξαρχής ο λόγος που αναπτύχθηκε το ελληνικό εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα. Δεδομένου ότι η χρήση της ρωσικής σημαίας ήταν ακριβή, έπρεπε να είναι βέβαιο ότι οι έμποροι θα είχαν υψηλές αποδόσεις. Κάτι τέτοιο συνέβη μόνο κατά την περίοδο 1795-1815, οπότε, λόγω της εμπόλεμης κατάστασης στον ευρωπαϊκό χώρο, οι αγορές βρέθηκαν σε ανάγκη του σιταριού που μπορούσε να παράσχει η ρωσική παραγωγή. Τότε ήταν που τα ελληνόκτητα σκάφη εκμεταλλεύτηκαν τους όρους της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και κορύφωσαν την εμπορική τους δραστηριότητα στη Μαύρη Θάλασσα. Βλ. σχετικά το άρθρο του «Πολιτική γεωγραφία και οικονομική συγκυρία. Οι όροι της επικοινωνίας του ελληνικού εμπορίου με τη Ρωσία της Μαύρης Θάλασσας (τέλος 18ου - αρχές 19ου αι.)», *Ερανιστής* 25 (2005), 157-161. Για τα βασικά λιμάνια της Κριμαίας, όπως διαμορφώθηκαν από τα μέσα του επόμενου αιώνα βλ. P. Martsynofsky, «Crimean ports of the Russian Empire and Mediterranean market (second half of the 19th - beginning of the 20th century)», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Α΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), Αθήνα 2011, σσ. 457-471.

[828] Viggiano, *Lo specchio,* σ. 125.

[829] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali Corfù, b. 2, φ. 745 κ. ε

μπορούσαν να αποτελέσουν δυνητικούς συμμάχους στους φατριαστικούς ανταγωνισμούς και προσέφεραν τις δυνατότητες υπαγωγής σε ένα νέο, χριστιανικό πλαίσιο εξουσίας. Εξάλλου, γνωστές μας είναι οι στενές σχέσεις που οι αδελφοί Μεταξά διατηρούσαν με τη ζακυνθινή οικογένεια Μακρή,[830] όπως και με τους προύχοντες της Πελοποννήσου, στοιχεία που εξηγούν, ίσως, τις συνθήκες ανάμειξής των Μεταξάδων στα «Ορλωφικά».

Σε αντίθεση με τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά δεν έχει πιστοποιηθεί, έως τώρα, μαζική συμμετοχή Κερκυραίων στα «Ορλωφικά», ούτε υπήρξε κάποια επικήρυξη Κερκυραίων από τις βενετικές αρχές. Αποσπασματικές μαρτυρίες, ωστόσο, αναδεικνύουν την ύπαρξη μερίδας φιλορώσων αρχόντων και στην Κέρκυρα. Από τα περιορισμένα στοιχεία που διαθέτουμε, φαίνεται πως οι εν λόγω άρχοντες βρισκόταν σε επικοινωνία με τους Ορλώφ τόσο κατά τα «Ορλωφικά» όσο και στη συνέχεια και υποκινούσαν τους κατοίκους υπέρ των Ρώσων. Πιο συγκεκριμένα, μυστήριο και φήμες περιβάλλουν τον ρόλο που φαίνεται πως διαδραμάτισαν οι άρχοντες Νικόλαος Βούλγαρης, επονομαζόμενος Τέτο,[831] και ο γνωστός μας άρχοντας Ιωάννης Τριβώλης. Μάλιστα, οι φήμες συνέδεαν τον τελευταίο με τη στρατολόγηση, υπέρ των Ρώσων, χωρικών από το χωριό Άγιος Ματθαίος της Λευκίμμης, όπου διέθετε πολλούς υποστηρικτές, καθώς πλήθος χωρικών από τη συγκεκριμένη τοποθεσία, με το ξέσπασμα της εξέγερσης, μετέβαιναν με βάρκες στο Ξηρόμερο για να τεθούν στην υπηρεσία των Ρώσων.[832]

Όπως ήδη έχουμε δείξει στις αρχές του δευτέρου μέρους της εργασίας, ο Τριβώλης εμφανίζεται ως ο βασικός «προστάτης» ενός εκ των αντιμαχόμενων μερών *(partiti)* στην περιοχή της Λευκίμμης. Από αυτούς οι περισσότεροι ήταν χωρικοί που εργάζονταν στα κτήματά του και αποτελούσαν τον στρατό των ενόπλων μπράβων του. Δυο από τους εξαρτώμενους του άρχοντα Τριβώλη συνελήφθησαν το 1773 με εντολή του *Provveditor d'Armata* κατά την έξοδό τους από την οικία του Τριβώλη στην πόλη, διότι κατηγορήθηκαν ότι παρείχαν στέγη σε κάποιον Ρώσο, στο σπίτι τους στη Λευκίμμη. Προφανώς, επρόκειτο για κάποιον πράκτορα, που δρούσε για λογαριασμό των Ρώσων, και για την ταυτότητα του οποίου δεν δίνονταν περισσότερες πληροφορίες. Φαίνεται, πάντως, πως ο συγκεκριμένος έγινε δεκτός από

[830] Καποδίστριας, «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος», 350-351.
[831] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali Corfù, b. 4., φ. 2045r.
[832] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 1948r-1949r.

τους κατοίκους της περιοχής με μεγάλες τιμές και κατά την υποδοχή του υπήρξαν και πυροβολισμοί στον αέρα.[833] Αυτό το περιστατικό είναι, ίσως, σε διασύνδεση με την περίεργη πληροφορία που διαβίβασε στους Ανακριτές του Κράτους ο ίδιος ο *Provveditor dell'Armata* Boldù, κάνοντας λόγο για επαφές Ρώσων πρακτόρων με Κερκυραίους χωρικούς τρία χρόνια μετά τα «Ορλωφικά», στις 21 Απριλίου 1773.[834]

Αναφορικά με τον Νικόλαο Βούλγαρη και τον ανιψιό του Σπυρίδωνα, αυτοί κατηγορήθηκαν πως στρατολογήθηκαν από τους Ρώσους και τέθηκαν στις υπηρεσίες τους, μεταβαίνοντας μάλιστα στο Λιβόρνο, όπου γίνονταν οι προετοιμασίες των Ρώσων για τη μετάβαση στην Πελοπόννησο. Παρ' όλα αυτά, η φιλία του Νικόλαου Βούλγαρη με τον γραμματέα Ψαλίδη στάθηκε χρήσιμη, έτσι ώστε να καταφέρει να αποσπάσει το διάταγμα αμνήστευσης από την κατηγορία που βάραινε τον ίδιο και τον ανιψιό του Σπυρίδωνα, αφού κατέβαλαν πεντακόσια τσεκίνια. Οι ίδιοι δεν αρνήθηκαν την παρουσία τους στο Λιβόρνο, όπως και την είσοδό τους σε πλοίο του ρωσικού στόλου, υποστήριξαν, ωστόσο, ότι ήταν αθώοι, δεδομένου ότι δεν είχαν γνώση των απαγορεύσεων που είχαν εκδοθεί. Συγκεκριμένα ανέφεραν ότι στις 9 Νοεμβρίου του 1769 βρίσκονταν στη Βενετία για να διευθετήσουν εμπορικές υποθέσεις της οικογένειας. Εν συνεχεία, μετέβησαν στο Λιβόρνο για ανάλογες υποθέσεις, εξ αιτίας του ναυαγίου ενός σκάφους τους. Χωρίς να γνωρίζουν, όπως ισχυρίστηκαν τις απαγορεύσεις, που στο μεταξύ είχαν εκδοθεί από τις βενετικές Αρχές, για μη ανάμειξη στις επιχειρήσεις των Ρώσων και για λόγους που δεν γίνονται γνωστοί, τέθηκαν στην υπηρεσία των Ρώσων και επιβιβάστηκαν σε ένα ρωσικό πλοίο, το οποίο κατευθύνθηκε προς την Πελοπόννησο. Εκεί συναντήθηκαν με τον ρωσικό στόλο, αλλά όταν έμαθαν για τις απαγορεύσεις που είχε επιβάλει ο γενικός προνοητής στους Βενετούς υπηκόους δήλωσαν πως παραιτήθηκαν αμέσως και επεδίωξαν να επιστρέψουν στην Κέρκυρα με την πρώτη ευκαιρία.[835] Οι εξηγήσεις των Βούλγαρη δεν μοιάζουν πειστικές. Κατάφεραν, ωστόσο, να απαλλαγούν οριστικά από τις κατηγορίες, παρά την αποδεδειγμένη συνεργασία τους με τους Ρώσους. Στο σημείο αυτό, ας αναφέρουμε ότι αποσπασματικές μαρτυρίες, που δεν καταφέραμε να διασταυρώσουμε, έκαναν λόγο για φιλία του Βούλγαρη με τον ζακυνθινό Παύλο

[833] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 4, φφ. 1948r-1949r˙ b. 5, φφ. 2272v-2273r.
[834] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Dispacci del Provveditor Generale dell'Armata 1616-1773, b. 397, επιστολή 21 Απριλίου 1773.
[835] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 12, φφ. 785r-786r˙ b. 4, φφ. 2045r, 2050v.

Κλάδη[836] και, κατ' επέκταση, με τη φατρία Μακρή. Όπως και με τις επαφές των Μακρήδων με τους Μεταξάδες, εφόσον κάτι τέτοιο ίσχυε, επιβεβαιώνεται και εδώ η συνεννόηση που είχαν μεταξύ τους οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι - συνεργάτες των Ρώσων σε όλα τα Ιόνια νησιά.

Σε κάθε περίπτωση, κανείς από τους φερόμενους ως φιλορώσους Κερκυραίους δεν αντιμετώπισε κάποια δίωξη από τις Αρχές, μάλλον λόγω των διασυνδέσεών τους με τον γενικό προνοητή Querini και τον γραμματέα Ψαλίδη και φυσικά λόγω της οικονομικής τους δυνατότητας να διαθέσουν αρκετά χρήματα για την αμνήστευσή τους.

Ανάμειξη στην εξέγερση των «Ορλωφικών» είχαν και Λευκαδίτες, ωστόσο, δεν φαίνεται να εμπλέκονται ισχυροί άρχοντες στην υποκίνησή τους. Δεν διαθέτουμε κάποιο στοιχείο, δηλαδή, που να πιστοποιεί τη δράση μιας ηγετικής φιλορωσικής ομάδας αρχόντων, που ήταν σε επικοινωνία με τους Ρώσους και προσδοκούσε μακροπρόθεσμα οφέλη. Φαίνεται ότι η κίνηση των Λευκαδιτών αποσκοπούσε αποκλειστικά σε κέρδη από λεηλασίες από το σύνολο των συμμετεχόντων. Αυτά τα στοιχεία έκαναν την παρέμβαση της τοπικής βενετικής διοίκησης ευκολότερη.

Ο προνοητής Λευκάδας, ευρισκόμενος σε επιφυλακή, όπως και οι συνάδελφοί του στα υπόλοιπα νησιά, απέστειλε στον γενικό προνοητή αναλυτική αναφορά για τους Λευκαδίτες, οι οποίοι μετέβησαν στην Πελοπόννησο. Όπως αναφέρεται, οι Ζακυνθινοί και οι Κεφαλονίτες χρησίμευσαν ως «κακό παράδειγμα» για τους Λευκαδίτες, οι τελευταίοι, όμως, δεν εμφανίζονται τόσοι πολλοί στον αριθμό. Ως αρχηγοί της κίνησης μαρτυρούνται ο Γιώργος Μωραΐτης, πελοποννησιακής καταγωγής, όπως υποδηλώνει και το επώνυμό του, και ο Πανάκος Καββαδάς. Ο πρώτος υποκίνησε ποπολάρους από την πόλη, ενώ ο δεύτερος ήταν ο βασικός υποκινητής των χωρικών. Οι ίδιοι, ηγούμενοι του πλήθους που κατάφεραν να συγκεντρώσουν, μετέβησαν στην Αρκαδιά, όπου ενώθηκαν με άλλους ελληνορθοδόξους Οθωμανούς υπηκόους εναντίον των μουσουλμάνων. Επιδόθηκαν σε σφαγές και λεηλασίες και στα τέλη Μαΐου ορισμένοι από αυτούς επέστρεψαν κρυφά στη Λευκάδα, αποβιβαζόμενοι στις απομακρυσμένες ακτές του νησιού.[837]

Ειδικότερα, ο Καββαδάς εθεάθη στο Κατωχώρι με κάποιους εκ των συντρόφων του να μεταφέρουν σάκους με λάφυρα από την Πελοπόννησο, ενώ για

[836] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 4, φ. 1987v.
[837] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φφ. 2320r-2021v.

τον Μωραΐτη και τους συντρόφους του από την πόλη δεν υπήρξαν αναφορές για την επιστροφή τους ή μη. Επίσης, πληροφορίες έκαναν λόγο και για συνεργασία των Λευκαδιτών με Οθωμανούς υπηκόους από τις απέναντι οθωμανικές περιοχές. Παρότι οι τοπικές βενετικές Αρχές βρίσκονταν σε επιφυλακή, αμφότεροι οι επικεφαλής της κίνησης δεν στάθηκε δυνατό να συλληφθούν.[838] Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι η κίνηση των Μωραΐτη και Καββαδά καταδικάστηκε απερίφραστα από τους συνδίκους και από ορισμένους εκ των υπολοίπων αρχόντων του νησιού, οι οποίοι επισκέφτηκαν τον προνοητή και εξέφρασαν τον αποτροπιασμό τους για τις ειδήσεις που έφταναν από την Πελοπόννησο.[839]

Στο μεταξύ, σύμφωνα με γραπτές διαταγές του γενικού προνοητή Andrea Donà, στις 10 Ιουνίου ο προνοητής Λευκάδας Alvise Marin καλούνταν να επικηρύξει για εγκλήματα εναντίον του κράτους όλους όσοι κατηγορούνταν για παράβαση των εντολών που ο ίδιος είχε εκδώσει στις 2 Οκτωβρίου 1769 και στις 12 Μαρτίου 1770, σχετικά με την απαγόρευση εμπλοκής των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων στα πολεμικά γεγονότα ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.[840] Ως άμεση απάντηση στις εντολές του Donà, με έγγραφο που συνέταξε στις 19 Ιουνίου, ο προνοητής ενημέρωσε τον γενικό προνοητή για τη σύλληψη ενός εκ των κατηγορουμένων, του Θοδωρή Καλαντζή, ο οποίος ομολόγησε ότι ήταν ένοχος για τις κατηγορίες που του είχαν αποδοθεί ως «εγκληματία εναντίον του κράτους». Στο πρόσωπο του συλληφθέντα ο προνοητής εξάντλησε όλη του την αυστηρότητα και διέταξε τον θάνατό του, οδηγώντας τον στο εκτελεστικό απόσπασμα. Στο ίδιο μήνυμα ο Marin ενημέρωνε για την έκδοση επικήρυξης των δύο αρχηγών της κίνησης Μωραΐτη και Καββαδά. Κάθε Βενετός υπήκοος μπορούσε να τους φονεύσει μένοντας ατιμώρητος και παράλληλα δόθηκε διαταγή για το γκρέμισμα των σπιτιών και το ξερίζωμα των δέντρων και των αμπελιών τους.[841] Κατά το παράδειγμα των υπόλοιπων νησιών, για τους δύο Λευκαδίτες «αρχηγούς» ορίστηκε και χρηματική επικήρυξη 40 τσεκινίων για τον καθένα, ποσό αρκετά χαμηλότερο σε σχέση με τους επικηρυγμένους άρχοντες της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς.[842]

---

[838] Στο ίδιο, φφ. 2322r-2323r.
[839] […] *Mi sono compiaciuto a veder questa mattina i Signori Sindici con alcuni altri provetti cittadini a farmi racconto del fatto, come la fama lo porta, e mostrarono displicenza, e dolore del successo per colpa di pochi abbietti sudditi* […]. Στο ίδιο, φ. 2322v.
[840] Στο ίδιο, φ. 2326r.
[841] Στο ίδιο, φφ. 2324r-2324v.
[842] Στο ίδιο, φφ. 2497r.

Την ίδια μέρα, ο προνοητής Marin προχώρησε στην επικήρυξη τουλάχιστον σαράντα τριών ατόμων από το νησί που κατηγορούνταν για τη μετάβαση στην Πελοπόννησο. Όλοι αυτοί αποκλείονταν, εφεξής, από τη συμμετοχή τους στην πολιτοφυλακή και δινόταν η εξουσία σε οποιονδήποτε, αξιωματικό, στρατιώτη ή απλό υπήκοο, να τους φονεύσει, χωρίς να αντιμετωπίζει τον κίνδυνο τιμωρίας. Το σώμα εκείνων εκ των επικηρυγμένων που θα έπεφταν νεκροί θα εκτίθετο σε δημόσια θέα ως ένδειξη ατίμωσης για τις εγκληματικές τους πράξεις. Ακόμα απαγορευόταν σε όλους τους Βενετούς υπηκόους, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, να παράσχουν στους επικηρυγμένους καταφύγιο ή οιαδήποτε βοήθεια, αλλιώς απειλούνταν και αυτοί με ποινές φυλάκισης, υπηρεσίας σε γαλέρες, πυρπόλησης των σπιτιών ή βαρκών. Όσον αφορά τη λίστα των επικηρυγμένων, επρόκειτο για ποπολάρους της πόλης και χωρικούς από τα χωριά Κατωχώρι, Μεγανήσι, Πόρος, Καλαμίτσι, Αλέξανδρο, Κομηλιό, Σφακιώτες, Απόλπαινα και Φρύνη, ενώ, κατά τη συνήθεια της εποχής, η επικήρυξη και όλα τα ονόματα, στα ιταλικά και στα ελληνικά, τοιχοκολλήθηκαν στην πόλη και στα προαναφερθέντα χωριά.[843]

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε η υπόθεση του χωρικού Αθανάσιου Κακλαμάνη, επονομαζόμενου Αγά, από το χωριό Απόλπαινα. Ο Κακλαμάνης συνελήφθη στις 28 Αυγούστου στο χωριό του ως ένας εκ των επικηρυγμένων Λευκαδιτών για τη μετάβαση στην Πελοπόννησο και συμμετοχή στις εκεί λεηλασίες και δολοφονίες. Με την υπόθεση του Κακλαμάνη οι τοπικές Αρχές ασχολήθηκαν ενδελεχώς, διενεργώντας ανάκριση στο χωριό Απόλπαινα, διότι υπήρχαν αμφιβολίες για τη συμμετοχή του. Όλες οι καταθέσεις, πάντως, συντείνουν ουσιαστικά υπέρ του Κακλαμάνη, για τον οποίο διαμορφώνεται η εικόνα ενός φτωχού χωρικού, που σε καμιά περίπτωση δεν ήταν επικίνδυνος και δεν μπορούσε να έχει καμιά ανάμειξη στα περιστατικά για τα οποία κατηγορούνταν οι υπόλοιποι συλληφθέντες. Οι κατηγορίες εναντίον του θεωρούνταν πέρα ως πέρα άδικες, καθώς μαζί τους κατέληξε από καθαρή σύμπτωση. Για την ακρίβεια, ένα μήνα πριν τη μετάβαση των Λευκαδιτών στις οθωμανικές περιοχές, ο Κακλαμάνης βρισκόταν στο Μεσολόγγι για δουλειά, εξαιτίας πολλών χρεών που δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει. Μάλιστα, φοβόταν για τη σύλληψή του. Στο Μεσολόγγι τον συνάντησαν τυχαία οι συντοπίτες του και τον προσκάλεσαν μαζί τους στην Πελοπόννησο, υποσχόμενοι λάφυρα, με τα οποία θα μπορούσε να ξεχρεώσει τα υπέρογκα χρέη του. Παρότι άοπλος, ο Κακλαμάνης

[843] Στο ίδιο, φφ. 2326r-2327v.

πείστηκε να τούς ακολουθήσει, ωστόσο, μετά τα γεγονότα, γύρισε στο χωριό του ρακένδυτος και επαίτης, άρρωστος και απογοητευμένος από την έκβαση της επιχείρησης. Τότε ήταν που συνελήφθη από τις αρχές, χωρίς ποτέ να διαπιστωθεί ότι διατηρούσε στο σπίτι του λάφυρα από την Πελοπόννησο.[844]

Τέλος, από το νησί της Ιθάκης, από όπου επίσης πολυάριθμοι κάτοικοι είχαν μεταβεί στις γειτονικές οθωμανικές ακτές με την άφιξη των Ρώσων στην Πελοπόννησο,[845] επικηρύχθηκαν από τις βενετικές Αρχές, ήδη από τον Απρίλιο του 1770, μαζί με τους Ζακυνθινούς και τους Κεφαλονίτες, οι εξής: ο Ηλίας Δενδρινός Δρακούλης του ποτέ Κωνσταντίνου από τον Μώλο, θεωρούμενος αρχηγός (50 τσεκίνια), ο Ανδρέας Καραβίας του ποτέ Ιακώβου από τον Μώλο, επίσης θεωρούμενος αρχηγός (50 τσεκίνια), ο Αναστάσιος Μαρούλης του ποτέ Φραγκίσκου από το Βαθύ (τριάντα τσεκίνια), οι αδερφοί Γεώργιος και Ανδρέας Φερεντίνου από το Βαθύ (30 τσεκίνια για τον καθένα) και ο Νικόλαος Πεταλάς του Ιωάννη από το Βαθύ (20 τσεκίνια).[846]

[844] Στο ίδιο, φφ. 2328r-2333v.
[845] Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 39.
[846] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere ai Provveditori Generali da Mar, b. 138, συνημμένα έγγραφα αρ. 395˙ A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φφ. 2497r.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

3.1 Η τύχη των πρωταγωνιστών και η στάση της Βενετίας

Γενικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, ως προς τον «ξεσηκωμό» των ελληνορθόδοξων υπηκόων των νησιών, η Βενετία ακολούθησε κατευναστική πολιτική, επιδιώκοντας να ελαχιστοποιήσει ή και, όπου ήταν δυνατό, να αγνοήσει τις αναταραχές. Πέρα από τις επικηρύξεις αρκετών φερόμενων ως υποκινητών και ηγετών του πλήθους σε όλα τα νησιά, η διενέργεια ανακρίσεως και η προσπάθεια συλλήψεων, κυρίως στην περίπτωση της Κεφαλονιάς, ήταν μια διαδικασία εξαιρετικά προσεκτική και επιφυλακτική, καθώς, εκτός των άλλων, η Βενετία ήθελε να αποφύγει να δυσαρεστήσει την ελληνική Κοινότητα της Βενετίας, πολλά μέλη της οποίας ήταν ευκατάστατοι έμποροι.[847] Κατά την άποψη του Venturi, η δυσκολία διαχείρισης, του ξεσηκωμού στα νησιά από μέρους της Βενετίας ήταν ενδεικτική της πολιτικής τους σημασίας και όσων διακυβεύονταν για τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις.[848]

Τα καθυστερημένα μέτρα που ελήφθησαν τον Μάρτιο του 1770, με την εμφάνιση του ρωσικού στόλου στο Ιόνιο, η επιτάχυνση, δηλαδή, των εργασιών στο βενετικό ναυπηγείο και η συγκέντρωση ναυτικών και στρατιωτών, στόχευαν κυρίως στη διατήρηση του κύρους της Βενετίας. Σύντομα, όμως, έγινε αντιληπτό ότι τα μέτρα ήταν αναγκαία για την συγκράτηση των ελληνορθόδοξων Βενετών υπηκόων των νησιών. Έτσι, τον Μάιο αναχώρησε για το Ιόνιο ο ναύαρχος Emo με τρεις φρεγάτες, ενώ θα ακολουθούσαν και άλλα δυο πλοία, στο ένα από τα οποία θα επέβαινε ο νέος γενικός προνοητής Querini.[849]

Βεβαίως, τα μέτρα αυτά δεν επαρκούσαν για να καθησυχαστούν οι Οθωμανοί. Αντιθέτως, η αργοπορία της λήψης μέτρων από τους Βενετούς ερμηνεύτηκε σαν σιωπηρή άδεια στους ελληνορθόδοξους των νησιών να δράσουν εναντίον των οθωμανικών εδαφών, ώστε με την εμφάνιση του βενετικού στόλου να ληφθεί δράση ανάλογα με την έκβαση των τεκταινομένων. Προφανώς, λοιπόν, η βενετική ουδετερότητα δεν γινόταν αποδεκτή, ενώ πιο ακανθώδης για τον βάιλο ήταν η απειλή κυρώσεων από την Υψηλή Πύλη προς τους Βενετούς υπηκόους, εφόσον δεν το έκανε η ίδια η Βενετία, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν ικανοποιημένη με την

[847] Scarabello, «Settecento» σσ. 583-584.
[848] Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 48.
[849] Στο ίδιο.

επίδειξη αφοσίωσης της Βενετίας. Οι φήμες για μυστική συνεργασία των Βενετών με τους Ρώσους δημιουργούσαν έντονη ανησυχία στο σουλτανικό επιτελείο, κυρίως δε, ο φόβος για πιθανή παραχώρηση της Πελοποννήσου στη Βενετία, σε περίπτωση που ξεσπούσε εξέγερση.[850]

Παράλληλα, πέρα από τη διπλωματική ισορροπία που η Βενετία είχε εξαρχής κληθεί να τηρήσει απέναντι στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία με το ξέσπασμα του πολέμου, η αποτυχία της εξέγερσης στην Πελοπόννησο έφερνε τις βενετικές αρχές αντιμέτωπες με τη διαχείριση της επιστροφής όλων εκείνων που παράκουσαν τις εντολές περί ουδετερότητας και μετέβησαν στην Πελοπόννησο, ενώ εκκρεμούσε και το ζήτημα παρουσίας πολλών προσφύγων από την Πελοπόννησο, οι οποίοι, στο μεταξύ, είχαν βρει καταφύγιο στη Ζάκυνθο.[851] Τι θέση θα κρατούσε η Βενετία απέναντι στους υποκινητές και στη μεγάλη μάζα των νησιωτών που σταδιακά επέστρεφαν στη Ζάκυνθο; Η επικήρυξη που εκδόθηκε εναντίον των φερόμενων ως αρχηγών της κίνησης ήταν αναμφίβολα το λιγότερο που η Βενετία μπορούσε να κάνει ως κρατική οντότητα εναντίον των υπηκόων που αγνόησαν τις δημόσιες απαγορεύσεις και έθεσαν μάλιστα σε κίνδυνο τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις.

Παρ' όλα αυτά, το πρώτο κρίσιμο διάστημα μετά την εκδίωξή τους από την Πάτρα, όλοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων φρόντισαν να βρουν καταφύγιο εκτός Ζακύνθου, προκειμένου να αποφύγουν τις συλλήψεις. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τον άρχοντα Βασίλειο Μακρή, τον Παύλο Κλάδη, αλλά και τον Χαλικιά, μετά την αποτυχία της εξέγερσης, οι μαρτυρίες τούς θέλουν να καταφεύγουν στη Μάνη, όπου μπορούσαν να προστατευτούν στις περιοχές των ντόπιων οπλαρχηγών, με τους οποίους φαίνεται πως ήταν σε αδιάλειπτη επικοινωνία.[852] Μια μαρτυρία θέλει τους δύο τελευταίους να έχουν διαφύγει στις Κιτριές της Μάνης στο σπίτι του καπετάν Γιαννάκη.[853] Παρότι το επώνυμο του Μανιάτη οπλαρχηγού δεν αναφέρεται, η πληροφορία αυτή ταιριάζει με μια άλλη μαρτυρία, σύμφωνα με τη οποία είχαν καταφύγει στην περιοχή κοντά στην Καλαμάτα, όπου ήταν προεστός *(principale)* κάποιος Τζανετάκης.[854] Κατά συνέπεια, υποθέτουμε ότι πρόκειται για τον καπετάνιο των Κιτριών και μετέπειτα πρώτο μπέη της Μάνης (1776-79) Τζανετάκη Κουτήφαρη

[850] Alberti, «Venezia e la Russia», 230.
[851] Για το ζήτημα των προσφύγων βλ. το κεφάλαιο για τον Δημήτριο Μοτσενίγκο.
[852] Για τον πολιτικο-στρατιωτικό θεσμό των καπετάνιων της Μάνης βλ. Ε. Π. Αλεξάκης, *Τα γένη*, σσ. 118-139.
[853] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φ. 120v.
[854] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere ai rettori di Corfù, b. 43, συνημμένο αρ. 1, 25 Ottobre 1773.

ή Κουτούφαρη,[855] ο οποίος ήταν ο κύριος της περιοχής των Κιτριών, όπου μάλιστα διέθετε και καστρόπυργο.[856] Η υπόθεση αυτή ενισχύεται, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι στον πύργο του Κουτήφαρη βρήκε καταφύγιο μετά τα «Ορλωφικά» και η οικογένεια του πρωτεργάτη των «Ορλωφικών» και φίλου της οικογένειας Μακρή, Παναγιώτη Μπενάκη.[857]

Ο άρχοντας Κρεσέντσιο Μπαντοέρ βρήκε καταφύγιο στη Λήμνο, όπου βρισκόταν ο ρωσικός στόλος. Σύμφωνα με φήμες που κυκλοφορούσαν στη Ζάκυνθο, κατηγορήθηκε για δολοφονία και για τιμωρία εκτελέστηκε με διαταγή του ίδιου του Αλέξιου Ορλώφ, χωρίς πάντως να υπάρχουν αναλυτικότερες μαρτυρίες.[858] Ωστόσο, το γεγονός της εκτέλεσης, όπως αναδύεται από τις διαθέσιμες μαρτυρίες, συμπίπτει και με τις πληροφορίες που παρέχει ο Παναγιώτης Χιώτης, ο οποίος στάθηκε λίγο πιο αναλυτικά στην περίεργη αυτή περίπτωση. Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Χιώτης, ο Μπαντοέρ ήρθε σε φιλονικία με κάποιον αγωγιάτη και τον μαχαίρωσε αφήνοντάς τον ημιθανή. Όταν ο Αλέξιος Ορλώφ τον έψεξε εκείνος απάντησε ότι δεν είναι δυνατό να τιμωρηθεί, γιατί ήταν Βενετός «ευγενής». Τότε ο Ορλώφ οργισμένος διέταξε τον απαγχονισμό του «με όλα του τα βενετικά παράσημα».[859] Ο έτερος εκ των «αρχηγών» του πλήθους που δεν επέστρεψε ποτέ στη Ζάκυνθο, λόγω θανάσιμου τραυματισμού, φαίνεται πως ήταν ο άρχοντας *dottore* Ιωάννης Ηρακλειώτης.[860]

Ο άρχοντας Κωνσταντίνος Μακρής τέλος που, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είχε εγκαταλείψει το νησί με προορισμό την Ολλανδία, αφού περιπλανήθηκε στο Λονδίνο και σε άλλα μέρη, έφτασε στη Σμύρνη, για να καταλήξει στην Αίγυπτο και πιο συγκεκριμένα στην Αλεξάνδρεια. Εκεί, καταπιάστηκε εκ νέου με το εμπόριο, προφανώς εκμεταλλευόμενος τις γνωριμίες που διέθετε στα εμπορικά δίκτυα, και μάλιστα έλαβε τη θέση του προξένου της Αγγλίας. Με την οριστική αποτυχία της αποστολής υπό τον Βασίλειο και την εκδίωξη των νησιωτών από τους Τουρκαλβανούς, ύστερα από την πολιορκία της Πάτρας, εξαλείφθηκε κάθε ελπίδα επαναπροσέγγισης του Κωνσταντίνου με τον θείο του, στο όνομα του οποίου έμειναν

[855] Για τον Τζανέτμπεη Κουτήφαρη βλ. Γ. Αναπλιώτης, «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης, ο πρώτος μπέης της Μάνης (1776-1779)», ανάτυπο από το περιοδικό *Αρχείον Μεσσηνίας* τ. 28, Καλαμάτα 1957˙ Αλεξάκης, *Τα γένη,* σσ. 18, 78˙ Καπετανάκης, *Η Μάνη,* σ. 271-283.
[856] Σοφία Καπετανάκη, «Ο Καστρόπυργος του Τζανήμπεη Κουτήφαρη στις Κιτριές», *Ιθώμη* 28 (1989), 93-96.
[857] Καπετανάκης, *Η Μάνη,* σ. 254.
[858] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 120v, 138r.
[859] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 463.
[860] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4823r.

διάφορα χρέη,[861] τα οποία είχαν συσσωρευτεί από την αποτυχημένη ενασχόληση του Κωνσταντίνου με το εμπόριο λαδιού, χρέη για τα οποία φαίνεται ότι είχε λάβει μεγάλα δάνεια από ντόπιους άρχοντες που ήταν σε θέση να παρέχουν ρευστό χρήμα, όπως ο *dottore* Μαρτινέγκος και ο κόντε Εμμανουήλ Καπνίσης.[862]

Η μετάβαση των νησιωτών Βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο κατά τα «Ορλωφικά» παρέμενε για τις βενετικές αρχές ένα «γκρίζο» ζήτημα, καθώς το πλήθος των εμπλεκομένων έκανε αδύνατη την ταυτοποίηση εκείνων που μετέβησαν στην Πελοπόννησο. Αυτό συνεπαγόταν ότι όλοι οι κάτοικοι του νησιού θεωρούνταν για τη Κυρίαρχο δυνάμει ύποπτοι.[863] Άλλωστε, ακόμα και οι επώνυμες καταγγελίες για συμμετοχή στα «Ορλωφικά» συγκεκριμένων ανθρώπων δεν ήταν εύκολα αξιολογήσιμες, διότι μπορούσαν να είναι κατευθυνόμενες, ως απόρροια είτε προσωπικής αντιπάθειας είτε του πολέμου των φατριών. Τέτοια ήταν η περίπτωση κάποιου Τσίντου, οπαδού της οικογένειας Μακρή, ο οποίος παρέδωσε στις βενετικές αρχές μια λίστα με υποψήφιους προς σύλληψη, για δήθεν συμμετοχή στη μετάβαση, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν εχθροί της οικογένειας Μακρή και η ενοχή τους δεν μπορούσε φυσικά να τεκμηριωθεί.[864]

Ένα ακόμα ζήτημα που έθετε εν αμφιβόλω την εφαρμογή των διαταγών της μητρόπολης, εν γένει, ήταν η διαπλοκή των Βενετών αξιωματούχων με τους τοπικούς φορείς εξουσίας, όπως ο Ιωάννης Μακρής, ο οποίος μέσα από τις δωροδοκίες είχε τον τρόπο να επηρεάζει τόσο τους ευάλωτους, είναι η αλήθεια, προνοητές, όσο και τους γενικούς προνοητές, παλαιούς και νέους.[865] Η περιορισμένη θητεία των αξιωματούχων που έζησαν τα γεγονότα των «Ορλωφικών» εν τη γενέσει τους και η άφιξη νέων, μετά από λίγους μόνο μήνες, όπως ο γενικός προνοητής Querini και οι νέοι προνοητές των νησιών, όπως ο Trevisan, οι οποίοι δεν γνώριζαν πρόσωπα και πράγματα, ήταν παράγοντες που συνέτειναν στην προβληματική διαχείριση του γεγονότος της μαζικής μετάβασης και της τιμωρίας των αρχηγών της.

---

[861] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1101, φφ. 20r, 294v.
[862] Στο ίδιο, φ. 295v.
[863] [...] *È un parte sepolto in estrema confusione, poicchè quanto più è stata grandiosa quella emigrazione, e quanto maggior numero per conseguenza comprende di emigrati, altretanto è difficile di stabilire che questi precisamente siano stati, poicchè sarebbe necessario per farlo stabilire prima, chi non sia stato reo di quel delitto, onde poter credere alla sua assersione; altrimenti tutti generalmente quegli abitanti restano sospetti di coprire la verità ò per propria salvezza, o per quella dè loro congionti ed amici* [...] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere dal Provveditor General da Mar, b. 404, φάκ. 1774-75, συνημμένο ημ. 17 Novembre 1775.
[864] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4426r-4426v. Για τη σχετική λίστα βλ. Παράρτημα Εγγράφων.
[865] Στο ίδιο, φφ. 4332r-4332v.

Κάθε κίνηση ανυπακοής προς τις διαταγές, έμοιαζε διαπραγματεύσιμη και οι συνέπειες δεν ήταν δεδομένες, γεγονός που οι δράστες εκ των προτέρων γνώριζαν. Στην περίπτωση της Ζακύνθου ουδείς εκ των εμπλεκομένων διώχτηκε, τελικά, τουλάχιστον για το ζήτημα της μετάβασης στην Πελοπόννησο, παρά τις αρχικές επικηρύξεις και τις βαριές κατηγορίες της συνωμοσίας εναντίον του Κράτους που τους βάραιναν. Παράλληλα η εξέλιξη αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ως ελιγμός των βενετικών οργάνων για μια πιο ψύχραιμη διαχείριση της «ανώμαλης» κατάστασης και επαναφοράς της ισορροπίας, διότι ήταν αδύνατη η σύλληψη ενός τόσο μεγάλου αριθμού υπηκόων, οι περισσότεροι από τους οποίους παρακινήθηκαν από διακινούμενες φήμες. Άλλωστε, φαινόταν πιο λογικό αυτοί να εμπιστεύτηκαν γνώριμα πρόσωπα, όπως τον Ιωάννη ή τον Βασίλειο Μακρή, παρά την αόρατη και μακρινή βενετική εξουσία, αφού και μόνο η φήμη της εμπλοκής της οικογένειας Μακρή αρκούσε για να κινητοποιήσει μεγάλη μάζα των χωρικών προς την Πελοπόννησο.[866]

Πέρα από την αμφίβολη αποτελεσματικότητα του μέτρου της επικήρυξης, υπό αμφισβήτηση τίθεται και η δυνατότητα εφαρμογής της απόφασης από τα ίδια τα βενετικά όργανα, ακόμα και αν η Βενετία επέμενε σε μια πιο κατασταλτική πολιτική. Ήταν για παράδειγμα σε θέση ο τοπικός προνοητής, ο οποίος παρουσιάζεται ως ανήμπορος παρατηρητής της αναχώρησης των νησιωτών για την Πελοπόννησο, να πραγματοποιήσει συλλήψεις; Είχε υπό τις διαταγές του τις απαιτούμενες δυνάμεις; Αλλά ακόμα και αν είχε στη διάθεσή του αυτές τις δυνάμεις, κατά πόσο η κατασταλτική πολιτική και οι εκτεταμένες συλλήψεις θα βοηθούσαν την εκτόνωση της κατάστασης;

[866] […] *Li villani dicevano, che andava anche il Macrì, e che perciò potevano andare anch'essi. Il mondo pure diceva che il Macrì era a parte di questa emigrazione* […] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, 386v. Επίσης στο ίδιο, φ. 106v […] *L'esempio suo influiva coraggio negli altri, e massime nella gente rustica, la quale rifletteva, che se andava egli persona rica e che possedeva molta parte dell'isola, tanto più potevano andare quelli, che niente avevano da perdere* […].

3.2 Το ζήτημα των μαζικών αμνηστεύσεων

Η επιστροφή του μεγάλου όγκου των νησιωτών από την Πελοπόννησο ήταν ένα ζήτημα που οπωσδήποτε απαιτούσε λεπτούς χειρισμούς και έφερνε τα τοπικά βενετικά όργανα σε αμηχανία. Εξ όσων επέστρεψαν, οι πιο επικίνδυνοι και αιμοδιψείς έγιναν δολοφόνοι και ληστές, που σκόρπιζαν τον τρόμο, επιτιθέμενοι σε οικίες και οδοιπόρους.[867] Άλλοι, συνελήφθησαν και για να απελευθερωθούν κατέβαλαν άμεσα στον γραμματέα του γενικού προνοητή από οχτώ ως δεκαπέντε τσεκίνια και απαλλάχθηκαν από κάθε κατηγορία. Άλλοι, οι οποίοι παρέμεναν ασύληπτοι, προσέρχονταν οικειοθελώς στον γραμματέα του γενικού προνοητή και, πληρώνοντας ανάλογο αντίτιμο, απαλλάσσονταν από τις κατηγορίες. Υπήρχαν και κάποιοι άλλοι που, χωρίς διακανονισμό, βρίσκονταν στα σπίτια τους.[868]

Το κατά πόσο ο γενικός προνοητής Querini διαχειρίστηκε το ζήτημα με ιδιοτελή κίνητρα, αντίθετα από τις ρητές διαταγές της βενετικής μητρόπολης για σύλληψη όλων των φερόμενων ως αρχηγών της κίνησης, είναι ένα ζήτημα που χρήζει διερεύνησης. Σίγουρα η Βενετία διέταξε την άμεση επικήρυξη των συγκεκριμένων αρχηγών με σκοπό των κατευνασμό των οθωμανικών αιτιάσεων, άμεσα όμως ανακύπτει το ερώτημα της δυνατότητας εφαρμογής αυτής της διαταγής: ήταν ο γενικός προνοητής Querini σε θέση να εκτελέσει τις εντολές, όχι μόνο λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών να προβεί σε συλλήψεις, αλλά και λόγω των φιλικών σχέσεων που φαίνεται ότι διατηρούσε με τον Ιωάννη Μακρή, τόσο ο ίδιος όσο και ο cancelliere του;[869] Προκαλούν, εντύπωση τα λόγια του στρατιωτικού διοικητή Alberti, ο οποίος ισχυρίστηκε ότι είχε εντολή να συλλάβει μόνο τον Ηρακλειώτη, τον Νικόλαο Ξανθόπουλο, τον Νικόλαο Φορτούνη και κάποιους άλλους, που δεν κατονόμασε,[870] χωρίς βεβαίως να κατορθώσει να εντοπίσει κανέναν από αυτούς.

Το ζήτημα του χρηματισμού των βενετών αξιωματούχων, οι οποίοι προσπαθούσαν με την παραμικρή ευκαιρία να προσποριστούν οικονομικά οφέλη, δεν είναι κάτι νέο.[871] Ομοίως και οι σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στους αξιωματούχους και στους τοπικούς παράγοντες εξουσίας. Για τον εικοσιεξάχρονο υποδικηγόρο Ιωάννη Μαρτινέγκο, νόθο γιο του άρχοντα Γεώργιου Μαρτινέγκου,

[867] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4791v-4792v.
[868] Στο ίδιο, φφ. 4717v-4718r.
[869] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φφ. 4358v.
[870] Στο ίδιο, φφ. 4425v-4426r.
[871] Βλ. το κεφάλαιο για τα προστύχια.

δεδομένες έπρεπε να θεωρούνται οι διασυνδέσεις του Μακρή με τον γραμματέα Ψαλίδη, μέσω του άρχοντα Πλανητέρου, ο οποίος, εκτός από φίλος του Ψαλίδη, είχε στενές σχέσεις με τον Ιωάννη Μακρή. Τόνιζε, επίσης, ότι επαφές υπήρχαν ανάμεσα στον Μακρή και στον βοηθό του Ψαλίδη, Βίκτωρα Μακρή. Εξάλλου, ανάλογες σχέσεις διατηρούσε ο Μακρής και με τον αρμόδιο γραμματέα για τη σύνταξη των δικογραφιών Τσουκάτο, σε βαθμό να τον επισκέπτεται ο ίδιος ο Μακρής στο σπίτι που διέμενε, όταν αυτός βρισκόταν στη Ζάκυνθο, ή ακόμα να αποστέλλει υπηρέτες του με δώρα.[872]

Από την άλλη ο Gherardini, ο προνοητής που υπηρετούσε στο νησί κατά το ξέσπασμα των «Ορλωφικών», όπως συνήθως συνέβαινε με όλους τους προνοητές, φαίνεται ότι εκμεταλλευόταν την παραμικρή δυνατότητα κέρδους, που παρείχε το αξίωμά του, και δεν έχανε την ευκαιρία να εξασφαλίζει χρήματα και άλλα δώρα. Υπήρχε μάλιστα η φήμη ότι μετά την εξέγερση των «Ορλωφικών», όταν επέστρεψε στο νησί η μεγάλη μάζα των Ζακυνθινών που είχαν μεταβεί στην Πελοπόννησο, φέρνοντας πολλά λάφυρα και κάθε είδους κλοπιμαία, ο Gherardini απαίτησε να λάβει μερίδιο από αυτά για να παραμείνει σιωπηλός. Στο πλαίσιο αυτό, λεγόταν ότι είχε δεχτεί ως δώρα πανάκριβες γούνες, διέταζε, μάλιστα, να πραγματοποιηθούν έρευνες στα σπίτια εκείνων που υπήρχαν ενδείξεις ότι έκρυβαν κλοπιμαία από την Πελοπόννησο, ενώ κάποιος Μωραΐτης ισχυριζόταν ότι ο Gherardini του κατάσχεσε αντικείμενο αξίας είκοσι τσεκινίων. Μεγάλες διαστάσεις στη μικρή κοινωνία είχε πάρει η κατάσχεση μεγάλης ποσότητας ασημικών από το σπίτι του Αλιβίζου Σέρρα, κλαπέντων από τον μπέη της Κορίνθου. Φαίνεται ότι ο Gherardini δεν δίστασε να καταχραστεί μεγάλο μέρος από αυτά τα αντικείμενα λεηλασίας[873] και συγκεκριμένα εξήντα λίβρες ασημικά και πέρλες.[874]

Σύμφωνα με τη γνωστή καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά, πολλοί νησιώτες, μετά την επιστροφή τους από την αποτυχημένη πολιορκία της Πάτρας, όπου πρόλαβαν όμως να διαπράξουν σοβαρά εγκλήματα, φοβούμενοι την τιμωρία τους από τις βενετικές Αρχές, προσπάθησαν να δωροδοκήσουν τον προνοητή Gherardini, προκειμένου να αποφύγουν τις διώξεις, μάταια, όμως, καθώς είχαν επικηρυχθεί για να συλληφθούν από τις αρχές νεκροί ή ζωντανοί. Ο φόβος των διώξεων, ωστόσο, δεν

[872] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4881v-4182r.
[873] Στο ίδιο, φ. 4817r.
[874] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4305r.

κράτησε για μεγάλο διάστημα, διότι ακολούθησε το τέλος της θητείας και η προβλεπόμενη αποχώρηση του Gherardini.[875]

Για την οικογένεια Γαβαλά, η αλλαγή προνοητή και η έλευση του Trevisan, ο οποίος δεν γνώριζε πρόσωπα και πράγματα, ήταν για τους καταγγέλλοντες η εξέλιξη «κλειδί» που σηματοδότησε την επιστροφή των αρχηγών των στασιαστών στην «κανονικότητα», καθώς πλέον δεν φοβούνταν τις διώξεις˙ κυκλοφορούσαν ανενόχλητοι στους δρόμους της πόλης και ασκούσαν «ανερυθρίαστα» τα επαγγέλματά τους, ακόμα κι αν αυτά απαιτούσαν συνεργασία με τον προνοητή, ο οποίος παρουσιαζόταν τρομοκρατημένος μπροστά στην αλαζονεία τους.[876] Προκαλούσε, για παράδειγμα, εντύπωση ότι ο Βασίλειος Μακρής και ο Παύλος Κλάδης συνέχιζαν ανενόχλητοι και χωρίς καμία προφύλαξη να ασκούν το επάγγελμα του δικηγόρου και του υποδικηγόρου αντίστοιχα, με τον Κλάδη να διαπληκτίζεται ακόμα και μπροστά στον Trevisan.[877] Ο ίδιος ο Βασίλειος Μακρής διέδιδε πως όσο ήταν γενικός προνοητής ο Querini δεν είχε κανένα λόγο να φοβάται. Εξάλλου, εκτός από αυτούς, αντίστοιχη δημόσια παρουσία, χωρίς την παραμικρή ενόχληση από τις αρχές, είχαν και άλλοι επικηρυγμένοι για τη συμμετοχή τους στα «Ορλωφικά», όπως ο Ιωάννης Χαλικιάς, επονομαζόμενος Σαβάτος, και ο Νικόλαος Ξανθόπουλος.[878]

Συγκεκριμένα για την περίπτωση Παύλου Κλάδη, γνωρίζουμε λεπτομέρειες, που μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε κάτω από ποιες διαδικασίες οι ηγέτες της μετάβασης των νησιωτών στην Πελοπόννησο, μερικούς μόνο μήνες μετά τα γεγονότα, επέστρεψαν σταδιακά στην επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή, φαινομενικά χωρίς ενόχληση από τις αρχές και παρά την ισχύ των επικηρύξεων. Ο υποδικηγόρος Μέγκουλας επιβεβαίωνε ότι ο Παύλος Κλάδης, με τον οποίο ήταν συνάδελφοι και γνωρίζονταν προσωπικά, συνέχιζε να εργάζεται, χωρίς να φοβάται τη σύλληψη. Όταν ο Μέγκουλας ρώτησε τον Κλάδη πώς ήταν δυνατό να περιφέρεται ανενόχλητος μετά από όσα προηγήθηκαν, εκείνος του απάντησε ότι είχε λάβει διάταγμα αμνήστευσης από τον γενικό προνοητή αντί διακοσίων τσεκινίων. Ο μάρτυρας, άλλωστε, παρουσιαζόταν βέβαιος για τη μετάβαση του Κλάδη στην

[875] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 3v. Σύμφωνα με τον κατάλογο που έχει δημοσιεύσει ο Αρβανιτάκης, *Αναφορές,* σ. 505, η θητεία του Gherardini στη Ζάκυνθο τυπικά ολοκληρώθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1770.
[876] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1100, φάκ. 572, υποφάκελος α΄, καταγγελία οικογένειας Γαβαλά, φ. 3v.
[877] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4298v.
[878] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4951r-4951v.

Πελοπόννησο, καθώς κάποια από τις μέρες του ξεσηκωμού είχε βρεθεί στο σπίτι του για μια επαγγελματική υπόθεση. Τότε ο Κλάδης προετοιμαζόταν για την αναχώρησή του, αλλά ο Μέγκουλας προσπαθούσε να τον αποτρέψει˙ για να τον πείσει του τόνιζε ότι δεν υπήρχε λόγος να λάβει μέρος σε μια τέτοια ριψοκίνδυνη πράξη, καθώς ήταν επαγγελματικά αποκατεστημένος, ενώ διέθετε και περιουσία. Ο Κλάδης, ωστόσο, όπως του απάντησε χαρακτηριστικά, ήταν αποφασισμένος «να πάει να βρει την τύχη του». Πράγματι αναχώρησε ένα από τα επόμενα βράδια για να επιστρέψει ύστερα από δυο με τρεις μήνες.[879]

Ο Νικόλαος Νεράτζης του Γεωργίου ήταν ένας ακόμη αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος ότι ο Κλάδης συνέχιζε να εργάζεται ανενόχλητος, και παρουσιαζόταν συχνά τόσο μπροστά στον προνοητή Trevisan όσο και στον γενικό προνοητή. Όταν ο μάρτυρας τον ρώτησε έκπληκτος πώς κυκλοφορούσε ανενόχλητος, παρά τις κατηγορίες που τον βάραιναν και την επικήρυξή του από την Κυρίαρχο, ο Κλάδης τού επέδειξε το διάταγμα αμνήστευσης που είχε λάβει από τον γενικό προνοητή, το οποίο μάλιστα είχε καταγραφεί και στην τοπική δικαστική γραμματεία. Σύμφωνα με τον Νεράτζη, το έγγραφο ήταν αναμφισβήτητα αυθεντικό, αφού, εκτός από τις γνώριμες υπογραφές του Querini και του Ψαλίδη, είχε σφραγιστεί και με την βούλα του αγίου Μάρκου, ενώ πλην του ονόματος του Παύλου Κλάδη περιεχόταν και το όνομα του αδερφού του Κωνσταντίνου. Όταν ο Νεράτζης ρώτησε τον Κλάδη με ποιόν τρόπο το απέκτησε και πόσο του κόστισε, εκείνος απάντησε ότι το έλαβε με τη μεσολάβηση του Ιωάννη Πλανητέρου, ο οποίος ήταν φίλος με τον γραμματέα Ψαλίδη, ενώ το κόστος απόκτησης του εγγράφου κυμάνθηκε γύρω στα διακόσια τσεκίνια. Ο Νεράτζης δηλώνε, ωστόσο, ότι δεν εξεπλάγη, διότι, ως υποδικηγόρος, γνώριζε ότι δεν ήταν δύσκολη η έκδοση αμνήστευσης ακόμα και σε περιπτώσεις δολοφονιών, εφόσον πληρωνόταν η εγγύηση.[880]

Ο Ιωάννης Πλανητέρος του ποτέ Θεοδώρου, από το μεσαίο στρώμα των αστικών, παρουσιάζεται ως πρόσωπο κλειδί στην υπόθεση, καθώς πρόκειται για τον, κατά τα φαινόμενα, συνδετικό κρίκο της οικογένειας Μακρή με τον Ψαλίδη, λόγω φιλίας που διατηρούσε με τον τελευταίο. Ο Πλανητέρος, στην κατάθεσή του στον *avogadore di comun* Arnaldi, στο πλαίσιο της διερεύνησης των ατασθαλιών της περιόδου του Querini, παραδέχτηκε ότι γνώριζε τον Ψαλίδη από εικοσαετίας, όταν ο τελευταίος ξεκινούσε τη σταδιοδρομία του στη γραμματεία των παλαιότερων γενικών

[879] Στο ίδιο, φφ. 4820v-4821r.
[880] Στο ίδιο, φφ. 4948r.

προνοητών ως βοηθού. Σημείωνε, ακόμα, τον ρόλο ενδιάμεσου που διαδραμάτισαν μέλη της οικογένειας Βάλσαμου, από την οποία προερχόταν ο λογιστής *(ragionato)*[881] του Querini Σπυρίδωνας Βάλσαμος.[882] Η οικογένεια Βάλσαμου ήταν μια από τις παλαιές αρχοντικές οικογένειες του τόπου, και ο Σπυρίδων κατά πάσα πιθανότητα εισήχθη στο Συμβούλιο το 1770[883] παρ' όλα αυτά, λίγα χρόνια αργότερα κατηγορήθηκε για σοβαρές οικονομικές ατασθαλίες, διεγράφη από τον κατάλογο των πολιτών και εξορίστηκε από την Κυρίαρχο. Πέρα από τις ισχυρές του διασυνδέσεις, η δυνατότητά του να πλειοδοτήσει οικονομικά για την εισαγωγή στο Συμβούλιο των πολιτών, ίσως, συνδεόταν και με την ικανότητά του να προσπορίζεται χρήμα με διάφορες μεθόδους. Ο ρόλος του Βάλσαμου στις μαζικές αμνηστεύσεις φαίνεται πως ήταν κομβικός και η εν γένει δραστηριότητά του στο πλευρό του Querini απαιτεί επιπλέον διερεύνηση.[884]

Επιστρέφοντας στη μαρτυρία του Ιωάννη Πλανητέρου, όταν ο Querini πραγματοποίησε την πρώτη του θεσμική επίσκεψη στη Ζάκυνθο τον Σεπτέμβριο του 1770, ο μάρτυρας ανέφερε ότι θέλησε να πάει να χαιρετήσει τον φίλο του Ψαλίδη και,

---

[881] Δεν γνωρίζουμε κάτι για το συγκεκριμένο αξίωμα, προφανώς, όμως, πρόκειται για τον επικεφαλής της οικονομικής υπηρεσίας του γραφείου του γενικού προνοητή. Λογικά εκεί τοποθετούνταν ένας εκ των στενότερων συνεργατών του γενικού προνοητή.

[882] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4860v-4870v.

[883] Ο κατάλογος των εισαχθέντων στο Μεγάλο Συμβούλιο της Ζακύνθου αναφέρει ότι οι αδελφοί Βάλσαμου εισήχθησαν το 1770 στη θέση της οικογένειας Κότσικα . Βλ. σχετικά Rizo Rangabe, *Livre d'Or*, τ. Γ΄, σ. 14.

[884] Ο Λεωνίδας Ζώης αναφέρει ότι ο Σπυρίδωνας Βάλσαμος εξορίστηκε το 1776 ως ρωσόφιλος, χωρίς να αναφέρει κάποια πηγή. Βλ. σχετικά Ζώης, *Λεξικόν,* σ. 73. Ο δε Χιώτης, που αναπαράγει τον Daru, αναφέρει απλά ότι ο Βάλσαμος εξορίστηκε ως ένας εκ των βασικών συνεργατών του Querini, ο οποίος κατηγορούνταν για οικονομικές ατασθαλίες. Βλ. Χιώτης, *Ιστορία Επτανήσου,* σ. 465. Η περίπτωσή του Βάλσαμου φαίνεται πολύ ενδιαφέρουσα και απαιτεί ξεχωριστή μελέτη, στο πλαίσιο της εργασίας μας, όμως, και από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την οργάνωση της μετάβασης των νησιωτών στην Πελοπόννησο, ούτε προκύπτει κάποια σχέση του με την οικογένεια Μακρή. Σε αντιστοιχία με την πληροφορία του Χιώτη, πάντως, και όπως προκύπτει από το έγγραφο του *bando* του, η δίωξή του από τη βενετική δικαιοσύνη πράγματι σχετιζόταν με τις οικονομικές καταχρήσεις της θητείας του γενικού προνοητή Querini, κατά την οποία ο Βάλσαμος ήταν λογιστής. Συγκεκριμένα, με την κάλυψη του Querini ο Βάλσαμος κατηγορείται ότι πωλούσε λαθραία προμήθειες και εφόδια του βενετικού στρατού. Αναφορά γίνεται επίσης στη αναμειξή του για την απελευθέρωση συλληφθέντων κατηγορούμενων για τη μαζική μετάβαση στην Πελοπόννησο με σκοπό το χρηματικό κέρδος. Όπως προκύπτει από το ίδιο έγγραφο, φαίνεται ότι κατέθεσε τεράστια ποσά, ώστε να εισαχθεί στους κόλπους της ζακυνθινής Κοινότητας των πολιτών. Ο Βάλσαμος διεγράφη από τον κατάλογο των πολιτών και κηρύχθηκε εξόριστος, ως ένοχος απιστίας και πρόκλησης ζημίας στο δημόσιο συμφέρον *(reo di enormi turpissime infedeltà a gravissimo pubblico danno).* Το έντυπο έγγραφο περιέχεται στο A.S.Ve., *Capi del Consiglio di Dieci,* Bandi, b. 12, Bando e Sentenza dell'Eccellentissimo Consiglio di Dieci contro Spiridion Balsamo dall'Isola di Zante fù Ragionato Generalizio in Levante e Andrea Tizian fù Scrivan alle Concie in Guin e Corfù, αρ. 16-1776. Στο παραπάνω πλαίσιο, πρέπει να αναφερθεί και η πληροφορία που προκύπτει από τη μαρτυρία του συνδίκου Κουερίνο, ο οποίος σημείωνε ότι ο Βάλσαμος, με την κάλυψη του γενικού προνοητή, πωλούσε, λαθραία, εφόδια του βενετικού δημοσίου στον ρωσικό στόλο που μετά τα «Ορλωφικά» ελλιμενιζόταν στο Αιγαίο. A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4326v. Μια τέτοια αποσπασματική πληροφορία, λοιπόν, πρέπει να συνάντησε ο Ζώης, υιοθετώντας την άποψη ότι ο Βάλσαμος εξορίστηκε ως ρωσόφιλος.

χωρίς να το επιδιώξει, έγινε μάρτυρας μιας αψιμαχίας: ο Ψαλίδης, φανερά εκνευρισμένος, απωθούσε τον Σπύρο Βαφτισμά, γραφέα της γαλέρας του γενικού προνοητή, λέγοντάς του ότι δεν είχε κανένα δικαίωμα να παρεμβαίνει σε υποθέσεις των αρμοδιοτήτων του. Το περιστατικό απέκτησε στα μάτια του Πλανητέρου νόημα μερικές μέρες αργότερα, όταν δέχτηκε την επίσκεψη του Παύλου Κλάδη. Γνωρίζοντας για τη φιλία του μάρτυρα με τον γραμματέα, ο Κλάδης τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει ώστε να βρεθεί ένας τρόπος να αρθεί η κατηγορία ως «εγκληματία εναντίον του κράτους», για τη συμμετοχή στα «Ορλωφικά». Προηγουμένως, ο Κλάδης είχε προσεγγίσει τον αδελφό του γενικού προνοητή, μέσω του Βαφτισμά, προτείνοντάς του εκατόν πενήντα τσεκίνια. Όταν ο Ψαλίδης το έμαθε εξοργίστηκε από αυτή την ανάμειξη του Βαφτισμά και για αυτό υπήρξε η μεταξύ τους αψιμαχία. Ο Πλανητέρος δέχτηκε να βοηθήσει τον Κλάδη, διότι ο τελευταίος, ως υποδικηγόρος και νοτάριος, είχε αναλάβει παλαιότερα υποθέσεις του. Έτσι, μετέφερε στον Ψαλίδη τις αξιώσεις του Κλάδη, εκείνος όμως αρχικά δεν έδωσε απάντηση. Ύστερα από κάποιες μέρες, αφότου μίλησε με τον Querini, ο Ψαλίδης μετέφερε στον Πλανητέρο ότι το αρχικό ποσό των εκατόν πενήντα τσεκινίων δεν επαρκούσε για την έκδοση ενός απαλλακτικού διατάγματος και ο Κλάδης έπρεπε να προσφέρει τουλάχιστον διακόσια τσεκίνια. Ο Κλάδης δεν είχε τη δυνατότητα να φτάσει αυτό το ποσό και θέλησε να το διαπραγματευτεί. Πάντα με τη μεσολάβηση του Πλανητέρου, επισκέφτηκαν μαζί τον Ψαλίδη, ο οποίος εντέλει δέχτηκε να μειώσει τις απαιτήσεις του στα εκατόν ογδόντα τσεκίνια, που θα κατέληγαν στα χέρια του Querini. Παρ' όλα αυτά ο Ψαλίδης δεν μπορούσε να εκδώσει το διάταγμα άμεσα, όσο δηλαδή βρισκόταν στη Ζάκυνθο, και θα το απέστελλε στον Κλάδη, αφότου επέστρεφε στην Κέρκυρα.[885]

Δυστυχώς για τον Κλάδη, η διευθέτηση του ζητήματος καθυστέρησε, γεγονός που τον ανάγκασε να παρακαλέσει τον παπά Βάλσαμο να μεσολαβήσει στον αδερφό του, στενού συνεργάτη του Querini, ώστε ο Ψαλίδης να επισπεύσει την έκδοση του εγγράφου. Ο Κλάδης έλαβε το πολυπόθητο έγγραφο μέσα στο 1771 από τα χέρια του ίδιου του Σπυρίδωνα Βάλσαμου, κατά την επόμενη επίσκεψη του γενικού προνοητή στη Ζάκυνθο, μετά από νέες καθυστερήσεις από μέρους του Ψαλίδη. Για να μην κινδυνεύει πια με δίωξη από τις αρχές, το μόνο που είχε να κάνει ήταν να το προσκομίσει στη γραμματεία του προνοητή Ζακύνθου, ώστε να καταγραφεί επισήμως. Έτσι, ο Κλάδης κατάφερε να απαλλαγεί από αυτή τη βαριά κατηγορία,

[885] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4860v-4862r.

παρ' ότι, όπως τόνιζε πάντα ο Πλανητέρος, ήταν γνωστό τοις πάσι ότι ήταν ένας εκ των αρχηγών της μεγάλης μάζας Ζακυνθινών που μετέβησαν στην Πελοπόννησο για να λάβουν μέρος στην εξέγερση των «Ορλωφικών».[886]

Όπως και ο Νεράτζης, ο Πλανητέρος, που είδε το έγγραφο της απαλλαγής του Κλάδη, βεβαίωνε ότι ήταν υπογεγραμμένο από τον γενικό προνοητή Querini και τον γραμματέα Ψαλίδη και, επίσης, ότι έφερε τη σφραγίδα του αγίου Μάρκου. Σε αυτό πιστοποιούνταν με τον πιο επίσημο τρόπο ότι ο Κλάδης βρέθηκε στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της εξέγερσης για προσωπικές του υποθέσεις, κατά συνέπεια αναγνωριζόταν η αθωότητά του. Στο ίδιο έγγραφο απαλλασσόταν και ο αδερφός του Παύλου Κλάδη, ο Κωνσταντίνος, ο οποίος επίσης αντιμετώπιζε την ίδια κατηγορία.[887]

Ο Παύλος Κλάδης συνελήφθη μόνο λίγα χρόνια αργότερα, ως ο βασικός κατηγορούμενος για τη δολοφονία του υποδικηγόρου Γαβαλά, οπότε στο πλαίσιο της ανακριτικής διαδικασίας ήρθε εκ νέου στο μικροσκόπιο των Ανακριτών του Κράτους η δραστηριότητα του Ιωάννη Μακρή και των εξαρτώμενών του.[888] Παρότι το αρχικό σχέδιο προέβλεπε τόσο τη σύλληψη του Μακρή όσο και του Κλάδη τον Οκτώβριο του 1773, ο τελευταίος φημολογούνταν πως είχε διαφύγει στη Μάνη, και η σύλληψή του δεν επετεύχθη, αρχικά, αν και έφτασε να θεωρείται θέμα τιμής για τις βενετικές δυνάμεις.[889] Αν και δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε την ακριβή ημερομηνία, ο Κλάδης πρέπει να συνελήφθη δύο χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβιο του 1775, σε αιματηρή συμπλοκή, με την ανάμειξη των αδερφών του δολοφονημένου υποδικηγόρου Γεώργιου Γαβαλά. Ειδικότερα, από ιατρική γνωμάτευση της 21ης του ίδιου μηνός βεβαιώνεται ότι η σύζυγός του Κλάδη, Τζούλια Νοβάκο, στον όγδοο μήνα της εγκυμοσύνης της παρουσίασε αιμορραγία και κινδύνευσε με αποβολή,[890] ενώ από αντίστοιχη γνωμάτευση, της 4ης Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, συνάγεται ότι ο Κλάδης βρισκόταν στα χέρια των βενετικών αρχών της Κέρκυρας, τραυματίας εκτός κινδύνου, με πολλαπλές πληγές στο ισχίο, στο στήθος και στο μπράτσο.[891] Σε

[886] Στο ίδιο, φφ. 4862r-4863r.
[887] Στο ίδιο, φφ. 4864r-4865r. Για το έγγραφο της αμνήστευσης βλ. Παράρτημα Εγγράφων.
[888] Στην καταγγελία της οικογένειας Γαβαλά έχουμε αναφερθεί αναλυτικά στο δεύτερο μέρος της εργασίας.
[889] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Rettori di Corfù, b. 43, φάκ. Corfù 1618-1788, αρ. 33, δέσμη αναρίθμητων εγγράφων που αφορούν τη δεύτερη σύλληψη του Ιωάννη Μακρή και του Παύλου Κλάδη.
[890] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* b. 883, δέσμη αναρίθμητων εγγράφων με τίτλο Greci di Cefalonia, συνημμένο ημ. 21 Σεπτεμβρίου 1775.
[891] Στο ίδιο, συνημμένο. ημ. 4 Νοεμβρίου 1775.

καταγγελία της προς τον γενικό προνοητή, η ασθενούσα Τζούλια Νοβάκο περιέγραφε τις εφιαλτικές στιγμές που έζησε όταν ο Μανώλης και ο Αναστάσιος Γαβαλάς, μαζί με στρατιώτες της βενετικής φρουράς, χωρίς διακριτικά, που θα πιστοποιούσαν ότι βρίσκονταν σε υπηρεσία, εισέβαλαν στο σπίτι της και μέσα σε πυροβολισμούς και προσβολές θέλησαν να σκοτώσουν τον άντρα της, τον οποίο πυροβόλησαν και τραυμάτισαν και με σπαθί. Ακριβώς για αυτό ζητούσε την παραδειγματική τιμωρία των Γαβαλά.[892]

Με βάση τα παραπάνω, λοιπόν, οι βενετικές αρχές δεν φαίνεται να είχαν επισήμως ανάμειξη στη σύλληψη του Κλάδη και ο ίδιος, με τη διαφυγή του στη Μάνη, είχε καταφέρει και πάλι να αναστείλει τη δίωξή του επ' αόριστον. Η εντέλει σύλληψή του φαίνεται πως ήταν απόρροια της επιμονής της οικογένειας Γαβαλά, η οποία, λόγω και της σύλληψης του Ιωάννη Μακρή, είχε επιστρέψει στη Ζάκυνθο και εξακολουθούσε να επιδιώκει την τιμωρία του Κλάδη. Μετά την εισβολή στο σπίτι του τελευταίου, φαίνεται ότι ο Κλάδης, τραυματίας, κατέληξε στα χέρια των αρχών και απεστάλη στην Κέρκυρα. Αν και τα τεκμήρια είναι αποσπασματικά, τουλάχιστον έως τις 27 Μαΐου του 1791, ο Κλάδης φαίνεται πως παρέμεινε εξόριστος στην Κέρκυρα, χωρίς να έχει το δικαίωμα να επιστρέψει στο νησί του. Τότε του απονεμήθηκε χάρη από την Κυρίαρχο, ώστε για έναν μόνο χρόνο να επιστρέψει και πάλι στη Ζάκυνθο για να φροντίσει τις δύο κόρες του, εξαιτίας του χαμού των δυο γιών του.[893]

Πέρα από την περίπτωση του Κλάδη, μαζικές φαίνεται ότι ήταν οι περιπτώσεις εξαγοράς των κατηγοριών και από χωρικούς που επέστρεψαν από την Πελοπόννησο. Πολλοί από αυτούς προσέρχονταν στον Γεώργιο Ψαλίδη και με την κατάθεση πέντε ως δέκα τσεκινίων αθωώνονταν από την κατηγορία της μετάβασης. Τα χρήματα κατέληγαν στον ίδιο τον Querini, ο οποίος είχε γνώση όλων όσα συνέβαιναν, και καταθέσεις αυτοπτών μαρτύρων, πιστοποιούν τη μαζική προσέλευση των χωρικών στο οίκημα που διέμενε ο γραμματέας Ψαλίδης στους Αγίους Σαράντα. Ας σημειωθεί ότι επρόκειτο για το σπίτι των αδελφών Σαβάτου, οι οποίοι συνδέονταν με την οικογένεια Μακρή και καταγράφονται ως συμμετέχοντες στα «Ορλωφικά»,

[892] Στο ίδιο, αναρίθμητη καταγγελία της Τζούλια Νοβάκο, χ.χ.
[893] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere ai Rettori di Zante, b. 132, φάκ. 1776-1795, συνημμένο αρ. 30, ημ. 27 Μαΐου 1791.

παρακινημένοι από τον Παύλο Κλάδη και τον Βασίλειο Μακρή.[894] Γενικά, φημολογούνταν ότι όσοι συνελήφθησαν για τη μετάβαση στην Πελοπόννησο απελευθερώνονταν πληρώνοντας τριάντα με σαράντα τσεκίνια.[895] Εδώ ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με ένα ενδιαφέρον στοιχείο από τη μαρτυρία του Νεράτζη που δυστυχώς δεν καταφέραμε να διασταυρώσουμε με άλλες πηγές, η Γερουσία είχε δώσει στον γενικό προνοητή Querini σιωπηρή άδεια να αμνηστεύσει μαζικά κατηγορούμενους για τη μετάβαση στην Πελοπόννησο.[896] Εφόσον κάτι τέτοιο ίσχυε, πιστοποιείται ακόμα περισσότερο η θέση ότι στη Βενετία αρκούσε η τιμωρία κάποιων εκ των κεφαλών της κίνησης, με αποκλειστικό ζητούμενο την επαναφορά της τοπικής κοινωνίας στην «κανονικότητα», και όχι μια μαζική καταστολή.

Ξεχωριστή μοιάζει η περίπτωση του Νικολή Φορτούνη, χωρικού από το Σαρακηνάδο, ο οποίος ηγήθηκε μεγάλου αριθμού χωρικών κατά τη μαζική μετάβαση στην Πελοπόννησο. Γυρνώντας στη Ζάκυνθο πολλοί από αυτούς εξελίχθηκαν σε παραβατικά στοιχεία και συγκρότησαν συμμορία υπό τον Φορτούνη, δρούσαν στην ενδοχώρα, αλλά και την πόλη του νησιού, και προέβαιναν σε ληστείες και δολοφονίες. Μάλιστα, με την επικήρυξή του ως ενός εκ των «εγκληματιών κατά του κράτους» να εκκρεμεί από το 1770, στις 2 Σεπτεμβρίου του 1772 καταγράφεται νέα επικήρυξη για τον ίδιο και μέλη της συμμορίας του, με όποιον τους παρείχε καταφύγιο να απειλείται από την Κυρίαρχο με ποινές.[897] Η σύλληψη του Φορτούνη φαίνεται ότι επιχειρήθηκε αρκετές φορές, αλλά ματαίως, διότι αυτός πάντα έβρισκε τον τρόπο να διαφεύγει.[898] Μια τουλάχιστον μια φορά, κατά την επιστροφή του ίδιου και των συντρόφων του, οι βενετικές δυνάμεις με επικεφαλής τον ναύαρχο Emo έφτασαν πολύ κοντά στη σύλληψή του, ο Φορτούνης όμως, όπως και όλοι οι ακόλουθοί του, κατάφεραν να διαφύγουν.[899] Εξάλλου, ο ίδιος, προτού εμπλακεί στα γεγονότα των «Ορλωφικών» και επιστρέψει στη Ζάκυνθο για να εξελιχθεί σε διαβόητο ληστοσυμμορίτη, ήταν ήδη εξόριστος για εγκλήματα που είχε διαπράξει.[900]

[894] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4821v-4322v.
[895] Στο ίδιο, φ. 4823v.
[896] Στο ίδιο, φ. 4952v.
[897] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 1, φ. 256r.
[898] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4951v-4952r.
[899] A.S.Ve., Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 692, αλληλογραφία αρ. 4, συνημμένο αρ. 1.
[900] A.S.Ve., *Camerlengo del Consiglio di Dieci*, Raspe dei Rettori, b. 65 Zante 1766-75, reg. «1766-1768 Raspa dalle sentenze criminali sotto il Regimento del Nobil Huomo Gerolamo Gerolamo Donado fù Proveditor di Zante», φφ. 29v-32r.

Γενικά, οι πηγές βρίθουν μαρτυριών, οι οποίες δεν βασίζονται μόνο σε φήμες, αλλά προέρχονται και από αυτόπτες μάρτυρες. Όπως αναδείχθηκε και με την αμνήστευση του Κλάδη, έτσι και στην περίπτωση της χορήγησης αμνηστείας στους χωρικούς επιβεβαιώνεται ο ρόλος του γραμματέα του γενικού προνοητή Γεωργίου Ψαλίδη, κατά την επίσκεψη του Querini στη Ζάκυνθο, το φθινόπωρο του 1770 ή του 1771. Τότε οι δυνάμεις του γενικού προνοητή, που κατέφτασαν μαζί του με τη γαλέρα, κατόπιν εντολής του, άρχισαν να προβαίνουν σε συλλήψεις Ζακυνθινών με την κατηγορία της μαζικής συμμετοχής στα πολεμικά γεγονότα της Πελοποννήσου λίγους μήνες νωρίτερα, γεγονός που έσπειρε τον φόβο ανάμεσα στον πληθυσμό. Άλλωστε, πολλοί είχαν λόγους να φοβούνται μια πιθανή σύλληψη. Ο Ψαλίδης, ωστόσο, που συνόδευε τον γενικό προνοητή, ήταν εξουσιοδοτημένος να χορηγεί αμνηστία σε όλους όσοι προσέρχονταν οικειοθελώς στο γραφείο του για να εξαγοράσουν την κατηγορία με ένα ποσό γύρω στα δέκα τσεκίνια, χρήματα που παρανόμως θα κατέληγαν στον ίδιο τον γενικό προνοητή. Αντίστοιχο ρόλο διαδραμάτισε και ο ζακυνθινής καταγωγής λογιστής του Querini Σπυρίδων Βάλσαμος, στον οποίο επίσης κατέφευγαν χωρικοί για να εξαγοράσουν την κατηγορία που τους βάραινε, λόγω της ιδιότητάς του, που του επέτρεπε να συνεννοείται με τον γενικό προνοητή και να δρα για λογαριασμό του. Υποθέτουμε ότι αυτό κατεύνασε τον αρχικό φόβο όσων είχαν μεταβεί στην Πελοπόννησο, με πολλούς αγρότες να σπεύδουν να δανειστούν το απαραίτητο ποσό από τους άρχοντες με τους οποίους είχαν δεσμούς εξάρτησης, ώστε να το παραδώσουν στον Ψαλίδη και να εξασφαλίσουν την αμνήστευσή τους. Με τον ίδιο τρόπο, την εξαγορά, δηλαδή, της κατηγορίας, κέρδισαν την ελευθερία τους και όλοι όσοι συνελήφθησαν από τις δυνάμεις του Querini και μεταφέρθηκαν με τη γαλέρα του στην Κέρκυρα.[901]

Ο σύνδικος Λατίνος σημείωνε ότι, όταν ο γενικός προνοητής Querini βρέθηκε σε επίσκεψη στη Ζάκυνθο, στον δεύτερο χρόνο της θητείας του, καλούνταν στη γραμματεία τα άτομα από την πόλη, ιδίως όμως από τα χωριά, με τον καθένα να έχει τη δυνατότητα να εξαγοράσει τις κατηγορίες, καταβάλλοντας από πέντε ως δέκα τσεκίνια. Όποιος πλήρωνε, έπαιρνε εγγύηση από τον Ψαλίδη, ή από κάποιον βοηθό του στο όνομά του, ότι απέφυγε κάθε τιμωρία, χωρίς πάντως να δίνεται κάποιο αποδεικτικό έγγραφο, καθώς, όπως διέδιδαν, κάτι τέτοιο δεν ήταν αναγκαίο και τα ονόματα όσων πλήρωναν είχαν καταγραφεί. Όταν, πάντως, ο Ψαλίδης κλήθηκε να

[901] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 5, φφ. 2354r-2354v.

καταθέσει επί αυτών των ζητημάτων στο πλαίσιο της ανακριτικής διαδικασίας για την κακοδιοίκηση και τις καταχρήσεις της περιόδου Querini, παραδέχτηκε ότι ενεργούσε για λογαριασμό του γενικού προνοητή, ο οποίος δεχόμενος τις εισηγήσεις συνεργατών του, όπως ο Βάλσαμος, διέταζε συλλήψεις, προκειμένου οι συλληφθέντες να πληρώσουν για την απελευθέρωσή τους και αυτός να προσποριστεί χρηματικό κέρδος.[902]

Ο Κωνσταντίνος Μαρκεσίνης του ποτέ Δημητρίου, εικοσιτεσσάρων ετών από το χωριό Σκουλικάδο, ανέφερε ότι συνελήφθη, όταν γύρισε από το Μοριά, από τον καπετάν Βαρδά,[903] επειδή βρέθηκε με όπλα, και φυλακίστηκε σε ένα σπίτι στο χωριό Βανάτο. Κατάφερε, ωστόσο, να ελευθερωθεί άμεσα, καθώς, προσέφερε δέκα τσεκίνια στον Βαρδά, που τού εστάλησαν από τους συγγενείς του. Προκειμένου να μη συλληφθεί εκ νέου, εξαγόρασε την εκκρεμούσα κατηγορία, πληρώνοντας άλλα δέκα τσεκίνια στον γραμματέα, καθώς αυτός απηύθυνε προσκλήσεις στους εμπλεκόμενους για να τους προσφέρει εξαγορά. Προσέθετε πως, όταν συναντήθηκαν, ο Ψαλίδης είχε απαιτήσει δώδεκα τσεκίνια, αλλιώς τον απείλησε ότι θα τον έστελνε αλυσοδεμένο σε πλοίο, τελικά, όμως, ικανοποιήθηκε με τα δέκα, όσα δηλαδή μπορούσε να διαθέσει ο μάρτυρας, χωρίς μάλιστα να του παραχωρήσει κάποιο αποδεικτικό έγγραφο, αφού όπως του είπε ήταν ασφαλής. Ερωτώμενος ο Μαρκεσίνης αν ήξερε με ποιά εξουσία ο γραμματέας ακύρωνε επί πληρωμή τις ποινές ή καταδίκαζε, απάντησε ότι ο ίδιος τού είπε πως είχε αυτό το δικαίωμα ως συνεργάτης του γενικού προνοητή.[904]

Ο Γιωργάκης Αυγουστίνος, εικοσιτετράχρονος προεστός *(vecchiardo)* από το χωριό Σαρακηνάδο, ισχυρίστηκε ότι, εκτός από τους συντρόφους του Φορτούνη, από το χωριό Σαρακηνάδο μετέβησαν στην Πελοπόννησο και αργότερα επέστρεψαν ο Άγγελος Κοντονής του ποτέ Γεωργίου και ο Νικόλαος Σπαθάκης του ποτέ Αντρέα. Και οι δύο συνελήφθησαν από τις αρχές, όμως πλήρωσαν και απελευθερώθηκαν. Ο μάρτυρας γνώριζε από τον ίδιο τον Σπαθάκη και τη μητέρα του ότι το κόστος της απελευθέρωσης ήταν σαράντα τσεκίνια, με τη μητέρα του να τα εξοικονομεί ενεχυριάζοντας λάφυρα που ο Σπαθάκης είχε φέρει από την Πελοπόννησο. Παρ' όλα αυτά, συνελήφθη εκ νέου, καλούμενος να πληρώσει άλλα είκοσι τσεκίνια για την οριστική του απελευθέρωση. Κάτι ανάλογο πρόσθετε πως συνέβη και με τον Άγγελο

[902] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4284r.
[903] Παρότι δεν καταγράφονται περισσότερες λεπτομέρειες, εικάζουμε ότι πρόκειται για αξιωματικό της πολιτοφυλακής.
[904] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4732r-4734v.

Κοντονή, ο οποίος συνελήφθη και πλήρωσε για την απελευθέρωσή του εις διπλούν.[905]

Ένα ακόμα παράδειγμα εξαγοράς με ανάμειξη του Ψαλίδη προέρχεται από τη μακροσκελή κατάθεση του γνωστού μας Ιωάννη Πλανητέρου. Πέρα από τις λεπτομέρειες της υπόθεσης του Κλάδη, ο Πλανητέρος προσέθετε ότι, κατά την πρώτη επίσκεψη του Querini στη Ζάκυνθο, ο Ψαλίδης χειρίστηκε μια ανάλογη υπόθεση που αφορούσε τον Αναστάσιο Μαλαπέτσα, έναν εκ των κρατούμενων στη γαλέρα *Bastarda* για την υπόθεση της μετάβασης στην Πελοπόννησο. Όπως και ο Κλάδης, είχαν επισκεφτεί τον Πλανητέρο κάποια συγγενικά πρόσωπα του Μαλαπέτσα, προκειμένου να τον παρακαλέσουν να μεσολαβήσει στον Ψαλίδη για την απελευθέρωση του συγγενή τους. Για αυτό προσέφεραν, μάλιστα, εικοσιπέντε τσεκίνια, που είχαν δανειστεί από τον άρχοντα Γεώργιο Ηρακλειώτη. Ο Πλανητέρος και σε αυτή την περίπτωση θέλησε να βοηθήσει και μίλησε στον Ψαλίδη, δεν υπήρχε όμως χρόνος για την εξέταση του αιτήματος, διότι η γαλέρα του γενικού προνοητή ήταν έτοιμη προς αναχώρηση. Ο μάρτυρας τόνιζε, επίσης, πως ειδικό ενδιαφέρον για την απελευθέρωση του Μαλαπέτσα είχε και ο Βασίλειος Μακρής, λόγω της ερωτικής σχέσης που διατηρούσε με την αδερφή της γυναίκας του Μαλαπέτσα. Εν συνεχεία, ο Πλανητέρος έγινε αποδέκτης των έντονων παραπόνων της οικογένειας, παρότι δεν ήταν ο ίδιος υπεύθυνος. Για τον λόγο αυτό αποφάσισε να μην αναμειχθεί άλλο στην υπόθεση, παρά το γεγονός ότι οι συγγενείς του Μαλαπέτσα, αλλά και ο Γεώργιος Ηρακλειώτης τον παρακάλεσαν να γράψει επιστολή στον Ψαλίδη. Τελικά, ο Μαλαπέτσας επέστρεψε στη Ζάκυνθο μετά από τέσσερις-πέντε μήνες και η απελευθέρωσή του κόστισε εβδομήντα με ογδόντα τσεκίνια, από τα οποία τα πενήντα ήταν δάνειο του άρχοντα Ηρακλειώτη.[906]

Κατά τις μέρες της επίσκεψης του γενικού προνοητή στη Ζάκυνθο, εκτός από τον Μαλαπέτσα, συνελήφθησαν πολλοί χωρικοί ως κατηγορούμενοι για συμμετοχή στην εξέγερση της Πελοποννήσου την άνοιξη του 1770, οι οποίοι όμως αργότερα εξαγόραζαν από τον γενικό προνοητή την ελευθερία τους με ένα ποσό γύρω στα δέκα τσεκίνια, αναλόγως του ύψους που ο καθένας μπορούσε να πληρώσει. Έπαιρναν έτσι τη διαβεβαίωση ότι κανείς δεν επρόκειτο να τους ξαναενοχλήσει για τα ζήτημα της μετάβασης στην Πελοπόννησο, χωρίς να λαμβάνουν, ωστόσο, κάποιο έγγραφο

[905] Στο ίδιο, φ. 4793r.
[906] Στο ίδιο, φφ. 4865v-4867r.

αμνήστευσης.[907] Αυτό φαίνεται πως ίσχυε μόνο στην περίπτωση των επικηρυγμένων που φέρονταν ως αρχηγοί της κίνησης. Όπως είδαμε και με το δάνειο του άρχοντα Ηρακλειώτη στην οικογένεια Μαλαπέτσα, δεδομένου ότι η αποπληρωμή ενός τέτοιου ποσού για τους άπορους χωρικούς ήταν δυσβάστακτη, οι συγγενείς τους δανείζονταν τα χρήματα από άρχοντες με τους οποίους διατηρούσαν σχέσεις εξάρτησης.

Κάποιοι από τους συλλήφθέντες κρατήθηκαν αλυσοδεμένοι στο κρατητήριο ή στα αμπάρια της γαλέρας του γενικού προνοητή και μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα, για να απελευθερωθούν αργότερα, με την εξαγορά των κατηγοριών. Οι περισσότερες από τις συλλήψεις έγιναν αλόγιστα και βάσει φημών, με αποτέλεσμα, ανάμεσα στους συλληφθέντες, να συμπεριλαμβάνονται και πολλοί άνθρωποι χωρίς καμιά ανάμειξη στη μετάβαση στην Πελοπόννησο ή που απλά έτυχε να βρίσκονται εκεί για προσωπικούς λόγους˙ παρ' όλα αυτά κρατούνταν και για να κερδίσουν την ελευθερία τους ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν το προαναφερθέν χρηματικό τίμημα. Άλλοι, θέλοντας να προλάβουν τη σύλληψή τους, προσέρχονταν οικειοθελώς στον Ψαλίδη όταν ερχόταν στη Ζάκυνθο και προκατέβαλαν το ίδιο ποσό. Σύμφωνα με μια εκδοχή του Μαρτινέγκου, τα χρήματα θα καταβάλλονταν από τον Ψαλίδη στον Querini για να συμπληρωθεί το απαιτούμενο ποσό εξαγοράς του αξιώματος του γραμματέα.[908]

Ενδεικτικές είναι οι μαρτυρίες ορισμένων από εκείνους τους χωρικούς που συνελήφθησαν από τις δυνάμεις του γενικού προνοητή και με τη γαλέρα του μεταφέρθηκαν αλυσοδεμένοι στην Κέρκυρα, για να απελευθερωθούν αργότερα με την καταβολή του προκαθορισμένου ποσού. Κανένας από αυτούς δεν παραδεχόταν τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις και έτσι δεν αποκαλύπτονται τα κίνητρά τους. Άσχετα από την αλήθεια ή όχι των λεγομένων τους, είναι λογικό ότι η αναμόχλευση αυτών των γεγονότων από μέρους της Κυριάρχου και η κλήση τους για κατάθεση, τους γέμιζε με φόβο για πιθανή σύλληψή τους. Οπωσδήποτε δεν ήταν εύκολο να παραδεχτούν την αλήθεια των κατηγοριών.

Ο εξηντάχρονος Άγγελος Κοντονής του ποτέ Γεωργίου από το χωριό Σαρακηνάδο συνελήφθη δύο φορές, μια με διαταγή του τοπικού προνοητή Gherardini και μια με διαταγή του γενικού προνοητή Querini. Παρότι οι πληροφορίες που αντλούμε από την καταγραφείσα μαρτυρική του κατάθεση είναι συγκεχυμένες, αναδύεται το ζήτημα συλλήψεων και χρηματισμών και από μέρους του προνοητή Gherardini, προτού ξεκινήσουν οι μαζικοί χρηματισμοί του γενικού προνοητή

[907] Στο ίδιο, φφ. 4867v-4868r.
[908] Στο ίδιο, φφ. 4879v-4880r.

Querini, μέσω του Ψαλίδη. Ο Κοντονής κατέθεσε ότι κατά τον δεύτερο χρόνο της θητείας του προνοητή Gherardini συνελήφθη, ενώ βρισκόταν στην πόλη, με την κατηγορία ότι κατά την εξέγερση της Πελοποννήσου μετέβη εκεί ως αρχηγός πολλών συντοπιτών του. Όπως ρητά τόνιζε, η κατηγορία ήταν παντελώς άδικη, αν και ο ίδιος είχε πράγματι μεταβεί στην Πελοπόννησο εκείνη την περίοδο, για προσωπικές, όμως, υποθέσεις του. Σε μια περιπέτεια που διήρκεσε για περίπου είκοσι μέρες, αρχικά βρέθηκε κρατούμενος στον στρατώνα, αλλά μερικές μέρες μετά μεταφέρθηκε σε έναν θάλαμο στο κάστρο, για να καταλήξει αλυσοδεμένος σε κάποιο σκοτεινό κελί. Στο μεταξύ, η οικογένειά του είχε λάβει ειδοποίηση από τη γραμματεία του προνοητή ότι για να απελευθερωθεί θα έπρεπε να καταβληθούν χρήματα, ενώ στον ίδιο τον κρατούμενο το είχε μεταφέρει ο βοηθός *(ajutante)* του Gherardini. Το αντίτιμο της απελευθέρωσής του, που ορίστηκε σε τριάντα τσεκίνια και εξήντα λίβρες λάδι, ποσότητα αντίστοιχη με περίπου εξίμισι βαρέλια, καταβλήθηκε εντέλει από τον αδερφό του στον γραμματέ του προνοητή Gherardini.[909] Επρόκειτο αναμφίβολα για πολύ μεγάλο κόστος για μια αγροτική οικογένεια και δυστυχώς δεν δίνονται περισσότερες πληροφορίες για το πώς βρέθηκαν τα χρήματα και τόσο πολύ λάδι, ώστε να ικανοποιηθεί ο προνοητής.

Ενώ όλα αυτά συνέβησαν τον Αύγουστο του 1770 και ο Κοντονής πίστευε ότι η περιπέτειά του είχε τελειώσει οριστικά, τον επόμενο Νοέμβριο συνελήφθη εκ νέου, αυτή τη φορά με διαταγές που άφησε ο νέος γενικός προνοητής Querini στον νέο τοπικό προνοητή Trevisan, ο οποίος στο μεταξύ είχε διαδεχτεί τον Gherardini. Αυτή τη φορά ο Κοντονής φυλακίστηκε στο κάστρο, μαζί με άλλους δώδεκα ή δεκατρείς χωρικούς, πάντα με την κατηγορία της μετάβασης στην Πελοπόννησο και της συμμετοχής στις πολεμικές επιχειρήσεις. Για το επόμενο δίμηνο, ως τον Ιανουάριο του 1771, όλοι αυτοί παρέμειναν φυλακισμένοι, όταν κατέφτασε από την Κέρκυρα μια φρεγάτα με την εντολή από τον Querini να μεταφέρει όλους τους κρατούμενους στην Κέρκυρα. Ο Κοντονής, ωστόσο, ήταν βαριά άρρωστος και δεν ήταν δυνατό να μεταφερθεί στην Κέρκυρα, όπως οι συγκρατούμενοί του, με αποτέλεσμα να παραμείνει φυλακισμένος στο κάστρο. Για τον σκοπό αυτό έδωσε δεκαπέντε τσεκίνια στον βοηθό του Trevisan και δυο τσεκίνια στη γραμματεία ως εγγύηση. Έπειτα από δέκα μέρες και, ενώ η κατάσταση της υγείας του παρέμενε άσχημη, κατάφερε να μεταφερθεί σε ένα οίκημα στην πόλη για να αναρρώσει, γεγονός που επετράπη λόγω

[909] Στο ίδιο, φφ. 4840r-4841r.

της εγγύησης των δύο τσεκινίων, αλλά και με τη δέσμευση της κτηματικής του περιουσίας επίσης ως εγγύησης. Ο Κοντονής έμεινε στο οίκημα για δυο μήνες, ως την πλήρη ανάρρωσή του, οπότε αποχώρησε ελεύθερος.[910]

Συνέχιζοντας τη λεπτομερέστατη κατάθεσή του, προσέθετε πως ύστερα από μερικούς ακόμα μήνες, κατά τη νέα επίσκεψη του Querini στη Ζάκυνθο, ο γραμματέας Ψαλίδης έδωσε εντολή στον κοντόσταβλο του Σαρακηνάδου να μαζέψει τις σταφίδες από τα κτήματά του, καθώς η παραγωγή είχε τεθεί στη διάθεση της γραμματείας του γενικού προνοητή, ως εγγύηση για την αποφυλάκισή του. Η ταλαιπωρία του, όμως, έμελλε να συνεχιστεί, διότι ο Ψαλίδης εμφανίστηκε να απαιτεί εκατό τσεκίνια ακόμα. Ο Κοντονής κατέφυγε στον δικηγόρο και σύνδικο Καρρέρ, προκείμενου αυτός να μεσολαβήσει στον Ψαλίδη για τη μείωση του υπέρογκου ποσού που ζητούσε. Πράγματι ο Καρρέρ κατάφερε να μειώσει το ποσό στα είκοσι τσεκίνια, ενώ πέτυχε επίσης και την απελευθέρωση της δεσμευμένης περιουσίας του Κοντονή. Τα είκοσι τσεκίνια καταβλήθηκαν στον Ψαλίδη από τον Καρρέρ και ο Κοντονής θεωρήθηκε οριστικά ελεύθερος. Στην ερώτηση για το ποιός ήταν εντέλει εκείνος που έλαβε τα χρήματα τις δύο φορές που κλήθηκε να πληρώσει εγγύηση απελευθέρωσης, ο Κοντονής έβαζε στο «κάδρο», εκτός από τον Querini, τους δύο τελευταίους τοπικούς προνοητές. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τα τριάντα τσεκίνια και τις εξήντα λίβρες λάδι που δόθηκαν την πρώτη φορά, ισχυρίστηκε πως ο γραμματέας τού είχε ξεκαθαρίσει ότι προορίζονταν για τον Gherardini. Ομοίως τα δεκαπέντε τσεκίνια που δόθηκαν τη δεύτερη φορά θα κατέληγαν στον Trevisan, ο οποίος επέτρεψε τη μη μεταγωγή του Κοντονή στην Κέρκυρα. Όσο για τα είκοσι τσεκίνια που έλαβε ο Ψαλίδης, δεν είχε εικόνα για το πού επρόκειτο να καταλήξουν, υποθέτουμε, όμως, ότι επρόκειτο να τα λάβει ο γενικός προνοητής. Αναφερόμενος στους συγκρατούμενούς του, ο Κοντονής κατονόμασε αρκετούς και επιβεβαίωσε ότι αυτοί προέρχονταν από διαφορετικά χωριά της ενδοχώρας. Όλοι τους κατάφεραν να απελευθερωθούν και να γυρίσουν από την Κέρκυρα, όπου είχαν μεταφερθεί, καταβάλλοντας στον Ψαλίδη από δέκα ως είκοσι τσεκίνια έκαστος και εφεξής ζούσαν χωρίς να ενοχλούνται από τις αρχές.[911]

Ένας άλλος συλληφθείς, ο σαρανταπεντάχρονος Βασίλης Ράφτης του ποτέ Γιωργάκη από το χωριό Γερακαρίο, πιστοποίησε και αυτός τη σύλληψη του ιδίου και άλλων δέκα περίπου συντοπιτών του από τις βενετικές δυνάμεις κατά την περίοδο της

[910] Στο ίδιο, φφ. 4841r-4842r.
[911] Στο ίδιο, φφ. 4842r-4842v.

θητείας του Querini. Όπως σημείωσε στην κατάθεσή του, εξήντα πέντε μέρες μετά τη φυλάκισή τους στο κάστρο της Ζακύνθου μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα, πλην ενός (προφανώς εννοούνταν ο Κοντονής). Εκεί παρέμειναν αλυσοδεμένοι στο αμπάρι μιας γαλέρας, με τον μάρτυρα να υπογραμμίζει ότι ο ίδιος κρατήθηκε κρατούμενος για έξι μήνες, χωρίς να έχει περάσει ούτε καν προανάκριση. Ευτυχώς για τον ίδιο, κατάφερε να έρθει σε επαφή με έναν συμπατριώτη του, ονόματι Παναγιώτη Πόθο, ο οποίος βρισκόταν στην Κέρκυρα (προφανώς ο Πόθος τον επισκέφτηκε, διότι τα νέα για τους κρατούμενους είχαν διαδοθεί). Ο Πόθος απευθύνθηκε στον γραμματέα Ψαλίδη για να ξεκαθαριστεί ποιά ήταν η τύχη του Ράφτη, με τον τελευταίο να απαιτεί δέκα τσεκίνια για την απελευθέρωση του κρατουμένου. Ο Ράφτης ήταν άλλωστε ένας από τους τελευταίους συλληφθέντες που περίμενε να αφεθεί ελεύθερος, διότι δεν μπορούσε να διαθέσει καθόλου χρήματα. Τελικά έστειλε μήνυμα στη σύζυγό του να βρει με κάποιο τρόπο τα αναγκαία χρήματα, εκείνη όμως μετά δυσκολίας κατάφερε να του αποστείλει εφτά τσεκίνια. Για τη συμπλήρωση του ποσού, ο Πόθος ζήτησε δανεικά τα τρία τσεκίνια που υπολείπονταν από τον Σπυρίδωνα Βάλσαμο, ο οποίος ήταν γνωστός του. Ο Βάλσαμος δάνεισε τα τρία τσεκίνια και σε αντάλλαγμα ο Ράφτης θα του απέδιδε δεκαέξι λίβρες λάδι με την επόμενη παραγωγή. Ο Ράφτης παραδέχτηκε ότι μετέβη στην Πελοπόννησο την περίοδο της εξέγερσης, αρνούμενος, όμως, τη συμμετοχή του και προβάλλοντας μια παράδοξη δικαιολογία: ισχυρίστηκε ότι ανάμεσα στον όχλο που αναχώρησε για την Πελοπόννησο ήταν και ένας συγχωριανός, του ο Βασίλης Μουζάκης του Μπενέτου, ο οποίος τού άρπαξε τα όπλα. Έτσι ο Ράφτης πήρε μια βάρκα στην οποία επέβαιναν άλλα δέκα περίπου άτομα και μετέβη στην Πελοπόννησο για να βρει τον συγχωριανό του και να πάρει πίσω τα όπλα του, τελικά όμως γύρισε στη Ζάκυνθο άπραγος.[912]

Μια ακόμη μαρτυρία από τους συλληφθέντες ήταν αυτή του τριαντατριάχρονου Παναγιώτη Τσαγκαρόπουλου του Μάρκου από το χωριό Πισινόντας. Ο Τσαγκαρόπουλος κατέθεσε ότι συνελήφθη ευρισκόμενος στο χωριό του, χωρίς να γνωρίζει τον λόγο και χωρίς να περάσει κάποια ανάκριση, όπως και οι υπόλοιποι συλληφθέντες. Προτού μεταφερθεί στην Κέρκυρα με τους υπόλοιπους, ενώ βρισκόταν κρατούμενος στο κάστρο της Ζακύνθου, κατάφερε να έρθει σε επαφή με τον ισχυρό άρχοντα Δημήτριο Γάητα, παρακαλώντας τον να τον βοηθήσει να απελευθερωθεί, με τη δέσμευση ότι θα του διαθέσει σαράντα λίβρες λάδι, ώστε να

[912] Στο ίδιο, φφ. 4848v-4850v.

εξαγοραστούν οι αρμόδιοι. Το γεγονός ότι κατέφυγε αμέσως στον Γαήτα προδίδει τις μεταξύ τους σχέσεις εξάρτησης, όπως αντίστροφα και την πρόσβαση του Γαήτα στους τοπικούς αξιωματούχους, μια πρακτική που αναδείχθηκε περισσότερο εναργώς στην περίπτωση του Ιωάννη Μακρή. Ο Γαήτας επικοινώνησε με την Κέρκυρα, ίσως και με τον ίδιο τον Ψαλίδη, έλαβε όμως την απάντηση ότι ο γενικός προνοητής έκρινε πως οι σαράντα λίβρες λάδι ήταν πολύ λίγες και για την απελευθέρωση απαιτούνταν πολύ περισσότερες. Έτσι, ο Τσαγκαρόπουλος τον παρακάλεσε να διπλασιάσει την προσφορά του στον Ψαλίδη, όπως και έγινε. Οι ογδόντα λίβρες άφηναν ικανοποιημένο τον Ψαλίδη και ο Γαήτας εξουσιοδότησε τον γνωστό του Κερκυραίο Βιβάντε[913] να παραδώσει την εν λόγω ποσότητα στη γραμματεία του γενικού προνοητή για λογαριασμό του Τσαγκαρόπουλου. Στο μεταξύ, ο Τσαγκαρόπουλος και οι συγκρατούμενοί του, πλην του Κοντονή, μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα, αλλά φαίνεται πως, λόγω της μεγάλης προσφοράς σε λάδι που είχε ήδη κατατεθεί για λογαριασμό του, στάθηκε πιο τυχερός από τους υπόλοιπους κρατούμενους. Όταν έφτασαν στην Κέρκυρα, ο Τσαγκαρόπουλος απελευθερώθηκε άμεσα, ύστερα από περίπου μιάμιση ώρα. Μάλιστα οδηγήθηκε από έναν αξιωματικό στο οίκημα του γενικού προνοητή, ώστε να υποβάλει τα σέβη του, εντέλει, όμως, συνάντησε μόνο τον Ψαλίδη, ο οποίος τον διαβεβαίωσε ότι ήταν πια ελεύθερος.[914]

Με την επιστροφή του Τσαγκαρόπουλου έφτασε με καθυστέρηση ένα γράμμα από τον Ψαλίδη που διέταζε να μην μεταφερθεί στην Κέρκυρα, δεδομένου ότι η εγγύηση είχε εξοφληθεί. Όσο για το αν ίσχυε η κατηγορία ότι μετέβη στην Πελοπόννησο, επικαλέστηκε το αξίωμα του τοπικού προεστού που κατείχε το 1770 για να καταδείξει ότι δεν είχε καμία ανάμειξη στα γεγονότα. Αντίθετα είχε δει πολλούς συγχωριανούς του να φεύγουν για την Πελοπόννησο, τα ονόματα των οποίων, μαζί με τους άλλους προεστούς κατέγραφαν, διότι αυτή την εντολή είχαν λάβει από τον αρχηγό της πολιτοφυλακής. Υπολόγιζε τους συγχωριανούς του από τον Πισινόντα, που μετέβησαν στην Πελοπόννησο, περίπου στους πενήντα, μια μαρτυρία που είναι η πρώτη που αποκαλύπτει πόσοι περίπου χωρικοί μπορεί να αναχώρησαν

[913] Πρόκειται για μέλος της γνωστής κερκυραϊκής οικογένειας Εβραίων μεγαλεμπόρων λαδιού. Σύμφωνα με τη Μαριάννα Κολυβά, το 50% των εξαγωγών λαδιού από την Κέρκυρα στη Βενετία, πραγματοποιούνταν από εβραϊκά εμπορικά δίκτυα της Κέρκυρας και της Βενετίας. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η εταιρεία της εν λόγω οικογένειας προμήθευε τις γερμανικές περιοχές με το 1/3 του εισαγόμενου στη Βενετία ελαιολάδου. Βλ. σχετικά Μαριάννα Κολυβά, «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16ος αι. – μέσα 17ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 225, υπ. 221.

[914] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φφ. 4943r-4946v.

από κάθε χωριό. Υπογράμμιζε, δε, ότι όλοι τους γύρισαν στο χωριό και συνέχισαν απρόσκοπτα τη ζωή τους, όπως συνέβη και με όσους επέστρεψαν στα υπόλοιπα χωριά.[915] Εφόσον το νησί είχε γύρω στα εξήντα χωριά, πλην της πόλης, όσοι χωρικοί μετέβησαν μαζικά στην Πελοπόννησο μπορούν να υπολογιστούν με επιφύλαξη γύρω στις τρεις χιλιάδες.

Το ζήτημα της καταβολής αρκετών τσεκινίων από τους συλληφθέντες, προκειμένου να εξαγοράσουν την ελευθερία τους, δεν είναι ξεκάθαρο αν είχε εγκριθεί από τη Βενετία ή αν ήταν ένας πρόσφορος τρόπος πλουτισμού του Querini και των συνεργατών του, με πιθανότερη τη δεύτερη υπόθεση. Παραταύτα ο τρόπος που ο Querini χειρίστηκε το ζήτημα της επιστροφής των νησιωτών, μετά την αποτυχία των «Ορλωφικών», επέτρεπε την αναγκαία επίδειξη της βενετικής επιβολής, προς την κατεύθυνση, όμως, του κατευνασμού του ζητήματος και όχι της διαιώνισής του. Σίγουρα η Βενετία επεδίωκε το κλείσιμο της υπόθεσης και δεν ήθελε να προκαλέσει νέες συγκρούσεις στα νησιά. Όσον αφορά τις συλλήψεις χωρικών, ακόμα και εκείνων που δεν είχαν σχέση με τη μετάβαση στην Πελοπόννησο, ήταν ένα αναμενόμενο γεγονός, ώστε να διαδοθεί το μήνυμα της βενετικής εξουσίας πως όλοι όσοι μετέβησαν στις ακτές της Πελοποννήσου ήταν δυνητικά κατηγορούμενοι. Ο αδιάκριτος χαρακτήρας των συλλήψεων εξηγείται από τη μεγάλη μάζα των εμπλεκομένων στην κίνηση, όπως και το γεγονός ότι οι έρευνες βασίζονταν, κατά βάση, σε φήμες. Από την άλλη μεριά, εφόσον οι συλλήψεις συνδυάζονταν και με την προσπάθεια πλουτισμού από μέρους του γενικού προνοητή, ήταν λογικό να γίνονται τυχαία, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστούν και οι ψευδομαρτυρίες που ενέπλεκαν ακόμα και αθώους χωρικούς για λόγους αντεκδίκησης. Σε κάθε περίπτωση, οι φήμες περί της δυνατότητας εξαγοράς των κατηγοριών της μετάβασης, μετρίαζαν τον φόβο των αρχικών συλλήψεων και έδιναν ένα μήνυμα προς την κατεύθυνση της εκτόνωσης της αναταραχής.

Οι βασικές ανησυχίες της Βενετίας σχετικά με τους κινδύνους με τους οποίους θα μπορούσε να έρθει αντιμέτωπη στη Ζάκυνθο, σε περίπτωση μάλιστα που επιβαλλόταν στη Πελοπόννησο ρωσική κυριαρχία, συνοψίζονται σε κάποια συνημμένα έγγραφα του προνοητή Gherardini στο πλαίσιο της καθιερωμένης αναφοράς που έπρεπε να παραδώσει όταν επέστρεψε στη μητρόπολη, με το πέρας των καθηκόντων του, το 1771. Πιο συγκεκριμένα, ο Gherardini καταπιάνεται με τις

[915] Στο ίδιο, φφ. 4946v-4947r

ανεξέλεγκτες διαστάσεις της *auttorità privata,* καθώς από εκεί θεωρούσε ότι απέρρεαν όλες οι στρεβλώσεις της τοπικής κοινωνίας.[916]

Όπως ήδη έχουμε δει, παρότι κάποια από αυτά τα στοιχεία μπορεί να θεωρηθούν κοινοί τόποι στις περισσότερες βενετικές αναφορές τοπικών αξιωματούχων, από τις αρχές της δεκαετίας του 1760 οι ντόπιοι ηγεμονικοί άρχοντες είχαν μπει στο στόχαστρο της βενετικής αρχής. Άλλωστε το 1770, η Βενετία ήταν εκ των πραγμάτων «αναγκασμένη» να ασχοληθεί με τις καταχρήσεις που παρατηρούνταν στο νησί, εξαιτίας της δυναμικής ανάδυσης του ρωσικού παράγοντα και της επιρροής που στην πράξη ασκούσε στους ελληνορθόδοξους υπηκόους, λόγω της ομοδοξίας. Αν οι Ρώσοι κατάφερναν να εγκαταστήσουν την κυριαρχία τους στην Πελοπόννησο, εκδιώκοντας τους Οθωμανούς, θεωρείτο βέβαιο πως θα προσείλκυαν ως εποίκους μεγάλο μέρος των καταπιεσμένων ελληνορθόδοξων Βενετών των νησιών. Η πιθανότητα αυτή θα σήμαινε τεράστια οικονομική ζημία για την Γαληνοτάτη, καθώς έτσι θα έχανε ένα μεγάλο μέρος των ετήσιων φόρων και, εύλογα, επρόκειτο για μια προοπτική που απευχόταν.[917]

Έτσι, η «αμφίθυμη» θα λέγαμε στάση της Βενετίας είναι εξηγήσιμη, καθώς, όπως είδαμε, καλούνταν να ισορροπήσει σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη διπλωματική κρίση, στην οποία η ίδια είχε εμπλακεί άθελά της. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε ότι η ίδια η λογική της βενετικής εξουσίας διεπόταν από την αρχή της διαπραγμάτευσης με τα περιφερειακά κέντρα και σπάνια προκρινόταν η βίαιη καταστολή, ιδίως μάλιστα, από τη στιγμή που είχε αποφασιστεί η πάση θυσία διατήρηση διπλωματικής ουδετερότητας και μη εμπλοκή σε πολεμικά περιστατικά.[918]

Ένα πολύ χρήσιμο παράδειγμα από μια άλλη κοινωνία συνόρων, την επίσης «ευαίσθητη» περιοχή της Δαλματίας, το 1747, δύο δεκαετίες περίπου πριν τα «Ορλωφικά», αναδεικνύει ακριβώς τα όρια της βενετικής παρέμβασης στο *Stato da Mar*. Πρόκειται για τις σοβαρές ταραχές που ξέσπασαν ανάμεσα σε κατοίκους του βενετικού Πέραστ, στο Κάταρο, και κατοίκους του γειτονικού Δούλτσινου, που αποτελούσε οθωμανικό προτεκτοράτο. Αφορμή υπήρξε ένα περιφερειακό περιστατικό και πιο συγκεκριμένα η σύλληψη και ο απαγχονισμός από Δουλτσινιώτες πειρατές ενός πρώην επικηρυγμένου πειρατή από το Πέραστ. Σε αντίποινα,

[916] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Deliberazioni secrete, f. 73, φάκ. 1771, filza 30 Luglio 1771, Copia di Contenuto in Relazione del Nobil Huomo Claudio Gherardini ritornato di Proveditor al Zante, data dal Lazaretto li 21 Luglio 1771.
[917] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Deliberazioni secrete, filze, b. 73, ό. π.
[918] Για τη λογική της διαπραγμάτευσης βλ. στο πρώτο μέρος της εργασίας.

συντοπίτες του επικηρυγμένου υπό τον κόντε Bujovich επιτέθηκαν σε ένα πλοίο από το Δούλτσινο και προχώρησαν στη δολοφονία μελών του πληρώματος. Η επιτεινόμενη ένταση δημιουργούσε τον φόβο μιας εκτεταμένης σύρραξης ανάμεσα στη Βενετία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, με τον φόβο της διατάραξης της ειρήνης, η Βενετία κινητοποίησε τον τότε βάιλο Κωνσταντινουπόλεως Venier, ενώ διέταξε τον γενικό προνοητή Δαλματίας Boldù να μεταβεί στο Κάταρο αυτοπροσώπως για να τιμωρήσει τους ενόχους και να διευθετήσει την κατάσταση επιτόπου.[919]

Όταν η κατάσταση ομαλοποιήθηκε, οι Βενετοί αξιωματούχοι της Δαλματίας εισηγήθηκαν να ληφθεί μια απόφαση που θα απέτρεπε τη μελλοντική επανάληψη ανάλογων περιστατικών και, προς παραδειγματισμό, να τιμωρηθούν όχι μόνο οι δράστες, αλλά η κοινότητα του Πέραστ εν συνόλω. Το ζήτημα προκάλεσε τον διχασμό της βενετικής Γερουσίας, με ένα μέρος των μελών να ενστερνίζεται τη χρησιμότητα μιας τέτοιας σκληρής στάσης και άλλους όχι. Οι τελευταίοι υποστήριζαν ότι η εφαρμογή τέτοιου είδους μέτρων θα ήταν πολιτικά ανάρμοστη και θα προκαλούσε δυσαρέσκεια στην πλειονότητα των πιστών υπηκόων. Πράγματι, η άποψή τους υπερίσχυσε και η πρόταση για τιμωρία των κατοίκων του Πέραστ απορρίφθηκε με μεγάλη πλειοψηφία, όπως απορρίφθηκε και η πρόταση απειλής μονομερούς αναθεώρησης των τοπικών προνομίων της πόλης, που είχαν συμφωνηθεί την περίοδο της ενσωμάτωσης της περιοχής στο βενετικό κράτος, καθώς ελλόχευε ο κίνδυνος αμφισβήτησης των *antichi patti* με απρόβλεπτες συνέπειες.[920]

Ο τρόπος που εντέλει η Γερουσία εκτόνωσε την κατάσταση στο Μαυροβούνιο, με αφορμή τα περιστατικά του Πέραστ, είναι ιδιαίτερης σημασίας, διότι καταδεικνύει τη λογική της βενετικής πολιτικής, η οποία κατά βάση προέκρινε τη διαπραγμάτευση με τα όργανα των περιφερειακών κοινοτήτων σύμφωνα με τα παραχωρημένα σε αυτά προνόμια. Ο διχασμός των μελών της Γερουσίας επιβεβαιώνει ότι η κάθε περίπτωση ήταν ξεχωριστή και η λήψη μιας απόφασης λαμβανόταν μετά από συνεδριάσεις, στις οποίες υπήρχαν διάφορες φωνές. Η παραδοσιακή λογική της διαπραγμάτευσης, ωστόσο, βάρυνε στη Γερουσία που σε περιπτώσεις αναταραχών προτιμούσε την πεπατημένη οδό της εκτόνωσης και της επαναφοράς των ισορροπιών, σεβόμενοι τις τοπικές αυτονομίες, και όχι της ευθείας

[919] Scarabello, «Settecento», σ. 569.
[920] Στο ίδιο ό. π.

σύγκρουσης με τους υπηκόους, ιδίως σε κοινωνίες συνόρων,[921] όπως αυτές της Δαλματίας και του Ιονίου.[922]

3.3 Ιωάννης ή Βασίλειος; αντικρουόμενες πηγές για τον ιθύνοντα νου της κίνησης

Στην ανάλυσή μας αναδείξαμε ότι, κατ' ουσίαν, την ηγεσία της μετάβασης στην Πελοπόννησο είχαν μέλη της φατρίας Μακρή και σημαίνων ήταν ο ρόλος του Βασίλειου Μακρή. Ο ηγεμονικός Ιωάννης Μακρής, σε προχωρημένη άλλωστε ηλικία, φαίνεται πως έδρασε περισσότερο στο παρασκήνιο. Ακριβώς για αυτό και το όνομά του απουσιάζει τόσο από τις επικηρύξεις όσο και από το σύνολο των επίσημων βενετικών εγγράφων, που περιέχουν τα ονόματα των αρχηγών της κίνησης. Η ανάμειξη του Ιωάννη Μακρή γίνεται γνωστή μόνο από τις αιτιάσεις της οικογένειας Γαβαλά και από τις φήμες που μετέφεραν διάφοροι μάρτυρες τρία χρόνια μετά, οπότε ο άρχοντας συνελήφθη και υπέστη ανακριτική διαδικασία εκ νέου. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αποσιωπηθεί η ύπαρξη αρκετών μαρτυρικών καταθέσεων που δημιουργούν μια εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα, θεωρούν, δηλαδή, ως ιθύνοντα νου της μετάβασης αποκλειστικά τον Βασίλειο Μακρή και ουσιαστικά αθωώνουν τον Ιωάννη, λόγω των κακών σχέσεων που φαίνεται πως διατηρούσαν μεταξύ τους, κατά το μεγαλύτερο μέρος της προηγούμενης δεκαετίας.

Ειδικότερα, ο Αλέξανδρος Παπαδάτος του ποτέ Ελευθερίου κατονόμαζε ως αρχηγούς της μετάβασης τον Βασίλειο, τον Κλάδη και τον Ηρακλειώτη. Αντιθέτως, ισχυριζόταν πως δεν γνώριζε τίποτα για την ανάμειξη του Ιωάννη Μακρή, για την ακρίβεια υποστήριζε ότι ο Βασίλειος αυτενέργησε. Όπως σημείωνε, ο Ιωάννης ήδη έβλεπε με κακό μάτι την άσωτη ζωή του ανιψιού και τον κατέκρινε. Κάτι τέτοιο συνέβη και μετά την αποτυχία των «Ορλωφικών», με τον Ιωάννη να ψέγει σε πολύ έντονο ύφος τον ανιψιό για την ανάμειξή του. Εξάλλου, ως σημείο συνάντησης των αρχηγών της μετάβασης για την οργάνωσή τους υποδείκνυε το σπίτι του Βασίλειου,

[921] Για τον όρο κοινωνία συνόρων, εκτός από την κλασική μελέτη του A. Tenenti, «Le isole Ionie: un'area di frontiera», *Il Mediterraneo centro-orientale tra vecchie e nuove egemonie*, M. Costantini (επιμ.), Ρώμη 1998, σσ. 11-18, βλ. και το πιο πρόσφατο E. Ivetic, «Territori di confine (secoli XV-XVIII)», *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, G. Ortalli, O. J. Schmitt, E. Orlando (επιμ.), Βενετία 2015, σσ. 183-201.
[922] Scarabello, «Il Settecento», σ. 569.

όπου αυτός έμενε με μια γυναίκα ελευθερίων ηθών *(donna di piacere)* και το οποίο βρισκόταν μακριά από το σπίτι του θείου του.[923] Τη διαμονή του Βασιλείου σε ξεχωριστή οικία επιβεβαίωνε και ο Αντώνιος Ραψομανίκης του ποτέ ιερέως Ιωάννη, ο οποίος μάλιστα προσέθετε ότι ο θείος δεν ήθελε ούτε να βλέπει στα μάτια του τον ανιψιό Βασίλειο.[924]

Ομοίως, ο Αλέξανδρος Ραστόπουλος του ποτέ Νικολάου δήλωνε πως δεν γνώριζε για την πιθανή ανάμειξη του Ιωάννη Μακρή, καθώς οι σχέσεις του Βασίλειου με τον θείο του ήταν προβληματικές. Προς επίρρωση αυτού, μετέφερε πως πριν κάποια χρόνια είχε συναντήσει στη Βενετία τον ίδιο τον Ιωάννη Μακρή και είχαν την ευκαιρία να μιλήσουν. Ο μάρτυρας τού εκμυστηρεύτηκε ότι στο Λιβόρνο είχε δανείσει στον Βασίλειο χρήματα, για τα οποία αποζημιώθηκε από τη μητέρα του, με τον Ιωάννη να του απαντά ότι δεν του ήταν υποχρεωμένος και ούτε ένιωθε την ανάγκη να τον ευχαριστήσει, γιατί «δεν θεωρούσε τον Βασίλειο ανιψιό του».[925]

Ήδη από μαρτυρίες των αρχών του 1760 πιστοποιείται ότι οι σχέσεις του Ιωάννη Μακρή με τον ανιψιό του Βασίλειο είχαν τεθεί σε σοβαρή δοκιμασία, λόγω του ακόλαστου χαρακτήρα του τελευταίου. Γενικά, από πολλές μαρτυρίες σε χρονική απόσταση μιας περίπου δεκαετίας προκύπτει ότι ο Βασίλειος είχε τη φήμη του νταή *(prepotente),*[926] και του άσωτου χαρτοπαίκτη,[927] που έκλεβε χρήματα ακόμα και από τον ίδιο του τον θείο·[928] για αυτό, από διάφορες καταθέσεις, πιστοποιείται ότι ο ίδιος ο Ιωάννης Μακρής είχε ζητήσει από τον προνοητή τη σύλληψη του ανιψιού του για παραδειγματισμό.[929] Ο σύνδικος Κουερίνος μάλιστα, αφού περιέγραφε με τα χειρότερα λόγια τον Βασίλειο, υποστήριζε ότι, ιδίως μετά την άσχημη έκβαση της μετάβασης στην Πελοπόννησο, οι σχέσεις των δύο ανδρών έφτασαν σε οριακό σημείο και ο Βασίλειος δεν εμφανίστηκε ποτέ ξανά στο σπίτι του θείου του.[930] Εξάλλου, άλλες φήμες ενέπλεκαν τον Βασίλειο στη δολοφονία του Σταθούλη

---

[923] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 60v.
[924] Στο ίδιο, φ. 53r.
[925] Στο ίδιο, φ. 58r.
[926] Στο ίδιο, φ. 34r.
[927] Στο ίδιο, φ. 239v.
[928] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 213r.
[929] Στο ίδιο, φφ. 213r, 239v.
[930] [...] *era uomo dissoluto, giocatore, e scialaquator del suo, e perciò senza credito, odiato e disprezzato da tutti e di un carattere impetuoso e strambo per il che suo zio lo aveva allontanato da casa sua e particolarmente doppo ritornato dall'emigrazione, non si vidde più in casa* del zio, *nè aver più relazione con lui* [...]. A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Processi criminali delegati, Corfù, b. 8, φ. 4816v.

Ντακόρο και του υπηρέτη του Bortolo Giacomelli το 1760,[931] με κίνητρο τη ληστεία,[932] καθώς ο Ντακορό είχε στη κατοχή του κοσμήματα και άλλα αντικείμενα αξίας.[933]

Αν δεχτούμε ότι υπήρχε διάσταση στις σχέσεις του Ιωάννη και του Βασίλειου Μακρή, το ενδεχόμενο ο Βασίλειος να έδρασε αυτόνομα δεν μπορεί βεβαίως να αποκλειστεί. Ο Ιωάννης Μακρής, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν σε προχωρημένη ηλικία και ευλόγως δεν θα μπορούσε να συμμετάσχει ο ίδιος στο πολεμικό μέτωπο, τίποτα, όμως, δεν τον εμπόδιζε να έρθει σε επαφή με τους Ρώσους. Η όλη επιχείρηση, πάντως, είναι σχεδόν απίθανο να μην ήταν τουλάχιστον εις γνώσιν του. Όλοι οι ισχυρισμοί περί μη ανάμειξής του στην προσέγγιση με τους Ρώσους και στα ακόλουθα γεγονότα της Πελοποννήσου, ίσως, ήταν μέρος μιας προσυνεννοημένης γραμμής, που αναπαρήγαν ορισμένοι εκ των μαρτύρων, για να προστατεύσουν τον Ιωάννη Μακρή από μια δεύτερη καταδίκη από τους Ανακριτές του Κράτους. Άλλωστε, η συμμετοχή του Ιωάννη Μακρή στα γεγονότα ούτως ή άλλως δύσκολα μπορούσε να αποδειχτεί. Όπως έχουμε δει, άλλωστε, η οικογένεια Μακρή ήταν σε θέση να «στρατολογεί» ψευδομάρτυρες και ένα τέτοιο ενδεχόμενο είχε υπογραμμιστεί και από τον Αντώνιο Γαβαλά, σε μια από τις διάφορες καταθέσεις του.[934] Εξάλλου, φαίνεται πως από τις πρώτες στιγμές της επιστροφής, που σήμαινε την αποτυχία της μετάβασης, ο Ιωάννης Μακρής θέλησε να θέσει τον εαυτό του εκτός, αρνούμενος κάθε ανάμειξή του στα τεκταινόμενα, εκδιώκοντας παράλληλα όσους από τους πρωταγωνιστές βρέθηκαν στο σπίτι του.[935]

Ο Νικόλαος Μινώτος του ποτέ Αναστασίου επιβεβαίωνε ότι ο Βασίλειος είχε την ουσιαστικότερη ανάμειξη στη μεγαλειώδη επιχείρηση της μετάβασης στην Πελοπόννησο, όπως και ο αδερφός του Κωνσταντίνος, ο οποίος εντέλει δεν βρέθηκε στην Πελοπόννησο. Τόνισε όμως πως, παρότι ο Βασίλειος ζούσε σε διαφορετικό σπίτι από τον θείο του, δεν μπορεί να θεωρηθεί πιθανό όλα αυτά να μην ήταν εις γνώσιν του γηραιού Ιωάννη Μακρή. Άλλωστε, όλοι όσοι συσπειρώθηκαν με τον Βασίλειο ως ηγέτες του πλήθους ήταν εξαρτώμενοι του Ιωάννη Μακρή.[936]

---

[931] Αντίγραφο της δικογραφίας που σχηματίστηκε πρωτοβάθμια στη Ζάκυνθο φυλάσσεται στο αρχείο των Ανακριτών του Κράτους στο Κρατικο Αρχείο της Βενετίας. Προφανώς αυτή είχε αποσταλεί στη μητρόπολη στο πλαίσιο της δίκης του Ιωάννη Μακρή. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1073, φάκ. 300.
[932] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1077, φ. 34r.
[933] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φ. 127v.
[934] Στο ίδιο, φ. 80r.
[935] Στο ίδιο, φ. 297r.
[936] Στο ίδιο, φ. 183v.

Ας μην ξεχνάμε ακόμα ότι, εξ όσων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ο Βασίλειος δεν αποτέλεσε εξαρχής τον στρατιωτικό ηγέτη όσων μετέβησαν στην Πελοπόννησο. Τις προετοιμασίες της μετάβασης είχε αναλάβει ο μεγαλύτερος αδερφός του Κωνσταντίνος και, μάλιστα, συναντήθηκε με τον Palicucchia για το θέμα της συμφωνηθείσας αμοιβής. Η διαφωνία του Κωνσταντίνου με τον Palicucchia και η φυγή του πρώτου από τη Ζάκυνθο αποτέλεσε το γεγονός που έφερε στο προσκήνιο τον Βασίλειο. Αυτό μοιάζει πιο λογικό να έγινε με τη σύμφωνη γνώμη του γηραιού Ιωάννη Μακρή, ο οποίος παρέμενε ο ιθύνων νους της επιχείρησης, με τον θείο και τον ανιψιό να παραμερίζουν κάποιες προσωπικές, ίσως, διαφορές, ώστε να εκπληρωθούν οι συμφωνηθείσες δεσμεύσεις απέναντι στους Ρώσους και να προκριθεί το συμφέρον της οικογένειας και ολόκληρης της φατρίας.

Υπό αυτή τη συλλογιστική, λοιπόν, οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι ο Ιωάννης Μακρής πράγματι είχε γνώση για όλα τα τεκταινόμενα, κινούμενος στο παρασκήνιο και αφήνοντας τους ανιψιούς του, αρχικά τον Κωνσταντίνο και τελικά τον Βασίλειο, να ηγηθούν της κίνησης. Αν μη τι άλλο και παρά τις ολιγωρίες, είναι γεγονός ότι η Κυρίαρχος θεώρησε αυτόν ως βασικό υπαίτιο για τη μαζική μετάβαση και τον φυλάκισε εκ νέου με αφορμή την υπόθεση Γαβαλά, ενώ συνελήφθη και ο Παύλος Κλάδης, επίσης ένας εκ των βασικών συμμετεχόντων στην κίνηση. Από την άλλη μεριά, ο Βασίλειος, ασχέτως της αναμφισβήτητης ηγετικής του παρουσίας στη μετάβαση και της επικήρυξης που εκκρεμούσε εις βάρος του, ουδέποτε ενοχλήθηκε από τη δικαιοσύνη. Για την ακρίβεια, παρότι το 1776 οι Ανακριτές του Κράτους ανακίνησαν το ζήτημα της ανάμειξής του στα «Ορλωφικά», διατάσσοντας ανάκριτική διαδικασία, το θέμα φαίνεται πως είχε ξεχαστεί και η ενοχή του δεν μπορούσε πια να αποδειχτεί.[937] Έτσι η ανάκριση ολιγώρησε και ο Βασίλειος αθωώθηκε τυπικά αρκετά χρόνια μετά, το 1781, με τη διαδικασία να διακόπτεται, τελικά, λόγω έλλειψης στοιχείων.[938]

Περισσότερο από τη σύμπραξη με τους Ρώσους και τη μαζική μετάβαση στην Πελοπόννησο, για την οποία, όπως είδαμε, η Βενετία είχε τηρήσει μια κατευναστική στάση, η δεύτερη σύλληψη του Ιωάννη Μακρή το 1773 πρέπει να θεωρηθεί απόρροια της συνεχιζόμενης εμπλοκής του σε «καταχρήσεις», που, κατά τους Ανακριτές του

[937] Πρόκειται για τη δικογραφία που περιέχεται στο A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637. Σχετικά με τη δημιουργία και την εξέλιξη της συγκεκριμένης δικογραφίας βλ. τις παρατηρήσεις που έχει διατυπώσει η Δέσποινα Βλάσση, «Η συμμετοχή των Επτανησίων στα Ορλωφικά», 73-74.

[938] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637, συνημμένο ημ. Κέρκυρα 1 Σεπτεμβρίου 1781.

Κράτους, συνέχιζαν να απειλούν τις κοινωνικές ισορροπίες στο νησί της Ζακύνθου και έκαναν αναγκαία την παρέμβαση του οργάνου. Όπως αποδείχτηκε με τη μαζικότητα τις μετάβασης στην Πελοπόννησο και κατ' επιβεβαίωση των βενετικών ανησυχιών στις αρχές της δεκαετίας του 1760, η φατρία του Ιωάννη Μακρή, με τον ίδιο επικεφαλής (όπως και οι Μεταξάδες στην Κεφαλονιά), ήταν πράγματι σε θέση να ωθεί το πλήθος σε κινήσεις που απειλούσαν τις κατεστημένες ισορροπίες και συχνά, μπορούσαν να αποδειχτούν επικίνδυνες για τη βενετική κυριαρχία στο Ιόνιο. Τρία χρόνια μετά τα γεγονότα και ενώ η πολιτική του κατευνασμού είχε αποδειχτεί σωστή για την ομαλοποίηση της κατάστασης στο νησί, με αφορμή τη δολοφονία Γαβαλά, αποδείχτηκε πως οι Ανακριτές του Κράτους δεν ήταν διατεθειμένοι να δώσουν στον Ιωάννη Μακρή άλλη ευκαιρία. Η δεύτερη σύλληψη και φυλάκισή του σήμαινε την ένταση της προσπάθειας της Βενετίας για την περιστολή της επιρροής που ασκούσε η φατρία του, χωρίς πάντως αυτή η πολιτική να μπορεί να θεωρηθεί αποτελεσματική μακροπρόθεσμα, αφού το τοπικό σύστημα ήταν διαρκώς σε θέση να παράγει νέους πρωταγωνιστές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

4.1 Η «έκρηξη» των προστυχίων και η αθρόα μετάβαση των χωρικών στην Πελοπόννησο

Με την αθώωση των οικογενειών Γαήτα, Κομούτου, Λογοθέτη και των υπόλοιπων συμμάχων τους το 1769[939] και τη σύγχρονη ανάδυση του ρωσικού παράγοντα, φαίνεται ότι ο Ιωάννης Μακρής είχε ήδη αρχίσει να επεξεργάζεται μια πιθανή συνεργασία με τους Ρώσους, οι οποίοι φάνταζαν ως δυνάμει κατακτητές της γειτονικής Πελοποννήσου. Είναι βέβαιο ότι ο Μακρής σε συνεργασία με τις φιλικές του αρχοντικές οικογένειες μπορούσε να κινητοποιήσει έναν υπολογίσιμο αριθμό χωρικών, αλλά και ποπολάρων, διατεθειμένων να μετάσχουν στη σχεδιαζόμενη εξέγερση, ως δύναμη πυρός, αμφιβόλου κατά τα άλλα αποτελεσματικότητος. Η παράλληλη δράση Ρώσων πρακτόρων στα νησιά, όπως και σε όλη τη Βαλκανική και οι διαδόσεις περί κοινής θρησκείας, αλλά και η προσδοκία για οικονομικά οφέλη και ενδεχόμενες λαφυραγωγίες, ήταν σίγουρα στοιχεία μιας προπαγάνδας που μπορούσε να προσελκύσει ακόμα περισσότερους χωρικούς, επηρεασμένους από την ένδεια του καθημερινού βίου και κατ' επέκταση την ανάγκη της αυτοσυντήρησης.

Ζητούμενο στο παρόν κεφάλαιο της εργασίας μας είναι η διερεύνηση της προδιάθεσης των χωρικών που μετακινήθηκαν στην Πελοπόννησο μαζικά. Επιλέγουμε να επικεντρωθούμε στο ζήτημα των προστυχίων, που μάστιζε τους χωρικούς, επέτεινε τις ήδη δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και το μόνιμο επισιτιστικό πρόβλημα των νησιών, με τους χωρικούς να αναγκάζονται να μεταβαίνουν ως εποχιακοί εργάτες στην Πελοπόννησο.[940]

Τα προστύχια, η προπώληση δηλαδή μέρους της μελλοντικής αγροτικής παραγωγής σε πολύ χαμηλή τιμή από έναν χωρικό σε κάποιον άρχοντα ή αστικό, που είχε τη δυνατότητα να διαθέσει μετρητά, ήταν μια συνήθης πρακτική στα Ιόνια νησιά καθ' όλη την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, αλλά και μετά το πέρας αυτής. Αποτελούσε χαρακτηριστικό μιας προβιομηχανικής, μερικώς εκχρηματισμένης οικονομίας, εντός της οποίας μόνο λίγοι μπορούσαν να διαθέσουν μεγάλες ποσότητες μετρητών και άρα να δανείσουν τις πλατιές αγροτικές μάζες, που συνήθως δεν

[939] Βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο τέλος του β΄μέρους της εργασίας.
[940] Για το επισιτιστικό πρόβλημα και την εργασία που αναζητούσαν οι Ζακυνθινοί αγρότες στην Πελοπόννησο βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

διέθεταν κεφάλαια ούτε για τα χρειώδη.[941] Ο γενικός προνοητής Grimani στη γνωστή του έκθεση στεκόταν αναλυτικά στο ζήτημα των προστυχίων, με αφορμή τα γεγονός της επίθεσης στο εβραϊκό Γκέτο της πόλης της Ζακύνθου και έκανε λόγο για ένα διαχρονικό πρόβλημα.[942]

Έτσι, η λογική της προαγοράς αγροτικών προϊόντων πολύ πριν την περίοδο της παραγωγής θεωρητικά εξυπηρετούσε τόσο τον χωρικό, που μπορούσε έτσι να καλύψει στοιχειώδεις ανάγκες βιοπορισμού, όσο και τον αγοραστή, που εξασφάλιζε τις αναγκαίες ποσότητες προϊόντων εγκαίρως και σε τιμές καθοριζόμενες από τον ίδιο. Η πρακτική της προαγοράς, ωστόσο, έδινε στους ισχυρούς οικονομικά αγοραστές μεγάλα περιθώρια καταχρήσεων σε βάρος των φτωχών χωρικών, ιδίως όταν η σοδειά δεν ήταν η προβλεπόμενη, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να αναγκάζονται να παραχωρούν όλη ή σχεδόν όλη τους τη σοδειά ή ακόμα και να βρίσκονται σε αδυναμία εκπλήρωσης της συμφωνίας.[943] Έτσι τα προστύχια κατέληγαν να ταυτίζονται με την εκμετάλλευση και την τοκογλυφία και οι «πληγές» που διαχρονικά προκαλούσαν στον αγροτικό πληθυσμό των νησιών ήταν τόσο μεγάλες, ώστε να γίνεται λόγος για «μάστιγα».[944] Από τον 16ο αιώνα, ακριβώς για την αποφυγή καταχρήσεων και εκμετάλλευσης, σε πολλές περιπτώσεις η Κυρίαρχος προέβλεπε την εκλογή εξειδικευμένων νοταρίων με ορισμένη θητεία, οι οποίοι συνέτασσαν εγγράφως τις συμφωνίες για τις προαγορές προϊόντων.[945]

Οι συχνές καταχρήσεις από την πραγματοποίηση των προστυχίων σε βάρος των ανυπεράσπιστων χωρικών αποτελούσαν ένα από τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα των νησιών κατά τη βενετική περίοδο και η εξέτασή του είναι απαραίτητη, για να κατανοηθεί η δύσκολη καθημερινότητα την οποία βίωνε η συντριπτική πλειοψηφία των Ζακυνθινών χωρικών. Ιδίως κατά την περίοδο πριν το ξέσπασμα της εξέγερσης των «Ορλωφικών», φαίνεται πως η πρακτική των προστυχίων είχε ξεφύγει εκτός ελέγχου με αποτέλεσμα την απόγνωση του αγροτικού,

---

[941] Για την πρακτική των προτυχίων στο Ιόνιο κατά τη βενετική περίοδο βλ. M. Michelon, «La peste dei prosticchi. Travagli legislattivi di un contratto agrario nelle isole ionie (sec. XVI-sec. XIX)», *Atti dell' Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti,* CL (1991-92), 365-398˙ Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Η δίκη των προστυχίων: Νικολός Θεοτόκης, Καρουσάδες, 17ος αιώνας», *Πρακτικά Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010,* τ. Α΄, Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), Παξοί 2014, σσ. 163-196.

[942] Grimani, *Relazioni storico - politiche del mare Ionio,* σσ. 4-10.

[943] Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Η δίκη των προστυχίων», ό. π.

[944] Grimani, *Relazioni storico - politiche del mare Ionio,* σ. 8˙ Michelon, «La peste dei prosticchi», ό. π.

[945] Για τη σύναψη συμβολαίων κατά την πραγματοποίηση των προστυχίων στην Κέρκυρα βλ. Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του νοταρίου», *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008-2012), 191-199.

κυρίως, πληθυσμού και εξαιρετικά ορατό τον κίνδυνο κοινωνικών συγκρούσεων. Οι αρχές γνώριζαν καλά ότι η επιρροή που ασκούσαν οι άρχοντες στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα της πόλης και τους χωρικούς ήταν ταυτόσημη με την άσκηση εκτεταμένης καταπίεσης και εκμετάλλευσης, Μοιραία, αυτές οι συνθήκες προκαλούσαν την απογοήτευση και τη δυσαρέσκεια των μεγάλων μαζών, με αποτέλεσμα να ενυπάρχει ο κίνδυνος εξέγερσης και κατάλυσης της κοινωνικής ειρήνης. Το ενδεχόμενο της παρέμβασης των τοπικών αρχών, προκειμένου να περισταλούν οι αρχοντικές καταχρήσεις έμοιαζε απίθανο, καθώς, όπως γνωρίζουμε, δύσκολα μπορούσαν να αναμετρηθούν με τα τοπικά δίκτυα εξουσίας.[946]

Οι χωρικοί έτρεφαν μεγάλη αντιπάθεια για όλους όσοι κατοικούσαν στην πόλη και όχι μόνο για τους άρχοντες,[947] ενώ, σύμφωνα με τον προνοητή Gherardini, ένα εξαιρετικά πιθανό σενάριο που ανησυχούσε την Κυρίαρχο ήταν η εισβολή των εξαγριωμένων αγροτών στην τειχισμένη πόλη του νησιού με σκοπό τις λεηλασίες και την κοινωνική αναταραχή.[948]

Όπως είδαμε με την περίπτωση του Ιωάννη Μακρή, μέσα από εκτεταμένα δίκτυα πατρωνίας, οι τοπικοί άρχοντες απολάμβαναν την υποταγή των πολυάριθμων φτωχών χωρικών, καθώς οι τελευταίοι, τούς έβλεπαν ως μοναδικούς φορείς βοηθείας για τα τρέχοντα προβλήματα της καθημερινότητας. Εξάλλου, στους ίδιους άρχοντες, ή τουλάχιστον σε εκείνους που ήταν σε θέση να διαθέσουν χρηματικό κεφάλαιο, κατέφευγαν αναγκαστικά οι άποροι κάτοικοι της πόλης, όπως και οι χωρικοί, για χρηματικό δανεισμό, συνήθως τοκογλυφικό. Έτσι, αφενός αυξανόταν η εξάρτησή τους από τους άρχοντες, αφετέρου οι άρχοντες μεγάλωναν τη βάση των ανθρώπων στους οποίους ασκούσαν απόλυτη εξουσία.[949] Η διαιώνιση αυτών των πρακτικών δημιουργούσε τη δυσθυμία των χωρικών, οι οποίοι χωρίς να έχουν άλλη εναλλακτική υπέμεναν ως θύματα εκμετάλλευσης των αρχόντων.

Σε αυτό το σημείο, πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η πραγματοποίηση προστυχίων από τους άρχοντες είναι ένα μόνο μέρος μιας ευρύτερης

---

[946] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Deliberazioni secrete, f. 73, φάκ. 1771, ημ. 30 Luglio 1771, Copia di Contenuto in Relazione del Nobil Huomo Claudio Gherardini ritornato di Proveditor al Zante, data dal Lazaretto li 21 Luglio 1771. Την άποψη για έκρηξη των προστυχίων την εν λόγω περίοδο ενστερνίζεται και ο Michelon στο «La peste dei prosticchi», 369.

[947] Βλ. τη μαρτυρία του άρχοντα Στέλιου Φλαμπουριάρη του ποτέ Ιωάννη […] *Li villici nutriscono mal animo non solo contro li cittadini, ma chiunque della città* […]. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1090, φ. 266v.

[948] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci,* Deliberazioni secrete, b. 73, φάκ. 1771, filza ημ. 30 Luglio 1771, Copia di Contenuto in Relazione del Nobil Huomo Claudio Gherardini ritornato di Proveditor al Zante, data dal Lazaretto li 21 Luglio 1771.

[949] Στο ίδιο.

εικόνας, για την οποία δεν διαθέτουμε αρχειακά τεκμήρια. Τουλάχιστον κατά την εξεταζόμενη περίοδο, πέρα από ορισμένους ισχυρούς άρχοντες, και βεβαίως τους Εβραίους, εκείνοι που ήταν σίγουρα σε θέση να διακινούν χρήμα προς δανεισμό πρέπει να ήταν και οι εξαιρετικά ανερχόμενοι, όπως έχουμε ήδη δει συνοπτικά, αστικοί. Υποθέτουμε ότι ακριβώς η δυνατότητά τους να διακινούν χρήμα, προερχόμενο από τις επιτυχημένες εμπορικές τους δραστηριότητες, τους οδηγούσε στο να παρουσιάζονται όλο και πιο διεκδικητικοί για την ένταξή τους στο Συμβούλιο της Κοινότητας και την εξομοίωσή τους με τους άρχοντες, πολλοί εκ των οποίων σταδιακά φτωχοποιούνταν.

Όσον αφορά τους χωρικούς, γενικά, από τις αρχειακές μαρτυρίες προκύπτει διάχυτη η πεποίθηση ότι, εφόσον είχαν τη δυνατότητα, όλοι οι χωρικοί θα μεταφέρονταν με τις οικογένειές τους στην Πελοπόννησο για να βρουν μια καλύτερη τύχη. Δεν ήταν, λοιπόν, τυχαία η μαζικότητα με την οποία οι χωρικοί από το νησί μετέβησαν στις απέναντι ακτές κατά την εξέγερση των «Ορλωφικών», οδηγημένοι από βαθιά απόγνωση. Συγχρόνως, η προοπτική της μόνιμης μετοίκησης μεγάλης μερίδας Ζακυνθινών χωρικών ήταν για τη Βενετία εφιαλτικό σενάριο, καθώς θα σήμαινε απώλεια πολλών εργατικών χεριών και άρα κρατικών εσόδων.[950] Φαίνεται, από την άλλη, πως οι μεμονωμένες μεταναστεύσεις ντόπιων στις οθωμανικές περιοχές, όχι μόνο εποχιακού χαρακτήρα, αλλά και μόνιμου, ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο.[951] Ενδεικτικά παραδείγματα χωρικών ή ποπολάρων που, λόγω της αδυναμίας τους να ξεπληρώσουν να χρέη τους, είχαν καταφέρει να μετοικήσουν με τις οικογένειές τους στη γειτονική Πελοπόννησο προς αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης ήταν η περίπτωση του Γιώργου Γαλατιώτη από το Γαλάρο, ο οποίος εγκατέλειψε το σπίτι του και μετοίκησε στην Πελοπόννησο, λόγω χρεών προς την οικογένεια Διαμαντή,[952] του ποπολάρου Δημήτρη Κάντου από τη συνοικία του Αγίου Λαζάρου της πόλεως, ο οποίος αδυνατούσε να ξεπληρώσει τα δάνεια που είχε λάβει από τον Εμμανουήλ Καπνίση, του χωρικού Πέτρου Πέττα από το Σαρακηνάδο, λόγω οφειλών προς τους αδερφούς Μερκάτη,[953] του χωρικού Παναγιώτη Ροδίτη από το

[950] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4716v.
[951] Στο ίδιο, φ. 4719v. Σχετικά με τους εποχιακούς εργάτες που μετέβαιναν ετησίως στην Πελοπόννησο βλ. το επόμενο κεφάλαιο.
[952] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1090, φ. 16v.
[953] Στο ίδιο, φ. 58r.

Μπανάτο και του παπά Αλέξανδρου Μαμφρέδα από το Χουρχουλίδι, λόγω χρεών προς τις οικογένειες Κουτούβαλη και Μινώτου αντίστοιχα.[954]

Με κανονισμό που είχε εκδοθεί από το 1748 η Βενετία είχε προσπαθήσει να επιβάλει τη μείωση των προστυχίων στο *Stato da Mar* σε ανεκτά ποσά με αμφίβολα, πάντως, αποτελέσματα.[955] Από τις αρχές της δεκαετίας του 1770, ωστόσο, και με τη μαζική μετάβαση των χωρικών στην Πελοπόννησο να αποτελεί υπαρκτό γεγονός, η κατάσταση έμοιαζε πραγματικά απειλητική για την κοινωνική ειρήνη. Η έκθεση του απερχόμενου προνοητή Gherardini, έθετε επιτακτικά το πρόβλημα των προστυχίων ως μέσου κοινωνικού ελέγχου των χωρικών από τους άρχοντες, και φαίνεται πως στάθηκε αφορμή, ώστε οι Ανακριτές του Κράτους να διατάξουν τον Αύγουστο του 1771 την αποστολή ειδικών επιθεωρητών για τη διενέργεια ανακρίσεων στο Ιόνιο σχετικά με τα προστύχια.[956]

Η δυσχερής θέση των αγροτικών πληθυσμών των νησιών εντεινόταν από την κακοδιαχείριση στους θεσμούς πρόνοιας, όπως ήταν τα *Monti di Pietà*,[957] τα νοσοκομεία[958] και οι σιταποθήκες, που θεωρητικά στήριζαν τους φτωχούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι αγρότες να βιώνουν την εκμετάλλευση και να βρίσκονται διαρκώς σε αναζήτηση μετρητών για την κάλυψη και των πιο απλών αναγκών τους. Άλλωστε, η μονοκαλλιέργεια λαδιού και σταφίδας, που είχε επιβληθεί στα νησιά κατά τη βενετική περίοδο, δημιουργούσε ελλείψεις σε βασικά αγαθά όπως το σιτάρι, ενώ η έλλειψη μεγάλων βοσκοτόπων προκαλούσε προβλήματα στην κτηνοτροφική παραγωγή. Μονόδρομο, λοιπόν, αποτελούσε η εισαγωγή με κάθε τρόπο, νόμιμα ή λαθραία, αγαθών από τις γειτονικές οθωμανικές περιοχές και ιδίως από την Πελοπόννησο. Ακόμα κι έτσι, όμως, οι φτωχοί χωρικοί θα είχαν πρόσβαση σε όλα αυτά τα εισαγόμενα αγαθά μόνο εφόσον κατάφερναν να πωλήσουν εγκαίρως την παραγωγή τους, ώστε να διαθέτουν τα απαραίτητα μετρητά.[959]

---

[954] Στο ίδιο, φ. 74r.
[955] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 4, φφ. 1958r-1961v.
[956] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1090, σσ. 1r-1v.
[957] Για το *Monte di Pietà* της Ζακύνθου, το οποίο ιδρύθηκε το 1670, βλ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως,* σ. 164 κ. ε., όπου πληροφορίες και για τα τα ενεχυροδανειστήρια των υπόλοιπων νησιών. Για πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις σχετικά με τον θεσμό στον Χάνδακα και στην Κέρκυρα, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης,* Αθήνα 1987˙ Χ. Θ. Δεσύλλας, *Η τράπεζα των Φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864),* Αθήνα 2006.
[958] Katerina Konstantinidou, «L'ospedale di Zante: un'insolita struttura ospedaliera nel Levante veneziano», *Θησαυρίσματα* 45 (2015), 199-213.
[959] Michelon, «La peste dei prosticchi», 366-368.

Μέχρι και το 1772, ο Δημήτριος Γαήτας του ποτέ Παύλου και ο κόντε Πέτρος Λογοθέτης του ποτέ Παύλου είχαν κεντρικό ρόλο στη διενέργεια προστυχίων και τοκογλυφικού δανεισμού στη Ζάκυνθο,[960] ενώ όσον αφορά τον Ιωάννη Μακρή αποσπσματικά τεκμήρια αναφέρουν ότι ασχολούνταν με τοκογλυφικές δραστηριότητες *(usuratici negozi),* μέχρι να συλληφθεί για πρώτη φορά το 1762.[961] Διαβόητος για τα προστύχια ήταν επίσης ο Θεόδωρος Βάλσαμος, αδελφός του λογιστή του γενικού προνοητή Querini, Σπυρίδωνα Βάλσαμου. Μάλιστα, στην περίοδο της συλλογής των προστυχίων ο Θεόδωρος Βάλσαμος επωφελούνταν από τους Δαλματούς στρατιώτες που συνήθως παρέμεναν στο νησί,[962] μετά τις επισκέψεις που πραγματοποιούσε ο γενικός προνοητής Querini, αποστέλλοντάς τους για να εκφοβίζει τους ανήμπορους χωρικούς που αδυνατούσαν να παραδώσουν τα προϊόντα.[963]

Πέρα από τα προστύχια των άρχοντων και των αστικών, ωστόσο, από μαρτυρίες που περιλαμβάνονται στη δικογραφία που δημιουργήθηκε, με αφορμή τις καταχρήσεις της περιόδου του γενικού προνοητή Querini και σχετικά με το νησί της Ζακύνθου, αναδύεται και μια «εθιμική» πραγματοποίηση προστυχίων εν είδει φορολογίας από τους τοπικούς προνοητές, εν προκειμένω τους Gherardini και Trevisan, τους συμβούλους τους, αλλά και τον ίδιο τον γενικό προνοητή Querini. Η προαγορά αγροτικής παραγωγής σε πολύ χαμηλές τιμές από τους τοπικούς χωρικούς φαίνεται ότι ήταν ένα σταθερό μέσο πλουτισμού, στο οποίο υπολόγιζαν σταθερά όλοι οι Βενετοί αξιωματούχοι που κατέφθαναν για να υπηρετήσουν στο Ιόνιο. Επρόκειτο, δηλαδή, για παραδοσιακές πρακτικές χρόνων, οι οποίες είχαν καταστεί προνόμιο και από τους ίδιους θεωρούνταν αναφαίρετο δικαίωμά τους, ως χρηματική επένδυση *(investita di olio e di uva passa).* Ειδικά την περίοδο των Gherardini και Trevisan, τα προστύχια που διενεργούνταν στη Ζάκυνθο από τους δύο προνοητές είχαν κορυφωθεί, τόσο αναφορικά με τα προϊόντα που ανάγκαζαν τους χωρικούς να τους παραχωρούν, αλλά και ως προς τη βία, της οποίας γινόταν χρήση για τη συγκέντρωσή των προϊόντων.[964]

---

[960] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1096, φάκ. 532e, φφ. 8v-9r, 11r.
[961] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1090, φ. 22v.
[962] Όπως έχει επισημανθεί, όσο οι φόροι δεν εισπράττονταν τακτικά και οι πρόσοδοι της Κυριάρχου ελαττώνονταν, ήταν δυσχερής η διατήρηση επαρκούς αριθμού στρατιωτών. Κατά συνέπεια οι ξένοι μισθοδοτούμενοι στρατιώτες που βρίσκονταν στη Ζάκυνθο δεν πληρώνονταν επαρκώς και μοιραία παραμελούσαν την υπηρεσία τους, εντασσόμενοι στην υπηρεσία των εύρωστων οικονομικά παραγόντων του τόπου. Βλ. σχετικά Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 424.
[963] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4820r.
[964] Στο ίδιο, φ. 4820v.

Αναμφισβήτητα, τα προστύχια των προνοητών ήταν για πολλές οικογένειες χωρικών καταστρεπτικά, όχι μόνο γιατί αναγκάζονταν να παραχωρούν υποχρεωτικά τα προϊόντα τους σε πολύ χαμηλές τιμές, αλλά και λόγω της πίεσης που υφίσταντο από τις αρχές. Συνήθως, όταν ήταν η ώρα να παραδοθούν τα προϊόντα κατέφθαναν στρατιώτες στις αγροικίες και, αν υπήρχε αδυναμία καταβολής των οφειλόμενων προϊόντων από τη μεριά του οφειλέτη, οι στρατιώτες εισέρχονταν στα σπίτια των χωρικών εκβιάζοντάς τους, κατέσχεταν αντικείμενα του νοικοκυριού ή ακόμα προέβαιναν σε συλλήψεις. Σε πολλές περιπτώσεις, οι χωρικοί, απελπισμένοι ξεσπούσαν σε λυγμούς και κατέφευγαν σε ελεημοσύνες τρίτων προκειμένου να καταφέρουν να καταβάλουν τα οφειλόμενα. Άλλωστε, η καταπίεση που υφίσταντο ήταν απόρροια της απληστίας των προνοητών και, υπό αυτές τις συνθήκες, δεν υπήρχε δυνατότητα προσφυγής στη δικαιοσύνη.[965]

Ο Παναγιώτης Χιώτης ερμηνεύει όλες αυτές τις καταχρήσεις από μέρους των προνοητών ως σύμπτωμα της προϊούσας βενετικής παρακμής μετά το Πασάροβιτς και προχωρεί στη βάσιμη υπόθεση ότι τέτοιου είδους φαινόμενα ήταν απότοκο της εντεινόμενης φτωχοποίησης της πλειοψηφίας των Βενετών ευγενών και της ολοένα και αυξανόμενης δυσαρέσκειας των περισσότερων εκ των *quarantiotti* και των *barnabotti* εναντίον των *grandi*.[966] Για την ακρίβεια θεωρεί μείζον το γεγονός ότι στα Ιόνια νησιά εκλέγονταν από τη Γερουσία για να υπηρετήσουν ως προνοητές μέλη των *barnabotti*, που είχαν απολέσει τον παλαιό οικογενειακό τους πλούτο. Με τη θητεία τους σε αυτά τα αξιώματα και μακριά από τον έλεγχο που ασκούσε το Συμβούλιο των Δέκα αντιμετώπιζαν την αποστολή τους στο Ιόνιο σαν πρώτης τάξεως ευκαιρία προσπορισμού εσόδων, που δεν μπορούσαν με άλλο τρόπο να εξασφαλίσουν. Για τον λόγο αυτό ήταν εξαιρετικά επιρρεπείς σε κάθε είδους δωροδοκίες και εφόσον χρηματίζονταν έμοιαζαν αδιάφοροι μπροστά στις καταχρήσεις και τα αδικήματα που συναντούσαν, εξελισσόμενοι και οι ίδιοι σε μέρος του προβλήματος.[967]

Ως βασικό αίτιο της ευκολίας με την οποία δωροδοκούνταν οι προνοητές συνήθως θεωρούνται τα υπέρογκα χρέη των ιδίων και των συνεργατών τους που τους ακολουθούσαν από τη Βενετία. Ενόψει του ταξιδιού τους και της τουλάχιστον διετούς παραμονής τους στο νησί, καθώς και λόγω της οικονομικής τους δυσπραγίας, αναγκάζονταν να δανείζονται χρήματα. Επιπρόσθετα, δανείζονταν και άλλα χρήματα

[965] Στο ίδιο, φφ. 4783v-4784r.
[966] Για τους φτωχούς ευγενείς βλ. και το σχετικό κεφάλαιο στο πρώτο μέρος της εργασίας.
[967] Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου,* σ. 422.

με χαμηλά επιτόκια, τα οποία σκόπευαν να επενδύσουν σε προστύχια στο νησί. Το προστύχιο των προνοητών έμενε παντελώς ατιμώρητο και διενεργούνταν από ντόπιους συνεργάτες τους, που συνέλεγαν για λογαριασμό τους πλήθος βαρελιών με λάδι, σταφίδα και κρασί.[968] Υπό αυτά τα δεδομένα, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης στις κτήσεις ήταν ο διαχρονικός φόβος της Βενετίας, καθώς τα συγκεκριμένα φαινόμενα ήταν διαχρονικά και, βεβαίως, εν γνώσει της.

4.2 Το σουλτανικό φιρμάνι του 1769 και η «θρυαλλίδα» της απαγόρευσης εξαγωγής σιτηρών από την Πελοπόννησο

Πέρα από την «έκρηξη» των προστυχίων που δυσκόλευε την ήδη δυσχερή καθημερινότητα των χωρικών, τη γενικευμένη οργή τους φαίνεται πως υποβοήθησε ένα τυχαίο περιστατικό που εκτυλίχθηκε στην Πελοπόννησο το 1769, με πρωταγωνιστές τους εποχιακούς χωρικούς από τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, οι οποίοι εργάζονταν στις περιοχές της Γαστούνης και της Πάτρας ως εποχιακοί εργάτες, στη συγκομιδή των σιτηρών.

Είναι γνωστό ότι η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά είχαν διαχρονικά στενούς διαύλους επικοινωνίας με τις απέναντι ηπειρωτικές ακτές της Πελοποννήσου και η διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων ήταν σχεδόν απρόσκοπτη. Παρότι, δηλαδή, τα νησιά και οι ηπειρωτικές ακτές βρίσκονταν υπό διαφορετικούς πολιτικούς κυριάρχους, ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος γινόταν αντιληπτός, εν πολλοίς, ως ενιαίος, παρά ως διαχωρισμένος. Ως γνωστόν, όπως και άλλες περιοχές του βενετικού *Stato da Mar,*[969] τα νησιά αντιμετώπιζαν διαχρονική έλλειψη σιτηρών, με τις επισιτιστικές ανάγκες των κατοίκων να εξυπηρετούνται, κυρίως, από τους κοντινούς σιτοβολώνες της Πελοποννήσου˙ λόγω του αυξημένου πληθυσμού και της

[968] Στο ίδιο, σσ. 423-424.

[969] Πάγια έλλειψη σιτηρών, για παράδειγμα, παρουσιαζόταν στην Ίστρια, με την τοπική παραγωγή να επαρκεί για τρείς με έξι μήνες. Έτσι, ήταν αναγκαία η εισαγωγή σίτου από τις αψβουργικές περιοχές και από την Τεργέστη. Όταν αυτό δεν ήταν εφικτό, γινόταν εισαγωγή σίτου από το Φριούλι, από τα γειτονικά οθωμανικά εδάφη, ή ακόμα και από απομακρυσμένες περιοχές όπως η Ρομάνια και η Σενιγκάλια. Βλ. σχετικά D. Darovec, «La realtà economico-sociale in Istria alla fine dell'antico regime», *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici,* F. Agostini (επιμ.), Βενετία 1999, σ. 45.

μονοκαλλιέργειας της σταφίδας, η ισχνή παραγωγή σίτου στα νησιά αρκούσε για δύο με τέσσερις μήνες τον χρόνο.[970] Άλλα μέρη προμήθειας σιτηρών ήταν οι Κανδήλες Αιτωλοακαρνανίας, η νήσος Δρακονέρα, ο Βόλος και η Σικελία. Εφόσον η αγορά σιτηρών δεν γινόταν από εμπόρους των περιοχών αυτών, οι σύνδικοι των Κοινοτήτων των νησιών, σε συνεννόηση με τους προνοητές και τους υπεύθυνους της σιταποθήκης, λάμβαναν ειδική μέριμνα για τη ναύλωση πλοίου. Ωστόσο, οι κίνδυνοι που έκρυβε το ταξίδι για την προμήθεια των σιτηρών, οι περιπτώσεις γενικευμένης σιτοδείας στη Μεσόγειο, οι τροποποιήσεις της νομισματικής ισοτιμίας στις συναλλαγές με Οθωμανούς εμπόρους, το υψηλό κόστος αγοράς και εν συνεχεία διάθεσής του προς τον τοπικό πληθυσμό ή οι επισιτιστικές ανάγκες της ίδιας της μητρόπολης που συχνά λειτουργούσαν σε βάρος των νησιωτικών πληθυσμών, διαιώνιζαν το πρόβλημα της προμήθειας.[971]

Ήταν έτσι καθιερωμένη η εποχιακή μετάβαση πολλών χωρικών από τα νησιά στις απέναντι ακτές της Πάτρας και της Γαστούνης για να εργαστούν στην ετήσια συγκομιδή σιτηρών. Για την εργασία τους αυτή αμείβονταν σε είδος, γεγονός που τους επέτρεπε να καλύπτουν τις ανάγκες των ιδίων και των οικογενειών τους, όταν επέστρεφαν στα νησιά τους. Όπως προβλεπόταν, η εποχιακή μετάβαση των χωρικών πραγματοποιούνταν από την πρώτη Ιουνίου ως τις δύο Αυγούστου, ενώ, τουλάχιστον για τους Κεφαλονίτες, προβλεπόταν και φθινοπωρινή περίοδος μετάβασης από την πρώτη Οκτωβρίου ως τις δύο Νοεμβρίου. Μάλιστα, οι εποχιακοί θεριστές από τη Ζάκυνθο υπολογίζονταν σε 2.500 ετησίως, συμπεραίνεται, συνεπώς, ότι συνολικά θα καλύπτονταν οι ανάγκες περισσότερων από 5.000 ανθρώπων. Κατ' αυτό τον τρόπο ένα σημαντικό μέρος των επισιτιστικών αναγκών των νησιών εξυπηρετούνταν χωρίς κρατική επιβάρυνση.[972]

Η ανεμπόδιστη επικοινωνία των νησιών με τις πελοποννησιακές ακτές συνήθως σταματούσε υποχρεωτικά σε περιόδους επιδημιολογικών κρίσεων, γεγονός

---

[970] Σχετικές παρατηρήσεις έχει διατυπώσει η Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Δίαυλοι επικοινωνίας και θαλάσσιες διαδρομές: η ελληνική ναυτιλία στο κανάλι του βενετικού Ιονίου», *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 651-661.

[971] Για το διαχρονικό επισιτιστικό πρόβλημα του νησιού βλ. Μαριάννα Κολυβά, «Για το "Fontego" της Ζακύνθου (17ος-18ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού», *«Ο άρτος ημών ο επιούσιος». Από το σιτάρι στο ψωμί. Τριήμερο εργασίας. Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992,* Αθήνα 1994, σσ. 200-205˙ Τζιβάρα, *Ζάκυνθος,* σσ. 183-193. Για την Κεφαλονιά βλ. Despina Vlassi, «La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il fondaco delle biade (sec. XVI-XVIII)», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 274-318.

[972] Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας,* σσ. 186-188˙ Μάλλιαρης, *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715),* σ. 70.

που δημιουργούσε πολλαπλά προβλήματα και ανησυχία για τις βενετικές αρχές.[973] Μια τέτοια κατάσταση δημιουργήθηκε για τους Βενετούς αξιωματούχους σε εντελώς διαφορετικά συμφραζόμενα το 1769. Ενώ ο πρώτος ρωσο-οθωμανικός πόλεμος είχε ήδη ξεσπάσει, η Υψηλή Πύλη εξέδωσε φιρμάνι με το οποίο απαγόρευε αυστηρά όλες τις εξαγωγές σιταριού και άλλων δημητριακών από την Πελοπόννησο. Παρότι δεν καταγράφεται, υποθέτουμε ότι η διαταγή δεν περιοριζόταν μόνο στην Πελοπόννησο, αλλά αφορούσε και άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας, στις οποίες υπήρχε μεγάλη παραγωγή σίτου. Φαίνεται πως η απόφαση είχε στόχο την αυτάρκεια της Αυτοκρατορίας σε σιτηρά εν καιρώ πολέμου, ιδίως δε, την πρόνοια για τον απρόσκοπτο εφοδιασμό της πρωτεύουσας. Πέραν της απαγόρευσης, άλλωστε, το σουλτανικό φιρμάνι διέταζε τους σημαντικότερους αγάδες της Πελοποννήσου να μεριμνήσουν για την έκτακτη αποστολή στην Κωνσταντινούπολη τριακοσίων τόνων σιταριού, ένα φορτίο που συνιστούσε μεγάλη οικονομική ζημία για τους ντόπιους μουσουλμάνους και ελληνορθόδοξους καλλιεργητές.[974]

Το θέμα, ωστόσο, υπερέβαινε το εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δημιουργούσε ζητήματα καλής γειτονίας με τα κοντινά υπό βενετική κυριαρχία Ιόνια νησιά. Το σουλτανικό φιρμάνι χρησίμευσε σαν δικαιολογία στους ντόπιους αγάδες, ώστε να παρακρατήσουν από τους εργάτες τα σιτηρά που δικαιούνταν για την εργασία τους, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να περιέλθουν σε αναπάντεχη κατάσταση, με απρόβλεπτες μάλιστα συνέπειες για την κοινωνική ειρήνη στα νησιά. Είναι ενδεικτικό ότι στη Ζάκυνθο εισάγονταν από την Πελοπόννησο 50.000 βατσέλια σιτάρι ετησίως, ενώ αντίστοιχη και ίσως μεγαλύτερη ποσότητα σιταριού εισαγόταν στο νησί της Κεφαλονιάς.[975]

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα συμβάντα κινητοποίησαν τις αρχές των νησιών, με τους συνδίκους της ζακυνθινής Κοινότητας να καταφεύγουν πανικόβλητοι στον γενικό προνοήτη Donà για να επιληφθεί του ζήτηματος. Κεντρικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις με τους ντόπιους αγάδες της Πελοποννήσου ανέλαβε ο γνωστός μας πρόξενος της Βενετίας στην Πάτρα Τσέζαρε Μεσαλάς, ο οποίος μάλιστα

[973] Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας,* σ. 187.
[974] A.S.Ve., Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 690, αλληλογραφία αρ. 97˙ *Cinque Savii alla Mercanzia,* Lettere di consoli Patrasso 1765-1794, b. 729, συνημμένα έγγραφα αρ. 7, 9, 19, 21.
[975] A.S.Ve., Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 690, αλληλογραφία αρ. 97.

επιφορτίστηκε με το καθήκοννα μεταβεί και στη Γαστούνη για διακανονισμό με τους εκεί ιθύνοντες.[976]

Η αρχική τακτική για προσέγγιση των κατώτερων Οθωμανών αξιωματικών της Πελοποννήσου που ακολουθήθηκε φαίνεται ότι δεν έφερε αποτελέσματα και, για τον λόγο αυτό, ο γενικός προνοητής Donà απευθύνθηκε προσωπικά στον μουτεσελίμη, Χασάν αγά, τον ανώτατο, δηλαδή, διοικητή του σαντζακιού της Πελοποννήσου,[977] αποστέλλοντάς του επιστολή με απεσταλμένο τον μεταφραστή του προξένου της Πάτρας. Στην απάντησή του ο μουτεσελίμης ανέφερε ότι δεν μπορούσε να παραβεί τη σουλτανική διαταγή και να επιτρέψει την εξαγωγή σίτου, παρουσιαζόταν, ωστόσο, πρόθυμος να δώσει λύση στο πρόβλημα με κάποιο τέχνασμα, εφόσον ο γενικός προνοητής ήταν διατεθειμένος να τον ανταμείψει.[978]

Ο Donà έστειλε άμεσα την ανταπάντησή του, προτείνοντάς ακόμα και τη λύση της χρηματικής αποζημίωσης των νησιωτών χωρικών που στερούνταν των δεδουλευμένων τους σε είδος, ώστε να μπορέσουν έστω να αγοράσουν το τόσο απαραίτητο για αυτούς σιτάρι από κοντινές περιοχές, όπου υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Συμμορφούμενος προς τους οθωμανικούς τύπους, προκειμένου αυτή τη φορά να δελεάσει τον Οθωμανό αξιωματούχο και για να γίνει εκ νέου αποδεκτός ο απεσταλμένος του, έδωσε στον τελευταίο τη διαταγή να δωροδοκήσει το επιτελείο και τους υπηρέτες με το ποσό των εβδομήνταδυο τσεκινίων, τον επιφόρτισε δε, να αφήσει υπαινιγμούς για μελλοντική αποστολή ενός «δώρου ευγνωμοσύνης» και στον ίδιο τον μουτεσελίμη.[979]

Αυτός, ικανοποιημένος από την επίδειξη αβροφροσύνης του γενικού προνητή, απάντησε άμεσα με την έκδοση μιας διαταγής προς τους διοικητικούς αξιωματούχους

---

[976] Στο ίδιο˙ Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 694, αλληλογραφία αρ. 68, συνημμένο αρ. 4.

[977] Επρόκειτο για τον πληρεξούσιο αντιπρόσωπο των πασάδων της Πελοποννήσου Μ. Κοκολάκης, «Μια Αυτοκρατορία σε κρίση. Κρατική οργάνωση – παλαιοί θεσμοί – νέες προσαρμογές», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 53.

[978] A.S.Ve., Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 690, αλληλογραφία αρ. 105. Η περίπτωση της δωροδοκίας του μουτεσελίμη Χασάν είναι ενδεικτική της διαπλοκής ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος, που χαρακτήριζε την εποχή. Εφόσον ο Οθωμανός αξιωματούχος ικανοποιούνταν λαμβάνοντας κάποιο δώρο, δεν είχε κανένα πρόβλημα να εφαρμόσει αποφάσεις αντίθετες με τις επίσημες σουλτανικές διαταγές. Η ροπή του μουτεσελίμη προς τη δωροδοκία επιβεβαιώνεται και από άλλη πηγή. Πιο συγκεκριμένα, ο Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντης παραδίδει πως ο Χασάν όχι μόνο ήταν ενήμερος για τις προετοιμασίες των «Ορλωφικών», που ακολούθησαν λίγο καιρό μετά, αλλά είχε κιόλας δωροδοκηθεί από ορισμένους εκ των οργανωτών της εξέγερσης (προφανώς κοτζαμπάσηδες ή συνεργάτες τους) προκειμένου να μην εμπλακεί. Οι ίδιες πληροφορίες αναφέρουν πως ο Χασάν γνώριζε για τις μυστικές διεργασίες τουλάχιστον έξι μήνες πριν το ξέσπασμά της εξέγερσης. Βλ. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα,* σσ. 179, 183.

[979] A.S.Ve., Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 690, αλληλογραφία αρ. 105.

της Γαστούνης στις 9 Σεπτεμβρίου 1769, με την οποία όριζε τη χρηματική αποζημίωση των εποχιακών αγροτών από τα νησιά, αντί για τη συνήθη ανταμοιβή τους σε είδος. Αρμόδιος για τις συναλλαγές με τους γαιοκτήμονες, οι οποίοι έπρεπε να εξοφλήσουν τους χωρικούς, θα ήταν ο ίδιος ο ήταν ο μεταφραστής του προξένου της Πάτρας. Ο μουτεσελίμης εφιστούσε την προσοχή στους γαιοκτήμονες, ώστε οι αποζημιώσεις να δοθούν σύμφωνα με τις τρέχουσες τιμές της αγοράς και να μην υπάρξει αδικία για καμία από τις δυο πλευρές. Εφόσον μάλιστα γινόταν καταγγελία ότι κάποιος από τους Οθωμανούς προσπαθούσε να ξεγελάσει, πληρώνοντας λιγότερο ή αν γινόταν η παραμικρή εξαγωγή σίτου, θα υπήρχε τιμωρία για τον εκάστοτε παραβάτη.[980]

Με την επίτευξη της πολυπόθητης συνεννόησης, ο γενικός προνοητής θέλησε να ευχαριστήσει τον μουτεσελίμη και για τον λόγο αυτό του απέστειλε τα δώρα για τα οποία είχε δεσμευτεί, εφόσον η κρίση στις διμερείς σχέσεις ξεπερνιόταν, και στις 25 Σεπτεμβρίου 1769, σε συνημμένο έγγραφό του προς τη Γερουσία, ενημέρωνε για τα δώρα που απέστειλε στον Χασάν αγά: επρόκειτο για δέκα κομμάτια βελούδινο ύφασμα, πέντε πανωφόρια, έναν καθρέφτη με κορνίζα από λευκό κρύσταλλο, έξι σκαλιστά κηροπήγια, τρία βάζα από κασσίτερο γεμάτα με ένα ιαματικό σκεύασμα, δεκατέσσερα επεξεργασμένα γυαλιά, δεκαοχτώ κεριά, δεκαοχτώ συσκευασίες ζάχαρη και δεκατέσσερις ενδυμασίες.[981]

Η συνεννόηση του γενικού προνοητή Donà με τον μουτεσελίμη Χασάν αγά, που έληξε με την παραπάνω διαταγή, φαίνεται πως εκτόνωσε την κατάσταση, καθότι το επόμενο διάστημα δεν συναντώνται άλλα έγγραφα που να αναφέρονται σε ανάλογο πρόβλημα. Με τη «σολομώντεια» αυτή λύση, ο αγροτικός κόσμος όπως και οι έμποροι και οι βαρκάρηδες των νησιών μπορεί να κατευνάστηκαν για λίγο, είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι παρέμειναν ανήσυχοι και ανασφαλείς για την πιθανή επανάληψη της απαγόρευσης, από τη στιγμή μάλιστα που ο πόλεμος συνεχιζόταν.

Ύστερα από διαβουλεύσεις ανάμεσα στον Βενετό πρόξενο Μεσαλά και τον Οθωμανό μουτεσελίμη της Πελοποννήσου στα τέλη Οκτωβρίου του 1769, το ζήτημα της αποζημίωσης των εποχιακών εργατών είχε, εντέλει, λυθεί. Παρότι, όπως αναφέρθηκε, αρχικά η συνεννόηση ανάμεσα στον μουτεσελίμη και τον πρόξενο Μεσαλά προέβλεπε την αποπληρωμή των οφειλομένων στους εργάτες σε μετρητά, ύστερη καταγραφή προδίδει ότι, μετά από σιωπηρή συμφωνία, επετράπη τελικά η

[980] Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 1.
[981] Στο ίδιο, συνημμένο αρ. 2.

μεταφορά σίτου από τις ακτές της Πελοποννήσου στα νησιά. Τον Νοέμβριο ή στις αρχές Δεκεμβρίου, ενώ τα πνεύματα είχαν κατευναστεί και η μεταφορά του σιταριού είχε ξεκινήσει, ένα άλλο γεγονός ήρθε να προστεθεί στην αλληλουχία συμβάντων που έθεταν σε δοκιμασία τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις και δημιουργούσαν προσκόμματα στη μεταφορά του σιταριού στα νησιά. Στο λιμάνι της Κυλλήνης ήταν έτοιμο προς αναχώρηση ένα πλοίο από τη Ραγκούζα, το οποίο θα μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη φορτίο με σιτηρά, μέρος του έκτακτου εφοδιασμού της οθωμανικής πρωτεύουσας που είχε διατάξει η Υψηλή Πύλη με το γνωστό της φιρμάνι. Την αποστολή αυτή επρόκειτο να συνοδέψει ο καδής της Γαστούνης με μέλη της οικογένειάς του. Τη στιγμή που η οικογένεια του καδή προσέγγιζε το πλοίο, επιβαίνοντας σε δύο σκάφη, με τον καδή να βρίσκεται ακόμα στη στεριά, ξαφνικά εμφανίστηκε με απειλητικές διαθέσεις το σκάφος των Ζακυνθινών πειρατών αδερφών Μπόρσα στο οποίο επέβαιναν δεκαέξι άτομα. Το σκάφος των Μπόρσα επιτέθηκε στις δύο βάρκες που μετέφεραν την οικογένεια του καδή και τις κυρίευσαν υπό τις βολές κάποιων κανονιών από το πλοίο, οι οποίες, όμως, σύντομα σταμάτησαν, διότι οι δράστες απειλούσαν ότι θα εξοντώσουν τα πληρώματα. Αφού αφαίρεσαν ό,τι μπορούσαν από τις βάρκες που μετέφεραν την οικογένεια του καδή εξαφανίστηκαν ακριβώς όπως εμφανίστηκαν.[982]

Το προκλητικό αυτό συμβάν, που έθεσε σε σοβαρό κίνδυνο την οικογένεια του καδή, εκτυλίχθηκε μπροστά στα μάτια του ιδίου και άλλων μουσουλμάνων αξιωματούχων, οι οποίοι παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα από τη στεριά, και ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων, ενώ πολύς κόσμος, μουσουλμάνοι και ελληνορθόδοξοι, συνέρευσε στην ακτή. Ο καδής, αναστατωμένος και εξοργισμένος, διέταξε αμέσως τη σύλληψη του Βενετού, ζωντανού ή νεκρού, σε αντίποινα εναντίον της Βενετίας, που θεωρήθηκε αρχικά υπεύθυνη για την πειρατική δράση των υπηκόων της αδερφών Μπόρσα.[983]

Ο μεταφραστής προέβλεψε τη «θύελλα» που επρόκειτο να ακολουθήσει με τον ίδιο εξιλαστήριο θύμα και πρόλαβε να κρυφτεί μεταμφιεσμένος σε χωρικό προς την ακτή του Πύργου, από όπου βρήκε τρόπο να περάσει στη Ζάκυνθο. Κατά παρόμοιο τρόπο φυγαδεύτηκαν και οι υπόλοιποι Βενετοί υπήκοοι της περιοχής για να γλιτώσουν από τα αντίποινα. Ευλόγως, αυτό το μη αναμενόμενο περιστατικό, έφερε

[982] A.S.Ve., *Cinque Savii alla Mercanzia,* Lettere di consoli Patrasso 1765-1794, b. 729, συνημμένο έγγραφο αρ. 26, ημ. 20 Dicembre 1769˙ Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 694, αλληλογραφία αρ. 68, συνημμένο αρ. 4.
[983] Στα ίδια, ό. π.

σε δοκιμασία τις βενετο-οθωμανικές σχέσεις εκ νέου, οδηγώντας στην αναστολή της μεταφοράς σιταριού από την Πελοπόννησο στα γειτονικά νησιά, τόσο δυσχεραίνοντας τη θέση των ταλαιπωρημένων εποχιακών εργατών όσο και την κατάσταση του ζωτικού για να νησιά εμπορίου.[984]

Το περιστατικό ήταν ιδιαίτερης σοβαρότητας, δεδομένων μάλιστα των εύθραυστων βενετο-οθωμανικών σχέσεων, και στις 20 Δεκεμβρίου ο καδής της Πάτρας απέστειλε στην Υψηλή Πύλη μια έκθεση, όπου ενημέρωνε για τα περιστατικά.[985] Ο πρόξενος Μεσαλάς κλήθηκε και πάλι να μεσολαβήσει για την εξομάλυνση της κατάστασης και εντέλει τα κατάφερε με πολλή επιμονή και διαδοχικές αλληλογραφίες. Υπέρ των προσπαθειών του Μεσαλά για την απόρριψη των αιτιάσεων του καδή εναντίον της Βενετίας και την εκ νέου αποκατάσταση των σχέσεων των δύο πλευρών ήταν το γεγονός ότι οι αδερφοί Μπόρσα είχαν ήδη εκδιωχθεί από τα βενετικά εδάφη ως εξόριστοι. Μάλιστα, κατά την πάγια τακτική των νησιωτών κακοποιών, είχαν βρει άσυλο στην Πελοπόννησο και ακόμα περισσότερο είχαν τεθεί στην υπηρεσία και υπό την προστασία των αγάδων της Γαστούνης. Έτσι, οι νησιώτες εποχιακοί εργάτες στην περιοχή της περιοχής της Γαστούνης συνέχισαν την εξαγωγή σιταριού προς τα νησιά τους απρόσκοπτα και το εμπόριο αποκαταστάθηκε χωρίς νέα απρόοπτα, τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση του ρωσικού στόλου και το ξέσπασμα της εξέγερσης της Πελοποννήσου.[986]

Το ζήτημα φαίνεται πως επιλύθηκε, μια και δεν καταγράφονται άλλα απρόοπτα, κατά πάσα πιθανότητα με την καταβολή χρηματικών αποζημιώσεων και την προμήθεια σιτηρών τόσο από την Πελοπόννησο όσο και από άλλες περιοχές. Παραταύτα όλη αυτή η αναστάτωση εξαγρίωσε τους πληθυσμούς των νησιών, αφού η διαβίωσή τους ήταν σε απόλυτη εξάρτηση με την αγροτική παραγωγή της Πελοποννήσου. Πολύ δυσκολότερη ήταν βεβαίως η θέση των πολυάριθμων χωρικών, οι περισσότεροι από τους οποίους απασχολούνταν εποχιακά στην καλλιέργεια των σιτηρών, ώστε να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Οι άμεσες ενέργειες του Βενετού προξένου Μεσαλά με την καθοδήγηση του γενικού προνοητή Donà, σε συνεργασία με τις οθωμανικές αρχές της Πελοποννήσου, προκειμένου να επιλυθεί το συντομότερο το πρόβλημα, προδίδουν τη σημασία του όλου εγχειρήματος για την

[984] Στα ίδια, ό. π.
[985] A.S.Ve., *Bailo a Costantinopoli,* Carte Turche, b. 261, reg. 32/365 1767-1771, φφ. 67v-68v.
[986] A.S.Ve., *Cinque Savii alla Mercanzia,* Lettere di consoli Patrasso 1765-1794, b. 729, συνημμένο έγγραφο αρ. 26, ημ. 20 Dicembre 1769˙ Senato, Dispacci, *Provveditori da Terra e da Mar,* b. 694, αλληλογραφία αρ. 68, συνημμένο αρ. 4.

Κυρίαρχο. Άλλωστε, τη στιγμή που οι εύκολα χειραγωγήσιμοι πληθυσμοί των νησιών ήταν αναστατωμένοι και «έβραζαν» από αγανάκτηση, οι εποχιακοί εργάτες βρίσκονταν ακόμα στην Πελοπόννησο, αναμένοντας να λυθεί το πρόβλημα που είχε ανακύψει και απειλώντας τις οθωμανικές αρχές με ταραχές. Παράλληλα το εμπόριο πληττόταν ανεπανόρθωτα και ο αναδυόμενος ρωσικός παράγοντας έφερνε νέα δεδομένα στη Μεσόγειο, οπότε μοιραία το ζήτημα απασχολούσε έντονα και την ίδια τη βενετική Γερουσία.[987]

Γνωρίζουμε ότι, έξι χρόνια αργότερα, αυτή η απαγόρευση είχε εγγραφεί στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Ζακύνθου ως η βασικότερη αιτία για τη μαζική συμμετοχή του αγροτικού κόσμου του νησιού στα «Ορλωφικά».[988] Η αδιάλειπτη ενθύμηση των προβλημάτων, που προξένησε στους πληθυσμούς των νησιών, ακόμα και μετά από τόσα χρόνια, έχει την αξία της και είναι ενδεικτική των διαστάσεων του συγκεκριμένου γεγονός. Πολύ περισσότερο έχουμε την ευκαιρία να ψηλαφήσουμε την πραγματικότητα όπως βιώθηκε από τους ανθρώπους εκείνης της εποχής. Οι κάτοικοι των νησιών δεν είχαν τη δυνατότητα να γνωρίζουν τα κίνητρα, τα συμφέροντα και τις προσδοκίες των κατά τα φαινόμενα «φιλορωσικών» φατριών, οι οποίες ήρθαν σε προσέγγιση με τους Ρώσους, και το επισιτιστικό ζήτημα παρέμενε για αυτούς το μείζον. Η αδυναμία εισαγωγής των σιτηρών, λοιπόν, φαίνεται πως δημιούργησε μια γενικευμένη αρνητική προδιάθεση απέναντι στις οθωμανικές αρχές, όπως και τον φόβο επανάληψης ενός ανάλογου προβλήματος την επόμενη χρονιά, σε συνδυασμό, δε, με διαχρονικά προβλήματα του τόπου και άλλους παράγοντες, οδήγησαν στη μαζική μετάβαση Ζακυνθινών και Κεφαλονιτών Βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο κατά το ξέσπασμα της εξέγερσης των «Ορλωφικών». Σε αυτό το

---

[987] A.S.Ve., *Senato,* Deliberazioni rettori, f. 325, ημ. 7 Ottobre 1769.

[988] Η άποψη αυτή αναπαράγεται στις περισσότερες καταθέσεις στη δικογραφία A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1109, φάκ. 637. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του πρωτοπαπά Ανδρέα Καλογερόπουλου του Ιωάννη φ. 10r […] *inaspriti gli animi dei villici per una certa proibizione sortita dalla Porta, che inibiva l'estrazione de grani dalla Morea per qualunque altro luoco, nel mentre risentivano in relazione di ciò il danno di non poter trasportar nelle loro case quelle porzioni di grano, che se gli appartenevano come mercede delle loro fatiche per l'opera che vi prestano in detto Regno. In questo stato di mala disposizione essi erano allor quando si sentivano le voci delli movimenti dè Moscoviti contro gli Ottomani* […] και η μαρτυρία του υποδικηγόρου Ιωάννη Μέγκουλα του ποτέ Κωνσταντίνου φφ. 17v-18r […] *Sia dieci, o dodeci anni passarono questi sudditi delle ville in Morea per operare qualche bottino in vendetta, ed inaspriti dalla proibizione di estraere grani successa in quel Regno, quando che nell'anno precedente avevano affatticato nella mietitura, e che nel raccoglimento è solito che gli viene concessa la decima parte del prodotto. In quell'occasione anche s'era la guerra tra la Porta, e la Russia, e passati a questa parte alcuni soggetti della Morea, e Mainotti, e lusingati gli animi di questi, villici si persuaderono /18r colla luginga appunto di far il loro interesse, e per vendicarsi in certo modo del danno sofferto di passare in quel Regno, da dove dietro a due mesi circa furono espulsi, e ritornarono spogli di tutto, e perdendo da duecento persone anche la vita del timore* [...].

πλαίσιο πρέπει, μάλλον, να τεθούν και οι αναφορές για αδιάκριτες λεηλασίες εναντίον τόσο των μουσουλμάνων όσο και των ελληνορθοδόξων της Πελοποννήσου. Σύμφωνα, άλλωστε, με μαρτυρίες οι καραβοκύρηδες που μετέφεραν στη Ζάκυνθο σιτάρι από την Πελοπόννησο επωφελήθηκαν πρώτοι από το ξέσπασμα των εχθροπραξιών, καθώς πλήθος καϊκιών μετέβαιναν στις ακτές της Πελοποννήσου για διαρπαγές σιταριού και άλλων προϊόντων.[989]

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στη γενικευμένη ένδεια των Ζακυνθινών χωρικών, που την περίοδο πριν τα «Ορλωφικά» είχε ενταθεί με την έκρηξη των προστυχίων, λειτούργησε προσθετικά η απαγόρευση του 1769, τόσο ώστε να τους εξαγριώσει εναντίον των γειτονικών οθωμανικών αρχών και να γεννήσει τον φόβο για πιθανή επανάληψη μιας τέτοιας κρίσης. Υπό αυτές τις συνθήκες γίνεται κατανοητή η ευκολία με την οποία κινητοποιήθηκε ένας μεγάλος αριθμός χωρικών, προκειμένου να μεταβεί στην Πελοπόννησο, καθώς τα λόγια των υποκινητών πρέπει να ηχούσαν ιδιαίτερα ελπιδοφόρα στα αυτιά των ταλαιπωρημένων χωρικών.

[989] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Processi criminali, b. 1101, φφ. 299v-300r, 256v-257r.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

5. Ένα «αγκάθι στα πλευρά» της Γαληνοτάτης: ο ρόλος του Δημήτριου Μοτσενίγκο

Είδαμε πως εξαρχής, σε αντίθεση με τις προσπάθειες σύλληψης των Μεταξάδων στην Κεφαλονιά, οι Μακρήδες και όλοι όσοι είχαν ηγετικό ρόλο στη μετάβαση των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, παρά τις όποιες σκληρές επικηρύξεις εκδόθηκαν, δεν θεωρήθηκαν ουσιαστική απειλή για τη Βενετία. Η έκδοση των επικηρύξεων έγινε για λόγους περισσότερο παραδειγματισμού και προς επίδειξη καλών προθέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία σίγουρα θα ζητούσε εξηγήσεις. Όπως αποδείχτηκε, η Βενετία δεν είχε τη δυνατότητα ή τη βούληση να ασχοληθεί σοβαρά με την τιμωρία όλων των ηγετών της μετάβασης στην Πελοπόννησο, και προτίμησε αντίθετα να επαναφέρει την κοινωνική ηρεμία με νηφάλιους χειρισμούς, που δεν θα δημιουργούσαν κίνδυνο για νέες καταστάσεις εξεγερσιακού χαρακτήρα. Στην αποτελεσματική επιτήρηση του Ιονίου και στη μη επανάληψη ανάλογων περιστατικών θα συνέβαλε και η αποστολή της αρμάδας με επικεφαλής τον Emo. Με άλλα λόγια, η κίνηση της μετάβασης στην Πελοπόννησο θεωρήθηκε γεγονός συγκυριακό, μια περιστασιακή ανορθογραφία, απόρροια κυρίως της παρουσίας των Ρώσων, όχι όμως άσχετη με τα διάφορα κοινωνικά ζητήματα που επικρατούσαν στο νησί, για τα οποία άλλωστε η Βενετία είχε γνώση. Φαίνεται πως η Κυρίαρχος αντιμετώπιζε το πρόβλημα σε ένα ευρύτερο πεδίο, αυτό της ανάγκης μεταρρυθμίσεων και περιστολής των τεράστιων καταχρήσεων που ταλάνιζαν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Γι' αυτό, άλλωστε, συνεχίστηκε η κατασταλτική πολιτική έναντι των ηγεμονικών αρχόντων, και μετά το 1770, ενώ επιδείχτηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ανεξέλεγκτες διαστάσεις του ζητήματος των προστυχίων, αλλά και για ζητήματα κρατικής διαφθοράς.

Σχετικά με τη συμμετοχή των υπηκόων της στην εξέγερση της Πελοποννήσου, σχεδόν όλοι οι πραγματικοί εμπλεκόμενοι, όπως απορρέουν από τα έγγραφα, επωφελήθηκαν από τη στάση της Βενετίας και δεν τιμωρήθηκαν (τουλάχιστον για αυτό το αδίκημα), παρά την έκδοση επικηρύξεων. Για την ίδια την Κυρίαρχο το πραγματικό «αγκάθι στα πλευρά» της και της εν γένει «αναρχίας», που δημιουργήθηκε στο νησί κατά την περίοδο της παρουσίας των Ρώσων στη Μεσόγειο, ήταν ο κόντε Δημήτριος Μοτσενίγκο. Ως εκπρόσωπος της Ρωσίας στο νησί

θεωρήθηκε εκείνος που κινούσε τα νήματα στη μυστική επικοινωνία των ντόπιων με τους Ρώσους και κατ' επέκταση βασικός υπαίτιος της εμπλοκής των Ζακυνθινών στην εξέγερση της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τα λόγια του Ρώσου ναυάρχου Spiridov, επρόκειτο για τον «πιστό φρουρό των Ρώσων».[990] Στο παρόν κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη δραστηριότητα αυτού του επιφανούς συνεργάτη των Ρώσων.[991]

Είναι αξιοσημείωτο ότι από το πλήθος των εγγράφων που εξετάσαμε δεν προκύπτει κάποια ανάμειξη του Μοτσενίγκο στα «Ορλωφικά», πλην της γνωστής πληροφορίας για τη συνάντησή του με τους Ρώσους επιτελείς, όταν το πρώτο ρωσικό πλοίο έδεσε στη Ζάκυνθο. Επίσης, το όνομά του απουσιάζει από τις γνωστές αναφορές και τις μαρτυρίες για τη δράση των φατριών του νησιού και δεν μπορούμε να τον συνδέσουμε με καμία από αυτές. Η μετάβαση στην Πελοπόννησο, παρά τη μαζικότητά της, στην ουσία απέτυχε, γεγονός που διευκόλυνε τη Βενετία, ώστε να την αντιμετωπίσει ως μεμονωμένο περιστατικό. Άλλωστε, ο πόλεμος θα διαρκούσε ως το 1774 και οι περισσότεροι ηγέτες της κίνησης είχαν καταφέρει να βρούν τους τρόπους για να επανενταχθούν σταδιακά στο βενετικό σύστημα εξουσίας. Ο Μοτσενίγκο, ωστόσο, φαίνεται πως αποτελούσε έναν σταθερό παράγοντα με φιλορωσική δραστηριότητα. Είναι λοιπόν εύλογο ότι αρχικά, όποια και αν ήταν η δράση του, αυτή παρέμεινε μυστική ή εν πάση περιπτώσει δεν ήταν τόσο προκλητική, ώστε ο ίδιος να θεωρηθεί ανοιχτά υπαίτιος για τη μαζική μετάβαση στην Πελοπόννησο, όπως τα μέλη της οικογένειας Μακρή και οι δορυφόροι της, που πρωταγωνιστούν στις επίσημες αναφορές και τις σύγχρονες μαρτυρίες. Η δράση του παραμένει μυστηριώδης, φαίνεται, ωστόσο, πως ήταν περισσότερο επικουρική προς τον ρωσικό στόλο. Εξάλλου, πρέπει να ήταν πολύτιμο το δίκτυο επαφών που διέθετε στη Βενετία και σε όλο το *Stato da Mar* και του επέτρεπε να λαμβάνει από τη

[990] Venturi, *Settecento riformatore,* σσ. 51-52.

[991] Για μια μικρή βιογραφία του Δημήτριου Μοτσενίγκο βλ. Παλαιολόγος, «Περί του κόμητος Μοτσενίγου», 711-720˙ Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σσ. 155-197, 290-306. Για τη ζακυνθινή οικογένεια Μοτσενίγκο βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σσ. 435-437. Όπως επιβεβαιώνεται από τα φεουδαρχικά κατάστιχα του νησιού, ήδη από τον 16ο αιώνα οι Μοτσενίγκο καταγράφονται ως μια από τις φεουδαρχικές οικογένειες του νησιού ενώ ο κόντε Δημήτριος του ποτέ Δημητρίου έλαβε δικαιώματα φεουδάρχη για πρώτη φορά το 1748. Το 1766 τα προνόμιά του επιβεβαιώθηκαν, λόγω του θανάτου του αδερφού του Δημητρίου-Νικολάου A.S.V.e, *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171, φάκελος οικογένειας Mocenigo˙ b. 740, Catastico delle investiture de Feudi di Zante, φ. 9r˙ b. 1075, fasc. 5 Feudi Zante, Famiglie Feudali, φ. 11.

μητρόπολη πληροφορίες, τις οποίες χρησιμοποιούσε καταλλήλως, διοχετεύοντάς τις στους Ρώσους.[992]

Ενώ οι γνωστοί μετέχοντες στα «Ορλωφικά», στους οποίους αναφερθήκαμε διεξοδικά, φαίνεται πως έδρασαν καιροσκοπικά, προσπαθώντας άμεσα να επανενταχθούν στο βενετικό σύστημα εξουσίας, η φιλορωσική στάση του Μοτσενίγκο ήταν συστηματικότερη, διήρκεσε καθ' όλη της διάρκεια της παρουσίας των Ρώσων στη Μεσόγειο και ως τέτοια αντιμετωπίστηκε από τη Βενετία. Είναι γνωστές οι μεγάλες πολιτικές φιλοδοξίες του, καθώς ονειρευόταν να υπηρετήσει σε σημαντικές πολιτικές θέσεις μια μεγάλη ευρωπαϊκή δύναμη, χωρίς, ως τα τέλη της δεκαετίας του 1760, να το έχει κατορθώσει. Ωστόσο, η εμφάνιση της ομόδοξης Ρωσίας στη Μεσόγειο δημιούργησε για τον Μοτσενίγκο τις πολυπόθητες ευκαιρίες πολιτικής καριέρας. Αντίστοιχη σταδιοδρομία, εφόσον ο ίδιος δεν τα κατάφερνε, ονειρευόταν και για τον μικρό του γιο Γεώργιο. Άλλωστε, όταν ο Πάνος Μαρούτσης έφτασε στην Βενετία ως επίσημος εμπορικός εκπρόσωπος της Ρωσίας, ο Μοτσενίγκο επηρεάστηκε έντονα και στον στενό του κύκλο δεν έκρυβε ότι εποφθαλμιούσε την ίδια θέση, αφού θεωρούσε τον εαυτό του απείρως καταλληλότερο από τον Μαρούτση. Πίστευε ότι, εφόσον επιτύγχανε να φτάσει στην Αγία Πετρούπολη, ένα αξίωμα σαν αυτό του Μαρούτση θα ήταν το ελάχιστο που θα μπορούσε να λάβει.[993]

Αν και, όπως προαναφέραμε, από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει ανοιχτή εμπλοκή του Μοτσενίγκο στη μετάβαση των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο, υπάρχουν δυο μαρτυρίες με τις οποίες έρχονται στο προσκήνιο σχέσεις προστασίας (σύμφωνα με την πρακτική των τοπικών αρχόντων), ανάμεσα στον Μοτσενίγκο και σε Ζακυνθινούς με τεκμηριωμένη εμπλοκή στα γεγονότα, ορισμένους, μάλιστα, εκ των επικηρυγμένων από τον γενικό προνοητή Donà. Στην πρώτη περίπτωση, σύμφωνα με ανέκδοτη μαρτυρία, αναφέρεται ότι ο Αλιβίζος Σέρρας, εκ των επικηρυγμένων από τις βενετικές αρχές για την εμπλοκή του στα «Ορλωφικά» και ήδη γνωστός μας για τη μεγάλη ποσότητα λαφύρων που είχε μεταφέρει από την Πελοπόννησο, έβρισκε καταφύγιο στην εξοχική κατοικία του Μοτσενίγκο, μαζί με κάποιον Μανώλη Καψάσκη, αλλά και με τον επίσης γνωστό μας Νικολή Φορτούνη.[994]

[992] Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 52.
[993] Παλαιολόγος, «Περί του κόμητος Μοτσενίγου», 713-714· Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 305-306.
[994] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Processi criminali, b. 1090, φφ. 429v-430r.

Μια άλλη μαρτυρία, δε, συνέδεε κατά τον ίδιο τρόπο τον Μοτσενίγκο με τον χωρικό Παναγιώτη Πέττα. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Στράνη του ποτέ Κωνσταντίνου, πολιτοφύλακα από το χωριό Γερακαρίο, ο Πέττας ήταν γνωστός αρχηγός ληστών με έδρα το γειτονικό χωριό Μπελούσι και με τους άντρες του λυμαινόταν την περιοχή, ενώ συμμετείχε και στην επιχείρηση μετάβασης στην Πελοπόννησο ως επικεφαλής πολλών χωρικών. Ο Πέττας, όπως και οι Σέρρας, Καψάσκης και Φορτούνης, φαίνεται πως έβρισκε άσυλο στην εξοχική κατοικία του Μοτσενίγκο που βρισκόταν στο ίδιο χωριό.[995] Τα στοιχεία αυτά δεν στάθηκε δυνατό να τεκμηριωθούν περαιτέρω, ωστόσο, αν υιοθετήσουμε το περιεχόμενο των δυο μαρτυριών, η δράση πολλών εκ των γνωστών πρωταγωνιστών της μετάβασης, κατόπιν υποκίνησης του Μοτσενίγκο, όπως και πολλών άλλων χωρικών, που θεωρούνταν εξαρτώμενοί του, προβάλλει ως μια βάσιμη υπόθεση. Τεκμαίρεται εξάλλου ότι, όπως ο Ιωάννης Μακρής και άλλοι τοπικοί άρχοντες, ο Μοτσενίγκο είχε τη δυνατότητα να κινητοποιήσει πλήθος οπαδών σύμφωνα με τις βουλές του.[996]

Επίσης, από ρωσικές μαρτυρίες προκύπτει ότι ο Μοτσενίγκο παρείχε πολύτιμη βοήθεια στους Ρώσους. Γνωρίζοντας ότι ήταν υπό παρακολούθηση, προφανώς έδρασε πολύ προσεκτικά και στο παρασκήνιο, τόσο ώστε να μη δώσει δικαίωμα για τη σύλληψή του από τις βενετικές αρχές. Ακόμα περισσότερο, η δυνατότητά του να δωροδοκεί τον προνοητή, όπως είδαμε στην περίπτωση του ρωσικού πλοίου, εξηγεί, ίσως, τη δυνατότητα του Μοτσενίγκο να παραμένει ασύλληπτος, παρά την ανατρεπτική του δράση. Εξάλλου, μια μαρτυρία συσχέτιζε τον Μοτσενίγκο και με τον γενικό προνοητή Querini, τον οποίο φιλοξένησε στο σπίτι του τουλάχιστον μια φορά, κατά τις καθιερωμένες επισκέψεις του τελευταίου στη Ζάκυνθο. Η διαπλοκή των σχέσεων του Querini με τον Μοτσενίγκο, όπως και με τον Μακρή, αν συνυπολογίσουμε και τη ροπή του γενικού προνοητή προς τον χρηματισμό, εξηγεί, ίσως, πολλά για την ανεκτική στάση των βενετικών αρχών απέναντι στη δράση του Μοτσενίγκο αλλά και των υπόλοιπων ηγετών της μετάβασης.[997]

Παρ' όλα αυτά, ο Μοτσενίγκο δεν μπόρεσε τελικά να αποφύγει τη σύλληψη κάποια χρόνια αργότερα, με αφορμή την ενεργή εμπλοκή του για λογαριασμό της

[995] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4735v.
[996] Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί το περιστατικό της σύλληψης του Μοτσενίγκο από τις βενετικές αρχές, οπότε συγκεντρώθηκε για να τον υποστηρίξει μεγάλο πλήθος υποστηρικτών του. Βλ. σχετικά στη συνέχεια του κεφαλαίου.
[997] A.S.Ve., *Consiglio di Dieci*, Processi criminali delegati, Corfù, b. 9, φ. 4954v.

Ρωσίας στο ζήτημα των προσφύγων που κατέφυγαν στη Ζάκυνθο, μετά τα γεγονότα των «Ορλωφικών».[998] Βεβαίως, βασικός λόγος της σύλληψής του ήταν η δυσαρέσκεια που δημιουργούσε η αντιθετική με τα βενετικά συμφέροντα δράση του ως Ρώσου επιτετραμμένου. Για την ακρίβεια, η δημόσια παρουσία του Μοτσενίγκο μεγιστοποιούσε τον κίνδυνο αντιποίνων προς στη Βενετία από τη μεριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,[999] η οποία επεδίωκε επιτακτικά την επιστροφή των προσφύγων, όπως άλλωστε και η ίδια η Βενετία. Η περίπτωσή του προκάλεσε μεγάλο αντίκτυπο τόσο στους ιθύνοντες της βενετικής πολιτικής όσο και στον ελληνορθόδοξο πληθυσμό της Βενετίας, αλλά και του ελληνικού χώρου.

Ειδικότερα, στις 6 Ιουνίου 1773, ο Μοτσενίγκο ενημέρωσε τον προνοητή Ζακύνθου Pasqualigo για τον διορισμό του από την ίδια τη Μεγάλη Αικατερίνη ως γενικού επιτετραμμένου της με τον βαθμό του συνταγματάρχη, με υποχρέωση τη διαχείριση του ζητήματος των προσφύγων, που είχαν καταφύγει στο νησί από την Πελοπόννησο. Ίσως, η αυτοκράτειρα προχώρησε στον επίσημο διορισμό του Μοτσενίγκο προκειμένου να του παράσχει έναν περισσότερο θεσμικό ρόλο, περάν εκείνου του εμπορικού προξένου της Ρωσίας, προκειμένου να διαχειριστεί χωρίς προσκόμματα τα προβλήματα που είχαν ανακύψει. Άλλωστε, ο Μοτσενίγκο, ως εκπρόσωπος της Ρωσίας, ασχολούνταν με το πρόβλημα από πολύ νωρίτερα και μάλιστα είχε ξοδέψει, για τον σκοπό αυτό, περισσότερα από 10.000 τσεκίνια.[1000]

Στο μεταξύ η Βενετία προωθούσε στοχευμένα την επιστροφή των προσφύγων στην Πελοπόννησο ή αλλού, διότι η παραμονή τους στη Ζάκυνθο, όχι μόνο δημιουργούσε προβλήματα στις τοπικές αρχές ως προς την αποκατάστασή τους, αλλά διαιώνιζε και ένα σοβαρό διπλωματικό ζήτημα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία ζητούσε επιτακτικά την επαναπροώθησή τους. Σε αυτό το πλαίσιο οι πρόσφυγες που παρέμεναν στα νησιά το καλοκαίρι του 1773 ήταν ήδη αισθητά λιγότεροι, σε σύγκριση με το καλοκαίρι του 1770, με τους περισσότερους να έχουν εγκαταλείψει τα βενετικά εδάφη. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η δραστηριότητα του Μοτσενίγκο και η αναγόρευσή του σε επίσημο επιτετραμμένο της Ρωσίας περιέπλεκε την κατάσταση και έβαζε εμπόδια στην εφαρμογή της πολιτικής της Γαληνοτάτης, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που ο Μοτσενίγκο ήταν Βενετός υπήκοος. Η Βενετία καλούνταν εκ νέου να διαχειριστεί εύθραυστες διπλωματικές ισορροπίες,

[998] Για το ζήτημα των προσφύγων βλ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες,* σσ. 391-393˙ Γριτσόπουλος. *«Ορλωφικά»,* σ. 143.
[999] Venturi, *Settecento riformatore,* σ. 49.
[1000] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σσ. 291-292˙ Venturi, *Settecento riformatore,* σ. 52.

εκτιθέμενη εκ νέου στην Υψηλή Πύλη, καθώς προοιωνίζονταν ισχυρές οθωμανικές αιτιάσεις και τριβές στις βενετο-οθωμανικές σχέσεις. Για ακόμα μια φορά μετά τη μαζική μετάβαση Βενετών υπηκόων στα νησιά, η Βενετία φαινόταν πως δεν μπορούσε να ελέγξει τους υπηκόους της, οι οποίοι δρούσαν υπέρ των Ρώσων, βλάπτοντας τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε πλήρη αντίθεση με την επίσημη κήρυξη της αυστηρής ουδετερότητας. Από την άλλη μεριά, η αντιμετώπιση της δράσης του Μοτσενίγκο χρειαζόταν ιδιαίτερα λεπτούς χειρισμούς, καθώς υπήρχε κίνδυνος να διαταραχθούν οι σχέσεις με τους Ρώσους.[1001]

Σε πρώτη φάση, για να κερδηθεί χρόνος και να βρεθεί ο κατάλληλος τρόπος αντίδρασης, η Βενετία αποφάσισε να μην αναγνωρίσει στον Δημήτριο Μοτσενίγκο καμιά θεσμική ιδιότητα. Έτσι, στις 14 Αυγούστου του 1773, η Γερουσία διέταξε τον γενικό προνοητή να καθοδηγήσει τον προνοητή Ζακύνθου για τις εξής ενέργειες, σχετικά με το ευαίσθητο αυτό ζήτημα: αφενός να ανακοινώσει στον Μοτσενίγο ότι η Βενετία δεν αναγνώριζε τον τίτλο του επιτετραμμένου της Ρωσίας και κατά συνέπεια ότι παρέμενε για τις Αρχές ένας απλός υπήκοος του κράτους, αφετέρου, μαζί με τον *provveditore d'armata Emo,* να θέσει τον Μοτσενίγκο σε στενή παρακολούθηση. Εφόσον οι κινήσεις του κρίνονταν βλαπτικές για την Κυρίαρχο, είχαν την εξουσιοδότηση να τον συλλάβουν και να τον απομακρύνουν από το νησί. Σε μια επιβεβαίωση των αρνητικών διαθέσεων που έτρεφε για τον ρόλο του Πάνου Μαρούτση, η Γερουσία επέλεξε να μην τον ενημερώσει. Αντίθετα, ο πρέσβης της Βενετίας στη Βιέννη ενημέρωσε προφορικά τον Ρώσο εκπρόσωπο Γιολίτζιν.[1002]

Ο Μοτσενίγκο, με τη σιγουριά που του παρείχε η ρωσική προστασία, δεν έδειξε να επηρεάζεται και συνέχισε τη δραστηριότητά του, εμποδίζοντας την επαναπροώθηση των προσφύγων προς την Πελοπόννησο, όπως επεδίωκε η Βενετία. Στις 23 Σεπτεμβρίου του 1773, ο προνοητής κάλεσε τον Μοτσενίγκο στην έδρα της βενετικής διοίκησης στο κάστρο του νησιού, στη θέση του όμως εμφανίστηκε ο φίλος του Φλωρεντινός Giovanni del Turco,[1003] ο οποίος εκείνη την περίοδο βρισκόταν στη Ζάκυνθο. Ο Del Turco μετέφερε στον προνοητή πως ο Μοτσενίγκο διαφωνούσε με την κλήση, δεδομένου ότι ήταν Ρώσος επιτετραμμένος και για τον λόγο αυτό δεν επρόκειτο να εμφανιστεί στη συνάντηση. Ο προνοητής δεν έκανε δεκτές αυτές τις εξηγήσεις, ενώ, λίγο αργότερα, αφίχθη στο λιμάνι της Ζακύνθου μια ομάδα ρωσικών

[1001] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σ. 292.
[1002] Στο ίδιο, σ. 293.
[1003] Για τη ζωή του Giovanni Del Turco βλ. Venturi, *Settecento riformatore*, σσ. 74-90.

πλοίων υπό τον Stefan Vassilovich, προκειμένου να παράσχει στήριξη στη δραστηριότητα του Μοτσενίγκο. Μεταξύ των πλοιάρχων με τους οποίους ο Μοτσενίγκο είχε συνομιλίες, αδιαφορώντας για τις αντιδράσεις των Βενετών, ήταν και ο Αλέξιος Αλεξιανός.[1004]

Η Βενετία εκ των πραγμάτων εμφανιζόταν και πάλι να παραβιάζει τις δεσμεύσεις που είχε υπογράψει απέναντι στους Οθωμανούς με τη συνθήκη του Πασάροβιτς. Κατόπιν τούτου, ο προνοητής ζήτησε την αποχώρηση των ρωσικών πλοίων, ο Vassilovich, όμως, παρουσιάστηκε ανένδοτος στο βενετικό αίτημα. Μάλιστα στις 4 Οκτωβρίου κατέφθασαν δυο ακόμα πλοία υπό τον Αντώνιο Ψαρό. Η Γερουσία λάμβανε τακτική ενημέρωση για τα τεκταινόμενα, ενώ ο Μοτσενίγο αλληλογραφούσε με τον ναύαρχο Spiridov, ο οποίος βρισκόταν πια στο Αιγαίο. Το φθινόπωρο το ζήτημα των προσφύγων δεν είχε ακόμη επιλυθεί, με τον Μοτσενίγκο να συνεχίζει να βρίσκεται σε αλληλογραφία με τον ναύαρχο Spiridov, τον οποίο ενημέρωνε για την πρόθεση των βενετικών αρχών να εκδιώξουν τους πρόσφυγες και ζητούσε οδηγίες για τη διαχείριση του προβλήματος, ή έστω την αποστολή κάποιων πλοίων για την παραλαβή τους και τη μεταφορά τους στο Αιγαίο ή αλλού. Η ανυπακοή του Μοτσενίγκο στις εντολές της Γερουσίας ήταν παροιμιώδης και, παρά την κατευναστική τους στάση, οι αρχές δεν μπορούσαν πια να ανεχθούν την «ανεξέλεγκτη» για τα βενετικά συμφέροντά δραστηριότητά του. Εντέλει, στο πλαίσιο της εξουσιοδότησης που είχε παραχωρήσει η Γερουσία αν κρινόταν σκόπιμο, ο γενικός προνοητής Renier αποφάσισε τη σύλληψή του. Η ευκαιρία παρουσιάστηκε στις 9 Νοεμβρίου του 1773, αμέσως μόλις αναχώρησαν τα ρωσικά πλοία, που, όπως προαναφέρθηκε, τους τελευταίους μήνες είχαν αγκυροβολήσει στη Ζάκυνθο. Ο Μοτσενίγκο συνελήφθη κατά τις βραδινές ώρες και μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα. Κάποιες μέρες πριν είχε συλληφθεί και ο Giovanni del Turco, ο οποίος όμως, αφού μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα, αφέθηκε ελεύθερος.[1005]

Στην περίπτωση του Μοτσενίγκο η σύλληψη δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς υπήρχε ο κίνδυνος σύγκρουσης με τους πολυπληθείς οπαδούς του. Πράγματι, για την επιχείρηση της σύλληψης επιστρατεύτηκαν πολυάριθμοι ένοπλοι στρατιώτες

[1004] Στο ίδιο 293-394. Για τον μεγαλέμπορο και πλοιοκτήτη Αλέξιο Αλεξιανό, ο οποίος για τη δράση του στον α΄ ρωσο-οθωμανικό πόλεμο έλαβε από τον Αλέξιο Ορλώφ το παράσημο του Αγίου Γεωργίου και τον βαθμό του λοχαγού, βλ. Venturi, *Settecento riformatore,* σσ. 34, 110 και Ν. Βλασσόπουλος, «Ελληνικά σκάφη ναυλωμένα από τους Ρώσους στη Μεσόγειο 1770-1775», *Περίπλους ναυτικής ιστορίας* 71 (2010), 45-47. Για τους Έλληνες των οποίων τα πλοία ναυλώθηκαν από τους Ρώσους και μετατράπηκαν σε πολεμικά βλ. στο ίδιο, και Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες*, σσ. 290-291.
[1005] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης,* σσ. 294-297.

(από τον Voronzov γίνεται λόγος για 400 άτομα, αριθμός που φαντάζει υπερβολικός), και προσέγγισαν την οικία του Μοτσενίγκο. Σύντομα, ωστόσο, κατέφτασαν εκεί πολλοί από τους υποστηρικτές του κόντε, απειλώντας σύρραξη με τους στρατιώτες. Ο Μοτσενίγκο, επιδιώκοντας να αποτρέψει τη συμπλοκή που θα είχε και απρόβλεπτη έκταση, όχι μόνο ως προς τα θύματα αλλά και ως προς τις διπλωματικές της συνέπειες, βγήκε στο μπαλκόνι του σπιτιού και διέταξε τους υποστηρικτές του να μην προβάλλουν ένοπλη αντίδραση, διότι ο ίδιος προσέβλεπε στην προστασία της Μεγάλης Αικατερίνης. Με πολύ κόπο το πλήθος πείστηκε και ο Μοτσενίγκο συνελήφθη από τις αρχές και μεταφέρθηκε στο φρούριο της Κέρκυρας, όπου θα παρέμενε για οχτώ μήνες. Παρά την ειρηνική λύση του περιστατικού ωστόσο, η οικία του κόντε λεηλατήθηκε από τους στρατιώτες, ενώ η σύζυγός του έμεινε παράλυτη από τον φόβο της. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις ρωσικές εκτιμήσεις, η οικονομική ζημιά του λεηλατημένου σπιτιού και των υπαρχόντων του ανερχόταν σε 20.000 ρούβλια και ισοδυναμούσε με την οικονομική του καταστροφή, θυσία, πάντως, που εκ των υστέρων ο Μοτσενίγκο θα κατόρθωνε να εκμεταλλευτεί για την ανέλιξή του.[1006]

Λίγους μήνες αργότερα, στις αρχές Φεβρουαρίου 1774, σύμφωνα με εντολές που στο μεταξύ έλαβε από τη Γερουσία, ο γενικός προνοητής Renier απέστειλε επιστολή με απεσταλμένο τον αντισυνταγματάρχη Dadich στην Πάρο, όπου βρισκόταν ο ναύαρχος Spiridov με τον ρωσικό στόλο, προκειμένου να τον ενημερώσει για το θέμα του Μοτσενίγκο και τους λόγους της σύλληψής του. Παράλληλα, θα μετέφερε την πρόθεση των βενετικών αρχών να τον αφήσουν ελεύθερο, σε ένδειξη εκτίμησης προς την αυτοκράτειρα της Ρωσίας. Ακόμα ο Dadich ήταν επιφορτισμένος να εκφράσει την ήπια διαμαρτυρία του γενικού προνοητή για τη μακρόχρονη παραμονή του ρωσικού στόλου στη Ζάκυνθο, που βρισκόταν σε αντίθεση με τις ρωσικές δηλώσεις περί σεβασμού της βενετικής ουδετερότητας.[1007] Όσο για τους ελληνορθοδόξους, τόσο του ελληνικού χώρου όσο και της Βενετίας, οι οποίοι είχαν υιοθετήσει πρόθυμα τη ρωσική προπαγάνδα, η πικρία τους ήταν διάχυτη και ίδιοι θεώρησαν εαυτούς εκτεθειμένους και προδομένους από τη Ρωσία. Με τη διάδοση του γεγονότος της σύλληψης, η εμπιστοσύνη τους προς την ομόδοξη Δύναμη είχε πια διαρραγεί.[1008]

[1006] Παλαιολόγος, «Περί του κόμητος Μοτσενίγου», 717-719.
[1007] Κολιός, *Πάνος Μαρούτσης*, σ. 299.
[1008] Στο ίδιο, σ. 302.

Η ουσιαστική αντίδραση της Ρωσίας στη σύλληψη του Μοτσενίγο ήρθε με επίσημο μνημόνιο που κατατέθηκε στις 2 Απριλίου του 1774 από τον Πάνο Μαρούτση στο βενετικό *Collegio*. Με τον πιο επίσημο τρόπο γνωστοποιούνταν η έντονη δυσαρέσκεια της Μεγάλης Αικατερίνης για τη σύλληψη ενός ανθρώπου που βρισκόταν στην υπηρεσία της Ρωσίας με τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη και ζητούνταν η άμεση απελευθέρωσή του, όπως και η μεταφορά του στην Πάρο, προκειμένου να παραδοθεί στον ναύαρχο Spiridov. Ύστερα από μια εβδομάδα, στις 9 Απριλίου, το *Collegio* απάντησε στο έγγραφο του Μαρούτση, απαριθμώντας τα αδικήματα του Μοτσενίγκο που παραβίαζαν τους βενετικούς νόμους και κατά συνέπεια δικαιολογούσαν τη σύλληψή του. Δεσμευόταν, ωστόσο, για την απελευθέρωση του, η οποία όμως θα ήταν ταυτόχρονη με την ισόβια εξορία του από τα βενετικά εδάφη. Σε αντάλλαγμα της καλής διάθεσης που επιδείκνυε η Βενετία προς τη Ρωσία, υποβλήθηκε το αίτημα να μην επαναληφθούν παρόμοια γεγονότα που έθεταν σε κίνδυνο τις διεθνείς συνθήκες και τις σχέσεις της Βενετίας με τη γειτονική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πράγματι, την ίδια μέρα απεστάλη ειδοποίηση στον γενικό προνοητή να μεριμνήσει για την απελευθέρωση του κρατουμένου και την αποστολή του στην Πάρο και έτσι η περιπέτεια του Μοτσενίγκο έλαβε τέλος.[1009]

Τον Οκτώβρη του 1774, ενώ ο ρωσο-οθωμανικός πόλεμος είχε πια λήξει. ο Μοτσενίγκο μετέβη οικογενειακώς από την Πάρο στο Λιβόρνο και το 1776 έλαβε το αξίωμα του γενικού επιτρόπου της Ρωσίας στα ιταλικά λιμάνια. Με την ποινή του αποκλεισμού του από όλα τα βενετικά εδάφη να βρίσκεται σε ισχύ, ο διορισμός του Μοτσενίγκο έφερε νέους τριγμούς στις ρωσο-οθωμανικές σχέσεις, καθώς έπρεπε να επικυρωθεί και από τη Βενετία. Η Ρωσία ζήτησε επισήμως με έγγραφό της στη βενετική Γερουσία την αναγνώριση του αξιώματος του Μοτσενίγκο και την ταυτόχρονη άρση της εξορίας του. Παρότι οι κινήσεις της Ρωσίας αποσκοπούσαν στην προώθηση της εμπορικής συμφωνίας με τη Βενετία, κάτι που επιζητούσε και η ίδια η Γαληνοτάτη, οι παραβάσεις του Μοτσενίγκο θεωρούνταν πολύ σοβαρές. Η Γερουσία δεν ήταν διατεθειμένη να άρει την ισχύουσα ποινή του Μοτσενίγκο και η απελευθέρωσή του είχε επέλθει μόνο σε ένδειξη εκτίμησης προς τη Μεγάλη Αικατερίνη. Το σοβαρό αυτό ζήτημα φαίνεται πως έμεινε σε εκκρεμότητα για αρκετά χρόνια, με τις ρωσικές πιέσεις, ωστόσο, να είναι αδιάλειπτες.[1010]

[1009] Στο ίδιο, σσ. 290, 303-304.
[1010] Στο ίδιο, σσ. 330-331.

Η στάση της Βενετίας άλλαξε περίπου μια δεκαετία μετά τα γεγονότα της σύλληψης και της αποφυλάκισης του Μοτσενίγκο και, τον Ιούνιο του 1784, η Βενετία ήρε τις απαγορεύσεις της εξορίας που του είχε επιβληθεί και ήταν ακόμα σε ισχύ. Έτσι, ο Μοτσενίγκο έλαβε χάρη και του επετράπη η είσοδος στα βενετικά εδάφη,[1011] η παρουσία του, όμως, φαίνεται ότι συνέχισε εφεξής να βρίσκεται υπό τον διαρκή έλεγχο της Βενετίας. Μάλιστα, όταν αποβίωσε, η έγκριση της ταφής του στον ελληνορθόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας απασχόλησε τα βενετικά όργανα.[1012]

Η διασύνδεση του κόντε Μοτσενίγκο με τους υπόλοιπους Ζακυνθινούς, που ηγήθηκαν της μαζικής μετάβασης στην Πελοπόννησο, δυστυχώς δεν μπορεί να τεκμηριωθεί εδώ, λόγω έλλειψης υλικού, αν και θεωρείται βέβαιη. Δεδομένου, πάντως, ότι δεν εμφανίζεται ανάμεσα στους άρχοντες με ηγετικό ρόλο στη νομή της τοπικής εξουσίας και με το όνομά του να απουσιάζει από τις γνωστές έριδες ανάμεσα στις δύο μεγάλες φατρίες της περιόδου, αυτό που μπορεί να ειπωθεί για την περίπτωσή του είναι ότι είχε αναπτύξει τη ρωσοφιλία νωρίτερα από τους φερόμενους ως πρωταγωνιστές των «Ορλωφικών», προσβλέποντας στη δυνατότητα πολιτικής ανέλιξης που προσέφερε η «αυλή» της Μεγάλης Αικατερίνης. Εξάλλου, όπως και στην περίπτωση των ηγετών της μετάβασης, είναι πιθανό ο Μοτσενίγκο να ήταν επηρεασμένος από τις ρωσικές διακηρύξεις περί «φωτισμένης απολυταρχίας» και να έτρεφε μια ευρύτερη εκτίμηση προς όσα η ανερχόμενη Ρωσία πίστευε ότι πρέσβευε.

Η περίπτωση του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο αποτελεί το αντιπροσωπευτικότερο, ίσως, παράδειγμα ελληνορθόδοξου Βενετού υπηκόου που είχε αρχίσει να οραματίζεται εαυτόν πέρα από το βενετικό πλαίσιο κυριαρχίας. Όπως έχει επισημάνει και ο Venturi, για ορισμένους, όπως ο Δημήτριος Μοτσενίγκο ή ο Μαρίνος Καρβούρης, η έλευση των Ρώσων στη Μεσόγειο ήταν τομή για τη ζωή τους και τους έφερε μπροστά σε έναν ολότελα καινούργιο κόσμο γεμάτο από δυνατότητες και νέες προοπτικές.[1013] Επιπλέον, κατά τον Μηνάογλου, στην περίοδο λίγο πριν τον α΄ ρωσο-οθωμανικό πόλεμο, βρίσκονται οι ρίζες της συγκρότησης του μετέπειτα «ρωσικού κόμματος». Τότε μπήκε σε εφαρμογή το ρωσικό σχέδιο για τη συγκρότηση, στους κόλπους του ελληνισμού, ενός ρωσόφιλου δικτύου πρακτόρων ή διπλωματών, όπως ο Μαρούτσης, ο Παπάζωλης, ο Μπιτσίλης κ.α., με

[1011] Biblioteca Nazionale Marciana, MS It. Cl. III, 1920 (9054), φ. 558.
[1012] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, b. 187, Lettere al Confidente Cataneo di Giovanni, φφ. 64, 75.
[1013] Venturi, *Settecento riformatore*, σ. 71΄ του ίδιου *La rivolta greca*, σσ. 28-29.

προσανατολισμό τη διεκδίκηση απόσχισης των ελληνορθοδόξων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρά τις μεταξύ τους διχογνωμίες για το μετα-οθωμανικό μέλλον του ελληνισμού που ποίκιλλαν από την απευθείας υπαγωγή στην εξουσία της Μεγάλης Αικατερίνης ως και την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όλοι αυτοί οι ρωσόφιλοι πράκτορες/πολιτικοί/διπλωμάτες έβλεπαν στη Ρωσία τον μόνο ισχυρό παράγοντα που θα μπορούσε να σταθεί αρωγός. Προοδευτικά, μέχρι το ξέσπασμα του β΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου, ο αριθμός των ρωσόφιλων ελληνορθοδόξων που άρχιζαν να υπηρετούν κυρίως ως πρόξενοι και υποπρόξενοι της Ρωσίας στον ελληνικό χώρο είχε αυξηθεί κατακόρυφα, με όλους αυτούς να έχουν δυνητική επιρροή σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού.[1014]

Εν προκειμένω, ο Δημήτριος Μοτσενίγκο πρέπει οπωσδήποτε να τοποθετηθεί στον αρχικό πυρήνα της συγκεκριμένης ρωσόφιλης ομάδας. Η ρωσοφιλία του εκδηλώθηκε με ιδιαίτερο ζήλο, καθώς ο ίδιος ήταν αποφασισμένος να ακολουθήσει πολιτική καριέρα στα υψηλά κλιμάκια της ρωσικής πολιτικής και ακόμα περισσότερο να προλειάνει το έδαφος για μια αντίστοιχη μελλοντική καριέρα του γιου του Γεωργίου.[1015] Παρότι δεν έχουμε στοιχεία που μπορούν να τεκμηριώσουν τη σύμπραξη ή έστω σχέσεις του Δημήτριου Μοτσενίγκο με τους ηγέτες της μετάβασης, πλην του υποκινητή των χωρικών Φορτούνη, θεωρούμε απίθανη την περίπτωση να μην υπήρξε καμιά συνεννόηση μεταξύ τους. Με βάση την αλληλογραφία των Ανακριτών του Κράτους, πάντως, κάτι τέτοιο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συνέβη τουλάχιστον το 1788, στο πλαίσιο του β΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου, όταν ο Βασίλειος Μακρής πρωτοστάτησε και πάλι στη στρατολόγηση ανδρών, που επρόκειτο να τεθούν στην υπηρεσία των Ρώσων, συνεργαζόμενος με τον Δημήτριο Μοτσενίγκο, πληρεξούσιου, πλέον, της Ρωσίας στην Τοσκάνη.[1016]

[1014] Χ. Μηνάογλου, «Το ρωσικό κόμμα 1768-1821», σσ. 204-206.
[1015] Για τον Γεώργιο Μοτσενίγκο βλ. Ζώης, *Λεξικόν,* σ. 436˙ Ν. Καραπιδάκης, «Τα Επτάνησα», σ. 172˙ Konstantina Zanou, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightement: A diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece ca. 1800-30», *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century*, M. Isabella – Konstantina Zanou (επιμ.), Λονδίνο 2016, σσ. 121, 123.
[1016] A.S.Ve., *Inquisitori di Stato*, Lettere ai rettori di Corfù, b. 43, συνημμένο αρ. 36, ημ. 13 Σεπτεμβρίου 1988.

Επίλογος-Συμπεράσματα

-Με τσι πλάτες του Μακρή ό,τι θες μπορεί να γένη!
Άμα σκεφτείς ότι ακόμα και τον Τιζενχάουζεν τονε σέρνη από τη μύτη!
Έχει το ποτέρε από τον αμιράλιο![1017]

Η δυναμική ανάδυση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και η προσπάθεια εξόδου της στη Μεσόγειο κατά τον 18ο αιώνα, αλληλοσυνδεόμενη με την προοδευτική παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έβρισκε τη Βενετία αποδυναμωμένη, προσαρμοζόμενη σε στάση παρατηρητή των διεθνών εξελίξεων και προσανατολισμένη στην εφαρμογή αυστηρής ουδετερότητας, σε σχέση με τις ξένες Δυνάμεις. Η Βενετία ήταν πια αντιμέτωπη με χρόνιες εσωτερικές παθογένειες που αδυνατούσε να ξεπεράσει, την ώρα που οι εσωτερικές διαιρέσεις εντός της ιθύνουσας τάξης των ευγενών ήταν εμφανέστερες όσο ποτέ στο παρελθόν και η εξουσία βρισκόταν στα χέρια ορισμένων ισχυρών μελών της. Τη Βενετική *Repubblica* συνέθετε μια ολιγαρχία οικογενειών ευγενών, με το Συμβούλιο των Δέκα και το παρακλάδι του, τους Ανακριτές του Κράτους, να έχουν εξελιχθεί σε παντοδύναμο όργανο καταστολής που δρούσε στην υπηρεσία τους.

Το ξέσπασμα του α΄ ρωσο-οθωμανικού πολέμου στις γειτονικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κλόνισε ακόμα περισσότερο ευαίσθητες ισορροπίες στο βενετικό *Stato da Mar*. Τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας του 1750 η Κυρίαρχος είχε ήδη εκκινήσει μια προσπάθεια μεταρρυθμίσεων και περιστολής της δραστηριότητας ορισμένων δυναμικών αρχόντων των νησιών του Ιονίου, που κατηγορούνταν για πληθώρα καταχρήσεων και άσκηση αυθαίρετης εξουσίας. Παρότι αυτοί οι ισχυροί άρχοντες, οι οποίοι δρούσαν ουσιαστικά ανεξέλεγκτα, ήταν γέννημα της ίδιας της βενετικής λογικής κυριαρχίας, η οποία επέτρεπε την αυτοδιοίκηση και ένα εύρος προνομίων στις περιφερειακές ελίτ, η δράση τους είχε αρχίσει πια να ξεσηκώνει αντιδράσεις που η Κυρίαρχος δεν μπορούσε να αγνοεί, όπως επιτυχώς έκανε κατά τους προηγούμενους αιώνες. Άλλωστε, στα μέσα του 18ου οι ανερχόμενοι αστικοί του Ιονίου παρουσιάζονταν όλο και πιο διεκδικητικοί για τη συμμετοχή τους

[1017] Ντ. Κονόμος, *Ο Μαρτινέγκος. Μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1976, σ. 22.

στα Κοινοτικά Συμβούλια και κατ' επέκταση στη διαχείριση της εξουσίας. Σε αυτά τα συμφραζόμενα και με τον φόβο των κοινωνικών αναταραχών, το Συμβούλιο των Δέκα και οι Ανακριτές του Κράτους, τα όργανα που, κατ' ουσίαν, δρούσαν για λογαριασμό της βενετικής ολιγαρχίας, έκαναν από τα μέσα περίπου του αιώνα όλο και εντονότερη την παρουσία τους στο Ιόνιο, διατάσσοντας συνεχείς ανακριτικές διαδικασίες και στοχοποιώντας ηγεμονικούς άρχοντες. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κατ' αυτή την περίοδο οι αυτοδιοικούμενες και εν πολλοίς αποκομμένες από τη βενετική εξουσία πολιτικές ελίτ των Ιόνιων νησιών βρέθηκαν ενώπιον μιας απειλής περιστολής των παραδοσιακών τους προνομιών.

Κατά το εξεταζόμενο διάστημα, στη Ζάκυνθο, ο Ιωάννης Μακρής εμφανίζεται ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα ενός τέτοιου άρχοντα, ο οποίος, μάλιστα, συνελήφθη και φυλακίστηκε δύο φορές από τους Ανακριτές του Κράτους. Στην ανάλυση αναδείχτηκε ότι, ουσιαστικά, επρόκειτο για τον ισχυρότερο πάτρωνα του τόπου, η δύναμη του οποίου ερειδόταν στον έλεγχο ενός ευρέως πελατειακού δικτύου με κάθετη δομή, απαρτιζόμενου, δηλαδή, από μέλη κάθε κοινωνικής βαθμίδας. Ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της δημόσιας παρουσίας του Ιωάννη Μακρή ήταν η διεκδίκηση των σημαντικότερων και πιο προσοδοφόρων αξιωμάτων της Κοινότητας για τον ίδιο, τους συγγενείς και τους φίλους του, η χειραγώγηση των εκλογικών διαδικασιών των συντεχνιών και των ενοριακών αδελφοτήτων, ο έλεγχος της τοπικής Εκκλησίας και της πολιτοφυλακής, η παροχή προστασίας σε επικίνδυνους κακοποιούς, πολλοί από τους οποίους βρίσκονταν στην υπηρεσία τους ως μπράβοι, ο προσεταιρισμός των γραφειοκρατών της τοπικής διοίκησης και η μεγάλη επιρροή που ήταν σε θέση να ασκεί στο πλήθος των ποπολάρων και των χωρικών. Αυτές οι πρακτικές επέτρεπαν στον Μακρή να συντηρεί το δίκτυο των εξαρτημένων οπαδών του και έτσι να υπερισχύει της αντίπαλης ανταγωνιστικής φατρίας στη νομή της τοπικής εξουσίας.

Η δεκαετία του 1760, όταν ο Μακρής βρέθηκε στο στόχαστρο της Κυριάρχου, συνέπεσε τόσο με την όξυνση των ανταγωνισμών της φατρίας του με την αντίπαλη παράταξη του ζακυνθινού Συμβουλίου, όσο και με τη δυναμική εμφάνιση του ρωσικού παράγοντα στη Μεσόγειο. Η σύμπραξη του Μακρή με τη Ρωσία φαίνεται πως αποτέλεσε για τον ίδιο και τους δορυφόρους του μια ανέλπιστη δυνατότητα ανάπτυξης σχέσεων με μια ανερχόμενη δύναμη και της υπαγωγής σε ένα νέο πλαίσιο εξουσίας, εντός του οποίου θα μπορούσαν να διατηρήσουν τις «απειλούμενες» παραδοσιακές πρακτικές της φατρίας τους. Υποστηρίχθηκε, λοιπόν, ότι οι Ρώσοι

εκμεταλλεύτηκαν ακριβώς αυτή τη δεκτικότητα ορισμένων εκ των ελληνορθόδοξων βενετών υπηκόων, όπως ο Μακρής και οι δορυφόροι του, να στηρίξουν τις σχεδιαζόμενες πολεμικές επιχειρήσεις. Η Βενετία, από τη μεριά της, βρέθηκε να παρακολουθεί τις εξελίξεις αμήχανα, διότι δεν επιθυμούσε την περαιτέρω διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης, ενώ σε διπλωματικό επίπεδο προσπαθούσε να τηρήσει πολιτική των ίσων αποστάσεων ανάμεσα στις δυο εμπόλεμες δυνάμεις, τη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Άλλωστε, μια πιθανή δυναμική εκδίωξη από την Κυρίαρχο όσων αποδεδειγμένα συμμετείχαν στα «Ορλωφικά» θα δημιουργούσε νέες αναταράξεις στα νησιά και, ίσως, εμπλοκή της Ρωσίας υπέρ τους, γεγονός που πιστοποιείται και με την υπόθεση της σύλληψης του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο.

Ακόμα, ένα ζήτημα που έθετε εν αμφιβόλω την εφαρμογή των αποφάσεων της μητρόπολης αποτελούσε η στενή διαπλοκή των τοπικών βενετών αξιωματούχων με τους ισχυρούς παράγοντες των νησιών, όπως και η τάση των πρώτων για χρηματισμό. Συγχρόνως δε, η Βενετία απευχόταν περαιτέρω εμπλοκή της Ρωσίας, τη στιγμή μάλιστα, που οι δυνατότητες δυναμικής επιβολής στους «ανυπότακτους» υπηκόους της παρουσιάζονταν πάντα αμφισβητήσιμες. Όπως συνάγεται, προς το συμφέρον της βενετικής πολιτικής ήταν η συνήθης αναμονή ως την επαναφορά των ισορροπιών και της ειρήνευσης, με την πραγματοποίηση στοχευμένων μόνο κινήσεων, στο πλαίσιο της εν γένει πολιτικής για την ανάσχεση της δραστηριότητας των αρχηγών των φατριών (σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να τοποθετηθεί η δεύτερη σύλληψη του Μακρή και του Παύλου Κλάδη, τουλάχιστον τρία χρόνια μετά τα «Ορλωφικά»»).

Αναντίρρητα η αμφιθυμία της Βενετίας είχε φέρει σε οριακό σημείο τις σχέσεις της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Την περίοδο πριν το ξέσπασμα της εξέγερσης στην Πελοπόννησο, όταν η στάση της Βενετίας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχε ακόμα καθοριστεί σαφώς, ή εν πάση περιπτώσει οι Οθωμανοί παρέμεναν εξαιρετικά δύσπιστοι στις δηλώσεις περί ουδετερότητας, η Πύλη κατηγόρησε τη Βενετία για αργοπορία λήψης μέτρων, ώστε να αναμείνει την έκβαση της εξέγερσης και αναλόγως να πράξει. Οι οθωμανικές αιτιάσεις, ίσως, δεν ήταν μακριά από την πραγματικότητα και η Βενετία απλά ακολουθούσε τις εξελίξεις.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να υπενθυμίσουμε το εξής: μέχρι τη διακήρυξη της αυστηρής ουδετερότητας της Βενετίας και τη συνακόλουθη ρητή απαγόρευση σε κάθε Βενετό υπήκοο να μεταβεί στην Πελοπόννησο, κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, η στάση που θα διατηρούσε η Κυρίαρχος δεν ήταν ξεκάθαρη, γεγονός που γεννούσε έντονη φημολογία. Από τα εμπορικά δίκτυα που εκτείνονταν από τη

Βενετία ως την Κωνσταντινούπολη διακινούνταν φήμες ότι η Βενετία θα συνέπραττε με τη Ρωσία, με την οποία βρισκόταν το προηγούμενο διάστημα σε διαπραγματεύσεις για εμπορικές συνθήκες. Όπως είδαμε, αυτές τις φήμες τροφοδοτούσαν οι προετοιμασίες του βενετικού στόλου στο *Arsenale*, ασχέτως όμως της σχέσης τους με την πραγματικότητα, είναι βέβαιο ότι καλλιεργούσαν την αίσθηση μιας βενετο-ρωσικής συμμαχίας, όχι μόνο στην αυλή του σουλτάνου και αλλά και στις τάξεις των ελληνορθόδοξων Οθωμανών και Βενετών υπηκόων. Εξάλλου, το έδαφος προς μια τέτοια πιθανότητα προλείαιναν εντατικά όλο το προηγούμενο διάστημα οι απεσταλμένοι στη Νότια Βαλκανική Ρώσοι πράκτορες.

Με αυτή την συλλογιστική, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μετάβαση των ιόνιων βενετών υπηκόων στην Πελοπόννησο κατά την εξέγερση των «Ορλωφικών» δεν είχε ξεκάθαρα αντιβενετικά χαρακτηριστικά. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι Μακρήδες και οι δορυφορικές τους οικογένειες, είτε είχαν γνώση για την αυστηρή ουδετερότητα που ήθελε να διατηρήσει η Κυρίαρχος είτε δεν είχαν ξεκάθαρη εικόνα, είναι βέβαιο ότι οι ίδιοι, περιφρουρώντας τα συμφέροντά τους, προσδοκούσαν τη ρωσική επικράτηση, ή εν πάση περιπτώσει την εύχονταν, και θέλησαν να επωφεληθούν από την πιθανή έκβαση του πολέμου υπέρ των Ρώσων. Παράλληλα, σε μια μελλοντική υπό ρωσική κυριαρχία Πελοπόννησο, η έγκαιρη ανάπτυξη συνδέσμων με τον ρωσικό παράγοντα θα έδινε στη φατρία Μακρή το προβάδισμα, σε σχέση με τους πολιτικούς της αντιπάλους που παρέμεναν αφοσιωμένοι στο βενετικό σύστημα εξουσίας. Υπό αυτές τις συνθήκες οι φήμες περί βενετο-ρωσικής συμμαχίας, ίσως ήταν εκ των βασικών συστατικών της ρωσικής προπαγάνδας στα νησιά, τόσο πειστικής ώστε να συμβάλει στο περιρρέον κλίμα ενθουσιασμού για συμμετοχή στα «Ορλωφικά».

Δεν είμαστε, πάντως, σε θέση να ερμηνεύσουμε πώς αντιλαμβάνονταν την ρωσική προπαγάνδα περί «καταπίεσης του αλλόθρησκου μονάρχη» οι ίδιοι οι άρχοντες και συγχρόνως ισχυροί τοπικοί πάτρωνες, που διαδραμάτισαν ηγετικό ρόλο στα γεγονότα και εξουσίαζαν τα νησιά, όπως οι Μακρήδες, ο Ηρακλειώτης, ο Μοτσενίγκο ή οι Μεταξάδες στην Κεφαλονιά. Ομοίως, δεν μπορούμε να δείξουμε πώς η μεγάλη μάζα των καταπιεσμένων από την αρχοντική αυθαιρεσία, τη φτώχεια και τα προστύχια χωρικών προσλάμβανε τα στοιχεία αυτής της προπαγάνδας, ή καλύτερα, κατά πόσο τέτοιου είδους προπαγάνδα μπορούσε να τούς παρακινήσει αυθόρμητα, περισσότερο από τις υποσχέσεις για διαρπαγές και λαφυραφωγίες, που διακινούνταν από τους ίδιους τους άρχοντες, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν και «προστάτες» των ίδιων χωρικών. Βεβαίως δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο,

για την ακρίβεια είναι πολύ πιθανό, οι πρωταγωνιστές (ιδίως οι ηγέτες) να ήταν γνώστες και, ίσως, θιασώτες των διδαχών του διαφωτισμού και της «φωτισμένης απολυταρχίας», οι οποίες δείξαμε ότι διακινούνταν στα νησιά τουλάχιστον από τα μέσα του 18ου αιώνα. Δεν μπορούμε, όμως, να τεκμηριώσουμε κατά πόσο αυτές οι ιδέες τους ώθησαν σε μια βούληση υπαγωγής στη ρωσική σφαίρα επιρροής. Μπορεί, πάντως, ως υπόθεση, να διατυπωθεί η άποψη ότι η διάδοση των ιδεών της «φωτισμένης απολυταρχίας» συνέπεσε με μια μεταβαλλόμενη κατάσταση στη σχέση της Κυριάρχου με ορισμένους κυριαρχούμενους στα νησιά, δημιούργησε ρήγμα σε κάποιες συνειδήσεις και τις ώθησε στη σύμπραξή τους με τον ρωσικό παράγοντα.

Σε κάθε περίπτωση, οι ερμηνείες για την «ιδεολογική» πρόσληψη των γεγονότων της Πελοποννήσου από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές παραμένουν ανοιχτές και, δυστυχώς, δεν μπορούν να τεκμηριωθούν επαρκώς, ελλείψει σχετικών γραπτών πηγών. Ακόμα και από τις μαρτυρίες, τα στοιχεία που εντοπίσαμε σε σχέση με την προπαγάνδα των υποκινητών του μεγάλου όγκου των χωρικών ήταν στην κυριολεξία ελάχιστα. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι οι ηγέτες του πλήθους αναπαρήγαν ακριβώς τη ρωσική προπαγάνδα, κεντρικό στοιχείο της οποίας ήταν οι θρησκευτικές επικλήσεις. Παράλληλα με τις υποσχέσεις για τη δυνατότητα εκτεταμένων λαφυραγωγιών και διαρπαγών κατά την υποκίνηση του πλήθους, είναι χαρακτηριστική η συνθηματολογία κατά την αναχώρηση του πλήθους από τη Ζάκυνθο, η οποία τόνιζε ότι με τη χριστιανική θρησκεία, πληγωμένη από τους αιώνες αλλόδοξων κυριάρχων, είχε πια φτάσει ο πολυπόθητος καιρός της απελευθέρωσης και της επανένωσης της *nazion greca* εκ νέου κάτω από έναν χριστιανό μονάρχη. Τέτοιου είδους συνθηματολογία παραπέμπει, μάλλον, στην εποχή του Βυζαντίου, οπότε για τελευταία φορά οι ελληνορθόδοξοι της ευρύτερης περιοχής υπήχθησαν στην εξουσία ενός χριστιανού μονάρχη. Τέτοια, άλλωστε, ήταν τα χαρακτηριστικά του λεγόμενου «ελληνικού» σχεδίου», που επεξεργαζόταν η Μεγάλη Αικατερίνη και έγιναν γνωστά τη δεκαετία μετά από τα «Ορλωφικά». Εφόσον, λοιπόν, από τη μεριά των ηγετών της μετάβασης στην Πελοπόννησο υπήρχε διάθεση αποκοπής από τη βενετική κυριαρχία, κάτι τέτοιο γινόταν όχι για λόγους εθνικής αποκατάστασης με όρους επαναστατικούς, αλλά για τη συνακόλουθη υπαγωγή στην εξουσία ενός ομόδοξου μονάρχη.

Γενικά, πέρα από τις πιθανές εμπορικές δυνατότητες ή τις ευκαιρίες πολιτικής σταδιοδρομίας στην αυλή της Μεγάλης Αικατερίνης, στα ώτα των αρχόντων που προχώρησαν στην προσέγγιση με τους Ρώσους η απόκτηση κτημάτων μέσα από τη

μεταβολή των σχέσεων κυριαρχίας δεν ήταν κάτι ουτοπικό. Αντίθετα, όπως είδαμε, η απόκτηση γαιών σε μια υπό ρωσική κυριαρχία Πελοπόννησο, στην οποία πολλοί ήλπιζαν, μάλλον ηχούσε ως ένα πραγματικό σενάριο, ιδίως, αν ληφθεί κατά νου ότι περίπου πενήντα χρόνια πριν ο τόπος ήταν υπό βενετική κυριαρχία.

Από τη μεριά τους οι φτωχοί Ιόνιοι χωρικοί, πέρα από τα πρόσκαιρα οφέλη των διαρπαγών, προσδοκούσαν στη δυνατότητα να αποκτήσουν τμήματα γής ή να εργαστούν μελλοντικά στην Πελοπόννησο, αποβλέποντας σε μια εφικτή δυνατότητα που θα εξασφάλιζε την επιβίωσή τους. Άλλωστε, πολλοί ήταν και οι Πελοποννήσιοι που διαβιούσαν στη Ζάκυνθο ήδη από τη συνθήκη του Πασάροβιτς και το πέρας της εκεί βενετικής κυριαρχίας και πρέπει να αντιμετώπιζαν την επιστροφή τους στην πατρογονική γη ευνοϊκά. Η παρουσία των ομόδοξων Ρώσων στην Πελοπόννησο, ίσως τούς έκανε να πιστεύουν ότι επρόκειτο να εξασφαλίσουν πολύ ευνοϊκότερους όρους σε σχέση με τους Οθωμανούς, αλλά και σε σχέση με όσα βίωναν υπό τους Βενετούς, ενώ η ηγετική παρουσία αρχόντων, όπως ο Μακρής και ο Ηρακλειώτης, αποτελούσε σίγουρα εγγύηση για να μεταβούν στην Πελοπόννησο.

Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι από τη μια μεριά τα ηγετικά στελέχη της μαζικής μετάβασης ήταν έτοιμα να συμπράξουν με τη Ρωσία δεχόμενα την υπαγωγή στη ρωσική προστασία λόγω:

- της όλο και εντονότερης παρουσίας των Ανακριτών του Κράτους στο Ιόνιο, η οποία μείωνε τον παραδοσιακό «ζωτικό χώρο» της επιρροής τους·
- του «κοινού εδάφους» που δημιουργούσαν οι επικλήσεις της θρησκευτικής ομοδοξίας, του συλλογικού παρελθόντος των ελληνικών πληθυσμών και του οράματος της υπαγωγής των χριστιανικών πληθυσμών της Βαλκανικής υπό την εξουσία ενός χριστιανού μονάρχη, όπως η Μεγάλη Αικατερίνη·
- της γοητείας που, πιθανώς ασκούσαν οι κατακτήσεις της «φωτισμένης απολυταρχίας»·
- της προσδοκίας λήψης αξιωμάτων και σταδιοδρομίας στον ρωσικό στρατό και τη διπλωματία·
- των ελπίδων απόκτησης γης σε μια υπό ρωσική κυριαρχία Πελοπόννησο προς εξυπηρέτηση των ιδίων και των οπαδών τους·
- της ανάπτυξης σχέσεων με τη Ρωσία με την ελπίδα εξόντωσης της αντίπαλης φατρίας·
- της διαφαινόμενης ανάπτυξης εμπορικών ευκαιριών διακίνησης των αγροτικών προϊόντων τους (κάτι τέτοιο είναι πιο ξεκάθαρο στην περίπτωση των Κεφαλονιτών).

Από την άλλη μεριά η πλατιά μάζα των ποπολάρων και, κυρίως, των χωρικών παρακινήθηκε λόγω:

- της ομοδοξίας και των νεωτερικών προπαγανδιστικών επικλήσεων για μια καλύτερη ζωή υπό την προστασία ενός ομόδοξου ηγεμόνα·
- των προσδοκώμενων αμοιβών, διαρπαγών και λαφυραγωγίας·
- του φόβου επανάληψης της αδυναμίας εισαγωγής σιτηρών από την Πελοπόννησο, όπως το 1769·
- της προσδοκίας λήψης κτημάτων ή των νέων δυνατοτήτων αγροτικής εργασίας στην Πελοπόννησο.

Συνοπτικά, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κορύφωση των προσπαθειών καταστολής ορισμένων εκ των Ιόνιων αρχόντων, οι οποίοι αποτελούσαν κεντρικούς πόλους τοπικής εξουσίας, συνέπεσε με την έλευση των Ρώσων στη Μεσόγειο και την εμφάνιση, έστω και πρόσκαιρα, νέων πολιτικών δυνατοτήτων δια των οποίων θα προστατευόταν και θα επαυξανόταν η ισχύς, τουλάχιστον για μια μερίδα αρχοντικών οικογενειών και των εξαρτώμενών τους. Αν μη τι άλλο, οι ρωσικές διακηρύξεις περί κοινής θρησκείας και ενός συλλογικού παρελθόντος των ελληνικών πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής λειτούργησαν για τα μέλη αυτής της ομάδας ως προπαγανδιστικό προκάλυμμα για την διεκδίκηση αποκοπής από τη βενετική εξουσία. Κάποιοι εξ αυτών δεν αποκλείεται να ήταν και διαφωτισμένοι, υποκινούμενοι όμως από προσωπικά συμφέροντα, μπορούσαν, πλέον, να φανταστούν εαυτούς υπό την προστασία μιας άλλης δύναμης πλην της Βενετίας. Αυτό, σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα, φαίνεται πως ήταν και το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της μετάβασής τους στην Πελοπόννησο, κατά τα «Ορλώφικα».

Λόγω της ιστορικής περιόδου, των εύθραυστων διπλωματικών ισορροπιών, αλλά και λόγω της ίδιας της φύσης του βενετικού κράτους ως περιφερειακού/δικαιοδοτικού, η Κυρίαρχος στάθηκε περισσότερο παρατηρητής των εξελίξεων, ανέμενε την έκβασή τους και προσδοκούσε την επιστροφή στην πρότερη ισορροπία, όπως και εντέλει συνέβη. Η μετάβαση στην Πελοπόννησο, αν και μαζική, θεωρήθηκε ένα μεμονωμένο περιστατικό και από τη στιγμή που, προς ώρας, δεν μετέβαλλε την κατεστημένη τάξη πραγμάτων ξεχάστηκε. Η λήθη ήταν, ίσως, η πιο δόκιμη πολιτική επιλογή για τη Βενετία, παρά τις επίσημες αντιδράσεις και την επικήρυξη των αρχηγών της εξέγερσης, κινήσεις που φαίνεται πως περισσότερο λειτουργούσαν για να καθησυχαστούν οι οθωμανικές ανησυχίες. Ακόμα και η καταδίκη του Ιωάννη Μακρή και του συνεργάτη του Παύλου Κλάδη, μεταξύ άλλων

και για το ζήτημα των «Ορλωφικών», γεγονός που μπορεί να θεωρηθεί μια «απάντηση» της Βενετίας στα όσα διαδραματίστηκαν το 1770, παρά τις διαταγές της, ήρθε με καθυστέρηση σχεδόν μιας πενταετίας και με αφορμή ένα άσχετο περιστατικό. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε και τα διπλωματικά προβλήματα που προκάλεσε η φυλάκιση του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο, με την οποία αποδείχθηκε στην πράξη πόσο εύκολα μπορούσαν να διαταραχθούν οι ευαίσθητες διπλωματικές ισορροπίες με τη Ρωσία. Η διαχρονική βενετική πολιτική του κατευνασμού εφαρμόστηκε και εδώ, για να δικαιωθεί, ωστόσο, αυτή τη φορά ήταν οι δομικές παθογένειες του βενετικού κράτους θα έθεταν πια εν αμφιβόλω την ίδια του τη βιωσιμότητα.

Με τον θάνατο του γηραιού Ιωάννη Μακρή, οι ανιψιοί του Δραγανίγος και Βασίλειος Μακρής (ιδίως ο δεύτερος) θα συνέχιζαν τον πρωταγωνιστικό ρόλο της οικογένειάς τους στη νομή της τοπικής εξουσίας, ακόμα και μετά το πέρας της βενετικής κυριαρχίας, έως τα πρώτα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας. Σταθερός θα ήταν ο προσεταιρισμός των εκάστοτε κυριάρχων, προκειμένου να διατηρηθεί η επιρροή της οικογένειας. Στο κάδρο των αλυσιδωτών ιστορικών εξελίξεων, που επρόκειτο να πυροδοτήσει η Γαλλική Επανάσταση, και ενώ η ασίγαστη έριδα με την εξίσου πανίσχυρη οικογένεια Κομούτου είχε πια οριστικά λήξει με τον γάμο του Δραγανίγου Μακρή και της Βαρβάρας Κομούτου, ο νέος εχθρός θα ήταν εφεξής κοινός για το αρχοντολόι και δεν θα ήταν άλλος από τους θιασώτες του ιακωβινισμού.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τον Δεκαπενταύγουστο του 1796, ο Δραγανίγος Μακρής, απόλυτος εκφραστής της μονολιθικής αρχοντικής νοοτροπίας, προσπάθησε ανεπιτυχώς να κατασφάξει, με τη βοήθεια των μπράβων του, τους γνωστούς υποστηρικτές των Γάλλων (αρχιγιακωβίνους), οι οποίοι βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στην περιοχή του Άμμου, για να παρακολουθήσουν τη λιτανεία της Φανερωμένης. Όταν το σχέδιο του Δραγανίγου απέτυχε, ο αδερφός του Βασίλειος δεν δίστασε υποκριτικά να ταχθεί υπέρ των Γάλλων, όπως και πολλοί άρχοντες, φοβούμενοι την εκδίωξή τους από τις γαλλοκινούμενες μάζες.[1018]

Ο Δραγανίγος αποβίωσε στις 14 Δεκεμβρίου του 1797, σε ηλικία εξήντα πέντε ετών, λίγους μήνες μετά την έλευση των Γάλλων δημοκρατικών στο Ιόνιο, μάλλον πικραμένος από την κατάρρευση του παλαιού καθεστώτος και με τα νέα ήθη

[1018] Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων,* σ. 598˙ Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Πολιτική ιστορία,* τ. Γ΄, Αθήνα 1981, σ. 174-175.

που έφερε μαζί του το νέο καθεστώς. Με τα χνάρια του αδερφού του Κωνσταντίνου να χάνονται, μετά τη φυγή του από το νησί το 1770,[1019] και την ημερομηνία του θανάτου του να είναι άγνωστη, ο Βασίλειος έμεινε ο μοναδικός κληρονόμος της περιουσίας και του ονόματος της οικογένειας, αλλά και μοναδικός διαχειριστής των μηχανισμών και της επιρροής που διαχρονικά η οικογένεια διατηρούσε στο νησί.

Τον Σεπτέμβριο του 1798, είκοσι οχτώ δηλαδή χρόνια μετά τα γεγονότα των «Ορλωφικών», σε ηλικία εξήντα τριών ετών ο κόντε Βασίλειος Μακρής ήταν ο αδιαμφισβήτητος επικεφαλής του διαμορφωμένου πια φιλορωσικού κόμματος και θεωρούνταν, ίσως, η εμβληματικότερη πολιτική προσωπικότητα του νησιού, παρά τα οικονομικά χρέη που είχε συσσωρεύσει. Μαζί με άλλους άρχοντες, υποδέχτηκε ως ελευθερωτή τον Ρώσο ναύαρχο Ουσακώφ και τα ρωσο-οθωμανικά στρατεύματα κατά την άφιξή τους στη Ζάκυνθο το 1798, μετά τη σύντομη γαλλική παρουσία. Ακόμα, μεσολάβησε για την ομαλή και αναίμακτη παράδοση του κάστρου της πόλης από τους Γάλλους στους Ρωσο-Οθωμανούς συμμάχους, φιλοξενώντας τις δύο αντιπροσωπείες στο αρχοντικό του, ώστε να καθοριστούν οι όροι της γαλλικής παράδοσης.[1020] Προηγουμένως, κινητοποίησε πολυάριθμους χωρικούς, οι οποίοι εισέβαλαν στην πόλη ένοπλοι για να προλειάνουν την άφιξη του ρωσο-οθωμανικού στόλου και να τρομοκρατήσουν τα φιλοδημοκρατικά στοιχεία.[1021]

Η επιρροή και το κύρος του αναγνωρίστηκαν και τυπικά από τον Ουσακώφ, όταν, πριν από την αναχώρησή του για την Κέρκυρα, τον όριζε προσωρινά ως τον έμπιστο εκπρόσωπό του στη Ζάκυνθο για τις τρέχουσες υποθέσεις, μέχρι την εγκατάσταση του μόνιμου διοικητή.[1022] Εξάλλου, το 1799, σε μια επιβεβαίωση του κύρους και της πολιτικής πείρας που είχε αποκτήσει από τη συναναστροφή του με το βενετικό σύστημα εξουσίας όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, ο Βασίλειος Μακρής επρόκειτο να εκλεγεί απεσταλμένος αντιπρόσωπος της Προεδρίας Ζακύνθου στην Αγία Πετρούπολη,[1023] σε έναν ρόλο αντιπροσώπου που γνώριζε καλά, από τα χρόνια

[1019] Μπορεί, πάντως, να τεκμηριωθεί ότι τουλάχιστον το 1781 ο Κωνσταντίνος Μακρής είχε επιστρέψει στη Ζάκυνθο, καθώς συναντάται ως μάρτυρας σε μια ανακριτική διαδικασία.
[1020] Ε. Βικτώροβιτς Ταρλέ, «Ο Ναύαρχος Ουσακώφ στα νησιά του Ιονίου», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 9 (1962), σ. 55˙ Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Πολιτική ιστορία,* Αθήνα 1981, σσ. 207-211.
[1021] Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων,* σσ. 685-686.
[1022] Ντ. Κονόμος, «Προσταγή του κυρίου Μητζμάνου Βασίλεβου [ναυάρχου Ουσακώφ]», *Επτανησιακά Φύλλα* 14 (1949), σ. 223.
[1023] Γ. Ε. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων. Αρχόμενη τω 1797 και λήγουσα τω 1815,* τ. Α΄, Αθήνα 1889, σ. 319.

που κατείχε το αξίωμα του *nunzio,*[1024] για λογαριασμό της ζακυνθινής Κοινότητας των πολιτών στη Βενετία.

Όπως είδαμε, παρότι αποτυχημένη, η συμμετοχή των ζακυνθινών βενετών υπηκόων στα γεγονότα των «Ορλωφικών» σηματοδότησε το πρώτο ρήγμα της βενετικής κυριαρχίας στο Ιόνιο, καθώς, ήδη από το 1770, είχε εκ των πραγμάτων αναδυθεί από την ηγεμονική τάξη των αρχόντων μια μερίδα, που έπαυε πια να ορίζεται αποκλειστικά από το βενετικό κοσμοείδωλο και μπορούσε να οραματιστεί τον εαυτό της υπό την εξουσία ενός διαφορετικού, εν προκειμένω ομόδοξου, Κυριάρχου. Έτσι, τα μέλη της φατρίας Μακρή, ευεργετημένα από τη βενετική Αρχή, αλλά και θύματα της «κατασταλτικής» της πολιτικής, αποτελούσαν φορείς μια νέας φιλορωσικής τάσης στους κόλπους του ζακυνθινού Συμβουλίου της Κοινότητας, οπωσδήποτε μειοψηφικής και σε καμιά περίπτωση υποβαλλόμενης από εθνικές επιδιώξεις.

Αντίθετα από τις θεωρήσεις της παλαιότερης ιστοριογραφίας, η πραγμάτευση μας έδειξε ότι οι Μακρήδες, δρώντας σε ένα προεθνικό περιβάλλον, δεν εμφορούνταν από επαναστατικές - εθνικές ιδέες. Υπό τη λογική της συντήρησης ή της επαύξησης των κεκτημένων, ο αναλλοίωτος σκοπός τους ήταν πάντα η διατήρηση της δυνατότητας νομής της τοπικής εξουσίας, είτε αντίπαλοί τους ήταν οι ανταγωνιστικές αρχοντικές οικογένειες (στο βενετικό πλαίσιο), είτε οι ιακωβίνοι (στο νέο ιστορικό περιβάλλον), και σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί η ρωσοφιλία τους. Είδαμε, άλλωστε, ότι η κατάσταση στο Συμβουλίο της ζακυνθινής Κοινότητας παρουσιαζόταν ιδιαίτερα σύνθετη και οι εσωτερικές συγκρούσεις ανάμεσα στα μέλη ήταν ο κανόνας. Έτσι, ακόμα και για τα μέλη της φατρίας Μακρή, η εκπεφρασμένη βούληση για σύμπραξη με τους Ρώσους δεν είχε απαραιτήτως ομοιογενή και ξεκάθαρο χαρακτήρα. Για τον γηραιό κόντε Ιωάννη Μακρή, οι Ρώσοι μπορεί να ήταν απλά εκείνοι που θα τον βοηθούσαν να υπερισχύσει οριστικά απέναντι στη οικογένεια Κομούτου, ενώ για κάποιον άλλο, η ρωσοφιλία μπορεί να αποτελούσε την εμπέδωση των διδαχών της «φωτισμένης απολυταρχίας» ή του διαφωτισμού. Η περίπτωση του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο ενισχύει αυτή τη θέση, καθώς ο ίδιος

[1024] Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό, αλλά παντελώς άγνωστο αξίωμα. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πότε θεσμοποιήθηκε, τι αρμοδιότητες ακριβώς περιλάμβανε και πώς γινόταν η λήψη του. Εικάζουμε, ότι ο *nunzio* της εκάστοτε κοινότητας πολιτών είχε καθήκοντα εκπροσώπου των Κοινοτήτων των πολιτών από τη βενετική περιφέρεια στο μητροπολιτικό κέντρο. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι ευνόητο, ότι το αξίωμα πρόσφερε στον εκάστοτε κάτοχο τη δυνατότητα υψηλών γνωριμιών και πρόσβασης στα κέντρα εξουσίας της μητρόπολης. A.S.Ve., *Inquisitori di Stato,* Lettere di confidenti, b. 642, αναρίθμητο συνημμένο έγγραφο ημ. 28 Aprile 1789 Lettera anonima carta Macrì.

δεν φαίνεται να αναμειγνύεται στις έριδες των οικογενειών Μακρή-Κομούτου και να έχει ανεπτυγμένες διασυνδέσεις με τους Ρώσους για χρόνια, πριν τα «Ορλωφικά».

Όπως, συνήθως, συμβαίνει στην ιστορία οι μεγάλες μεταβολές δεν είναι ποτέ γραμμικές ούτε εμφορούνται από κάποια τελεολογία. Αντίθετα πραγματώνονται μέσα από τη σύμπτωση ιστορικών συγκυριών και ανθρώπινων μικροσυμφερόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εμπλοκή των Ρώσων στο «Ανατολικό Ζήτημα», τη στιγμή που το αλλοτινά κραταιό βενετικό κράτος, ανίκανο να αναστρέψει την επερχόμενη οριστική του εξάλειψη, είχε πια καταστεί ένα πολιτικό «απολίθωμα», αιχμάλωτο των απαρχαιωμένων θεσμών του. Στο κατώφλι της νεωτερικής εποχής αυτοί οι θεσμοί έφτασαν να αποτελούν δομικές αντιφάσεις. Το ετερόκλητο μωσαϊκό των πολλαπλών δικαιϊκών παραδόσεων, εθνοπολιτισμικών και θρησκευτικών ομάδων και όλων εκείνων των στοιχείων, που συνέθεταν το παραδοσιακό περιφερειακό/δικαιοδοτικό κράτος, άρχιζε πια να μετατρέπεται σε φυγόκεντρες δυνάμεις, οι οποίες συντάραζαν το βενετικό κρατικό οικοδόμημα. Ευρισκόμενοι σε ένα ιστορικό μεταίχμιο ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, τα μέλη της οικογένειας Μακρή και οι δορυφορικές τους οικογένειες, χωρίς να έχουν αυτή την επιδίωξη και υποβαλλόμενοι από τα δικά τους προσωπικά/φατριαστικά συμφέροντα, έγιναν εκ των πιονέρων μιας αργής, πολύτροπης και δυσδιάκριτης διαδικασίας, η οποία από πολλές διαφορετικές αφετηρίες και κατευθύνσεις, οδήγησε αργότερα στη γένεση του ελληνικού εθνικού κινήματος.

Ασχέτως από την αποτυχία της εξέγερσης του 1770, τότε προσημάνθηκαν ορισμένες σταθερές που θα προέκυπταν κάποιες δεκαετίες αργότερα. Συγκεκριμένα, μετά το οριστικό πέρας της βενετικής κυριαρχίας στο Ιόνιο το 1797, οι νέες ιστορικές δυναμικές θα είχαν ως κεντρικό πρόσωπο τον κόντε Βασίλειο Μακρή, τον ίδιο εκείνο άνθρωπο που πριν από περίπου τριάντα χρόνια, ακολουθώντας το παράδειγμα του ρωσόφιλου συμπατριώτη του κόντε Δημήτριου Μοτσενίγκο, είχε προβλέψει τις νέες πολιτικές δυνατότητες ενός μεταβενετικού μέλλοντος, καταφέρνοντας να δει πέρα από τα ιστορικά όρια που ως τότε υπέβαλλαν οι σχεδόν τρεις αιώνες πρότερης βενετικής κυριαρχίας.

Πηγές

ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA

A.S.Ve., ***Avogaria di Comun, Lettere***
busta 3540

A.S.Ve., ***Avogaria di Comun penal***
buste 4225, 4425

A.S.Ve., ***Bailo a Costantinopoli,*** **Carte Turche**
busta 261

A.S.Ve., ***Camerlengo del Consiglio di Dieci,*** **Raspe dei Rettori**
busta 65

A.S.Ve., ***Capi del Consiglio di Dieci,*** **Bandi**
busta 12

A.S.Ve., ***Capi del Consiglio di Dieci,*** **Processi e carte criminali**
busta 15

A.S.Ve., ***Capi del Consiglio di Dieci,*** **Sentenze criminali**
buste 19, 21, 23

A.S.Ve., ***Cinque Savii alla Mercanzia,*** **Lettere**
busta 729

A.S.Ve., ***Collegio Secreta,*** **Relazioni**
busta 76

A.S.Ve., ***Consiglio di Dieci,*** **Processi criminali delegati, Corfù**
buste 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 12

A.S.Ve., ***Consiglio di Dieci,*** **Processi criminali delegati, Isole di Levante**
buste 3, 4, 7

A.S.Ve., ***Consiglio di Dieci,*** **Deliberazioni secrete**
filza 73

A.S.Ve., ***Inquisitori di Stato,*** **Lettere**
buste 43, 132, 138, 187, 397, 402, 403, 404, 405, 406, 642, 883

A.S.Ve., ***Inquisitori di Stato,*** **Processi civili**
buste 1036, 1037

A.S.Ve., ***Inquisitori di Stato,*** **Processi criminali**
buste 1071, 1073, 1077, 1080, 1082, 1083, 1090, 1092, 1094, 1096, 1098, 1100, 1101, 1107, 1109, 1112

A.S.Ve., ***Inquisitori di Stato,*** **Suppliche**
busta 723

A.S.Ve., ***Provveditori sopra Feudi***
buste 740, 1075, 1171, 1173

A.S.Ve., ***Senato secreta,*** **Dispacci Zante**
busta 29

A.S.Ve., ***Senato,*** **Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar**
buste 690, 691, 692, 694, 700

A.S.Ve., ***Senato,*** **Deliberazioni rettori**
filza 325

ARCHIVIO DI STATO DI PADOVA

A.S.P, AAU

b. 485

BIBLIOTECA CIVICA DI PADOVA

B.C.P. C.M. 216, *Giacomo Nani, Osservazioni sopra alcuni Generali e Rappresentati del Levante*

BIBLIOTECA NAZIONALE MARCIANA

Biblioteca Nazionale Marciana, MS It. Cl. III, 1920 (9054)

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο οικογένειας Κομούτου, Per Il Nobile Signor Conte Gradenigo Macrì, e Nobile Anastasio Macrì Assuntor di Giudizio*

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξάκης Ε. Π., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980.

Αναπλιώτης Γ., «Τζανέτμπεης Κουτήφαρης, ο πρώτος μπέης της Μάνης (1776-1779)», ανάτυπο από το περιοδικό *Αρχείον Μεσσηνίας* τ. 28, Καλαμάτα 1957.

Ανδρεάδης Α. Μ., *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας,* τ. Α΄, Αθήνα 1914.

Αρβανιτάκης Δ., «Ο Γεώργιος Σέρρας στη Ζάκυνθο (1640-1657)», *Άνθη Χαρίτων,* Ν. Παναγιωτάκης, Σ. Κακλαμάνης (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 29-54.

Αρβανιτάκης Δ., «Ο Νικόδημος Β' Μεταξάς μεταξύ εκκλησιαστικών και κοινωνικών αντιθέσεων (1628-1639), *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 287-326.

Αρβανιτάκης Δ., (επιμ.), *Οι Αναφορές των Βενετών Προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Βενετία 2000.

Αρβανιτάκης Δ., *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου, Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα 2001.

Αρβανιτάκης Δ., «Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικές αντιθέσεις στον Ιόνιο χώρο (1750-1797)», *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια Νησιά στην Grecìa Salentina*, τ. Α΄, Κέρκυρα 2002, σσ. 10-54.

Αστρινάκη Ουρανία, *Ανθρωπολογία του δικαίου* (αδημοσίευτες πανεπιστημιακές σημειώσεις).

Βαγιακάκος Δ., «Σχέσεις Ζακύνθου και Μάνης», *Αιξωνή* 3 (1953), 123-127.

Βαγιακάκος Δ. «Εγκατάστασις Μανιατών εις την Ζάκυνθον», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997,* τ. Α΄ Αθήνα 2001, σσ. 69-86.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1669-1812),* τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973.

Βικτώροβιτς Ταρλέ Ε., «Ο Ναύαρχος Ουσακώφ στα νησιά του Ιονίου», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 9 (1962), 46-96.

Βλάσση Δέσποινα, «Η συμμετοχή των Επτανησίων στα «Ορλωφικά» (1770) και η αντίδραση της Βενετίας», *Μνήμων* 8 (1980-1982), 64-84.

Βλάσση Ερ. Δέσποινα, «Η αναμόρφωση του συμβουλίου της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή της Θάλασσας Giovanni Battista Vitturi (1751)», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997,* τ. Β΄ Αθήνα 2001, σσ. 321-335.

Βλάσση Ερ. Δέσποινα, «Συγκρούσεις οικογενειών και μηχανισμοί εξουσίας στη βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά», *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου,* τ. Β΄, Αθήνα 2004, σσ. 457-476.

Βλασσόπουλος Ν., *Η ναυτιλία των Ιονίων νησιών 1700-1884,* Αθήνα 1985.

Βλασσόπουλος Ν., *Ιόνιοι έμποροι και καραβοκύρηδες στη Μεσόγειο 16ος-18ος αι.,* Αθήνα 2001.

Βλασσόπουλος Ν., «Ελληνικά σκάφη ναυλωμένα από τους Ρώσους στη Μεσόγειο 1770-1775», *Περίπλους ναυτικής ιστορίας* 71 (2010), 45-47.

Γιακωβάκη Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμος Β΄, Αθήνα 2003, σσ. 55-74.

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου Έλλη, «Η φορολογία της δεκάτης στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα: ένα σημαντικό προνόμιο και η κατάργησή του», *Τα Ιστορικα* 32 (2000), 59-72.

Γριτσόπουλος Τ., *Τα «Ορλωφικά». Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής,* Αθήνα 1967.

Γριτσόπουλος Τ., *Ιστορία της Γαστούνης*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1998-1999.

Δε Βιάζης Σ., «Η εβραϊκή κοινότης της Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρνασσός* 14 (1891), 723-735.

Δε Βιάζης Σ., «Ιστορικαί σημειώσεις περί σταφίδος εν Επτανήσω και ιδίως εν Ζακύνθω», *Παρνασσός* 16 (1893), 303-313.

Δεσύλλας Χ. Θ., *Η τράπεζα των Φτωχών. Το Monte di Pietà της Κέρκυρας (1630-1864),* Αθήνα 2006.

Δολαπτσόγλου Α., «Το Κωττουνιανό Κολλέγιο της Πάντοβας και οι υπότροφοί του (1657-1772)», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), 361-377.

Ευθυμίου Μαρία, *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης,* Αθήνα 1992.

Ζαπάντη Σταματούλα, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού,* Θεσσαλονίκη 1999.

Ζώης Λ. Χ., *Ο Άγιος Διονύσιος ο εκ Ζακύνθου*, Αθήνα 1925.

Ζώης Λ. Χ., *Ιστορία της Ζακύνθου,* Αθήνα 1955.

Ζώης Λ. Χ., *Λεξικόν ιστορικόν και λαογραφικόν Ζακύνθου,* τ. Α΄, Αθήνα 1963.

Καλαφάτης Θ., «Όψεις του σταφιδικού ζητήματος στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα», *Τα Ιστορικά* 3/5 (2001), 63-78.

Καπετανάκη Σοφία, «Ο Καστρόπυργος του Τζανήμπεη Κουτήφαρη στις Κιτριές», *Ιθώμη* 28 (1989), 93-96.

Καπετανάκης Σ. Γ., *Η Μάνη στη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821),* Αρεόπολη 2011.

Καποδίστριας Ν., «Ιόνιοι άρχοντες και κλήρος στα χρόνια της αρχιερατείας του Σωφρόνιου Κουτούβαλη (1759-1782)», *Θησαυρίσματα* 44 (2014), 345-360.

Καποδίστριας Ν., «Το προσφερτό φέουδο του Μερκάτη στο Μπανάτο της Ζακύνθου (τέλη 18ου αιώνα)», *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014*, τ. Α΄, Κέρκυρα 2015, σσ. 735-745.

Καραβίας Γρίβας Ν., *Ιστορία της νήσου Ιθάκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1849,* Αθήνα 1849.

Καραθανάσης Α. Ε., *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας,* Θεσσαλονίκη 1975.

Καραπιδάκης Ν., «Αντί του έθνους η πόλη: Η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), 19-30.

Καραπιδάκης Ν., «Επτάνησα. Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σσ. 151-184.

Καραπιδάκης Ν., «Ο πολιτικός πολιτισμός στα Επτάνησα τη Βενετοκρατία», *Δελτίον της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας,* 25 (2003), 35-49.

Καραπιδάκης Ν. Ε., «Από τις αδελφότητες καλλιεργητών στο Χωρίον», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 417-434.

Καραπιδάκης Ν., «Άρχοντες και Αρχοντία 15ος-19ος αι.», *Τα Ιστορικά* 59 (2013), 282-325.

Καρλάφτη-Μουρατίδη Φωτεινή, «Το επάγγελμα του νοταρίου», *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008-2012), 191-199.

Καρλάφτη-Μουρατίδη Φωτεινή, «Η δίκη των προστυχίων: Νικολός Θεοτόκης, Καρουσάδες, 17ος αιώνας», *Πρακτικά Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, τ. Α΄, Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), Παξοί 2014, σσ. 163-196.

Καρύδης Σ., *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος - 19ος αι.),* Αθήνα 2004.

Καρύδης Σ., «Η εκλογή του πρωτοπαπά Ζακύνθου και το ζήτημα της επισκοπής Κυθήρων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 349-370.

Καρύδης Σ., *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Α΄ Ζάκυνθος, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Κύθηρα, Πελοπόννησος,* Αθήνα 2011.

Κατραμής Ν., *Φιλολογικά ανάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830),* τ. Α΄, Αθήνα 1986.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Αυστριακή πολιτική και η Ελληνική ναυσιπλοΐα (1750-1830 περίπου)», *Παρουσία* Ε΄ (1987), 445-537.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι στη Senegaglia (18ος-αρχές 19ου αιώνα),* Αθήνα 1989.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Από τις εξεγέρσεις στις επαναστάσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μια απόπειρα τυπολογίας», *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα,* Α. Λυμπεράτος (επιμ.), Ηράκλειο 2014, σσ. 575-618.

Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Νεοελληνική Ιστορία, διάλογος με την Οθωμανική Ιστορία; Εισαγωγικές σκέψεις», *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών),* Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), Αθήνα 2017, σσ. 6-16.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες,* Αθήνα 1996.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., «Επτανησιακός Διαφωτισμός: τα όρια της ιδιομορφίας», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 241-257.

Κοκολάκης Μ., «Μια Αυτοκρατορία σε κρίση. Κρατική οργάνωση – παλαιοί θεσμοί – νέες προσαρμογές», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σσ. 41-58.

Κολιός Β. Ν., *Ο Πάνος Μαρούτσης και η συμβολή του στα «Ορλωφικά» (1768-1774),* Ιωάννινα 1994 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Κολυβά-Καραλέκα Μαριάννα, «Κατάλογος Ιστορικού Αρχείου Ζακύνθου-Α΄», *Μνήμων* 10 (1982), 17-76.

Κολυβά-Καραλέκα Μαριάννα, «Το Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου. Προβληματική για την αποκατάσταση του Αρχειοφυλακείου», *Περίπλους* 11 (1986), 134-139.

Κολυβά-Καραλέκα Μαριάννα, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α΄ και του Β΄ βενετοτουρκικού πολέμου,* Αθήνα 1989 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Κολυβά Μαριάννα, «Για το "Fontego" της Ζακύνθου (17ος-18ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού», *«Ο άρτος ημών ο επιούσιος». Από το σιτάρι στο ψωμί. Τριήμερο εργασίας. Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992,* Αθήνα 1994, σσ. 200-205

Κολυβά Μαριάννα, «Varii siano gli animi de li abitanti. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αιώνας)», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής. Διεθνές Συμπόσιο,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1998, σσ. 420-427.

Κολυβά Μαριάννα, «Cattastico delle Chiese Greche. Καταστίχωση των ορθόδοξων Ναών και Μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 177-252.

Κολυβά Μαριάννα, «Οι ελαιώνες της Κέρκυρας και της Ζακύνθου: βενετική πολιτική (16ος αι. – μέσα 17ου αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 12 (2016), 185-228.

Κονόμος Ντ., «Προσταγή του κυρίου Μητζμάνου Βασίλεβου [ναυάρχου Ουσακώφ]», *Επτανησιακά Φύλλα* 14 (1949), 223.

Κονόμος Ντ., *Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953),* Αθήνα 1970.

Κονόμος Ντ., *Κρητικοί στη Ζάκυνθο,* Αθήνα 1970.

Κονόμος Ντ., *Ο Μαρτινέγκος. Μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1976.

Κονόμος Ντ., *Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο,* Αθήνα 1987.

Κονόμος Ντ., *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Καστρόλοφος και αιγιαλός,* τ. Α΄, Αθήνα 1979.

Κονόμος Ντ., *Ζάκυνθος. Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Εκκλησιαστικά,* τ. Δ΄, Αθήνα 1987.

Κονόμος Ντ., *Άγιος Διονύσιος. Ο πολιούχος Ζακύνθου*, β΄ έκδοση, Ζάκυνθος 1996.

Κοντογιάννης Π. Μ., *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης β΄ ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774),* Αθήνα 1903.

Κουγέας Σ., «Η μεγάλη απώλεια», *Επτανησιακά Φύλλα,* 2 (1953), 20-21.

Κουγέας Σ., «Η καταγωγή του πρωτοστατήσαντος εις την ορλωφικήν επανάστασιν Παναγιώτη Μπενάκη φωτιζομένη από τα αρχεία της Βενετίας», *Πελοποννησιακά* 6 (1968), 1-42.

Κουγέας Σ., «Συμβολαί εις την ιστορίαν της υπό τους Ορλώφ Πελοποννησιακής Επαναστάσεως (1770)», *Πελοποννησιακά* 1 (1956), 50-107.

Κουρή Παρασκευή, *Η γη και η εκμετάλλευσή της στο διαμέρισμα (bandiera) Μελικίων ή Λευκίμμης από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Προσεγγίσεις στην Τοπική Ιστορία,* Κέρκυρα 2011 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Κουρή Βιβή, «Μορφές κυριότητας και διαχείρισης των βαρονιών στη νότια Κέρκυρα από το 15ο ως το 19ο αιώνα», *Πρακτικά Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010*, τ. Α΄, Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), Παξοί 2014, σσ. 67-81.

Κουτμάνης Σ., *Έλληνες στη Βενετία (1620-1710). Κοινωνικό φύλο – οικονομία – νοοτροπίες,* Αθήνα 2013 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Κρεμμυδάς Β., «Πολιτική γεωγραφία και οικονομική συγκυρία. Οι όροι της επικοινωνίας του ελληνικού εμπορίου με τη Ρωσία της Μαύρης Θάλασσας (τέλος 18ου-αρχές 19ου αι.)», *Ερανιστής* 25 (2005), 157-161.

Κωνσταντινίδου Κατερίνα, *Το κακό οδεύει έρποντας… Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.),* Βενετία 2007.

Κωνσταντινίδου Κατερίνα, «Δίαυλοι επικοινωνίας και θαλάσσιες διαδρομές: η ελληνική ναυτιλία στο κανάλι του βενετικού Ιονίου», *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 651-661.

Λαμπρινός Κ., «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 131-154.

Λαμπρινός Κ. (επιμ.), *Κοινωνίες της υπαίθρου στην ελληνοβενετική Ανατολή (13ος-18ος αι.),* Αθήνα 2018.

Λιάτα Ευτυχία, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891,* Αθήνα 2006.

Λούντζης Ε., *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών,* Αθήνα 1856.

Μακρυμίχαλος Σ., «Ο πρώτος Έλλην απολογητής του Ελευθεροτεκτονισμού. Ο Πρωτοπαπάς Ζακύνθου Αντώνιος Κατήφορος», *Τεκτονικόν Δελτίον* 2 (1955), 49-53.

Μάλλιαρης Α., *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715). Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β. Δ. Πελοπόννησο,* Βενετία 2008.

Μαλτέζου Χρύσα, «Επτάνησα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. Ι΄, Αθήνα 1974, σσ. 215-229.

Μαλτέζου Χρύσα, *Βενετική παρουσία στα Κύθηρα. Αρχειακές μαρτυρίες,* Αθήνα 1991.

Μαλτέζου Χρύσα, «Οι αμπασαδόροι της Μεγάλης Μοσχοβίας στη Βενετία και ο Κρητικός πόλεμος», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 9-20.

Μαλτέζου Χρύσα, «Βυζάντιο-Βενετία: μια σχέση αγάπης και μίσους», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος,* Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα 2008, σσ. 13-25.

Μανούσακας Μ., «Έκθεσις περί των εν Κεφαλληνία και Ζακύνθω Βιβλιοθηκών και Αρχείων μετά τους σεισμούς του 1953», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 11 (1956), 49-58.

Μαντούβαλος Ι. - Τσουραπά Ελένη, «Από την οικογένεια στην πολιτική: εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής των Κυθήρων μέσα από το παράδειγμα των οικογενειών Καλούτση, Κασιμάτη και Στάη», *Πρακτικά Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014,* τ. Α΄, Κέρκυρα 2015, σσ. 727-740.

Μαυρογιάννης Γ. Ε., *Ιστορία των Ιονίων Νήσων. Αρχόμενη τω 1797 και λήγουσα τω 1815,* τ. Α΄, Αθήνα 1889.

Μέρτζιος Κ. Δ., «Το επαναστατικόν κίνημα του 1770 και ο Γιαννιώτης Λουδοβίκος Σωτήρης», *Ηπειρώτικη Εστία* 4 (1955), 1075-1077.

Μηνάογλου Χ., «Το ρωσικό κόμμα 1768-1821», *Ορθόδοξη Εκκλησία και διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητος – Νεομάρτυρες, Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός – Επαναστατικά κινήματα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου. Αθήνα 12-15 Νοεμβρίου 2014,* Αθήνα 2015, σσ. 201-220.

Μιτάκης Δ., «Τα «Ορλωφικά» στην Αιτωλοακαρνανία αναθεωρημένα με νέα στοιχεία», *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας. Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988,* Αγρίνιο 1991, σσ. 438-498.

Μιχαηλάρης Π., «Η εκκλησιαστική διοίκηση των Επτανήσων στη συνάφειά της με την πολιτική διοίκηση», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*, τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 469-480.

Μοσχόπουλος Γ. Ν., *Οι Έλληνες της Βενετίας και της Ιλλυρίας (1768-1797). Η Μητρόπολη Φιλαδελφείας και η σημασία της για τον ελληνισμό της Β. Αδριατικής*, Αθήνα 1980.

Μοσχόπουλος Γ. Ν., *Ιστορία της Κεφαλονιάς,* τ. Α΄, Αθήνα 1985.

Μπελιά Ελένη, «Ο Ντίνος Κονόμος και η ιστοριογραφία της Ζακύνθου», *Επτανησιακά Φύλλα* 20 (2000), 789-796.

Μπενβενίστε Ρίκα, «Ιστορία, ανθρωπολογία και οι πηγές. Δικαστικές τελετουργίες στον Μεσαίωνα», *Μνήμων* 15 (1993) 277-306.

Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική, «Στοιχεία για τον Αντώνιο Κατήφορο και τον Φραγκισκο Μηνιάτη», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 26 (1982), 297-310.

Νικολαΐδης Θ., «Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος)», *Τα Ιστορικά* 56 (2012), 101-130.

Νικολαΐδης Θ., «Η λατρεία του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος)», *Τα Ιστορικά* 57 (2012), 313-344.

Νιτσιάκος Β., «Μηχανισμοί "εναλλακτικών κοινωνικών δομών": Κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και κοινωνία* 2 (1990), 121-130.

Νταλ Μπόργκο Μικέλα, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία (σχεδιάγραμμα)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), τ. Α, Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 73-81.

Ντόκος Κ. –Παναγόπουλος Γ., *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας,* Αθήνα 1993.

Ορλάντο Ε., «Η εικόνα της οικογένειας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου, Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμ.), Βενετία-Αθήνα 2010, σσ. 805-834.

Παγκράτης Γ., «Η ναυτιλιακή Επιχείρηση τον 18ο αιώνα: η περίπτωση των Ελλήνων υπηκόων της Βενετίας», *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Αθήνα 2013, σσ. 445-466.

Παλαιολόγος Κ., «Ρωσικά περί Ελλάδος έγγραφα», *Παρνασσός* 5 (1881), 143-153.

Παλαιολόγος Κ., «Περί του κόμητος Μοτσενίγου», *Παρνασσός* 6 (1882), 711-720.

Πανοπούλου Αγγελική, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα. Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα 1993, σσ. 277-370.

Πανοπούλου Αγγελική, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη,* Αθήνα-Βενετία 2012.

Παπαδάτου Δάφνη, «Ο θεσμός της αιρετοκρισίας στη βυζαντινή έννομη τάξη και πρακτική», *Βυζαντιακά* 14 (1994), 13-28.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528). Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσσογιώργη,* Αθήνα 1983 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613 - μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης,* Αθήνα 1987.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια,* Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Αθήνα 1993, σσ. 177-197.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση,* Βενετία 2004.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά,* τ. Β΄, Π. Μ. Κιτρομηλίδης – Τ. Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), Αθήνα 2004, σσ. 553-571.

Παπαδία-Λάλα Αναστασία – Κωνσταντινίδου Κατερίνα, «Η Βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ως πεδίο σύγκλισης Νεοελληνικής – Ευρωπαϊκής Ιστορίας και ο διάλογος με τις Οθωμανικές Σπουδές», *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών),* Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), Αθήνα 2017, σσ. 41-45.

Παπαδόπουλος Σ., «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σσ. 58-75.

Παπακώστα Χριστίνα, «Οι Ρώσοι πρόξενοι στη βενετική επικράτεια τον 18ο αιώνα», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Α΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), Αθήνα 2011, σσ. 419-437.

Παπασταματίου Δ., *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προυχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο του 18ου αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη,* Θεσσαλονίκη 2009 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Παπασταματίου Δ., «Οι οθωμανικές στρατιωτικές προετοιμασίες και ο αφοπλισμός της Πελοποννήσου κατά τα έτη 1768-1769», *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου,* Γ. Σαλακίδης (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 395-422.

Πίσσης Ν., «Τροπές της "ρωσικής προσδοκίας" στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων* 30 (2009), 37-60.

Πιτσάκης Κ., «Η ανατολική Εκκλησία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου: Σε αναζήτηση μιας ανέφικτης *κανονικότητας*», *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002,* τ. Α΄, Αθήνα 2004, σσ. 481-512.

Πλουμίδης Γ., «Banditi. Έλληνες επικηρυγμένοι από τις βενετικές αρχές (1678-1794)», *Δωδώνη* 3 (1974), 51-68.

Πλουμίδης Γ., «Οι Έλληνες σπουδαστές του πανεπιστημίου της Πάδοβας», *Δωδώνη* 12 (1983), 264-281

Πλουμίδης Γ., *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1714-1796),* τ. Γ΄, Ιωάννινα 1992.

Ροντογιάννης Π., *Ιστορία της νήσου Λευκάδος,* τ. Α΄, Αθήνα 1980.

Ροτζώκος Ν. Β., *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: «Ορλωφικά» και ελληνική ιστοριογραφία,* Αθήνα 2007.

Ρώμας Δ., *Περίπλους 1570-1870. Φανταστικό χρονικό σε τρεις τριλογίες. Οι Νταβιτσέντσα 1570-1670. Ο θρήνος της Κάντιας,* τ. Γ΄, Αθήνα 1974.

Ρώμας Δ., *Περίπλους 1570-1870. Φανταστικό χρονικό σε τρεις τριλογίες. Ο Κόντες,* τ. Α., Αθήνα 1975.

Σάθας Κ., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορία των Ελλήνων από την Άλωση ως το '21,* τ. Γ΄, Αθήνα 1995.

Σακελλαρίου Μ., *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821),* Αθήνα 1978 (α΄ έκδοση 1939).

Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα 1993-2005.

Σειρηνίδου Βάσω, «Σκέψεις για το παρόν και το μέλλον της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού», *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης (8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών),* Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), Αθήνα 2017, σσ. 23-28.

Σέρρας Δ., «Οικογένεια Λούντζη. Πέντε αιώνες μνήμης, ζωής και προσφοράς», *Επτανησιακά φύλλα* 28 (2008), 345-360.

Σιακωτός Β. Δ., «Οι αγιάνηδες Χοτομαναίοι της Γαστούνης (1715-1821), η ληστρική φάρα των Ισμαηλαίων του Λάλα (1769-1821) και η ανάδυση της πόλης του Πύργου», υπό έκδοση.

Τζάκης Δ., «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο. Από τα «Ορλωφικά» στον Λάμπρο Κατσώνη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000,* Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 2003, σσ. 115-150.

Τζάκης Δ., «"Υποδαυλιζόμενοι παρά της Ρωσίας..." Η συμμετοχή των κοτζαμπάσηδων στην εξέγερση του 1770 στην Πελοπόννησο», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Β΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), Αθήνα 2011, σσ.11-31.

Τζιβάρα Παναγιώτα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150,* Αθήνα 2009.

Τζιβάρα Παναγιώτα – Καρύδης Σ., *Το Αρχείο των Γενικών Προβλεπτών Θαλάσσης. Αναζητώντας τα ίχνη του,* Αθήνα 2012.

Τζιβάρα Παναγιώτα, «Απόψεις περί δικηγορίας στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας τον 18ο αιώνα», *Σελίδες ιστορίας και πολιτισμού. Τόμος αφιερωμένος στον Δημήτρη Ε.-Γ. Καρύδη,* Γ. Δ. Παγκράτης – Παναγιώτα Τζιβάρα (επιμ.), Κέρκυρα 2018, σσ. 237-258.

Τζιβάρα Παναγιώτα, «*Intervenienti collegiati del Zante.* Οι "ευγενείς" επαγγελματίες της δικαιοσύνης στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο», *Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου. Κεφαλονιά, 21-25 Μαΐου 2018,* τ. Α΄, Κεφαλονιά 2019, σσ. 245-262.

Τζιβάρα Παναγιώτα, «Δικηγόροι και δικολάβοι στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας (18ος αι.): ένα σύντομο περίγραμμα», *Τόμος στη μνήμη του καθηγητή Πιτσάκη,* Μαρία Γιούνη (επιμ.), υπό έκδοση.

Τσακίρη Ρομίνα, *Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αιώνας),* Αθήνα 2008 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Τσακίρη Ρομίνα, «Παράνομοι στην υπηρεσία ατόμων και οικογενειών στην Κρήτη (16ος-17ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 31/60 (2014), 28-35.

Τσικνάκης Κ., «Ο Ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α΄, Χρύσα Μαλτέζου, Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμ.), Βενετία-Αθήνα 2010, σσ. 21-69.

Τουντασάκη Ειρήνη, *Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της συγγένειας κατά τον 20ο αιώνα,* Αθήνα 2011.

Τουρτόγλου Μ. Α., «Η αιρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους (17ος-19ος αι.). Επιβιώσεις του δικαίου των Βυζαντινών», *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου,* τ. Γ΄, αρ. 11, Αθήνα 2000, σσ. 241-244.

Τσικνάκης Κ. Γ, «Από την Κρήτη στα Κύθηρα», *Πρακτικά Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006,* τ. Γ΄, Κύθηρα 2009, σσ. 574-590.

Τσικνάκης Κ. Γ., «Ο διαμελισμός της Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους», *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος,* Ν. Γ Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα 2008, σσ. 239-249.

Τσιτσέλης Η., *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα,* τ. Α΄, Αθήνα 1904.

Φωτόπουλος Α., *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821),* Αθήνα 2005.

Χασιώτης Ι., *Οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα,* Θεσσαλονίκη 2005.

Χιώτης Π., *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου. Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων,* τ. Γ΄, Στ΄, Κέρκυρα 1863 (ανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1979).

Ψαράς Ι. Δ., *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.),* Αθήνα 1990.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alberti Anna Maria, «Venezia e la Russia alla fine del secolo XVIII (1770 - 1785)», *Archivio Veneto* 10 (1931), 222 -283.

Alexander C., *Brigandage and public order in the Morea (1685-1806*), Αθήνα, 1985.

Althoff G., *Family, Friends and Followers. Political and Social Bonds in Early Medieval Europe*, Καίμπριτζ 2004.

Anderson M. S., *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, Λονδίνο 1966.

Anderson M. S. (επιμ.), *The Great Powers and the Near East 1774-1923*, Νέα Υόρκη 1971.

Anderson M. S., *Europe in the Eighteenth Century 1713-1783*, γ΄ έκδοση, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1987.

Anderson P., *Το Απολυταρχικό Κράτος,* Ελένη Αστερίου (μτφ.), Αθήνα 2003.

Andreato Claudia, «Il rito inquisitorio del Consiglio di Dieci nel XVI secolo», *Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato terittoriale*, C. Povolo (επιμ.), Μπολόνια 2007, σσ. 361-417.

Angold M., *Η τέταρτη σταυροφορία. Τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο,* Θ. Κονδύλης (μτφ.), Αθήνα 2006.

Arbel B., «Jews in International Trade. The emergence of the Levantines and the Ponentines», *The Jews in Early Modern Europe*, R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη–Λονδίνο 2001, σσ. 73-96.

Arbel B., «Venice' s Maritime Empire in the Early Modern Period», *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, τ. Δ΄, E. R. Dursteler, Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 125-253.

Argyriou A., *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, Θεσσαλονίκη 1982.

Bacchion E., *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Βενετία 1956.

Baglioni A. (επιμ.), *Il progetto tecnico e i suoi strumenti. Quaderni del manuale di progettazione edilizia,* Μιλάνο 2006.

Baja Guarienti C., «Il bandito e la sua gente. Appunti su fuorilegge e comunità in Età moderna», *Storie di invisibili, marginali ed esclusi,* V. Lagioia (επιμ.) – P. Prodi (εισαγ.), Μπολόνια 2012, σσ. 169-178.

Basaglia E., «Aspetti della giustizia penale nel '700: una critica alla concessione dell' impunità agli uccissori dei banditi», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 138 (1980), 1-16.

Batalden K., *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806,* Μπούλντερ 1982.

Bellabarba M., *La giustizia nell'Italia moderna,* Ρώμη-Μπάρι 2008.

Benzoni G., «Tra centro e periferia. Il caso veneziano», *Studi Veneti offerti a Gaettano Cozzi*, G. Benzoni, M. Berengo, G. Ortalli, G. Scarabello (επιμ.), Βενετία 1992, σσ. 97-108.

Benzoni G., «Sa d'Ionio la Venezia da mar», *Venezia e le Isole Ionie,* Chryssa Maltezou – G. Ortalli (επιμ.), Βενετία 2005, σσ. 113-140.

Berengo M., *La società veneta alla fine del Settecento,* Φλωρεντία 1956.

Berengo M., *L'Europa delle città. Il volto della società urbana europea tra Medioevo ed Età moderna,* Τορίνο 1999.

Bertelli Stefania, *Il carnevale di Venezia nel Settecento*, Ρώμη 1992.

Black C. F., *Early modern Italy. A Social History,* Νέα Υόρκη 2001.

Bloch M., *Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων,* Μ. Λυκούδης (μτφ.), Αθήνα 1987.

Blok A., *The mafia of a sicilian village (1860-1960). A study of violent peasant entrepreneurs,* Καίμπριτζ 1974.

Blok A., «Rams and Billy-goats: A Key to the Mediterranean Code of Honour», *Man* 16/3 (1981), 427-440.

Boissevain J., «Patronage in Sicily», *Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 1/1 (1966), 18-33.

Briquet J.-L., «Clientelismo e processi politici», *Quaderni storici* 97/1 (1998), 9-30.

Borsari S., *«Il dominio veneziano a Creta nel secolo XIII»*, Νάπολι 1963.

Bouwsma W. J., *Venice and the Defence of Republican Liberty*, Καλιφόρνια 1984.

Bovo Tatiana, *Giovanni Cottunio e gli intellettuali greci a Padova nel XVII secolo: dalla matrice accademica alla prospettiva panellenica*, Βενετία 2015 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Bowd S., *Venice's Most Loyal City. Civic identity in Renaissance Brescia*, Λονδίνο 2010.

Brown P., *Il culto dei santi. L'origine e la diffusione di una nuova religiosità,* Τορίνο 2002.

Buganza G., *La complessità dell'ordine. Il processo penale veneziano e le ragioni del principe tra diritto, società e destino*, Βενετία 1998.

Busatta Sandra, «Honour and Shame in the Mediterranean», *Antrocom* 2/2 (2006), 75-78.

Calabi Donatela, «The City of Jews», *The Jews in Early Modern Europe,* R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη – Λονδίνο 2001, σσ. 30-49.

Campbell J. K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community,* Οξφόρδη 1964.

Candiani G., «Lo sviluppo dell'Armata grossa nell'emergenza della guerra marittima», *Storia di Venezia – Rivista* 1 (2003), 89-96.

Carrère d'Encausse Hélène, *Catherine II. Un âge d'or pour la Russie,* Παρίσι 2002.

Carroll S., «Introduction», *Cultures of violence. Interpersonal violence in historical perspective,* S. Carroll (επιμ.) Νέα Υόρκη 2007, σσ. 1-43.

Carroll S., «From Feud to Enmity», *Acta Histriae* 25/2 (2017), 433-444.

Casey J., *History of the Family*, Νέα Υόρκη 1989.

Cessi R., «Confidenze di un ministro russo a Venezia nel 1770», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* LXXIV/II (1914-15), 1575-1604.

Cessi R., *Storia della Repubblica di Venezia*, τ. Β΄, Μιλάνο 1968.

Cherubini G., «Appunti sul brigantaggio in italia alla fine del Medioevo», *Studi di storia medievale e moderna per Ernesto Sestan,* τ. Α΄, Φλωρεντία 1980, σσ. 103-133.

Chittolini G., «Introduzione», *La crisi degli ordinamenti comunali e le origini dello stato del Rinascimento,* G. Chitollini (επιμ.), Μπολόνια 1979, σσ. 7-50.

Chittolini G., «"Il privato", "il publico", lo Stato», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna,* G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), Μπολόνια 1994, σσ. 553-589.

Cnapton M., «Tra Dominante e dominio (1517-1630)», *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica,* G. Cozzi, M. Cnapton, G. Scarabello (επιμ.), Τορίνο 1992, σσ. 465-549.

Connerton P., *How Societies Remember,* Καίμπριτζ 1989.

Cowan A., «New Families in the Venetian Patriciate», *Ateneo Veneto* 23 (1985), 55-75.

Cowan A., *Marriage, Manners and Mobility in Early Modern Venice,* Άλντερσοτ 2007.

Cozzi G., «Note sui tribunali e procedure penali a Venezia nel '700», *Rivista Storica Italiana,* 77 (1965), 931-952.

Cozzi G., «La politica del diritto nella Repubblica di Venezia», *Stato, società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XV-XVIII),* G. Cozzi (επιμ.), τ. Α΄, Ρώμη 1981, σσ. 21-152.

Cozzi G. - Knapton M., *Storia della Repubblica di Venezia. Dalla guerra di Chioggia alla riconquista della Terraferma,* Τορίνο 1986.

Cozzi G., «Società veneziana, società ebraica», *Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII,* G. Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 333-374.

Cozzi G., «"Ordo est ordinem non servare": considerazioni sulla procedura penale di un detenuto dal Consiglio dei X», *Studi Storici* 2 (1988), 309-320.

Da Mosto Andrea, *L' Archivio di Stato di Venezia. Indice generale Storico descrittivo e analitico,* Ρώμη 1937.

Darovec D., «La realtà economico-sociale in Istria alla fine dell'antico regime», *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici,* F. Agostini (επιμ.), Βενετία 1999, σσ. 43-85.

Darovec D., «Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution», *Acta Histriae* 25/1 (2017), 57-96.

Darovec D., «The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace», *Acta Histriae* 25/2 (2017), 391-432.

Davis J., *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*, Βαλτιμόρη 1962.

De Madariaga Isabel, *Russia in the age of Catherine the Great*, Νιού Χέιβεν 1981.

De Madariaga Isabel, *Catherine the Great. A short history*, Νιού Χέιβεν-Λονδίνο 1990.

De Madariaga Isabel, «Catherine the Great», *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe,* H. M. Scott (επιμ.), Χαμπσάιρ-Νέα Υόρκη 1990, σσ. 289-311.

Dean T., «Marriage and Mutilation: Vendetta in Late Medieval Italy», *Past and Present* 157 (1997), 3-36.

Del Negro P., «La distribuzione del potere all'interno del patriziato veneziano del settecento», *I ceti dirigenti in Italia in età moderna e contemporanea. Atti del Convegno Cividale del Friuli, 10-12 settembre 1983,* A. Tagliaferri (επιμ.), Ούντινε 1984, σσ. 311-337.

Del Negro P., «Il patriziato veneziano tra il vecchio e il nuovo repubblicanesimo: "libertà", "eguaglianza" e "democrazia" nel discorso politico della Serenissima alla vigilia della rivoluzione francese», *Linguaggi politici delle rivoluzioni in Europa XVII-XIX secolo. Atti del Convegno (Lecce, 11-13 ottobre 1990),* E. Pii (επιμ.), Φλωρεντία 1992, σσ. 161-173.

Del Negro P., «Introduzione», *Storia di Venezia. La ultima fase della Serenissima,* τ. Η΄, P. Del Negro - P. Preto (επιμ.), Ρώμη 1998, σσ. 1-80.

Del Negro P. «Il corpo ottimatizio veneziano nel settecento», *Studi Veneziani* XLV (2003), 107-117.

Di Bella Maria Pia, «Name, blood, and miracles: the claims to renown in traditional Sicily», *Honor and Grace in Anthropology*, J. G. Peristiany – J. Pitt-Rivers (επιμ.), Καίμπριτζ 1992, 151-165.

Dixon S., *The Modernisation of Russia,* Καίμπριτζ 1999.

Dubisch Jill, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση,* Διόνα Μούστρη (μτφ.), Αθήνα 2000.

Eisenstadt S. N. – Roniger L., *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society,* Καίμπριτζ 1984.

Emsley J., *The Elements of Murder,* Οξφόρδη 2005.

Fasano - Guarini El., "Center and Periphery", *The Journal of Modern History* 67 (1995), Supplement: The Origins of the State in Italy, 1300–1600, 74-96.

Fioravanti M., «Stato e costituzione», *Lo Stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto»,* M. Fioravanti (επιμ.), Μπάρι 2002, σσ. 3-36.

Foyster Elizabeth A., *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage,* Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1999.

Frary L. J. – Kozelsky Mara, *Russian - Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered,* Ουισκόνσιν 2014.

Fusaro Maria, *Uva passa. Una Guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1540-1640),* Βενετία 1996.

Folin M., «Spunti per una ricerca su amministrazione veneziana e società ionia nella seconda metà del Settecento», *Studi Veneti offerti a Gaettano Cozzi,* Βενετία 1992, 333-347.

Gagliardo J., *Enlightened Despotism,* Νέα Υόρκη 1967.

Gallant T. W., «Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece», *The American Historical Review* 105/2 (2000), 359-282.

Gallant T. W., «When "men of honor" met "men of law": violence, the unwritten law and modern justice», *Crime, violence and the modern state, 1780-2000,* Shani d'Cruze, Efi Avdela, Judith Rowbotham (επιμ.), Λονδίνο 2008, σσ. 69-92.

Gamberini A. – Isabella Lazzarini (επιμ.), *Lo Stato del Rinascimento in Italia,* Ρώμη 2014.

Gasparini Silvia, *Tra fatto e diritto: avvocati e causidici a Venezia nell'età moderna*, Πάντοβα 2005.

Gellner E., «Patrons and Clients», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, E. Gellner – J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σσ. 1-6.

Gentile M., «Amicizia e fazione. A proposito di un'endiadi ricorrente nel lessico politico lombardo del tardo medioevo», *Parole e Realtà dell'amicizia medievale. Atti del convegno di studio svoltosi in occasione della XXII edizione del Premio internazionale Ascoli Piceno (Ascoli Piceno, Palazzo dei Capitani, 2-4 dicembre 2010)*, Ρώμη 2012, σσ. 171-187.

Ginzburg C., *Ο δικαστής και ο ιστορικός. Σκέψεις στο περιθώριο της δίκης Σόφρι,* Χαρά Σαρλικιώτη (μτφ.) - Ιουλία Πεντάζου (επιμ.), Αθήνα 2003.

Ginzburg C., *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα,* Κ. Κουρεμένος (μτφ.), Αθήνα 2008.

Giormani V. – Ghetti Maria Cecilia, «Alcuni aspetti della vita del cefaleno Marino Carburi (1729-1782)», *Πρακτικά Στ΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. Β΄, Αθήνα 2001, σσ. 337-348.

Giormani V. – Ghetti Maria Cecilia, «Marino Carburi (Cefalonia, 1729-ivi, 1782) e "la speranza di portarsi i Caraibi in casa" a Cefalonia», *Πρακτικά Η΄ Πανιονίου Συνεδρίου: Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. Γ΄, Κύθηρα 2009, σσ. 47-74.

Girardello Silvia, «La procedura inquisitoria in uno stato repubblicano. Il Rito del Consiglio di Dieci (sec. XVIII)», *Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato terittoriale*, C. Povolo (επιμ.), Μπολόνια 2007, σσ. 419-470.

Girardello Silvia, «Ritratto di un criminale aristocratico nel settecento», *Acta Histriae* 15/2 (2007), 595-606.

Goody J., *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Καίμπριτζ 1983.

Goy R., *Chioggia and the Villages of the Venetian Lagoon. Studies in Urban History*, Καίμπριτζ 1985, σσ. 3-108.

Grimani F., *Relazioni storico-politiche del mare Ionio, da Francesco Grimani Provveditore General da Mar (1760)*, Βενετία 1856.

Gullino G., «I patrizi veneziani di fronte alla proprietà feudale (secoli XVI-XVIII). Materiale per una ricerca», *Quaderni Storici* 43 (1980), 162-193.

Gundogdu B., *Ottoman Constructions of the Morea Rebellion, 1770s: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising*, Τορόντο 2012 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

Gundogdu B., «A Boiling Cauldron of Conflicts and Cooperation: The Question of Two Distinct Societies During and After the Morea Rebellion of 1770», *International Journal of Turkish Studies* 20 (2014), 67-84.

Gundogdu B. «The Question of Ottoman Ignorance before the Morea Rebellion of 1770: A Challenge to Widely Accepted Belief in the Light of New Ottoman Documents», *Middle Eastern Studies* 51/2 (2015), 238-253.

Hacke Daniela, *Women, Sex, and Marriage in Early Modern Venice,* Άλντερσοτ 2004.

Hareven Tamara K., «The History of the Family and the Complexity of the Social Change», *The American Historical Review* 96/1 (1991), 95-124.

Haseldine Julian (επιμ.), *Friendship in Medieval Europe*, Στάουντ 1999.

Haseldine Julian, «Friendship Networks in Medieval Europe: New models of a political relationship», *The Journal of Friendship Studies* 1 (2013), 69-88.

Herzfeld M., *Η ποιητική του ανδρισμού. Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης,* Μαρία Καστανάρα (μτφ.), Αθήνα 2012.

Hopkins A., «Longhena before the Salute: The Cathedral at Chioggia», *Journal of the Society of Architectural Historians* 53/2 (1994), 199-214.

Horden P. – Purcell N., *Μεσόγειος. Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος. Μελέτη της μεσογειακής Ιστορίας,* Ντίνα Σαμπεθάι (μτφ.), Αθήνα 2004.

Hunecke V., *Il patriziato veneto alla fine della Repubblica 1646-1797. Demografia, famiglia, ménage,* Ρώμη 1997.

Hughes Lindsey, *Russia in the Age of Peter the Great,* Νιού Χέιβεν 2000.

Israel J., *Gli Ebrei d'Europa nell'età moderna (1550-1750),* Μπολόνια 1991.

Ivetic E., "The peace of Passarowitz in Venice's Balkan policy", *The peace of Passarowitz 1718,* C. Ingrao, N. Samadzic, J. Pesalj (επιμ.), Ιντιάνα 2011, σσ. 63-72.

Ivetic E., «Territori di confine (secoli XV-XVIII)», *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, G. Ortalli, O. J. Schmitt, E. Orlando (επιμ.), Βενετία 2015, σσ. 183-201.

Jacoby D., «Venice and the Venetian Jews in the Eastern Mediterranean», *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII*, G. Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 29-58.

Jourdan Annie, *Nouvelle histoire de la Révolution*, Παρίσι 2018.

Kamen H., *The War of Succession in Spain 1700-1715,* Λονδίνο 1969.

Kamenskii A. B., *The Russian Empire in the Eighteenth Century. Searching for a place in the world*, Νέα Υόρκη 1997.

Kaplan B., *Divided by Faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe,* Χάρβαρντ 2007.

Kapodistrias N., «Violence and Factional Conflict on the Island of Zante: The Assassination of the Syndic Pietro Macrì (1740)», *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations,* A. Ampoutis (επιμ.), Καίμπριτζ 2018, σσ. 221-235.

Karapidakis N., *Civis Fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIe-XVIIe siècles)*, Φρανκφούρτη 1992.

Karapidakis N., «Dominants et dominès dans le Levant vènitien: les zones d' ombre des identitès», *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, G. Ortalli, O. J. Schmitt, E. Orlando (επιμ.), Βενετία 2015, σσ. 273-295.

Knapton M., «The Terraferma State», *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 85-124.

Kramnick I., «Reflections on revolution. Definition and explanation in recent scholarship», *History and Theory*, 11 (1972), 26-63.

Kolyva Marianna, «Obbedir et esseguir tutti l'infrascritti capitoli. I capitoli dell'isola di Zante durante il dominio veneziano (fine XV-fine XVII sec.)», *I Greci durante la venetocrazia: uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del convegno internazionale di studi (3-7 Dicembre 2007),* Chryssa Maltezou, Angeliki Tzavara, Despina Vlassi (επιμ.), Βενετία 2009, σσ. 483-495.

Kolyvà Marianna, «The Jews of Zante between the Serenissima and the sublime Porte: the local community and the Jewish consuls (16th to 17th centuries)», *Mediterranean Historical Review 27/2 December 2012*, 199-213.

Konstantinidou Katerina, «L'ospedale di Zante: un'insolita struttura ospedaliera nel Levante veneziano», *Θησαυρίσματα* 45 (2015), 199-213.

Korrè Katerina B., «Forms of Alternative Dispute Resolution in the Greek Confraternity of Venice: The Arbitration (16th Century)», *Θησαυρίσματα* 45 (2015), 215-260.

Lacchè L., *Latrocinium. Giustizia, scienza penale e repressione del banditismo in antico regime*, Μιλάνο 1988.

Lane F., *Βενετία η Θαλασσοκράτειρα. Ναυτιλία, εμπόριο, οικονομία*, Κ. Κουρεμένος (μτφ.) – Γ. Παγκράτης (επιμ.), Αθήνα 2007.

Laslett P. –Wall R. (επιμ.), *Household and Family in Past Time*, Καίμπριτζ 1972.

Lavarda S., «Banditry and Social Identity in the Republic of Venice. Ludovico da Porto, his Family and his Property (1567-1640)», *Crime, Histoire & Sociétés* 11/1 (2007), 55-82.

Lazzarini Isabella, *Amicizia e potere. Reti politiche e sociali nell'Italia medievale,* Μιλάνο 2010.

Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, τ. Γ΄, Λονδίνο 1835.

Leontsinis G. N., *The Island of Kythera. A Social History (1700-1863)*, Αθήνα 1987.

Lindisfarne Nancy, «Variant masculinities, variant virginities. Rethinking "honour and shame"», A. Cornwall – Nancy Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity. Comparative Ethnographies*, Λονδίνο 1994, σσ. 82-96.

Losacco Margherita, *Antonio Catiforo e Giovanni Veludo interpreti di Fozio*, Μπάρι 2003.

Lynn J. A., «International rivalry and warfare», *The Eighteenth Century in Europe 1688-1815*, T. C. W. Blanning (επιμ.), Νέα Υόρκη 2000, σσ. 178-217.

Macfie A. L., *The Eastern Question 1774-1923*, Νέα Υόρκη 1989.

Manzatto Mila, «Il bravo tra storia e letteratura», *Acta Histriae* 15/1 (2007), 155-178.

Marston D., *Essential Histories. The Seven Years' War,* Οξφόρδη 2001.

Martsynofsky P., «Crimean ports of the Russian Empire and Mediterranean market (second half of the 19th-beginning of the 20th century)», *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005),* τ. Α΄, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Κατερίνα Γαρδίκα (επιμ.), Μικέλα Σκουντζού (συν.), σσ. 457-471.

Manconi F. (επιμ.), *Banditismi Mediterranei. Secoli XV-XVII*, Ρώμη 2003.

Manfroni C., «Documenti veneziani sulla campagna dei Russi nel Mediterraneo 1770-71», *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti,* 72 (1912 - 13), 1143-1176.

Manzatto Mila, «Il bravo tra storia e letteratura», *Acta Histriae* 15/1 (2007), 155-178.

Martin J. - Romano D. (επιμ.), *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State 1297-1797,* Βαλτιμόρη 2000.

Mazohl-Wallnig Brigitte, «L'Austria e Venezia», *Venezia e l'Austria,* G. Benzoni – G. Cozzi (επιμ.), Βενετία 1999, 3-20.

Mazzacane A., «Diritto e giuristi nella formazione dello Stato moderno in Italia», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna,* G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), Μπολόνια 1994, σσ. 331-347.

Megna Laura, «Riflessi pubblici della crisi del patriziato veneziano nel XVIII secolo: il problema delle elezioni ai reggimenti», *Stato, società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XV-XVIII),* G. Cozzi (επιμ.), τ. Β΄, Ρώμη 1981, σσ. 255-299.

Megna Laura, «Nobiltà e povertà. Il problema del patriziato povero nella Venezia del '700», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* CXL (1981-82), σσ. 319-340.

Michelon M., «La peste dei prostichi. Travagli legislativi di un contratto agrario nelle isole Ionie (sec. XVI-XIX)», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti,* 50 (1991-1992), 365-398.

Molos V., «New Horizons of Political Possibility: Greek Political Imagination after the Russo-Ottoman War of 1768-1774», *European Revolutions and the Ottoman Balkans: War, Nationalism and Empire from Napoleon to the Bolsheviks,* Λονδίνο-ΝέαΥόρκη 2019 (υπό δημοσίευση).

Moxnes H., «Honor and Shame», *The Social Sciences and New Testament Interpretation,* R. L. Rohrbaugh (επιμ.), Πίμποντι 1996, σσ. 19-40.

Muir E., *Mad Blood Stirring. Vendetta in Renaissance Italy,* Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1998.

Nagata Y., «Greek Rebellion of 1770 in the Morea Peninsula. Some remarks through the Turkish Historical Sources», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 46 (1988), 84-99.

Nicol D. M., *Βυζάντιο και Βενετία,* Χριστίνα Αντωνία Μουτσοπούλου (μτφ.), Αθήνα 2004.

Nicolopoulos J., «From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the Emergence of Modern Greek Nationalism», *Balkan Studies* 26 (1985), 41-56.

Ortalli G. (επιμ.), *Bande armate, banditi, banditismo e repressione di giustizia negli stati europei di antico regime. Atti del convegno Venezia 3-5 novembre 1985,* Ρώμη 1986.

O'Connell Monique, *Men of empire. Power and negotiation in Venice's Maritime State,* Βαλτιμόρη 2009.

Paladini F., *«Un caos che spaventa». Territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta,* Βενετία 2002.

Panciera W., *La Repubblica di Venezia nel Settecento,* Ρώμη 2014.

Papadia-Lala Anastasia, «La venetocrazia nel pensiero Greco. Storicità, realtà, prospettive», *Italia-Grecia: temi e storiografie a confronto,* Chryssa Maltezou - Gherardo Ortalli (επιμ.), Βενετία 2001, σσ. 61-70.

Papagna Elena, «Ordine pubblico e repressione del banditismo nel Mezzogiorno d'Italia (XVI-XIX sec.)», *Corpi armati e ordine pubblico in Italia (XVI-XIX sec.),* L. Antonielli – C. Donati (επιμ.), Σοβέρια Μανέλι 2003, σσ. 49-72.

Pappas N., *Greeks in Russian military service in the late 18th and early 19th centuries,* Θεσσαλονίκη 1991.

Petrovich M. B., «Catherine II and the false Peter III in Montenegro», *The American Slavic and East European Review* 14 (1955), σσ. 169-194.

Phillips J., *Η τέταρτη σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης,* Λ. Καρατζάς (μτφ.), Αθήνα 2005.

Pitt-Rivers J., «Honour and social status», *Honour and shame: the values of Mediterranean society,* J. G. Peristiany (επιμ.), Σικάγο 1966, σσ. 19-77.

Pitt-Rivers J., «The place of grace in anthropology», *Journal of Ethnographic Theory* 1/1 (2011), 423-450.

Povolo C., «Aspetti e problemi dell'amministrazione della giustizia penale nella Repubblica di Venezia, secoli XVI-XVII», *Stato società e giustizia nella repubblica veneta (sec. XVI-XVII),* G. Cozzi (επιμ.), Ρώμη 1981, σσ. 155-258.

Povolo C., «Centro e periferia nella Repubblica di Venezia. Un profilo», *Origini dello Stato. Processi di formazione statale in Italia fra medioevo ed età moderna,* G. Chittolini, A. Molho, P. Schiera (επιμ.), Μπολόνια 1994, σσ. 207-221.

Povolo C., *L' intrigo dell' onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento,* Βερόνα 1997.

Povolo C., «Introduction», *Acta Histriae* 10 (2002), XXXIII-LIII.

Povolo C., «Dall'ordine della pace all'ordine pubblico. Uno sguardo da Venezia e il suo stato territoriale (secoli XVI-XVIII)», *Processo e difesa penale in età moderna. Venezia e il suo stato terittoriale,* C. Povolo (επιμ.), Μπολόνια 2007, σσ. 15-107.

Povolo C., «Testimoni e testimonianze del passato», *Acta Histriae* 19/1-2 (2011), 1-41.

Povolo C., «Identità frammentate: le appartenenze territoriali nel Veneto del Sette-Ottocento», *Nazioni d'Italia. Identità politiche e appartenenze regionali fra Sette e Ottocento,* Ρώμη 2012, σσ. 125-149.

Povolo C., «Faida e vendetta tra consuetudini e riti processuali», *Storica* 56-57 (2013), 53-104.

Povolo C., «La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento», *Acta Histriae* 25/1 (2017), 21-56.

Preto P., *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima,* Μιλάνο 1994.

Preto P., «Le riforme», *Storia di Venezia. La ultima fase della Serenissima,* τ. Η΄, P. Del Negro - P. Preto (επιμ.), Ρώμη 1998, σσ. 83-142.

Preto P., *Venezia e i Turchi,* Ρώμη 2013.

Pullan B., *Gli Ebrei d'Europa e l'Inquisizione a Venezia dal 1550 al 1670,* Ρώμη 1985.

Queller D. E. - Madden T. E., *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople,* Φιλαδέλφεια 1997.

Raggio O. «La politica nella parentela. Conflitti locali e comissari in Liguria orientale (secoli XVI-XVII)», *Quaderni Storici* 63/3 (1986), 721-757.

Ragsdale H., «Evaluating the Traditions of the Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and the East European Review,* 66/1 (1988), 91-117.

Ravid B., «The Religious, Economic and Social background and Context of the establishment of the Ghetti of Venice», *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII*, Gaetano Cozzi (επιμ.), Μιλάνο 1987, σσ. 213-222.

Ravid B., «The Venetian Government and the Jews», *The Jews in Early Modern Europe*, R. C. Davis – B. Ravid (επιμ.), Βαλτιμόρη - Λονδίνο 2001, σσ. 3-30.

Rizo Rangabè E*,, Livre d' Or de la Noblesse Ionienne,* τ. Α΄, Γ΄, Αθήνα 1925.

Roberts S., *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology*, β΄ έκδοση, Νέα Ορλεάνη 2013.

Romas D., «La tragédie des Iles Ioniennes», *L' Ellenisme Contemporaine* 4-5 (1954), 1-7.

Rösch G., «The *Serrata* of the Great Council and Venetian Society, 1286-1323», *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, J. Martin-D. Romano (επιμ.), Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2000, σσ. 67-88.

Rosenwein Barbara, «Worrying about emotions in History», *The American Historical Review*, 107/3 (2002), 821-845.

Rouland N., *Anthropologie juridique*, Παρίσι 1988.

Ruggiero G., «Wayfarers in Wonderland: The Sexual Worlds of Renaissance Venice Revisited», *A Companion to Venetian History*, τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 543-569.

Rulhière C. – C., *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république*, τ. Γ΄, Παρίσι 1807.

Ruff J., *Violence in Early Modern Europe 1500-1800*, Καίμπριτζ 2001.

Sabbadini R., *L' acquisto della tradizione. Tradizione aristocratica e nuova nobiltà a Venezia*, Ούντινε 1995.

Said E. W., *Οριενταλισμός,* Φ. Τερζάκης (μτφ.), Αθήνα 1996.

Scarabello G., «Settecento», *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica*, G. Cozzi, M. Cnapton, G. Scarabello (επιμ.), Τορίνο 1992, σσ. 553-680.

Sbriccoli M., «Giustizia criminale», *Lo Stato moderno in Europa. Istituzioni e diritto*, M. Fioravanti (επιμ.), Μπάρι 2002, σσ. 163-205.
Schröder I. W - Schmidt Bettina E., «Introduction: violent imaginaries and violent practices», *Anthropology of violence and conflict*, Νέα Υόρκη 2001, σσ. 1-24

Scott H. M., «The Problem of Enlightened Absolutism», *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, H. M. Scott (επιμ.), Χαμσάιρ-Νέα Υόρκη 1990, σσ. 1-35.

Scott H. M., *The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775*, Καίμπριτζ 2004.

Scott J., «Patronage or exploitation?», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σσ. 21-39.

Shaw J., *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy 1550-1700*, Νέα Υόρκη 2006.

Setti Cristina, «La terza parte: l'Avogaria di Comun tra politica e prassi quotidiana (secoli XVI-XVIII)», *Acta Histriae* 22/1 (2014), 127-144.

Shoemaker R., «Male Honour and the Decline of Public Violence in Eigteenth-Century London», *Social History* 26/2 (2001), 190-208.

Somaini F., «The collapse of the city-states and the role of urban centres in the new political geography of Renaissance Italy», A. Gamberini – Isabella Lazzarini (επιμ.), *The Italian Renaissance State*, Καίμπριτζ 2012, σσ. 239-260.

Spierenburg P., *A History of Murder. Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present*, Καίμπριτζ 2008.

Spierenburg P., «Violence: reflections about a word», *Violence in Europe. Historical and Contemporary perspectives*, Sophie Body-Gendrot – P. Spierenburg (επιμ.), Νέα Υόρκη 2008, σσ. 13-25.

Swann J., «Politics and the state in eighteenth-century Europe», *The Eighteenth Century in Europe 1688-1815*, T. C. W. Blanning (επιμ.), Νέα Υόρκη 2000, σσ. 11-51.

Symcox G., «Cultural History and the Decline of the Venetian Decline», *Studi Veneziani* XLV (2003), 119-125.

Szabo F., *The Seven Years War in Europe, 1756-1763*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2013.

Tabacco G., *Andrea Tron e la crisi dell' aristocrazia senatoria a Venezia,* Ούντινε 1980.

Tenenti A., «Le isole Ionie: un'area di frontiera», *Il Mediterraneo centro-orientale tra vecchie e nuove egemonie,* M. Costantini (επιμ.), Ρώμη 1998, σσ. 11-18.

Tilly C., *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις 1492-1992,* Αθήνα 1998.

Toaff A., *Pasque di sangue. Ebrei d'Europa e omicidi rituali,* Μπολόνια 2007.

Torcellan G., *Una figura della Venezia settecentesca: Andrea Memmo: ricerche sulla crisi dell-aristocrazia veneziana,* Βενετία-Ρώμη 1963.

Ventura A., «Politica del diritto e amministrazione della giustizia nella repubblica veneta, *Rivista Storica Italiana,* 94 (1982)», 589-608.

Venturi F., *Settecento riformatore. La prima crisi dell' antico Regime (1768-1776),* τ. Γ΄, Τορίνο 1979.

Venturi F., *La rivolta greca del 1770 e il patriottismo dell'età dei lumi,* Ρώμη 1986.

Venturi F., *Settecento riformatore. L'Italia dei lumi 1764 2. La repubblica di Venezia 1761-1797,* τ. Ε΄, Τορίνο 1990.

Vianello Amelia, *Gli archivi del Consiglio dei dieci. Memoria e istanze di riforma nel secondo settecento veneziano,* Πάντοβα 2009.

Viaro A., «I forzati sulle galere veneziane (1760-1797)», *Studi Veneziani* 2 (1978), 225-247.

Viaro A., «La pena della galera. La condizione dei condannati a bordo delle galere veneziane», *Stato, società e giustizia nella repubblica di Venezia (sec. XV-XVIII),* G. Cozzi (επιμ.), τ. Α΄, Ρώμη 1980, σσ. 377-430.

Viggiano A., *Governanti e Governati. Legittimità del potere ed esercizio dell'autorità sovrana nello Stato Veneto della prima eta' moderna,* Τρεβίζο 1993.

Viggiano A., *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle isole Ionie nel '700,* Βερόνα 1998.

Viggiano A., «Politics and Constitution», *A Companion to Venetian History,* τ. Δ΄, E. R. Dursteler (επιμ.), Λάιντεν-Βοστώνη 2013, σσ. 47-84.

Vlassi Despina, «La politica annonaria di Venezia a Cefalonia: il fondaco delle biade (sec. XVI-XVIII)», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), 274-318.

Vlassi Despina, «L'amministrazione della giustizia nello "Stato da Mar". Le tariffe delle cancellerie di Cefalonia (XVIII sec.)», *Studi Veneziani* 40 (2000), 257-277.

Walker J., «Bravi and the Venetian Nobles, C.1550-1650», *Studi Veneziani* XXXVI (1998), 85-113.

Waterbury J., «An attempt to put patrons and clients in their place», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies,* E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σσ. 329-342.

Weingrod A., «Patronage and power», *Patrons and Clients in Mediterranean Societies,* E. Gellner - J. Waterbury (επιμ.), Λονδίνο 1977, σσ. 41-51.

Wiesnier-Hanks Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη 1450-1789,* Ελένη Καλογιάννη (μτφ.), Αθήνα 2008.

Wolf E. R., *Pathways of Power. Building an Anthropology of the Modern World,* Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο 2001,

Wolf R. L., «Romania: The latin empire of Constantinople», *Speculum,* 23 (1948), 1-34.

Zanou Konstantina, «Imperial Nationalism and Orthodox Enlightement: A diasporic Story Between the Ionian Islands, Russia and Greece ca. 1800-30», *Mediterranean Diasporas: Politics and Ideas in the Long Nineteenth Century,* M. Isabella – Konstantina Zanou (επιμ.), Λονδίνο 2016, σσ. 117-134.

Zagorin P., *Rebels and Rulers. 1500-1660,* τ. Α΄, Καίμπριτζ 1982.

Χρονολόγιο

1710 Δολοφονία Δραγανίγου Μακρή, πατέρα του Ιωάννη.

1740 Δολοφονία του συνδίκου Πέτρου Μακρή, αδελφού του Ιωάννη και πατρός των Δραγανίγου, Κωνσταντίνου και Βασιλείου. Το συμβάν φουντώνει τη βεντέτα της οικογένειας Μακρή με τους Κομούτους και τους Λογοθέτηδες. Ο Ιωάννης Μακρής τραυματίζει τον Ευστάθιο Λογοθέτη και καταφεύγει στην Πελοπόννησο.

1757 Δολοφονία του υποδικηγόρου Αναστάσιου Κουρούμαλου από την αντίπαλη στους Μακρή φατρία. Κατηγορείται η οικογένεια Ηρακλειώτη

1760 Δολοφονία του Σταθούλη Ντακορό και του υπηρέτη του από κάποιον Τσίντο, φίλο του Βασιλείου Μακρή, ο οποίος θεωρείται ιθύνων νους

1760 Επίθεση εναντίον του εβραϊκού γκέτο της Ζακύνθου με τον Ιωάννη Μακρή να κατευνάζει το πλήθος

1761 Ειρήνευση των οικογενειών Μακρή και Ηρακλειώτη και προσχώρηση των τελευταίων στη φατρία των πρώτων

1761 Δολοφονία του αρχηγού της πολιτοφυλακής του χωριού Πισινόντας Άγγελου Καλόφωνου, στην οποία φαίνεται πως έχει ανάμειξη ο Κωνσταντίνος Μακρής

1762-63 Σύλληψη Ιωάννη Μακρή και δεκαοχτάμηνη φυλάκιση στο Κάταρο. Ξεκινά η περίοδος κυριαρχίας του *Patto di Famiglia* στο Συμβούλιο της ζακυνθινής Κοινότητας, υπό τις οικογένειες Γαήτα, Κομούτου και Λογοθέτη

1768 Ο Ιωάννης Μακρής λαμβάνει τον τίτλο του κόντε παράλληλα με την υποχρέωση της αποξήρανσης του «Βάλτου του Νερούλη»

1768 Σχηματισμός δικογραφίας εναντίον των οικογενειών Γαήτα, Κομούτου και Λογοθέτη, με την υποκίνηση της οικογένειας Μακρή. Αθώωση όλων των κατηγορούμένων

1770 Ξέσπασμα των «Ορλωφικών» με τη συμμετοχή της φατρίας Μακρή

1771 Δικογραφία για τις καταχρήσεις που ταλανίζουν τον πληθυσμό της Ζακύνθου και κυρίως για το πρόβλημα των προστυχίων

1772 Σύλληψη και φυλάκιση του Δημήτριου Γαήτα και του κόντε Πέτρου Λογοθέτη, μεγάλων αντιπάλων του Ιωάννη Μακρή

1772 Ο Ιωάννης Μακρής εκλέγεται και πάλι σύνδικος

1773-74 Δολοφονία υποδικηγόρου Γεωργίου Γαβαλά. Κατηγορείται ο Παύλος Κλάδης, δεξί χέρι του Ιωάννη Μακρή. Ο τελευταίος συλλαμβάνεται και φυλακίζεται για δεύτερη φορά, όπως και ο συνεργάτης του Παύλος Κλάδης

1776 Δικογραφία εναντίον του Βασιλείου Μακρή για συμμετοχή στα «Ορλωφικά»

1778 Θάνατος του Ιωάννη Μακρή στις 11 Ιανουαρίου στο Brondolo της Chioggia.

1779 Οριστική ειρήνευση της πολυετούς διαμάχης Μακρήδων-Κομούτων με τον γάμο του Δραγανίγου Μακρή και της Βαρβάρας Κομούτου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Προσεισμικό σχέδιο της εκκλησίας της Αγίας Αικατερίνης και της οικίας Μακρή στην τοποθεσία Μπρούμα του χωριού Μουζάκι (έργο του Robert Sargint)

Εικόνα 2. Η ιδιόκτητη εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης και τα ερείπια της οικίας Μακρή στην τοποθεσία Μπρούμα του χωριού Μουζάκι, όπως σώζονται σήμερα. (φωτ. Νίκος Καποδίστριας)

Εικόνα 3. Το λιθόκτιστο πηγάδι στην είσοδο της εκκλησίας και της οικίας Μακρή, πάνω στο οποίο είναι χαραγμένο το οικόσημο της οικογένειας (φωτ. Νίκος Καποδίστριας)

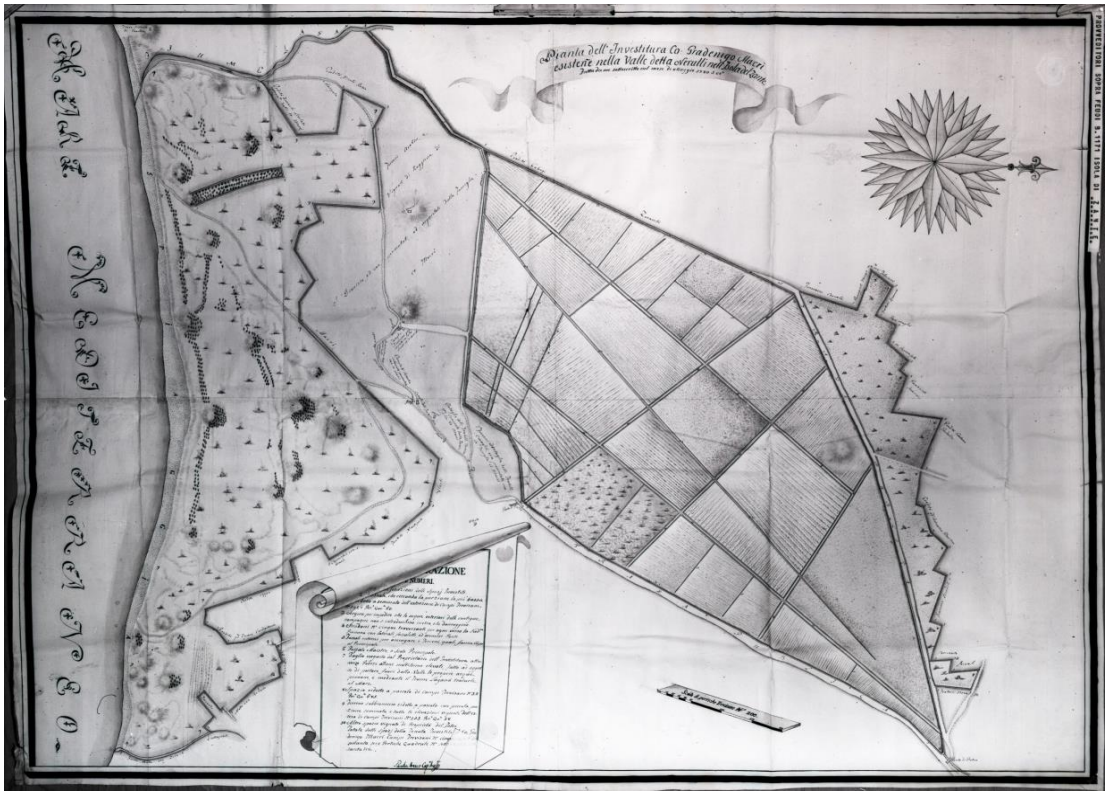
Εικόνα 4. Το λείψανο του Αγίου Διονυσίου, που σήμερα φυλάσσεται στο εκκλησάκι της Αγίας Αικατερίνης, από τους απογόνους της οικογένειας Μακρή (φωτ. Νίκος Καποδίστριας)

Εικόνα 5. Ο οικογενειακός τάφος της οικογένειας Μακρή εντός της εκκλησίας της Αγίας Αικατερίνης (φωτ. Νίκος Καποδίστριας)

Εικόνα 6. Το ονοματεπώνυμο του Ιωάννη Μακρή του Ζακύνθιου και το οικόσημο της οικογένειάς του, ευρισκόμενο μεταξύ άλλων στην είσοδο του πανεπιστημίου της Πάντοβας (φωτ. Νίκος Καποδίστριας)

Εικόνα 7. Ο χάρτης του φεούδου της οικογένειας Μακρή στον «Βάλτο του Νερούλη», που σώζεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (A. S. Ve., *Provveditori sopra Feudi,* b. 1171). Το σχέδιο κατετέθη στους Προνοητές επί των Φεούδων από τον Δραγανίγο Μακρή το 1780, μετά την ανανέωση της *investitura* του. Λόγω τεχνικών ζητημάτων μάς παραχωρήθηκε ασπρόμαυρη λήψη του χάρτη, παρότι στην αυθεντική του μορφή είναι έγχρωμος.

Εικόνα 8. Οι ακριβείς τοποθεσίες όπου διέθετε κτηματική περιουσία η οικογένεια Μακρή. Στα τέλη του 18ου αιώνα η οικογένεια είχε φτάσει να κατέχει εκτάσεις σχεδόν σε όλη τη νοερή γραμμή από την τοποθεσία Μπρούμα, ως την τοποθεσία Βαρρές.